DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

EDITORIAL

doi:10.17684/i2A17en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

The organicity of science

Francisc Gafton*

Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Article info

History:
Received March 31, 2015
Accepted April 20, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
organism
natural sciences
human sciences
coevolution
culture
language
humanity

Abstract

The systemic character of entities implies their being formed of discrete elements whose conjunction generates hierarchical structures, functions, forces, and roles. While the observation and study of entities entails their segregation with respect to certain sets of criteria, their understanding follows from their thorough comprehension, in plenary connection with the environment of which they are component, product, and factor.

Having the profound role of bringing the human being in the state of knowing and understanding the Universe, science (including the methodology that invents and governs paths, and the apparatus that makes the entire endeavour operational) follows this model of specialized division. Starting from the initial common state, science develops its observations by identifying and describing the reality and its specialized components, in accordance with how they are structured and function, constantly tailoring its means of investigations to the genetic, structural, and functional peculiarities of those aspects.

The completion and evolution of science are consequent to the assimilation of this approach beyond the interdisciplinary level, and arise from the conjunction of scientific knowledge, methods, and instruments, aimed at reflecting reality in its entirety and integrality. This outcome requires a recurrent reconsideration and revision of the organism of science.

Contents

1 Introduction 2
2 Organization of reality 2
3 Communion and dynamics of structures and levels 3
4 Communication – coordination – sociality 6
5 Organization of sciences 8
6 The relation between reality and sciences 10
7 *Homo sapiens sapiens* 13
8 Gene–culture coevolution 20
9 The organicity of reality and of science 29
10 Conclusion 34
Bibliography 35

*Email address: *algafton@gmail.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

"The enemy of science is not religion [...].
The true enemy is the substitution of thought, reflection, and curiosity with dogma."
(Frans de Waal, *The Bonobo and the Atheist*)

1. Introduction (*In principio erat principium*)

The evolutionary path of the human brain and cognition reflects the survival needs of the human being, rather than purely intellective needs. As a spatio-temporally limited being, having to process and handle a reality which he thus circumscribes and whose sources transcend him, man is able to fathom only parts of the reality of which he himself is part, a fact that does not change even after the **gene–environment coevolution** develops complex phenotypical paradigms.

The limits of the human mind to comprehend, the modalities in which it operates, and the needs to which it normally answers compel—and have probably always done so—the human being, in its attempt to understand reality, to engage in its **division**, **description**, **definition**, and **classification** on **empirical**, **intuitive** and **rational** grounds .

2. Organization of reality (*Totum est prius partibus*)

The observation and investigation of reality reveal its **hierarchical character**, each level being constitutive for the next. By virtue of rather unknown **tendencies**, **forces**, and **laws**, subatomic particles tend to aggregate in **functional structures**, and consequently form atoms whose behaviour is governed by forces, laws, and physical and chemical properties. In turn, by virtue of partially known affinities, atoms exhibit the same gregarious behaviour, the resulting molecules sometimes being able to attain the ability to auto-replicate, interact, and form organisms such as the cells.

> As a consequence of interactional processes, subatomic particles form the constitutive elements of the atom: protons and neutrons, which, in turn, will constitute the nucleus, and electrons. **Atoms** may interact and form **molecules**—components of the **cell**[1].

Cells may interact structurally and functionally with other cells, becoming elements in structurally more complex organisms, forming tissues, organs, organ systems, organisms, individuals, communities. Along this progression, as the complexity increases and the hierarchical character becomes stronger, the laws and requirements of inferior levels progressively interfere, and in conjunction with the requirements of the superior levels evolve to laws accommodated to the latter, but without deviating from the fundamental principles. Therefore, on the one hand, the initial **structuring** of the simplest elements generates **forms of organization and complex functions**, while on the other hand the structures and functions of reality interact **causally and hierarchically**, by virtue of **forces** obeying fundamental **principles** from which **laws** derive[2].

[1] The cell is a useful model for any analysis and extrapolation because it has a hierarchical structure (the nucleus—an incredibly complex entity, especially in eukaryotes, with an inconceivable structural and functional intricacy, considering that, among other things, it contains a complete set of chromosomes and controls the cellular activity by regulating gene expression—, the cytoplasm—containing numerous organelles with differentiated, complex, and conjunct functions—and the membrane—a phospholipidic biological envelope endowed with chemical and electrical selectivity) and experiences internal and external molecular interactions.

[2] The ability of natural mechanisms (including those of nature itself) to generate macroscopic order from microscopic disorder, at both biological and geological levels, is illustrated by A. Turing's model (Ball, 2015).

> Both the heart and the solar system, for instance, are unitary functional structures with laws that govern their constitution, restructuring, regeneration, operation, relation with other components, evolution, and decay. These attributes ensure internal coherency, necessary for their own survival and for the fulfilment of their roles within the functional structures of which they are part. Both are **structured** in the image of the whole, **function** by responding to some of its needs, and obey its **laws**, since **structural integration**, **integrated functioning**, and **compliance with the general laws** constitute not only the "rationale", but also the condition of their existence.

The attributes that determine survival and autoregulation within the system are means by which the latter ensures the synergy and evolutive dynamics of its parts, since the laws of each level derive from essential, universally-obeyed principles achieved in increasingly complex ways, from the element towards the whole.

From the subatomic level to the level of its whole, the physical Universe is and remains constituted of the same matter, obeying the same principled constants, the dynamics of the universal acts reflecting faithfully the traits of matter, its capabilities, and the proportions, hierarchy and necessary character of the causes.

> As the formative basis of the Universe, **anorganic matter** is auto-identical, immuable and unevolving (this being, at least, the level of certainty at which human knowledge has so far arrived). Structures that constitute themselves into instrumental-functional ensembles are based on universal laws of matter aggregation. **Organic matter** is relatively stable, structurable, and adaptable to the clusters it constitutes and to its functions—the latter stemming from the relation between structures and the environment and from all the consequences thus generated—, and the transmission of information (of any kind, whether it refers to structural-functional traits, to behaviours, to the mechanisms and modalities necessary for survival, sustenance, competition, etc.) takes place within certain limits, frameworks, and proportions having the force of law and which are structurally and interactionally determined[3].

3. Communion and dynamics of structures and levels (*Ergo materia in se considerata, est una tantum omnium corporalium*)

The structures of living matter are established, function, adapt, and evolve differently, depending on the complexity of the organism and the longevity of its life cycle[4], both depending on the persistence and complexity of the interactions. The inferior levels of organization may be relatively stable (in situations of modest genetic complexity, or when external demands are insignificant for the given organism) or dynamic (in the case of high mutation rates or of a highly demanding environment). At superior levels of biological organization the situation is different due to the complexity of DNA (the opportunity for mutation being directly proportional to the complexity of the genetic material). Moreover, the aggregation of structures and functions generates new types of requirements of internal organization, and the possibility for new types of answers to the environmental demands[5].

> The pace of evolution of natural environments and organisms is relatively constant and slow, the energy invested in adaptation being proportional to the compulsory character of the external

[3] Going back to classical antiquity, the anorganic / organic division—with the observation that the former realm is governed by physical laws, while the latter by the final cause—is explained by Kant, evidently in teleological terms.

[4] Organisms with short life cycles, such as bacteria, are subject to intense demands and have the ability to "fragment" the action of the environment through the superposition of successive generations on the same situation in which they are involved, which boosts their group adaptability. Under the condition of normal demands, other organisms with short life cycles (aside from cases such as those of aphids, which in some periods of the year reproduce through parthenogenesis) evolve only within the limits prescribed by the interactions with the environment and by genetic mutations.

[5] For this relation and for the concept of 'biosemiotics', see, amongst others, Rothschild (2000).

> demands and of the internal pressures: since investments of energy in the direction of satisfying and sustaining complex functions through complex structures are expensive, they only occur as a result of a persistent, imperative need; in general, the prompt solution is to endow existing structures with new functions that are able to adequately respond to the demands.

The answer to interactional **demands** does not necessarily lead to their fulfilment or mitigation; it may generate new, nuanced demands, possibly followed by internal **pressures** related to the need for reequilibration and calibration of the organism and its parts—but always oriented towards and by the demands of the environment to which the organism must accommodate[6]. The responses may induce changes in the environment itself (Irons, 1998), resulting in increased demands, more sophisticated responses, more pressing internal needs, with possible implications on the evolutionary dynamics. The act of responding to the demands imposes the adaptation of the organism to the environment (with or without internal reequilibration), while the response to the environment results in its posing new demands. In such a case, the rule is that of *becoming*, based on the mechanisms of quasi-mimetic imitation and adaptation.

As the progression of (external) demands and (internal) pressures entangled in a "dialogue" unfolds, the ever increasing demands of the environment intertwine with the ever more supple and efficient adaptations of the organism (to the environment and to its own dynamics). In this process evolve the organism and the environment, their responses and demands, but also the complexity of the levels, which bring with them new demands and new pressures, all enmeshed in a game of concurrent forces.

> In the first stages of childhood, the human being exhibits the tendency to produce various muscular movements as the body is training, in various ways and directions, the organs with which it has come to be equipped[7]. Due to the anatomo-physiological relation between lungs, larynx, buccal cavity, and nasal cavity, mammals have the ability to naturally emit sounds[8]—as consequence of the simple act of moving and positioning these organs, possibly in conjunction with certain physiological and/or affective-emotional states. These sounds consist of a fundamental tone with a given pitch, which may be accompanied by harmonic vibrations (overtones) of various intensities. From an evolutionary perspective, the simple ability to produce such sounds is converted (by use) to sociality, with sounds becoming symptoms and signals for other organisms. As part of certain patterns and successions, the acoustical characteristics of these sounds may acquire, on a linguistic level, the quality of distinctive traits. The anatomo-physiological aggregates in question, in addition to being components of the respiratory and/or digestive systems, acquire the role of components of the phonatory system. Upon becoming operational, sounds induce responses in the receiver and response-awareness in the emitter. The ability of the generating organs continuously co-increases in this direction, the sounds and the successions they form become increasingly accurate, both in a physical and a linguistic-functional sense,

[6] As evolution generates (phenotypical) possibilities of answering demands, the phenotype is what provides means of answering the challenges posed by the environment (Alexander, 1979). In such a situation, the environment may determine, stimulate, and offer—in this mediated way—instruments of response. The question, then, is whether the environment poses challenges according to its means of challenging and offering solutions, or it poses challenges in order to establish structures and functions. Since, for now, what we know and can test cannot precisely reflect reality, the answer is not based on reality but rather on the model of reality built mentally by the human being, and therefore is either deterministic or teleological.

[7] In fact, all movements, from the tiniest cell to the level of the entire organism, from the voluntary ones to those that will remain outside voluntary control, stem from the very life of the cells and of the superordinate structures, from their or the organism's inherent, acquired, or mixed needs. Initiated by the very existence of living matter, movements become **actions** through which living matter autoregulates and adapts to life, then **reactions** through which structures answer to internal needs and external demands, while at the same time being **exercises** through which structures efficiently master their functions and roles, and **activities** through which the structures and functions are kept in tune with the level of ongoing demands.

[8] The movement and vibration of atoms is a universal constant; in the terrestrial domain, air flows are able to produce "sound", a consequence that may be observed as following from the actions of countless species, even if it does not stem from the action of the same anatomical parts.

> and the awareness increases and diversifies its forms of manifestation[9]. This natural attribute is exercised by the individual in a social context, through imitation and contact, such that sounds join together in syllables, which become morphems and give rise to lexical words; the continuous exercise of language, correlated with the usages of other individuals, gives rise to grammatical rules; the speaker always notices the effects of this process, since the perception of relevant differences gives awareness and a tendency towards compatibility with the environment, i.e., to adjust to the linguistic norm of the community to which one belongs. Later on, the social (i.e., group) usage of language may be diversified and refined in the context of adaptability to various norms, and may induce a certain relation between language and thought; eventually, a refined and nuanced usage of the literary norm may be acquired, leading to the development of rhetorical (even manneristic) means of linguistic expression.[10].
>
> The simple instinctual manifestation of a range of physical possibilities at a moto-sensorial level becomes, through continuous biological feedback, automated activity and usage; following the linguistic, social, intellectual, and æsthetic awareness and feedback, the results then become components of language. Thus, a physical entity set in motion by innate tendencies of living matter becomes a functional structure and generates an activity. The structural-functional product acquires needs, evolves in the direction of both fulfilling these needs, and of its own operation and structural and functional consolidation, becomes active and acquires both the status of an individual and active entity and that of an instrument. In turn, the activity exerted through this functional structure tends to improve by continuous monitoring of its successive images and results, in relation with the possibilities of the functional structure and with the other activities and responses of the environment. The concurrent game between these two elements (the functional structure and its activity), each of which interacts with itself, with the other, and with the environment, is subject to evolution and may become an evolutionary factor.
>
> This process can only be fully understood when examined in the details of its gradual becoming, from the complex perspective of all the levels involved (physical, biological, linguistic, social, psychical)—a path that accounts not only for the shift from the physical to the anthropic value of the entity, function and value, but also for the concordant and collaborative-evolutive connection / tendency of the elements, structures, functions, and products of the entire complex.

This "arms race" in which the dynamics stems not only from competitiveness, but also from anticipating the dynamics itself, determines individuals to develop and acquire mechanisms that are increasingly capable to process, integrate, and use information in the most efficient way, in order to devise and execute adaptive and survival strategies, anticipating and manipulating an increasingly demanding environment. As the dynamics of the environment determines and shapes the social dynamics, and the response of the latter stimulates the environment (the environment and the organism do not only coexist, but are truly equivalent, as the environment of a certain level may itself be an organism at a superior level), it follows that the environment becomes increasingly demanding and generates both competitiveness (Flinn, 1997; Alexander, 1989) and synergic action and collaboration, which brings about sociality[11].

[9] This co-increase refers to the relation between: a) the elements of the phonatory system and its ability to generate increasingly more accurate outputs; b) the auditive system and its ability to discern increasingly finer features, which become endowed with relevance for the final process; c) the emitted sounds, the received sounds, their configuration and response values; d) the elements of the entire ensemble: the phonatory system, the auditive system, and the corresponding cortical areas.

[10] Similarly to how intense collisions between hydrogen atoms lead to the formation of helium, and subsequent collisions generate increasingly complex chemical elements, to the point where further interactions and effects require quantities of energy that are difficult to obtain, in the case of living matter, the structural complexity—as a response to internal needs and to external demands—is amplified in a rhythm that may become accelerated on the higher levels of complexity. On the other hand, regardless of how complex the results are, the hydrogen atoms (or, at a deeper level, the subatomic particles of which they are formed) and the principles that govern their behaviour are perpetual and self-identical.

[11] When two individuals detect the same pray, both initially want it for themselves. After a while, however, and especially when the pray is abundant, the two may notice that the economy of collaboration is more fruitful than the waste of competition,

4. Communication – coordination – sociality (*Communication leads to Community*)

Although a typical attribute of organisms that are part of environments, **communication–coordination**[12] is not an exclusive property (of class, order, family, genus, or species, for instance), and possible differences in nuance do not strictly and exclusively rely on the evolutionarily acquired traits of the organisms that exhibit this attribute (Choe & Crespi, 1997).

> One of the reasons for the early success[13] of the human being was **collaborative intercommunication**. While not a human invention (under this aspect, the living cell, or, at a different level, the nerve cell offer and constitute the most typical model for all societies of organisms), it is extremely efficient since it provides—at first sight to an individual, in fact to the entire group—the possibility to: a) achieve, on a relatively short time scale, knowledge and abilities that have been acquired along multiple generations; it would be rather unlikely for many of these elements to be acquired by a single individual through the "events" of its life alone; b) share numerous attributes that none of the members of the society possess in their entirety. In this way, the student acquires pieces of knowledge discovered before him, without going through them as effective processes and without possessing the competency or the science necessary for arriving at them independently, his only effort being that of mental understanding (imagination and reconstruction, and possibly abstractization and/or empathization, all based on experience and on exercising the acquired mental abilities)[14].
>
> In turn, microorganisms (such as prokaryotic and eukaryotic bacteria, yeast, fungi, etc.) may exhibit complex social behaviours, such as communicating and cooperating towards increasing their chances for survival (e.g., searching for and obtaining nutrients, efficient spreading, building elements necessary for life) and for reproduction. This behaviour occurs in both multicellular and unicellular bacteria (in the case of the latter being a much more significant and instructive fact), between different species of bacteria, even prokaryotic and eukaryotic, akin or not, and stems from the ability to perceive the co-presence of other microorganisms and whether they reach a critical mass, or quorum (Hagen, 2015). In this way, a phenotypical adjustment occurs through positive feedback at the individual level, as a response to the change in the concentration of "pheromones", while at a group level organisms communicate with each other and acquire the ability to produce a coordinated response[15]. Investigations into the molecular mechanisms at the foundation of their genetics, which allow and generate such behaviours (Wilson, 1975; Brown, 1983; Camazine *et al.*, 2001; Hammerstein, 2003; Maynard Smith & Harper, 2003; West *et al.*,

and may shift from competition, through synchronization, to collaboration. Still, the actual conditions of various kinds are variables that generate a permanent interplay between competition and collaboration, such that it is often difficult to point out which one dominates, and often one includes, substitutes, or assimilates the other, without any of them to ever truly and completely vanish.

[12] Communication–coordination is a fundamental attribute of matter, with an accelerative influence. Even if it stems from a certain kind of materialized energy, the simplest material element, the "atom", is communicative and communicatory through its mere existence, and from the moment it enters a relation—however simple—with a homologue, a certain kind of coordination with its homologue and with the environment arises.

[13] We point out that although many innovations and acquisitions have contributed to the success of the human species, since they are not restricted or exclusive to the human being, their real success does not stem from their appearance and functioning, but from their conservation and development within an efficient constellation.

[14] At a technological level, the pilot of a space shuttle benefits from all the science and technology of those who designed and built the ship; at a more spectacular but superficial level, those with an earplug will benefit from the (intelectual, social-behavioural, psychological, etc.) competencies of those connected to the system.

[15] A study documented through research of unicellular microorganisms such as bacteria and fungi, and concerning their means of communication, is presented by Wuster & Babu (2007). Applied analyses of the means by which cell colonies evolve and interact with the environment are presented by: Ben-Jacob *et al.* (1998); Crespi (2001); Bassler & Losick (2006); Keller & Surette (2006); Dubern & Diggle (2008); Nadell *et al.* (2013); Gloag *et al.* (2015).

> 2006; West *et al.*, 2007b; Joyce *et al.*, 2013), reveal implications at a socio(micro)biological level (Parsek & Greenberg, 2005), able to advance and bring new perspectives to the theory of evolution. In this framework it is relevant that, on the background of the existence of an ability for communication and cooperation in microorganisms, just like in other living beings, one can identify the existence of parasites, i.e. of individuals that "cheat" the game by solely benefiting from the cooperation without investing in it. Since (for efficiency reasons) certain group actions do not commence until the number of individuals reaches a critical mass, a quorum, which is detected based on chemical communication, there are individuals who do not contribute (proportionally or at all) to the communal effort, while reaping the benefits, or, more sophisticatedly, transmit quorum signals without a quorum being actually achieved (Czárán & Hoekstra, 2009). A corresponding type of intercommunication (very approximately, though still comparable) is also present at the anorganic—and actually quantum—level, in what is known as *entanglement*[16].

Within the environment, the relation between the individual and the group is centred around **survival** and **adaptation** conducive to survival. These simultaneously represent stakes, causes, means, and effects, the perspective of this duality being pivotal to the understanding of the elements and of their structural organicity, of the functioning and creation of the mechanisms and instruments of an efficient, structural-physiological and adaptive evolution[17].

The existence and survival of an individual within an environment depend on its ability to adapt, to modify the demands and constraints of the environment, and on the fact that the latter may stimulate and determine the appearance of new means of adaptation to its variety of challenges, some of these means—such as **sociality**—bringing along consistent modifications, in regard to both the capacity for development and the need for new customs, accommodated to the interactional and evolutionary state of the individual and of the community. As a result of such needs, individual and communal customs emerge at the articulation between the functional structure of the living organism and the demands of the environment, such that the adaptive tendencies and capabilities, together with the sociality of living beings[18], constitute premises for their evolution.

> In the case of microorganisms (such as those discussed above), the gene that triggers, stimulates, and maintains communication and the cooperative behaviour is synergic (that is, it stimulates behaviours that are advantageous for all the individuals that spend energy in the benefit of the group, but does not stimulate altruistic behaviours[19] through which some individuals expend

[16]The term (rendering Germ. *Verschränkung*), created by E. Schrödinger in 1935, refers to the tendency and ability of two or more physically separated particles to have a conjunct behaviour, a fact with deep implications on the nature of time, information, and energy in general. Apart from the famous thought experiment of the cat (in fact, identical to the illustration given by Hume, 1987, §70, where the Scottish philosopher discusses about necessity by using the image of a purse full of gold left for an hour on the pavement at Charing Cross), the subsequent researchers theorized and experimentally proved the initial intuition, with such experiments being more advanced than the scientific explanations regarding the phenomenon itself: Bell (1987), Kohlstedt & Kaiser (2003), Matthew (2012).

[17]The set of traits that, both at a structural and a behavioural level, refers to fulfilling the primary needs (food, security, reproduction) has suffered adaptations and evolutions reflected at a behavioural level.

[18]Regarding the human being, one may argue that it is eminently social; however, a better insight into the nature of reality reveals that sociality is a defining characteristic of all living matter.

[19]Collaboration may result in altruism as a side effect—as a mechanism of preventing extreme differentiation. Altruism, however, does not exist in a pure state, and it does bring a reward even in situations of an apparently inefficient investment of energy. When promoted to the point of being implied, embedded mentally and behaviourally, it loses its nature and role until it generates the isolation of what is normal, its de-selection and anti-selection, the result affecting not only individuals (the apparent "beneficiary" who receives an undeserved amount of energy, and the altruist, rewarded mostly socially and psychologically), but also the community, which thus modelled arrives at inherent disequilibria owing to the breaking of the natural laws—the engine of evolution and existence, which the human being cannot truly manipulate.

energy, while others benefit from the results) and generates efficient behaviours in akin organisms[20]. Social evolutionism in microorganisms goes from rewarding cooperation and the degree in which organisms participate in it, to punishing opposite situations. In general, such situations show quite clearly that the interplay and the battle between individual and group may be profitable for both sides, as long as the principle of natural selection functions normally. While the supremacy of the group is the rule, its absolute domination on the individual is harmful to the group's abilities to develop supple and efficient mechanism for adaptation to the dynamics of the environment. On the other hand, the undermining of selection, the anti-selection, and the domination of the individual are disastrous not only for the group as an entity, but ultimately for its elements as well. Similarly, the modifications—in any direction—induced in the environment are quite naturally outside the control of its inhabitants, the long-term effect being potentially catastrophic[21].

5. Organization of sciences (*Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur*)

The mental habit of sectioning reality according to certain formal, material, or functional criteria, or according to certain social-human perspectives and needs, constitutes a means of tackling reality and of solving problems developed as a consequence of evolutionary pressures. In turn, the study of reality offers the best results when operating from multiple perspectives, generated by complex modalities and instruments, created in the image of reality and not necessarily as it is perceived and conceived by the human intuition and experience[22]. On the other hand, the illusion of dividing reality into pieces ought to avoid forgetting that **sections** and **classes** are created by the human mind, and **definitions** are constructed as if reality has already been fully understood; in fact, they are "working" theories, generated by trial and error and not by absolute knowledge. Useful for the understanding of the structures and purpose of the **parts** in relation with the **whole** whom they serve, the effort of making these divisions ought to be followed by the **reunification of sequences** within the functioning whole. In fact, the very object of research requires a mixture of approaches: fragmented and integral, synchronic and diachronic, special and general, adapted to the possibilities offered and imposed necessarily by reality, the adaptation to the object being the intermediate step between the **general view** and the **detailed analysis**, along the path of the **unifying synthesis**.

5.1. Interdisciplinarity

When issues arise that are claimed by multiple sciences, or that cannot be clarified by the instruments of a single science, it becomes apparent that such interferences reflect the complex nature of reality—with the difficulties deriving not so much from the inadequacy of the perspectives and of the instruments to this nature, but from the inextricable character of reality, and from the lack of a parallel existence of a science endowed with the conceptual and methodological complexity of reality itself.

Emerged as a necessity, interdisciplinarity exceeds the analyses and syntheses of the sciences centred on their own object of study, on their own methods and instruments, and interconnects elements and procedures pertaining to different sciences, especially the ones at the **boundary** of different domains

[20] For the relation between genetic kinship and cooperation, and for the promotion of gene cooperation, see Ackermann & Chao (2004), Foster *et al.* (2007).

[21] For the situation of a complex organism with a state of normality different from that of a colony of unicellular organisms, see Michod & Roze (2001). For the change from unicellular to multicellular organisms, and the associated shift in the emphasis of natural selection, from the individual to the group and to the cooperation of the cells, with all the ensuing consequences, see Rainey & Rainey (2003); for the social life of microorganisms, see West *et al.* (2007b). For inter-species cooperation, see Thompson (1999).

[22] We understand *experience* in the sense of the intellective process of knowing reality, from the perspective of Hume (1987).

(*Interdisciplinaritatea*; Thompson Klein, 1990, 1996). The palliative effects are inherently overcome by the same tendency to partition reality, since the approach is no longer concerned with the internal unity of the object on scrutiny—though it does respect the unity of the various disciplines by not operating on their real conjunction—and naturally tends to only inspect the interconnected areas, to relate sections of the various sciences, devising the so-called "boundary disciplines". In this way, sciences acquire friable regions, the perspectives interfere in a somewhat unrealistic way, and such sciences become paths on which one may rather observe the areas of juxtaposition or of relation, than the vision of the parts and of the whole. The existence of crossing areas further separates the central zones, creating highly contrasting distinctions that can yield the illusion of a clear definition of concepts—the senses and the mind perceiving and grasping contrasts much easier, which is also the result of an evolutionary acquisition—, but with an increasing neglect of the true constitutive-functional nature of reality. On the other hand, the application to the perimeter thus isolated of perspectives, methods, and instruments belonging to both or all disciplines involved is a welcome collaborative exercise between sciences.

> Interdisciplinarity in natural sciences usually operates rather efficiently, which is an indicator of the high level of interconnection and depth reached by the knowledge and methodology of these communicating vessels. The refinements of human (i.e., social and cognitive) sciences is rather an indicator of the speculative and confused level into which they have withdrawn, as a consequence of the analyses—with their own methods and instruments—of a material that does not exclusively belong to them, and, in particular, whose nature and functional structure they do not fully apprehend from the mandatory perspective of the sciences that initially discovered and brought forth that material[23].

5.2. As if

The shortcomings of the receptors and of the analysers, the significant possibilities of flawed interpretation and reasoning, the continuous reciprocal accommodation of the elements in this conjunction constitute weaknesses that call to be corrected through rigorous means, based on empirical certainties and verified by mathematical and logical arguments. The sinuous path that science must often travel cannot hinder it from constituting (itself into) an accurate and faithful reflection of reality. In addition to the numerous serendipitous discoveries (of realities, phenomena, and ideas), and to the correct intuitions and inferences—some abandoned or cast into the shadows—, the last 2500 years of human sciences often produced extremely coherent ideaistic constructions.

The way in which reality appears to be constituted and to function reveals that the perspectives of the **natural sciences** and those of the **human sciences** are sometimes intertwined in ways that are not naturally prone to segregations. The **consubstantiality** and **synergism of reality** are thus revealed, together with the need for, on the one hand, the sciences concerned with its study to reflect this at the level of their conclusions, and on the other hand, the structures, actions, methodologies, and instrumentary to be guided by this model[24]. The adoption of this direction could derive from the understanding and

[23] It is noteworthy that, quite often, biologists advise anthropologists and psychologists to start off from the solid ground of the natural sciences, instead of ignoring the actual measurable data and therefore conceiving experiments and theories that illustrate preconceptions (Morris, 1999; Boesch, 2012; Deacon, 2012). This is one of the situations in which it is evident that the methods and conceptual dominants of particular sciences influence thought in every aspect.

[24] This approach of understanding things arises even in the arts (which are not the concern of our discussion), where a recurrent opinion is that they should reflect reality and/or express it with their own means. Since this discussion is exclusively focused on the sciences, we are not concerned with the authors that programmatically apply Darwinism in judgements outside the realm of science, a situation that has been occurring since the end of the 20th century (Nesse, 1995; Carroll *et al.*, 2015).

The endless capability of the theory of evolution to stand as solution in all fields of science, the amplitude and suppleness with which it contains them, its universality—stemming precisely from its indication of the principles that generated the dynamics and variety of life—have been noticed early on, a fact that—apart from the scientific criticisms—was reflected through the improvements brought by those who had understood Darwinism (Baldwin, 1909) . But there is a trap. Since, **in essence**, all

acceptance of the need for close collaboration between sciences, for their **reconfiguration** in the image of the reality which they aim to comprehend (Prigogine & Stengers, 1984; Wilson, 1998; Jung & Pauli, 2012; Popper, 2002, 2012).

The result of not carrying out the task of comprehending, tackling, and understanding reality in its own ways—without the reification of science—is the establishment by man, aside from the natural edifice of reality, of an ideal edifice that becomes a beacon for all human thought and action[25], with the double effect that man intervenes in evolution without comprehending it—and without being a superordinate factor of its fundamental principles—and that he interferes with reality and deforms it[26] to the point where it reacts.

Between the unitary character of reality, its infinity of nuances, its frequent lack of formal differentiation—contrasts and asperities being located within its divisions rather than between them—, on the one hand, and the partial way in which the human receptors and mind can perceive and process reality[27], together with the defective and imperfect character of the scientific methods and instruments, on the other, there is a rift which can, perhaps, be overcome with two resolute steps: a cognitive-mentalitary one, and a methodological one.

6. The relation between reality and sciences (*Veritas est adæquatio rei et intellectus*)

Although at the level of a given science, certain pieces of information and knowledge, conclusions, methods, and instruments must evidently precede others, and must be handled in certain ways, characterized—amongst other things—by **successivity**—the understanding of the system following observation, experiment, and theoretical assimilation, but also stemming from the understanding of its evolution—, in the case of science as a whole this fact is no longer as evident.

The causality and hierarchy that dominates the structures, functions, genetics, and evolutionary dynamics of reality ought to be reflected in the realm of science, which preoccupies itself with reality in a differentiated and specialized manner, as it is circumscribed by the human mind and tailored to the contemporary human understanding. Considering how (natural) reality is constituted, perhaps the best and most correct way to understand the elementary and the complex processes of its constitution and functioning is to observe the structure, functions, and abilities of its elements and principles, and to process them rationally. Emerging from the **need** converted to **instinctive curiosity** (easily elevated to a **reflective**, **ideal**, **non-physiological** activity), the disciplines of human scientific knowledge have to follow the organization of reality.

---

products of reality have the same underlying principles of structure and function, as well as the same underlying elements—the structural-functional complexity and the transformation of complex structures into elements not invalidating the initial essence of the principle and the element, and the various levels of complexity remaining pervaded by (or acquiring) the nature of the essences—, it is easy to confuse the prime principle and element with its derivatives. Hence, while observing how the prime element becomes by evolutionary means, and how the principle successively animates increasing levels of complexity, it is possible to forget that this occurs by virtue of the overarching action of the principle—the entire variety of reality reflecting the fertile potential of the starting point, its force of erecting increasingly complex structures, endowed with functional capabilities based on those structures and obeying the laws that derive from them—and to consider that at successive levels there are successive principles, or that the process of becoming brings with it such profound transformations (qualitative leaps) that it could possibly generate new starting points.

[25] For the principle of fictionalism see Vaihinger (2001).

[26] This is an area that periodically swells and recedes—that last such period starting in the '60s–'80s—, together with an entire ideology centred on 'anti-selection', which can be somewhat spectacularly illustrated by the ideas of the Neo-Darwinist Dawkins (2001; 2009), who considers himself a militant for an anti-Darwinian society (in an ideological and behavioural sense). This fact is tantamount to the attempt to take over nature by one of its elements, to the rejection of natural laws and the attempt to institute laws conceived by the neurological processes of the tiny human being; however, by eliminating the filters of natural selection that have actually led to the emergence of the human civilization, this cannot further evolve, but only regress.

[27] The human mind normally perceives and understands far easier the correlation between the formal differentiation and that of content, and has an enormous propensity for definitions, classifications, and interpretations that make nearly absolute distinctions (even if they are ultimately just mental constructs).

The bedrock of all sciences and of the entire human understanding is **physics** (*physis*), as it explains the fundamental means by which the constitutive particles of reality are structured, interact, form hierarchies, and become to the level of the Universe, fulfilling the fundamental forces by obeying them. Here are the elements and principles that govern existence and lack thereof. In turn, **chemistry** explains how these particles interact, form hierarchies, and become from an atomic and molecular perspective, while biology observes how living entities interact, form hierarchies, and, in contact with the environment, acquire the defining capability for organic becoming. Established on the grounds laid by physics and chemistry, **biology** connects the foundation of science (the natural sciences) with its derivatives [the human sciences (social, of mind, of language, etc.)] that directly or indirectly arise from it, endowing them with guiding concepts and principles founded on the most certain reality (Worms, 1895). This is the model that optimally reflects the organic character of reality and of science, as well as the likewise organic relation between the former and the latter.

In light of this, the scientific flux should be constituted and should navigate in the order of reality, and the means of the human sciences of approaching it, as well as their functioning, should unfold according to those of the natural sciences, while their judgements should not be flawed as compared to the correctly grounded conceptions of the basic fields (Degler, 2011; Barkow *et al.*, 1992); that is, the fulfilment of the needs of the secondary sciences should not damage neither the principles and valid conclusions of the primary ones, nor the integrity of the entire scientific system.

> During their evolution, some of the sciences have stagnated, regressed, or suffered for not understanding the necessity to reflect reality and assume a role proportional to their perspective, such that the mental construction of reality has reflected the perspective of that domain, as opposed to the organism of science reflecting that of reality. Although unrealistic, the claim of philosophy to the title of "queen of sciences" was understandable, as—one way or another—all sciences emerged from it (philosophy encompassing at one point *physics* and *gnoseology* with all their branches). Tearing apart sections of the common trunk, the sciences have inevitably arrived at the situation of handling aspects outside of their nature (as they had defined it), and which they could not manage. The development and expansion of knowledge have led to the expansion of the body of science and brought about specialization, which imposed the strategic need to operate divisions that would allow accurate and efficient approaches. The whole, however, was far from being understood, and was merely intuited. Even though there may have been a certain organic vision, it could not be efficient because organic knowledge and understanding were lacking; although the articulated vision was starting to take shape, the level of knowledge was hindering it from producing effects. The division, therefore, could not have been adequate, and the sciences participating to this schism came into the possession of foreign elements. On the other hand, regardless of the path that would have been taken, the result could not have been better since the object of division was a complex organic reality—an economical and efficient organism, inextricably structured, with multiple overlapping functions, with collaborative and hierarchically integrated elements—, an accurate partitioning being an impossibility. The separation may have been done correctly only by possessing knowledge that the separation itself would have provided, a vicious circle that could only have been broken by separation. In turn, the drawbacks of various means and instruments remained a constant weakness, leaving imprints both on the division and on the subsequent activities. In spite of the obvious discrepancy between the separation of sciences and reality, this path started to become the realistic solution to the needs brought by special research in various subfields and of components of various widths and depths[28].

[28] Agnosticism and scepticism cannot get past the reaction of rejection, as they are forms of renunciation and inaction, a fact that profoundly contradicts any vital principle. They may, at best, generate a compassionate respect, akin to that felt for an anchorite.

> The coherence and benefits generated by philosophy stem from the essence of its object and from its central concerns: the cognitive processes, methods and instruments, the structure, functions and interactions of the elements of reality; in fact, the sciences have been generated by its need to accurately understand the complexity of the world. The shortcomings arose, of course, from the unnatural imposition of a guiding role, its (not just epistemological) principles sometimes being prioritized over any results or realistic needs of the other sciences.
> The rule of philosophy marked the sciences, the domination of theology marked the scientific research. Being an ideology, theology positioned itself ahead of knowledge. In a sense, whether Omar pronounced or not the words attributed to him by Bar-Hebræus Abu al-Faraj ("If those books are in agreement with the Quran, we have no need of them; and if these are opposed to the Quran, destroy them"), the action of religion has been—though not always and not in each and every cultural-human space—exterminatory with any form or means of existence (concrete, behavioural, mentalitary, even natural) different from itself. What has driven the mistical-religious mentality was precisely the annihilation of alterity, either by elimination or by total conversion. Being areas of freedom par excellence, neither reality nor science were able to develop under the domination of such a mentality, since "There is no method of reasoning more common, and yet none more blameable, than, in philosophical disputes, to endeavour the refutation of any hypothesis, by a pretence of its dangerous consequences to religion and morality" (Hume, 1987, §75). Since, regardless of its name, appearance, or any other sensible attribute, an ideology naturally tends towards rejecting any form of genuine freedom, the surrounding entities being only slaves that exist exclusively to serve it, whose lives are to be strictly and entirely controlled according to its needs, such a condition disturbs, deforms, and blocks the relation between thought and reality, being destructive for thought and even for reality[29].

Just like the reality which they observe, sciences evolve in breadth and depth. At the expense of longer communication paths between them and of impeded information exchange and processing, they become increasingly complex and nuanced, which amplifies their bases of development, and sometimes forces them towards both segregation into subdomains and fusion of their parts, which, among others things, leads to the emergence of interdisciplinary sciences. All these forms of evolution impose periodic adjustments, aimed at inhibiting the hypertrophy of their body, the suspension of intercommunication, and their mutual isolation and isolation from reality.

Apart from their own research concerning specific situations, the efficient effort should be aimed towards the **connection** and **collaboration** between sciences, in the sense of the exchange of information at the level of content, principles, methods, and instruments—with necessary adjustments to the research of the specific situations at hand. This fact would be capable of improving the entire conceptual-methodological construction of the human sciences[30]. Just as important, however, is for partial results not to be withheld within the various fields, and for general conclusions to be emitted jointly—to the extent that is possible—after the correlation offered by research done by different sciences[31].

As always when human will is exerted upon nature, actions with dire consequences may ensue. As

[29] The presence and involvement of ideological stakes cannot be rationally explained by anything but evolutionary calculations on periods that are increasingly shorter in relation to the evolutionary dynamics. Nonetheless, such stakes are harmful and aberrant since they prompt and enact actions as if human beings were all-knowing and capable of manipulating reality in all respects.

[30] Quite often, even the act of borrowing and using methods and instruments—while constantly monitoring the relation between their means of manifestation in other sciences and the morpho-physiological particularities of the science by which they are imported—is looked upon with hesitation, or even downright discouraged. One should, of course, make a distinction between: a) the refuse to operate in a field with improper or deforming methods and instruments; b) the rejection of a preoccupation for understanding knowledge specific to other fields, aimed at maintaining an illusory autonomy; c) the acceptance of methods and instruments belonging to certain fields, but which prove useful in other fields as well (Degler, 2011).

[31] Syntheses always emerge, though not everyone participates in them. Adopting conclusions by general consensus would

always when human conscience guided by rational-moral principles intervenes, the situation may improve. In general, human (social and cognitive) sciences tend to disregard the foundation of reality procured by the natural sciences, while the latter—calculating and examining the verifiable and reproducible observations and experiments—tend to let themselves be guided only by the inertia of their own progress.

Regardless of how thought-provoking or fruitful they may seem, the products of human sciences cannot disregard the material body and the natural laws. Regardless of how real and profitable the basis constituted by the natural sciences is, since scientific research is ultimately a human activity and product of the human brain, this form of liberty ought to bow to the understanding and assumption of necessity, science not being a means to follow all theoretical possibilities that arise. Both domains have to regard the consequences (in a natural, not ideological sense) for humanity of some of their actions. It is true that such a selective process is difficult and entails great responsibility, and the danger of repressing beneficial paths is real—as proven by multiple centuries and pivotal historical moments. Nevertheless, this is a place where the usefulness of one of the products of science—the ability to develop human conscience—becomes apparent[32], this product of matter being an excellent model of **symbiosis**. As science is an activity of the human mind through which one attempts to understand reality in order to act within and upon it, both natural and human sciences may participate and be involved together in the task of reining in negative tendencies and of balancing the entire process, the existence or activity in itself and for oneself not being a beneficial goal, regardless of its practicality.

One of these groups should not think while ignoring **matter**, the others should not think against the order of the **natural laws** they themselves discover, and both the ideas and the actions should be overseen. Ultimately, natural sciences teach that survival and reproduction are the central stakes, consistent with the observation that when humans and ideas enter into irreconcilable conflicts without the possibility of cohabitation, the path is not to give up the humans, but the ideas (Wald, 1970, 1983). Recognizing themselves in their most noble product, the **human conscience**, humans may ground their lives as moral beings upon the **principles of reason**, herein lying the binding material and the beacon for any modality of human existence.

7. ***Homo sapiens sapiens*** (*Prima sum: primatum nil a me alienum puto*)

Although **animals** have always been studied[33], and the anecdotal evidence is abundant, **humanity**, regarding itself as profoundly different from the other animals, has not yet found scientific means to fathom their language and neuronal processes[34], their ethology, sociality, and culture, except after the middle of the 20th century, and coordinated, relevant, and valid applied studies—that connect the intellectual and empirical knowledge, without omitting the inductive method—have only appeared in the last few decades.

> People have studied, amongst others: insects such as bees (Buchmann & Reppelier, 2006; Winston, 2014) and ants (Hölldobler & Wilson, 1990; Rico-Gray & Oliveira, 2007; Keller & Gordon, 2009; Hölldobler & Wilson, 2009; Gordon, 2010), mollusks – especially gastropods and

bring progress to the science of humankind, at a rate warranted by the real value of the scientific community, but this may be hindered by a lack of debates in a common space (a shortcoming that the contemporaneous scientific world of the US, Western Europe, and Southeastern Asia tends to eliminate—at the moment in an efficient way). As the "council room" is half-empty, those who participate in the syntheses draw conclusions from the perspective of their own space, while their knowledge in various fields that should have participated to the synthesis is, at best, mediocre. At the level of the entire scientific research, these types of situations generate disagreements with reality, and consequently the inefficient or deficient functioning of the sciences.

[32] Human perfectibility represents the possibility of its becoming, after accepting the limits and errors as intrinsic attributes, followed by a search for means of improvement, especially in the context of accepting that the human being belongs to an evolutionary sequence, individuals and generations having responsibilities towards future generations.

[33] From the rich literature since the emergence of Darwinism, we refer our reader to Romanes (1884; 1900) and Thorndike (1911). For the earlier situation, see Osborn (2014).

[34] Non-neuronal organisms may still take complex decisions in regard to possible alternatives related to food, environment, or reproduction (Reid *et al.*, 2015).

cephalopods (Hochner *et al.*, 2006; Wollsen *et al.*, 2009; Alves *et al.*, 2013), amphibians, fish[35], reptiles such as lizards and snakes, birds such as woodpeckers (Tebbich *et al.*, 2001), jays (Clayton, 2007; Emery & Clayton, 2008; Watanabe *et al.*, 2014), crows (Hunt, 1996; Hunt & Gray, 2003a; Hunt & Gray, 2003b; Taylor *et al.*, 2012) and parrots (Auersperg *et al.*, 2012; 2014), mammals such as elephants (Moss, 1988), cetaceans (Kopps *et al.*, 2014; Krützen *et al.*, 2014), caniforms, feliforms, rodents, and, evidently, apes (chimpanzees and bonobos, gorillas, orangutans, and gibbons) and monkeys (baboons, macaques) (Goodall, 1964; 2010; deVore, 1965; Nishida, 1968; Premack, 1971; Fouts, 1973; Terrace, 1979; Patterson & Linden, 1981; Savage-Rumbaugh *et al.*, 1985; Savage-Rumbaugh *et al.*, 1986; Wallman, 1992; McGrew, 1992; 2004; Parker & Gibson, 1990; Savage-Rumbaugh & Fields, 2000; van Schaik & Knott, 2001; Ladygina-Kohts & de Waal, 2002; de Waal, 2006; van Schaik *et al.*, 2003; Hobaiter & Byrne, 2011; Boesch, 2012; Schrier *et al.*, 2013, etc.). Because these studies—numerous, well-documented and grounded in well-designed and carefully executed observations and experiments—are relatively recent, they are to be found mostly in research papers, the syntheses being still rare and more cautious in making firm statements than the original research[36].

Without the mysteries of language, thought, culture, civilisation, or human psychology having been already unveiled[37], this is precisely the basis on which the human being defined and established its most defining and exclusive attributes: the ability to conceive, build, and use tools (Goodall, 1964; Lefebvre *et al.*, 2002; Kenward *et al.*, 2005; Bania *et al.*, 2008; Furlong *et al.*, 2008; Herrmann *et al.*, 2008; Lefebvre, 2013; Pruetz & Bertolani, 2007; Whiten *et al.*, 2005)[38], the capacity for memory, imagination, and cognition (Russon *et al.*, 1996; Whiten *et al.*, 2004; Hare *et al.*, 2000; Hare *et al.*, 2006)[39], the ability to make associations[40] and to be aware[41], to learn[42], to plan, that is, to forecast and construct the future (Bugnyar

[35] For learning abilities, social organisation, and personality in fish, see Crown *et al.* (2011). For the sharks' ability to make associations and behave accordingly, to learn, memorize, use tools, and for the ability of young sharks to use socially-acquired information about new elements in the environment, see Guttridge *et al.* (2009; 2013), Guttridge & Brown (2014), Schluessel (2015).

[36] The syntheses seldomly belong to field researchers, though when that happens they are, in general, more assertive. As a rule, theoretical researchers are more reticent to new perspectives, and to re-evaluations with major implications.

[37] There is truth in the statement that, in general, we know less than we affirm, we define without having sufficient scientific data, and we judge in an anthropocentric way even though humans are too little understood by humans (Boesch, 2012).

[38] For the neurological basis of tool use and the stages of this process (the development of the brain area that controls grabbing and holding objects, of an area specific for instruments, and the subsequent understanding of the relation between a tool and the goal of its use), see Orban & Caruana (2014).

The use of tools is commonplace in at least three phyla and seven classes of animals. For the inheritance and individual or social acquisition (especially via imitation) of tools, see e.g. Auersperg *et al.* (2014); for their spontaneous creation, see Auersperg *et al.* (2012). A history of the attempts to define tool use in animals—with the observation of the particularities of their usage by different classes and families of animals—and of the categories of tools and the correlated types of behaviours is given by Bentley-Condit & Smith (2010).

[39] For imagination and thought (with the ensuing consequences: consolidation of experience, projection of the future, translation of solutions) developed by various cerebral structures that appear historically and procedurally in order to answer the needs of beings that are part of a social life, see Walker (1983), Emery & Clayton (2004), Taylor & Gray (2014).

[40] Natural selection favours associative learning (Leadbeater, 2015).

[41] For behaviours of collecting—in a discriminate manner, according to the sources (N.B.)—information needed in order to solve problems, a fact that points towards the presence of metacognition, see Watanabe *et al.* (2014); see also Nelson (1992), Dall *et al.* (2005), Beran *et al.* (2010).

[42] Being an ability developed as a phenotypical trait, learning stems from natural selection, its processes being coupled to genetic and biological adaptation, its mechanisms being products of natural selection, which it reflects. Being a consequence of interactions with other individuals, learning and transmission are not exclusively human attributes, and are in fact remarkably common in all social beings (Heyes, 1994; Csibra & Gergely, 2009; Cheke *et al.*, 2011, Whiten *et al.*, 2011). Starting from the physiological reactions to the environment, going through the trial and error process, reaching observation and imitation, individuals acquire increasingly efficient means of both functional and behavioural adaptation to increasingly demanding environments (Rendell *et al.*, 2010). Social learning, having various degrees of complexity, specificity, and function (Lumsden & Wilson, 2005), allows not only the observation of reactions and behaviours in others, the creation of a mental image, and

et al., 2007)[43], to empathize, to establish a culture (Bonner, 1980; McGrew, 1992; Rendell & Whitehead, 2001; van Schaik *et al.*, 2003; McGrew, 2004; Sapolsky, 2006; Matsuzawa, 2008; Laland & Galef, 2009), to develop language (Hockett, 1960; Lenneberg, 1971; Gardner *et al.*, 1989; Savage-Rumbaugh & Fields, 2000; Théoret & Pascual-Leone, 2002) and creativity[44].

After over a century from the formulation of the theory of evolution—the first great step that rescued humanity out of a millenary illusion by describing the unity of living matter and the modalities in which it evolves—, it is still unclear for many people that all the attributes in the above sequence can be observed in numerous species of animals, from the smallest to the largest[45]. The fact that some of these attributes are expressed differently than how they are defined by humans—who themselves established criteria according to their own species—is only sometimes concordant with reality, and even in such cases the differences do not modify the rank of the respective attribute ("If man had not been his own classifier, he would never have thought of founding a separate order for his own reception", Darwin, 1875; see also Penn *et al.*, 2008; Mesoudi, 2011)[46].

---

the reproduction of behaviour, but also learning from the experience of others, the construction of mental scenarios able to modify behaviour, which requires space to store all the information; at the same time, it enables faster adaptations than genetics, and new cultural forms of evolution (Whiten *et al.*, 2007b). The differences between various species in learning and the ensuing behaviours and results are phenotypical adaptations generated by natural selection, the transmission of facts acquired by learning depending on their usefulness at an evolutionary level (Flinn, 1997). Unlike other animals, humans have an extremely long period of learning and specialization (a fact that leads to specialization and depth of activities, to the development of their variety, and to the differentiation of mental requirements). They are capable of focusing on the process, not just on the goal, and to build upon something pre-existent: new upon old, unknown upon known.

Evidently, the difficulty of distinguishing with accurate instruments and based on sound principles, beyond any interpretation, between social and asocial learning, and between the various types of social learning, remains very much a reality, but the (in)existence of these aspects cannot be presumed for one or other of the species.

[43]For the occurrence, at some animals, of episodes that reveal (through behaviours linked to hiding food) the ability to adjust behaviour based on past events and on possible future needs suggested by past events, and for the planning and prediction of future events—an attribute that is neither innate, nor exclusively human—experimentally tested in some species of jays, through the observation of the ability to anticipate by making food deposits in (spatiotemporal) conditions of famine, see Clayton *et al.* (2003). Even more interesting is the fact that these actions may be—just like in humans—spontaneous and not linked to the current state (Corella *et al.*, 2007; Raby *et al.*, 2007). An opinion on this ability is also given by Suddendorf & Corballis (2007). This research prompts deeper reflection on an aspect well highlighted by Hume, namely that the only scientifically provable ability is that of observing causality relations based on recurrence, i.e., on experience (Hume, 1987), a fact that has to be weighted in conjunction with observation, analysis, and memory.

[44]For aspects related to the ethology of animals, their moral traits, some cultural evolutions, cognition and metacognition, senses and consciousness, see Bateson & Hinde (1976), Koehler (1976), Premack & Woodruff (1978), Griffin (1984), Burghardt (1985), Alexander (1987), Byrne & Whiten (1988), Eibl-Eibesfeldt (1989), Povinelli *et al.* (1990), Metcalfe & Shimamura (1994), Runciman *et al.* (1996), Vauclair (1996), Dugatkin (1997), Boehm (1999; 2012), van Schaik *et al.* (1999), Zuckerman (1999), Brooks (2001), Suddendorf & Whiten (2001), Griffin (2001), de Waal (2003; 2006), Bekoff (2003; 2007), Griffin & Speck (2004), Herrmann & Tomasello (2006), Moll & Tomasello (2007), Gangestad & Simpson (2007), Hardy (2009), van Riel & Destrée (2009), Baumeister (2010), Couchman *et al.* (2010), Bourke (2011), Bowles & Gintis (2011), Bonnie & de Wall (2012), Beck (2013), de Waal *et al.* (2014), Andrews (2014).

[45]For the depth of behavioural traditions preserved by social means in animals other than humans, see Fragaszy & Perry (2003), Laland & Galef (2009).

[46]The development of the ability to communicate, for instance, does not imply hierarchisations as long as the forms that are already present possess equivalent degrees of complexity and efficiency. Language is a means of communication innate to living matter, the human language being only one of its forms of manifestation. Generated like any other function transformed into instrument, language becomes stable as an enacted instinct, and evolves under the stimulation of increasingly demanding social needs. Although very important in the development of humanity, language is only an amplifier, not a condition (Majid *et al.*, 2004; Astington & Baird, 2005; Fitch, 2010).

The narrative, as a form and as an informative act (Gottschall, 2012) is not exclusively human, the waggle dance of bees being another similar example (Beekman *et al.*, 2015; Schürch & Grüter, 2014), together with the behaviour of many species, in which some individuals produce and use technology, while others observe. Ritualization (which develops as a consequence of interactions with others), elaboration, manipulation, imagination, or patience—that is, the ability to differentiate between the stringency of the present and the prospect of the future (the bibliography on mental time travel is fairly rich and illustrates both positions: it is only possible in humans / multiple animal species possess this, but we only refer the reader to Clayton *et al.*, 2003)—, all are traits that have elaborated forms and roles in the world of other species. For a study of how human language is

> The answer given by Louis Leakey to his student, Jane Goodall, upon her discovery that chimpanzees are able to conceive and use tools, is representative for the way in which human beings, in general, relate to such matters. The phrase "We must now redefine man, redefine tool, or accept chimpanzees as human!" contains two acceptable alternatives on the one side of the disjunction, and threatens with a third, inadmissible one on the other side. It does not seem to encourage an effort towards understanding reality in itself, but towards finding a solution that would preserve the privileged status of the human being, since redefining either tool or man does not necessarily imply a better knowledge of either—but rather a narrowing of the spheres of notions—, and certainly not of the chimpanzee; it therefore does not generate progress on the path of knowledge[47]. In general, as science shows that man is not what ideologies claimed him to be, and that humankind certainly does not possess, in its integrality, the potential for what ideologies alleged that each individual of the species possesses, humanity abandons the bastions it built for itself, on the one hand retreating under increasingly narrower criteria but without clarifying the unknowns, and on the other hand not encompassing the thought of those philosophers who maintained, for instance, the lack of free will[48].

A group of superior primates, or of crows[49]—which use tools, transmit knowledge and possess a culture, count[50], solve problems, know, practice and transmit social and behavioural rules, take care of their future, etc.—cannot be considered as driven by instinct alone, if for the same actions the same concession is not made for the human being. Apart from the prejudice stemming from precarious anatomical differences and from the impossibility of knowing whether the individuals of other species do "think", there are no discriminating scientific criteria for one and the same action arisen in two different species[51]. At the same

understood by other animals, see Savage-Rumbaugh *et al.* (1993).

[47] Since then, it has been proven that other animals conceive, build, and use tools. The consequence has not been the redefinition of tools or of man, nor the classification of those animals as human, but only the expansion of human knowledge. This also means that such fears do not belong to scientific knowledge or to reason.

[48] Amongst the dissonant voices—treated as such in this regard—are Helvetius, Spinoza, Hume, Schopenhauer, and a thinker such as Stephen Hawking, who is not well known for his categorical statement "free will is just an illusion"; see, amongst others, James (1879), Bohr (1933), Wooldridge (1963), Nisbett & Wilson (1977), Hofstadter (1982), van Inwagen (1983), Libet (1985), Searle (2005), Banks *et al.* (2006), Megill (2007), Gazzaniga (2011), Gregg (2012).

[49] Perhaps, after humans, crows are the best and most dedicated builders of tools; the youngsters learn by observation and imitation, and by trial and error, and the social system stimulates the vertical transmission and inhibits the horizontal one (N.B.). This learning is gradual, within a certain period of time (approximately a year), and the technological evolution is cumulative (Holzhaider *et al.*, 2010).

[50] The concept of 'number' is so abstract that although the majority of people possess the ability to count and to make calculations, they are incapable of understanding the concept—even at a mediocre level—, their actions of "counting" and "computing" being merely a series of learned behaviours. This is not the only situation where a human being may know how to do something without actually understanding what it does, and without knowing what the essence of the concept and of reality is, a statement that also holds true for the most human attribute: language ("We know how to use a word to mean something and to refer to something. We know how to coin new words and to assign new meanings to them. We know how to create codes and artificial languages. Yet we do not know how we know how to do this, nor what we are doing when we do. Or rather, we know on the surface, but we do not know what mental processes underlie these activities, much less what neural processes are involved", Deacon, 1997). Considering the entire population of speakers of a natural language, a careful study would easily show that the majority of speakers use the language far beneath the level at which it is used by a minority of speakers, in that the former use language by emitting speech sounds rather than by articulating, and by signifying with an inventory of objects rather than by recreating concepts and relations. Beyond this consideration, however, it is remarkable that the majority of people use language in a rather rudimentary manner, both at a lexical-semantic and a grammatical and phonetic-phonological level. In other words, language functions within below-mediocre parameters in those complex compartments where language relates to thought, and its functioning at a phonetic level shows that the overwhelming majority of speakers remain under the weight of sensorial-motor habits, lacking the ability to control their phonation and conform to certain standards. This state is remarkably similar to that of other beings.

[51] Social and cognitive sciences know that different effects may emerge from similar or identical causes, and that similar or identical effects may be due to different or little related causes. Each time, however, there is a need for meticulous research—to find out what really happens, and what that process signifies within the reality in which it occurs, not within the mentality,

time, since consciousness and memory are not knowns in the equation, they cannot be arguments for a presumed difference at the level of the action itself. In general, not understanding the others is not a proper basis for their judgement, classification, and definition (Deacon, 1997; Boesch, 2012; Beck, 2013)[52].

> Since reality—through the evidence it provides—is as binding as possible, such adjustments are operated at a conceptual—and especially linguistic—level by means of interpretation. Humans employ a fundamental survival strategy of the living world: the elimination from their own universe of anything seemingly hostile (potentially by casting it into oblivion). Syntagms constructed for this purpose seem to refine concepts, make fine distinctions, and observe reality in nuanced ways; in fact, they merely draw fictitious distinctions within a forged reality, creating apparently unconquerable positions, as part of a discourse and a mental effort that mimic or obstruct reality. At a linguistic level, one notices that the terminology referring to the human being is entirely anthropocentric, the terms that humankind created for itself being aimed at reflecting a special variety of reality. This is how one can explain the fact that terminology referring to other beings is doubled by that referring to humans, with the differences being much less scientifically- than ideologically-based. This situation does not result from scientific research, but from preconceptions that predate and determine the research, the conceptual level, and the terminology[53].

If remarkably fine and precise "instincts"—the biochemistry of the nervous systems, the "biological mechanisms", or, more exactly, the result of the action of physical (mechanical, optical, thermodynamic, electrical, etc.) and chemical laws, manifested at a biological level—make animals what they are, it still has to be proven that humanity, in its entirety—having lost the habit of at least some of these instincts[54]—has truly gained a superior attribute, able to elevate it from the sequence of all other animals, where it still is from a genetic point of view[55]. In fact, "rational humanity" refers, at most, to certain levels in the refined area of certain abilities, since: a) not all humans succeed in acquiring and possessing the same abilities in

imaginary, or human hermeneutics—in order to reach the knowledge of reality, not of a *quod erat demonstrandum*.

[52] Even more telling is that, starting from denying any common attributes shared with the human being, going through the successive acceptance of certain traits as being present in other animals, then as being defining for them, nowadays the evidence provided by research is accepted, but continues to be tempered by interpretations founded on different grounds. For instance, it may be accepted that animals have culture, but *probably* (less than half a century ago it was certain) they do not realize it since there is no proof of metarepresentation (Gruber *et al.*, 2015). Beyond the fact that, in such cases, the refinement of conceptual contents is not real, such a statement (and one of the more reasonable at that) is in line with those who enumerate attributes belonging to the pinnacles of humanity, attribute them to the entire humanity, and then demand them from other primates. In fact, the similarities between the human being and other animals are so abundant and fundamental that for any attribute it is enough to carefully study humans, then some animals, in order to discover that the presumed differences do not exist, the peculiarities being only quantitative. For the confusions and disputes regarding some aspects of human consciousness, see Block (1995).

[53] For that matter, research on animals is quite often not aimed at knowing and understanding them in themselves or within the living world, but are indirect means of finding more about humans—with double-edged implications.

[54] As the human being acquires awareness (of itself and of the environment)—by acquiring the ability to store information, to compare data, and to correlate the results of its actions with experience and with the environment, according to the level of abilities it possesses—instincts are somewhat doubled, or the information that reaches them is subject to an additional "check" by a new instance. Without cancelling instincts or the neural pathways, the emergence of the neocortex (a material structure that developed relatively fast and at an accelerated pace) modified the effects of the interactions with the environment and generated new types of internal interactions, with the neural pathways becoming more complex, and the existence of self- and environmental-awareness generating acts with volitional appearance.

The conscious following (and even speculation) of the laws, through acts that do not harm them or prevent their action, leads to predictable results, intended based on—and suggested by—past experience; this, however, is not "control", but rather compliance with the very path upon which matter is forced by external constraints. The same (or even more accurate) results are obtained in the absence of awareness, when instincts are so finely-tuned that everything takes place in perfect order.

[55] Such instances give rise to questions such as: What exactly defines the affiliation to a species, if the morpho-physiological traits are demoted and replaced with psycho-social traits lacking rigorously verifiable grounds? Is the rigour of intra- and inter-species judgements the same? What are the traits that are automatically inherited by the descendant, and what are the traits

the same degree, b) those who do possess them are not entirely distinguished from the others, and from the point of view of the general traits of the species they do belong to a common (unique, genetically determined) class (Tomasello & Call, 1997; Geary, 2005)[56]. The investment is not guaranteed, since the human being that acquires an ability does not constantly and necessarily use it for maintaining and acquiring behavioural patterns (Flinn, 1997; Deacon, 2012).

> For various reasons, man tends to overemphasize his differences from other animals. These distinctions are neither old enough, nor stable enough, his biological basis remaining not only dominant but also exclusive. Regardless of the results of evolution at a cultural level, the human civilization is more fragile than the fundamental biological needs, since—even if humankind believes to have found the meaning of its existence in culture—its real existence takes place at a biological level (Morris, 1999). At the same time, the human being is not a "rational" one, unless this means that some humans, in certain situations, may make calculations and even exhibit behaviours according to certain principles deducted from previous experience or calculations, and which are already stored in memory (which has not only the ability to store, but also to correlate, process, and quickly access suitable answers). On the other hand, although based solely on the level of culture developed in other animals it cannot be inferred that they completely lack reason, the "instinct" or nature provided them with infallible means, often infinitely more accurate that those developed by human reason, through which they enter into optimal conjunctions with nature, adapt to the environment, and fulfil all their functions and activities as part of the environment and of nature.

There is probably more truth in the statement that, often, various other animals have intellectual, cognitive, and psycho-social abilities equal to many human individuals and groups—even integrated in society—whose humanity should not be asserted exclusively on morpho-physiological grounds. In the same way, the pinnacles of humanity cannot represent the entire species, and animals that exhibit "human" traits and have accomplishments of the same kind cannot be regarded as standing out of the normal sequence of the species, due to their contact with humans (either since animals imitate humans, or since humans interpret anthropocentrically)[57], and not due to differential evolutions within their species. The statement that human actions are, in general, on a superior level than those of animals, or that animal actions are on an inferior level than the same actions in humans, is yet to be proven[58], in spite of the fact that between the two types of social organisms there are obvious qualitative differences.

---

forbidden to a species? Which mutations are stabilized? May traits and attributes be presumed? Can Aboriginals who have not constructed an Euclidean, Newtonian, or quantum system, and who do not use computers, be considered human? Are exalted attributes exclusively human, or are they just arbitrary distinctions within a set of common traits?

[56] For the evolutionary success of the human species, owing to its abilities of cultural accumulation and continuity, as well as to its propensity for sociality, presumably turned genetically coevolutive, see Dean *et al.* (2012).

[57] Anthropomorphism is a tactic employed by anthropocentrists by which they ignore or interpret actual facts or data, through which human abilities are required of animals, the realities and situations in question being reduced to an anthropocentric perspective (Morris, 1999; Keeley, 2004; Barrett *et al.*, 2007; Boesch, 2012). Nevertheless, even though different from human societies—in that they lack both a social framework elaborated on moral-rational principles, and elevated intellectual-behavioural models present in some humans—, animal societies manage to attain average behaviours superior to those that may be noticed in some humans. See also Wrangham *et al.* (2006).

[58] Hence both Pascal's position and the entire debate on awareness warrant reconsideration in the context of altruism. To begin with, it should be clarified whether human actions can be the result of free will (a proportional rigorism would here require either a proof that there are realities outside determinism, or that the entire Universe is governed by the necessity of the fulfilment of a universal law, nothing being left to chance or not driven by necessity), that is, based on reasoning that does not exclusively originate in biological processes, primarily and ultimately determined by physics and chemistry (Miller *et al.*, 2002; Linden, 2007; Merker, 2007; Shubin, 2008; Cochran & Harpending, 2009; Lane, 2009; Damasio, 2010; Thagard, 2010; Calcott & Sterelny, 2011; Gottschall, 2012; Morris, 1999; Preuss, 2012; Pross, 2012). The mere passing through awareness of thoughts and of other resultants of biological processes within the brain, in other words, the conscious realization, is a form of internal feedback, not of rational participation in the decision-making process. At the same time, the human mind struggles to devise experiments that could clearly prove or disprove the existence of self-awareness in other animals, the mirror

The acquisition of the ability to refer to reality in linguistic terms (that is, the partial passage of reality from a sensorial-intuitive level to a linguistic level) using certain linguistic signs acquired by social means is considered a defining and quintessential human trait, believed to have triggered a range of developments that generated attributes considered exclusively human (Greenfield, 1991; Deacon, 1997; Hauser, 2000; Weber & Depew, 2003; Hinton & Nowlan, 1987, but also Kaznatcheev, 2014). Other primates may issue such references by vocalization, though not in a controlled way, but as a consequence of certain emotional states. Recently, a group of chimpanzees moved from the Netherlands to Scotland, faced with the situation of having to socially integrate themselves into the preexisting group, were capable of learning different "grunts" from those they already possessed in order to refer to already-known realities (Watson *et al.*, 2015). In human terms, this is equivalent to learning a new language[59]. Because such a result contradicts the established knowledge, if these observations will be confirmed by future experiments, one might keep in mind[60] that other primates also: a) have control of their vocal production and emission, these not being necessarily and always the direct effect of the presence of an emotional factor, but also the result of social learning (just like in humans); b) possess the necessary mental and physiological flexibility to learn new vocal fluxes. At the same time, the following question arises: setting aside the spatially erratic character of animal communities (families, clans, tribes), is the system of vocal fluxes used by a generation, within one and the same community, not transmissible to the next generation, albeit with inherent changes of a certain kind and within certain limits?

Until know, it has been sustained that: a) human intelligence is flexible, while that of other animals is specialized[61]; b) the tendency towards efficient and economical communication diversified the functions, making them more supple, with the evolution of human consciousness following the direction of its adaptability; c) the evolution of language was the primordial condition for conscious thinking, a distinctive trait from all other beings (Lakatos & Janka, 2008).

It seems that the attributes through which humankind wishes to define itself as different from other animals are in fact much more common, with the differences being mostly of intensity or degree, and in no case essential[62]. The scientific research from an evolutionary perspective, starting from the material identity of all living things and following the evolution of the

test (Povinelli *et al.*, 1993, 1997; Hyatt, 1998; Delfour & Marten, 2001; Reiss & Marino, 2001; Broom *et al.*, 2009) and other similar experiments being more rudimentary than many of the instruments created by animals, and just as irrelevant as other human inventions. On the other hand, with the understanding that altruism is a constituent mechanism of the animal world, which is related to the nature of living matter, it would be worth reflecting on the belief that altruism passed through the filter of consciousness is superior to the "natural" or "instinctual" one characteristic to animals. Besides the obstacles discussed so far, there still are two questions to be answered: a) how unnatural or cultural can a product or subproduct of a natural product be? and b) how does the fact that one and the same effect (altruism) emerges or not from an action that has been brought into consciousness generate a hierarchical relation?

[59] For the change by evolutionary means of whale songs, and for the intra- and inter-individual variability, with dramatic changes in the songs that are not yet understood by humans, see Noad *et al.* (2000), Payne & Payne (1985).

[60] Of course, experience teaches us that following the—already present—reactions that deny the accuracy, relevance, and correct interpretation of the observations, there will be intense intellectual efforts not to understand what actually happens, but to prove that humans must remain alone on the field of linguistic abilities, which—if unsuccessful—will be followed by others that will strive to show, for instance, that if this field is indeed a common one then humanity actually consists of something much deeper.

[61] In general, specialized individuals and groups are much less prone to acquiring abilities outside of the occupied niche, while those not specialized are opportunistic and exhibit exploratory tendencies.

[62] Recent research on the habitats and lives of animal communities (modelled on the study of humans) show that some functions are not exclusively linked to certain structures, that they preceded the appearance of our species, and that their development is the result of specialization rather than creation on the way. Thus, by revealing traits that were refused to animals, or that were not known to appear in them—and consequently considered exclusively human—, our picture of the dynamics of reality becomes more complete, the lack of understanding of animals turns into knowledge, and we surpass the mental and linguistic denial of the community and identity of attributes by recognizing them.

> phylogenetic tree from ribosomal RNA to the most evolved species, with the observation of their respective evolutionary branches and the development of the taxonomical, functional, etc. particularities of the entities, offers solid grounds for all sciences, placing human knowledge under the authority of reason and of its instruments, and leads to a deep understanding of reality, capable of supporting a conception that truly reflects it.
> Just as evolution forges its way as it unfolds, without following predetermined paths, human knowledge is what emerges from scientific research and from proofs of reason based on the knowledge of material reality, not from dogmatic reflection or from assertions placed on the illusory ground of thesist constructions[63].

8. Gene–culture coevolution[64] (*Nihil potest ordinari in finem aliquam nisi præexistat in ipso quædam proportio ad finem*)

Any entity can be both element and structure, organism and environment, product and factor, etc., which indicates not only the hierarchisation and interdependency of material entities, but also their community. The particular way in which they evolve is by being subjected to adaptive processes resulting from interactions with the environment. The structures of an organism (from the most to the least restrictive meaning of the word) emerge and exist in correlation.

> We strongly stress the fact that only by looking at an organism in isolation can one talk about its interaction with the environment, as if they were two **distinct entities**, when, in fact, **everything is environment**, even this term being unsuitable as it is predicated on a separation made within a unitary reality. Organisms are products of the "environment", coadaptation and coevolution being the very condition for the existence of living matter, and being, in fact, a most natural process.
> In fact, at the organic level, the properties of anorganic matter become functions, and the assimilative and adaptive actions through which the living matter ensures its existence (starting from the transformation of energy into "food") are interactional with the environment, therefore adaptive, reflecting the natural tendency to re-balance the "competitive" relation between organism and environment, which is a form of evolution.

Even though they may exhibit different degrees (and even elements) of separation and autonomy (probably exclusively in areas that do not directly affect the correlated organism or the superordinate system), this fact does not imply a formal isolation, a functional independence, autosufficiency, or autarchy. It is thereby not only **natural**, but also **advantageous** (that is, economical and efficient) for structuring processes to grow together and become mutually accommodated from the very beginning, evolution being a process of **accommodated correlation and adjustment**, from a single element, from a simple form, and under the control of a principle. Although important, the mere remark of the fact that living matter evolves is not enough for the profound understanding of this complex of processes.

[63] This attitude is not limited to the domains outside of science. In this aspect, the way of advocating and defending August Weismann's theory is exemplary (Bailey, 1894/2015).

[64] For this concept (introduced almost half a century ago) and its evolution, see Alper & Lange (1981), Campbell (1988), Mellars & Stringer (1989), Durham (1991), Wilson (1992), Thompson (1994, 2002, 2005, 2013), Soltis *et al.* (1995); Feldman & Laland (1996), Pinker (1997), Klein & Blake (2002), Heinrich & McElreath (2003), Heinrich (2004), Lumsden & Wilson (2005), Richerson & Boyd (2005), Tomasello *et al.* (2005), Bell *et al.* (2009), Klein (2009), Cochran & Harpending (2009), Gintis (2011, 2014), Laland & Brown (2011), Boyd & Silk (2012). The intensity with which this concept is supported varies from acknowledging it as a real resultant and factor of evolution, yet decoupled from the genetic factor, to the near elimination of the latter in a process almost as exaggerated as denying coevolution altogether. Often, the attempts to approach and discuss it seem rather tarnished by various stakes, rather than aiming to accurately reflect reality (see Lycett *et al.*, 2007, and on the other hand Boesch, 2012; then Christiansen *et al.*, 2009, 2011). A pertinent, high-quality analysis is undertaken by Flinn (1997).

8.1. ***Evolution*** refers to a concept that—much like other term-concept pairs—captures a relevant and significant attribute of the process of becoming, though not precisely, and not enough. Evolution is a principle and a process which, due to the ways in which living matter is structured and interacts, manifests itself under the material form of coevolution[65]. The gene, the DNA, the components of organisms, and the organisms themselves and their communities all evolve through coevolution—the actual modality derived from their existential needs within the environment. Referring to the means of collaborative, accommodated (in fact, **agonistic**) interaction at the level of the living structures, coevolution also implies the consequence that its results may be correlated both at a structural and at a functional level. In other words, the direct, prime consequence of coevolution of matter subjected to normal interactions within an environment refers to the edification and adaptation of structures and to their continuous existence, the element on which the process is exerted being material, not ideal. The fact that functions exhibit correlations proportional to those of the structures from which they stem and whom they support is a consequence of material coevolution, and does not grant the functions any possibility for autonomous or (quasi-)independent evolution.

> Just like physical and chemical entities and processes, biological entities and existence may be reversible or irreversible. Established by means obeying certain constraints with the force of law, and endowed with the ability to successively accomplish various functions, therefore hierarchically organized and developing an increasing multitude of types of potential, the structures of living matter may be destructurable or restructurable[66], and their becoming can be either reversible or irreversible. Having to respond to their own existential needs, to their interactions with the environment (i.e., the structures of the superordinate ensemble to which an ensemble or organism belongs, and the conditions it exists in), and to the exercise of their functional attributes, structures evolve at the confluence of these three types of asynchronous requirements, in an interplay of concurrent but also motive forces. Therefore: a) the evolution of structures follows a spiral path arising from their own needs, and from the interactions with the environment and with the functions they develop, the latter, in turn, required by the (adaptive) interaction between structures and environment, on the one hand, and between themselves, on the other; b) the functional attributes, the adaptive capability, and the evolutionary possibilities of the structures are characteristic traits of the latter; c) structures contain the details of their own construction and configuration, as well as the potential of the functions whose basis they form; d) what is actually transmitted are the data on which structures are established; e) being a necessary process, their evolution also represents the evolution of their embedded potential; in other words, functions cannot be inscribed into genes[67].

8.2. The gene–culture coevolution theory attempts to bypass this principle, holding that evolution does not occur exclusively by genetic means, but also by cultural ones, i.e., that not only do genes determine life, but that sedimented and transmitted culture is also apt to co-determine the genetic evolution. The observation that apparently lends support to this theory is that similar to how genes are transmitted and influence the emergence, development and behaviour of the biological material, culture is also transmitted and disseminated, influencing and determining—to a certain extent—the living matter. In competition with sociobiology, the gene–culture coevolution theory claims for itself a part of the factor of evolution, while in reality it takes to a different and seemingly safer level the attempt to maintain the distinction between humans and all other living organisms.

[65] Although in language one talks—somewhat analogously—about *articulation*, in the reality of speech it is not articulation, but coarticulation (Pușcariu, 1994) that exists.

[66] All attributes are considered within the framework of evolution and of maintaining the living existence, not necessarily of its class or rank.

[67] We leave aside the theories that discuss epigenetic inheritance (Baldwin, 1896; Osborn, 1897), situations such as that of the prion proteins (Prusiner, 1998), etc.

Apart from issues raised by terminology—an uncomfortable obstacle, constant in all the fields where language is involved, and upon which many philosophers, even before Hume and Kant, often insisted—, the opinion supported by (but also supporting) this theory is that the human being possesses **morpho-functional**, **cognitive-intellectual**, **cultural-spiritual**, and **psycho-affective** traits that profoundly differentiate it from other beings, traits that have generated consequences and qualitative jumps in geometric progressions at the level of the species; furthemore, it holds that our species is capable of demoting or even supplanting the genetic factor (Kellogg & Kellogg, 1933; Hockett, 1960; Lock, 1978; Premack & Premack, 1983; Pinker, 1984; Pinker & Bloom, 1990; Deacon, 1997; Hurford *et al.*, 1998; Purpura, 2006; Premack, 2007, 2010; Penn *et al.*, 2008; Butler & Suddendorf, 2014).

> It is indisputable that animals possess excellent or almost perfect "instincts", by virtue of which they function, maintain their vital cycles, autoregulate and adapt themselves. In the case of the simplest of beings, physical and chemical laws directly manifest themselves at a biological level. With an increasing degree of structural complexity, progressively more nuanced means of functioning and adaptation are accompanied by greater chances for error, with selection becoming more complex in its ways, instruments, and classes of effects. The interference between structures, functions, and the action of environments resulted in enhanced capabilities to evolve, under the condition of increasingly intricate types of competition, and differentiated by the fact that not all animals possess the genetic material necessary for the development of complex systems. Evolutionary processes in human beings led to a considerable increase in the ability to acquire adaptations, flexibility, and structural-functional specialization of communication, which triggered a massive leap (or several big leaps within a relatively short period of time). From this, the human being has come to possess both self-awareness and awareness of its environment. Based on certain indirect effects and on measurements and tests in humans, who possess only partial knowledge and who operate based on their own—that is to say, inadequate—criteria, the lack of self-awareness in animals is presumed without being clearly proven. Such a hypothesis, referring exclusively to humans, although seemingly a rather *a priori* ideaistic construction emitted by the human conscience, and not deducted from or imposed by reality, cannot be rejected *de plano*; nevertheless, it will only deserve to be granted the status of conclusion at the moment it follows from scientific research, not while it is both formulation and conclusion of what is to be proven; otherwise it remains nothing more than a desideratum, or a working hypothesis.

8.3. Communication is the means by which nature **coordinates** its evolution (Witzany, 2014), this process generating **cooperation** together with its counterpart, **competition** (Mead, 2003). Various forms of existence exert these attributes in their own ways, as determined by their evolutionarily acquired traits, in particular at the level of the species and of the community. **Thought** and **behaviour**, which constitute natural means of potentiating or stabilizing evolution, may propagate by imitation—possibly as a consequence of the intervention of certain determinants—and may become patterns, norms, and reproduced models, which holds true for all products and subproducts, either direct or indirect, of all living matter. It is difficult to prove whether through any such attribute, or any of its direct effects, differences in rank could be established within the animal kingdom. The transformation of the components of the environment, in conjunction with the evolution and the enactment of the organisms' potentiality, generated means of social organization and interaction, and also cognitive, technical, scientific, and even imaginary equipment—at first organized and adapted to the actual modalities and requirements imposed by the environment, then having adjacent developments—, which became generators of **bioculture** (Boyd, 2006).

> Biological existence may generate intellectual and cultural-spiritual features. Through its potential attributes, matter organized at a physical, chemical, and biological level possesses abilities that are premises for its evolution, emendable—by contact with the self and with the environment which they can both respond to and model—in various ways and at increasingly expanded

> levels. Actions such as the mere manifestation within the environment, interaction, transitivity and communication, cooperation and coordination, sociality, reflection, etc., result in the development of the organisms, which thus acquire a further increased potential of exerting these attributes, in even more varied and potentiating ways[68].

In an environment endowed with continuity, communication and community may broaden and deepen; in time, the cumulation, amplification, and durability bring along new needs and new expansions, a greater branching of communication, the strengthening of the community and hence even more continuity, and so forth (Boesch, 2012; Deacon, 2012). In the case of such a stable evolution, structural-functional traits may accumulate, stabilize, and coevolve with the behaviours and the instruments, in the context of the perpetuation of communication and community the traits thus acquired and stabilized (in fact, their lasting effects) being conserved, transmitted, and inherited, though without any of the guarantees offered by genetic inheritance.

8.4. The human being is a resultant of adaptive and evolutionary processes acting on the interactions between its genetic potential, its functional structure, and the demands of the environment; like any other being, it possesses the capability of progressively acquiring communication, socialization, and cognition abilities, all determined by genetics and by interactions, with the followed paths consolidating or restructuring acquisitions and behaviours (Maynard Smith & Szathmáry, 1995).

Culture—which for anthropologists is a subject matter, for psychologists a learning process, and for biologists an adaptive process—may be **material**, ensuing from interactions with the environment and determining it, **social**, ensuing from interactions with other beings and expressing itself through a large network of social behaviours, or **symbolic**, representing norms, ideologies, institutions. Culture represents whatever is acquired, used, and transferred thus generating habits, the results of its evolution arising naturally from the **evolution of matter** from a **biological perspective**.

As it represents specific behavioural patterns acquired by social means and at a social level (Deacon, 2012), culture entails differences between social groups; in essence, there is no culture at the level of a species, only *cultures*. The production, acquisition, and transmission of cultural traits are determined by the social dimension of the living beings and stem from the adaptation process. In this way, a common basis in continuous adaptive becoming may be formed, which then models societies and the culture produced by them, giving rise to various habitual, behavioural, and mentalitary consequences.

Cultural traits can be learned in multiple ways (the mechanisms of cultural transmission being: observation, imitation, copying, practice, teaching and learning, evidently with the participation of the instinct[69]), the styles of learning differing between the various types of societies, and depending on the dominant type of culture, within a society and in time (Boesch *et al.*, 2002; 2012). As culture is a phenotypical product, learning, in turn, is a type of phenotypical modification that participates to adaptation and that uses the environmental conditions in order to adjust the responses of the organism (Alvard, 2003). It further depends on the task at hand, and, in the complex and specific conditions of a society, occurs according to the possibility to practise what has been learned, while observing the resulting effects and their influence, and associating the mistakes with the costs involved. The dominant methods are trial and error in the material culture, influence in the social culture, and learning in the symbolic culture, which implicitly reflects and means that various types of learning produce different types of response at the level

[68] For example, the fundamental and primary role of language is not communication, but connection, then representation–knowledge–communication. Fulfilled at basic level, these attributes amplified both the effects on language itself, and the effects at the individual and social level, augmenting the linguistic basis of the life and activity of the organ, of the function, and of the individual and social organisms, hence creating premises for development through amplification and expansions of all the organs and functions somewhat related to language.

Similarly, the ability to learn and teach generated both the direct surplus product of these actions, as well as the direct surplus of the processes themselves, augmenting the basis of both these and all other related processes.

[69] For the weight of cognition in imitation, see Heyes (1993), Bates & Byrne (2010).

of the various types of culture (Mead, 2012; Deacon, 2012).

> Although the learning process and learning may be described, enclosing them in a definition is difficult due to the inventory of overtones in the realm of these notions. Nevertheless, one may show that learning is the product of genes, a response to the environmental demands through which the phenotype becomes equipped with an instrument that allows it to construct answers to the problems raised by the environment (Alexander, 1979). In this aspect, learning is not different from other flexible responses to the environment, its consequences and the actions it enables being—to the same extent—biological and involving the same chemical reactions, all products of evolution. In turn, the machinery for learning, the brain, is a product of natural selection, and is optimized to generate adaptive behaviours compatible with the demands of the environment (Flinn, 1997; Frith, 2007).

All these aspects hold true for non-human beings. Although equally connected to the environment, their feedback does not have the same effect on it, that is, their interaction with the environment occurs at another level, and within different parameters. Due to the fact that the reactions of organisms and the abilities they develop are proportional and related to the demands of the environment, non-human animals use more economical, more efficient, and less demanding means, as a consequence of evolutionary constraints, their evolution being, in a certain sense, an interplay of concurrent forces between action and reaction. The step from the transformation of reality into a tool to the manufacturing of a tool is dictated by need, and, initially, all that is required is memory. The fact that humans have the habit of inventing tools that can build even more complex tools, and thus arrive at complex products, is merely a response to the demands of the environment and to the ever more complex conditions of life.

Culture is an effect of phenotype and product of organic evolution, derives from selective pressures exerted by the environment—including competition between individuals, within a group, and between groups[70]—, and has the ability to interact with other such traits and to disseminate itself (Alexander, 1989). By distinguishing the groups and helping them manage their relation with the environment, culture is a collective mental set of patterns and of cultural traits whose acquisition and transmission are determined by the social dimension and the relation with the environment (Whiten *et al.*, 1999; Hohmann & Fruth, 2003; Boesch, 2012; Deacon, 2012)[71]. This, however, does not mean that the results of cultural development may be genetically inherited, since culture does not have genes, and genes do not have culture.

8.5. In one way or another, everything that emerges at the phenotypical level, following the interaction between genes and the environment and as a result of the adaptability of living matter, is cultural; that is, it does not directly and exclusively stem from gene activity. This does not take such products from under the authority of the genes, since ontogenetically everything that exists is subject to the relation between genes and environment. The ways in which organic matter becomes equipped to give nuanced responses to the demands of the environment do not lead to a change in its material and genetic foundations, and do not promote an evolutionary path on which the foundations would become secondary while the results of their existence or evolution would become primordial or pattern-generating. Whatever and however large would the direct and indirect cultural surplus product of such a result would be, and even if it were defining for the current state of the human being (Passingham, 1982; Barnard, 2000; Clark, 2002; Pasternak, 2007), it ultimately and essentially ensues from the support of the material structure and its evolution, and is not an autonomous and inalienable given.

[70] Competition is a pressure force that enacts and develops unconscious adaptive capabilities to analyse, accommodate, learn, constitute, and develop mechanisms of adaptation (Flinn, 1997).

[71] For socioecological conditions, learning, intergroup variations, spreading of behaviours depending on age, kinship, behavioural effectiveness, etc., see Perry & Manson (2003). For the evolution of social behaviour and inclusive fitness, see Hamilton (1964a; 1964b), Williams (1966; 1971), Bourke (2011), Gintis (2014).

At the same time, in what concerns the mental phenomena (while admitting that some cultural phenomena are also mental), there are no reasons to individualize them or to consider them different from any other phenomenon of life. The brain, which is a neurobiological system, manifests itself through physical and electrochemical structures and processes along the entire variety of tasks it performs, whether it serves functions required for the survival and development of the organism itself, or its interactions with the environment (Gazzaniga, 1992).

Evolution within the framework of the **social organism** (Worms, 1895; Wilson, 2002) brings with it an increase in the degree of complexity of the organism—in order to respond to increasingly complex and varied demands, and in order to create wider possibilities for the organism to adapt and to continue its evolution—; the central stake is the increase in adaptability, with all other elements being means, instruments, and intermediate steps (Boesch, 2012; Deacon, 2012). The possibility for attributes and their effects to combine in unique ways, for particular uses and developments to emerge, and for cultural acquisitions to accumulate and develop, is able to generate individuals with advanced cognitive and cultural abilities. This, however, only occurs in so far as it is permitted by the genetic potential and by the principles that control its evolution. Since structures may only satisfy requirements within their own limits, and are not able to benefit from the help of functional acquisitions, which are secondary, a functional trait cannot be regarded in the same way as a genetic trait, as it does not possess the latter's inductive and autoreproductive abilities, and as it cannot break free from its genetic source and foundation.

Functions do not produce effects that would generate heritable changes in the structures. Regardless of the extent of involvement (through consecutive streams of consequences) of the intellectual and cultural-spiritual dimensions in the development of an organism or of a community, they cannot be shown to possess a fundamental rank, that is, to have the effect of genes, or an effect on genes.

> Traits are, of course, recursive, but only to the extent that they result from the essence of structures, a fact that can also be observed in that maintaining the conditions results in obtaining the results that naturally stem from those conditions, while a change of conditions leads to different results; the path to the results can only go through the structures, the only ones who bear within them their evolutionary potential.

The existence of two mechanisms of equal rank that have to manage one and the same reality (i.e., evolution, including aspects and derivatives thereof) is an impossibility from an evolutionary point of view, as long as between them there is no competition that would secure the domination of one over the other. Therefore, organic and cultural evolutions do not have a relation of equality, but one of filiation and inclusion, the latter stemming from the former and being engulfed by it. In this respect, coevolution appears as a step towards conquest – but also a way of recognizing the impossibility of the alleged mechanism of existing alone; it is merely a graft or a parasite masquerading as a symbiote.

As far as transmission is concerned (Boyd, 1985; Cavalli-Sforza & Feldman, 1981), it should be noted that this phenomenon is one of dissemination or contamination, not of inheritance. As long as reality has varied forms of existence that reciprocally influence each other (by attraction, need, etc.), as long as there are vehicles, ways of hierarchisation, selection, and combination, transmission will be an active process. In fact, the only element that encompasses all of its principles, that is capable of plenarily manifesting itself and by itself, of autoreproduction, and of generating and driving all living organisms is the genetic material. The fact that, at some point, it may seem to lend away some of its attributes only speaks to its all-powerfulness, though not in the sense of the ability of generating an equal, but in that no evolutionary system is independent of the genetic one. Exempt from genetic laws, the evolution by cultural means and coevolution understood as an autonomous mechanism that negates the existence of a unique principle and of a unique source and generator of reality represent the triumph of the Lamarckian view, retreated from the concrete and physical domain to an obscure and immaterial one.

Under any aspect, from any perspective, and from any starting point, the primal, essential, fundamental, and indispensable character of the genetic factor is undeniable (Alexander, 1979).

8.6. Functions are products able to evolve and propagate just like any other genetically-developed attribute of a biological entity, but they are not able to insulate themselves from the genetic universe and start their **own lineage** or contribute to one. Just like an acquired trait cannot be inherited, but can be closely reproduced by the genes that were inherited from the previous ones, functions are also not inheritable, since they are ephemerids that emerge at the confluence of the genetic material with the environment. What is inherited are parts of chromosomes, small genetic constellations even, which are able to produce traits and functions. It is not the function that is inherited, but the genetic material. The latter possesses capabilities and possibilities, which can develop within the framework of the organic structures (also developed by the genetic material), within the limits of its own constitution and potential. The unfolding of the entire organic and functional potential of the genetic material occurs in accordance to the directions of the environmental demands, possible oriented and constant efforts maximizing the potential, though not beyond the abilities of the genetic heritage. In this regard, learning is a form through which functional structures adapt to the peculiar interactions of a given organism with the environment, with possible modulations of a social nature.

Cultural traits may be transmitted with massive investments of energy, almost exclusively social, conscious and deliberately directed. In this cumbersome way and with unsystematic results[72], they spread horizontally and vertically, within the same society or not, as memes, culturemes, etc. These, however, emerge exclusively at the confluence between a starting point identical with the actual and current state of the generations (**and even of the intragenerational stages**) and the effort directed towards the acquisition of part of the memory contained by tradition. The starting point is subject to perpetual movement, with on-the-fly additions and subtractions, with restructurations, reinterpretations, sedimentations, etc., which make it so unstable that it becomes crucial to know what is kept unchanged, what evolves coherently (deterioration being in the nature of organic matter), what is transmitted following this **effort that devours its product**. In its brief moment of existence, this conglomerate does not stop changing, and the stages of creation, development, enactment, selection, and transmission suffer inherent alterations, deflections, and interferences, even before the start of a new cycle in the next generation.

> In spite of certain remnants that are maintained—by virtue of the involvement of natural selection[73], a true cultural selection being non-existent—it is difficult not to observe the similar situation in non-human animals. In social animals in general, it is possible for those who leave their community after having acquired its habits to be able to transmit those cultural elements to their new community, though this aspect is heavily dependent on prestige, as usually the identity of the inventor is more important than the utility of the invention (Kawamura, 1959; Horner *et al.*, 2010). Although, for reasons pertaining to the specifics of human civilization, the trait of generality is dominant in humans, while the trait of locality is dominant in non-humans, in both cases one can observe—again, in very different degrees—the existence of communities established on multiple traditions, suffering interferences that affect the continuity of the block of traits at a given time[74].

[72] Implicit transmission only occurs in genes, but even they are subject to natural selection.

[73] As phenotypical traits emerged from the needs of the organism having to solve concrete situations in contact with the demands of the environment, cultural elements can be retained in the mental and behavioural background, with the purpose of managing the relation with the reality of the environment.

[74] "Only if a culture becomes too rigid as a result of its slavery to imitative repetition, or too daring and rashly exploratory, will it flounder (...). Those with a good balance between the two urges will thrive. We can see plenty of examples of the too rigid and too rash cultures around the world today. The small, backward societies, completely dominated by their heavy burden of taboos and ancient customs, are cases of the former. The same societies, when converted and 'aided' by advanced cultures, rapidly become examples of the latter. The sudden overdose of social novelty and exploratory excitement swamps the stabilising forces of ancestral imitation and tips the scales too far the other way. The result is cultural turmoil and disintegration. Lucky is the society that enjoys the gradual acquisition of a perfect balance between imitation and curiosity, between slavish, unthinking copying and progressive, rational experimentation" (Morris, 1999).

Although social cognition is the basis of cultural evolution, neither does this process occur as a "cultural ratchet" (Tomasello, 1999; Hauser, 2001; Tennie *et al.*, 2009), nor is it lacking in material support (Goodman & Moffat, 2002), but quite the contrary (cf. Power, 1991; Gazzaniga, 1992; Povinelli, 2003; Deacon, 2012).

In fact, without learning **at every generation**, there is no possibility for the discoveries made in one generation to be accessible to subsequent generations, regress being not only possible, but necessary and ineluctable[75].

Having obtained the means of transmitting the accumulated knowledge (be it elements, structure, content, value, and even the functioning of civilization, technology, science, as well as the methods and instruments of operating and developing them), the human being still has great difficulties in maintaining this process, particularly since the content, values, and means of functions are fleeting, on the one hand due to the rhythm of cultural development, which amplifies and diversifies itself almost immeasurably[76], though mainly due to the fact that it does not possess the attributes of the genetic material.

At the natural level culture generates habits, at the scientific one it develops, at the ideological one it degrades; on neither does it autoreplicate (or is replicated)[77] or create an entirely new type of organism.

[75]The basis of every community is given by genetics and by the interaction with the environment. This is common to all living beings, too few human communities possessing a third element, one legitimately capable of offering the attribute of humanity: the **commitment**, **motivation**, **ideal**, **stake** (Rădulescu-Motru, 1932, 1998; Mead, 1970; Deacon, 2012). Its ability to coalesce and unify can be observed in all communities that have built a materially and spiritually advanced civilization. Even in those, however, the attribute is not possessed in the same form by all individuals, some being natural creators, others being imitators. Perhaps one of the true distinctions between humans and other animals resides precisely in the former's ability to coalesce—through a mentally-elaborated linguistic discourse—the energies of others, who then voluntarily give up their natural liberties and obey a set of requirements in pursuit of an ideal goal.

[76]At the end of the 19th century, the concept of 'social heredity' was conceived by the evolutionary psychologist J.M. Baldwin. According to him, within the framework of organic evolution, the structure and functions of organisms may incur modifications as a consequence of: a) environmental factors (radiations, various conditions and constraints), b) the functioning of the organism itself (usage develops in certain directions, lack thereof atrophies), c) adaptation by social imitation. The last element—defined from an ontogenic perspective, and also postulated for inferior biological forms—is called by the American psychologist and philosopher *social heredity* (Baldwin, 1897). The search for the factors of evolution has been an assiduous preoccupation of Neo-Darwinian scholars (sometimes even bringing forth factors of Neo-Lamarckian essence), which blurred their ranking, as their behaviour has been confused with their essence. A very important and just as common aspect is the adoption of terms in improper contexts from the point of view of the semantics imparted by the original author, an act that metaphorized those terms, with consequence at a conceptual level. See also Baldwin (1909). For the social transfer of information, tradition, culture, and cumulative culture, see Whiten *et al.* (2007a), Whiten & van Schaik (2007).

[77]Here one may run into a small but specious confusion. The imitation, reproduction, and perpetuation of culturemes (customs, given names, behavioural patterns, etc.) do not stem from the autoreplication of that reality. They may appear alike to genes in so far as they are acquired, enter in use, produce effects, are transmitted faithfully or in a modified form. By *reductio ad absurdum*, a first implication would be that, were they to be transmitted and function like genes, this would imply the lack of free will, or that its exercise can be temporarily suspended, at least in those kind of situations. At the same time, memes would need their own material structure in order to replicate. The consequence could be admitted, but the requirement ought to be proven. Also, if one keeps in mind that such entities have the ability to autoreplicate, one still needs to prove the way, means, and mechanisms by which this occurs. In fact, memes are not living but animated entities, much like language: they do not possess the principle of existence within them, neither do they constitute an existential principle of living matter. They exist and function exclusively within living systems, but whom they cannot establish as a consequence of the plenary and autonomous manifestation of their own existence, though they can influence as a consequence alone of a somewhat parasitic relation (since symbiosis presumes a relation between two beings that are relatively equal in vitality). They are merely attributes and products—like any others—characteristic of an evolutionary stage of living matter, certain determinations that the gene creates for itself along its evolutionary path. Their relative novelty may make them seem current results and future causes of a qualitative jump, although they remain effects of the existential exercise of the aminoacids.

8.7. Ultimately, the world of the human being is part of the physical world. It is established, exists, functions, and evolves upon the interactions that govern the physical, chemical, and biological world. In turn, the human being and the supreme organ, the human brain[78], together with all the effects of its evolved existence (language, thought, spirituality), are outflows of the physical world, resultants of physical, chemical, and biological processes occurring in the physical world, the human thought and behaviour emerging from the functioning of neurobiological mechanisms[79] with the same physical and chemical basis. Regardless of the number and complexity of the evolutionary paths followed by its derivatives (culture, reason, etc.), Nature—which does not entrust vital decisions to reason, but to instincts alone (which cannot be summoned or blocked by reason or by any other process of the intellect)—will always maintain its rights and will, ultimately, prevail (Hume, 1987; Wright, 1995)[80].

For this reason, the peculiar attributes of the human being—who possesses superior abilities in comparison to other animals—may be highlighted, but they do not separate it from the biological order of which it is part—both genetically and evolutionarily. Regardless of the novelty and the abilities of the term, the concept of coevolution has been forming in the human mind at least since classical antiquity, but the process itself belongs to the material world and to its evolutionary processes. Subordinated to the same principles and possessing both genes and culture, animals are equally subject to gene–culture coevolution (Rendell & Whitehead, 2001), but through it they do not develop other evolutionary basis than the genetic one either. Regardless of the developments and ramifications it can produce, the only living reality that is self-contained and whose principles and laws stem directly from the universal physical laws is the gene: autoreproducible and autosufficient (Dawkins, 2001).

Beyond the organicity and integrity that characterize it, reality is varied and capable of responding to the most deforming requirements with the most creative solutions for survival and reproduction. In turn, unless it aims to be just an ideaistic, symmetrical, harmonious, esthetic, or ideologizant construction, the organism of science can only suffer from such separations—at any level they may occur—, because as they are not true to reality they generate breaches that produce destructurations and disfunctionalities.

If things are as such, there is no reason to conduct research on a certain species and its evolution according to distinct principles, methodologies, and instruments, which presumably stem from the essentially distinct character of that species, and not from the roots that generated that avenue of evolution, and which signify more than the specificities of that species within its genus, family, order, class, phylum, and kingdom[81].

Since one does not encounter any kind of segregation within the animal kingdom—neither at the level of the order Primates, nor anywhere else—there is no need for a **consequent** segregation at the level of science[82].

[78] Whose development is an adaptive response, by varied means, to the most diverse of problems, with the aim of obtaining the resources necessary for survival and reproduction (Geary, 2005).

[79] A study of the cellular and molecular mechanisms that lead to the creation of memory and the means to keep, lose, and recover it is presented by Kandel *et al.* (2014). For the entire matter, however, the return to origins is indispensable: Darwin (1875, p. 2–25, 26–127).

[80] Evolution does not determine behaviours by means of rational arguments, but by emotions generating a behaviour that has already been validated at an evolutionary level.

[81] Even in such a case, imagination and intuition advance at a faster pace than scientific research. It is necessary the for human sciences to wait for validations or corrections operated by the natural sciences, since—beyond any functions that may be acquired by the structures, keeping in mind that functional evolutions are predicated on material(-structural) evolutions—the foundation of all reality is material.

[82] The very disciplines that attempt to specialize in the research of such aspects (anthropology, sociology, cognitive sciences, ethology, psychology, etc.) result from a splintering of biology.

9. The organicity of reality and of science (*Mathesis universalis*)

The fundamental material particles obey certain laws tailored to certain principles, and they constitute the basic elements of which structures are formed. In turn, the latter may become constitutive elements of a superior level, which due to its ability to combine with other such structures—thus forming structures of even higher complexity—becomes an element at a new level, and so on, the capability for structural aggregation being universal.

As interactions and conjunctions generate new structures with increasing levels of complexity, the elements of reality (fundamental particles, whether material—fermions—or energetic—bosons—, hadrons, atoms; then: molecules, macromolecules, cells, tissues, organs, organisms, or planets, solar systems, galaxies, etc.)[83] experience successive, hierarchical developments with new properties and functions, existentially engaged on more and more diversified and complex levels. The newly-developed structural-functional levels are governed by laws derived from the fundamental principles, the laws at any level being merely forms of manifestation of these principles. Similarly to structures and functions, laws are aggregated and based on the fundamental laws and principles: those that govern the conversion of energy to matter and the constitution of elementary material entities. As products of the fundamental interactions, the levels of progressive complexity do not constitute means of dividing reality. The apparent variety of structural levels is an efficient way of enacting a large gamut of interactional and functional valences, which thus unfolded reflect the potential of energy—manifested in material form— and the viability of structures and of levels, through adaptation and evolution.

Just like in the case of structures, the results of interactions, of combinations, and of the formation of a new level may lead not only to an increase in the number of properties or functions, but also to the emergence of qualitative results. Based on elements, the structures have forms and functions that sometimes surpass those of their components or the sum of their parts, that is, they produce entities with new forms and functions. These, however, result from (re)combinations, and are innovations, not creations. The fundamental principles are the same for all matter, and the laws based on them, although evolving, have a self-identical nucleus.

The way in which all these processes occur in reality is accurately reflected by physics, chemistry, biology, and by the relations between them, each assimilating the data procured by the others and—under the particular conditions of the given level and following their own contributions—enriching the knowledge of the common organism. At the level of the sciences above biology there are marked tendencies of avoiding this type of construction; these tendencies become stronger with increasing distance from the basic sciences, and the cognitive sciences suffer irresistible tendencies of asserting their autonomy at any cost.

> The possibility of social, cognitive, and human sciences being taken over by (or reduced to) the natural ones may be perceived as a danger (Snow, 1993; Wilson, 1998) only if one forgets that the goal and stake of science is not autonomy, but knowledge. Apart from various shortcomings (regarding the accuracy of knowledge) that burden all sciences, (Nelson, 1992; Andrews, 2001; Crystall & Foote, 2009; Jozefowiez *et al.*, 2009; Beran *et al.*, 2010)—a fact that is not prone to stimulating solitary enterprises—the real dangers are, on the one hand, for the Humanities to ignore or not assimilate the knowledge generated by the natural sciences[84], and on the other

[83] The existence and complexity of the last two successions, regardless of their rank, have their foundation in the first, which is the base for any other succession.

[84] One of the frequently occurring tendencies is that of resorting, via some sort of equivalation, to literary or philosophical texts that seem to suggest things that science affirms. The appeal to such known facts and the reduction of the conclusions of natural sciences to them do not necessarily prove the lack of willingness to make an effort in the direction of acquiring knowledge offered by other sciences, but the lack of understanding that data obtained by rigorously scientific means cannot be replaced with the results of various intuitions or empirical observations, even if these are considered through the filter of logical reflection. Such knowledge remains approximate and closed—therefore unscientific—, as it feeds and leans only on itself.

> hand, for the fluidity of influx characterizing the natural sciences to lead them on paths unlit by the moral beacon.
>
> A triple, perverse effect of the tendency towards autonomy is that sciences that follow after the fundamental triad: a) naturally tend to assimilate or contain certain principles and methods of the sciences before them—often based on an intuition of their utility rather than the understanding of organicity—, but while masking or stamping the borrowed elements; b) obstinately refuse any loan, perceiving the naturalness and normality of this act as an annihilating constraint (in fact, in both cases, the naturalness follows from the very nature of reality, to the extent that it remains the same regardless of how it is filtered by human consciousness); c) impose on sciences of similar rank constraints invented to stress the distinctions between them. What is shown, however, by the lesson of history, is that living organisms cannot be isolated, and any tendency towards either autarchy or evolution outside of the group leads to a dogmatic freeze.

For this reason, the distinctions between sciences should not be interpreted as grounds for autonomy or even specialization: they are not a reason for schism but for collaboration, since sciences are not to preoccupy with themselves, by themselves. Additionally, autonomy does not imply non-interference, which would be impossible and harmful in an objective and necessary way, as the scientific organism is communal, which means that no science should act on it in a way that would damage the very principles according to which the organism is structured and functions.

Natural sciences are particularly involved with the fundamental principles of reality, a basis on which cognitive sciences may search for the constitutive and functional principles of the social, mental-cognitive, linguistic, etc. processes. By analysing the reality with which they are in direct contact, all sciences participate to the synthesis of reality laid on the foundations deduced by the natural sciences through research at their levels of interest. The fundamental methods and instruments remain those of the natural sciences and of philosophy, adequately adjusted to the objects of the other sciences, i.e. to the realities with which they are concerned.

Research based on facts and experiments, on the one hand, and commentary, interpretation, and synthesis—grounded in rationality—, on the other, have always formed a bipolar entity from whose tension any sort of progress has emerged. The necessity of distinguishing them and of understanding each of their natures cannot lead to their separation—with the loss or forsaking of either of their exercise—, their nature requiring their co-presence and conjugated exercise. This may well be the premise for any form of real understanding and for any kindle of trust, even if the two processes alternate and do not occur in the same individuals. Usually, the absence of this conjunction characterize the ages in which the human mind changes its principles of operation, in which myths and phantasms return, and ideologies and particularisms exert their subduing action (Stenholm, 2011).

> Examples of collaboration that can go all the way to the fusion of knowledge and to synthetic results[85], or of works that approach with all receptiveness and benevolence from a certain field, and become available to everyone (O'Bleness *et al.*, 2012) are only beacons of hope, the vast

[85] Illustrative in this respect is Fitch (2010), a work that does not belong to a linguist (the author is an evolutionary biologist and cognitive scientist), but is a biolinguistic study of the evolution of language, from a Darwinian perspective, with elements of general and comparative linguistics, psycholinguistics, molecular genetics and neurology, based on a bibliography that is substantial in the quality of the consulted works; it is a study that—apart from numerous branches of biology and linguistics—calls into play contributions from other domains (mathematics, sociology, musicology, psychology, physics, ethology, etc.), which allows the author to articulate, in a coherent and organic manner, a complex image. The meaning of such an endeavour is, on the one hand, the need and capability to take from linguistics and other sciences certain data procured via the above-mentioned bipolar entity, in order to construct an ample theory—which in itself reveals the unity of science—, and on the other hand, a certain level of desperation, often expressed by our colleagues in the natural sciences, who are either endlessly waiting for Godot to return from the depths of the Humanist field and share the results of his research, or watching how Icarus soars alone towards the untested heights. See also Hauser *et al.* (2002), Christiansen & Kirby (2003), Bickerton (2007).

majority of works choosing to either minimalize or completely ignore the natural and biological foundations, and overestimate the importance of the cultural factors.

Not only in this aspect, but naturally and from a strictly scientific perspective, it is unfathomable how, in general, when they do not ignore the results of research in anatomy, physiology, genetics, and in general in the natural sciences, the cognitive sciences seem to rather ignore the research that should have constituted the basis of any scientific assertion, as for instance is the case of Heyes (2012) or Lindahl (1997). Such writings seem to prefer, for example, interpretations that stem from the use of the mirror test, rejecting the certainties of anatomical dissections[86], not understanding that discussion about functions, behaviours, sociality, the psychic, etc. lack a solid ground without the prior understanding of the functional and anatomo-physiological structures; regardless of how relevant the discussions about effects may be, they have no real basis unless one understand the primary causes. In fact, the lack of disposition to listen to those from other fields, whose preoccupations are—at most—regarded as mere curiosities, or as miscellaneous facts, is relevant from the standpoint of autism[87]: some sciences consider that the evolution of matter was able to induce (in the case of the human being) such radical changes that the starting point and the operating principles are to be found exclusively in those sciences, or at even higher levels, and lean somewhat towards the function of "queen of sciences"[88].

The consequences arise naturally: amongst linguists, for instance[89], the idea still circulates that the human larynx is an organ with peculiar characteristics owing to its adaptation for articulated speech[90]; the preoccupation for the first moments of vocalization (justly delegated to other sciences, but without the subsequent recovery of the data provided by them) does not exceed the level of simple curiosity, and it is not understood that only knowledge of this aspect can allow the understanding of the ensuing ones. Only by resorting to biology can one—and not only linguists—gain fundamental insight into vocalized speech: many bird species have articulatory abilities superior to those of primates, acquired by imitation, just like in human children (Beckers *et al.*, 2014)[91]. Its initiation, emergence, and functioning in the human species has purely biological causes—in response to evolutionary adaptations and pressures—, generated by bio-evolutionary factors (Corballis, 2009; 2010). Bipedalism influenced respiration (MacLarnon & Hewit, 1999) resulting in the reorientation of the laryngeal tract, allowing the soft palate to close off the nasal passage and the airway, and enabling the production of sounds in an economical and efficient manner (Savage-Rumbaugh *et al.*, 1993); it constituted a major factor that stimulated the appearance of vocalized-articulated speech. The second important factor was genetic, spe-

[86] On the other hand, see MacLean *et al.* (2012).

[87] A statement such as "Bipedalism probably induced numerous adaptations at the level of all the components of the body, and generated consequent functional modifications. Given the pressure of the physical laws, the change of position led to restructurations of the skeletal system (of the limbs, the spine, the pelvis, etc.), the circulatory and respiratory systems, the acoustico-vestibular receptors, with direct or indirect implications on the relations within the limbs, the role of the anterior limbs, etc., and consequences regarding the use of tools, finding food and ensuring safety, achieving communication, language, thought" is not merely a curiosity or something that occurred long ago and with no implications in the present, or the image of an interesting mechanism that illustrates physical laws. Being **basic** in essence, such knowledge generates the understanding and explanation of a stratified progression of ranges of concrete situations, and therefore constitutes a vital piece of information.

[88] The selective accumulation of data from all sciences and their interpretation in a particular way is facilitated by the use of such an atemporal instrument as hermeneutics. The large collection of types of images and situations, in the absence of classification principles obeying scientific rigours, may stimulate the exercise of the dimensions and forms of consciousness, through the interplay of associative ricochets, a fact related to the preconceptive, teleologizant, and mythical mentality, which may well have auroral-intuitive or popularizing-plasticizant valences, thought it cannot be an instrument or process belonging to science, given its reductionist and associative-oneiric characteristics.

[89] We choose linguistics as an example as it is our main field of study, though linguistics is not the archetypal case.

[90] A relatively recent study (Fitch & Reby, 2001) shows that those morphological traits and functional adaptations are fairly common among vertebrates, being used for vocalized communication established on the same functional bases.

[91] For the ability of primates to modify their vocal traits, see Weiss *et al.* (2014).

cifically the appearance and stabilisation of the FOXP2 gene, which led to the restructuring of the cortico-basal ganglia circuits in the direction of acquiring and then refining and specializing the vocalization capability of the larynx (Falk, 1975; Fischer, 1998; Vargha-Khadem *et al.*, 1998; Enard, 2002; Lieberman, 2002; Zhang *et al.*, 2002; Bustamente *et al.*, 2005; Lakatos & Janka, 2008; Coop *et al.*, 2008; Ackermann *et al.*, 2014; Mattei, 2014; Meguerditchian *et al.*, 2014; Zenon & Olivier, 2014). Aside from the importantance of the exercise of acquisition (Bryant, 2014), the physical adaptation to vocalization was, probably, more important than the neural one (de Boer & Perlman, 2014)[92]. In humans, one of the consequences of bipedalism and of the FOXP2 gene was the ability to emit finely-tuned sounds, with the consequence that the auditive organ acquired the capability to make similarly finely-tuned distinctions, which in turn entrained new changes in the direction of even finer distinctions, with consequences on the adaptability and evolution of acquired traits (i.e., sociality, language, thought, etc.). (Of course, regardless of what the initial impulse was and of which material element was the first to respond, once started, the process evolved in a coordinated manner[93]). In this way, linguists miss the starting point and its crucial character. The biological traits of the living being, resulting from its general configuration, produced the ability to emit at first involuntary, then voluntary sounds. The biological development[94] of this result led to the functionalization of the capacity (the emitted sound becoming "useful" and efficient). From the entire set of evolutionary possibilities, the exercise of the ability in the new functional direction increased the chances of a specific bundle of biological responses, stimulating certain needs and developments. That is, organs become accommodated to this direction, and the satisfaction of demands in this way developed vocal abilities (which produced increasingly more accurate sounds) in correlation with auditive abilities (allowing the ear to discriminate sounds with a correspondingly increased accuracy). In a similar way, the experience of efficiently "reading" the natural symptom[95] stimulated the appearance of the signal and then of the sign, the secondary effect of the symptom of an individual on another individual (additional food, consolation, prestige, privileges, etc.) stimulating the instinctual desire of the former to relive the beneficial state (first by obtaining the symptom, perhaps, in a natural way, then only its signal, and later on by replacing everything with a sign)[96].

[92] For the anatomo-physiological changes preceding vocalized-articulated speech, see Deacon (1997); for the precedence taken by phonation over prosodical and supraglottal articulation in both development and evolution of language, see Oller (2014).

[93] For the coevolution of motor and auditive abilities, for instance, as the basis of the perception of speech, see Lenti-Boero (2014).

[94] It is not "randomness" that promotes a certain aptitude, but the relation between demand and the ability to respond. On the lower steps of evolution, the types of perceived stimuli are scarcer, which holds true for the number of combinations between stimuli and the types of response. In a given situation, the chances for various directions of development are the same, and the possibilities of all to develop are significant. As these bundles of possibilities pass from potency to act and develop in a correlated way, the sheer number of possibilities of development in more and more directions generate strenuous competition, and an increasingly higher energy expenditure within increasingly more complex environmental conditions. At the superior levels of organism evolution, the chances for a possibility to prevail depend mostly on its collaboration with other possibilities, within a given environment and given the configurations and specializations of the organisms, and the abilities to efficiently answer a set of demands, while developing nuances useful to the existence of the organism and to its own capacity to evolve.

[95] Since—for reasons of economy and unity of matter—the organism develops less types of perceptible manifestations than the number of causes that generate them, the symptom does not always communicate one and the same type of information. *Symptom*, however, is an inexact and restrictive label, since in reality such a means of signalizing is complex, composed of various visual (for instance, a wound in itself, the blood, facial expressions and body language, limb movement, etc.), olfactory, and auditive messages, the analysers having to process data following the observation of the proportions and the ways in which the elements of the symptomatic complex are combined, obtaining a result which at first is to be compared with past results, and can then stand as basis for further comparisons. The symptom is processed reactively, instantaneously, and automatically; humans have the ability to intervene with awareness in this process, in which case experience (from similar situations, but also from other prior knowledge) is able to modulate the initial results.

[96] For the minor character of differentiations, the large gamut of possibilities, and the finesse of nuances, see Deacon (1997).

At the same time, although closed frameworks may exhibit the apparent advantage and the certain comfort of movement within internal bounds, the collaboration between sciences safeguards against the natural alienations determined by isolation and autoreflexivity. The paths on which research advances may suffer various autopolenizations, homozigations, and closed loops, with the exclusive quartering into a single (synchronic or diachronic) perspective, by overlooking the true needs of the field and the methodological requirements, and by secluding itself from the benefits of knowing the evolution of the (closely or vaguely) connected domains. It is not a beneficial path, even simply because the lesson of living matter is the completely opposite one.

> In the field of Romanian linguistics, for instance, several things occurred whose consequences remain manifest, and which affect and will continue to affect research.
> The first is that syntheses preceded monographs. This is unnatural and harmful, since monographs pave the way for syntheses, and initial states necessarily and naturally require a consistent knowledge of the constitutive basis of reality. This issue has been partially remedied by those who understood the necessity for monographs and who corrected the deficiency[97]. Even then, however, the corrections have not always been effective, since syntheses have always been more influential, a fact that generated two other undesirable consequences: syntheses became the basis of teaching, learning, and even of monographs, and the valid information from syntheses has only been consolidated with the correct information from monographs after an additional (and still ongoing) effort. Whence follows the third undesirable consequence: this unsystematic and selective means of constructing syntheses has been reproduced in secondary research and in texts that dealt with aspects of limited extent.
> The second is that there has never been a clear distinction between the analytic research of material aspects and the synthesis of complex topics. Erroneously, the lack of a solid theoretical and methodological basis was able to justify taking the liberty of operating inductions, often followed by the opinion that this effort may legitimize deductions. In this way, research concerned with the honest work of studying particular cases of limited extent has on the one hand been done with a lack of fundamental general and specialized knowledge, and on the other generated the idea that syntheses are a simple summation of interpretations operated on the results of the analysis of a particular case, a fact to which the researcher who procures these particular data should have implicit and natural rights.
> The third fact stems from the attempt—made in good faith—of recovering a perspective that was too little or not at all mastered, a fact that led to incomplete and erroneous analyses and, evidently, to similar conclusions.
> All these things led to the unravelling of the axiological paths and instruments, with the weakening of the natural hierarchies. The most dire consequence has been the ignorance of the necessity to answer the research needs of the domain. The accurate knowledge of the domain in its entirety offers true understanding of its hierarchical needs, and consequently of its priorities. The needs are based on the state of research, are real and imperative, and require the successive identification and choice of the topics that are most likely to be resolved, and that are most useful in the current state of the field. They stem from the level of theoretical knowledge and from the quality of the methods and instruments, in relation with the real possibilities for knowledge and research within the field. The research cannot be aimed at a question whose clarification needs, in turn, the clarification or at least the understanding of unknown, obscure, or insufficiently known, understood or clarified issues. Such a waste of energy evidently coincided with various structural and relational reconfigurations.

[97] Prior to that, scholars followed a different approach, and priority was given to answering a number of stringent problems in the field of linguistics; partially, however, they had underestimated the necessity for accurate monography, as shown by the unsystematic usage of those works on whose solid basis the observations and conclusions should have been grounded.

> For various reasons, the situation was correctly understood by numerous linguists, who chose the difficult but fruitful path; given, however, how actions recoil in science, it is significant that—apart from the fact that their effort was infinitely more demanding than if scientific issues had been laid on solid ground from early on, or at least corrected at an earlier stage—they faced at every step the danger of being mistaken, precisely because of the instability and speciousity of the preceding works they had to process. With the passage of time, for many varied causes, such a state of affairs becomes more and more difficult to correct, though one thing remains certain: the cost keeps increasing with each passing day.
> This situation, rooted in the narrow context that generated the illusion that things can be solved with other types of efforts and in other ways, ought to be corrected.
> Regardless of the level at which research is performed (a clear-cut issue, a number of correlated issues, or a complex topic) and regardless of the type of endeavour (analytic or synthetic, diachronic—prospective or retrospective—or synchronic), the need for profound theoretical knowledge in the field is paramount. In the same philosophical sense, there is a necessity to understand how other sciences report that reality is structured, functions, and evolves. Undoubtedly, the analysis of a grammatical conjunction does not require expertise in the natural sciences, but the true understanding of the roles of this connector implies the understanding of how other types of connectors exist and function in reality—a deep knowledge that most often is not acquired from one's own field, but, optimally, from the field in which that reality most genuinely reveals itself. This effort may then yield the ultimate reward: the stone laid in the edifice of linguistics will not undermine, but strengthen it.

The rethinking of science as an organism calls for a major change of conceptual and operational paradigms. First, each human science would start off its endeavour from the common set of knowledge and methods. Beyond the special aspects of each science, there are pieces of knowledge, truths, and particular aspects that are better revealed and observed by certain sciences (due to their specific objects, methods or approach, or since reality can be observed differently from that perspective). These can be communicated in linguistic forms accessible to others, the benefits spanning from the possibility to search, within one's own domain, the concrete forms of manifestation of that aspect, to the improvement of knowledge, with multiple ensuing consequences.

Second, each science can examine its own domain with its means of research and analysis, thus observing, isolating, refining specific aspects with characteristic instruments. This is the area in which the autonomy of each science is guaranteed and complete, the limits being set only by the dangers of mannerism, autoreflection, etc., and avoided by using the toolkit with which the researcher has descended into the depths of the cell, and by understanding the necessity to revert to the integrality of the organism.

In the third step, the processed products—now tried and true, clarified, and reconsidered from the common collaborative perspective—are brought back into the common space in order to serve the humanist synthesis, the one that constitutes the organism of science. In this way, research becomes a path rather than a space; a communal effort rather than a solitary endeavour.

10. Conclusion

As it reaches beyond the level of senses and intuition, the human knowledge of reality seeks meanings, symmetries, and harmonies which—if not found—are induced as *idola tribus*. Further along, it discovers the diversity of reality; the dominion of senses and passions over reason will classify and judge, will set stakes and express prejudice, *idola specus*, after which, purified and lucid in relation to its own endeavour and to reality itself, will seek in good faith the meanings of words, though it will only find their images, *idola fori*, and often, even before liberating itself from the terminological confusion, will institute the dogma, *idola theatri* (Bacon, 1957). Without being able to fully elude the dominion of any one of these categories, this form of existence of matter—the human being—, integrated in the kingdom and the

phylum of which it is part, possesses still the resources of freeing itself of idols and of gaining access to science, in order to **understand**. It may well be that such a development can only occur by retracing the steps of the very reality which is to be understood; it definitely requires the harmonious collaboration of all the wheels and capabilities of science.

[Translated by Emanuel Gafton]

Bibliography*

Ackermann, M. & Chao, L. (2004). *Evolution of cooperation: two or one?*, in "Current Biology", Jan. 20, vol. 14, no. 2, p. R73–74, CrossRef.

Ackermann, H., Hage, St. R. & Ziegler, W. (2014). *Phylogenetic reorganization of the basal ganglia: A necessary, but not the only, bridge over a primate Rubicon of acoustic communication*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 577–604, CrossRef.

Alexander, R. D. (1979). *Darwinism and Human Affairs*, Seattle.

Alexander, R. D. (1987). *The biology of moral systems*, New York.

Alexander, R. D. (1989). *Evolution of the human psyche*, in Mellars, P. & Stringer, C. (eds). *The Human Revolution*, Chicago, p. 455–513.

Alper, J. S. & Lange R. V. (1981). *Lumsden-Wilson theory of gene-culture coevolution*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", June, vol. 6, no. 78, p. 3976–3979, CrossRef.

Alvard, M. (2003). *The adaptive nature of culture*, in "Evolutionary Anthropology", vol. 12, no. 3, p. 136–149, CrossRef.

Alves, Ch. J., Bertin, M. & Clayton, N.S. (2013). *Evidence of episodic-like memory in cuttlefish*, in "Current Biology", Dec. 2, vol. 23, no. 23, p. R1033–1035, CrossRef.

Andrews, K. (2014). *The Animal Mind: An Introduction to the Philosophy of Animal Cognition*.

Andrews, P. (2001). *The psychology of social chess and the evolution of attribution mechanisms: explaining the fundamental attribution error*, in "Evolution and Human Behavior", Jan., vol. 22, no. 1, p. 11–29, CrossRef.

Astington, J. W. & Baird, J. A. (ed.) (2005). *Why Language Matters for Theory of Mind*, Oxford, CrossRef.

Auersperg, A. M., Szabo, B., vom Bayern, A. M. P. & Kacelnik, A. (2012). *Spontaneous innovation in tool manufacture and use in a Goffin's cockatoo*, in "Current Biology", Nov. 6, vol. 22, no. 21, p. R903–904, CrossRef.

Auersperg, A. M., von Bayern, A. M., Weber, S., Szabadvari, A., Bugnyar, T. & Kacelnik, A. (2014). *Social transmission of tool use and tool manufacture in Goffin cockatoos (**Cacatua goffini**)*, in "Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", 3, Sept., vol. 281, no. 1793, CrossRef.

Bacon, Fr. (1957). *Noul Organon*, translated by N. Petrescu and M. Florian, București.

Bailey, L. H. (1894/2015). *Neo-Lamarckism and Neo-Darwinism*, in "The American Naturalist", vol. 28, p. 661–678, CrossRef; republished in „Diacronia", no. 2, Jul. 17, 2015, art. A32, CrossRef.

Baldwin, J. M. (1896). *A New Factor in Evolution*, in "The American Naturalist", vol. 30, June, no. 354, p. 441–451; July, no. 355, p. 536–553, CrossRef.

Baldwin, J. M. (1897). *Social and Ethical Interpretations in Mental Development*, New York.

Baldwin, J. M. (1909). *Darwin and the Humanities*, Baltimore.

Baldwin, J. M. (1917). *Development and Evolution*, London.

Ball, Ph. (2015). *Forging patterns and making waves from biology to geology: a commentary on Turing (1952) 'The chemical basis of morphogenesis'*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", Mar. 6, vol. 370, no. 1666, CrossRef.

Bania, A., Harris, S., Kinsley, H. & Boysen, S. (2008). *Constructive and deconstructive tool modification by chimpanzees (**Pan troglodytes**)*, in "Animal Cognition", Jan., vol. 12, no. 1, p. 85–95, CrossRef.

Banks, W., Pockett, S. & Gallagher, S. (2006). *Does Consciousness Cause Behavior? An Investigation of the Nature of Intuition*, Cambridge.

Barkow, J. H., Cosmides L. & Tooby, J. (ed.) (1992). *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*, New York.

*Constituted along several years through constant and assiduous study—sometimes naturally, sometimes deliberately and methodically—of numerous texts from the domains and subdomains in question, the bibliography thus outlined reflects the topics of interest in this paper as well as our scruples, rigours, and qualms. The emergent opinion remains, however, ingrained by the specialized instruction in just one of the domains under discussion (which has relatively little weight within the framework of this study), by the multitude and variety of the domains involved, by the often contradictory nuances that arise from the reviewed texts, as well as by our own lack of understanding of numerous aspects. In an attempt to mitigate these shortcomings, we considered that a thorough documentation may offer knowledge and understanding, as well as the right to an opinion, and concurrent citations of different or even divergent points of view may prove useful in fleshing out a fair and balanced opinion.

Barnard, A. (2000). *History and Theory in Anthropology*, Cambridge, CrossRef.
Barrett, L., Henzi, P. & Rendall, D. (2007). *Social brains, simple minds: does social complexity really require cognitive complexity?*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biology", Apr. 29, vol. 362, no. 1480, p. 561–575, CrossRef.
Bassler, B.L. & Losick, R. (2006). *Bacterially speaking*, in "Cell", Apr. 21, vol. 125, no. 2, p. 237–246, CrossRef.
Bates, L. & Byrne, R. (2010). *Imitation: what animal imitation tells use about animal cognition*, in "Cognitive Sciences", Sept.–Oct., vol 1, no. 5, p. 685–695, CrossRef.
Bateson, P.P.G. & Hinde, R.A. (ed.) (1976). *Growing points in ethology*, Cambridge.
Baumeister, R.F. (2010). *The cultural animal: Human nature, meaning, and social life*, Oxford, CrossRef.
Beck, J. (2013). *Why we can't say what animal think*, in "Philosophical Psychology", vol. 26, no. 4, p. 520–546, CrossRef.
Beckers, G.J., Berwick, R.K. & Bolhuis, J.J. (2014). *Comparative analyses of speech and language converge on birds*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 549–550, CrossRef.
Beekman, M., Makinson, J.C., Couvillon, M.J., Preece, K. & Schaerf, T.M. (2015). *Honeybee linguistics—a comparative analysis of the waggle dance among species of Apis*, in "Frontiers in Ecology and Evolution", CrossRef.
Bekoff, M. (2003). *Consciousness and Self in Animals: Some Reflections*, in "Zygon", vol. 38, p. 229–245, CrossRef.
Bekoff, M. (2007). *The Emotional Lives of Animals*, New York.
Bell, A.V.;, Richerson, P.J. & McElreath, R. (2009). *Culture rather than genes provides greater scope for the evolution of large-scale human prosociality*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", Oct. 20, vol. 106, no. 42, p. 17671–17674, CrossRef.
Bell, J.S. (1987). *Speakable and unspeakable in quantum mechanics*, Cambridge.
Ben-Jacob, E., Cohen, I. & Gutnick, D.L. (1998). *Cooperative organization of bacterial colonies: from genotype to morphotype*, in "Annual Review of Microbiology", 52, p. 779–806, CrossRef.
Bentley-Condit, V.K. & Smith, E.O. (2010). *Animal tool use: current definitions and an updated comprehensive catalog*, in "Behaviour", vol. 147, no. 2, p. 185, CrossRef.
Beran, M.J., Couchman, J.J., Coutinho, M.V.C., Boomer, J. & Smith, D.J. (2010). *Metacognition in Nonhumans: Methodological and Theoretical Issues in Uncertainty Monitoring*, in "Trends and Prospects in Metacognition Research", CrossRef.
Bickerton, D. (1990). *Language and Species*, Chicago.
Bickerton, D. (2007). *Language evolution: a brief guide for linguists*, in "Lingua", vol. 117, no. 3, p. 510–526, CrossRef.
Block, N. (1995). *On a confusion about a function of consciousness*, in "Behavioral and Brain Sciences", June, vol. 18, no. 2, p. 227–247 (comentariile și răspunsurile p. 248–287), CrossRef.
Boehm, C. (1999). *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior*, Cambridge.
Boehm, C. (2012). *Moral origins: The evolution of virtue, altruism, and shame*, New York.
de Boer, B. & Perlman, M. (2014). *Physical mechanisms may be as important as brain mechanisms in evolution of speech*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 553–554, CrossRef.
Boesch, Ch. (2012). *Wild cultures: A Comparison Between Chimpanzee and Human Cultures*, Cambridge, CrossRef.
Boesch, Ch., Hohmann, G. & Marchant, L. (ed.) (2002). *Behavioural diversity in chimpanzees and bonobos*, Cambridge, CrossRef.
Bohr, N. (1933). *Light and Life*, in "Nature", Mar., 131, p. 421–423, CrossRef.
Bonner, J.T. (1980). *The evolution of culture in animals*, Princeton.
Bonnie, K.E. & de Wall, F.B.M. (2012). *Primate Social Origin and the Origin of Gratitude*, in Emmons R.A. & McCullough, M.E. (ed.), *The Origin of Gratitude*, Oxford Scholarship Online, CrossRef.
Bourke, A.F.G. (2011). *Principles of Social Evolution*, Oxford, CrossRef.
Bowles, S. & Gintis, H. (2011). *A Cooperative Species, Human Reciprocity and Its Evolution*, Princeton, CrossRef.
Boyd, B. (2006). *Getting It All Wrong: The proponents of Theory and Cultural Critique could learn a thing or two from bioculture*, in "American Scholar", Sept. 1, vol. 4, no. 75, p. 18–30.
Boyd, R. & Richerson, P.J. (1985). *Culture and the evolutionary process*, Chicago.
Boyd, R. & Silk, J.B. (2012). *How humans evolved*, New York.
Boysen, S.T. & Bertnson, G.G. (1989). *Numerical competence in a chimpanzee (**Pan troglodytes**)*, in "Journal of Comparative Psychology, 103, p. 23–31, CrossRef.
Brooks, D. (2001). *The social animal: The hidden sources of love, character, and achievement*, New York.
Broom, D.M., Sena, H. & Moynihan, K.L. (2009). *Pigs learn what a mirror image represents and use it to obtain information*, in "Animal Behaviour", vol. 78, no. 5, p. 1037–1041, CrossRef.
Brown, J.L. (1983). *Cooperation – A Biologist's Dilemma*, in "Advances in the Study of Behavior", 13, p. 1–37, CrossRef.
Bryant, G.A. (2014). *The evolution of coordinated vocalizations before language*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 551–552, CrossRef.
Buchmann, St. & Reppelier, B. (2006). *Letters from the Hive: An Intimate History of Bees, Honey, and Humankind*.
Bugnyar, T., Schwab, C., Schloegl, C., Kotrschal, K. & Heinrich, B. (2007). *Ravens judge competitors through experience with play caching*, in "Current Biology", Oct. 23, vol. 17, no. 20, p. 1804–1808, CrossRef.
Burghardt, G.M. (1985). *Animal awareness: Current perceptions and historical perspective*, in "American Psychologist", Aug., vol. 40, no. 8, p. 905–919, CrossRef.

Bustamante, C.D., Fledel-Alon, A., Williamson, S., Nielsen, R., Hubisz, M.T., Glanowski, S., Tanenbaum, D.M., White, T.J., Sninsky, J.J., Hernandez, R.D., Civello, D., Adams, M.D., Cargill, M. & Clark, A.G. (2005). *Natural selection on protein-coding genes in the human genome*, in "Nature", Oct. 20, vol., 437, no. 7062, p. 1153–1157, CrossRef.
Butler, D. & Suddendorf, Th. (2014). *Reducing the neural search space for hominid cognition: What distinguishes human and great ape brains from those of small apes?*, in "Psychonomic Bulletin & Review", June, vol. 21, no. 3, p. 590–619, CrossRef.
Byrne, R. & Whiten, A. (ed.) (1988). *Machiavellian intelligence: social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes and humans*, Oxford.
Calcott, B. & Sterelny, K. (2011). *The major transitions in evolution revisited*, Cambridge, CrossRef.
Camazine, S., Deneubourg, J.L., Franks, N., Sneyd, J., Theraulaz, G. & Bonabeau, E. (2001). *Self-Organization in Biological Systems*, Princeton.
Campbell, B. (1988). *Human evolution: An Introduction to Man's Adaptations*, New York.
Campbell, B.G. (ed.) (1972). *Sexual selection and the descent of man*, Chicago.
Carroll, J., McAdams, D.P. & Wilson, E.O. (ed.) (2015). *Darwin's Bridge: Uniting the Sciences and Humanities*, Oxford.
Cavalli-Sforza, L.L. & Feldman, M.W. (1981). *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach*, Princeton, New Jersey.
Cheke L.G., Bird C.D. & Clayton, N.S. (2011). *Tool-use and instrumental learning in the Eurasian jay (**Garrulus glandarius**)*, in "Animal Cognition", May, p. 441–455, CrossRef.
Choe, J.K. & Crespi, B.J. (ed.) (1997). *The Evolution of Social Behavior in Insects and Arachnids*, Cambridge.
Christiansen, M.H. & Kirby, S. (2003). *Language Evolution*, Oxford, New York, CrossRef.
Christiansen, M.H., Chater, N. & Reali, F. (2009). *The biological and cultural foundations of language*, in "Communicative & Integrative Biology", May–June, vol. 2, no. 3, p. 221–222, CrossRef.
Christiansen, M.H., Reali, F. & Chater, N. (2011). *Biological Adaptations for Functional Features of Language in the Face of Cultural Evolution*, in "Human Biology", Apr., vol. 83, no. 2, p. 247–259, CrossRef.
Clark, M.E. (2002). *In Search of Human Nature*, London, New York, CrossRef.
Clayton, N.S. (2007). *Planning for the future by western scrub-jays*, in "Nature", Febr. 22, vol. 445, no. 7130, p. 919–921, CrossRef.
Clayton, N.S., Bussey, T.J. & Dickinson, A. (2003). *Can animals recall the past and plan for the future?*, in "Nature Reviews Neuroscience", Aug., 4, p. 685–691, CrossRef.
Cochran, Gr. & Harpending, H. (2009). *The 10,000 year explosion: How civilization accelerated human evolution*, New York.
Coop, G., Bullaughey, K., Luca, F. & Przeworski, M. (2008). *The Timing of Selection at the Human FOXP2 Gene*, in "Molecular Biology and Evolution", Apr. 15, vol. 25, no. 7, p. 1257–1259, CrossRef.
Corballis, M.C. (2009). *The evolution of language*, in "Annals of the New York Academy of Sciences", Mar., 1156, p. 19–43, CrossRef.
Corballis, M.C. (2010). *Mirror neurons and the evolution of language*, in "Brain and Language", Jan., vol. 112, no. 1, p. 25–35, CrossRef.
Correla, S.P.C., Dickinson, A. & Clayton, N.S. (2007). *Western scrub-jays anticipate future needs independently of their current motivational state*, in "Current Biology", May 15, vol. 17, no. 10, p. 856–861, CrossRef.
Couchmann, J.J., Coutinho, M.V.C., Beran, M.J. & Smith, J.D. (2010). *Beyond Stimulus Cues and Reinforcement Signals: A New Approach to Animal Metacognition*, in "Journal of Comparative Psychology", vol. 124, no. 4, p. 356–368, CrossRef.
Crespi, B.J. (2001). *The Evolution of Social Behavior in Microorganisms*, in "Trends in Ecology & Evolution", Apr. 1, vol. 16, no. 4, p. 178–183, CrossRef.
Crown, C., Laland, K. & Krause J. (ed.) (2011). *Fish Cognition and Behavior (Fish and Aquatic Resources)*, Wiley-Blackwell, CrossRef.
Crystall, J.D. & Foote, A.L. (2009). *Metacognition in Animals*, in "Comparative Cognition & Behavior Reviews", 4, p. 1–16, CrossRef.
Csibra, G. & Gergely, G. (2009). *Natural pedagogy*, in "Trends in Cognitive Sciences", vol. 13, no. 4, p. 148–153, CrossRef.
Czárán, T. & Hoekstra, R.F. (2009). *Microbial communication, cooperation and cheating: quorum sensing drives the evolution of cooperation in bacteria*, in "PLoS One", Aug. 17, vol. 4, no. 8, e6655, CrossRef.
Dall, S.R.X., Giraldeau, L.-A., Olsson, O., McNamara, J.M. & Stephens, D.W. (2005). *Information and its use by animals in evolutionary ecology*, in "Trends in Ecology & Evolution", Apr., vol. 20, no. 4, p. 187–193, CrossRef.
Damasio, A.R. (2010). *Self comes to mind: Constructing the conscious brain*, New York.
Darwin, Ch. (1875). *The Descent of Man, and selection in relation to sex*, new edition revised and augmented, New York.
Dawkins, R. (2001). *Gena egoistă* [The Selfish Gene], translated by D. Crăciun, București.
Dawkins, R. (2009). *Ceasornicarul orb* [The Blind Watchmaker], translated by S. Mudava, București.
Deacon, T.W. (1997). *The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and the Human Brain*, New York.
Deacon, T.W. (2012). *Incomplete Nature: How Mind Emerged from Matter*, New York.
Dean, L.G., Kendal, R.L., Schapiro, S.J., Thierry, B. & Laland, K.N. (2012). *Identification of the Social and Cognitive Processes Undelying Human Cumulative Culture*, in "Science", Mar. 2, vol. 335, no. 6072, p. 1114–1118, CrossRef.
Degler, C.N. (2011). *In Search of Human Nature: The Decline of Darwinism in American Thought*, Oct., Oxford Scholarship

Online, CrossRef.
Delfour, F. & Marten, K. (2001). *Mirror image processing in three marine mammal species: killer whales (Orcinus orca), false killer whales (**Pseudorca crassidens**) and California sea lions (**Zalophus californianus**)*, in "Behavioral Processes", Apr., vol. 53, no. 3, p. 181–190, CrossRef.
Dobzhansky, Th. (1973). *Nothing in Biology Makes Sense except in the Light of Evolution*, in "The American Biology Teacher", Mar., vol. 35, no. 3, p. 125–129, CrossRef.
Dubern, J. & Diggle, St. P. (2008). *Quorum sensing by 2-alkyl-4-quinolones in Pseudomonas aeruginosa and other bacterial species*, in "Molecular BioSystems", Sept., vol. 9, no. 4, p. 882–888, CrossRef.
Dugatkin, L. A. (1997). *Cooperation among animals: An evolutionary perspective*, New York.
Durham, W. (1991). *Coevolution: Genes, culture and human diversity*, Stanford.
Eibl-Eibesfeldt, I. (1989). *Human ethology*, New York.
Emery, N. J. & Clayton, N. S. (2004). *The mentality of crows: convergent evolution of intelligence in corvids and apes*, in "Science", Dec. 10, vol. 306, no. 5703, p. 1903–1907, CrossRef.
Emery, N. J. & Clayton, N. S. (2008). *Imaginative scrub-jays, causal rooks, and a liberal application of Occam's aftershave*, in "Behavioral and Brain Sciences", Apr., vol. 31, no. 2, p. 134–135, CrossRef.
Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S. E., Lai, C. D. L., Victor Wiebe, V., Kitano, T., Monaco, A. P. & Paabo, S. (2002). *Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language*, in "Nature", Aug. 22, vol. 418, p. 869–872, CrossRef.
Falk, D. (1975). *Comparative Anatomy of the Larynx in Man and the Chimpanzee: Implications for Language in Neanderthal*, in "American Journal of Physical Anthropology", 43, p. 123–132, CrossRef.
Feldman, M. W. & Laland, K. N. (1996). *Gene-culture coevolutionary theory*, in "Trends in Ecology & Evolution", Nov., 11, p. 435–457, CrossRef.
Fischer, S. E., Vargha-Khadem, F., Watkins, K. E., Monaco, K. E. & Pembrey, M. E. (1998). *Localisation of a gene implicated in a severe speech and language disorder*, in "Nature Genetics", Feb., vol. 18, no. 2, p. 168–170, CrossRef.
Fitch, W. T. (2010). *The Evolution of Language*, Cambridge, CrossRef.
Fitch, W. T. & Reby, D. (2001). *The descended larynx is not uniquely human*, in "Proceedings of the Royal Society B", Aug. 22, vol. 268, no. 1477, p. 1669–1675, CrossRef.
Fitch, W. T., Huber, L. & Bugnyar, T. (2010). *Social cognition and the evolution of language: constructing cognitive phylogenies*, in "Neuron", Mar. 25, vol. 65, no. 6, p. 795–814, CrossRef.
Flinn, M. V. (1997). *Culture and the evolution of the social learning*, in "Evolution and Human Behavior", Jan., vol. 18, no. 1, p. 23–67, CrossRef.
Foster, K. R., Parkinson, K. & Thompson, Ch. R. L. (2007). *What can microbial genetics teach sociobiology?*, in "Cell", Feb., vol. 23, no. 2, p. 74–80, CrossRef.
Fouts, R. S. (1973). *Acquisition and testing of gestural signs in four young chimpanzees*, in "Science", vol. 180, no. 4089, p. 978–980, CrossRef.
Fragaszy, D. M. & Perry, S. (ed.) (2003). *The Biology of Traditions: Models and Evidence*, Cambridge, CrossRef.
Frith, C. (2007). *Making up the mind: How the brain creates our mental world*, Oxford.
Furlong, E. E., Boose, K. J. & Boysen, S. (2008). *Raking it in: the impact of enculturation on chimpanzee tool use*, in "Animal Cognition", vol. 11, no. 1, p. 83–97, CrossRef.
Gangestad, St. W. & Simpson, J. A. (ed.) (2007). *The evolution of mind: Fundamental questions and controversies*, New York, London.
Gardner, R. A., Gardner, B. T. & van Cantfort, T. E. (1989). *Teaching Sign Language to Chimpanzees*, Albany.
Gazzaniga, M. S. (1992). *Nature's Mind: Biological Roots of Thinking, Emotions, Sexuality, Language and Intelligence*, New York.
Gazzaniga, M. S. (2011). *Who's in Charge? Free Will and the Science of the Brain*, New York.
Geary, D. C. (2005). *The origin of mind: Evolution of brain, cognition, and general intelligence*, Washington.
Gintis, H. (2011). *Gene-culture coevolution and the nature of human sociality*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", 366, p. 878-888, CrossRef.
Gintis, H. (2014). *Inclusive fitness and the sociobiology of the genome*, in "Biology & Philosophy", July, vol. 24, no. 4, p. 477–515, CrossRef.
Gloag, E. S., Turnbull, L. & Whitchurch, C. B. (2015). *Bacterial Stigmergy: An Organising Principle of Multicellular Collective Behaviours of Bacteria*, in "Scientifica", CrossRef.
Goodall, J. (1964). *Tool-using and aimed throwing in a community of free-living chimpanzees*, in "Nature", vol. 201, no. 4926, p. 1264–1266, CrossRef.
Goodall, J. (2010). *In the Shadow of Man*, Boston, New York.
Goodman, M. & Moffat A. S. (ed.) (2002). *Probing Human Origins*, Cambridge.
Gordon, D. M. (2010). *Ant Encounters: Interaction Networks and Colony Behavior*, Princeton, CrossRef.
Gottschall, J. (2012). *The storytelling animal: How stories make us human*, Boston.
Greenfield, P. M. (1991). *Language, tools and brain. The ontogeny and phylogeny of hierachically organized sequential behaviour*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 14, no. 4, p. 531–595, CrossRef.

Gregg, D.C. (2012). *Free Will and Consciousness: A Determinist Account of the Illusion of Free Will*, Plymouth.
Griffin, D.R. (1984). *Animal Thinking*, Cambridge, London.
Griffin, D.R. (2001). *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*, Chicago.
Griffin, D.R. & Speck G.B. (2004). *New Evidence of Animal Consciousness*, in "Animal Cognition", Jan., vol. 7, no. 1, p. 5–18, CrossRef.
Gruber, Th., Zuberbühler, K., Clément, F. & van Schaik, C. (2015). *Apes have culture but may not know that they do*, in "Frontiers in Psychology", Feb., vol. 6, art. 91, CrossRef.
Guttridge, T.L., Myrberg, A.A., Porcher, I.F., Sims, D.W. & Krause, J. (2009). *The role of learning in shark behaviour*, Dec., vol. 10, no. 4, p. 450–469, CrossRef.
Guttridge, T.L., van Dijk, S., Stamhuis, E.J., Krause, J., Gruber, S.H. & Brown, C. (2013). *Social learning in juvenile lemon sharks,* ***Negaprion brevirostris***, in "Animal Cognition", Jan., vol. 16, no. 1, p. 55–64, CrossRef.
Guttridge, T.hspL. & Brown, C. (2014). *Learning and memory in the Port Jackson shark,* ***Heterodontus portusjacksoni***, in "Animal Cognition", Mar., vol. 17, no. 2, p. 415–425, CrossRef.
Hagen, S.J. (ed.) (2015). *The Physical Basis of Bacteria Quorum Communication*, Gainesville, CrossRef.
Hamilton, W.D. (1964a). *The genetical evolution of social behaviour. I*, in "Journal of Theoretical Biology", July, vol. 7, no. 1, p. 1–16, CrossRef.
Hamilton, W.D. (1964b). *The genetical evolution of social behaviour. II*, in "Journal of Theoretical Biology", July, vol. 7, no. 1, p. 17–52, CrossRef.
Hammerstein, P. (ed.) (2003). *Genetic and Cultural Evolution of Cooperation*, MIT.
Hardy, S.B. (2009). *Mothers and others: The evolutionary origins of mutual understanding*, Cambridge.
Hare, B., Call, J., Agnetta, B. & Tomasello, M. (2000). *Chimpanzees know what conspecific do and do not see*, in "Animal Behaviour", Apr., vol. 59, no. 4, p. 771–785 (CrossRef.
Hare, B., Call, J. & Tomasello, M. (2006). *Chimpanzees deceive a human competitor by hiding*, in "Cognition", Oct., vol. 101, no. 3, p. 495–514, CrossRef.
Hauser, M.D. (2000). *The Evolution of Communication*, MIT.
Hauser, M.D. (2001). *Wild Minds: What Animals Really Think*, New York.
Hauser, M.D., Chomsky, N. & Fitch, W.T. (2002). *The Faculty of language: What Is It, Who Has It, and How Did It Evolve?*, in "Science", Nov. 22, vol. 298, no. 5598, p. 1569–1579, CrossRef.
Heinrich, J. (2004). *Cultural group selection, coevolutionary processes and large-scale cooperation*, in "Journal of Economic Behavior & Organization", 53, p. 3–35, CrossRef.
Heinrich, J. & McElreath, R. (2003). *The Evolution of Cultural Evolution*, in "Evolutionary Anthropology", May 19, vol. 12, no. 3, p. 123–135, CrossRef.
Herrmann, E. & Tomasello M. (2006). *Apes' and children's understanding of cooperative and competitive motives in a communicative situation*, in "Developmental Science", vol. 9, no. 5, p. 518–529, CrossRef.
Herrmann, E., Wobber, V. & Call, J. (2008). *Great Apes' (****Pan troglodytes, Pan paniscus, Gorilla gorilla, Pongo pygmaeus****) understanding of tool functional properties after limited experience*, in "Journal of Comparative Psychology", vol. 122, no. 2, p. 220–230, CrossRef.
Heyes, C.M. (1993). *Imitation, culture and cognition*, in "Animal Behavior", Nov, vol. 5, no. 46, p. 999–1010, CrossRef.
Heyes, C.M. (1994). *Social learning in animals: categories and mechanisms*, in "Biological Reviews", May, vol. 69, no. 2, p. 207–231, CrossRef.
Heyes, C.M. (2012). *Grist and mills: on the cultural origins of cultural learning*, in "Philosophical Transactions of Royal Society B", Aug., vol. 367, no. 1599, p. 2181–2191, CrossRef.
Hinton, G.E. & Nowlan, S.J. (1987). *How learning can guide evolution*, in "Complex Systems", vol. 3, no. 1, p. 495–502.
Hobaiter, C. & Byrne, R.W. (2011). *The gestural repertoire of the wild chimpanzee*, in "Animal Cognition", Sept., vol. 14, no. 4, p. 745–767, CrossRef.
Hochner, B., Shomrat, T. & Graziano, F. (2006). *The Octopus: a model for a comparative analysis of the evolution of learning and memory mechanisms*, in "Biology Bulletin", 210, p. 308–317.
Hockett, C. (1960). *The origin of speech*, in "Scientific American", vol. 203, no. 3, p. 88–96, CrossRef.
Hofstadter, D.R. (1982). *Can creativity be mechanized?*, in "Scientific American", Sept., vol. 247, p. 20–29.
Hohmann, G. & Fruth, B. (2003). *Culture in Bonobos? Between-species and within-species variation in behavior*, in "Current Anthropology", Aug.–Oct., vol. 44, no. 4, p. 563–571, CrossRef.
Holzhaider L.C., Hunt, G.R. & Gray, J.D. (2010). *Social learning in New caledonian crows*, in "Learning & Behavior", Aug., vol. 30, no. 3, p. 206–219, CrossRef.
Horner, V., Proctor, D., Bonnie, K.E., Whiten, A. & de Waal, F.B.M. (2010). *Prestige affects cultural learning in chimpanzees*, in Public Library of Science one, May 19, vol. 5, no. 5, e10625, CrossRef.
Hölldobler, B. & Wilson, E.O. (1990). *Ants*, Harvard.
Hölldobler, B. & Wilson, E.O. (2009). *The Superorganism: the Beauty, Elegance, Strangesness of Insect Societies*.
Hume, D. (1987). *Cercetare asupra intelectului omenesc* [An Enquiry Concerning Human Understanding], translated by M. Flonta, A.-P. Iliescu and C. Ioniță, București.

Hunt, G.R. (1996). *Manufacture and use of hook-tools by New Caledonian crows*, in "Nature", Jan., vol. 379, no. 6562, p. 249–251, CrossRef.
Hunt, G.R. & Gray, R.D. (2003a). *The crafting of hook tools by wild New Caledonian crows*, in "Proceedings of the Royal Society of london, Series B", Feb. 7, vol. 270 suppl. 3, S88–S90, CrossRef.
Hunt, G.R. & Gray, R.D. (2003b). *Diversification and cumulative evolution in New Caledonian crow tool manufacture*, in "Proceedings of the Royal Society of London, Series B", Apr. 22, vol. 270, no. 1515, p. 867–874, CrossRef.
Hurford J.R., Studdert-Kennedy, M. & Knight, C. (ed.) (1998). *Approaches to the evolution of language: Social and cognitive bases*, Cambridge.
Hyatt, C.W. (1998). *Responses of gibbons (**Hylobates lar**) to their mirror images*, in "American Journal of Primatology", vol. 45, no. 3, p. 307–311, CrossRef.
*Interdisciplinaritatea = ***, Interdisciplinaritatea și științele umane* [Interdisciplinarity and the Humanities], București, 1986.
van Inwagen, P. (1983). *An essay on Free Will*, New York.
Irons, W. (1998). *Adaptively relevant environments versus the environment of evolutionary adaptedness*, in "Evolutionary Anthropology", vol. 6, no., 6, p. 194–204, CrossRef.
James, W. (1879). *Are we automata?*, in "Mind", vol. 4, no. 13, p. 1–22, CrossRef.
Joyce, R., Calcott B., Sterelny K. & Fraser B. (2013). *Cooperation and it's Evolution*, MIT.
Jozefowiez, J., Staddon, J.E.R. & Cerutti, D.T. (2009). *Metacognition in animals: how do we know that they know?*, in "Comparative Cognition & Behavior Reviews", 4, p. 29–39, CrossRef.
Jung, C.G. & Pauli, W. (2012). *The Interpretation of Nature and Psyche: Synchronicity – An Acausal Conecting Principle / The Influence of Archetypal Ideas on the Scientific Theories of Kepler*, New York.
Kandel, E.R., Dudai, Y. & Mayford, M.R. (2014). *The Molecular and Systems Biology of Memory*, in "Cell", Mar. 27, vol. 157, no. 1, p. 163–186, CrossRef.
Kawamura, S. (1959). *The process of sub-culture propagation among Japanese macaques*, in "Primates", vol. 2, no. 1, p. 43–60, CrossRef.
Kaznatcheev, A. (2014). *Misleading models: How learning can guide evolution*, Feb. 7.
Keeley, B. (2004). *Anthropomorphism, primatomorphism, mammalomorphism: understanding cross-species comparisons*, in "Biology and Philosophy", Sept., vol. 19, no. 4, p. 521–540, CrossRef.
Keller, L. & Gordon, E. (2009). *The Lives of Ants*, Oxford.
Keller, L. & Surette, M.G. (2006). *Communication in bacteria: an ecological and evolutionary perspective*, in "Nature Reviews Microbiology", Apr., 4, p. 249–258, CrossRef.
Kellogg, W.N. & Kellogg, L.A. (1933). *The Ape and the Child: a study of Environmental Influence Upon Early Behavior*, New York.
Kenward, B., Weir, A.A.S., Rutz, Ch. & Kacelnik, A. (2005). *Behavioural ecology: Tool manufacture by naive juvenile crows*, in "Nature", Jan. 13, vol. 433, no. 7022, p. 121, CrossRef.
Klein, R.G. (2009). *The human career: Human biological and cultural origins*, Chicago.
Klein, R.G. & Blake, E. (2002). *The dawn of human culture*, New York.
Koehler, W. (1976). *The mentality of apes*, London, Toronto.
Kohlstedt, S.G. & Kaiser, D. (2003). *Science and the American Century: Readings from "Isis"*, Chicago.
Kopps, A.M., Ackermann, C.Y., Sherwin, W.B., Allen, S.J., Bejder, L. & Krützen M. (2014). *Cultural transmission of tool use combined with habitat specializations leads to fine-scale genetic structure in bottlenose dolphins*, in "Proceedings of the Royal Society B", Mar. 19, vol. 281, no. 1782, CrossRef.
Krützen, M., Kreicker, S., MacLeod, C.D., Learmonth, J., Kopps, A.M., Walsham, P. & Allen, S.J. (2014). *Cultural transmission of tool use by Indo-Pacific bottlenose dolphins (Tursiops sp.) provides access to a novel foraging niche*, in "Proceedings of the Royal Society B", June, vol. 281, no. 1784, CrossRef.
Ladygina-Kohts, N.N. & de Waal, F.B.M. (2002). *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence*, translator: B. Vekker, New York.
Lakatos, L. & Janka, Z. (2008). *Az emberi agy és intelligencia evolúciója*, in "Ideggyógyászati Szemle", July, vol. 61, no. 7–8, p. 220–229.
Laland, K.N. & Brown, G.R. (2011). *Sense and nonsense: Evolutionary perspectives on human behaviour*, New York.
Laland, K.N. & Galef, B.G. (2009). *The Question of the Animal Culture*, Harvard.
Lane, N. (2009). *Life ascending: The ten great inventions of evolution*, New York.
Leadbeater, E. (2015). *What evolves in the evolution of social learning?*, in "Journal of Zoology", Jan. 5, vol. 295, no. 1, p. 4–11, CrossRef.
Lefebvre, L. (2013). *Brains, innovations, tools and cultural transmission in birds, non-human primates and fossils hominins*, in "Frontiers in Human Neuroscience", June 6, vol. 7, no. 245, CrossRef.
Lefebvre, L., Nicolakakis, N. & Boire, B. (2002). *Tools and brains in birds*, in "Behaviour", vol. 139, p. 939–973, CrossRef.
Lenneberg, E.H. (1971). *Of language, knowledge, apes, and brains*, in "Journal of Psycholinguistic Research", Mar., vol. 1, no. 1, p. 1–29, CrossRef.
Lenti-Boero, D. (2014). *Early human communication helps in understanding language evolution*, in "Behavioral and Brain

Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 563–564, CrossRef.
Libet, B. (1985). *Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action*, in "Behavioral and Brain Sciences", 8, p. 529–566, CrossRef.
Lieberman, P. (2002). *On the nature and evolution of the neural bases of human language*, in "American Journal of Physical Anthropology. Supplement: Yearbook of Physical Anthropology", Dec., vol. 119, no. suppl. 35, p. 36–62, CrossRef.
Lindahl, B.I.B. (1997). *Consciousness and biological evolution*, in "Journal of Theoretical Biology", Aug. 21, vol. 187, no. 4, p. 613–629, CrossRef.
Linden, D.J. (2007). *The accidental mind*, Cambridge.
Lock, A. (ed.) (1978). *Action, Gesture and Symbol*, New York.
Lumsden, C. & Wilson, E. (2005). *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Process*, Singapore, New Jersey, London.
Lycett, S.J., Collard, M. & McGrew, W.C. (2007). *Phylogenetic analyses of behavior support existence of culture among wild chimpanzees*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", vol. 104, no. 45, p. 17588–17592, CrossRef.
MacLarnon, A.M. & Hewit, G.P. (1999). *The evolution of human speech: The role of enhanced breathing control*, in "American Journal of Physical Anthropology", July, vol. 109, no. 3, p. 341–363, CrossRef.
MacLean, E.L., Matthews, L.J., Hare, B.A., Nunn, C.L., Anderson, R.C., Aureli, F., Brannon, E.M., Call, J., Drea, C.M., Emery, N.J., Haun, D.B., Herrmann, E., Jacobs, L.F., Platt, M.L., Rosati, A.G., Sandel, A.A., Schroepfer, K.K., Seed, A.M., Tan, J., van Schaik, C.P. & Wobber, V. (2012). *How does cognition evolve? Phylogenetic comparative psychology*, in "Animal cognition", Mar., vol. 15, no. 2, p. 223–238, CrossRef.
Majid, A., Bowerman, M., Kita, S., Haun, D.B.M. & Levinson, St.C. (2004). *Can language restructure cognition? The case for space*, in "Trends in Cognitive Sciences", Mar., vol. 8, no. 3, p. 108–114, CrossRef.
Matsuzawa, T. (ed.) (2008). *Primate origins of human cognition and behavior*, Tokyo, Berlin, Heidelberg, New York.
Mattei, T.A. (2014). *Speech as a breakthrough signaling resource in the cognitive evolution of biological complex adaptive systems*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 564–565, CrossRef.
Matthew, Fr. (2012). *Quantum entanglement shows that reality can't be local*, in "Nature Physics", Oct. 30, CrossRef.
Maynard Smith, J. & Harper, D. (2003). *Animal Signals*, Oxford.
Maynard Smith, J. & Szathmáry, E. (1995). *The major transitions in evolution*, Oxford.
McGrew, W. (1992). *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution*, Cambridge, CrossRef.
McGrew, W. (2004). *The Cultured Chimpanzee: Reflections on Cultural Primatology*, Cambridge, CrossRef.
Mead, M. (1970). *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap*, New York.
Mead, M. (2012). *Continuities in cultural evolution*, New Brunswick.
Mead, M. (ed.) (2003). *Cooperation and competition among primitive peoples*, New Brunswick.
Megill, J. (2007). *Naturalism, Physicalism and Epiphenomenalism*, in "Philosophical Psychology", vol. 20, no.6, p. 681–686, CrossRef.
Meguerditchian, A., Taglialatela, J.P., Leavens, D.A. & Hopkins, W.D. (2014). *Why vocal production of atypical sounds in apes and its cerebral correlates have a lot to say about the origin of language*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 565–566, CrossRef.
Mellars, P. & Stringer, Ch.B. (ed.) (1989). *The human revolution: Behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans*, Princeton.
Merker, B. (2007). *Consciousness without a cerebral cortex: A challenge for neuroscience and medicine*, in "Behavioral and Brain Sciences", vol. 30, no. 1, p. 63–134, CrossRef.
Mesoudi, A. (2011). *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture & Synthesize the Social Sciences*, Chicago, CrossRef.
Metcalfe, J. & Shimamura, A.P. (1994). *Metacognition: knowing about knowing*, Cambridge.
Michod, R.E. (1996). *Cooperation and conflict in the evolution of individuality. II. Conflict mediation*, in "Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", July 22, vol. 263, no. 1372, p. 813–822, CrossRef.
Michod, R.E. (1997). *Cooperation and conflict in the evolution of individuality. I. Multilevel selection of the organism*, in "The American Naturalist", Apr., vol. 149, no. 4, p. 607–645, CrossRef.
Michod, R.E. & Roze, D. (2001). *Cooperation and conflict in the evolution of multicellularity*, in "Heredity" (Edinb), Jan., vol. 86, no. 1, p. 1–7, CrossRef.
Miller, E.K., Freedman, D.J. & Wallis, J.D. (2002). *The Prefrontal Cortex: Categories, Concepts and Cognition*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", Aug. 29, vol. 357, no. 1424 p. 1123–1136, CrossRef.
Moll, H. & Tomasello, M. (2007). *Cooperation and human cognition: the Vygotskian intelligence hypothesis*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", vol. 362, no. 1480, p. 639–648, CrossRef.
Morris, D. (1999). *The naked ape: The controversial classic of man's origins*, New York.
Moss, C. (1988). *Elephant memories: Thirteen years in the life of an elephant family*, New York.
Nadell, C.D., Bucci, V., Drescher, K., Levin, S.A., Bassler, B.L. & Xavier, J.B. (2013). *Cutting through the complexity of cell collectives*, in "Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", Jan 30, vol. 280, no. 1755, CrossRef.
Nelson, T.O. (ed.) (1992). *Metacognition: Core readings*, Toronto, CrossRef.

Nesse, M.H. (ed.) (1995). *Bio-aesthetics: bridging the gap between evolutionary theory and the arts*.
Nisbett, R.E. & Wilson, T.D. (1977). *Telling More Than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes*, in "Psychological Review", vol. 84, no. 3, p. 231–259, CrossRef.
Nishida, T. (1968). *The social group of wild chimpanzees in the Mahali Mountains*, in "Primates", Sept., vol. 9, no. 3, p. 167–224, CrossRef.
Noad, M.J., Cato, D.H., Bryden, M.M., Jenner, M.-N. & Jenner, K.C.S. (2000). *Cultural revolution in whale songs*, in "Nature", Nov. 30, vol. 408, p. 537, CrossRef.
O'Bleness, M., Searles, V.B., Varki, A., Gagneux, P. & Sikela, J.M. (2012). *Evolution of genetic and genomic features unique to the human lineage*, in "Nature Reviews Genetics", Dec., vol. 13, no. 12, p. 853–866, CrossRef.
Oller, D.K. (2014). *Phonation takes precedence over articulation in development as well as evolution of language*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 567–568, CrossRef.
Orban, G.A. & Caruana, F. (2014). *The neural basis of human tool use*, in "Frontiers in psychology", Apr. 9, vol. 9, no. 5, p. 310, CrossRef.
Osborn, H.F. (1897). *The limits of organic selection*, in "The American Naturalist", Nov., 31, p. 944–951, CrossRef.
Osborn, H.F. (2014). *De la greci la Darwin* [From the Greeks to Darwin], translated by Al. Gafton and A. Chirilă, Iași.
Parker, S.T. & Gibson, K.R. (ed.) (1990). *'Language' and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*, Cambridge, CrossRef.
Parsek, M.R. & Greenberg, E.P. (2005). *Sociomicrobiology: the connections between quorum sensing and biofilms*, in "Trends Microbiology", Jan, 1, p. 27–33, CrossRef.
Passingham, R. (1982). *The human primate*, London.
Pasternak, C. (ed.) (2007). *What makes us human?*, Oxford.
Patterson, F.G. & Linden, E. (1981). *The education of Koko*, New York.
Payne, K. & Payne, R. (1985). *Large-scale changes over 19 years in songs of humpback whales in Bermuda*, in "Zeitschrift für Tierpsychologie", vol. 68, no. 2, p. 89–114, CrossRef.
Penn, D.C., Holyoak, K.J. & Povinelli, D.J. (2008). *Darwin's mistake: explaining the discontinuity between human and nonhuman minds*, in "Behavioral and Brain Sciences", Apr., 31, p. 109–130, CrossRef.
Perry, S. & Manson, J. (2003). *Traditions in monkeys*, in "Evolutionary Anthropology", Apr., vol. 12, no. 2, p. 71–81, CrossRef.
Pinker, St. (1984). *Language Learnability and Language Development*, Cambridge.
Pinker, St. (1997). *How the mind works*, New York.
Pinker, St. & Bloom, P. (1990). *Natural language and natural selection*, in "Behavioral and Brain Sciences", vol. 13, no. 4, p. 707–784, CrossRef.
Popper, K. (2002). *The Logic of Scientific Discovery*, London.
Popper, K. (2012). *The Two Fundamental Problems of the Theory of Knowledge*, London, New York.
Povinelli, D. (2003). *Folk Physics for Apes: The Chimpanzee's theory of how the world works*, Oxford, CrossRef.
Povinelli, D.J., Gallup, G.G.jr., Eddy, T.J., Bierschwale, D.T., Engstrom, M.C., Perilloux, H.C. & Toxopeus, I.B. (1997). *Chimpanzees recognize themselves in mirrors*, in "Animal Behaviour", May 2, vol., 53, no. 5, p. 1083–1088, CrossRef.
Povinelli, D.J., Nelson, K.E. & Boysen, S.T. (1990). *Inferences about guessing and knowing by chimpanzees (**Pan troglodytes**)*, in "Journal of Comparative Psychology", 104, p. 203–210, CrossRef.
Povinelli, D.J., Rulf, A.B., Landau, K.R. & Bierschwale, D.T. (1993). *Self-recognition in chimpanzees (**Pan troglodytes**): distribution, ontogeny, and patterns of emergence*, in "Journal of Comparative Psychology", Dec., vol. 107, no. 4, p. 347–372, CrossRef.
Power, M. (1991). *The Egalitarians: Human and chimpanzee*, Cambridge, CrossRef.
Premack, D. (1971). *Language in Chimpanzee?*, in "Science", vol. 172, no. 3985, p. 808–822, CrossRef.
Premack, D. (2007). *Human and animal cognition: continuity and discontinuity*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", Aug. 28, vol. 104, no. 5, p. 13861–13867, CrossRef.
Premack, D. (2010). *Why Humans Are Unique. Three Theories*, in "Perspectives on Psychological Science", Jan., vol. 5, no. 1, p. 22–31, CrossRef.
Premack, D. & Premack, J. (1983). *The mind of an ape*, New York.
Premack, D. & Woodruff, G. (1978). *Does the chimpanzee have a theory of mind?*, in "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 1, no. 4, p. 515–526. [Call, J. & Tomasello, M. (2008). *Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later*, in "Trends in Cognitive Sciences", May, vol. 12, no. 5, p. 187–192, CrossRef].
Preuss, T.M. (2012). *Human brain evolution: From gene discovery to phenotype discovery*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", June, 109, suppl. 1, p. 10709–10716, CrossRef.
Prigogine, I. & Stengers, I. (1984). *Noua alianță. Metomorfoza științei*, translated by C. Boico and Z. Manolescu, București, 1984.
Pross, A. (2012). *What is life? How chemistry becomes biology*, Oxford.
Pruetz, J. & Bertolani, P. (2007). *Savanna chimpanzees, Pan troglodytes verus, hunt with tools*, in "Current Biology", Mar. 6, vol. 17, no. 6, p. 1–6 CrossRef.
Prusiner, S.B. (1998). *Prions*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", Nov. 10, no. 95, vol. 23,

p. 13363–13383.
Purpura, G.J. (2006). *In Search of Human Uniqueness*, in "Philosophical Psychology", vol. 19, no. 4, p. 443–461, CrossRef.
Pușcariu, S. (1994). *Limba română* [The Romanian Language], II. *Rostirea* [Utterance], București (1st ed.: 1959).
Raby, C.R., Alexis, D.M., Dickinson, A. & Clayton, N.S. (2007). *Planning for the future by western scrub-jays*, in "Nature", Febr. 22, vol. 445, no. 7130, p. 919–921, CrossRef.
Rainey, P.B. & Rainey, K. (2003). *Evolution of cooperation and conflict in experimental bacterial populations*, in "Nature", Sept. 4, 425, p. 72–74, CrossRef.
Ramsey, G. (2013). *Culture in Humans and other Animals*, in "Biology and Philosophy", vol. 28, no. 3, p. 457–479, CrossRef.
Rădulescu-Motru, C. (1932). *Vocația. Factor hotărîtor in cultura popoarelor* [Vocation. A Decisive Factor in the Culture of Peoples], București.
Rădulescu-Motru, C. (1998). *Psihologia poporului român* [The Psychology of the Romanian Peoples], edited by Al. Boboc, București.
Reid, Ch.R., Garnier, S., Beekman, M. & Latty, T. (2015). *Information integration and multiattribute decision making in non-neuronal organisms*, in "Animal Behaviour", Febr., 100, p. 44–50, CrossRef.
Reiss, D. & Marino, L. (2001). *Mirror self-recognition in the bottlenose dolphin: a case of cognitive convergence*, in "Proceedings of National Acadademy of Scienced of the U.S.A.", vol. 98, no. 10, p. 5937–5942, CrossRef.
Rendell, L. & Whitehead, H. (2001). *Culture in whales and dolphins*, in "Behavioral and Brain Sciences", vol. 24 no. 2, p. 309–382, CrossRef.
Rendell, L., Boyd, R., Cownden, D., Enquist, M., Eriksson, K., Feldman, M.W., Fogarty, L., Ghirlanda, S., Lillicrap, T. & Laland, K.N. (2010). *Why Copy Others? Insights from the Social Learning Strategies Tournament*, in "Science", Apr. 9, vol. 328, no. 5975, p. 208–213, CrossRef.
Richerson, P.J. & Boyd, R. (2005). *Not By Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*, Chicago, CrossRef.
Rico-Gray, V. & Oliveira, P.O. (2007). *The Ecology and Evolution of Ant-Plant Interactions*, Chicago.
van Riel, G. & Destrée, P. (ed.) (2009). *Ancient perspectives on Aristotle's De anima*, Leuven.
Romanes, G. (1884). *Animal intelligence*, New York.
Romanes, G. (1900). *Mental evolution in animals, with a posthumous essay on instinct by Charles Darwin*, New York.
Rothschild, Fr.S. (2000). *Creation and Evolution: A Biosemiotic Approach*, New Jersey.
Runciman, W., Maynard Smith, J. & Dunbar, R.I.M. (ed.) (1996). *Evolution of social behaviour patterns in primates and man*, Oxford.
Russon, A.E., Bard, K.A. & Parker, S.T. (ed.) (1996). *Reaching into thought: The minds of the great apes*, Cambridge.
Sapolsky, R. (2006). *Social cultures among nonhuman primates*, in "Current Anthropology", vol. 47, no. 4, p. 641–648, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S. & Fields, W.M. (2000). *Linguistic, cultural and cognitive capacities of bonobos (Pan paniscus)*, in "Culture and Psychology", vol. 6, no. 2, p. 131–153, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., Fields, W.M. & Taglialatela, J.P. (2000). *Ape Consciousness-Human Consciousness: A Perspective Informed by Language and Culture*, in "American Zoologist", vol. 40, no. 6, p. 910–921, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., McDonald, K., Sevcik, R.A., Hopkins, W.D. & Hopkins, E.R. (1986). *Spontaneous symbol acquisition and communicative use by pygmy chimpanzees (Pan paniscus)*, in "Journal of Experimental Psychology: General", sept., vol. 115, no. 2, p. 211–235.
Savage-Rumbaugh, E.S., Murphy, J., Sevcik, R.A., Brakke, K.E., Williams, S.L. & Rumbaugh, D.M. (1993). *Language comprehension in ape and child*, in "Monographs of the Society for Research in Child Development", vol. 58, no. 3–4, p. 1–222, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., Rumbaugh, D.M. & McDonald, K. (1985). *Language learning in two species of apes*, in "Neuroscience and Biobehavioral Reviews", vol. 9, p. 653–665, CrossRef.
van Schaik, C.P. & Knott, Ch.D. (2001). *Geographic variation in tool use on Neesia fruits in orangutans*, in "American Journal of Physical Anthropology", Apr., vol. 114, no. 4, p. 331–342, CrossRef.
van Schaik, C.P., Ancrenaz, M., Brogen, G., Galdikas, B., Knott, Ch.D., Singleton, I., Suzuki, A., Utami, S.S. & Merrill, M. (2003). *Orangutan cultures and the evolution of material culture*, in "Science", Jan. 3, vol. 299, no. 5603, p. 102–105, CrossRef.
van Schaik, C.P., van Deaner, R.O. & Merrill, M.Y. (1999). *The conditions for tool use in primates: implications for the evolution of material culture*, in "Journal of Human Evolution", 36, p. 719–741, CrossRef.
Schluessel, V. (2015). *Who would have thought that 'Jaws' also has brains? Cognitive functions in elasmobranches*, in "Animal Cognition", Jan., vol. 18, no. 1, p. 19–37, CrossRef.
Schrier, A.M., Harlow, H.F. & Stollnitz, F. (2013). *Behavior of non-human primates*, New York, London, CrossRef.
Schürch, R. & Grüter, Ch. (2014). *Dancing Bees Improve Colony Foraging Success as Long-Term Benefits Outweigh Short-Term Costs*, CrossRef.
Searle, J. (2005). *Consciousness*, în: Honderich T., *The Oxford companion to philosophy*, Oxford.
Shubin, N. (2008). *Your inner fish: A journey into the 3.5-billion-year history of the human body*, New York, 2008.
Snow, C.P. (1993). *The Two Cultures*, Cambridge, CrossRef.

Soltis, J., Boyd, R. & Richerson, P.J. (1995). *Can Group-functional Behaviors Evolve by Cultural Group Selection? An Empirical Test*, in "Current Anthropolgy", June, vol. 36, no. 3, p. 473–494, CrossRef.
Stenholm, S. (2011). *The Quest for Reality: Bohr and Wittgenstein: Two Complementary Views*, Oxford.
Suddendorf, Th. & Corballis, M.C. (2007). *The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans?*, in "Behavoral and Brain Sciences", June, vol. 30, no. 3, p. 299–351, CrossRef.
Suddendorf, Th. & Whiten, A. (2001). *Mental evolution and development: Evidence for secondary representation in children, great apes, and other animals*, in "Psychological Bulletin", Sept., vol. 127, no. 5, p. 629–650, CrossRef.
Taylor, A.H. & Gray, R.D. (2014). *Is there a link between the crafting of tools and the evolution of cognition?*, in "Cognitive Science", Sept. 23, vol., 5, no. 6, p. 693–703, CrossRef.
Taylor, A.H., Miller, R. & Gray, R.D. (2012). *New Caledonian crows reason about hidden causal agents*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences", vol. 109, no. 40, p. 16389–16391, CrossRef.
Tebbich, S., Taborsky, M., Fessl, B. & Blomqvist, D. (2001). *Do woodpecker finches acquire tool-use by social learning?*, in "Proceedings Biological Sciences", Nov. 7, vol. 268, no. 1382, p. 2189–2193, CrossRef.
Tennie, C., Call, J. & Tomasello, M. (2009). *Racheting up the ratchet: on the evolution of cumulative culture*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biology", Aug., vol. 364, no. 1528, p. 2405–2415, CrossRef.
Terrace, H.S. (1979). *Nim: A chimpanzee who learned Sign Language*, New York.
Thagard, P. (2010). *The brain and the meaning of life*, Princeton, CrossRef.
Théoret, H. & Pascual-Leone, A. (2002). *Language Acquisition: Do as You Hear*, in "Current Biology", Oct. 29, vol. 12, no. 21, p. R736–737, CrossRef.
Thompson, J.N. (1994). *The Coevolutionary Process*, Chicago, CrossRef.
Thompson, J.N. (1999). *The Evolution of Species Interactions*, in "Science", June 25, vol. 284, no. 5423, p. 2116–2118, CrossRef.
Thompson, J.N. (2005). *The Geographic Mosaic of Coevolution*, Chicago.
Thompson, J.N. (2013). *Relentless Evolution*, Chicago, CrossRef.
Thompson, J.N., Nuismer, S.L. & Gomulkiewicz, R. (2002). *Coevolution and Maladaptation*, in "Integrative & Comparative Biology", Apr., vol. 42, no. 2, p. 381–387, CrossRef.
Thompson Klein, J. (1990). *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*, Detroit.
Thompson Klein, J. (1996). *Crossing Boundaries: Knowledge, Disciplinarities and Interdisciplinarities*.
Thorndike, E.L. (1911). *Animal intelligence. Experimental studies*, MacMillan.
Tomasello, M. (1999). *The cultural origins of Human Cognition*, Cambridge.
Tomasello, M. (2003). *Constructing A Language. A Usage-Based Approach*, Cambridge, Harvard.
Tomasello, M. (2008). *The Origins of Human Communication*, Cambridge, MIT.
Tomasello, M. & Call, J. (1997). *Primate cognition*, Oxford.
Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T. & Moll, H. (2005). *Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition*, in "Behavioral and Brain Sciences", Oct., vol. 28, no. 5, p. 675–691, CrossRef.
Tomasello M., Kruger, A.C. & Ratner, H.H. (1993). *Cultural Learning*, in "Behavioral and Brain Sciences", vol. 16, no. 3, p. 495–552, CrossRef.
Vaihinger, K. (2001). *Filozofia lui ca și cum* [The philosophy of *as if*], translated by L. Cotrău, București.
Vargha-Khadem, F., Watkins, K.E., Price, C.J., Ashburner, J., Alcock, K.J., Connelly, A., Frackowiack, R.S., Friston, K.J., Pembrey, M.E., Mishkin, M., Gadian, D.G. & Passingham, R.E. (1998). *Neural basis of an inherited speech and language disorder*, in "Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", Oct. 13, vol., 21, no. 95, p. 12695–12700, CrossRef.
Vauclair, J. (1996). *Animal Cognition: an introduction to Modern Comparative Psychology*, Harvard.
deVore, I. (ed.) (1965). *Primate Behavior:Field studies of monkeys and apes*, Cambridge.
de Waal, F. (2003). *GOOD NATURED: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Harvard, Cambridge, London.
de Waal, F. (2006). *Primates and Philosophers*, Princeton.
de Waal, F.B.M., Smith Churchland, P., Pievani, T. & Parmigiani, S. (2014). *Evolved Morality: The Biology and Philosophy of Human Conscience*, Leiden, Boston.
Wald, H. (1970). *Homo significans*, București.
Wald, H. (1983). *Ideea vine vorbind* [The Idea Comes as You Speak], București.
Walker, St. (1983). *Animal thought*, London.
Wallman, J. (1992). *Aping Language*, Cambridge, CrossRef.
Watanabe A., Grodzinski U. & Clayton N.S. (2014). *Western scrub-jays allocate longer observation time to more valuable information*, in "Animal cognition", July, vol. 17, no. 4, p. 859–867, CrossRef.
Watson, K.S., Townsend, S.W., Schel, A.M., Wilke, C., Wallace, E.K., Cheng, L., West, V. & Slocombe, K.E. (2015). *Vocal Learning in Functionally Referential Food Grunts of Chimpanzees*, in "Current Biology", Feb. 16, vol. 25, no. 4, p. 495–499, CrossRef.
Weber, B.H. & Depew, D.J. (ed.) (2003). *Evolution and Learning. The Baldwin Effect Reconsidered*, MIT.
Weiss, D.J., Hotchkin, C.F. & Parks, S.E. (2014). *Modification of spectral features by nonhuman primates*, in "Behavioral and

Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 574–576, CrossRef.
West, S.A., Diggle, S.P., Buckling, A., Gardner, A. & Griffin A.S. (2007a). *The Social Lives of Microbes*, in "Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics", 38, p. 53–77, CrossRef.
West, S.A., Griffin, A.S., Gardner, A. & Diggle, S.P. (2006). *Social evolution theory for microorganisms*, in "Nature Reviews. Microbiology", Aug., 8, p. 597–607, CrossRef.
West, S.A., Griffin, A.S. & Gardner, A. (2007b). *Social semantics: altruism, cooperation, mutualism, strong reciprocity and group selection*, in "Journal of Evolutionary Biology", Mar., 2, p. 415–432, CrossRef.
Whiten, A., Goodall, J., McGrew, W.C., Nishida, T., Reynolds, V., Sugiyama, Y., Tutin, C.E.G., Wrangham, R.W. & Boesch, C. (1999). *Cultures in chimpanzees*, in "Nature", June 17, vol. 399, p. 682–685, CrossRef.
Whiten, A., Horner, V., Litchfield, C. & Marshall-Pescini, S. (2004). *How do apes ape?*, in "Animal Learning & Behavior", Feb., vol. 32, no. 1, p. 36–52, CrossRef.
Whiten, A., Horner, V. & de Waal, F. (2005). *Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees*, in "Nature", Sept. 29, vol. 437, p. 737–740, CrossRef.
Whiten, A. & van Schaik, C.P. (2007). *The Evolution of Animal 'Cultures' and Social Intelligence*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B", Apr. 29, vol. 362, no. 1480, p. 603–620, CrossRef.
Whiten, A., Hinde, R.A., Laland, K.N. & Stringer, C.B. (2007a). *Culture Evolves*, in "Philosophical Transactions of the Royal Society B", Apr. 29, vol. 366, no. 1480, p. 938–948, CrossRef.
Whiten, A., Hinde, R.A., Stringer, Ch.B. & Laland, K.N. (ed.) (2011). *Culture Evolves*, Oxford, CrossRef.
Whiten, A., Spiteri, A., Horner, V., Bonnie, K.E., Lambeth, S.P., Schapiro, S.J. & de Waal, F.B. (2007b). *Transmission of multiple traditions within and between chimpanzee groups*, in "Current Biology", June 19, vol. 17, no. 12, p. 1038–1043, CrossRef.
Williams, C.G. (1966). *Adaptation and Natural Selection*, Princeton, CrossRef.
Williams, C.G. (ed.) (1971). *Group Selection*, Chicago.
Wilson, D.C. (2002). *Darwin's cathedral: Evolution, religion, and the nature of society*, Chicago.
Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology: The New Synthesis*, Cambridge.
Wilson, E.O. (1992). *The diversity of life*, Cambridge, Harvard.
Wilson, E.O. (1998). *Consilience: The unity of knowledge*. New York.
Winston, M.L. (2014). *Bee Time: Lessons from the Hive*, Harvard.
Witzany, G. (ed.) (2014). *Biocommunication of Animals*, Dordrecht, Heidelberg, New York, London, CrossRef.
Wollesen, T., Loesel, R. & Wanninger, A. (2009). *Pygmy squids and giant brains: mapping the complex cephalopod CNS by phalloidin staining of vibratome sections and whole-mount preparations*, in "Journal of Neuroscience Methods", 179, p. 63–67, CrossRef.
Wooldridge, D.E. (1963). *Machinery of the Brain*, New York.
Worms, R. (1895). *Organisme et société*, Paris.
Wrangham, R., Wilson, M. & Muller, M. (2006). *Comparative rates of violence in chimpanzees and humans*, in "Primates", Jan., vol. 47, no. 1, p. 14–26, CrossRef.
Wright, R. (1995). *The Moral Animal: Why We Are the Way We Are: The New Science of Evolutionary Psychology*, New York.
Wuster, A. & Babu, M. (2007). *Facilitate Cell-to-Cell Comunication*, in *Wiley Encyclopedia of Chemical Biology*, CrossRef.
Zenon, A. & Olivier, E. (2014). *Contribution of the basal ganglia to spoken language: Is speech production like the other motor skills?*, "Behavioral and Brain Sciences", Dec., vol. 37, no. 6, p. 576–576, CrossRef.
Zhang, J., Webb, D.M. & Podlaha, O. (2002). *Accelerated protein evolution and origins of human-specific features: Foxp2 as an example*, in "Genetics", Dec., vol. 162, no. 4, p. 1825–1835.
Zuckerman, S. (1999). *The Social Life Of Monkeys And Apes*, London, CrossRef.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

EDITORIAL

doi:10.17684/i2A17ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Organicitatea științei

Francisc Gafton*
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 31 martie 2015
Acceptat 20 aprilie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
organism
științele naturii
științe umaniste
co-evoluție
cultură
limbaj
umanitate

Rezumat

Caracterul sistemic al entităților presupune că acestea sînt formate din elemente discrete, a căror conjuncție generează structuri, funcții, forțe și roluri ierarhizate. Observarea și cercetarea entităților presupune la un moment dat segregarea lor în relație cu anumite seturi de criterii, înțelegerea entităților urmînd cuprinderii acestora în integralitate și în deplina lor conexiune cu mediul a cărui componentă, produs și factor sînt.

Avînd rostul profund de a aduce ființa umană în starea de cunoaștere și înțelegere a Universului, știința (inclusiv metodologia care inventează și reglementează căi și instrumentarul care face operațional întregul demers) urmează acest model al diviziunii specializate. Plecînd de la starea inițială de nediferențiere, știința își dezvoltă observațiile pînă la identificarea și descrierea realității și a componentelor ei specializate, în conformitate cu modalitățile de orînduire și de funcționare a lor, acomodîndu-și mijloacele de investigare la particularitățile genetice, structurale și funcționale ale respectivelor aspecte.

Împlinirea și evoluția științei sînt consecvente înglobării acestui nivel, depășirii celui interdisciplinar, și decurg din conjugarea cunoștințelor, metodelor și instrumentelor ei, spre a reflecta realitatea în deplinătatea și integritatea acesteia. Acest rezultat necesită periodica regîndire și reactualizare a organismului științei.

Cuprins

1 Introducere 2
2 Orînduirea realității materiale 2
3 Comuniunea și dinamica structurilor și a nivelelor 3
4 Comunicare – coordonare – socialitate 6
5 Orînduirea științelor 8
6 Relația dintre realitate și științe 10
7 *Homo sapiens sapiens* 13
8 Co-evoluția genă–cultură 19
9 Organicitatea realității și a științei 27
10 Concluzii 33
Bibliografie 33

*Adresă de corespondență: *algafton@gmail.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

„The enemy of science is not religion [...].
The true enemy is the substitution of thought, reflection, and curiosity with dogma".
(Frans de Waal, *The Bonobo and the Atheist*)

1. Introducere (*In principio erat principium*)

Parcursul evolutiv al creierului și al gîndirii umane reflectă nevoile de supraviețuire a omului, iar nu nevoi pur intelective. Vietate limitată spațio-temporal, avînd a procesa și mînui o realitate pe care o decupează astfel și ale cărei surse îl transcend, omul este capabil să cuprindă cu mintea părți din realitatea din care însuși este parte, fapt care nu se schimbă nici după ce **co-evoluția genă–mediu** dezvoltă complexe paradigme fenotipice.

Limitele de cuprindere ale minții umane, modalitățile de operare ale acesteia și nevoile cărora le răspunde în mod obișnuit fac ca—probabil dintotdeauna—încercarea omului de a înțelege realitatea să se fi servit de **secționarea**, **descrierea**, **definirea** și **clasificarea** acesteia pe temeiuri **empirice**, **intuitive** și **raționale**.

2. Orînduirea realității materiale (*Totum est prius partibus*)

Observarea și cercetarea realității arată că aceasta are **caracter ierarhizat**, fiecare nivel fiind constitutiv pentru următorul. În virtutea unor **tendințe**, **forțe** și **legi** mai degrabă neștiute, particulele subatomice tind să se agrege în **structuri funcționale**, iar cînd acest lucru se petrece apar atomi, la al căror nivel de existență se pot constata forțe, legi, proprietăți fizice și chimice. La rîndul lor, în baza unor afinități parțial cunoscute, atomii prezintă același comportament gregar, moleculele rezultate putînd ajunge la capacitatea de a se autoreplica, interacționa și forma organisme precum celulele.

> Ca o consecință a unor procese interactive, particulele subatomice ajung să constituie elementele atomului, protonii și neutronii care, la rîndul lor, vor constitui nucleul, și electronii. **Atomii** pot relaționa formînd **molecule**—componente ale **celulei**[1].

Celulele pot relaționa structural-funcțional cu alte celule, devenind elemente ale unor organisme mai complex structurate, formînd astfel țesuturi, organe, aparate, organisme, indivizi, comunități. Pe măsura creșterii complexității nivelelor și a întăririi caracterului ierarhic, legile și cerințele nivelelor inferioare interferează tot mai mult și, în conjuncție cu cerințele nivelelor superioare, evoluează la legi acomodate acestora, dar fără a se abate de la principiile fundamentale. Pe de o parte, așadar, **structurarea** primară a celor mai simple elemente generează **forme de organizare și funcții complexe**, de cealaltă, structurile și funcțiile realității relaționează **cauzal și ierarhizat**, în virtutea unor **forțe** supuse anumitor **principii**, din care decurg **legi**[2].

> Inima sau sistemul solar sînt structuri funcționale unitare cu legi care le guvernează constituirea, restructurarea, regenerarea, funcționarea, relația cu alte componente, evoluția, decăderea. Aceste atribute asigură coerența internă, necesară deopotrivă propriei supraviețuiri și îndeplinirii rolurilor pe care le au în cadrul structurilor funcționale din care fac parte. Ambele sînt **structurate**

[1] Celula este un model util oricărei analize și extrapolări deoarece are o structură ierarhizată (nucleul—realitate deosebit de complexă, mai cu seamă la eucariote, de o densitate structurală și funcțională greu imaginabilă, avînd în vedere că, printre altele, conține un set complet de cromozomi și controlează activitatea celulei sub aspect genetic—, citoplasma—cu numeroase organite avînd funcții diferențiate, complexe și conjuncte—și membrana—înveliș biologic fosfolipidic dotat cu selectivitate chimo-electrică) și cunoaște interacțiuni moleculare interne și externe.

[2] Capacitatea mecanismelor naturale (inclusiv ale naturii) de a genera ordine macroscopică din dezordinea microscopică, la nivel biologic și geologic, este evidențiată de modelul lui A. Turing (Ball, 2015).

> în chipul întregului, **funcționează** răspunzînd unor nevoi ale acestuia și se supun **legilor** acestuia, întrucît **integrarea structurală**, **funcționarea integrată** și **supunerea la legile întregului** constituie nu doar „rațiunea", ci și condiția existenței lor.

Atributele care determină supraviețuirea și autoreglarea în cadrul întregului sînt căi prin care acesta își asigură sinergia și dinamica evolutivă a părților, deoarece legile fiecărui nivel derivă dintr-un principiu esențial căruia totul i se supune și care se împlinește în modalități tot mai ample, dinspre element către întreg.

De la nivel subatomic și pînă la nivelul întregului, Universul fizic este și rămîne constituit din aceeași materie, supusă acelorași constante principiale, dinamica acțiunilor Universului oglindind fidel trăsăturile materiei, capacitățile ei, proporțiile, ierarhia și caracterul necesar al cauzelor.

> Constituind baza formativă a Universului, **materia anorganică** este identică cu sine, imuabilă și nu evoluează (cel puțin, acesta este nivelul de certitudine la care cunoașterea umană a ajuns deocamdată). Structurile care se constituie în ansambluri instrumental-funcționale sînt produse în baza legilor universale de agregare a materiei. **Materia organică** este relativ stabilă, structurabilă și adaptabilă la ansamblurile pe care le constituie și la funcții—acestea din urmă decurgînd din relația structurilor cu mediul și din toate consecințele astfel generate—, iar transmiterea informației (de orice natură, a celei care se referă la trăsăturile structural-funcționale, la comportamente, la mecanismele și modalitățile necesare adaptării, susținerii vieții competiției, colaborării etc.) se petrece între anumite limite, cadre și proporții avînd caracter legic și fiind determinate structural și interacțional[3].

3. Comuniunea și dinamica structurilor și a nivelelor (*Ergo materia in se considerata, est una tantum omnium corporalium*)

Structurile materiei vii se constituie, funcționează, se adaptează și evoluează diferențiat în funcție de complexitatea organismului și de lungimea ciclului de viață[4], ambele în relație cu stăruința și complexitatea interacțională. Nivelele de organizare inferioară pot fi relativ stabile (în cazul în care ADN-ul nu este complex sau solicitările externe sînt nesemnificative pentru acel organism) sau dinamice (în cazul în care posibilitatea mutațiilor este crescută sau dacă mediul este intens solicitant). La nivelele de organizare biologică superioară situația diferă datorită complexității ADN-ului (posibilitatea mutațiilor fiind direct proporțională cu complexitatea materialului genetic). În plus, aglomerarea de structuri și de funcții generează noi tipuri de nevoi ale organizării interne și posibilitatea unor noi tipuri de răspunsuri la cerințele mediului[5].

> Rata evolutivă a mediilor și a organismelor naturale este relativ constantă și lentă, energia investită în adaptare fiind proporțională cu caracterul imperios al solicitărilor externe și al presiunilor interne: întrucît investițiile energetice în direcția satisfacerii și susținerii funcțiilor complexe prin structuri complexe sînt costisitoare, ele nu se petrec decît ca urmare a persistenței unor nevoi cu caracter imperios, în general, soluțiile curente și de moment avînd în vedere învestirea structurilor existente cu funcții ce pot genera răspunsuri adecvate la cerințe.

[3] Aparținînd antichității, împărțirea anorganic / organic, cu observația că primul domeniu este guvernat de legile fizice, iar celălalt de cauza finală, este explicitată de către Kant, desigur, în termeni teleologici.

[4] Organismele cu ciclu scurt, precum bacteriile, supuse solicitărilor intense, au capacitatea de a „fragmenta" acțiunea mediului prin suprapunerea mai multor generații peste o aceeași situație în care sînt implicate, fapt care le sporește adaptabilitatea de ansamblu. În condiții de solicitare normală, alte organisme cu ciclu scurt (ies din discuție cazuri precum cel al afidelor, care, în sezon, se clonează prin partenogeneză) evoluează doar între limitele date de acele interacțiuni cu mediul și de mutațiile genetice.

[5] Pentru această relație și pentru conceptul 'biosemiotică', a se vedea, printre altele, Rothschild (2000).

Răspunsurile la **solicitările** interacționale nu duc neapărat la satisfacerea și potolirea acestora, ele putînd provoca noi solicitări nuanțate, eventual urmate de **presiuni** generate de nevoile de reechilibrare și calibrare a organismului și a părților sale în relație cu sine—dar orientate către și de solicitări, în vederea unei noi acomodări la mediu[6]. Răspunsurile pot induce modificarea și devenirea mediului (Irons, 1998), urmarea fiind creșterea solicitărilor și necesităților referitoare la răspuns, cu posibile implicații asupra dinamicii evolutive. Actul de a răspunde impune organismului adaptarea la mediu (cu sau fără reechilibrare internă), răspunsul dat mediului provocîndu-l pe acesta să ridice noi solicitări. Într-un astfel de caz, regula este devenirea, mecanismele de bază fiind imitația cvasi-mimetică și adaptarea.

Șirul constituit de solicitări (externe), presiuni (interne) și de „dialogul" astfel instaurat este unul în a cărui evoluție se împletesc provocările tot mai sporite ale mediului, cu adaptările tot mai suple și mai eficiente ale organismului (la mediu și la propria dinamică), în felul acesta evoluînd organismul și mediul, răspunsurile și solicitările, dar și complexitatea nivelelor, care aduc cu sine noi solicitări și noi presiuni, totul într-un joc al forțelor concurente.

> În prima copilărie ființa umană prezintă tendința de a produce felurite mișcări musculare, corpul exersînd în variate feluri și direcții organele cu care a ajuns să se echipeze[7]. Datorită relației anatomo-fiziologice dintre plămîni, laringe, cavitatea bucală și cavitatea nazală, mamiferele au posibilitatea de a emite sunete[8] în mod natural—ca urmare a simplului exercițiu al mișcărilor și al pozițiilor acestor organe, eventual în conjuncție cu stările fiziologice și/sau afectiv-emoționale. Aceste sunete prezintă un ton fundamental care poate fi însoțit de vibrații armonice, poate avea o anumită înălțime și intensitate. Din perspectivă evoluționistă, simpla capacitate de a produce astfel de sunete este convertită prin uz la socialitate, sunetele devenind simptome și semnale pentru ceilalți. Cunoscînd anumite înlănțuiri și succesiuni, trăsăturile fizice ale acestor sunete pot dobîndi, în plan lingvistic, calitatea de trăsături distinctive. Respectivele agregate anatomo-fiziologice adaugă astfel la calitatea de componentă a aparatului respirator sau/și digestiv pe cea de componentă a aparatului fonator. Pozițiile organelor superioare implicate devin conformații articulatorii, iar sunetele capătă potențial de vocale și de consoane. Devenind operaționale, sunetele stîrnesc reacții la receptor și conștiență de acestea la emițător. Abilitatea organelor producătoare concrește continuu în această direcție, sunetele precum și înlănțuirile lor devenind tot mai acurate, atît sub aspect fizic, cît și sub aspect lingvistic și funcțional, reacțiile și acțiunile în consecință, precum și conștienta crescînd și diversificîndu-și manifestările[9]. Acest atribut natural este exersat de către individ în cadrul social, prin imitație și contact, astfel încît sunetele se leagă în silabe, acestea devin morfeme și apar cuvintele lexicale; din corelarea exercițiului limbii cu

[6] Evoluția generează posibilități (fenotipale) de a răspunde solicitărilor, deci fenotipul procură mijloace de a răspunde provocărilor mediului (Alexander, 1979). Dacă lucrurile stau astfel, mediul ar putea determina, provoca și oferi—pe această cale mediată—instrumente de răspuns. În acest caz apare întrebarea dacă mediul provoacă după cum are de folosit instrumente de provocare și de oferit soluții sau dacă provoacă doar pentru a construi anumite structuri și funcțiuni. Întrucît, deocamdată, cunoștințele și posibilitățile de verificare nu pot reflecta întocmai realitatea, răspunsul dat nu mai este în funcție de aceasta, ci de realitatea construită mental de om, adică fie determinist, fie teleologic.

[7] În fapt, toate mișcările, de la cea mai măruntă celulă pînă la nivelul organismului—trecînd prin cele care vor fi voluntare și ajungînd la cele care vor rămîne în afara controlului compartimentului volitiv—, decurg din însăși viața celulelor și a structurilor supraordonate, din nevoile inerente, dobîndite sau complexe ale acestora sau ale întregului. Inițiate de simpla existență în sine a viului, mișcările devin **acțiuni** prin care acesta se autoreglează și se adaptează la viață, apoi **reacții** prin care structurile răspund nevoilor interne și solicitărilor externe, fiind totodată **exerciții** prin care structurile își deprind funcțiile și rolurile în mod eficient, și **activități** prin care structurile și funcțiile respective se întrețin la nivelul solicitării curente.

[8] Mișcarea și vibrația atomilor este o constantă universală, în spațiul terestru mișcarea aerului fiind producătoare de „sunete", consecință ce poate fi constatată ca urmare a acțiunilor a nenumărate specii, chiar dacă ea nu decurge din acțiunea acelorași componente anatomice.

[9] Concrește rea privește relația dintre: a) elementele aparatului fonator și capacitățile acestuia de a genera produse tot mai acurate; b) aparatul auditiv și capacitățile sale de a discerne trăsături tot mai fine, care ajung să fie dotate cu relevanță pentru procesul final; c) sunetele emise, sunetele recepționate, configurația și valorile lor de răspuns; d) elementele întregului ansamblu: aparat fonator, aparat auditiv, zonele neuronale asignate.

uzurile altora se însușesc reguli gramaticale, și mereu se sesizează efectele procesului, sesizarea diferențelor relevante aducînd cu sine conștientizarea și tendința de compatibilizare cu mediul, adică de adecvare la norma lingvistică a comunității de apartenență. Mai tîrziu, uzul social (de grup) al limbii se poate diversifica și perfecționa sub aspectul adaptabilității la felurite norme și se poate ajunge la obținerea unei anumite relații între limbă și gîndire; eventual se poate deprinde calea utilizării rafinate și nuanțate a normei literare, dezvoltîndu-se modalități retorice (chiar manieriste) de exprimare lingvistică[10].

Simpla manifestare instinctuală a unor posibilități fizice la nivel motor și senzorial, prin continuu feed-back de ordin biologic, devine activitate și exercițiu automat, iar după conștientizarea și feed-back-ul lingvistic, social, intelectual și estetic, rezultatele devin componente ale limbii. Astfel, o entitate fizică pusă în mișcare de tendințe proprii materiei vii devine structură funcțională și generează o activitate. Produsul structural-funcțional dobîndește nevoi, se exersează în direcția împlinirii acestora și a propriei funcționări și consolidări structurale și funcționale, devine activ și capătă atît statutul de entitate de sine stătătoare și activă, cît și pe cel de instrument. La rîndul ei, activitatea exercitată prin intermediul acelei structuri funcționale tinde să se amelioreze prin continua raportare la propriile imagini și rezultate succesive, în relație cu posibilitățile structurii funcționale și cu alte activități și răspunsuri ale mediului. Jocul concurent dintre aceste două elemente (structura funcțională și activitatea) în relație fiecare cu sine, fiecare cu cealaltă, ambele cu mediul, este supus evoluției și poate deveni factor evolutiv.

Acest proces poate fi înțeles realmente doar dacă este privit în detaliile devenirii sale treptate, din perspectiva complexă a nivelelor implicate (fizic, biologic, lingvistic, social, psihic)—parcurs care dă seamă nu doar de trecerea de la valoarea fizică la cea antropică a entității, a funcției și a valorii, ci și de conexiunea, tendința concordantă și colaborativ-evolutivă a elementelor, structurilor, funcțiilor și rezultatelor întregului complex.

Această „cursă a înarmărilor", în care dinamica vine nu doar din competitivitate, ci și din anticiparea dinamicii, determină indivizii să dezvolte și să achiziționeze mecanisme tot mai capabile să proceseze, să integreze și să utilizeze informațiile în modul cel mai eficient, pentru a concepe și executa strategii adaptative și de supraviețuire, anticipînd și manipulînd un mediu tot mai solicitant. Întrucît dinamica mediului determină și amprentează dinamica socială, iar răspunsurile acesteia provoacă mediul (mediul și organismul nu doar coexistînd, ci și identificîndu-se, deoarece mediul de la un anumit nivel poate fi organism la un nivel superior), se înțelege că acesta devine tot mai solicitant, stîrnind competitivitatea (Flinn, 1997; Alexander, 1989), dar și acțiunea sinergică și colaborarea, astfel instituindu-se socialitatea[11].

[10] După cum ciocnirile intense ale atomilor de hidrogen duc la apariția heliului, iar ciocnirile ulterioare duc la apariția de elemente chimice tot mai complexe, pînă la nivelul la care cantitățile de energie necesare acelor interacțiuni și efecte devin tot mai greu de obținut, tot astfel, la nivelul materiei vii, complexitatea structurală, ca răspuns la nevoile interne și cerințele externe, se amplifică într-un ritm care poate deveni accelerat pe măsură ce se obțin nivele de complexitate tot mai înalte. Pe de altă parte, însă, oricît de complexe ar fi rezultatele, hidrogenul (sau, la un nivel mai profund, subparticulele din care este acesta constituit) și principiile care conduc jocul sînt nepieritoare și identice cu sine.

[11] Cînd doi indivizi văd o aceeași pradă, inițial, fiecare o vrea pentru sine. După o vreme, însă, mai ales în condițiile unei prăzi de mărime îndestulătoare, cei doi pot sesiza că este mai fructuoasă economia colaborării decît risipa concurenței, de la competiție, prin sincronizare, trecînd la colaborare. Totuși, condițiile concrete de tot felul sînt variabile care generează un joc permanent între competiție și colaborare, astfel încît, adeseori, este greu de arătat cu care dintre cele două avem a face, una incluzînd-o, substituind-o sau asimilînd-o pe cealaltă, fără ca, vreodată, vreuna să dispară realmente și complet.

4. Comunicare – coordonare – socialitate (*Communication leads to Community*)

Deși este un atribut caracteristic organismelor existente în cadrul mediilor, **comunicare – coordonare**[12] nu constituie o proprietate exclusivă (de clasă, ordin, familie, gen sau specie, de pildă), iar eventualele diferențe de grad nu țin strict și exclusiv de trăsăturile, dobîndite evolutiv, ale organismelor ce prezintă acest atribut (Choe & Crespi, 1997).

> Una dintre cauzele succesului primar[13] al ființei umane îl constituie **intercomunicarea colaborativă**. Nefiind o invenție umană (sub acest aspect, celula vie sau, la un nivel aparte, celula nervoasă, oferă și constituie modelul cel mai tipic pentru toate societățile de viețuitoare), aceasta este extrem de eficientă întrucît oferă—aparent unui individ, în fapt întregului grup—posibilitatea: a) achiziționării relativ rapide a unor cunoștințe și abilități care au fost dobîndite de-a lungul mai multor generații, multe dintre acestea fiind mai degrabă improbabil să poată fi dobîndite de fiecare individ prin „întîmplările" propriei vieți; b) punerii în comun a numeroase atribute, pe care nici unul dintre membri nu le deține în integralitatea lor. În felul acesta, elevul achiziționează părți din cunoașterea de pînă la el fără a le parcurge ca procese efective și fără a deține competența și știința necesare acestora, efortul fiind doar de parcurgere mentală (imaginare și reconstrucție, eventual abstractizare și/sau empatizare, toate pe baza experienței și a exersării abilităților mentale deprinse)[14].
>
> La rîndul lor, microorganismele (precum bacteriile procariote și eucariote, drojdii, fungi etc.) pot prezenta comportamente sociale complexe, comunicînd și cooperînd spre a-și spori șansele de supraviețuire (căutare și obținere de hrană, răspîndire eficientă, construire de elemente necesare vieții) și de reproducere. Comportamentul acesta apare atît la bacteriile pluricelulare, cît și la cele unicelulare (nivel la care este mult mai semnificativ și instructiv), între specii diferite de bacterii, chiar procariote și eucariote, înrudite sau nu, și are la bază capacitatea de a percepe coprezența altor microorganisme și de a sesiza numărul critic al acestora sau cvorum-ul lor (Hagen, 2015). În felul acesta, la nivel de individ are loc reglarea fenotipului prin feed-back pozitiv, ca răspuns la modificarea concentrației de „feromoni", iar la nivel de grup organismele comunică între ele devenind apte să producă un răspuns coordonat[15]. Cercetarea mecanismelor moleculare de la baza geneticii lor, care permit și generează astfel de comportamente (Wilson, 1975; Brown, 1983; Camazine *et al.*, 2001; Hammerstein, 2003; Maynard Smith & Harper, 2003; West *et al.*, 2006; West *et al.*, 2007b; Joyce *et al.*, 2013), arată că implicațiile sînt de ordin socio(micro)biologic (Parsek & Greenberg, 2005), fiind de natură să aducă completări și să ofere noi perspective teoriei evoluționiste. În acest cadru este relevant faptul că, pe fondul existenței capacității de comunicare și cooperare a microorganismelor, precum în cazul altor viețuitoare, se constată existența paraziților, adică a indivizilor care „trișează", ei doar beneficiind de cooperare, dar neinvestind în aceasta. Întrucît (din motive de eficiență) unele acțiuni ale grupurilor nu se

[12] Comunicarea–coordonare este un atribut fundamental al materiei, de tip accelerator. Chiar dacă decurge din vreo formă de energie materializată, elementul material cel mai simplu, „atomul", este comunicativ și comunicator prin simpla sa existență, iar din momentul precedent intrării sale într-o relație—oricît de simplă—cu un omolog, se instituie o formă de coordonare cu omologul său și cu mediul.

[13] Avem în vedere că, deși multe inovații și achiziții au participat la succesul ființei umane, întrucît acestea nu sînt proprii și exclusive ființei umane, adevăratul succes nu provine din apariția și funcționarea respectivelor inovații și achiziții, ci din conservarea și dezvoltarea lor în cadrul unei constelații eficiente.

[14] La nivel performant, pilotul navei spațiale beneficiază de toată știința și tehnologia celor care au conceput și construit nava, la nivel spectaculos dar superficial, cel cu o cască în ureche va beneficia de competențele (intelectuale, social-comportamentale, psihologice etc.) ale celor racordați la cască.

[15] Un studiu documentat prin intermediul unor cercetări asupra microorganismelor unicelulare precum bacteriile și fungii, cu privire la procesul de comunicare dintre acestea este cel al lui Wuster & Babu (2007). Analize aplicate asupra modalităților în care coloniile de celule evoluează și interacționează cu mediul apar în: Ben-Jacob *et al.* (1998); Crespi (2001); Bassler & Losick (2006); Keller & Surette (2006); Dubern & Diggle (2008); Nadell *et al.* (2013); Gloag *et al.* (2015).

> declanșează decît din momentul în care numărul de indivizi a atins o masă critică, un cvorum, care se detectează pe baza comunicării chimice, apar indivizi care nu contribuie proporțional sau deloc la efortul comun, deși profită de beneficii sau, mai complex, transmit semnalele de cvorum, fără ca acesta să existe (Czárán & Hoekstra, 2009).
> Un tip de corespondent de intercomunicare (aproximativ, dar comparabil) apare și la nivel anorganic, prin ceea ce în fizica cuantică este numit *entanglement*[16].

În cadrul mediului, relația dintre individ și grup are în vedere **supraviețuirea** și **adaptarea** în vederea supraviețuirii. Acestea constituie deopotrivă mize, cauze, mijloace și efecte, perspectiva acestei dualități fiind centrală pentru înțelegerea elementelor și a organicității lor structurale, a funcționării și a creării mecanismelor și instrumentelor evoluției structural-fiziologice și adaptative eficiente[17].

Existența individului în mediu depinde de capacitățile sale adaptative, de cele modificatoare ale solicitărilor și constrîngerilor mediului și de faptul că acesta din urmă poate stimula și determina apariția de noi căi de adaptare la varietatea provocărilor sale, unele dintre aceste căi—precum **socialitatea**—aducînd cu sine modificări consistente, atît în ceea ce privește capacitatea de dezvoltare, cît și în ceea ce privește nevoia de noi cutume, acomodate la starea interacțională și evolutivă a individului și a comunității. Ca rezultat al unor astfel de nevoi, cutumele individuale și comunitare apar la articulația dintre structura funcțională a organismului viu și solicitările mediului, astfel încît tendințele și capacitățile adaptative, alături de socialitatea vietăților[18] constituie premise ale evoluției.

> În cazul microorganismelor de tipul celor despre care a fost vorba mai sus, gena care declanșează, stimulează și întreține comunicarea și comportamentul cooperativ este sinergică (în sensul că stimulează comportamentele avantajoase pentru toți indivizii care consumă energie în beneficiul grupului, dar nu stimulează comportamentele altruiste[19], prin care unii consumă energie, alții doar beneficiind de rezultatele obținute prin acea cheltuială) și generează comportamente eficiente la organismele înrudite[20]. Evoluționismul social la microorganisme trece de la recompensarea cooperării și a măsurii implicării în aceasta, la pedepsirea situațiilor contrare. În general, astfel de situații arată cu destulă limpezime că jocul și lupta dintre individ și grup sînt profitabile de ambele părți atîta vreme cît principiul selecției funcționează în mod firesc. Predominanța grupului fiind regula, dominația absolută a acestuia asupra individului este dăunătoare capacităților grupului de a dezvolta mecanisme suple și eficiente de adaptare la dinamica mediului. Pe de altă parte, sabotarea selecției, anti-selecția și dominația individului sînt dezastruoase în cele din urmă nu doar pentru grup ca entitate dar și pentru elementele sale. În același fel, modificările,

[16] Termenul (redînd germ. *Verschränkung*), creat de către E. Schrödinger în 1935, se referă la tendința și capacitatea a două sau mai multe particule, aflate la distanță fizică unele de altele, de a avea un comportament conjunct, fapt care are implicații asupra timpului, a informației, a energiei în general. Dincolo de celebrul experiment al pisicii (în fapt, identic cu ilustrația lui Hume, 1987, §70, unde filozoful scoțian discută despre necesitate folosind imaginea unei pungi cu aur lăsate pentru o oră pe pavajul din Charing Cross), cercetătorii care au urmat au teoretizat și demonstrat experimental intuiția inițială, experimentele de acest fel fiind mai avansate decît explicațiile științifice care privesc fenomenul: Bell (1987), Kohlstedt & Kaiser (2003), Matthew (2012).

[17] Setul de trăsături care, atît în plan structural, cît și comportamental, se referă la satisfacerea nevoilor primare (hrană, securitate, reproducere) a cunoscut adaptări și evoluții reflectate la nivel comportamental.

[18] Privitor la ființa umană se poate spune că ea este eminamente socială; privind în profunzimea realității, trebuie afirmat că socialitatea este o caracteristică definitorie a materiei vii.

[19] Colaborarea poate avea ca efect altruismul—mecanism de prevenire a diferențierii extreme. El nu există în stare pură, răsplata fiind însoțitoare chiar în cazul unei investiții energetice aparent ineficiente. Promovat spre a deveni subînțeles, încastrat mental și comportamental, își pierde natura și rolul ajungînd să genereze izolarea normalului, deselectarea sa și antiselecția, efectele atingînd nu doar indivizii („beneficiarul" aparent, care primește o energie ce nu-i aparține, și altruistul, răsplătit în special social și psihologic), dar răsfrîngîndu-se asupra comunității care, astfel modelată, ajunge la dezechilibrele inerente date de încălcarea legilor naturale (adică a motorul evoluției și existenței, pe care omul nu-l poate manipula cu adevărat).

[20] Pentru relația dintre înrudirea genetică și cooperare, și pentru favorizarea cooperării genelor, a se vedea Ackermann & Chao (2004), Foster *et al.* (2007).

în oricare direcție, induse mediului scapă în mod firesc oricărui control al locuitorilor acestuia, rezultatele pe termen mediu putînd fi catastrofice[21].

5. Orînduirea științelor (*Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur*)

Deprinderea minții de a secționa realitatea în funcție de anumite criterii formale, de conținut, funcționale sau conform anumitor perspective și nevoi social-umane constituie a modalitate de abordare a realității și de soluționare a problemelor, dezvoltată ca urmare a presiunilor evolutive. La rîndul său, studiul realității oferă rezultatele cele mai bune ca urmare a observării ei din mai multe perspective, generate de modalități și instrumente complexe, constituite în chipul și pe potriva ei, nu neapărat așa cum este percepută și concepută de intuiția și de experiența umană[22]. Pe de altă parte, iluzia scindării realității în părți are a se feri de uitarea faptului că **secțiunile** și **clasele** sînt create de mintea umană, iar **definițiile** se construiesc ca și cum realitatea ar fi deja înțeleasă, în fapt ele fiind „de lucru", generate pe calea încercare/eroare, iar nu de cunoașterea deplină. Folosind înțelegerii structurii și rolului **părților** în raport cu **întregul** căruia îi servesc, efortul acestor delimitări se cere urmat de **reunificarea secvențelor** în cadrul întregului funcțional. De altfel însuși obiectul cercetării solicită îmbinarea dintre abordarea fragmentală și integrală, sincronică și diacronică, specială și generală, adecvată chipului pe care îl oferă și impune realitatea în mod necesar, adaptarea la obiect fiind pasul intermediar dintre **privirea generală** și **analiza minuțioasă**, de pe calea **sintezei totalizatoare**.

5.1. Interdisciplinaritatea

Cînd apar aspecte revendicate de mai multe științe sau care nu pot fi lămurite cu mijloacele unei singure științe, se vădește că astfel de interferențe reflectă natura complexă a realității—dificultățile decurgînd nu atît din inadecvarea perspectivelor și instrumentelor la aceasta, cît din caracterul inextricabil al realității și inexistența paralelă a unei științe avînd complexitatea conceptuală și metodologică a realității.

Apărînd ca o necesitate, interdisciplinaritatea depășește analizele și sintezele științelor centrate pe propriul obiect, pe propriile metode și instrumente, și interconectează elemente și procedee ale diferitelor științe, mai cu seamă pe cele aflate la **periferia** acestora (*Interdisciplinaritatea*; Thompson Klein, 1990, 1996). În mod inerent, efectele paliative sînt copleșite de aceeași tendință de a secționa realitatea deoarece abordarea nu se mai preocupă de unitatea internă a obiectului cercetat—dar o respectă pe aceea a disciplinelor, neoperînd conjuncția lor reală—și tinde în mod natural să privească doar la zona interconectată, să relaționeze porțiuni ale științelor, imaginînd așa-numitele „discipline de graniță". În felul acesta științele dobîndesc porțiuni friabile, perspectivele interferează oarecum nerealist, astfel de științe devenind căi pe care mai degrabă se observă zonele de suprapunere sau de relație, decît se obține viziunea părților și a întregului. Existența zonelor de trecere separă și mai mult zonele centrale, în cadrul unor distincții atît de contrastante încît pot da iluzia definirii clare a conceptelor—simțurile și mintea percepînd și surprinzînd mai ușor contrastele, tot ca urmare a unei achiziții evolutive—, dar cu neglijarea crescîndă a adevăratei naturi constitutiv-funcționale a realității. În schimb, aplicarea perspectivelor, metodelor și instrumentelor ambelor sau tuturor disciplinelor implicate, eventual cu adaptări, la perimetrul astfel izolat, este un bun exercițiu colaborativ între științe.

> În mod obișnuit, interdisciplinaritatea de la nivelul științelor naturii funcționează eficient, indicînd nivelul de interconexiune și de profunzime la care a ajuns cunoașterea și metodologia acestor

[21] Pentru situația din cazul unui organism complex, cu o normalitate diferită de cea din cazul unei colonii de organisme unicelulare, a se vedea Michod & Roze (2001). Pentru trecerea de la organismul unicelular la cel pluricelular, cu mutarea accentului selecției naturale de pe individ pe grup și pe cooperarea celulelor, cu implicațiile care decurg de aici, a se vedea Rainey & Rainey (2003), iar pentru viața socială a microorganismelor a se vedea West *et al.* (2007b). Pentru cooperarea dintre specii, a se vedea Thompson (1999).

[22] La nivelul procesului intelectiv și de cunoaștere a realității, înțelegem experiența din perspectiva lui Hume (1987).

vase comunicante. Rafinamentele științelor umaniste (sociale și cognitive) arată mai degrabă nivelul speculativ și de confuzie în care acestea s-au claustrat în urma analizelor cu metode și instrumente proprii a unui material care nu le aparține și, mai ales, a cărui natură și structură funcțională nu o cunosc din perspectiva obligatorie a științelor ce-au luminat cunoașterea cu acel material[23].

5.2. Ca și cum

Deficiențele receptorilor și analizatorilor, posibilitățile ridicate de a interpreta și raționa greșit, continua acomodare reciprocă a elementelor acestei conjuncții constituie slăbiciuni care se cer corectate prin metode riguroase, întemeiate pe certitudini empirice și verificate cu ajutorul celor matematice și logice. Căile sinuoase pe care adesea știința le are a parcurge nu o pot împiedica de la a (se) constitui (într-)o reflecție corectă și fidelă a realității. Pe lîngă nenumăratele descoperiri (de realități, fenomene și idei) întîmplătoare și pe lîngă intuițiile și raționamentele corecte—unele abandonate sau trecute în penumbră—, ultimii 2500 de ani de știință a umanității prezintă adesea construcții foarte coerente la nivel ideatic.

Felul în care se vădește a se constitui și funcționa realitatea arată că perspectivele **științelor naturale** și cele ale **științelor umaniste** se întrepătrund uneori în modalități ce nu convin a fi supuse segregărilor. În felul acesta ies la iveală **consubstanțialitatea** și **sinergismul realității**, dimpreună cu nevoia ca, pe de o parte, științele care se ocupă cu studierea acesteia să reflecte acest fapt la nivelul concluziilor lor, iar de cealaltă ca, la nivelul structurilor, acțiunilor, metodologiilor și instrumentarului să se lase călăuzite de acest model[24]. Asumarea acestei direcții poate veni din înțelegerea și acceptarea necesității strînsei colaborări a științelor, a **reconfigurării** lor în chipul realității pe care se străduiesc a o cunoaște (Prigogine & Stengers, 1984; Wilson, 1998; Jung & Pauli, 2012; Popper, 2002, 2012).

Neasumarea sarcinii de a pătrunde, aborda și înțelege realitatea pe căile ei—fără reificarea științei—are drept efect ridicarea de către om, alături de construcția naturală a realității, a unui edificiu ideal care ajunge să devină reper pentru toate gîndurile și acțiunile umane[25], cu dublul efect că omul intervine în evoluție fără a o cunoaște—el nefiind un factor supraordonat principiilor fundamentale ale acesteia—și că interferează cu realitatea deformînd-o[26] pînă la limitele la care aceasta poate reacționa.

---

[23] Este semnificativ că, destul de des, biologii cer antropologilor și psihologilor să pornească de pe terenul solid oferit de științele naturii în loc de a ignora datele concrete și măsurabile, de a concepe experimente și teorii care să ilustreze preconcepții (Morris, 1999; Boesch, 2012; Deacon, 2012). Acesta este unul dintre locurile în care se observă că metodele științelor particulare și dominantele lor conceptuale influențează gîndirea, sub toate aspectele ei.

[24] Acest mod de a înțelege lucrurile apare chiar și în arte (care nu intră în discuția de față), unde există opinia recurentă că acestea ar trebui să reflecte realitatea sau/și să o exprime cu mijloacele ei. Întrucît discuția de față privește exclusiv științele, aici nu ne preocupă autorii care aplică programatic darwinismul în judecarea a ceea ce se află în afara acestora, fapt petrecut de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și pînă astăzi (Nesse, 1995; Carroll *et al.*, 2015).

Inepuizabila capacitate a teoriei evoluționiste de a se oferi ca soluție tuturor domeniilor științei, amplitudinea și suplețea cu care le cuprinde pe acestea, universalitatea ei—decurgînd tocmai din faptul că indică principiile care generează dinamica și varietatea vieții—au fost devreme sesizate, lucru care, dincolo de criticile științifice, este reflectat (Baldwin, 1909) de ameliorările celor care au înțeles evoluționismul. Dar aici există o capcană. Întrucît, **în esență**, toate produsele realității au la bază același principiu de structurare și de funcționare, precum și același element—complexitatea structural-funcțională și transformarea structurilor complexe în elemente neanulînd esențele inițiale ale principiului și elementului, iar nivelele de complexitate rămînînd pătrunse (sau însușindu-și) de natura esențelor—este lesne să se confunde principiul și elementul prim cu derivatele lor. De aceea, observînd cum elementul prim devine pe cale evolutivă, iar principiul însuflețește succesiv nivele de complexitate tot mai ridicate, este posibil să se uite că acest lucru se petrece în virtutea acțiunii desfășurate a principiului, întreaga varietate a realității reflectînd potențialul fecund al punctului de plecare, forța sa de a construi structuri tot mai complexe, dotate cu capacități funcționale întemeiate pe acele structuri și supuse legilor care decurg din acestea, și să se considere că la nivele succesive există elemente și principii succesive, sau că devenirea aduce cu sine transformări atît de profunde (salturi calitative) încît ar genera noi puncte de plecare.

[25] Pentru principiul ficționalismului a se vedea Vaihinger (2001).

[26] Aceasta este o zona care renaște și sucombă din vreme în vreme—ultima dată începînd cu anii '60–'80—, dimpreună cu o întreagă ideologie ce are în centru conceptul 'anti-selecție', care poate fi ilustrată oarecum spectaculos prin ideile neodarwinistului Dawkins (2001; 2009), care se vrea și socoate militant pentru o societate anti-darwinistă (sub aspect ideologic și

Între caracterul unitar al realității, infinitatea de nuanțe a acesteia, frecventa ei nediferențiere formală—contraste și asperități plasate mai degrabă la interiorul categoriilor decît între acestea—, pe de o parte, și felul parțial în care receptorii și mintea umană pot percepe și procesa realitatea[27], și caracterul defectuos și imperfect al metodelor și instrumentelor științifice, de cealaltă, există un decalaj care, probabil, poate fi depășit prin doi pași hotărîtori: unul cognitiv-mentalitar, altul metodologic.

6. Relația dintre realitate și științe (*Veritas est adæquatio rei et intellectus*)

Cu toate că la nivelul unei științe oarecare este evident că pentru a obține o bună construcție a cunoașterii, anumite informații, cunoștințe, concluzii, metode și instrumente trebuie să preceadă altora și să fie administrate în anumite modalități caracterizate, printre altele, de **succesivitate**—înțelegerea sistemului urmînd observației, experimentului și asimilărilor teoretice, dar și decurgînd din înțelegerea evoluției sale—, atunci cînd este vorba despre ansamblul științelor lucrul acesta nu mai pare a fi la fel de evident.

Cauzalitatea și ierarhizarea care domină structurile, funcțiile, genetica și dinamicile evolutive ale realității s-ar cuveni reflectate și în planul științei, care se ocupă în mod diferențiat și specializat de realitate, așa cum a fost ea decupată de mintea umană și după cum se ajustează pe măsura înaintării cunoașterii umane. Avînd în vedere modalitatea în care se edifică realitatea—de orice natură ar fi ea—, procesele elementare și complexe ale constituirii și funcționării acesteia pot fi cel mai bine și mai corect înțelese dacă se observă structura, funcționarea și capacitățile elementelor și principiilor realității și dacă aceste informații sînt procesate rațional. Decurgînd din **nevoia** convertită în **curiozitate instinctivă** (lesne înnobilată ca activitate **reflectivă**, **ideală**, **nefiziologică**), disciplinele cunoașterii științifice umane au a urma organizarea realității.

La baza tuturor științelor și a întregii cunoașteri se află **fizica** (*physis*) întrucît explică modalitățile fundamentale prin care particulele constitutive ale realității se structurează și interacționează, se ierarhizează și devin pînă la nivel de Univers, împlinind forțele fundamentale prin supunerea la ele. Aici se află elementele și principiile care guvernează existența și inexistența. La rîndul ei, **chimia** explică felul în care aceste particulele interacționează, se ierarhizează și devin din perspectivă atomică și moleculară, iar biologia observă felul în care entitățile viului interacționează, se ierarhizează și, în relație cu mediul, dobîndesc capacitatea definitorie a devenirii organice. Constituită pe baza fizicii și a chimiei, **biologia** conectează fundamentul științelor (științele naturii) cu derivatele acesteia [științele socio-umane (sociale, ale minții, ale limbajului etc.)] desprinse din ea direct sau indirect, procurîndu-le concepte și principii călăuzitoare fundamentate pe realitatea cea mai sigură (Worms, 1895). Acesta este modelul care reflectă în mod optim caracterul organic al realității și al științei, precum și relația la fel de organică dintre cea dintîi și cele din urmă.

Privind astfel lucrurile, fluxul științific ar trebui să se constituie și să circule în ordinea realității, modalitățile de abordare a acesteia de către științele umane și funcționarea lor trebuind să se desfășoare în concordanță cu cele ale științelor naturii, iar judecățile lor nu ar trebui să fie defectuoase în raport cu concepțiile corect întemeiate în domeniile de bază (Degler, 2011; Barkow *et al.*, 1992), adică satisfacerea nevoilor celor secundare nu are trebui să lezeze principiile și concluziile valide ale celor primare, și nici integritatea întregului sistem științific.

> De-a lungul evoluției lor, unele dintre științe au stagnat, au regresat sau au suferit din pricina neînțelegerii necesității că ele au a oglindi realitatea asumîndu-și un rol proporțional cu cel al perspectivei lor, astfel încît construcția mentală a realității a reflectat mai degrabă perspectiva acelui domeniu decît a reflectat organismul științei pe cel al realității.

comportamental). Lucrul acesta echivalează cu încercarea de luare în posesie a naturii de către un element al ei, negarea legilor naturale și încercarea de instituire a unor legi concepute de procesele neurologice ale acelei minuscule ființe naturale, însă prin eliminarea filtrelor selecției naturale, care au dus la apariția civilizației umane, aceasta nu poate evolua, ci involua.

[27] În mod curent aceasta percepe și înțelege mult mai ușor corelarea diferențierii formale cu cea de conținut și are apetență pentru definiri, clasificări și interpretări care fac distincții ce tind către absolut (chiar dacă acesta este doar un construct mental).

Deși nerealistă, pretenția filozofiei de a fi „regina științelor" era de înțeles întrucît, într-un fel sau în altul, acestea s-au rupt din ea (filozofia înglobînd *fizica* și *gnoseologia* cu subramurile lor). Smulgînd părți ale corpului comun, ele s-au aflat în mod inevitabil în situația de a se ocupa de aspecte ce nu țineau de natura lor așa cum se definea ea, și pe care nu le puteau gestiona. Dezvoltarea și extinderea cunoașterii au dus la expansiunea corpului științei și au adus specializarea, ceea ce a impus necesitatea strategică de a opera diviziuni care să permită abordări acurate și eficiente. Întregul, însă, era departe de a fi cunoscut, fiind mai degrabă intuit. Chiar dacă exista o viziune organică, ea nu putea fi eficientă deoarece lipsea cunoașterea și înțelegerea organică; deși viziunea articulată se contura, nivelul cunoștințelor o împiedica să-și producă efectele. Așadar decupajele nu aveau cum să fie adecvate, științele participante la sciziune ajungînd să dețină elemente improprii. Pe de altă parte, oricum s-ar fi procedat, rezultatul nu putea fi mai bun întrucît era de împărțit o realitate organică complexă—un organism economic și eficient, inextricabil structurat, cu funcții multiple și intersectate, cu elementele colaborative și ierarhizat integrate—, scindarea întocmai a părților fiind o imposibilitate. Separația putea fi făcută în mod corect doar deținînd cunoașterea pe care numai această separație ar fi procurat-o, cerc vicios ce nu putea fi rupt decît prin separație. La rîndul lor, carențele mijloacelor și instrumentelor au rămas o slăbiciune constantă, grevînd atît sciziunea cît și activitățile ulterioare. În ciuda evidentei neconformități dintre separația științelor și realitate, această cale începea să devină soluția realistă la nevoia adusă de cercetările speciale asupra segmentelor de domeniu și a componentelor de diferite întinderi și profunzimi[28].

Coerența și binefacerile pe care le-a generat filozofia vin din esența obiectului și preocupărilor ei centrale: procesele, metodele și instrumentele cognitive, structura, funcțiile și interacțiunile elementelor realității; în fapt, științele au fost generate de nevoia ei de înțelegere acurată a complexității lumii. Neajunsurile au venit, firește, din impunerea nefirească a rolului director, principiile ei (nu doar cele epistemologice) trecînd cîteodată înaintea oricăror rezultate sau nevoi realiste ale celorlalte științe.

Domnia filozofiei a marcat științele, dominația teologiei a grevat cercetarea științifică. Fiind ideologie, teologia s-a postat înaintea cunoașterii. Într-un sens, fie că Omar a rostit sau nu cuvintele pe care i le atribuie Bar-Hebræus Abu al-Faraj („dacă acele cărți sînt în acord cu cartea lui Dumnezeu, ele sînt inutile, altminteri trebuie arse"), acțiunea religiei a fost—nu dintotdeauna și nu în orice spațiu cultural-uman—exterminatoare cu orice formă sau modalitate de existență (concretă, comportamentală, mentalitară, chiar naturală) diferită de a ei. Ceea ce a condus mentalitatea mistico-religioasă a fost exact aneantizarea alterității, prin eliminare sau deplină convertire. Fiind domenii prin excelență ale libertății, nici realitatea, nici știința nu s-au putut dezvolta sub imperiul unei astfel de mentalități întrucît: „Nu există nici o metodă de raționare mai răspîndită și în același timp mai condamnabilă în discuțiile filozofice decît aceea de a încerca respingerea unei ipoteze sub pretextul urmărilor ei primejdioase pentru religie și moralitate" (Hume, 1987, §75). Deoarece, indiferent de nume, de înfățișare sau de orice alt atribut sensibil, o ideologie tinde în mod natural să respingă orice formă de libertate reală, entitățile din jur neputînd fi concepute decît ca sclavi care există exclusiv pentru a o servi, și a căror viață nu înțelege decît să o reglementeze strict și exclusiv în funcție de propriile ei nevoi, o astfel de condiție stînjenește, deformează și blochează relația gîndirii cu realitatea, fiind distructivă pentru gîndire și chiar pentru realitate[29].

Precum realitatea pe care o observă, științele evoluează în întindere și profunzime. Cu prețul lungirii căilor

[28] Agnosticismul sau scepticismul nu pot trece de reacțiile de respingere, ele fiind forme ale renunțării și nemișcării, fapt care contravine profund oricărui principiu vital. Pot stîrni, cel mult, un respect „compasiv" din soiul celui acordat anahoretului.

[29] Prezența și implicarea mizelor ideologice nu poate fi explicată rațional decît ca urmare a unor calcule evolutive pe termen care devine tot mai scurt, proporțional cu dinamica evolutivă. Chiar așa, astfel de mize sînt dăunătoare și aberante deoarece impulsionează și pun în act acțiuni ca și cum ființa umană ar fi atotcunoscătoare și capabilă de manipularea desăvîrșită a realității.

de comunicație dintre ele și al îngreunării producerii schimbului și procesării de informații, ele devin tot mai complexe și mai nuanțate, fapt care le amplifică bazele de dezvoltare, iar uneori le obligă la scindări în subdomenii, precum și la fuziuni ale porțiunilor lor, ceea ce, printre altele, generează apariția științelor interdisciplinare. Toate aceste forme de evoluție impun ajustări periodice, care să împiedice hipertrofierea corpului lor, suspendarea comunicării dintre ele și izolarea unora de altele și, mai cu seamă, de realitate.

Dincolo de cercetările proprii, privind situațiile specifice, efortul eficient are în vedere **conexiunea** științelor și **colaborarea** acestora sub aspectul schimbului de informații la nivelele conținuturilor, principiilor, metodelor și instrumentelor—cu ajustările necesare cercetării situațiilor specifice. Acest fapt ar fi în măsură să amelioreze întreaga construcție conceptual-metodologică a științelor umaniste[30]. La fel de important însă este ca rezultatele parțiale să nu fie reținute pentru sinele fiecărui domeniu, iar concluziile generale, pe cît posibil, să fie emise împreună, după corelarea datelor oferite de cercetarea din diferitele științe[31].

Ca de fiecare dată cînd voința umană se exercită asupra naturii, acțiuni cu consecințe dăunătoare pot apărea. Ca de fiecare dată cînd intervine conștiința umană călăuzită de principii rațional-morale, lucrurile se pot îndrepta. În general, științele umaniste (sociale și cognitive) tind să nu ia în seamă baza realității, procurată de științele naturii, iar acestea din urmă—calculînd și examinînd observația și experimentul verificabile și reproductibile—tind să se lase călăuzite doar de cursul pe care propriul mers îl dezvoltă.

Oricît de interesante sau de rodnice ar părea, produsele științelor umaniste nu pot nesocoti corpul material și legile naturale. Oricît de reală și de profitabilă ar fi baza constituită de științele naturii, întrucît cercetarea științifică este o activitate umană și a creierului uman, această formă de libertate are a se supune înțelegerii și asumării necesității, știința nefiind o modalitate de a urma toate posibilitățile teoretice ivite. Ambele domenii au a ține seama de consecințele (în plan și în sens natural, nu ideologic) pentru umanitate ale unora dintre acțiunile lor. Un astfel de proces selectiv este dificil și de mare răspundere, ce-i drept, iar pericolele de a reprima căile benefice sînt reale—după cum o arată pilda multor secole și momente. Totuși, acesta este locul în care se arată utilitatea unuia dintre produsele științei: capacitatea de a dezvolta conștiința umană[32], acest produs al materiei fiind un excelent model de **simbioză**. Întrucît știința este o activitate a minții umane, prin care se încearcă înțelegerea realității spre a se putea acționa în cadrul și asupra acesteia, atît științele naturii, cît și cele umaniste pot participa și se pot implica împreună în procesul de strunire a tendințelor negative și de echilibrare a întregului proces, existența sau activitatea în sine ori pentru sine nefiind un deziderat benefic, oricare ar fi concreteţea sa.

Unii nu ar trebui să gîndească neluînd **materia** în seamă, ceilalți nu ar trebui să gîndească în răspărul orînduirii **legilor naturale** pe care ei înșiși le descoperă, atît ideile cît și faptele trebuind vegheate. În cele din urmă, științele naturale învață că supraviețuirea și reproducerea constituie miza centrală, lucru în concordanță cu observația că atunci cînd oamenii și ideile intră în conflicte ireconciliabile și fără putința convieţuirii, calea nu este renunțarea la oameni, ci la idei (Wald, 1970; 1983). Regăsindu-se în cel mai

[30] Adeseori, chiar împrumutarea și folosirea metodelor și instrumentelor—supraveghind relația dintre modalitățile lor de manifestare în alte științe și particularitățile morfo-fiziologice ale științei în care se translează acelea—par a fi privite cu reticență sau chiar lovite de oprobriu. Desigur, trebuie făcută distincția dintre: a) refuzul de a opera într-un domeniu cu metode și instrumente improprii sau deformatoare, b) respingerea preocupării pentru înțelegerea cunoașterii specifice altui domeniu, din pricina păstrării unei iluzorii autonomii, c) acceptarea metodelor și instrumentelor acolo întrebuințate, deopotrivă de utile și altor domenii (Degler, 2011).

[31] Sintezele se produc dintotdeauna însă la ele nu toți participă. Neasumarea comună a acestora nu este de natură să aducă progresul științei umanității la o rată îndreptățită de valoarea reală a comunității științifice, datorită lipsei dezbaterilor într-un spațiu comun (carență pe care știința americană, vest-europeană și, oarecum, est și sud-est asiatică tind să o înlăture—deocamdată eficient). „Sala de consiliu" nefiind plină, cei care își asumă sintezele concluzionează din perspectiva propriului spațiu, nivelul cunoștințelor lor în domeniile care ar fi trebuit să participe la sinteză fiind, în cel mai bun caz, mediu. La nivelul întregii cercetări științifice, aceste situații generează dezacorduri cu realitatea și funcționarea ineficientă sau defectuoasă a științelor.

[32] Perfectibilitatea omului semnifică posibilitatea devenirii sale pe baza asumării limitelor și erorilor ca atribute proprii, cu căutarea căilor de ameliorare, mai ales în contextul asumării apartenenței sale la un șir evolutiv, indivizii și generațiile având răspunderi față de stările lor din generațiile viitoare.

înalt produs al lor, **conștiința morală**, oamenii își pot întemeia această formă de existență a materiei pe **principiile rațiunii**, aici afîndu-se liantul și reperul oricărei modalități existențiale umane.

7. ***Homo sapiens sapiens*** (*Prima sum: primatum nil a me alienum puto*)

Cu toate că **animalele** au fost observate dintotdeauna[33], anecdotica aferentă fiind foarte bogată, **umanitatea**, concepîndu-se ca fiind diferită de celelalte animale, nu a găsit mijloace științifice de a pătrunde limbajul și procesele neurale[34], etologia, socialitatea și cultura acestora decît după jumătatea secolului al XX-lea, iar studiile aplicate, coordonate, relevante și valide—care împletesc cunoașterea intelectuală cu cea empirică, fără a omite metoda inductivă—au apărut abia în ultimele decenii.

> Printre altele, au fost studiate insecte precum albinele (Buchmann & Reppelier, 2006; Winston, 2014) și furnicile (Hölldobler & Wilson, 1990; Rico-Gray & Oliveira, 2007; Keller & Gordon, 2009; Hölldobler & Wilson, 2009; Gordon, 2010), moluștele—atît gasteropode, cît mai ales cefalopode (Hochner *et al.*, 2006; Wollsen *et al.*, 2009; Alves *et al.*, 2013), amfibieni, pești[35], reptile precum șopîrlele și șerpii, păsări precum ciocănitorile (Tebbich *et al.*, 2001), gaițele (Clayton, 2007; Emery & Clayton, 2008; Watanabe *et al.*, 2014), ciorile (Hunt, 1996; Hunt & Gray, 2003a; Hunt & Gray, 2003b; Taylor *et al.*, 2012) și papagalii (Auersperg *et al.*, 2012; 2014), mamifere precum elefanții (Moss, 1988), cetaceele (Kopps *et al.*, 2014; Krützen *et al.*, 2014), caniforme, feliforme, rozătoare și, desigur, primate superioare (cimpanzeii, gorilele, urangutanii) și inferioare (macacii, babuinii, lemurienii) (Goodall, 1964; 2010; deVore, 1965; Nishida, 1968; Premack, 1971; Fouts, 1973; Terrace, 1979; Patterson & Linden, 1981; Savage-Rumbaugh *et al.*, 1985; Savage-Rumbaugh *et al.*, 1986; Wallman, 1992; McGrew, 1992; 2004; Parker & Gibson, 1990; Savage-Rumbaugh & Fields, 2000; van Schaik & Knott, 2001; Ladygina-Kohts & de Waal, 2002; de Waal, 2006; van Schaik *et al.*, 2003; Hobaiter & Byrne, 2011; Boesch, 2012; Schrier *et al.*, 2013 etc.). Datorită vîrstei cercetării, aceste studii—numeroase, foarte bine documentate și avînd la bază observații și experimente bine concepute și executate—sînt răspîndite în publicații periodice, lucrările de sinteză încă fiind rare și mai precaute în afirmații decît cercetările directe[36].

Fără ca misterele limbii, gîndirii, culturii, civilizației sau ale psihologiei umane să fi fost deja lămurite[37], tocmai aceasta este baza pe care și-a definit și întemeiat ființa umană propriile atribute, definitorii și exclusive: capacitatea de a concepe, construi și întrebuința unelte (Goodall, 1964; Lefebvre *et al.*, 2002; Kenward *et al.*, 2005; Bania *et al.*, 2008; Furlong *et al.*, 2008; Herrmann *et al.*, 2008; Lefebvre, 2013; Pruetz & Bertolani, 2007; Whiten *et al.*, 2005)[38], facultățile memoriei, imaginației și gîndirii (Russon

[33] Din bogata literatură de după apariția darwinismului amintim doar: Romanes (1884; 1900) și Thorndike (1911). Pentru situația de dinainte a se vedea Osborn (2014).

[34] Organismele non-neuronale pot lua decizii complexe în legătură cu posibilele alternative legate de hrană, mediu, reproducere (Reid *et al.*, 2015).

[35] Pentru capacitățile de învățare, de organizare la nivel social și personalitatea peștilor a se vedea Crown *et al.* (2011). Pentru capacitatea rechinilor de a face asocieri și de a avea comportamente în consecință, de a învăța, de a memora, de a folosi unelte și pentru capacitatea rechinilor tineri de a utiliza informațiile procurate pe cale socială pentru a învăța despre elementele noi din mediu, a se vedea Guttridge *et al.* (2009; 2013), Guttridge & Brown (2014), Schluessel (2015).

[36] Sintezele aparțin mai rar cercetătorilor de teren, dar cînd provin de la aceștia sînt, în general, mai tranșante. Îndeobște, gînditorii de birou sînt mai reticenți față de noile perspective și la reconsiderările cu implicații majore.

[37] Corespunde adevărului afirmația că, în general, cunoaștem mai puțin decît afirmăm, definim fără a avea destule date științifice și judecăm antropocentrist, deși omul este prea puțin cunoscut omului (Boesch, 2012).

[38] Pentru bazele neurale ale folosirii uneltelor și etapele procesului (dezvoltarea ariei care comandă apucarea obiectelor, apoi a uneia specifice pentru instrumente, abia apoi ajungîndu-se la înțelegerea relației dintre unealtă și scopul atins), a se vedea Orban & Caruana (2014).

Întrebuințarea uneltelor este răspîndită cel puțin la trei file și șapte clase de animale. Pentru moștenirea, dobîndirea individuală sau socială, mai ales prin imitație a uneltelor, a se vedea Auersperg *et al.* (2014), iar pentru crearea lor spontană a se

et al., 1996; Whiten *et al.*, 2004; Hare *et al.*, 2000; Hare *et al.*, 2006)[39], capacitățile asociative[40], de a conștientiza[41], de a învăța[42], de a planifica, adică de a prevedea și construi viitorul (Bugnyar *et al.*, 2007)[43], de a empatiza, de a edifica o cultură (Bonner, 1980; McGrew, 1992; Rendell & Whitehead, 2001; van Schaik *et al.*, 2003; McGrew, 2004; Sapolsky, 2006; Matsuzawa, 2008; Laland & Galef, 2009), limbajul (Hockett, 1960; Lenneberg, 1971; Gardner *et al.*, 1989; Savage-Rumbaugh & Fields, 2000; Théoret & Pascual-Leone, 2002) și creativitatea[44].

La mai bine de la un secol de la întemeierea teoriei evoluționiste—primul mare pas ce a scos omenirea dintr-o milenară iluzie, arătînd unitatea materiei vii și modalitățile în care aceasta evoluează—, încă nu pare a fi limpede că toate atributele enumerării de mai sus pot fi constatate la numeroase specii de animale,

vedea Auersperg *et al.* (2012). Un istoric al încercărilor de definire a întrebuințării uneltelor de către animale—cu observarea particularităților folosirii acestora de către diferitele clase și familii de animale—, categoriile de unelte folosite, corelate cu comportamentele corespunzătoare, apare la Bentley-Condit & Smith (2010).

[39] Pentru imaginația și gîndirea (cu cele ce decurg de aici: încorporarea experienței, proiecția viitorului, translarea soluțiilor) dezvoltate de structuri cerebrale diferite care apar istoric și procesual spre a răspunde nevoilor unor vietăți ce cunosc viața socială, a se vedea Walker (1983), Emery & Clayton (2004), Taylor & Gray (2014).

[40] Selecția naturală favorizează învățarea asociativă (Leadbeater, 2015).

[41] Pentru comportamente de culegere—diferențiată conform surselor (N.B.)—a informațiilor necesare rezolvării problemelor, fapt care demonstrează prezența metacunoașterii, a se vedea Watanabe *et al.* (2014); de asemenea Nelson (1992), Dall *et al.* (2005), Beran *et al.* (2010).

[42] Fiind o capacitate dezvoltată ca trăsătură fenotipală, învățarea decurge din selecția naturală, procesele ei fiind cuplate la adaptarea genetică și biologică, mecanismele ei fiind produse ale selecției naturale, pe care o reflectă. Urmare a interacțiunii cu alți indivizi, învățarea și transmiterea nu constituie atribute exclusiv umane, fiind foarte răspîndite la viețuitoarele sociale (Heyes, 1994; Csibra & Gergely, 2009; Cheke *et al.*, 2011, Whiten *et al.*, 2011). Plecînd de la reacțiile fiziologice față de mediu, trecînd prin procesul încercare/eroare, ajungînd la observare/imitație, indivizii dobîndesc modalități tot mai eficiente de adaptare, funcțională și comportamentală, la medii tot mai solicitante (Rendell *et al.*, 2010). Cunoscînd grade de complexitate, specificitate și funcțiune (Lumsden & Wilson, 2005), învățarea socială permite nu doar observarea reacțiilor și comportamentului celorlalți, crearea unei imagini mentale și reproducerea comportamentului, ci și învățarea din experiențele altora, construirea de scenarii mentale capabile să modifice comportamentul, ceea ce necesită spațiu de stocare a informației; de asemenea, ea permite adaptări mai rapide decît cele genetice și noi forme culturale de evoluție (Whiten *et al.*, 2007b). Diferențele dintre învățări, comportamentele aferente și rezultate la diferite specii constituie adaptări fenotipale date de selecția naturală, transmiterea fenomenelor achiziționate prin învățare depinzînd de utilitatea lor în plan evolutiv (Flinn, 1997). Spre deosebire de alte animale, oamenii prezintă perioade îndelungate în care învață și se specializează (lucru care duce la aprofundarea activităților, la dezvoltarea varietății lor și la diferențierea solicitărilor mentale). Ei sînt capabili să se concentreze asupra procesului, nu doar a scopului, să construiască noul pe vechi, necunoscutul pe cunoscut.

Desigur, dificultatea de a distinge cu instrumente precise și pe baza unor principii, dincolo de orice interpretare, între învățarea socială și cea asocială și între tipurile de învățare socială, rămîne o realitate, dar (in)existența ei nu poate fi prezumată pentru o specie sau alta.

[43] Pentru apariția la unele animale a unor episoade care, prin intermediul unor comportamente legate de ascunderea hranei, indică existența capacității de a-și ajusta comportamentele pe baza unor evenimente trecute și în funcție de posibile nevoi viitoare sugerate de evenimentele trecutului, și despre planificarea și cunoașterea viitorului—atribut care nu este înnăscut, și nici exclusiv uman—testate prin experimente cu unele specii de gaiță, prin observarea capacității de anticipare făcînd provizii de hrană în condiții (spațio-temporale) în care fuseseră înfometate, a se vedea Clayton *et al.* (2003). Mai interesant este că astfel de acțiuni pot fi—precum la om—spontane și nelegate de starea de moment (Corella *et al.*, 2007; Raby *et al.*, 2007). O opinie asupra acestei capacități apare și în Suddendorf & Corballis (2007). Aceste cercetări îndeamnă la aprofundarea reflecțiilor asupra unui aspect bine reliefat de către Hume, și anume că demonstrabilă științific nu este decît capacitatea de a observa relații de cauzalitate pe baza repetabilității, adică a experienței (Hume, 1987), lucru care trebuie cîntărit în conjuncție cu observarea, analiza și memoria.

[44] Pentru aspecte legate de etologia animalelor, trăsăturile lor morale, unele evoluții culturale, cogniție și metacogniție, simțuri și conștiență, a se vedea: Bateson & Hinde (1976), Koehler (1976), Premack & Woodruff (1978), Griffin (1984), Burghardt (1985), Alexander (1987), Byrne & Whiten (1988), Eibl-Eibesfeldt (1989), Povinelli *et al.* (1990), Metcalfe & Shimamura (1994), Runciman *et al.* (1996), Vauclair (1996), Dugatkin (1997), Boehm (1999; 2012), van Schaik *et al.* (1999), Zuckerman (1999), Brooks (2001), Suddendorf & Whiten (2001), Griffin (2001), de Waal (2003; 2006), Bekoff (2003; 2007), Griffin & Speck (2004), Herrmann & Tomasello (2006), Moll & Tomasello (2007), Gangestad & Simpson (2007), Hardy (2009), van Riel & Destrée (2009), Baumeister (2010), Couchman *et al.* (2010), Bourke (2011), Bowles & Gintis (2011), Bonnie & de Wall (2012), Beck (2013), de Waal *et al.* (2014), Andrews (2014).

de la cele mai greu vizibile de către om, pînă la cele care-i depășesc dimensiunile[45]. Faptul că unele dintre acestea se manifestă altfel decît le definește omul—care însuși a creat criterii în funcție de sine—este doar uneori concordant cu realitatea, iar atunci cînd lucrurile stau astfel faptul se datorează unor diferențe ce nu modifică rangul respectivului atribut („If man had not been his own classifier, he would never have thought of founding a separate order for his own reception", Darwin, 1875; v. și Penn *et al.*, 2008; Mesoudi, 2011)[46].

> Răspunsul pe care Louis Leakey l-a dat elevei sale, Jane Goodall, atunci cînd aceasta a descoperit că cimpanzeii sînt capabili să conceapă și să întrebuințeze unelte este reprezentativ pentru modalitatea în care ființa umană, în general, se raportează la o astfel de chestiune. Fraza „We must now redefine man, redefine tool, or accept chimpanzees as human!" enumeră două alternative acceptabile, de o parte a disjuncției, și amenință cu o alta, de repudiat, de cealaltă parte a disjuncției. Ea nu pare a îndemna către efortul de înțelegere a realității în datele ei, ci către găsirea unei soluții care să prezerve statutul privilegiat al ființei umane, întrucît redefinirea uneltei sau a omului nu implică în mod necesar o mai bună cunoaștere a celei dintîi sau a celui de-al doilea—ci îngustarea sferei noțiunilor—, și nicidecum a cimpanzeului, deci nu generează pași înainte pe calea cunoașterii[47]. În general, pe măsură ce știința arăta că omul nu este ceea ce susțineau ideologiile că ar fi și că, în mod sigur, omenirea nu deține în integralitatea ei potențialul a ceea ce susțineau ideologiile că ar trebui să aibă fiecare individ al speciei, umanitatea a abandonat redutele pe care și le construise, pe de o parte retrăgîndu-se sub criterii tot mai înguste și fără a lămuri necunoscutele, de cealaltă, neînglobînd gîndirea filozofilor care susțineau, de pildă, inexistența liberului-arbitru[48].

Un grup de primate superioare sau unul de ciori[49]—care folosesc unelte, își transmit cunoștințele și dețin o cultură, numără (Boysen & Bertnson, 1989)[50], rezolvă probleme, cunosc, practică și transmit reguli sociale și comportamentale, se îngrijesc de viitor etc.—nu poate fi socotit ca fiind mînat de instincte,

[45] Pentru profunzimea tradițiilor comportamentale păstrate pe cale socială, la alte animale decît om a se vedea Fragaszy & Perry (2003), Laland & Galef (2009).

[46] Dezvoltarea facultății de comunicare, de exemplu, nu implică ierarhizări atîta vreme cît formele prezente dețin complexități și grade de eficiență echivalente. Limbajul este o formă de comunicare înnăscută a materiei vii, limba umană fiind doar o formă de existență a acestuia. Apărînd ca oricare altă funcție transformată în instrument, limba se stabilizează ca instinct pus în act și evoluează stimulată de nevoile sociale care o solicită tot mai mult. Deși foarte importantă în dezvoltarea umanității, limba nu este decît un amplificator, iar nu o condiție (Majid *et al.*, 2004; Astington & Baird, 2005; Fitch, 2010).

Povestirea ca formă și rol informativ (Gottschall, 2012) nu este exclusiv umană, dansul albinelor fiind un alt exemplu de acest fel (Beekman *et al.*, 2015; Schürch & Grüter, 2014), alături de comportamentele multor specii, la care unii indivizi produc și utilizează tehnologie, în vreme ce alții observă. Ritualizarea (care se dezvoltă ca urmare a interacțiunii cu ceilalți), elaborarea, manipularea, imaginația sau răbdarea, capacitatea, adică, de a așeza un răgaz de timp între stringența prezentului și posibilitatea viitorului (bibliografia despre fenomenul de *mental time travel* este destul de bogată, ilustrînd ambele poziții—doar omul poate așa ceva / mai multe specii de animale dețin această capacitate—, dar trimitem doar la Clayton *et al.*, 2003), sînt trăsături care apar în forme și cu roluri destul de elaborate în lumea celorlalte viețuitoare. Pentru studiul înțelegerii limbajului uman de către animale, a se vedea Savage-Rumbaugh *et al.* (1993).

[47] De atunci s-a dovedit că și alte animale concep, construiesc și folosesc unelte. Consecința nu a fost redefinirea uneltelor sau a omului, nici trecerea acelor animale în rîndul oamenilor, ci doar lărgirea cunoașterii umane. Asta înseamnă și că astfel de temeri nu țin de cunoașterea științifică sau de rațiune.

[48] Printre vocile disonante, și tratate ca atare sub acest aspect, se află Helvetius, Spinoza, Hume, Schopenhauer și un gînditor precum Stephen Hawking, care nu este prea cunoscut pentru afirmația sa categorică: „free will is just an illusion"; a se vedea, printre altele, James (1879), Bohr (1933), Wooldridge (1963), Nisbett & Wilson (1977), Hofstadter (1982), van Inwagen (1983), Libet (1985), Searle (2005), Banks *et al.* (2006), Megill (2007), Gazzaniga (2011), Gregg (2012).

[49] Probabil că, după om, ciorile sînt cei mai buni și mai dedicați constructori de unelte; tinerii învață de pe urma observării și imitării, și prin încercare/eroare, sistemul social stimulînd transmiterea pe verticală și inhibînd transmiterea pe orizontală (N.B.). Această învățare are loc în trepte, de-a lungul unul interval de timp (aprox. un an), iar evoluția tehnologică este cumulativă (Holzhaider *et al.*, 2010).

[50] Conceptul 'număr' este atît de abstract încît, deși majoritatea oamenilor deține abilitatea de a număra și de a socoti, este incapabilă să îl priceapă măcar la nivel mediu, respectivele „numărări" și „calcule" fiind serii de comportamente învățate. Aceasta

dacă pentru aceleași performanțe ale unor ființe umane nu se acceptă același lucru. În afara prejudecății date de precare diferențe anatomice și de imposibilitatea de a ști dacă indivizii celeilalte specii gîndesc, nu există criterii științifice deosebitoare pentru aceeași acțiune, venită dinspre specii diferite[51]. De asemenea, întrucît conștiența și memoria nu constituie cunoscute demonstrabile în ecuație, ele nu pot fi argumente pentru o eventuală diferență la nivelul acțiunii în sine. În general, neînțelegerea celorlalți nu constituie temei de judecare, clasificare și definire a lor (Deacon, 1997; Boesch, 2012; Beck, 2013)[52].

> Întrucît realitatea este cît se poate de constrîngătoare prin evidența ei, astfel de ajustări se operează la nivel conceptual și, mai ales lingvistic, pe calea interpretărilor. Folosind o strategie de supraviețuire fundamentală în lumea vie, oamenii elimină din universul propriu (eventual aruncînd în uitare) tot ceea ce le pare potrivnic. Sintagmele construite în acest scop par a rafina concepte, a face distincții fine și a observa realitatea în modalități nuanțate; în fapt, ele doar trasează distincții fictive în cadrul unei realități plăsmuite, creînd poziții aparent inexpugnabile, în cadrul unui discurs și efort mental care mimează sau obturează realitatea. La nivel lingvistic se constată că terminologia referitoare la ființa umană este pe deplin antropocentrică, termenii pe care omul i-a creat pentru sine avînd rolul de a reflecta o varietate aparte a realității. Astfel se explică și faptul că terminologia referitoare la alte viețuitoare este dublată de cea referitoare la om, diferențierile nefiind mereu întemeiate științific, ci mai ales ideologic. Situația aceasta nu rezultă din cercetarea științifică, ci din preconcepția care premerge și determină cercetarea, nivelul conceptual și terminologia[53].

Dacă „instinctele”—bio-chimia sistemului nervos, „mecanismele biologice” sau, mai exact, rezultatul acțiunii legilor fizice (mecanică, optică, termodinamică, electricitate etc.) și al celor chimice, manifestate

---

nu este singura situație în care ființa umană știe să facă ceva, dar nu înțelege nici ce face de fapt, și nici care este esența conceptului și a realității, lucru valabil inclusiv cu cel mai uman atribut: limba („Știm să folosim un cuvînt pentru a semnifica ceva și a ne referi la ceva. Știm să creăm cuvinte și să le asociem sensuri noi. Știm să creăm coduri și limbaje artificiale. Cu toate acestea, nu știm cum de știm să facem toate acestea și nici ce facem de fapt atunci cînd facem acestea. Sau, mai degrabă, cunoaștem superficial, dar nu știm ce procese mentale se află la baza acestor activități, și cu atît mai puțin ce procese neurale sînt implicate”; Deacon, 1997, trad.n.). Raportîndu-ne la întreaga masă de vorbitori ai unei limbi naturale, un studiu atent ar arăta ușor că majoritatea vorbitorilor utilizează limba cu mult sub nivelul la care este aceasta utilizată de către o minoritate, în sensul că mulți dintre cei dintîi folosesc limba emițînd fluxuri sonore mai degrabă decît articulînd, și semnificînd cu un inventar de obiecte mai degrabă decît recreînd concepte și relații. Dincolo de această constatare, însă, este de remarcat că majoritatea oamenilor folosește limba la un nivel mai degrabă rudimentar, atît la nivel lexical-semantic, cît și la nivel gramatical și fonetico-fonologic. Cu alte cuvinte, ea funcționează în parametri sub medie în compartimentele complexe unde limba relaționează cu gîndirea, iar funcționarea ei la nivel fonetic arată că majoritatea copleșitoare a vorbitorilor rămîne sub povara deprinderilor senzorio-motorii, neavînd capacitatea de a-și controla fonația, conformîndu-se anumitor norme. Starea seamănă izbitor cu cea a altor vietăți.

[51] Științele sociale și cognitive cunosc faptul că efecte diferite pot apărea din cauze similare sau dintr-o aceeași cauză, și că efecte similare sau identice se pot datora unor cauze diferite sau îndepărtate. De fiecare dată însă este nevoie de o cercetare riguroasă pentru a afla ce se petrece în realitate și ce semnificație are acel proces în realitatea în care se petrece, nu în cea a mentalității, imaginarului sau a hermenezei umane, toate acestea pentru a ajunge la cunoașterea realității, nu la un *quod erat demonstrandum*.

[52] Mai grăitor este faptul că, plecînd de la negarea oricăror atribute comune cu omul, trecînd prin acceptarea succesivă a unor trăsături ca fiind prezente și la animale, apoi ca definitorii pentru acestea, în zilele noastre se acceptă evidențele date de cercetări, dar sînt continuate cu interpretări care nu mai stau pe aceleași temeiuri. De pildă, se susține că animalele pot avea cultură dar *probabil* (cu mai puțin de jumătate de secol în urmă era sigur) că ele nici nu știu acest lucru deoarece nu fac dovada că au metareprezentări (Gruber *et al.*, 2015). Dincolo de faptul că, în astfel de cazuri, rafinarea conținutului conceptelor nu este reală, un astfel de text (unul dintre cele mai rezonabile, de altfel) intră în rîndul celor care înșiră atribute aparținînd vîrfurilor umanității, le atribuie întregii umanități și le solicită altor primate. În fapt asemănările dintre ființa umană și celelalte animale sînt atît de numeroase și de fundamentale încît pentru orice atribut este îndeajuns să se studieze cu atenție omul și apoi unele animale pentru a se descoperi că presupusele diferențe nu există, însușirile ținînd doar de calitate sau de grad. Pentru confuziile și disputele privind unele aspecte ale conștiinței umane, a se vedea Block (1995).

[53] De altfel, de cele mai multe ori, cercetările asupra animalelor nu vizează cunoașterea acestora în sine sau în cadrul lumii vii, ci sînt căi indirecte de a afla lucruri despre om—fapt avînd o semnificație cu două tăișuri.

la nivel biologic—, deosebit de fine și de precise, sînt cele care fac animalele să fie ceea ce sînt, rămîne de dovedit că, într-adevăr, omenirea în integralitatea ei—pierzînd cel puțin deprinderea unora dintre acestea[54]—a dobîndit ceva superior, de natură a o scoate din seria celorlalte animale, unde se află sub aspect genetic[55]. De fapt, „umanitatea rațională" se referă cel mult la anumite nivele din zona rafinată a unor capacități deoarece: a) nu toți oamenii reușesc să achiziționeze și să dețină aceleași capacități și în același grad, b) cei care le dețin nu se diferențiază întrutotul de ceilalți, sub aspectul atributelor generale ale speciei ei încadrîndu-se în clasa comună (unică și determinată genetic) (Tomasello & Call, 1997; Geary, 2005)[56]. Investiția nu este garantată deoarece ființa umană care a dobîndit o abilitate nu o folosește constant și neapărat pentru păstrarea și dobîndirea de tipare comportamentale (Flinn, 1997; Deacon, 2012).

> Din diferite cauze, omul tinde să-și supraliciteze diferențele față de alte animale. Aceste diferențe nu sînt nici destul de vechi, nici destul de stabile, baza sa biologică rămînînd nu doar dominantă, dar și exclusivă. Indiferent de rezultatele evoluției în plan cultural, civilizația umană este mai fragilă decît nevoile biologice fundamentale, deoarece, chiar dacă omul crede a găsi sensul existenței sale în cultură, existența sa reală se află în planul biologic (Morris, 1999). Totodată, ființa umană nu este una „rațională", decît dacă acest lucru înseamnă că unii dintre oameni, în anumite situații, pot face calcule și chiar să prezinte comportamente în conformitate cu anumite principii deduse din experiențe sau calcule anterioare, deja stocate în memorie—care nu este numai capacitate de stocare ci și capacitate de corelare, procesare și accesare rapidă a răspunsurilor adecvate. Pe de altă parte, deși nu se poate ști doar pe baza nivelului culturii dezvoltate de unele animale că acestea ar fi lipsite de rațiune, „instinctul" sau natura le-a oferit acestora mijloace infailibile, adesea infinit mai precise decît cele dezvoltate de rațiunea umană, prin care ele intră în conjuncțiile optime cu natura, se adaptează la mediu și își îndeplinesc toate funcțiile și activitățile ca parte a mediului și a naturii.

Probabil că mai aproape de adevăr este aserțiunea că, adeseori, multe dintre celelalte animale au capacități intelectuale, cognitive și psiho-sociale egale sau superioare multor indivizi și grupuri umane—chiar integrate în societate—a căror umanitate n-ar trebui socotită exclusiv pe baze morfo-fiziologice. În același chip, vîrfurile umanității nu pot conta pentru întreaga umanitate, iar animalele care demonstrează însușiri „umane" și au performanțe de același tip nu pot fi socotite ca ieșind din șirul obișnuit al speciei, datorită contactelor cu oamenii (fie întrucît animalul imită omul, fie întrucît omul interpretează antropocentric)[57], și nu datorită evoluțiilor diferențiate din cadrul speciei lor. Aserțiunea că acțiunile oamenilor, se află, în

[54] Pe măsură ce ființa capătă conștiență (de sine și de mediu)—prin dobîndirea capacităților de stocare a informației, de comparare a datelor și de raportare a rezultatelor la experiență și la mediu, în relație cu nivelul abilităților deținute—instinctele sînt oarecum dublate sau informațiile care ajung la acestea sînt supuse „verificării" unor instanțe noi. Fără a anula instinctele și traseele influxurilor nervoase, apariția neocortexului (structură materială care s-a dezvoltat relativ rapid și accelerat) a modificat efectele interacțiunii cu mediul și a generat noi tipuri de interacțiuni interne, căile nervoase devenind mai complexe, existența conștiinței de sine și de mediu generînd acte cu aparență volitivă.

Urmarea conștientă a legilor (și chiar specularea lor), prin acțiuni care să nu le lezeze și să nu le îngrădească acțiunea, duce la rezultatele scontate, avute în intenție și sugerate de experiențele anterioare, dar acesta nu este „control", ci conformare la însăși calea pe care materia este reglată prin constrîngeri exterioare. Același rezultat (încă și mai acurat) se obține și în lipsa conștienței, cînd instinctele sînt reglate atît de bine încît totul se petrece fără cusur.

[55] Astfel de situații nasc întrebări precum: Ce anume dă apartenența la specie, dacă trăsăturile morfo-fiziologice sînt trecute în substrat și înlocuite cu unele psiho-sociale, lipsite de temeiuri riguros verificabile? Severitatea judecății în intraspecie este egală cu cea a judecății interspecie? Care sînt trăsăturile pe care urmașul le moștenește automat și care sînt cele interzise membrilor unei specii? Ce mutație stabilizează? Se pot prezuma trăsături și atribute? Boșimanii care nu au construit un sistem euclidian, newtonian, cuantic și nu utilizează computere sînt oameni? Are loc o înnobilare a unor trăsături socotite exclusiv umane sau se fac distincții arbitrare de rang în sînul unei trăsături comune?

[56] Pentru succesul evolutiv al omului, datorat capacităților de acumulare și continuitate culturală, precum și propensiunii către socialitate, care ar fi devenit co-evolutivă genetic, a se vedea Dean *et al.* (2012).

[57] Antropomorfismul este o tactică a antropocentriștilor prin care se ignoră sau interpretează fapte și date concrete, prin care se cer animalelor abilități umane, universul avut în vedere devenind antropocentric (Morris, 1999; Keeley, 2004; Barrett *et al.*, 2007; Boesch, 2012). Totuși, spre deosebire de societatea umană, lipsite de cadre sociale elaborate pe principii moral-

general, pe o treaptă superioară celor ale animalelor sau că acțiunile animalelor stau pe o treaptă inferioară față de cea pe care stau aceleași acțiuni ale ființei umane rămîne de probat[58], în ciuda faptului că între cele două tipuri de organisme sociale există evidente deosebiri calitative.

> Dobîndirea capacității de a face referire la realitate în termeni lingvistici (adică trecerea parțială a realității din planul senzorial-intuitiv într-unul lingvistic), prin intermediul unor semne lingvistice deprinse pe cale socială, este socotită a fi o trăsătură umană definitorie și foarte importantă, pe seama ei punîndu-se o serie de dezvoltări care generează atribute socotite a fi exclusiv umane (Greenfield, 1991; Deacon, 1997; Hauser, 2000; Weber & Depew, 2003; Hinton & Nowlan, 1987, dar și Kaznatcheev, 2014). Alte primate pot face astfel de referințe prin vocalizare, însă nu în mod controlat, ci ca urmare a unor stări emoționale. Recent, ca urmare a unui transfer de cimpanzei din Olanda în Scoția, respectivele primate, puse în situația de a se integra social în cadrul grupului preexistent, au fost capabile să învețe fluxuri sonore diferite de cele pe care le aveau în bagajul lor, spre a semnifica realități anterior cunoscute (Watson *et al.*, 2015). În termeni umani, acest lucru echivalează cu învățarea unei limbi noi[59]. Întrucît un astfel de rezultat contravine cunoștințelor de pînă acum, dacă același lucru va fi constatat în mod repetat, s-ar putea avea în vedere[60] că și alte primate decît omul: a) au control asupra producerii și emisiei vocale, acestea nefiind neapărat și întotdeauna efectul direct al prezenței factorului emoțional, putînd fi și efectul învățării sociale (întocmai precum la om); b) dețin flexibilitatea necesară învățării de fluxuri sonore noi. Totodată, se întrevede următoarea întrebare: lăsînd la o parte caracterul nestatornic sub aspect spațial al comunităților (familii, clanuri, ginți) de animale, nu cumva sistemul de fluxuri sonore folosite de o generație, în cadrul uneia și aceleiași comunități, este transmisibil de la o generație la alta, cu inerente modificări de anumite tipuri și încadrabile între anumite limite?
>
> Pînă acum s-a susținut: a) că inteligența umană este flexibilă, în vreme ce a celorlalte animale este specializată[61]; b) că tendința comunicării masive cu costuri energetice mici a diversificat

raționate și de modele intelectual-comportamentale înalte prezente la unii oameni, societățile animalelor reușesc să ajungă la medii comportamentale superioare unora dintre cele care pot fi constatate la oameni. A se vedea și Wrangham *et al.* (2006).

[58] Astfel, ar merita reconsiderată poziția lui Pascal și întreaga discuție despre conștiență, în contextul chestiunii altruismului, de pildă. Mai întîi, ar trebui lămurit dacă acțiunile umane pot fi rezultatul unor alegeri libere (un rigorism proporțional ar cere aici fie să se demonstreze că există vreo realitate lipsită de determinare, fie să se accepte că întregul Univers este guvernat de necesitatea împlinirii unei legi universale, nimic nefiind întîmplător sau nesupus necesității), întemeiate pe raționamente care nu ar decurge din procese biologice, în primă și în ultimă instanță determinate fizic și chimic (Miller *et al.*, 2002; Linden, 2007; Merker, 2007; Shubin, 2008; Cochran & Harpending, 2009; Lane, 2009; Damasio, 2010; Thagard, 2010; Calcott & Sterelny, 2011; Gottschall, 2012; Morris, 1999; Preuss, 2012; Pross, 2012). Simpla trecere prin conștiință a gîndurilor și rezultantelor proceselor biologice de la nivelul creierului, conștientizarea, adică luarea la cunoștință este o formă de feed-back intern, nu una de participare rațională la vreo decizie. Totodată, mintea umană se străduie să conceapă experimente care să poată arăta cu limpezime existența sau inexistența conștiinței la unele animale, jocurile cu oglinda (Povinelli *et al.*, 1993, 1997; Hyatt, 1998; Delfour & Marten, 2001; Reiss & Marino, 2001; Broom *et al.*, 2009) și alte asemenea teste fiind mai rudimentare decît multe dintre instrumentele create de animale și la fel de irelevante precum alte născociri umane. Pe de altă parte, înțelegînd că altruismul este un mecanism constituent al lumii animalelor, care ține de natura viului, ar merita reflectat asupra credinței că altruismul trecut prin cercul conștiinței este superior celui „natural", „instinctual", caracteristic animalelor. Trecînd peste toate piedicile de pînă acum, rămîne de răspuns la două întrebări: a) cît de nenatural sau de cultural poate fi un produs sau un subprodus al unui produs natural? și b) prin ce anume generează o relație ierarhizată faptul că un același efect (altruismul) decurge sau nu dintr-o acțiune care a fost conștientizată?

[59] Pentru schimbarea pe cale evolutivă a cîntecului balenelor și pentru variabilitatea intra- și interindividuală, cu schimbări dramatice ale cîntecului, încă neînțelese oamenilor, a se vedea Noad *et al.* (2000), Payne & Payne (1985).

[60] Desigur, experiența ne spune că, după reacțiile—deja apărute—care neagă acuratețea, relevanța și interpretarea corectă a observațiilor, vor urma eforturi intelectuale intense, nu de a înțelege ce se petrece, ci de a dovedi că omul trebuie să rămînă singur pe terenul capacităților lingvistice, care dacă nu vor reuși vor fi urmate de altele care se vor strădui să arate, de pildă, că acest teren este unul comun, umanitatea constînd în altceva mult mai profund.

[61] În general, cei specializați sînt mai puțin îndemnați spre achiziționarea de abilități din afara nișei ocupate, în vreme ce nespecializații sînt oportuniști și prezintă impulsuri exploratorii.

funcțiunile făcîndu-le mai suple, evoluția conștiinței umane mergînd în direcția adaptabilității acesteia; c) că evoluția limbii a fost condiția de bază a gîndirii conștiente, trăsătură deosebitoare de alte vietăți (Lakatos & Janka, 2008).

Se pare că atributele prin care omul vrea să se definească deosebindu-se de animale, apar și la acestea, adesea diferențele fiind de intensitate, nicicum de esență[62]. Studiul științific, din perspectivă evoluționistă, plecînd de la identitatea materială a tuturor entităților vii și urmărind evoluția arborelui filogenetic, de la ARN-ul ribozomal pînă la cea mai evoluată specie, cu observarea ramificațiilor evolutive aferente și a dezvoltării particularităților taxonomice, funcționale etc. ale entităților, oferă baze solide tuturor științelor așezînd cunoașterea umană sub semnul rațiunii și al instrumentelor acesteia și duce la înțelegerea întocmai a realității, capabilă să susțină o concepție care reflectă realitatea.

După cum evoluția își construiește căile pe măsură ce se desfășoară, neurmînd căi dinainte construite, tot astfel cunoașterea umană este ceea ce urmează cercetării științifice și demonstrațiilor rațiunii întemeiate pe cunoașterea realității materiale, nu reflecției dogmatice ori aserțiunilor așezate pe temeiul iluzoriu al construcțiilor teziste[63].

8. Co-evoluția genă–cultură[64] (*Nihil potest ordinari in finem aliquam nisi præexistat in ipso quædam proportio ad finem*)

Orice entitate poate fi element și structură, organism și mediu, produs și factor etc., ceea ce indică nu doar ierarhizarea și interdependența entităților materiale, ci și comunitatea lor. Modalitatea concretă prin care acestea evoluează este supunerea la procesele adaptative solicitate în urma interacțiunilor cu mediul. Structurile unui organism (de la accepțiunea cea mai restrictivă pînă la cea mai largă) apar și există corelat.

Subliniem cu tărie faptul că doar privind organismul în sine se poate vorbi de interacțiune cu mediul, ca şi cum ar fi vorba despre două **entități distincte**, în fapt, **totul este mediu**, chiar acest termen fiind nepotrivit întrucît operează o segregare în sînul unei realități unitare. Organismele sînt produsele „mediului", co-adaptarea şi evoluția împreună fiind însăşi condiția existenței materiei vii şi procesul cel mai firesc.

În fapt, la nivel organic, proprietățile materiei anorganice devin funcții, iar acțiunile asimilatorii și adaptative, prin care viul își asigură existența, începînd cu transformarea energiei în „hrană", sînt interacționale cu mediul, integratoare în acesta, adică adaptative, tendința naturală fiind de a reechilibra relația „concurențială" dintre organism și mediu, aceasta fiind o formă a evoluției.

[62] Cercetările recente asupra habitatelor și a vieții comunităților de animale (pe modelul celor din cazul omului), arată că anumite funcțiuni nu sînt legate exclusiv de anumite structuri, că respectivele funcțiuni coboară în timpurile de dinaintea apariției omului și că dezvoltările lor sînt specializări, nu creații pe parcurs. În felul acesta, dezvăluind frecvent trăsături care fuseseră refuzate animalelor sau despre care nu se știa că le-ar caracteriza—deci socotite a fi mărci umane—, se completează imaginea și dinamica realității, trecîndu-se de la necunoașterea animalelor la cunoașterea lor, și se depășește negarea mentală și lingvistică a comunității și identității atributelor prin asumarea lor.

[63] Atitudinea aceasta nu se limitează doar la domeniile din afara bazei științelor. Sub acest aspect, este exemplară atitudinea de promovare și apărare a teoriei lui August Weismann (Bailey, 1894/2015).

[64] Pentru acest concept, apărut acum jumătate de secol, și pentru evoluția sa, a se vedea Alper & Lange (1981), Campbell (1988), Mellars & Stringer (1989), Durham (1991), Wilson (1992), Thompson (1994, 2002, 2005, 2013), Soltis *et al.* (1995); Feldman & Laland (1996), Pinker (1997), Klein & Blake (2002), Heinrich & McElreath (2003), Heinrich (2004), Lumsden & Wilson (2005), Richerson & Boyd (2005), Tomasello *et al.* (2005), Bell *et al.* (2009), Klein (2009), Cochran & Harpending (2009), Gintis (2011, 2014), Laland & Brown (2011), Boyd & Silk (2012). Intensitatea cu care este susținut acest concept variază de la recunoașterea sa ca rezultantă și factor real, dar decuplat de factorul genetic, pînă aproape de eliminarea factorului genetic, într-un proces aproape la fel de exagerat ca acela care i-ar nega existența. Adesea, încercările de discutare sau abordările par mai degrabă grevate de mize decît căutări de a reflecta fidel realitatea (Lycett *et al.*, 2007, dar Boesch, 2012; apoi Christiansen *et al.*, 2009, 2011). O analiză de mare calitate și pertinență apare la Flinn (1997).

Chiar dacă ele pot prezenta grade (și chiar elemente) de separație și autonomie (probabil exclusiv în puncte care nu interesează direct și ca atare organismul corelat sau sistemul supraordonat), lucrul acesta nu semnifică izolarea formală, independența funcțională, autosuficiența sau autarhia. De aceea este nu doar **firesc**, ci și **rentabil** (adică economic și eficient) ca procesele de structurare să concrească și să se acomodeze dintru început, evoluția fiind un proces de **corelare și ajustare acomodată**, de la un unic element, dintr-o formă simplă și sub imperiul unui principiu. Deși importantă, simpla constatare a faptului că viul evoluează nu este îndeajuns pentru înțelegerea profundă a acestui complex de procese.

8.1. ***Evoluție*** este un termen ce se referă la un concept care—precum multe alte cupluri termen-concept—surprinde un atribut relevant și semnificativ al procesului devenirii, însă nu întocmai și îndeajuns. Evoluția este un principiu și un proces care, datorită modalităților în care este structurată și interacționează realitatea materială, se arată a exista sub forma concretă a co-evoluției[65]. Gena, ADN-ul, componentele organismelor, organismele și comunitățile evoluează prin co-evoluție—modalitate concretă derivată din nevoile lor existențiale din cadrul mediului. Referindu-se la modalitățile de interacțiune colaborativă, acomodată (în fond, **agonică**), de la nivelul structurilor viului, co-evoluția presupune și consecința că rezultatele ei se pot corela atît în plan structural, cît și funcțional. Cu alte cuvinte, consecințele directe și prime ale co-evoluției materiei supuse interacțiunilor normale din cadrul unui mediu se referă la edificarea și adaptarea structurilor și la continuarea existenței lor, elementul asupra căruia se exercită procesul fiind material, nu ideal. Faptul că funcțiunile prezintă corelații proporționale cu cele ale structurilor din care decurg și care le susțin este consecință a co-evoluției materiale și neoferind funcțiunilor posibilitatea unei evoluții autonome și (cvasi-)independente.

> Precum realitățile și procesele fizice și chimice, entitățile și existența biologică pot fi reversibile sau ireversibile. Constituite în modalități supuse anumitor constrîngeri legice și dotate cu capacitatea de a îndeplini succesiv mai multe funcțiuni diferite, așadar organizate ierarhic și dezvoltînd mai multe tipuri de potențial, structurile materiale vii pot fi destructurabile sau restructurabile[66], devenirea lor putînd fi reversibilă sau ireversibilă. Avînd a face față propriilor nevoi existențiale, interacțiunilor cu mediul (structurile ansamblului din care face parte și condițiile în care ansamblul sau organismul respectiv există) și exercițiului atributelor lor funcționale, structurile evoluează la intersecția acestor trei tipuri de cerințe decalate, într-un joc al forțelor concurente, dar și motoare. Așadar: a) evoluția structurilor urmează o spirală decurgînd din nevoile proprii, la interacțiunea cu mediul și cu funcțiile pe care le dezvoltă, la rîndul lor, acestea din urmă cerute de interacțiunea (adaptativă) dintre structuri și mediu, pe de o parte, și ele însele, de cealaltă; b) atributele funcționale, capacitățile adaptative și posibilitățile evolutive ale structurilor constituie trăsături proprii acestora din urmă; c) structurile conțin detaliile propriei construcții și configurații, precum și potențialul funcțiilor a căror bază sînt; d) ceea ce se transmite realmente sînt datele pe baza cărora se constituie structura; e) fiind un proces necesar, evoluția lor reprezintă și evoluția potențialului încorporat, altfel spus, funcțiile nu se „genifică”[67].

8.2. Teoria co-evoluției genă–cultură încearcă să depășească acest principiu susținînd că evoluția nu se petrece exclusiv pe cale genetică, ci și pe cale culturală, nu doar gena fiind cea care determină viul, cultura sedimentată și transmisă fiind în măsură să co-determine evoluția genetică. Ideea care, aparent, ar oferi temei real acestei teorii este că, precum genele se transmit și influențează apariția, dezvoltarea și comportamentul materialului biologic, tot astfel cultura se transmite și răspîndește pe sine, influențînd

[65] Oarecum asemănător, în limbă, deși se vorbește despre *articulație*, în realitatea vorbirii nu aceasta există, ci coarticulația (Pușcariu, 1994).

[66] Toate atributele sînt avute în vedere în condițiile evoluției și păstrării existenței vii, nu neapărat a clasei sau rangului acesteia.

[67] Lăsăm deoparte teoriile care folosesc trăsăturile epigenetice (Baldwin, 1896; Osborn, 1897), situații precum cele reprezentate de proteina prion (Prusiner, 1998) etc.

și determinînd în oarecare măsură viul. În concurență cu sociobiologia, teoria co-evoluției genă–cultură ia asupra sa o parte din factorii evoluției, practic ducînd la un alt nivel, aparent mai sigur, încercarea de a păstra separația dintre om și celelalte viețuitoare.

Dincolo de problemele ridicate de terminologie—piedică stînjenitoare, constantă în toate domeniile în care este implicată limba și asupra căreia filozofii insistă adesea, nu doar de la Hume și Kant încoace—, opinia pe care o susține (dar și de la care pleacă) această teorie este că ființa umană deține caracteristici **morfo-funcționale**, **cognitiv-intelectuale**, **cultural-spirituale** și **psiho-afective** profund unicizante, care au generat consecințe geometrice și salturi calitative la nivelul evoluției speciei, acestea fiind în măsură să secondeze și chiar să suplanteze factorul genetic (Kellogg & Kellogg, 1933; Hockett, 1960; Lock, 1978; Premack & Premack, 1983; Pinker, 1984; Pinker & Bloom, 1990; Deacon, 1997; Hurford *et al.*, 1998; Purpura, 2006; Premack, 2007, 2010; Penn *et al.*, 2008; Butler & Suddendorf, 2014).

> Este evident că animalele dețin „instincte" foarte bune, aproape perfecte, în baza cărora funcționează, susținîndu-și ciclurile vitale, autoreglîndu-se și adaptîndu-se. În cazul celor mai simple viețuitoare, legile fizice și chimice se împlinesc negreșit la nivel biologic. Pe măsură ce gradul de complexitate structurală crește, posibilitățile tot mai nuanțate de funcționare și adaptare sînt însoțite de posibilități tot mai mari de eroare, selecția devenind mai complexă prin căile, instrumentele și toate categoriile ei de efecte. Interferențele dintre structuri, funcțiuni și acțiunile mediilor au putut genera capacități sporite de evoluție, în condițiile unor tipuri de concurență tot mai elaborate, și diferențiate de faptul că nu toate animalele dețin materialul genetic necesar dezvoltării unor sisteme complexe. În cazul ființei umane, procesele evolutive au dus la creșterea considerabilă a capacităților de achiziție a adaptărilor, a flexibilității și a specializării structural-funcționale a comunicării—ceea ce a dus la un salt uriaș (sau la pași mari în cîteva perioade temporale relativ scurte). De aici, omul a ajuns să dețină conștiență de sine și de mediu.
> Pe baza unor efecte indirecte și a unor măsurători și teste efectuate de om—aflat într-o cunoștință de cauză parțială și operînd cu criterii care îi sînt proprii, deci inadecvate—, pentru animale se prezumă lipsa acesteia, dar fără a se putea demonstra clar acest lucru. O astfel de ipoteză, cu referire exclusiv la om, deși apare mai degrabă ca o construcție ideatică apriorică emanată de conștiința umană, iar nu dedusă de aceasta din realitate ori impusă ei de către realitate, nu poate fi respinsă *de plano*, dar se cuvine ca ea să capete rangul de concluzie doar în momentul în care va decurge din cercetarea științifică, nu ca formulare și concluzie a ceea ce este de demonstrat, altminteri rămîne un deziderat sau o ipoteză de lucru.

8.3. Comunicarea este modalitatea naturii de a-și **coordona** evoluția (Witzany, 2014), procesul generînd **cooperarea**, dimpreună cu pandantul ei, **competiția** (Mead, 2003). Diferitele forme de existență exercită aceste atribute în propriul lor chip, determinat de trăsăturile dobîndite evolutiv, în principal la nivel de specie și comunitate. **Gîndirea** și **comportamentul**, care constituie modalități naturale de potențare și stabilizare a evoluției, se pot propaga prin imitație—eventual ca urmare a intervenției anumitor determinanți—și pot deveni tipare, norme și modele reproduse, fapt valabil pentru toate produsele și subprodusele, directe și indirecte ale materiei vii. Este greu de arătat că prin vreunul dintre aceste atribute sau prin vreun efect direct al acestora s-ar institui deosebiri de rang în sînul regnului animal. Devenirea nevoilor componentelor mediului, în conjuncție cu evoluția și punerea în act ale potențialității organismelor, a generat modalitățile de organizare și interacțiune socială, un bagaj cognitiv, tehnic, științific și chiar unul imaginar—inițial organizat și adaptat la modalitățile și cerințele concrete impuse de mediu, ulterior cunoscînd dezvoltări adiacente—, care au devenit producătoare de **biocultură** (Boyd, 2006).

> Existența biologică poate genera dimensiunile intelectuală și cultural-spirituală. Prin atributele ei potențiale, materia organizată la nivel fizic, chimic și biologic deține capacități care constituie premise ale evoluției ei, actualizabile—în contact cu sine și cu mediul căruia îi răspunde și pe care

> îl poate modela—în modalități variate și la nivele tot mai desfășurate. Simpla manifestare în mediu, interacțiunea, tranzitivitatea și comunicarea, cooperativitatea și coordonarea, socialitatea, reflecția etc. sînt în măsură să dezvolte tot mai mult organismele care astfel capătă potențiale tot mai ridicate de a exercita aceste atribute, în modalități încă și mai variate și mai potențatoare[68].

Într-un mediu dotat cu continuitate, comunicarea și comunitatea se pot lărgi și aprofunda, cumulul, amplificarea și durabilitatea aducînd cu sine noi nevoi și noi lărgiri, o mai mare ramificare a comunicării, întărirea comunității, deci mai multă continuitate și așa mai departe (Boesch, 2012; Deacon, 2012). În condițiile unei astfel de evoluții stabile, trăsăturile structural-funcționale se pot cumula, stabiliza și pot evolua împreună cu comportamentele și cu instrumentele, în condițiile perpetuității comunicării și comunității adaptările astfel dobîndite și stabilizate (în fapt, consecințele lor durabile) putînd fi conservate și transmise, dar fără a exista garanțiile oferite de transmiterea pe cale genetică.

8.4. Rezultantă a manifestării proceselor adaptative și evolutive la interacțiunile dintre potențialul ei genetic, structura ei funcțională și solicitările mediului, ființa umană—ca aproape oricare alta—are însușirea de a face achiziții treptate de capacități de comunicare, socializare și cogniție, determinate genetic și interacțional, căile astfel urmate generînd, consolidînd sau restructurînd achiziții și comportamente (Maynard Smith & Szathmáry, 1995).

Cultura—care pentru antropologi este un fenomen de conținut, pentru psihologi un proces de învățare, iar pentru biologi unul adaptativ—poate fi **materială**, urmînd interacțiunii cu mediul și determinîndu-l, **socială**, urmînd interacțiunii cu ceilalți și exprimîndu-se printr-o rețea largă de comportamente sociale, **simbolică**, reprezentînd normele, ideologiile, instituțiile. Ea reprezintă ceea ce se achiziționează, folosește și transmite generînd obiceiuri, rezultatele evoluției acesteia decurgînd în mod firesc din **evoluția materiei** în **plan biologic**.

Constituind tipare comportamentale specifice, achiziționate pe cale și la nivel social (Deacon, 2012), cultura implică diferențe între grupurile sociale, în esență neexistînd cultură nici măcar la nivelul unei specii, ci *culturi*. Producerea, achiziționarea și transmiterea trăsăturilor culturale sînt determinate de dimensiunea socială a viețuitoarelor și decurg din procesul de adaptare. În felul acesta se poate constitui o bază în continuă devenire adaptativă, care modelează societățile și cultura generată de aceastea, generînd felurite consecințe habitudinale, comportamentale și mentalitare.

Trăsăturile culturale se învață pe mai multe căi [mecanismele transmiterii culturale fiind: observarea, imitația, copierea, practica, învățarea (de către și pe alții) cu colaborarea, desigur, a instinctului][69], stilurile de învățare diferind de la un tip de societate la altul și în funcție de tipul dominant de cultură, la interiorul aceleiași societăți și în timp (Boesch *et al.*, 2002; 2012). Fiind cultura un produs fenotipic, învățarea, la rîndul ei, este un tip de modificare fenotipică, ce participă la adaptare și care folosește condițiile de mediu pentru a ajusta răspunsurile organismului (Alvard, 2003). Ea mai depinde de sarcină și, în condițiile complexe și specifice ale societății, se petrece în funcție de posibilitatea practicării celor învățate, cu observarea efectelor cauzate sau a influenței lor și prin asocierea greșelii cu costurile. În cultura materială domină calea încercare/eroare, pentru cea socială este mai potrivită imitația, iar în cultura simbolică este mai mare nevoie de învățare, ceea ce reflectă și semnifică implicit că diferitele tipuri de învățare produc diferite tipuri de răspuns la nivelul diferitelor tipuri de cultură (Mead, 2012; Deacon, 2012).

[68] De pildă, funcția fundamentală și primară a limbii nu este cea de comunicare, ci de conectare, apoi de reprezentare–cunoaștere–comunicare. Împlinite la nivel rudimentar, aceste atribute au amplificat atît efectele asupra limbii înseși, cît și pe cele asupra planului individual și social, lărgind astfel baza lingvistică a vieții și a activității organului, a funcției, a organismului individual și social, de aici creînd premise de dezvoltare prin amplificare și aprofundare a tuturor organelor și funcțiilor cumva relaționate cu limba.

Tot astfel, capacitatea învățării nu a semnificat doar deprinderea de abilități lucrative de la alții, ci și capacitatea de a oferi altora astfel de resurse. Învățarea de la alții și a altora, însă, a generat atît plus-produsul direct al acelei activități concrete, cît și plus-produsul în sine al procesului de învățare însuși, iarăși, lărgind baza acestui proces și pe cea a celor conexe.

[69] Pentru ponderea cogniției în imitație, a se vedea Heyes (1993), Bates & Byrne (2010).

> Deși procesul învățării și învățarea pot fi descrise, surprinderea lor printr-o definiție este dificilă datorită inventarului de note din sferele de conținut ale acestor noțiuni. Totuși, se poate arăta că învățarea este un produs al genelor, ca răspuns la solicitările dinspre mediu, fenotipul echipîndu-se astfel cu un instrument ce poate servi construcției de răspunsuri la problemele ridicate de mediu (Alexander, 1979). Sub acest aspect, învățarea nu este diferită de alte răspunsuri flexibile la mediu, consecințele pe care le generează și acțiunile pe care le permite fiind la fel de biologice și implicînd în aceeași măsură mecanisme chimice, toate produse pe calea evoluției. La rîndul său, aparatul învățării, creierul, este produs al selecției naturale, fiind orientat să genereze comportamente adaptative în concordanță cu solicitările mediului (Flinn, 1997; Frith, 2007).

Toate aceste lucruri sînt valabile și pentru vietățile nonumane. Deși sînt la fel de conectate la mediu precum omul, acestea nu îl modifică nici pe departe în aceeași măsură, adică interacțiunea lor cu mediul se desfășoară la un alt nivel și în parametri diferiți. Pe fondul faptului că reacțiile organismelor și abilitățile pe care acestea le dezvoltă sînt proporționale și relaționate cu solicitările mediului, animalele nonumane folosesc mijloacele cele mai economice, mai eficiente și mai puțin solicitante ca urmare a constrîngerilor evolutive, într-un sens evoluția fiind un joc al forțelor concurente dintre acțiune și reacțiune. De la transformarea realității în unealtă la confecționarea uneltei pasul este dat de satisfacerea unei nevoi iar, inițial, nu este nevoie decît de memorie. Faptul că oamenii au obiceiul de a face unelte spre a construi unelte complexe și astfel ajung la produse complexe, nu este decît un răspuns la solicitările mediului și ale condițiilor de viață tot mai complexe.

Cultura este efect al fenotipului și produs al evoluției organice, decurgînd din presiunile selective ale mediului—inclusiv competiția dintre indivizi, de la interiorul grupului și dintre grupuri[70]—, avînd capacitatea de a interacționa cu alte asemenea trăsături și de a se răspîndi (Alexander, 1989). Diferențiind grupurile și ajutîndu-le să-și gestioneze relația cu mediul, cultura este un tipar mental colectiv, trăsăturile culturale, achiziția și transmiterea acestora fiind determinate de dimensiunea socială și de relația cu mediul (Whiten *et al.*, 1999; Hohmann & Fruth, 2003; Boesch, 2012; Deacon, 2012)[71]. Toate acestea, însă, nu înseamnă că rezultatul dezvoltării culturale poate fi transmis pe cale genetică, deoarece cultura nu deține gene, iar genele nu conțin cultură.

8.5. Într-un sens sau în altul, tot ceea ce apare la nivel fenotipal, din interacțiunea produsului genelor cu mediul și ca efect al adaptabilității materiei vii, este cultural, adică nu decurge direct și exclusiv din activitatea genelor. Acest fapt nu duce la scoaterea unor astfel de produse de sub imperiul genelor, în plan ontogenetic tot ceea ce există fiind supus relației dintre gene și mediu. Modalitățile prin care materia organică se echipează spre a-și putea nuanța răspunsurile la solicitările mediului nu duc la schimbarea fundamentelor ei materiale și genetice și nu promovează o cale evolutivă prin care fundamentele ar ajunge în plan secund, iar rezultatele existenței și evoluției acestora ar deveni primordiale sau determinante în chip categorial. Oricare și oricît de mare ar fi plus-produsul cultural direct și indirect al unui astfel de rezultat, chiar definitoriu fiind pentru statusul actual al ființei umane (Passingham, 1982; Barnard, 2000; Clark, 2002; Pasternak, 2007), în cele din urmă el se datorează în mod esențial suportului structurii materiale și evoluției sale, și nu constituie un dat autonom și inalienabil.

Totodată, dacă avem în vedere fenomenele mentale (admițînd că unele fenomene culturale sînt și mentale), nu există temeiuri pentru a le uniciza și de a le considera altfel decît pe celelalte fenomene ale vieții. Creierul, formațiune de natură neurobiologică, se manifestă prin structuri și procese fizice și electrochimice pentru întreaga varietate de sarcini pe care le are, fie că deservește procese necesare supraviețuirii și dezvoltării organismului însuși, fie că deservește sistemul de relație (Gazzaniga, 1992).

[70] Competiția este o presiune care pune în act și dezvoltă capacitățile adaptative inconștiente, de analiză, acomodare, învățare, constituire și dezvoltare a mecanismelor adaptării (Flinn, 1997).

[71] Pentru condițiile socioecologice, învățare, variația intergrup, răspîndirea comportamentului în funcție de vîrstă, înrudire, eficiența comportamentului etc., a se vedea Perry & Manson (2003). Pentru evoluția comportamentului social și selecția inclusă a se vedea Hamilton (1964a; 1964b), Williams (1966; 1971), Bourke (2011), Gintis (2014).

Evoluția în cadrul **organismului social** (Worms, 1895; Wilson, 2002) aduce cu sine creșterea gradului de complexitate a organismului—spre a răspunde unor solicitări tot mai complexe și variate și spre a se crea posibilități tot mai largi de adaptare și continuare a evoluției—creșterea adaptabilității fiind miza, celelalte elemente fiind mijloace, instrumente, trepte intermediare (Boesch, 2012; Deacon, 2012). Posibilitățile atributelor și ale efectelor acestora de a se combina în modalități aparte, ale apariției unor uzuri și dezvoltări particulare, ale acumulărilor și dezvoltărilor achizițiilor culturale, sînt în măsură să genereze indivizi avînd abilităților cognitive și culturale avansate. Acest lucru se petrece însă numai și numai în măsura în care este îngăduit de potențialul genetic și de principiile de la baza evoluției acestuia. Întrucît structurile pot satisface cerințe doar în limitele proprii, neputînd beneficia de ajutorul achizițiilor funcționale, care sînt secundare, o trăsătură funcțională nu poate fi privită în chipul celor date pe cale genetică, ea nedeținînd capacitățile inductoare și autoreproductivitatea acelora, neputîndu-se rupe de sursa și fundamentul genetic.

Funcțiunile nu produc efecte prin care ar genera modificări transmisibile ale structurilor. Oricît de mare ar fi implicarea (prin șirurile succesive de consecințe) dimensiunilor intelectuală și cultural-spirituală în dezvoltarea organismului sau a unei comunități, nu se poate arăta că aceste dimensiuni ar deține determinări de rang fundamental care, adică, ar avea efectul genelor sau efect asupra genelor.

> Desigur, trăsăturile sînt recursive, dar aceasta numai întrucît ele sînt date de esența structurilor, lucru care se observă și din aceea că păstrarea condițiilor este urmată de obținerea rezultatelor care decurg în mod firesc din acele condiții, iar schimbarea condițiilor generează rezultate diferite, la rezultate neputîndu-se ajunge decît prin structuri, singurele care își poartă potențialul evolutiv în sine.

Existența a două mecanisme de același rang care au a gestiona o aceeași realitate (evoluția, inclusiv aspecte sau derivate ale acesteia) este o imposibilitate din punct de vedere evoluționist atîta vreme cît între ele nu se instaurează competiția care să consfințească dominația unuia asupra celuilalt. Așadar, evoluția organică și cea culturală nu prezintă raporturi de egalitate, ci de filiație și incluziune, în mod necesar ultima decurgînd din cea dintîi și fiind cuprinsă de aceasta. Sub acest aspect, co-evoluția pare a fi pasul care încearcă cucerirea – dar și o formă de recunoaștere a neputinței presupusului mecanism de a trăi singur; este un altoi sau un parazit care se prezintă drept simbiot.

În ceea ce privește transmiterea (Boyd, 1985; Cavalli-Sforza & Feldman, 1981), trebuie observat că acest fenomen este unul de răspîndire sau de contaminare, nu de moștenire. Atîta vreme cît realitatea are forme de existență variate care se influențează reciproc (prin atracție, resimțirea unei nevoi etc.), cît timp există vehicule, modalități de ierarhizare, selecție și combinare, transmiterea va fi un proces activ. În fapt, singurul care își are principiile în sine, capabil să se manifeste plenar de la sine, să se autoreproducă, să genereze și să călăuzească tot ceea ce există este materialul genetic. Faptul că, într-un anumit punct, acesta își poate împrumuta atributele nu semnifică decît atotputernicia sa, dar nu în sensul capacității sale de a genera un seamăn, ci în sensul că nu există sistem evolutiv independent de cel genetic. Ieșind de sub legitatea genetică, evoluția pe cale culturală și co-evoluția înțeleasă ca mecanism autonom și negînd existența unui principiu unic, a unei surse unice și a unui unic generator de realitate, reprezintă triumful ideii lamarckiste, refugiate din domeniul concret și fizic într-unul obscur și imaterial.

Sub orice aspect, din oricare unghi ar fi privite lucrurile și oricare ar fi punctul de plecare avut în vedere, caracterul primar, esențial, fundamental și indispensabil al factorului genetic nu poate fi negat (Alexander, 1979).

8.6. Funcția este un produs capabil să evolueze și să se răspîndească întocmai ca orice atribut al unei entități biologice generate pe cale genetică, dar nu să se segrege de universul genetic deschizînd o **descendență proprie** sau colaborînd la una. După cum trăsătura nu se poate moșteni, dar poate fi redată aproape întocmai de genele care le-au moștenit pe cele anterioare, tot astfel nu se poate moșteni funcția deoarece

este o efemeridă care apare la interacțiunea materialului genetic cu mediul. Ceea ce se moștenește sînt părți de cromozomi, mici constelații genetice chiar, care pot genera trăsături și funcții. Nu funcția se moștenește, ci doar materialul genetic. Acesta deține capacități și posibilități, care se pot dezvolta în cadrul structurilor organice pe care tot el le creează, în limitele permise de constituția și potențialul pe care le are. Desfășurarea întregului potențial organic și funcțional al materialului genetic se produce în concordanță cu direcțiile solicitărilor dinspre mediu, eventuale eforturi orientate și constante maximizînd potențialul, însă nu dincolo de capacitățile zestrei genetice. Sub acest aspect, învățătura este o formă prin care structurile funcționale se adaptează la interacțiunea particulară a acelui organism cu mediul, cu eventuale modulări de tip social.

Trăsăturile culturale se pot transmite prin investiții energetice masive, aproape exclusiv sociale, conștiente și deliberat direcționate. În felul acesta anevoios și cu roade nesistematice[72], se răspîndesc pe orizontală și pe verticală, în cadrele aceleiași societăți sau nu, meme, cultureme etc. Acestea, însă, apar exclusiv la conjuncția dintre un punct de plecare identic cu stadiul concret și de moment al generațiilor (**și chiar al substadiilor intragenerаționale**) și efortul îndreptat către achiziția unei părți a memoriei conținute de tradiție. Punctul de plecare are ca dominantă continua mișcare, cu adiții și eliminări de moment, restructurări, reinterpretări, sedimentări etc., ceea ce-l face atît de instabil încît devine foarte important de știut ce se păstrează ca atare, ce evoluează coerent (degradările fiind în natura materiei organice), ce se transmite în urma acestui **efort care își consumă produsul**. În scurta etapă de existență, acest conglomerat nu se oprește din schimbare, etapele creației, dezvoltării, punerii în act, selecției și transmiterii suferind inerente alterări, abateri și interferențe, încă înainte de reluarea ciclului la o altă generație.

> În ciuda unor rămășițe care se păstrează—în virtutea implicării selecției naturale[73], o selecție culturală reală neexistînd—este greu să nu se observe situația similară din cazul animalelor non-umane. La animalele sociale, în general, este posibil ca aceia care pleacă din comunitatea lor, după ce au dobîndit deprinderile de acolo, să poată transmite acele elemente de cultură comunității în care se transferă, însă chestiunea ține mult de prestigiu, în mod obișnuit identitatea inventatorului fiind mai importantă decît utilitatea invenției (Kawamura, 1959; Horner *et al.*, 2010). Deși, din motive ce țin de specificul civilizației umane, trăsătura generalității este dominantă la ființa umană, iar cea a localității la ființa non-umană, în ambele cazuri se constată—iarăși, cu ponderi foarte diferite—existența comunităților constituite pe baza mai multor tradiții, suferind interferențe care afectează continuitatea blocului de trăsături de la un moment dat[74].

Deși cogniția socială stă la baza evoluției culturale, procesul acesta nu se desfășoară în modalități cu „efect de clichet” (Tomasello, 1999; Hauser, 2001; Tennie *et al.*, 2009) și nici nu este lipsit de suport material (Goodman & Moffat, 2002), dimpotrivă (Power, 1991; Gazzaniga, 1992; Povinelli, 2003; Deacon, 2012).

În fapt, fără învățarea **la fiecare generație**, nu există posibilitatea ca descoperirea deja făcută într-o generație să fie la îndemîna unei generații ulterioare, regresul fiind nu posibil, ci necesar și ineluctabil[75].

---

[72] Transmiterea implicită nu există decît la gene, dar și acestea sînt supuse selecției naturale.

[73] Fiind trăsături fenotipale, adică apărute din nevoile organismului în contact cu solicitările mediului și avînd a rezolva situații concrete, elementele de tip cultural pot fi reținute în fondul mental și comportamental, în scopul gestionării relației cu realitatea mediului.

[74] „O cultură se va poticni doar dacă devine prea rigidă ca urmare a subjugării ei de către imitația repetitivă, sau prea îndrăzneață și pripită în a explora (...). Vor prospera deținătoarele echilibrului optim între cele două. Putem vedea peste tot o mulțime de exemple de culturi prea inflexibile sau prea impetuoase. Societățile mici, înapoiate, cu totul copleșite de povara tabuurilor și a vechilor cutume sînt situații din prima categorie. Aceleași societăți, cînd sînt convertite și «asistate» de către culturile avansate, devin cu repeziciune exemple din cea de-a doua categorie. Supradoza bruscă de noutate socială și de surexcitare exploratorie copleșește forțele stabilizatoare ale imitației ancestrale și înclină balanța prea mult în direcția opusă. Rezultatul este confuzia culturală și dezintegrarea. Fericită societatea care savurează achiziția graduală a echilibrului perfect dintre imitație și curiozitate, dintre copierea ascultătoare și instinctivă și experimentarea progresivă și calculată” (Morris, 1999, trad. n.).

[75] Baza pe care o deține orice comunitate este dată de genetică și de interacțiunea cu mediul. Lucrul acesta este comun viețuitoarelor, prea puține comunități umane deținînd și al treilea element, cel capabil realmente să confere atributul umanității:

Cu toate că a deprins căile de a transmite acumulările referitoare la elementele, structura, conținutul, valoarea și chiar funcționarea civilizației, a tehnicii, a științei, precum și metode și instrumente de exercitare și de dezvoltare a acestora, ființa umană are mari dificultăți în a întreține acest proces, mai ales întrucît conținutul, valorile și modalitățile de funcționare sînt perisabile, pe de o parte din cauza ritmului de dezvoltare culturală, care se amplifică și diversifică tot mai nemăsurat[76], dar în principal datorită faptului că nu are atributele materialului genetic.

Pe treapta naturală, cultura generează deprinderi, pe cea științifică dezvoltă, iar pe cea ideologică degradează, pe nici una dintre ele nu se autoreplică (este replicată)[77] și nu creează un tip de organism cu totul nou.

8.7. În fond, lumea ființei umane este parte a lumii fizice. Ea se constituie, există, funcționează și evoluează pe baza interacțiunilor care guvernează lumea fizică, chimică și biologică. La rîndul ei, ființa umană și organul suprem, creierul[78], dimpreună cu toate efectele existenței evoluate a acestuia (limbă, gîndire, spiritualitate), sînt emanații ale lumii fizice, rezultante ale unor procese fizice, chimice și biologice care fac parte din lumea fizică, gîndirea și comportamentul uman decurgînd din funcționarea unor mecanisme neurobiologice[79] avînd aceeași bază fizică și chimică. Oricîte și orice evoluții ar cunoaște derivatele naturii (cultura, rațiunea etc.), Natura—care nu încredințează lucrurile vitale rațiunii, ci instinctelor (acestea neputînd fi produse ori preîntîmpinate de rațiune sau de vreun demers al intelectului)—își va păstra în-

angajarea, **motivația**, **idealul**, **miza** (Rădulescu-Motru, 1932, 1998; Mead, 1970; Deacon, 2012). Capacitatea coagulantă a acestuia se observă la toate comunitățile care au clădit o civilizație materială și spirituală avansată. Nici la acestea, însă, el nu este deținut sub aceeași formă de toți indivizii, în mod firesc unii fiind creatori, alții imitatori. Poate că una dintre deosebirile reale dintre ființa umană și celelalte animale se află tocmai în capacitatea de a coagula—prin discurs lingvistic, elaborat la nivel mental—energiile celorlalți, care ajung să renunțe la libertățile naturale și să se supună cerințelor unui ideal, în vederea atingerii sale.

[76] La sfîrșitul secolului al XIX-lea, la un psiholog darwinist precum J.M. Baldwin, apare conceptul 'ereditate socială'. Conform acestuia, în cadrul evoluției organice, structura și funcționarea organismelor pot suferi modificări ca urmare a acțiunii: a) factorilor de mediu (radiații, felurite condiții și constrîngeri), b) însăși funcționării organismului (uzul dezvoltă în anumite direcții, lipsa acestuia atrofiază), c) adaptării prin imitație socială. Aceasta din urmă—distinsă din perspectiva ontogeniei, postulată și pentru formele de viață inferioare omului—este numită de către psihologul și filozoful american *ereditate socială* (Baldwin, 1897). Căutarea factorilor evoluției a constituit o preocupare asiduă a neo-darwiniștilor (uneori chiar aducînd în față factori de esență lamarckistă), care a obturat rangul acestor factori, confundîndu-li-se comportamentul cu esența. Un aspect foarte important și la fel de răspîndit este dat de adoptarea unor termeni în contexte improprii față de semantica cu care i-a investit autorul inițial, act care a metaforizat acei termeni, cu consecințe la nivel conceptual. A se vedea și Baldwin (1909). Pentru transferul social al informației, tradiție, cultură, cultură cumulativă a se vedea Whiten *et al.* (2007a), Whiten & van Schaik (2007).

[77] Aici se poate întîlni o mică dar specioasă confuzie. Imitația și reproducerea, perpetuarea culturemelor (cutume, nume de botez, tipare comportamentale etc.) nu decurge din autoreproducerea acelor realități. Ele pot semăna cu genele întrucît sînt achiziționate, intrate în uz și producătoare de efecte, se transmit ca atare sau modificate. Folosind metoda falsei ipoteze, o primă implicație ar fi că, dacă ele s-ar transmite și ar funcționa precum genele, atunci ar însemna că liberul arbitru nu există sau acțiunea acestuia poate fi suspendată, cel puțin în această specie de situații. Totodată, memele ar avea nevoie de o structură materială proprie, pentru a se putea autoreproduce. Consecința poate fi admisă, dar cerința ar trebui demonstrată. De asemenea, dacă se are în vedere că și entitățile de acest fel au capacitatea de autoreproducere, rămîn de demonstrat calea, mijloacele și mecanismele pe care se petrece acest act. În fapt, memele nu sînt entități vii, ci însuflețite, întocmai precum limba, adică nu își au principiul existenței în sine, și nici nu constituie un principiu existențial pentru materia vie. Ele există și funcționează exclusiv în cadrul unor sisteme vii, dar pe care nu le pot constitui ca urmare a manifestării plenare și autonome a propriei existențe, ci dimpotrivă, pe care le pot influența, dar numai ca urmare a relației oarecum parazitare (întrucît simbioza presupune relația dintre două vietăți relativ egale ca vitalitate). Ele nu sînt decît niște atribute și produse—ca oricare altele—caracteristice unei trepte evolutive a materiei vii, niște determinări pe care gena și le creează în parcursul ei evolutiv. Relativa lor noutate le poate face să pară prezente rezultate și viitoare cauze ale unui salt calitativ, deși nu sînt decît efecte ale exercițiului existențial al aminoacizilor.

[78] A cărui dezvoltare este răspuns adaptativ, pe căi variate, la probleme dintre cele mai diverse, în vederea obținerii resurselor necesare supraviețuirii și reproducerii (Geary, 2005).

[79] Un studiu asupra mecanismelor celulare și moleculare de la baza producerii memoriei și a modalităților de păstrare, pierdere și recuperare a acesteia apare la Kandel *et al.* (2014). Pentru întreaga chestiune, însă, recursul la origini este indispensabil: Darwin (1875, p. 2–25, 26–127).

totdeauna drepturile ei și va precumpăni, în cele din urmă (Hume, 1987; Wright, 1995)[80].

Din acest motiv atributele particulare ființei umane, care deține capacități superioare altor animale, pot fi reliefate, dar acestea nu o rup din sînul regnului din care face parte atît genetic, cît și evolutiv. Indiferent de noutatea și abilitățile termenului, conceptul co-evoluție s-a format în conștiința umană, cel puțin din vremea Antichității, acest proces aparținînd realității materiale și proceselor ei evolutive. Supuse acelorași principii și avînd atît gene, cît și cultură, animalele se supun deopotrivă co-evoluției genă–cultură (Rendell & Whitehead, 2001), dar prin aceasta nici ele nu dezvoltă alte baze evolutive decît cea genetică. Indiferent de dezvoltările și ramificațiile pe care le produce, singura realitate vie care își află sursa în sine și ale cărei principii și legi decurg nemijlocit din cele fizice universale este gena, autoreproductibilă și autosuficientă (Dawkins, 2001).

Dincolo de organicitatea și de integritatea ce o caracterizează, realitatea este variată și capabilă de a se supune celor mai distorsionante solicitări și celor mai creative soluții de supraviețuire și reproducere. La rîndul său, dacă nu se vrea doar o construcție ideatică simetrică, armonioasă, estetică sau ideologizată, organismul științei suferă de pe urma unor astfel de separații—la orice nivel s-ar produce ele—, deoarece nefiind conforme cu realitatea, ele generează breșe ce produc destructurări și disfuncționalități.

Dacă lucrurile stau astfel, nu există temeiuri care ar impune cercetarea unei specii și a evoluțiilor ei pe baza unor principii, metodologii și instrumente aparte, care să decurgă din caracterul esențial diferit al acelei specii, iar nu din rădăcinile care au generat acel parcurs, și care să semnifice mai mult decît specificitățile unei specii în sînul genului, familiei, ordinului, clasei, filului și regnului[81].

Neavînd a face cu o segregare în sînul regnului animal—la nivelul ordinului primatelor sau oriunde altundeva—nu se impune o segregare **în consecință**, la nivelul științelor[82].

9. Organicitatea realității și a științei (*Mathesis universalis*)

Particulele materiale fundamentale se supun anumitor legi conforme anumitor principii și constituie elementele pe a căror bază se formează structuri. La rîndul lor, acestea din urmă pot deveni elemente constitutive ale unui nivel superior care, datorită capacității de a se agrega cu alte asemenea structuri—constituind astfel o structură de o complexitate superioară—, devine element al noului nivel, și așa mai departe, capacitatea agregării structurale fiind universală.

Pe măsură ce interacțiunile și conjuncțiile generează noi structuri cu nivel de complexitate sporit, elementele realității (particule fundamentale materiale—fermioni—și energetice—bosoni—, hadronii, atomii, apoi: moleculele, macromoleculele, celulele, țesuturile, organele, organismele, ori planeta, sistemul solar, galaxia etc.)[83] cunosc dezvoltări succesive și ierarhizate avînd noi proprietăți și funcții, angajate existențial la nivele tot mai diversificate și mai complexe. Nivelele structural-funcționale nou apărute sînt guvernate de legi derivate din principii fundamentale, la orice nivel s-ar afla legile fiind forme de manifestare a principiilor fundamentale. Precum structurile și funcțiile, legile sînt agregate avîndu-și temeiul pe și în principiile fundamentale, cele care guvernează trecerea energiei în stare materială și constituirea entităților materiale elementare. Rezultînd din interacțiunile petrecute în sînul realității, nivelele de complexitate nu constituie modalități de izolare a acesteia. Aparenta varietate a nivelelor structurale constituie un tip eficient de punere în act a unei game foarte largi de valențe interacționale și funcționale care, desfășurîndu-se astfel, reflectă potențialul energiei—manifeste în forme materiale—și viabilitatea structurilor și a nivelelor, prin adaptare și evoluție.

[80] Evoluția nu determină comportamentele pe calea argumentelor raționale, ci prin afectele care au generat un comportament deja validat la nivel evolutiv.

[81] Și în acest caz, imaginația și intuiția avansează într-un ritm mai alert decît cercetarea științifică. Este necesar ca științele umaniste să aștepte validările sau corecțiile științelor naturii, întrucît—dincolo de orice funcțiuni ar dobîndi structura, evoluțiile funcționale avînd la bază evoluții material(-structurale)—temeiurile oricărei realități sînt materiale.

[82] Înseși disciplinele care încearcă a se specializa în cercetarea unor astfel de aspecte (antropologia, sociologia, științele cognitive, etologia, psihologia etc.) rezultă din cracarea biologiei.

[83] Existența și complexitatea șirurilor din urmă, indiferent de rangul lor, își au temeiurile în primul șir, bază a oricărui șir.

Precum în cazul structurilor, rezultatele interacțiunilor, combinărilor și generării unui nou nivel pot conduce nu doar la simpla creștere cantitativă a proprietăților și funcțiilor, ci și la apariția unor rezultante calitative. Întemeiate pe elemente, structurile au forme și funcții care, uneori, le depășesc pe cele ale componentelor și rezultatul simplei lor însumări, adică se constituie în entități avînd forme și funcții noi. Acestea, însă, rezultă din (re)combinări, fiind inovații, nu creații. Principiile fundamentale sînt aceleași pentru întreaga materie, iar legile care ascultă de acestea, cu toate că evoluează, au un nucleu care rămîne identic cu sine.

Felul în care se petrec lucrurile în realitate este întocmai reflectat de fizică, chimie, biologie și de relațiile dintre ele, fiecare asimilînd datele procurate de celelalte și—în condițiile concrete ale respectivului nivel și în urma propriilor contribuții—îmbogățind cunoașterea organismului comun. La nivelul științelor de deasupra biologiei există tendințe accentuate de a evita acest tip de construcție, pe măsura îndepărtării de bază, științele cognitive suferind înclinații irezistibile de afirmare a autonomiei cu orice preț.

> Senzația că posibilitatea ca științele sociale, ale minții și cele umaniste să fie preluate (sau reduse) de către (la) cele ale naturii poate fi resimțită ca un pericol (Snow, 1993; Wilson, 1998) numai dacă se uită că miza științei nu o constituie autonomia, ci cunoașterea. Pe lîngă feluritele neajunsuri care grevează toate domeniile sub aspectul acurateței cunoașterii (Nelson, 1992; Andrews, 2001; Crystall & Foote, 2009; Jozefowiez *et al.*, 2009; Beran *et al.*, 2010)—fapt care nu este de natură să îndemne la aventuri solitare—pericolul real este, pe de o parte, ca umanioarele să ignore sau să nu asimileze cunoașterea generată de științele naturii[84], de cealaltă, ca fluiditatea influxului ce caracterizează științele naturii să le conducă în zone pe care călăuza morală nu pășește.
> Un triplu efect pervers al tendinței către autonomie este că științele care urmează triadei fundamentale: a) tind în mod firesc să asimileze sau să cuprindă unele principii și metode ale științelor de pînă la ele—adesea mai degrabă în funcție de intuiția utilității decît de înțelegerea organicității—, dar îndeobște mascat sau amprentînd împrumutul; b) refuză cu obstinație orice împrumut, resimțind naturalețea și firescul acestui act ca pe o constrîngere anihilantă (în fapt, în ambele situații, firescul vine din chiar natura realității, în măsura în care se păstrează aceeași indiferent de felul în care este filtrată de conștiința umană); c) totodată impun celor de același rang constrîngeri inventate spre a reliefa delimitarea dintre ele. Ceea ce, însă, vine din învățăturile istoriei este că viul nu poate fi izolat, orice tendință autarhică sau de a evolua în afara cadrului ducînd la înghețul dogmatic.

De aceea, distincțiile dintre științe nu ar trebui să conteze în sensul autonomiei și nici chiar al specializării, ele nefiind motiv de rupere, ci de colaborare întrucît științele nu au a se ocupa de sine, în sine. În plus, autonomia nu semnifică neamestecul, acesta fiind imposibil și pernicios în mod obiectiv și necesar, deoarece organismul științei este comun, ceea ce înseamnă că o știință nu ar trebui să acționeze asupra acestuia într-un mod ce-ar leza înseși principiile de structurare și funcționare ale organismului.

Științele naturii se ocupă, cu deosebire, de principiile fundamentale ale realității, bază pe care științele cognitive pot căuta principiile constitutive și funcționale ale proceselor sociale, mental-cognitive, lingvistice etc. Analizînd realitățile cu care iau contact nemijlocit, toate științele participă la sinteza realității așezată pe bazele pe care științele naturii le-au dedus din cercetarea nivelelor cu care se ocupă. Metodele și instrumentele de bază sînt tot cele ale științelor naturii și ale filozofiei, adecvat acomodate la obiectele celorlalte științele, la realitățile cu care acestea au a se ocupa.

[84] Una dintre tendințele care se înregistrează adesea aici este de a recurge, oarecum echivalînd, la texte literare sau filozofice care par a sugera lucrurile pe care știința le afirmă. Apelul la astfel de cunoscute și reducerea concluziilor științelor naturii la acestea arată nu neapărat lipsa disponibilității de a face un efort în direcția achiziționării cunoașterii oferite de alte științe, dar neînțelegerea faptului că datele obținute pe căi riguros științifice nu pot fi înlocuite cu rezultatele intuițiilor sau ale observațiilor empirice, fie și trecute prin filtrul reflecției logice. O astfel de cunoaștere rămîne aproximativă și închisă—deci neștiințifică—întrucît se hrănește din sine și se sprijină pe sine.

Cercetarea bazată pe fapte și experiment, pe de o parte, comentariul, intrepretarea și sinteza, temeinicite rațional, de cealaltă, au constituit mereu o entitate bipolară din a cărei tensiune a provenit orice fel de progres. Necesitatea distincției dintre ele și înțelegerea specificului fiecăreia nu pot conduce la separarea lor—cu pierderea sau abandonul exercițiului vreuneia—, natura lor reclamîndu-le coprezența și exercițiul conjugat. Aceasta poate fi premisa oricărei forme de înțelegere reală și a oricărei temelii de încredere, chiar dacă cele două procese se desfășoară alternativ și chiar dacă ele nu se împlinesc prin același individ. În mod obișnuit, lipsa acestei conjuncții caracterizează epocile în care mintea umană își schimbă principiile de funcționare, mitul și plăsmuirea revin, iar ideologiile și particularismele își exercită acțiunea subjugatoare (Stenholm, 2011).

> Exemplele de colaborare care poate merge pînă la fuziunea cunoștințelor și la rezultate sintetice[85] sau de lucrări care vin cu toată deschiderea și bunăvoința dinspre un domeniu și se pun la dispoziția tuturor (O'Bleness *et al.*, 2012) sînt doar dătătoare de speranțe, dominante fiind cele care fie minimalizează, fie nu iau în seamă bazele naturale, biologice și supralicitează importanța factorilor de ordin cultural.
>
> Nu doar sub acest aspect, ci în mod firesc și din perspectivă strict științifică este de neînțeles cum, îndeobște, atunci cînd nu ignoră rezultatele cercetărilor din anatomie, fiziologie, genetică și în general ale științelor naturii, științele cognitive, par mai degrabă a nu ține seamă de cercetările care ar trebui să constituie temelia oricărei aserțiuni științifice, precum la Heyes (2012) sau la Lindahl (1997). Astfel de scrieri par a prefera interpretările ce decurg din folosirea testului oglinzii, respingînd certitudinile disecției anatomice[86], neînțelegînd că discuțiile asupra funcțiunilor, comportamentelor, socialității, psihicului etc. nu pot fi fundamentate fără înțelegerea prealabilă a structurilor funcționale, anatomo-fiziologice; oricît de relevante ar fi observațiile asupra efectelor, ele nu pot avea baze decît cunoscînd cauzele prime. De altfel, sub aspectul autismului este relevantă lipsa dispoziției de a asculta pe cei din alte domenii, ale căror preocupări sînt privite, cel mult, ca niște curiozități sau ca fapt divers[87], unele științe socotind că evoluția materiei a putut aduce cu sine (în cazul ființei umane) modificări atît de radicale încît principiile de plecare și de operare se află exclusiv în acele științe sau de la nivelul lor în sus, oarecum tinzînd spre funcția de „regină a științelor"[88].

[85] Ilustrativă în acest sens este Fitch (2010), scriere care nu aparține unui lingvist (autorul este biolog și cognitivist) și care este un studiu biolingvistic asupra evoluției limbii, din perspectivă evoluționistă, cu elemente de lingvistică generală și comparată, psiholingvistică, genetică moleculară și neurologie, avînd la bază o bibliografie solidă prin calitatea lucrărilor utilizate și care, pe lîngă numeroasele subramuri ale biologiei și multe dintre cele ale lingvisticii, pune la lucru contribuțiile altor domenii (matematică, sociologie, muzicologie, psihologie, fizică, etologie etc.), fapt ce îi permite autorului să articuleze coerent și organic o imagine complexă. Semnificația unui astfel de travaliu este, pe de o parte, nevoia și capacitatea de preluare din lingvistică și din alte științe a unor date procurate de cel de-al doilea nivel al entității bipolare menționate, în vederea construirii unei teorii ample—fapt care arată prin sine unitatea științei—, de cealaltă, un soi de disperare, adesea constatată la colegii din științele naturii, care fie așteaptă la nesfîrșit ca Godot să revină din adîncurile domeniului umanist pentru a pune în comun datele cercetării sale, fie privesc cum Icar se avîntă solitar în înalturi neprobate. A se vedea Hauser *et al.* (2002), Christiansen & Kirby (2003), Bickerton (2007).

[86] Pe de altă parte, a se vedea MacLean *et al.* (2012).

[87] O informație precum: „Bipedalismul a antrenat numeroase adaptări, probabil, la nivelul tuturor componentelor, și a generat modificări funcționale în consecință. Dată fiind presiunea legilor fizicii, schimbarea de poziție a dus la restructurări ale scheletului (membrele, coloana vertebrală, centura pelvină etc.), ale circulației, respirației și analizatorului acustico-vestibular, cu implicații directe sau indirecte asupra relațiilor dintre membre, rolul membrelor anterioare etc. și consecințe în ceea ce privește folosirea uneltelor, găsirea hranei și securitatea, comunicarea, limbajul, gîndirea" nu constituie o curiozitate sau ceva petrecut demult și care nu mai generează efecte, ori imaginea unui mecanism interesant, care ilustrează legi fizice. Fiind realmente **de bază**, astfel de cunoștințe generează înțelegerea și explicarea unei suite stratificate de game de situații concrete, deci constituie o informație vitală.

[88] Acumularea selectivă a datele științelor și interpretarea lor în chip propriu este facilitată de uzul unui instrument atemporal precum hermeneza. Cumulul mare de tipuri de imagini și de situații, în lipsa principiilor de clasificare supuse rigorilor științifice, poate stimula exersarea dimensiunilor și formelor conștienței, prin jocul ricoșeurilor asociative, fapt ce ține de mentalitatea

Consecințele apar în mod natural: printre lingviști, de pildă[89], încă mai circulă ideea că laringele uman este un organ avînd caracteristici particulare datorate doar adaptării sale la vorbirea articulată[90], preocuparea pentru primele momente ale vocalizării (pe bună dreptate lăsată în seama altor științe, dar fără recuperarea ulterioară a datelor furnizate de acestea) netrecînd de nivelul simplei curiozități, adică neînțelegîndu-se că abia cunoașterea acestui aspect ar permite cunoașterea celor care îi urmează. Doar frecventarea biologiei poate oferi—nu numai lingviștilor—o cunoștință fundamentală cu privire la limbajul vocal: multe specii de păsări au capacități articulatorii superioare primatelor, dobîndite prin imitație, precum la copii (Beckers *et al.*, 2014)[91]. Inițierea, apariția și funcționarea acestuia la ființa umană are cauze pur biologice—răspunzînd unor adaptări și presiuni evolutive—, generate de factori bio-evolutivi (Corballis, 2009; 2010). Influențînd respirația (MacLarnon & Hewit, 1999), avînd drept consecință reorientarea tractului laringal și făcînd posibilă închiderea palatului moale—de unde a apărut posibilitatea de a produce sunete în mod economic și eficient (Savage-Rumbaugh *et al.*, 1993)—, bipedalismul a constituit un factor major care a amorsat limbajul vocal-articulat. Cel de-al doilea factor important a fost de natură genetică, fiind dat de apariția și stabilizarea genei FOXP2, care au dus la restructurarea circuitelor corticale (ganglionii bazali) în direcția dobîndirii și apoi a rafinării și specializării capacităților laringelui de a vocaliza (Falk, 1975; Fischer, 1998; Vargha-Khadem *et al.*, 1998; Enard, 2002; Lieberman, 2002; Zhang *et al.*, 2002; Bustamente *et al.*, 2005; Lakatos & Janka, 2008; Coop *et al.*, 2008; Ackermann *et al.*, 2014; Mattei, 2014; Meguerditchian *et al.*, 2014; Zenon & Olivier, 2014). Dincolo de importanța exercițiului achiziției (Bryant, 2014), adaptarea fizică la vocalizare a fost, foarte probabil, mai importantă decît cea neurală (de Boer & Perlman, 2014)[92]. La om, printre consecințele bipedalismului și ale acțiunii genei FOXP2 s-a numărat și capacitatea de a emite sunete acurate, cu consecința că organul auditiv a dobîndit capacitatea de a face distincții consecvente, fapt care, la rîndul său a antrenat noi consecințe în direcția discriminărilor fine, ceea ce a avut consecințe asupra adaptabilității și evoluției atributelor dobîndite (trăsăturile socialității, limbă, gîndire etc.). (Desigur, oricare ar fi fost impulsul și oricare element material ar fi răspuns mai întîi, o dată amorsat, procesul a evoluat coordonat[93]). În felul acesta, lingviștilor le scapă punctul de plecare și caracterul său crucial. Trăsăturile biologice ale vietății, rezultate din configurația generală a acesteia, au produs capacitatea de a emite sunete involuntare și apoi voluntare. Dezvoltarea biologică[94] a acestui rezultat a condus la funcționalizarea capacității (sunetul emis devenind „folositor” și eficient). Exercițiul capacității în noua direcție funcțională a făcut ca din setul de posibilități evolutive să crească șansele unui

preconceptivă, teleologizantă și mitică, și care poate avea valențe auroral-intuitive sau popularizator-plasticizante, însă acesta nu poate fi un instrument sau un proces aparținător științei, date fiind caracteristicile reducționiste și asociativ-onirice pe care le are.

[89] Dăm exemplul lingvisticii întrucît este domeniul nostru de specializare, dar nu lingvistica este cazul reprezentativ.

[90] Un studiu relativ recent (Fitch & Reby, 2001) arată că respectivele trăsături morfologice și adaptări funcționale sînt destul de răspîndite printre vertebrate, folosind la comunicarea vocală așezată pe aceleași baze funcționale.

[91] Pentru capacitățile primatelor de a modificare a trăsăturilor vocale a se vedea Weiss *et al.* (2014).

[92] Pentru modificările anatomo-fiziologice premergătoare limbajului vocal-articulat, a se vedea Deacon (1997), iar pentru precedența fonației asupra articulației prozodice și supraglotale și ca obiect al selecției, a se vedea Oller (2014).

[93] Pentru co-evoluția capacităților motoare cu cele auditive, de exemplu, ca aflîndu-se la baza perceperii vorbirii, a se vedea Lenti-Boero (2014).

[94] Nu „întîmplarea” face ca o aptitudine să fie promovată, ci relația dintre condițiile de solicitare și capacitățile de răspuns. Pe treptele de jos al evoluției, tipurile de stimulări percepute sînt mai puține, la fel numărul combinațiilor dintre stimuli și tipurile de răspuns. În situația dată, șansele diferitelor direcții de dezvoltare sînt aceleași, posibilitățile ca toate să se dezvolte fiind foarte mari. Pe măsură ce aceste mănunchiuri de posibilități trec din potență în act și se dezvoltă corelat, numărul de posibilități de dezvoltare în tot mai multe direcții generează concurență ridicată, solicitări energetice tot mai mari, în condiții de mediu tot mai complexe. La nivelele superioare ale evoluției organismelor, șansele unei posibilități depind mai degrabă de colaborarea ei cu altele, în condițiile concrete ale mediului și ale configurației și specializărilor organismului, și capacităților de a răspunde eficient unor nevoi, dezvoltînd nuanțe utile existenței organismului și pentru propria capacitate de evoluție.

mănunchi de răspunsuri biologice, stimulînd anumite nevoi și dezvoltări. Adică organele s-au acomodat la această direcție, satisfacerea nevoilor pe această cale dezvoltînd capacitățile vocale (care ajung să producă sunete tot mai acurate), în corelație cu cele auditive (urechea ajungînd la a discrimina sunetele cu o acuratețe corelată). Sub alt aspect, experiența „lecturii" eficiente a simptomului natural[95] a stimulat apariția semnalului și apoi a semnului, efectul secundar al simptomului unui individ asupra celuilalt individ (hrană suplimentară, consolări, prestigiu, privilegii etc.) stimulînd dorința instinctivă a celui dintîi de retrăi starea de beneficiu (mai întîi obținînd simptomul, poate, pe cale naturală, apoi doar semnalul acestuia, iar mai tîrziu înlocuind totul cu un semn)[96].

Totodată, deși cadrele închise pot prezenta părelnicul avantaj și certa comoditate a mișcării între limite interne, colaborarea dintre științe ferește de alienările naturale determinate de izolare și autoreflexivitate. Căile pe care se desfășoară cercetarea pot suferi felurite autopolenizări, homozigotări și întoarceri la sine, cu cantonarea exclusivă într-o singură perspectivă (sincronică sau diacronică), cu ignorarea nevoilor reale ale domeniului, cu nesocotirea cerințelor metodologice și cu închiderea la beneficiile cunoașterii evoluțiilor din domenii conexe, înrudite sau îndepărtate. Nu este un parcurs benefic, fie și numai întrucît însăși pilda materiei vii este complet opusă.

În domeniul lingvisticii românești, de pildă, s-au întîmplat lucruri ale căror consecințe rămîn manifeste, grevează și vor greva cercetarea.
Primul este că sintezele au premers monografiilor. Lucrul este nenatural și dăunător deoarece monografiile premerg sintezelor, iar stadiile inițiale cer în mod necesar și firesc cunoașterea consistentă a bazei constitutive a realității. Parțial, acest pas a fost corectat de către cei care au înțeles necesitatea monografiilor și care au înlăturat carența[97]. Chiar astfel, însă, corecțiile nu au fost mereu eficiente întrucît sintezele au avut mai mare trecere, ceea ce a generat alte două consecințe nedorite: sintezele au devenit bază a învățării și chiar a monografiilor, iar informația validă din sinteze nu s-a reunit cu cea corectă a monografiilor decît în urma unui efort suplimentar, încă neîncheiat. De aici decurge a treia consecință nedorită: acest mod nesistematic și selectiv de a construi sinteze a fost reprodus în lucrări de sinteză și în texte care se ocupau cu aspecte de amploare redusă.
Al doilea lucru este că nu a existat o distincție clară între activitatea de cercetare analitică a unor aspecte concrete și cea de sinteză a unor teme complexe. În mod eronat, lipsa unei solide baze teoretice și metodologice a putut duce la asumarea libertății de a opera inducții, adesea urmată de opinia că acest travaliu ar putea îndreptăți operarea de deducții. În felul acesta, cercetarea care se ocupa cu munca onestă de studiere a cazurilor particulare și cu arie restrînsă, pe de o parte, s-a făcut în lipsa unor temeinice cunoștințe de ordin general și special, de cealaltă, a generat ideea că sintezele se constituie din simpla însumare a interpretărilor operate asupra rezultatelor analizei cazurilor particulare, fapt la care cercetătorul care procură date particulare ar avea îndreptățire implicită și naturală.

[95] Întrucît—din motive de economie și de unitate a materiei—organismul dezvoltă mai puține tipuri de manifestări perceptibile decît cauzele care le produc, simptomul nu comunică întotdeauna o singură și aceeași informație. Simptom, însă, este o denumire inexactă și restrictivă deoarece, în realitate, un astfel de mod de semnalizare este complex, fiind compus din mesaje vizuale complexe (de pildă, rana în sine, sîngele, expresiile facială și corporală, mișcarea membrelor etc.), olfactive, auditive, analizatorii avînd a procesa datele în urma observării proporțiilor și modului în care elementele complexului simptomatic se combină, obținînd un rezultat care va fi comparat cu altele și va servi drept bază de comparație. Procesarea se produce reactiv, instantaneu și automat, la om existînd posibilitatea intervenției conștiente, caz în care experiența (unor astfel de situații, dar și cea dată de alte precunoștințe) va putea modula rezultatele inițiale.

[96] Pentru caracterul minor al diferențierilor, paleta largă de posibilități și finețea nuanțărilor, a se vedea Deacon (1997).

[97] Anterior se procedase altfel dîndu-se întîietate necesității de a răspunde unor probleme stringente ale științei lingvisticii; parțial însă, s-a subapreciat necesitatea monografiilor acurate, după cum o arată modul nesistematic în care s-au folosit textele pe a căror bază concretă ar fi trebuit să se întemeieze observațiile și concluziile emise.

Al treilea fapt decurge din încercarea de recuperare, cu bunăcredință, a unei perspective prea puțin sau deloc stăpînite, ceea ce conduce la analize incomplete, defectuoase și, desigur, la concluzii pe măsură.

Toate acestea au dus la destrămarea căilor și instrumentelor axiologice, cu șubrezirea ierarhiilor firești. Consecința cea mai gravă a fost neînțelegerea necesității de a răspunde nevoilor de cercetare ale domeniului. Corecta cunoaștere a domeniului, în integralitatea sa, procură înțelegerea reală a nevoilor sale ierarhizate, adică a priorităților pe care acesta le are. Nevoile au la bază stadiul cercetării, sînt reale și imperioase și solicită identificarea și alegerea succesivă a temelor cu cele mai mari șanse de a fi rezolvate, și care prezintă cea mai mare utilitate în cadrul mozaicului domeniului. Ele decurg din nivelul cunoștințelor teoretice și din calitatea metodelor și instrumentelor, în relație cu posibilitățile reale de cunoaștere și cercetare din domeniu. Cercetarea nu poate avea în vedere o chestiune a cărei lămurire are nevoie, la rîndul ei, de lămurirea sau măcar înțelegerea unor chestiuni necunoscute, obscure, sau insuficient cunoscute, înțelese ori lămurite. O astfel de risipire de energii a coincis, firește, cu felurite reconfigurări structurale și relaționale.

Din diferite motive, situația a fost corect înțeleasă de numeroși lingviști, care au parcurs calea anevoioasă și roditoare, însă lucrul cel mai semnificativ pentru felul în care se repercutează acțiunile în știință este că, pe lîngă faptul că efortul acestora a fost infinit mai mare decît dacă lucrurile erau așezate pe baze corecte sau devreme corectate, ei au fost pîndiți la tot pasul de posibilitatea de a se înșela în raționamentele lor, tocmai datorită instabilității și speciozității terenului anterior și altfel prelucrat. Pe măsura trecerii timpului, din numeroase și variate cauze, lucrurile devin tot mai greu de corectat, însă un lucru rămîne sigur: efortul de astăzi va fi mereu mai mic decît cel de mîine.

O astfel de situație nu cere decît îndreptarea ei, cauzele sale fiind date de contextul îngust care a determinat credința că lucrurile pot fi făcute cu alte tipuri de eforturi și pe alte căi.

Indiferent de nivelul la care se desfășoară cercetarea (o chestiune punctuală, mai multe corelate sau o temă amplă) și indiferent de tipul de demers (analitic ori sintetic, diacronic—prospectiv sau retrospectiv—ori sincronic), necesitatea profundei cunoașteri teoretice a domeniului este imperioasă. În același sens filozofic este și necesitatea de a înțelege modalitățile în care celelalte științe raportează că se structurează, funcționează și evoluează realitatea. Firește că analiza unei conjuncții nu cere cunoștințe avansate de științele naturii, dar înțelegerea reală a rolurilor acestui conector implică înțelegerea felului în care există și funcționează alte tipuri de conectori ai realității—cunoaștere de profunzime care, cel mai adesea, nu vine din propriul domeniu, ci, cel mai bine, din cel în care realitatea respectivă se manifestă în modul cel mai genuin. Acesta este efortul care poate primi răsplata supremă: piatra astfel pusă în zidul lingvisticii nu va submina construcția, ci o va întări.

Regîndirea științei ca organism are în vedere o schimbare majoră la nivelul paradigmelor conceptuală și operațională. În primul rînd, fiecare știință umanistă ar putea porni în demersul ei de la setul comun de cunoștințe și metode. Dincolo de aspectele speciale ale fiecărei științe, există cunoștințe, adevăruri, aspecte particulare care se dezvăluie și se observă mai bine în unele științe (datorită specificului de obiect, de metodă și abordare sau întrucît realitatea poate fi altfel observată prin acea perspectivă). Acestea pot fi comunicate în forme lingvistice accesibile celorlalți, beneficiile plecînd de la posibilitatea de a căuta în propriul domeniu formele concrete de manifestare a acelui aspect și ajungînd la îmbogățirea cunoașterii, cu multiplele consecințe ce decurg de aici.

Apoi, fiecare își poate parcurge domeniul pe calea cercetării și analizelor proprii, observînd, izolînd, rafinînd aspectele specifice cu instrumente caracteristice. Aceasta este zona în care autonomia fiecărei științe este garantată și deplină, limitele nefiind puse decît de pericolele manierismului, autoreflecției etc. și prevenite de asumarea bagajului cu care cercetătorul a coborît în adîncurile celulei și de înțelegerea necesității de a reveni la deplinătatea organismului.

Al treilea moment este cel în care produsele prelucrate sînt readuse în spațiul comun, încercate, lămurite și reconsiderate din perspectiva colaborativă comună, spre a servi sintezei umaniste, cea care constituie organismul științei. În felul acesta, cercetarea devine o cale, nu un loc; o trudă comună, iar nu un joc solitar.

10. Concluzii

Depășind nivelul simțurilor și pe cel al intuiției, cunoașterea umană a realității caută sensuri, simetrii și armonii pe care dacă nu le găsește le induce ca *idola tribus*. Mergînd mai departe, descoperă varietatea realității, iar imperiul simțurilor și al pasiunilor, dominîndu-l pe cel al rațiunilor, va ierarhiza și judeca, va pune mize și va manifesta prejudecăți, *idola specus*, după care, purificîndu-se și devenind lucid în raport cu propriul demers și cu realitatea, va căuta cu bună-credință sensurile cuvintelor, dar nu va găsi decît imagini ale acestora, *idola fori*, și adesea, încă înainte de a se elibera de confuzia terminologică, va institui dogma, *idola theatri* (Bacon, 1957). Fără a se putea pe deplin sustrage imperiului vreuneia dintre aceste categorii, această formă de existență a materiei, integrată în regnul și în ordinul din care face parte, ființa umană, deține totuși resursele de a se elibera de idoli și de a accede la știință, spre a dobîndi **înțelegerea**. Probabil că lucrul acesta se poate petrece doar refăcînd întocmai calea pe care însăși realitatea la care vrea să ajungă a parcurs-o și, în mod categoric, prin colaborarea armonioasă a tuturor membrelor și capacităților științei.

Bibliografie*

Ackermann, M. & Chao, L. (2004). *Evolution of cooperation: two or one?*, în „Current Biology", 20 ian., vol. 14, nr. 2, p. R73–74, CrossRef.

Ackermann, H., Hage, St.R. & Ziegler, W. (2014). *Phylogenetic reorganization of the basal ganglia: A necessary, but not the only, bridge over a primate Rubicon of acoustic communication*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 577–604, CrossRef.

Alexander, R.D. (1979). *Darwinism and Human Affairs*, Seattle.

Alexander, R.D. (1987). *The biology of moral systems*, New York.

Alexander, R.D. (1989). *Evolution of the human psyche*, în Mellars, P. & Stringer, C. (eds). *The Human Revolution*, Chicago, p. 455–513.

Alper, J.S. & Lange R.V. (1981). *Lumsden-Wilson theory of gene-culture coevolution*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", iun., vol. 6, nr. 78, p. 3976–3979, CrossRef.

Alvard, M. (2003). *The adaptive nature of culture*, în „Evolutionary Anthropology", vol. 12, nr. 3, p. 136–149, CrossRef.

Alves, Ch.J., Bertin, M. & Clayton, N.S. (2013). *Evidence of episodic-like memory in cuttlefish*, în „Current Biology", 2 dec., vol. 23, nr. 23, p. R1033–1035, CrossRef.

Andrews, K. (2014). *The Animal Mind: An Introduction to the Philosophy of Animal Cognition*.

Andrews, P. (2001). *The psychology of social chess and the evolution of attribution mechanisms: explaining the fundamental attribution error*, în „Evolution and Human Behavior", ian., vol. 22, nr. 1, p. 11–29, CrossRef.

Astington, J.W. & Baird, J.A. (ed.) (2005). *Why Language Matters for Theory of Mind*, Oxford, CrossRef.

Auersperg, A.M., Szabo, B., vom Bayern, A.M.P. & Kacelnik, A. (2012). *Spontaneous innovation in tool manufacture and use in a Goffin's cockatoo*, în „Current Biology", 6 noe., vol. 22, nr. 21, p. R903–904, CrossRef.

Auersperg, A.M., von Bayern, A.M., Weber, S., Szabadvari, A., Bugnyar, T. & Kacelnik, A. (2014). *Social transmission of tool use and tool manufacture in Goffin cockatoos (**Cacatua goffini**)*, în „Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", 3, sept., vol. 281, nr. 1793, CrossRef.

Bacon, Fr. (1957). *Noul Organon*, traducere de N. Petrescu și M. Florian, București.

Bailey, L.H. (1894/2015). *Neo-Lamarckism and Neo-Darwinism*, în „The American Naturalist", vol. 28, p. 661–678, CrossRef; republicat în „Diacronia", nr. 2, 17 iul. 2015, art. A32, CrossRef.

*Constituită de-a lungul mai multor ani, prin parcurgerea constantă și asiduă, uneori în chip natural și de la sine, alteori deliberat și metodic, a numeroase texte din domeniile și subdomeniile implicate în acest studiu, bibliografia astfel conturată reflectă zonele parcurse, dar și scrupulele, rigorile și temerile noastre. Opinia care s-a format astfel rămîne grevată de instrucția de specialitate în doar unul din domeniile în discuție (avînd o pondere prea mică, de altfel, în cadrul acestui studiu), de mulțimea și varietatea domeniilor implicate, de nuanțele adesea contradictorii care se degajă din textele cercetate, de propria neînțelegere a multor lucruri. În încercarea de a reduce efectele acestora am considerat că documentarea temeinică poate oferi învățătură și înțelegere, precum și dreptul la o opinie, iar citarea concomitentă a opiniilor diferite sau chiar divergente poate fi de folos în conturarea unei opinii echilibrate.

Baldwin, J.M. (1896). *A New Factor in Evolution*, în „The American Naturalist", vol. 30, iun., nr. 354, p. 441–451; iul., nr. 355, p. 536–553, CrossRef.
Baldwin, J.M. (1897). *Social and Ethical Interpretations in Mental Development*, New York.
Baldwin, J.M. (1909). *Darwin and the Humanities*, Baltimore.
Baldwin, J.M. (1917). *Development and Evolution*, London.
Ball, Ph. (2015). *Forging patterns and making waves from biology to geology: a commentary on Turing (1952) 'The chemical basis of morphogenesis'*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", 6 mart., vol. 370, nr. 1666, CrossRef.
Bania, A., Harris, S., Kinsley, H. & Boysen, S. (2008). *Constructive and deconstructive tool modification by chimpanzees (**Pan troglodytes**)*, în „Animal Cognition", ian., vol. 12, nr. 1, p. 85–95, CrossRef.
Banks, W., Pockett, S. & Gallagher, S. (2006). *Does Consciousness Cause Behavior? An Investigation of the Nature of Intuition*, Cambridge.
Barkow, J.H., Cosmides L. & Tooby, J. (ed.) (1992). *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*, New York.
Barnard, A. (2000). *History and Theory in Anthropology*, Cambridge, CrossRef.
Barrett, L., Henzi, P. & Rendall, D. (2007). *Social brains, simple minds: does social complexity really require cognitive complexity?*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biology", 29 apr., vol. 362, nr. 1480, p. 561–575, CrossRef.
Bassler, B.L. & Losick, R. (2006). *Bacterially speaking*, în „Cell", 21 apr., vol. 125, nr. 2, p. 237–246, CrossRef.
Bates, L. & Byrne, R. (2010). *Imitation: what animal imitation tells use about animal cognition*, în „Cognitive Sciences", sept.–oct., vol 1, nr. 5, p. 685–695, CrossRef.
Bateson, P.P.G. & Hinde, R.A. (ed.) (1976). *Growing points in ethology*, Cambridge.
Baumeister, R.F. (2010). *The cultural animal: Human nature, meaning, and social life*, Oxford, CrossRef.
Beck, J. (2013). *Why we can't say what animal think*, în „Philosophical Psychology", vol. 26, nr. 4, p. 520–546, CrossRef.
Beckers, G.J., Berwick, R.K. & Bolhuis, J.J. (2014). *Comparative analyses of speech and language converge on birds*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 549–550, CrossRef.
Beekman, M., Makinson, J.C., Couvillon, M.J., Preece, K. & Schaerf, T.M. (2015). *Honeybee linguistics—a comparative analysis of the waggle dance among species of Apis*, în „Frontiers in Ecology and Evolution", CrossRef.
Bekoff, M. (2003). *Consciousness and Self in Animals: Some Reflections*, în „Zygon", vol. 38, p. 229–245, CrossRef.
Bekoff, M. (2007). *The Emotional Lives of Animals*, New York.
Bell, A.V.;, Richerson, P.J. & McElreath, R. (2009). *Culture rather than genes provides greater scope for the evolution of large-scale human prosociality*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", 20 oct., vol. 106, nr. 42, p. 17671–17674, CrossRef.
Bell, J.S. (1987). *Speakable and unspeakable in quantum mechanics*, Cambridge.
Ben-Jacob, E., Cohen, I. & Gutnick, D.L. (1998). *Cooperative organization of bacterial colonies: from genotype to morphotype*, în „Annual Review of Microbiology", 52, p. 779–806, CrossRef.
Bentley-Condit, V.K. & Smith, E.O. (2010). *Animal tool use: current definitions and an updated comprehensive catalog*, în „Behaviour", vol. 147, nr. 2, p. 185, CrossRef.
Beran, M.J., Couchman, J.J., Coutinho, M.V.C., Boomer, J. & Smith, D.J. (2010). *Metacognition in Nonhumans: Methodological and Theoretical Issues in Uncertainty Monitoring*, în „Trends and Prospects in Metacognition Research", CrossRef.
Bickerton, D. (1990). *Language and Species*, Chicago.
Bickerton, D. (2007). *Language evolution: a brief guide for linguists*, în „Lingua", vol. 117, nr. 3, p. 510–526, CrossRef.
Block, N. (1995). *On a confusion about a function of consciousness*, în „Behavioral and Brain Sciences", iun., vol. 18, nr. 2, p. 227–247 (comentariile și răspunsurile p. 248–287), CrossRef.
Boehm, C. (1999). *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior*, Cambridge.
Boehm, C. (2012). *Moral origins: The evolution of virtue, altruism, and shame*, New York.
de Boer, B. & Perlman, M. (2014). *Physical mechanisms may be as important as brain mechanisms in evolution of speech*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 553–554, CrossRef.
Boesch, Ch. (2012). *Wild cultures: A Comparison Between Chimpanzee and Human Cultures*, Cambridge, CrossRef.
Boesch, Ch., Hohmann, G. & Marchant, L. (ed.) (2002). *Behavioural diversity in chimpanzees and bonobos*, Cambridge, CrossRef.
Bohr, N. (1933). *Light and Life*, în „Nature", mart., 131, p. 421–423, CrossRef.
Bonner, J.T. (1980). *The evolution of culture in animals*, Princeton.
Bonnie, K.E. & de Wall, F.B.M. (2012). *Primate Social Origin and the Origin of Gratitude*, în Emmons R.A. & McCullough, M.E. (ed.), *The Origin of Gratitude*, Oxford Scholarship Online, mart. CrossRef.
Bourke, A.F.G. (2011). *Principles of Social Evolution*, Oxford, CrossRef.
Bowles, S. & Gintis, H. (2011). *A Cooperative Species, Human Reciprocity and Its Evolution*, Princeton, CrossRef.
Boyd, B. (2006). *Getting It All Wrong: The proponents of Theory and Cultural Critique could learn a thing or two from bioculture*, în „American Scholar", 1 sept., vol. 4, nr. 75, p. 18–30.
Boyd, R. & Richerson, P.J. (1985). *Culture and the evolutionary process*, Chicago.

Boyd, R. & Silk, J.B. (2012). *How humans evolved*, New York.
Boysen, S.T. & Bertnson, G.G. (1989). *Numerical competence in a chimpanzee (**Pan troglodytes**)*, în „Journal of Comparative Psychology, 103, p. 23–31, CrossRef.
Brooks, D. (2001). *The social animal: The hidden sources of love, character, and achievement*, New York.
Broom, D.M., Sena, H. & Moynihan, K.L. (2009). *Pigs learn what a mirror image represents and use it to obtain information*, în „Animal Behaviour", vol. 78, nr. 5, p. 1037–1041, CrossRef.
Brown, J.L. (1983). *Cooperation – A Biologist's Dilemma*, în „Advances in the Study of Behavior", 13, p. 1–37, CrossRef.
Bryant, G.A. (2014). *The evolution of coordinated vocalizations before language*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 551–552, CrossRef.
Buchmann, St. & Reppelier, B. (2006). *Letters from the Hive: An Intimate History of Bees, Honey, and Humankind*.
Bugnyar, T., Schwab, C., Schloegl, C., Kotrschal, K. & Heinrich, B. (2007). *Ravens judge competitors through experience with play caching*, în „Current Biology", 23 oct., vol. 17, nr. 20, p. 1804–1808, CrossRef.
Burghardt, G.M. (1985). *Animal awareness: Current perceptions and historical perspective*, în „American Psychologist", aug., vol. 40, nr. 8, p. 905–919, CrossRef.
Bustamante, C.D., Fledel-Alon, A., Williamson, S., Nielsen, R., Hubisz, M.T., Glanowski, S., Tanenbaum, D.M., White, T.J., Sninsky, J.J., Hernandez, R.D., Civello, D., Adams, M.D., Cargill, M. & Clark, A.G. (2005). *Natural selection on protein-coding genes in the human genome*, în „Nature", 20 oct., vol., 437, nr. 7062, p. 1153–1157, CrossRef.
Butler, D. & Suddendorf, Th. (2014). *Reducing the neural search space for hominid cognition: What distinguishes human and great ape brains from those of small apes?*, în „Psychonomic Bulletin & Review", iun., vol. 21, nr. 3, p. 590–619, CrossRef.
Byrne, R. & Whiten, A. (ed.) (1988). *Machiavellian intelligence: social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes and humans*, Oxford.
Calcott, B. & Sterelny, K. (2011). *The major transitions in evolution revisited*, Cambridge, CrossRef.
Camazine, S., Deneubourg, J.L., Franks, N., Sneyd, J., Theraulaz, G. & Bonabeau, E. (2001). *Self-Organization in Biological Systems*, Princeton.
Campbell, B. (1988). *Human evolution: An Introduction to Man's Adaptations*, New York.
Campbell, B.G. (ed.) (1972). *Sexual selection and the descent of man*, Chicago.
Carroll, J., McAdams, D.P. & Wilson, E.O. (ed.) (2015). *Darwin's Bridge: Uniting the Sciences and Humanities*, Oxford.
Cavalli-Sforza, L.L. & Feldman, M.W. (1981). *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach*, Princeton, New Jersey.
Cheke L.G., Bird C.D. & Clayton, N.S. (2011). *Tool-use and instrumental learning in the Eurasian jay (**Garrulus glandarius**)*, în „Animal Cognition", mai, p. 441–455, CrossRef.
Choe, J.K. & Crespi, B.J. (ed.) (1997). *The Evolution of Social Behavior in Insects and Arachnids*, Cambridge.
Christiansen, M.H. & Kirby, S. (2003). *Language Evolution*, Oxford, New York, CrossRef.
Christiansen, M.H., Chater, N. & Reali, F. (2009). *The biological and cultural foundations of language*, în „Communicative & Integrative Biology", mai–iun., vol. 2, nr. 3, p. 221–222, CrossRef.
Christiansen, M.H., Reali, F. & Chater, N. (2011). *Biological Adaptations for Functional Features of Language in the Face of Cultural Evolution*, în „Human Biology", apr., vol. 83, nr. 2, p. 247–259, CrossRef.
Clark, M.E. (2002). *In Search of Human Nature*, London, New York, CrossRef.
Clayton, N.S. (2007). *Planning for the future by western scrub-jays*, în „Nature", 22 febr., vol. 445, nr. 7130, p. 919–921, CrossRef.
Clayton, N.S., Bussey, T.J. & Dickinson, A. (2003). *Can animals recall the past and plan for the future?*, în „Nature Reviews Neuroscience", aug., 4, p. 685–691, CrossRef.
Cochran, Gr. & Harpending, H. (2009). *The 10,000 year explosion: How civilization accelerated human evolution*, New York.
Coop, G., Bullaughey, K., Luca, F. & Przeworski, M. (2008). *The Timing of Selection at the Human FOXP2 Gene*, în „Molecular Biology and Evolution", 15 apr., vol. 25, nr. 7, p. 1257–1259, CrossRef.
Corballis, M.C. (2009). *The evolution of language*, în „Annals of the New York Academy of Sciences", mart., 1156, p. 19–43, CrossRef.
Corballis, M.C. (2010). *Mirror neurons and the evolution of language*, în „Brain and Language", ian., vol. 112, nr. 1, p. 25–35, CrossRef.
Correla, S.P.C., Dickinson, A. & Clayton, N.S. (2007). *Western scrub-jays anticipate future needs independently of their current motivational state*, în „Current Biology", 15 mai, vol. 17, nr. 10, p. 856–861, CrossRef.
Couchmann, J.J., Coutinho, M.V.C., Beran, M.J. & Smith, J.D. (2010). *Beyond Stimulus Cues and Reinforcement Signals: A New Approach to Animal Metacognition*, în „Journal of Comparative Psychology", vol. 124, nr. 4, p. 356–368, CrossRef.
Crespi, B.J. (2001). *The Evolution of Social Behavior in Microorganisms*, în „Trends in Ecology & Evolution", 1 apr., vol. 16, nr. 4, p. 178–183, CrossRef.
Crown, C., Laland, K. & Krause J. (ed.) (2011). *Fish Cognition and Behavior (Fish and Aquatic Resources)*, Wiley-Blackwell, CrossRef.
Crystall, J.D. & Foote, A.L. (2009). *Metacognition in Animals*, în „Comparative Cognition & Behavior Reviews", 4, p. 1–16, CrossRef.

Csibra, G. & Gergely, G. (2009). *Natural pedagogy*, în „Trends in Cognitive Sciences", vol. 13, nr. 4, p. 148–153, CrossRef.
Czárán, T. & Hoekstra, R.F. (2009). *Microbial communication, cooperation and cheating: quorum sensing drives the evolution of cooperation in bacteria*, în „PLoS One", 17 aug., vol. 4, nr. 8, e6655, CrossRef.
Dall, S.R.X., Giraldeau, L.-A., Olsson, O., McNamara, J.M. & Stephens, D.W. (2005). *Information and its use by animals in evolutionary ecology*, în „Trends in Ecology & Evolution", apr., vol. 20, nr. 4, p. 187–193, CrossRef.
Damasio, A.R. (2010). *Self comes to mind: Constructing the conscious brain*, New York.
Darwin, Ch. (1875). *The Descent of Man, and selection in relation to sex*, new edition revised and augmented, New York.
Dawkins, R. (2001). *Gena egoistă*, (trad. D. Crăciun), București.
Dawkins, R. (2009). *Ceasornicarul orb*, (trad. S. Mudava), București.
Deacon, T.W. (1997). *The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and the Human Brain*, New York.
Deacon, T.W. (2012). *Incomplete Nature: How Mind Emerged from Matter*, New York.
Dean, L.G., Kendal, R.L., Schapiro, S.J., Thierry, B. & Laland, K.N. (2012). *Identification of the Social and Cognitive Processes Undelying Human Cumulative Culture*, în „Science", 2 mart., vol. 335, nr. 6072, p. 1114–1118, CrossRef.
Degler, C.N. (2011). *In Search of Human Nature: The Decline of Darwinism in American Thought*, oct., Oxford Scholarship Online, CrossRef.
Delfour, F. & Marten, K. (2001). *Mirror image processing in three marine mammal species: killer whales (Orcinus orca), false killer whales (**Pseudorca crassidens**) and California sea lions (**Zalophus californianus**)*, în „Behavioral Processes", apr., vol. 53, nr. 3, p. 181–190, CrossRef.
Dobzhansky, Th. (1973). *Nothing in Biology Makes Sense except in the Light of Evolution*, în „The American Biology Teacher", mart., vol. 35, nr. 3, p. 125–129, CrossRef.
Dubern, J. & Diggle, St.P. (2008). *Quorum sensing by 2-alkyl-4-quinolones in Pseudomonas aeruginosa and other bacterial species*, în „Molecular BioSystems", sept., vol. 9, nr. 4, p. 882–888, CrossRef.
Dugatkin, L.A. (1997). *Cooperation among animals: An evolutionary perspective*, New York.
Durham, W. (1991). *Coevolution: Genes, culture and human diversity*, Stanford.
Eibl-Eibesfeldt, I. (1989). *Human ethology*, New York.
Emery, N.J. & Clayton, N.S. (2004). *The mentality of crows: convergent evolution of intelligence in corvids and apes*, în „Science", 10 dec., vol. 306, nr. 5703, p. 1903–1907, CrossRef.
Emery, N.J. & Clayton, N.S. (2008). *Imaginative scrub-jays, causal rooks, and a liberal application of Occam's aftershave*, în „Behavioral and Brain Sciences", apr., vol. 31, nr. 2, p. 134–135, CrossRef.
Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S.E., Lai, C.D.L., Victor Wiebe, V., Kitano, T., Monaco, A.P. & Paabo, S. (2002). *Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language*, în „Nature", 22 aug., vol. 418, p. 869–872, CrossRef.
Falk, D. (1975). *Comparative Anatomy of the Larynx in Man and the Chimpanzee: Implications for Language in Neanderthal*, în „American Journal of Physical Anthropology", 43, p. 123–132, CrossRef.
Feldman, M.W. & Laland, K.N. (1996). *Gene-culture coevolutionary theory*, în „Trends in Ecology & Evolution", noe., 11, p. 435–457, CrossRef.
Fischer, S.E., Vargha-Khadem, F., Watkins, K.E., Monaco, K.E. & Pembrey, M.E. (1998). *Localisation of a gene implicated in a severe speech and language disorder*, în „Nature Genetics", febr., vol. 18, nr. 2, p. 168–170, CrossRef.
Fitch, W.T. (2010). *The Evolution of Language*, Cambridge, CrossRef.
Fitch, W.T. & Reby, D. (2001). *The descended larynx is not uniquely human*, în „Proceedings of the Royal Society B", 22 aug., vol. 268, nr. 1477, p. 1669–1675, CrossRef.
Fitch, W.T., Huber, L. & Bugnyar, T. (2010). *Social cognition and the evolution of language: constructing cognitive phylogenies*, în „Neuron", 25 mart., vol. 65, nr. 6, p. 795–814, CrossRef.
Flinn, M.V. (1997). *Culture and the evolution of the social learning*, în „Evolution and Human Behavior", ian., vol. 18, nr. 1, p. 23–67, CrossRef.
Foster, K.R., Parkinson, K. & Thompson, Ch.R.L. (2007). *What can microbial genetics teach sociobiology?*, în „Cell", febr., vol. 23, nr. 2, p. 74–80, CrossRef.
Fouts, R.S. (1973). *Acquisition and testing of gestural signs in four young chimpanzees*, în „Science", vol. 180, nr. 4089, p. 978–980, CrossRef.
Fragaszy, D.M. & Perry, S. (ed.) (2003). *The Biology of Traditions: Models and Evidence*, Cambridge, CrossRef.
Frith, C. (2007). *Making up the mind: How the brain creates our mental world*, Oxford.
Furlong, E.E., Boose, K.J. & Boysen, S. (2008). *Raking it in: the impact of enculturation on chimpanzee tool use*, în „Animal Cognition", vol. 11, nr. 1, p. 83–97, CrossRef.
Gangestad, St.W. & Simpson, J.A. (ed.) (2007). *The evolution of mind: Fundamental questions and controversies*, New York, London.
Gardner, R.A., Gardner, B.T. & van Cantfort, T.E. (1989). *Teaching Sign Language to Chimpanzees*, Albany.
Gazzaniga, M.S. (1992). *Nature's Mind: Biological Roots of Thinking, Emotions, Sexuality, Language and Intelligence*, New York.
Gazzaniga, M.S. (2011). *Who's in Charge? Free Will and the Science of the Brain*, New York.
Geary, D.C. (2005). *The origin of mind: Evolution of brain, cognition, and general intelligence*, Washington.

Gintis, H. (2011). *Gene-culture coevolution and the nature of human sociality*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", 366, p. 878-888, CrossRef.
Gintis, H. (2014). *Inclusive fitness and the sociobiology of the genome*, în „Biology & Philosophy", iul., vol. 24, nr. 4, p. 477–515, CrossRef.
Gloag, E.S., Turnbull, L. & Whitchurch, C.B. (2015). *Bacterial Stigmergy: An Organising Principle of Multicellular Collective Behaviours of Bacteria*, în „Scientifica", CrossRef.
Goodall, J. (1964). *Tool-using and aimed throwing in a community of free-living chimpanzees*, în „Nature", vol. 201, nr. 4926, p. 1264–1266, CrossRef.
Goodall, J. (2010). *In the Shadow of Man*, Boston, New York.
Goodman, M. & Moffat A.S. (ed.) (2002). *Probing Human Origins*, Cambridge.
Gordon, D.M. (2010). *Ant Encounters: Interaction Networks and Colony Behavior*, Princeton, CrossRef.
Gottschall, J. (2012). *The storytelling animal: How stories make us human*, Boston.
Greenfield, P.M. (1991). *Language, tools and brain. The ontogeny and phylogeny of hierachically organized sequential behaviour*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 14, nr. 4, p. 531–595, CrossRef.
Gregg, D.C. (2012). *Free Will and Consciousness: A Determinist Account of the Illusion of Free Will*, Plymouth.
Griffin, D.R. (1984). *Animal Thinking*, Cambridge, London.
Griffin, D.R. (2001). *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*, Chicago.
Griffin, D.R. & Speck G.B. (2004). *New Evidence of Animal Consciousness*, în „Animal Cognition", ian., vol. 7, nr. 1, p. 5–18, CrossRef.
Gruber, Th., Zuberbühler, K., Clément, F. & van Schaik, C. (2015). *Apes have culture but may not know that they do*, în „Frontiers in Psychology", febr., vol. 6, art. 91, CrossRef.
Guttridge, T.L., Myrberg, A.A., Porcher, I.F., Sims, D.W. & Krause, J. (2009). *The role of learning in shark behaviour*, dec., vol. 10, nr. 4, p. 450–469, CrossRef.
Guttridge, T.L., van Dijk, S., Stamhuis, E.J., Krause, J., Gruber, S.H. & Brown, C. (2013). *Social learning in juvenile lemon sharks,* ***Negaprion brevirostris***, în „Animal Cognition", ian., vol. 16, nr. 1, p. 55–64, CrossRef.
Guttridge, T.hspL. & Brown, C. (2014). *Learning and memory in the Port Jackson shark,* ***Heterodontus portusjacksoni***, în „Animal Cognition", mart., vol. 17, nr. 2, p. 415–425, CrossRef.
Hagen, S.J. (ed.) (2015). *The Physical Basis of Bacteria Quorum Communication*, Gainesville, CrossRef.
Hamilton, W.D. (1964a). *The genetical evolution of social behaviour. I*, în „Journal of Theoretical Biology", iul., vol. 7, nr. 1, p. 1–16, CrossRef.
Hamilton, W.D. (1964b). *The genetical evolution of social behaviour. II*, în „Journal of Theoretical Biology", iul., vol. 7, nr. 1, p. 17–52, CrossRef.
Hammerstein, P. (ed.) (2003). *Genetic and Cultural Evolution of Cooperation*, MIT.
Hardy, S.B. (2009). *Mothers and others: The evolutionary origins of mutual understanding*, Cambridge.
Hare, B., Call, J., Agnetta, B. & Tomasello, M. (2000). *Chimpanzees know what conspecific do and do not see*, în „Animal Behaviour", apr., vol. 59, nr. 4, p. 771–785 (CrossRef.
Hare, B., Call, J. & Tomasello, M. (2006). *Chimpanzees deceive a human competitor by hiding*, în „Cognition", oct., vol. 101, nr. 3, p. 495–514, CrossRef.
Hauser, M.D. (2000). *The Evolution of Communication*, MIT.
Hauser, M.D. (2001). *Wild Minds: What Animals Really Think*, New York.
Hauser, M.D., Chomsky, N. & Fitch, W.T. (2002). *The Faculty of language: What Is It, Who Has It, and How Did It Evolve?*, în „Science", 22 noe., vol. 298, nr. 5598, p. 1569–1579, CrossRef.
Heinrich, J. (2004). *Cultural group selection, coevolutionary processes and large-scale cooperation*, în „Journal of Economic Behavior & Organization", 53, p. 3–35, CrossRef.
Heinrich, J. & McElreath, R. (2003). *The Evolution of Cultural Evolution*, în „Evolutionary Anthropology", 19 mai, vol. 12, nr. 3, p. 123–135, CrossRef.
Herrmann, E. & Tomasello M. (2006). *Apes' and children's understanding of cooperative and competitive motives in a communicative situation*, în „Developmental Science", vol. 9, nr. 5, p. 518–529, CrossRef.
Herrmann, E., Wobber, V. & Call, J. (2008). *Great Apes' (****Pan troglodytes, Pan paniscus, Gorilla gorilla, Pongo pygmaeus****) understanding of tool functional properties after limited experience*, în „Journal of Comparative Psychology", vol. 122, nr. 2, p. 220–230, CrossRef.
Heyes, C.M. (1993). *Imitation, culture and cognition*, în „Animal Behavior", noe., vol. 5, nr. 46, p. 999–1010, CrossRef.
Heyes, C.M. (1994). *Social learning in animals: categories and mechanisms*, în „Biological Reviews", mai, vol. 69, nr. 2, p. 207–231, CrossRef.
Heyes, C.M. (2012). *Grist and mills: on the cultural origins of cultural learning*, în „Philosophical Transactions of Royal Society B", aug., vol. 367, nr. 1599, p. 2181–2191, CrossRef.
Hinton, G.E. & Nowlan, S.J. (1987). *How learning can guide evolution*, în „Complex Systems", vol. 3, nr. 1, p. 495–502.
Hobaiter, C. & Byrne, R.W. (2011). *The gestural repertoire of the wild chimpanzee*, în „Animal Cognition", sept., vol. 14, nr. 4, p. 745–767, CrossRef.

Hochner, B., Shomrat, T. & Graziano, F. (2006). *The Octopus: a model for a comparative analysis of the evolution of learning and memory mechanisms*, în „Biology Bulletin", 210, p. 308–317.
Hockett, C. (1960). *The origin of speech*, în „Scientific American", vol. 203, nr. 3, p. 88–96, CrossRef.
Hofstadter, D.R. (1982). *Can creativity be mechanized?*, în „Scientific American", sept., vol. 247, p. 20–29.
Hohmann, G. & Fruth, B. (2003). *Culture in Bonobos? Between-species and within-species variation in behavior*, în „Current Anthropology", aug.–oct., vol. 44, nr. 4, p. 563–571, CrossRef.
Holzhaider L.C., Hunt, G.R. & Gray, J.D. (2010). *Social learning in New caledonian crows*, în „Learning & Behavior", aug., vol. 30, nr. 3, p. 206–219, CrossRef.
Horner, V., Proctor, D., Bonnie, K.E., Whiten, A. & de Waal, F.B.M. (2010). *Prestige affects cultural learning in chimpanzees*, în Public Library of Science one, 19 mai, vol. 5, nr. 5, e10625, CrossRef.
Hölldobler, B. & Wilson, E.O. (1990). *Ants*, Harvard.
Hölldobler, B. & Wilson, E.O. (2009). *The Superorganism: the Beauty, Elegance, Strangesness of Insect Societies*.
Hume, D. (1987). *Cercetare asupra intelectului omenesc*, (trad. Mircea Flonta, Adrian-Paul Iliescu, Constanța Ioniță), București.
Hunt, G.R. (1996). *Manufacture and use of hook-tools by New Caledonian crows*, în „Nature", ian., vol. 379, nr. 6562, p. 249–251, CrossRef.
Hunt, G.R. & Gray, R.D. (2003a). *The crafting of hook tools by wild New Caledonian crows*, în „Proceedings of the Royal Society of london, Series B", 7 febr., vol. 270 supl. 3, S88–S90, CrossRef.
Hunt, G.R. & Gray, R.D. (2003b). *Diversification and cumulative evolution in New Caledonian crow tool manufacture*, în „Proceedings of the Royal Society of London, Series B", 22 apr., vol. 270, nr. 1515, p. 867–874, CrossRef.
Hurford J.R., Studdert-Kennedy, M. & Knight, C. (ed.) (1998). *Approaches to the evolution of language: Social and cognitive bases*, Cambridge.
Hyatt, C.W. (1998). *Responses of gibbons (**Hylobates lar**) to their mirror images*, în „American Journal of Primatology", vol. 45, nr. 3, p. 307–311, CrossRef.
Interdisciplinaritatea = ***, *Interdisciplinaritatea și științele umane*, București, 1986.
van Inwagen, P. (1983). *An essay on Free Will*, New York.
Irons, W. (1998). *Adaptively relevant environments versus the environment of evolutionary adaptedness*, în „Evolutionary Anthropology", vol. 6, nr., 6, p. 194–204, CrossRef.
James, W. (1879). *Are we automata?*, în „Mind", vol. 4, nr. 13, p. 1–22, CrossRef.
Joyce, R., Calcott B., Sterelny K. & Fraser B. (2013). *Cooperation and it's Evolution*, MIT.
Jozefowiez, J., Staddon, J.E.R. & Cerutti, D.T. (2009). *Metacognition in animals: how do we know that they know?*, în „Comparative Cognition & Behavior Reviews", 4, p. 29–39, CrossRef.
Jung, C.G. & Pauli, W. (2012). *The Interpretation of Nature and Psyche: Synchronicity – An Acausal Conecting Principle / The Influence of Archetypal Ideas on the Scientific Theories of Kepler*, New York.
Kandel, E.R., Dudai, Y. & Mayford, M.R. (2014). *The Molecular and Systems Biology of Memory*, în „Cell", 27 mart., vol. 157, nr. 1, p. 163–186, CrossRef.
Kawamura, S. (1959). *The process of sub-culture propagation among Japanese macaques*, în „Primates", vol. 2, nr. 1, p. 43–60, CrossRef.
Kaznatcheev, A. (2014). *Misleading models: How learning can guide evolution*, 7 febr.
Keeley, B. (2004). *Anthropomorphism, primatomorphism, mammalomorphism: understanding cross-species comparisons*, în „Biology and Philosophy", sept., vol. 19, nr. 4, p. 521–540, CrossRef.
Keller, L. & Gordon, E. (2009). *The Lives of Ants*, Oxford.
Keller, L. & Surette, M.G. (2006). *Communication in bacteria: an ecological and evolutionary perspective*, în „Nature Reviews Microbiology", apr., 4, p. 249–258, CrossRef.
Kellogg, W.N. & Kellogg, L.A. (1933). *The Ape and the Child: a study of Environmental Influence Upon Early Behavior*, New York.
Kenward, B., Weir, A.A.S., Rutz, Ch. & Kacelnik, A. (2005). *Behavioural ecology: Tool manufacture by naive juvenile crows*, în „Nature", 13 ian., vol. 433, nr. 7022, p. 121, CrossRef.
Klein, R.G. (2009). *The human career: Human biological and cultural origins*, Chicago.
Klein, R.G. & Blake, E. (2002). *The dawn of human culture*, New York.
Koehler, W. (1976). *The mentality of apes*, London, Toronto.
Kohlstedt, S.G. & Kaiser, D. (2003). *Science and the American Century: Readings from "Isis"*, Chicago.
Kopps, A.M., Ackermann, C.Y., Sherwin, W.B., Allen, S.J., Bejder, L. & Krützen M. (2014). *Cultural transmission of tool use combined with habitat specializations leads to fine-scale genetic structure in bottlenose dolphins*, în „Proceedings of the Royal Society B", 19 mart., vol. 281, nr. 1782, CrossRef.
Krützen, M., Kreicker, S., MacLeod, C.D., Learmonth, J., Kopps, A.M., Walsham, P. & Allen, S.J. (2014). *Cultural transmission of tool use by Indo-Pacific bottlenose dolphins (Tursiops sp.) provides access to a novel foraging niche*, în „Proceedings of the Royal Society B", iun., vol. 281, nr. 1784, CrossRef.
Ladygina-Kohts, N.N. & de Waal, F.B.M. (2002). *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence*, translator: B. Vekker, New York.

Lakatos, L. & Janka, Z. (2008). *Az emberi agy és intelligencia evolúciója*, în „Ideggyógyászati Szemle", iul., vol. 61, nr. 7–8, p. 220–229.
Laland, K.N. & Brown, G.R. (2011). *Sense and nonsense: Evolutionary perspectives on human behaviour*, New York.
Laland, K.N. & Galef, B.G. (2009). *The Question of the Animal Culture*, Harvard.
Lane, N. (2009). *Life ascending: The ten great inventions of evolution*, New York.
Leadbeater, E. (2015). *What evolves in the evolution of social learning?*, în „Journal of Zoology", 5 ian., vol. 295, nr. 1, p. 4–11, CrossRef.
Lefebvre, L. (2013). *Brains, innovations, tools and cultural transmission in birds, non-human primates and fossils hominins*, în „Frontiers in Human Neuroscience", 6 iun., vol. 7, nr. 245, CrossRef.
Lefebvre, L., Nicolakakis, N. & Boire, B. (2002). *Tools and brains in birds*, în „Behaviour", vol. 139, p. 939–973, CrossRef.
Lenneberg, E.H. (1971). *Of language, knowledge, apes, and brains*, în „Journal of Psycholinguistic Research", mart., vol. 1, nr. 1, p. 1–29, CrossRef.
Lenti-Boero, D. (2014). *Early human communication helps in understanding language evolution*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 563–564, CrossRef.
Libet, B. (1985). *Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action*, în „Behavioral and Brain Sciences", 8, p. 529–566, CrossRef.
Lieberman, P. (2002). *On the nature and evolution of the neural bases of human language*, în „American Journal of Physical Anthropology. Supplement: Yearbook of Physical Anthropology", dec., vol. 119, nr. supl. 35, p. 36–62, CrossRef.
Lindahl, B.I.B. (1997). *Consciousness and biological evolution*, în „Journal of Theoretical Biology", 21 aug., vol. 187, nr. 4, p. 613–629, CrossRef.
Linden, D.J. (2007). *The accidental mind*, Cambridge.
Lock, A. (ed.) (1978). *Action, Gesture and Symbol*, New York.
Lumsden, C. & Wilson, E. (2005). *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Process*, Singapore, New Jersey, London.
Lycett, S.J., Collard, M. & McGrew, W.C. (2007). *Phylogenetic analyses of behavior support existence of culture among wild chimpanzees*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", vol. 104, nr. 45, p. 17588–17592, CrossRef.
MacLarnon, A.M. & Hewit, G.P. (1999). *The evolution of human speech: The role of enhanced breathing control*, în „American Journal of Physical Anthropology", iul., vol. 109, nr. 3, p. 341–363, CrossRef.
MacLean, E.L., Matthews, L.J., Hare, B.A., Nunn, C.L., Anderson, R.C., Aureli, F., Brannon, E.M., Call, J., Drea, C.M., Emery, N.J., Haun, D.B., Herrmann, E., Jacobs, L.F., Platt, M.L., Rosati, A.G., Sandel, A.A., Schroepfer, K.K., Seed, A.M., Tan, J., van Schaik, C.P. & Wobber, V. (2012). *How does cognition evolve? Phylogenetic comparative psychology*, în „Animal cognition", mart., vol. 15, nr. 2, p. 223–238, CrossRef.
Majid, A., Bowerman, M., Kita, S., Haun, D.B.M. & Levinson, St.C. (2004). *Can language restructure cognition? The case for space*, în „Trends in Cognitive Sciences", mart., vol. 8, nr. 3, p. 108–114, CrossRef.
Matsuzawa, T. (ed.) (2008). *Primate origins of human cognition and behavior*, Tokyo, Berlin, Heidelberg, New York.
Mattei, T.A. (2014). *Speech as a breakthrough signaling resource in the cognitive evolution of biological complex adaptive systems*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 564–565, CrossRef.
Matthew, Fr. (2012). *Quantum entanglement shows that reality can't be local*, în „Nature Physics", 30 oct., CrossRef.
Maynard Smith, J. & Harper, D. (2003). *Animal Signals*, Oxford.
Maynard Smith, J. & Szathmáry, E. (1995). *The major transitions in evolution*, Oxford.
McGrew, W. (1992). *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution*, Cambridge, CrossRef.
McGrew, W. (2004). *The Cultured Chimpanzee: Reflections on Cultural Primatology*, Cambridge, CrossRef.
Mead, M. (1970). *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap*, New York.
Mead, M. (2012). *Continuities in cultural evolution*, New Brunswick.
Mead, M. (ed.) (2003). *Cooperation and competition among primitive peoples*, New Brunswick.
Megill, J. (2007). *Naturalism, Physicalism and Epiphenomenalism*, în „Philosophical Psychology", vol. 20, nr.6, p. 681–686, CrossRef.
Meguerditchian, A., Taglialatela, J.P., Leavens, D.A. & Hopkins, W.D. (2014). *Why vocal production of atypical sounds in apes and its cerebral correlates have a lot to say about the origin of language*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 565–566, CrossRef.
Mellars, P. & Stringer, Ch.B. (ed.) (1989). *The human revolution: Behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans*, Princeton.
Merker, B. (2007). *Consciousness without a cerebral cortex: A challenge for neuroscience and medicine*, în „Behavioral and Brain Sciences", vol. 30, nr. 1, p. 63–134, CrossRef.
Mesoudi, A. (2011). *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture & Synthesize the Social Sciences*, Chicago, CrossRef.
Metcalfe, J. & Shimamura, A.P. (1994). *Metacognition: knowing about knowing*, Cambridge.
Michod, R.E. (1996). *Cooperation and conflict in the evolution of individuality. II. Conflict mediation*, în „Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", 22 iul., vol. 263, nr. 1372, p. 813–822, CrossRef.
Michod, R.E. (1997). *Cooperation and conflict in the evolution of individuality. I. Multilevel selection of the organism*, în „The

American Naturalist", apr., vol. 149, nr. 4, p. 607–645, CrossRef.
Michod, R.E. & Roze, D. (2001). *Cooperation and conflict in the evolution of multicellularity*, în „Heredity" (Edinb), ian., vol. 86, nr. 1, p. 1–7, CrossRef.
Miller, E.K., Freedman, D.J. & Wallis, J.D. (2002). *The Prefrontal Cortex: Categories, Concepts and Cognition*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", 29 aug., vol. 357, nr. 1424 p. 1123–1136, CrossRef.
Moll, H. & Tomasello, M. (2007). *Cooperation and human cognition: the Vygotskian intelligence hypothesis*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences", vol. 362, nr. 1480, p. 639–648, CrossRef.
Morris, D. (1999). *The naked ape: The controversial classic of man's origins*, New York.
Moss, C. (1988). *Elephant memories: Thirteen years in the life of an elephant family*, New York.
Nadell, C.D., Bucci, V., Drescher, K., Levin, S.A., Bassler, B.L. & Xavier, J.B. (2013). *Cutting through the complexity of cell collectives*, în „Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences", 30 ian., vol. 280, nr. 1755, CrossRef.
Nelson, T.O. (ed.) (1992). *Metacognition: Core readings*, Toronto, CrossRef.
Nesse, M.H. (ed.) (1995). *Bio-aesthetics: bridging the gap between evolutionary theory and the arts*.
Nisbett, R.E. & Wilson, T.D. (1977). *Telling More Than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes*, în „Psychological Review", vol. 84, nr. 3, p. 231–259, CrossRef.
Nishida, T. (1968). *The social group of wild chimpanzees in the Mahali Mountains*, în „Primates", sept., vol. 9, nr. 3, p. 167–224, CrossRef.
Noad, M.J., Cato, D.H., Bryden, M.M., Jenner, M.-N. & Jenner, K.C.S. (2000). *Cultural revolution in whale songs*, în „Nature", 30 noe., vol. 408, p. 537, CrossRef.
O'Bleness, M., Searles, V.B., Varki, A., Gagneux, P. & Sikela, J.M. (2012). *Evolution of genetic and genomic features unique to the human lineage*, în „Nature Reviews Genetics", dec., vol. 13, nr. 12, p. 853–866, CrossRef.
Oller, D.K. (2014). *Phonation takes precedence over articulation in development as well as evolution of language*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 567–568, CrossRef.
Orban, G.A. & Caruana, F. (2014). *The neural basis of human tool use*, în „Frontiers in psychology", 9 apr., vol. 9, nr. 5, p. 310, CrossRef.
Osborn, H.F. (1897). *The limits of organic selection*, în „The American Naturalist", noe., 31, p. 944–951, CrossRef.
Osborn, H.F. (2014). *De la greci la Darwin*, (trad. Al. Gafton și Adina Chirilă), Iași.
Parker, S.T. & Gibson, K.R. (ed.) (1990). *'Language' and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*, Cambridge, CrossRef.
Parsek, M.R. & Greenberg, E.P. (2005). *Sociomicrobiology: the connections between quorum sensing and biofilms*, în „Trends Microbiology", ian., 1, p. 27–33, CrossRef.
Passingham, R. (1982). *The human primate*, London.
Pasternak, C. (ed.) (2007). *What makes us human?*, Oxford.
Patterson, F.G. & Linden, E. (1981). *The education of Koko*, New York.
Payne, K. & Payne, R. (1985). *Large-scale changes over 19 years in songs of humpback whales in Bermuda*, în „Zeitschrift für Tierpsychologie", vol. 68, nr. 2, p. 89–114, CrossRef.
Penn, D.C., Holyoak, K.J. & Povinelli, D.J. (2008). *Darwin's mistake: explaining the discontinuity between human and nonhuman minds*, în „Behavioral and Brain Sciences", apr., 31, p. 109–130, CrossRef.
Perry, S. & Manson, J. (2003). *Traditions in monkeys*, în „Evolutionary Anthropology", apr., vol. 12, nr. 2, p. 71–81, CrossRef.
Pinker, St. (1984). *Language Learnability and Language Development*, Cambridge.
Pinker, St. (1997). *How the mind works*, New York.
Pinker, St. & Bloom, P. (1990). *Natural language and natural selection*, în „Behavioral and Brain Sciences", vol. 13, nr. 4, p. 707–784, CrossRef.
Popper, K. (2002). *The Logic of Scientific Discovery*, London.
Popper, K. (2012). *The Two Fundamental Problems of the Theory of Knowledge*, London, New York.
Povinelli, D. (2003). *Folk Physics for Apes: The Chimpanzee's theory of how the world works*, Oxford, CrossRef.
Povinelli, D.J., Gallup, G.G.jr., Eddy, T.J., Bierschwale, D.T., Engstrom, M.C., Perilloux, H.C. & Toxopeus, I.B. (1997). *Chimpanzees recognize themselves in mirrors*, în „Animal Behaviour", 2 mai, vol., 53, nr. 5, p. 1083–1088, CrossRef.
Povinelli, D.J., Nelson, K.E. & Boysen, S.T. (1990). *Inferences about guessing and knowing by chimpanzees (**Pan troglodytes**)*, în „Journal of Comparative Psychology", 104, p. 203–210, CrossRef.
Povinelli, D.J., Rulf, A.B., Landau, K.R. & Bierschwale, D.T. (1993). *Self-recognition in chimpanzees (**Pan troglodytes**): distribution, ontogeny, and patterns of emergence*, în „Journal of Comparative Psychology", dec., vol. 107, nr. 4, p. 347–372, CrossRef.
Power, M. (1991). *The Egalitarians: Human and chimpanzee*, Cambridge, CrossRef.
Premack, D. (1971). *Language in Chimpanzee?*, în „Science", vol. 172, nr. 3985, p. 808–822, CrossRef.
Premack, D. (2007). *Human and animal cognition: continuity and discontinuity*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", 28 aug., vol. 104, nr. 5, p. 13861–13867, CrossRef.
Premack, D. (2010). *Why Humans Are Unique. Three Theories*, în „Perspectives on Psychological Science", ian., vol. 5, nr. 1, p. 22–31, CrossRef.

Premack, D. & Premack, J. (1983). *The mind of an ape*, New York.
Premack, D. & Woodruff, G. (1978). *Does the chimpanzee have a theory of mind?*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 1, nr. 4, p. 515–526. [Call, J. & Tomasello, M. (2008). *Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later*, în „Trends in Cognitive Sciences", mai, vol. 12, nr. 5, p. 187–192, CrossRef].
Preuss, T.M. (2012). *Human brain evolution: From gene discovery to phenotype discovery*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", iun., 109, supl. 1, p. 10709–10716, CrossRef.
Prigogine, I. & Stengers, I. (1984). *Noua alianță. Metomorfoza științei* (trad. Cristina Boico și Zoe Manolescu), București, 1984.
Pross, A. (2012). *What is life? How chemistry becomes biology*, Oxford.
Pruetz, J. & Bertolani, P. (2007). *Savanna chimpanzees, Pan troglodytes verus, hunt with tools*, în „Current Biology", 6 mart., vol. 17, nr. 6, p. 1–6 CrossRef.
Prusiner, S.B. (1998). *Prions*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", 10 noe., nr. 95, vol. 23, p. 13363–13383.
Purpura, G.J. (2006). *In Search of Human Uniqueness*, în „Philosophical Psychology", vol. 19, nr. 4, p. 443–461, CrossRef.
Pușcariu, S. (1994). *Limba română*, II. *Rostirea*, București (ed. I: 1959).
Raby, C.R., Alexis, D.M., Dickinson, A. & Clayton, N.S. (2007). *Planning for the future by western scrub-jays*, în „Nature", 22 febr., vol. 445, nr. 7130, p. 919–921, CrossRef.
Rainey, P.B. & Rainey, K. (2003). *Evolution of cooperation and conflict in experimental bacterial populations*, în „Nature", 4 sept., 425, p. 72–74, CrossRef.
Ramsey, G. (2013). *Culture in Humans and other Animals*, în „Biology and Philosophy", vol. 28, nr. 3, p. 457–479, CrossRef.
Rădulescu-Motru, C. (1932). *Vocația. Factor hotărîtor în cultura popoarelor*, București.
Rădulescu-Motru, C. (1998). *Psihologia poporului român*, ediție îngrijită de Al. Boboc, București.
Reid, Ch.R., Garnier, S., Beekman, M. & Latty, T. (2015). *Information integration and multiattribute decision making in non-neuronal organisms*, în „Animal Behaviour", febr., 100, p. 44–50, CrossRef.
Reiss, D. & Marino, L. (2001). *Mirror self-recognition in the bottlenose dolphin: a case of cognitive convergence*, în „Proceedings of National Acadademy of Scienced of the U.S.A.", vol. 98, nr. 10, p. 5937–5942, CrossRef.
Rendell, L. & Whitehead, H. (2001). *Culture in whales and dolphins*, în „Behavioral and Brain Sciences", vol. 24 nr. 2, p. 309–382, CrossRef.
Rendell, L., Boyd, R., Cownden, D., Enquist, M., Eriksson, K., Feldman, M.W., Fogarty, L., Ghirlanda, S., Lillicrap, T. & Laland, K.N. (2010). *Why Copy Others? Insights from the Social Learning Strategies Tournament*, în „Science", 9 apr., vol. 328, nr. 5975, p. 208–213, CrossRef.
Richerson, P.J. & Boyd, R. (2005). *Not By Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*, Chicago, CrossRef.
Rico-Gray, V. & Oliveira, P.O. (2007). *The Ecology and Evolution of Ant-Plant Interactions*, Chicago.
van Riel, G. & Destrée, P. (ed.) (2009). *Ancient perspectives on Aristotle's De anima*, Leuven.
Romanes, G. (1884). *Animal intelligence*, New York.
Romanes, G. (1900). *Mental evolution in animals, with a posthumous essay on instinct by Charles Darwin*, New York.
Rothschild, Fr.S. (2000). *Creation and Evolution: A Biosemiotic Approach*, New Jersey.
Runciman, W., Maynard Smith, J. & Dunbar, R.I.M. (ed.) (1996). *Evolution of social behaviour patterns in primates and man*, Oxford.
Russon, A.E., Bard, K.A. & Parker, S.T. (ed.) (1996). *Reaching into thought: The minds of the great apes*, Cambridge.
Sapolsky, R. (2006). *Social cultures among nonhuman primates*, în „Current Anthropology", vol. 47, nr. 4, p. 641–648, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S. & Fields, W.M. (2000). *Linguistic, cultural and cognitive capacities of bonobos (Pan paniscus)*, în „Culture and Psychology", vol. 6, nr. 2, p. 131–153, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., Fields, W.M. & Taglialatela, J.P. (2000). *Ape Consciousness-Human Consciousness: A Perspective Informed by Language and Culture*, în „American Zoologist", vol. 40, nr. 6, p. 910–921, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., McDonald, K., Sevcik, R.A., Hopkins, W.D. & Hopkins, E.R. (1986). *Spontaneous symbol acquisition and communicative use by pygmy chimpanzees (Pan paniscus)*, în „Journal of Experimental Psychology: General", sept., vol. 115, nr. 2, p. 211–235.
Savage-Rumbaugh, E.S., Murphy, J., Sevcik, R.A., Brakke, K.E., Williams, S.L. & Rumbaugh, D.M. (1993). *Language comprehension in ape and child*, în „Monographs of the Society for Research in Child Development", vol. 58, nr. 3–4, p. 1–222, CrossRef.
Savage-Rumbaugh, E.S., Rumbaugh, D.M. & McDonald, K. (1985). *Language learning in two species of apes*, în „Neuroscience and Biobehavioral Reviews", vol. 9, p. 653–665, CrossRef.
van Schaik, C.P. & Knott, Ch.D. (2001). *Geographic variation in tool use on Neesia fruits in orangutans*, în „American Journal of Physical Anthropology", apr., vol. 114, nr. 4, p. 331–342, CrossRef.
van Schaik, C.P., Ancrenaz, M., Brogen, G., Galdikas, B., Knott, Ch.D., Singleton, I., Suzuki, A., Utami, S.S. & Merrill, M. (2003). *Orangutan cultures and the evolution of material culture*, în „Science", 3 ian., vol. 299, nr. 5603, p. 102–105, CrossRef.
van Schaik, C.P., van Deaner, R.O. & Merrill, M.Y. (1999). *The conditions for tool use in primates: implications for the evolution of material culture*, în „Journal of Human Evolution", 36, p. 719–741, CrossRef.
Schluessel, V. (2015). *Who would have thought that 'Jaws' also has brains? Cognitive functions in elasmobranches*, în „Animal

Cognition", ian., vol. 18, nr. 1, p. 19–37, CrossRef.
Schrier, A.M., Harlow, H.F. & Stollnitz, F. (2013). *Behavior of non-human primates*, New York, London, CrossRef.
Schürch, R. & Grüter, Ch. (2014). *Dancing Bees Improve Colony Foraging Success as Long-Term Benefits Outweigh Short-Term Costs*, CrossRef.
Searle, J. (2005). *Consciousness*, în: Honderich T., *The Oxford companion to philosophy*, Oxford.
Shubin, N. (2008). *Your inner fish: A journey into the 3.5-billion-year history of the human body*, New York, 2008.
Snow, C.P. (1993). *The Two Cultures*, Cambridge, CrossRef.
Soltis, J., Boyd, R. & Richerson, P.J. (1995). *Can Group-functional Behaviors Evolve by Cultural Group Selection? An Empirical Test*, în „Current Anthropolgy", iun., vol. 36, nr. 3, p. 473–494, CrossRef.
Stenholm, S. (2011). *The Quest for Reality: Bohr and Wittgenstein: Two Complementary Views*, Oxford.
Suddendorf, Th. & Corballis, M.C. (2007). *The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans?*, în „Behavoral and Brain Sciences", iun., vol. 30, nr. 3, p. 299–351, CrossRef.
Suddendorf, Th. & Whiten, A. (2001). *Mental evolution and development: Evidence for secondary representation in children, great apes, and other animals*, în „Psychological Bulletin", sept., vol. 127, nr. 5, p. 629–650, CrossRef.
Taylor, A.H. & Gray, R.D. (2014). *Is there a link between the crafting of tools and the evolution of cognition?*, în „Cognitive Science", 23 sept., vol., 5, nr. 6, p. 693–703, CrossRef.
Taylor, A.H., Miller, R. & Gray, R.D. (2012). *New Caledonian crows reason about hidden causal agents*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences", vol. 109, nr. 40, p. 16389–16391, CrossRef.
Tebbich, S., Taborsky, M., Fessl, B. & Blomqvist, D. (2001). *Do woodpecker finches acquire tool-use by social learning?*, în „Proceedings Biological Sciences", 7 noe., vol. 268, nr. 1382, p. 2189–2193, CrossRef.
Tennie, C., Call, J. & Tomasello, M. (2009). *Racheting up the ratchet: on the evolution of cumulative culture*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biology", aug., vol. 364, nr. 1528, p. 2405–2415, CrossRef.
Terrace, H.S. (1979). *Nim: A chimpanzee who learned Sign Language*, New York.
Thagard, P. (2010). *The brain and the meaning of life*, Princeton, CrossRef.
Théoret, H. & Pascual-Leone, A. (2002). *Language Acquisition: Do as You Hear*, în „Current Biology", 29 oct., vol. 12, nr. 21, p. R736–737, CrossRef.
Thompson, J.N. (1994). *The Coevolutionary Process*, Chicago, CrossRef.
Thompson, J.N. (1999). *The Evolution of Species Interactions*, în „Science", 25 iun., vol. 284, nr. 5423, p. 2116–2118, CrossRef.
Thompson, J.N. (2005). *The Geographic Mosaic of Coevolution*, Chicago.
Thompson, J.N. (2013). *Relentless Evolution*, Chicago, CrossRef.
Thompson, J.N., Nuismer, S.L. & Gomulkiewicz, R. (2002). *Coevolution and Maladaptation*, în „Integrative & Comparative Biology", apr., vol. 42, nr. 2, p. 381–387, CrossRef.
Thompson Klein, J. (1990). *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*, Detroit.
Thompson Klein, J. (1996). *Crossing Boundaries: Knowledge, Disciplinarities and Interdisciplinarities*.
Thorndike, E.L. (1911). *Animal intelligence. Experimental studies*, MacMillan.
Tomasello, M. (1999). *The cultural origins of Human Cognition*, Cambridge.
Tomasello, M. (2003). *Constructing A Language. A Usage-Based Approach*, Cambridge, Harvard.
Tomasello, M. (2008). *The Origins of Human Communication*, Cambridge, MIT.
Tomasello, M. & Call, J. (1997). *Primate cognition*, Oxford.
Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T. & Moll, H. (2005). *Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition*, în „Behavioral and Brain Sciences", oct., vol. 28, nr. 5, p. 675–691, CrossRef.
Tomasello M., Kruger, A.C. & Ratner, H.H. (1993). *Cultural Learning*, în „Behavioral and Brain Sciences", vol. 16, nr. 3, p. 495–552, CrossRef.
Vaihinger, K. (2001). *Filozofia lui ca și cum*, (trad. Liviu Cotrău), București.
Vargha-Khadem, F., Watkins, K.E., Price, C.J., Ashburner, J., Alcock, K.J., Connelly, A., Frackowiack, R.S., Friston, K.J., Pembrey, M.E., Mishkin, M., Gadian, D.G. & Passingham, R.E. (1998). *Neural basis of an inherited speech and language disorder*, în „Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.", 13 oct., vol., 21, nr. 95, p. 12695–12700, CrossRef.
Vauclair, J. (1996). *Animal Cognition: an introduction to Modern Comparative Psychology*, Harvard.
deVore, I. (ed.) (1965). *Primate Behavior:Field studies of monkeys and apes*, Cambridge.
de Waal, F. (2003). *GOOD NATURED: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Harvard, Cambridge, London.
de Waal, F. (2006). *Primates and Philosophers*, Princeton.
de Waal, F.B.M., Smith Churchland, P., Pievani, T. & Parmigiani, S. (2014). *Evolved Morality: The Biology and Philosophy of Human Conscience*, Leiden, Boston.
Wald, H. (1970). *Homo significans*, București.
Wald, H. (1983). *Ideea vine vorbind*, București.
Walker, St. (1983). *Animal thought*, London.
Wallman, J. (1992). *Aping Language*, Cambridge, CrossRef.

Watanabe A., Grodzinski U. & Clayton N.S. (2014). *Western scrub-jays allocate longer observation time to more valuable information*, în „Animal cognition", iul., vol. 17, nr. 4, p. 859–867, CrossRef.
Watson, K.S., Townsend, S.W., Schel, A.M., Wilke, C., Wallace, E.K., Cheng, L., West, V. & Slocombe, K.E. (2015). *Vocal Learning in Functionally Referential Food Grunts of Chimpanzees*, în „Current Biology", 16 febr., vol. 25, nr. 4, p. 495–499, CrossRef.
Weber, B.H. & Depew, D.J. (ed.) (2003). *Evolution and Learning. The Baldwin Effect Reconsidered*, MIT.
Weiss, D.J., Hotchkin, C.F. & Parks, S.E. (2014). *Modification of spectral features by nonhuman primates*, în „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 574–576, CrossRef.
West, S.A., Diggle, S.P., Buckling, A., Gardner, A. & Griffin A.S. (2007a). *The Social Lives of Microbes*, în „Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics", 38, p. 53–77, CrossRef.
West, S.A., Griffin, A.S., Gardner, A. & Diggle, S.P. (2006). *Social evolution theory for microorganisms*, în „Nature Reviews. Microbiology", aug., 8, p. 597–607, CrossRef.
West, S.A., Griffin, A.S. & Gardner, A. (2007b). *Social semantics: altruism, cooperation, mutualism, strong reciprocity and group selection*, în „Journal of Evolutionary Biology", mart., 2, p. 415–432, CrossRef.
Whiten, A., Goodall, J., McGrew, W.C., Nishida, T., Reynolds, V., Sugiyama, Y., Tutin, C.E.G., Wrangham, R.W. & Boesch, C. (1999). *Cultures in chimpanzees*, în „Nature", 17 iun., vol. 399, p. 682–685, CrossRef.
Whiten, A., Horner, V., Litchfield, C. & Marshall-Pescini, S. (2004). *How do apes ape?*, în „Animal Learning & Behavior", febr., vol. 32, nr. 1, p. 36–52, CrossRef.
Whiten, A., Horner, V. & de Waal, F. (2005). *Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees*, în „Nature", 29 sept., vol. 437, p. 737–740, CrossRef.
Whiten, A. & van Schaik, C.P. (2007). *The Evolution of Animal 'Cultures' and Social Intelligence*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B", 29 apr., vol. 362, nr. 1480, p. 603–620, CrossRef.
Whiten, A., Hinde, R.A., Laland, K.N. & Stringer, C.B. (2007a). *Culture Evolves*, în „Philosophical Transactions of the Royal Society B", 29 apr., vol. 366, nr. 1480, p. 938–948, CrossRef.
Whiten, A., Hinde, R.A., Stringer, Ch.B. & Laland, K.N. (ed.) (2011). *Culture Evolves*, Oxford, CrossRef.
Whiten, A., Spiteri, A., Horner, V., Bonnie, K.E., Lambeth, S.P., Schapiro, S.J. & de Waal, F.B. (2007b). *Transmission of multiple traditions within and between chimpanzee groups*, în „Current Biology", 19 iun, vol. 17, nr. 12, p. 1038–1043, CrossRef.
Williams, C.G. (1966). *Adaptation and Natural Selection*, Princeton, CrossRef.
Williams, C.G. (ed.) (1971). *Group Selection*, Chicago.
Wilson, D.C. (2002). *Darwin's cathedral: Evolution, religion, and the nature of society*, Chicago.
Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology: The New Synthesis*, Cambridge.
Wilson, E.O. (1992). *The diversity of life*, Cambridge, Harvard.
Wilson, E.O. (1998). *Consilience: The unity of knowledge*. New York.
Winston, M.L. (2014). *Bee Time: Lessons from the Hive*, Harvard.
Witzany, G. (ed.) (2014). *Biocommunication of Animals*, Dordrecht, Heidelberg, New York, London, CrossRef.
Wollesen, T., Loesel, R. & Wanninger, A. (2009). *Pygmy squids and giant brains: mapping the complex cephalopod CNS by phalloidin staining of vibratome sections and whole-mount preparations*, în „Journal of Neuroscience Methods", 179, p. 63–67, CrossRef.
Wooldridge, D.E. (1963). *Machinery of the Brain*, New York.
Worms, R. (1895). *Organisme et société*, Paris.
Wrangham, R., Wilson, M. & Muller, M. (2006). *Comparative rates of violence in chimpanzees and humans*, în „Primates", ian., vol. 47, nr. 1, p. 14–26, CrossRef.
Wright, R. (1995). *The Moral Animal: Why We Are the Way We Are: The New Science of Evolutionary Psychology*, New York.
Wuster, A. & Babu, M. (2007). *Facilitate Cell-to-Cell Comunication*, în *Wiley Encyclopedia of Chemical Biology*, CrossRef.
Zenon, A. & Olivier, E. (2014). *Contribution of the basal ganglia to spoken language: Is speech production like the other motor skills?*, „Behavioral and Brain Sciences", dec., vol. 37, nr. 6, p. 576–576, CrossRef.
Zhang, J., Webb, D.M. & Podlaha, O. (2002). *Accelerated protein evolution and origins of human-specific features: Foxp2 as an example*, în „Genetics", dec., vol. 162, nr. 4, p. 1825–1835.
Zuckerman, S. (1999). *The Social Life Of Monkeys And Apes*, London, CrossRef.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A18en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

The Homeric poems in Romanian attire. A diachronic analysis (I)

Petre Gheorghe Bârlea*

Faculty of Letters, "Ovidius" University, Aleea Universității 1, 900472 Constanța, Romania

Article info

History:
Received March 14, 2015
Accepted March 22, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
translation
language contact
diachrony
philology
literary language

Abstract

The present study examines the history of the Romanian translations of the Homeric poems, from the perspective of the evolution of Romanian literary language. We start from the premise that any such translation represents a test of virtuosity not only for the particular translator, but also for the respective modern language and culture, therefore we find it interesting to study the manner in which the development of Homeric exegesis and of translation theories parallel the phases of evolution in modern languages. Therefore the analytical framework will include principles, methods and instruments operating in such domains as language history, translation studies, as well as elements borrowed from contrastive-typological grammar, from philology, in the restrictive sense of the concept, from the theory of mentalities, cultural history and others. Our undertaking highlights the fact that the historical evolution of the act of translation is, naturally, marked by the translator's personality (theoretical and ideological options, as well as linguistic competences, poetic flair), but also by the cultural context of the respective age and space. At least in the case of Romanian culture, it is noteworthy that, on the whole, the most recent version is also the best.

1. Introduction

1.0. Premises

Any translation represents a challenge and a validation of the compensatory virtues of the target language but the translation of humanity's great literary creations constitute the supreme test, never definitely final[1], of the virtues of an idiom, a test naturally marked by one's assuming responsibility towards the two languages, cultures and civilizations brought into contact. In this respect, we maintain the statement formulated in various other contexts that such and effort is perfectly comparable with that of the original creation in the language of a people (Bârlea, 2014, p. 27).

In the modern history of philosophy, translations from Homer are considered a paradigm of the manifestation of the so-called "procedures of control and delimitation of the discourse", which dominate the entire existence of the world's civilizations. Translations represent an internal procedure by which a foundational text exerts its power over other texts continually produced in the course of time. The principle of classification, ordering and distribution by which the respective procedure is actualised is called "commentary" by Michel Foucault: a discourse which "is told", which means it is stable, eternal, well individualized, generates discourses "being told", therefore seen as changing, temporary, heterogeneous[2]. The retelling of the Homeric text in diverse languages is a typical example of commentary, i.e., one of

*Email address: *gbarlea@yahoo.fr*.

[1] It is generally considered that any masterpiece of world literature should be re-translated in modern languages at least every two generations of readers, cf. Sluşanschi, *Postface* to DS–I, p. 505.

[2] "Commentary" primarily means, even in the terminology of M. Foucault, the continuing exegeses of the texts, as well as, at the other extremity, the original creations based on Homeric literary themes, motifs and techniques, such as the novel *Ulysses* by James Joyce.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

re-interpretation, renewed in a vast array of diachronic, diatopic and diastratic variants. It is in the same conditions that the principle of the "rarefying of the text" or "the author's principle" functions as well, being complementary to the former, also paradigmatically illustrated by the Homeric texts, since they bring into discussion the relation uniqueness/multitude, with regard to the initial form of the text, and implicitly to the paternity of the discourses of primary/secondary type (Foucault, 1998, p. 23–26).

1.1. The working material

Our analysis centres on the "great" editions of the fundamental Homeric texts[3]—the *Iliad* and the *Odyssey*[4], that is, on the most complete and finalised versions (by the translator or the editors), or, in this sense, even considered as definitive. More specifically, we have taken into consideration the Romanian texts published between 1837 and 2012, which we divided elsewhere (Bârlea, 2014, p. 27), into three great epochs, according to the two criteria of analysis—of the evolution of the Romanian language and of the translation options.

a) The 19th century, that of the beginnings of translation and the crystallization of modern Romanian literary language. The *Iliad*, I–VI, belongs to this period, translated in prose by C. Aristia and printed by I. Heliade Rădulescu, in Bucharest, in 1837 (CA–I), as does the *Odyssey*, in the versified version of I. Caragiani, printed in Iași in 1876, together with *Batrachomiomachia* (IC–O).
b) The 20th century, that of the diversity of translated forms (prose, original poetry, modern poetry, free verse), of the great ventures in the usage of the Romanian language (standardized literary Romanian, autochtonization, Latinization, archaic, popular, religious, neological stock), of competition and debate on Romanian achievements and the ensuing revisions. The age is illustrated in the first place by the long-standing and widely recognised activity of G. Murnu, who gives a version of the *Iliad* in original hexametres in 1920, rewarded with a Romanian Academy award (GM–I), and who devoted almost a century of scholarly service in the realm of the Homeric texts, since between 1900 and 1995 there appeared scores of fragments which he published in reviews or collective volumes, partial or complete editions, with revisions, annotations and studies belonging to the author or to some great personalities, including in two definitive editions, cared by D. M. Pippidi (GMD–I in 1967 and GM–Od in 1971) and two "final version" editions, cared by L. Franga (GMF_1–I in 1985 and GMF_2–I in 1995). The "Homerid poet" marked so powerfully the space of Romanian Homerology that throughout the century there were no editions of other versions of large dimensions, although the criticisms were almost as intense as the high praise received by the great translator. There were, however, four different translation from the *Odyssey*, signed by G. Coșbuc (1902–1918, in modern verse, published integrally as late as 1966, by I. Sfetea and Șt. Cazimir, GC–O); the same G. Murnu (1924, in blank verse, significantly revised in 1940); C. Papacostea (1929, in dactilic hexametre, only the first 12 cantos, reedited in 2013 by I. Costa, CP–O); E. Lovinescu (EL–Or1, 1935, a translation in prose, with numerous reeditations: EL–O, EL–Or2, EL–Or3).
c) The end of the 20th century and the beginning of the 21st century represent the age of post- and post-post-modernism even in the sphere of translations. The new translators have benefited from the great exegeses and from the worldwide academic editions of the past fifty years. In this period there appeared the first Romanian prose translation of the *Iliad*, by R. Hâncu and S. Diamantescu (1981, HD–I, reedited under the sole authorship of R. Hâncu in 2011, RH–I), as

[3] The other texts attributed to Homer, such as *Margites*, *Batrachomiomachia*, *The Hymns*, have been translated less precisely because they do not live up to the artistic value of the two great poems. The Homeric apocryphal texts, the paternity of the two poems and the personality of Homer himself constitute what in specialist philological research is called the 'Homeric problem', cf. Marinescu-Himu & Piatkowski, 1972, p. 54–58.

[4] For the spelling of the title of the second Homeric epic, we have opted for the form naturalised in Romanian philology—with *s* and *ee* [*Odiseea*].

well as the complete translations[5] of both poems in dactilic catelectic hexametre by D. Slușanschi (the *Odyssey*[6], 1997/2012; the *Iliad*, 2009/2012).

We have not considered the so-called "experimental", fragmentary versions, not only quite numerous in the diachrony of Romanian Homeric studies, but also captivating, in so far as they are often owed to some personalities who have fully demonstrated both their erudition and talent[7]. Whether preceding or succeeding the editions of reference selected here, they will be mentioned only in relation with certain linguistic particularities, when they will be deemed to offer variants and solutions of interest to the problems under discussion. The reasons for ignoring their history are easy to understand: the space constraints of the present exposition would not have permitted any further elaboration. Our attention has focused on the versions of reference in Romanian culture: four translations from the *Iliad* and six translations from the *Odyssey*—realised in the course of 172 years of evolution of the Romanian literary language.

1.2. The working method

Our framework of analysis consists preponderantly of lexical-semantic items, with reference to general lexical matters, but with a special focus on onomastic items (mythonymy, anthroponymy, toponymy, etc.) and on some terminological areas such as phytonyms and animal names, anatomical terms, names designating diverse types of human and divine hierarchies, etc. Then we examine how this whole material is structured grammatically, by certain morphological and syntactical choices, from a contrastive-typological perspective. The phonetic aspect of these lexical-grammatical and stylistic structures will be analysed only there where the choice is conspicuously deliberate. The expressive forms will be examined at micro-textual and macro-textual levels, from the selection, with an ostensibly stylistic intent, of a term, a phrase or a rhyme, to the more general compositional structures—scenes, episodes, cantos, great thematic sequences. The manner of discursive transposition—prose, verse (original-ancient, medieval, modern)—which justifies to a large extent this whole series of lexical-grammatical choices, will be analysed in a separate section as well, following the other levels of the writing, because these formulæ constitute an independent aspect of the evolution of a language, in its literary variant. Anyway, it is evident that each linguistic compartment determines all the other ones, as the nucleus resides in the lexical-semantic options, and that the order of our approaches will not remain fixed, but will be adapted to the most poignant characteristics of each version studied. To sum up, what the translator proposes to render is first of all the "atmosphere", the spirit of the Homeric world—with its concrete, spatial and temporal conditionings, elements of *realia*, specific mentalities and manner of communication, all recast into the new ethno-linguistic matrix by means of words.

Practically, this *sui generis* analytical framework (which makes no claim to attain either absolute rigourosity or exhaustiveness) will be applied according to the *chronological criterion*—phases of the translation, the temporal order of the appearence of Romanian versions—corroborated with the evolution of the Romanian language and translation techniques and coupled with the *structural criterion*, impused by the phonological, lexical-semantic, grammatical and stylistic aspects which significantly define each text under analysis.

Our analysis is based on the parallel treatment of four fragments we consider representative[8] for the

[5] A few verses and portions of verses, which could no longer be retrieved from the translator's archive, were completed by F. Băltăceanu, in the posthumous editions realised by the editorial team from "Humanitas" (DS–Or).

[6] In this case, we adopt the the orthography of the translator [*Odysseia*], who was very keen on this aspect. In fact, for the title chosen by each translator, we have kept the respective forms in the *Bibliography*.

[7] Interesting contributions to the history of Romanian translations from Homer were made by Iosif Kontz, Moise Nicoară, Alecu Beldiman, Gh. M. Herescu, George Seulescu, Al. I. Odobescu, M. Eminescu, Ștefan Bezdechi, N. Iorga, Constantin Balmuș and others, cf. Lascu (1974, p. 198–217), Georgescu (2005, p. 31–51).

[8] We must specify that the "representativeness" we refer to here is of a personal concern, strictly technical, adapted to the requirements of the analysis we propose. We do not target the celebrated passages and episodes in the reception of the Homeric texts, such as the initial invocations, the description of Achilles' shield others of this kind, although they would have certainly offered us much richer hermeneutic suggestions and material for analysis.

modes of expression in the two epic poems:

a) A short episode from the *Iliad*, XII, 42–52 (Euforbos' fall)—for the dynamic character of the narration, with realist, descriptive, and even naturalistic elements.
b) The nature description from the *Odyssey*, V, 61–75 (the nymph Calypso's entering the cave)—for the lyricism of the poetic tableau.
c) The Atena–Nestor dialogue from the *Odyssey*, III, 329–336—for the kind of colloquial discursivity, freed from the canons of the "confrontations" of words and actions of the war scenes.
d) The depiction of the tragic end of the fight between the Thracian Peiróos and the Greek Dióres from the *Iliad*, IV, 517–526, resulting in the latter's death, described in crude, naturalistic tones, typical of the first Homeric poem.

In this present study, we shall only confine ourselves to the commentary of the episode mentioned above under subsection a).

Evidently, the scope of our references will expend considerably, with examples from various other passages of the Homeric texts, according to the frequency or specificity of some textual options by which each Romanian translator tried to render the idea and the word in the creation of the Greek rhapsode.

As we have already said, the fundamental criteria of our selection have been the representativity of the texts in terms of style, the typology of the modalities of narrative and literary rendering of the content of the poems (dynamic, descriptive, dialogical), but also the existence of a larger number of Romanian versions of the respective passages.

For this reason we have avoided the most famous fragments, frequently exemplified in the universal history of Homeric exegeses. As the focus of our study is the Romanian language into which the Homeric poems were transposed, we have sought out those parts from the epics which reflect the particularities in the evolution of literary Romanian, rather than the unanimously recognised beauty of a scene or speech in the original text. The fact that the first translation from the *Iliad* (CA–I) contains only the first six cantos compelled us to select a fragment from this part of the poem, so as to have a clear image of the evolution manifest in all the four "great" translation into Romanian. Fragment Il., XVII, 42–52 constitutes an exception from this principle, explicable not so much by the need to clarify some lexical options regarding a certain type of specific terminology—anatomic terms, already discussed within fragment a), as by the interest raised by the irreproachable compositional structure of the micro-units of the Homeric poem: preparatory dialogue – armed confrontation – the tragic end of one of the fighters – philosophical commentary (1 and 2), by comparisons and analogies regarding the life/death cycle.

The perspective remained, in principle, the same: we have explored the capacity of the Romanian language, at the diverse sub-stages during the almost two centuries of equivalation, of rendering the source-text both accurately and creatively.

1.3. Specification of the terms

In dismantling the logical units which make up the scaffolding of the Homeric poems, we make use of terms borrowed by language sciences, many of which are known to reflect synæsthesia—which at a theoretical level means partial interference—with the terminology of visual arts. One *canto* (*rhapsody*, *book*) of the conventional twenty-four cantos of each poem is made up of *episodes*, secondary actions, relatively independent, usually delimited by the transition from one mode of expression to another, but including several such modes. By a *scene* we understand the subdivision dominated by one or several characters or by a well-individualized action. For example, the episode of the fighting between Menelaus and Euforbos stretches over 69 of the 761 lines of Canto XVII of the *Iliad*, which comprises fighting scenes, death *scenes*, but also *dialogues*, short *descriptions of nature* and *litanies-commentaries*, and if we take into account the *gods' interventions*, the defence of the bodies/weapons of the defeated, the episode cumulates 139 verses. All these subdivisions are here referred to as *tableaux*—dynamic or static, if they depict different moments and different places of some actions or landscapes. They are impregnated with *dialogues/speeches*, *asides*, (short) *commentaries* by the rhapsode. Some of these groups, of the type 'verbal

confrontation' or, alternatively, 'armed confrontation' and 'short commentary', are referred to, in our terminology, as a *passage* or a *fragment* of the episode. The latter term may be also used to delimit only a part of a tableau; in such situations, we make the required specification when the case arises. By *logical unit* we understand the concept imposed by Homeric hermeneutics—an idea, an action, etc. or a coherent grouping of concentrated information, usually within a short succession of verses or even within a single verse, according to the principle 'one idea – one verse', cf. *infra*, §2. The terms *utterance*, *sentence*, *verse*, *hemistich* and others are used in the customary sense of the syntax or prosody tracts.

2. The art of the word in the Homeric epics

2.0. In order to understand the difficulties encountered by the Romanian translators approaching the Homeric texts, we should remember their constitutive linguistic, stylistic and prosodic characteristics. The commentators of the Romanian translations have taken into consideration, with the exception of academic tracts or university course-books, only some of these particularities. Each exegete focused his attention on what he considered as more interesting or what seemed relevant to the level of scientific information at the time. What was, however, very well-known ever since Antiquity, actually, is that the three great aspectual categories of formal poetics—language, style, prosody—have to be analysed together, as their interconditioning had been manifest ever since the first versions of the epics under discussion. They make up an *ideal poetical language*, unattested concretely as characteristic of any community of real speakers, and therefore called *"Homeric language"* or *"Homeric Greek"*. This is one fact that translators into modern languages had to take into account.

2.1. Of course, the various components of this special idiom came from the language spoken by the populations of the Homeric world at the dawn of that historical age. In principle, the lexical stock is *archaic ionic*, impregnated with *æolic* elements and with *other diverse dialectal variants*[9]. If we consider that ever since the Antiquity editors tampered with the texts, some in order to replace archaisms with more evolved forms (the introduction of the augment or the elimination of the dual number, for instance)[10], while others, conversely, in order to restore the archaic character of the language, we can understand why modern-day translators resort to contradictory solutions in the course of the same epic episode transposed into the respective national language.

2.2. Returning to the primal epochs of the genesis of the epics, those of the "obscure centuries", a second reality that had to be taken into account is the necessity of casting this heterogeneous lexical material into the metrical pattern already consecrated as early as the Mycenæan period, namely into the *catalectic dactilic hexametre*. This requires the selection of a certain word from a synonymic series or from a semantic field, but also a certain dialectal, functional or other form of the respective term – preferably with a dactylic aspect (two long syllables and a short one) or, in any case, with a precise number of syllables, with a stable succession of the vowels and consonants, with artful combinations of the sounds (close, open, sonorant, liquid, trill etc.).

[9] We focus on the versions established in writing, base on the ancient and medieval manuscript copies, whose filiations can be chronologically reconstituted back to the post-Alexandrine *vulgates*, cf. Marinescu-Himu & Piatkowski (1972, p. 103).

[10] Of the philologists of Alexandria and Pergamon, who contributed decisively to the establishing of some "editable" versions, Aristarh of Samothrace (216–144 a. C.) is the one who "brushed" most assiduously the old texts, namely the ones transmitted from the 7th and 6th centuries a.C. Having taken over the directorship of the Library of Alexandria from Aristophanes of Byzantium, he also continued the latter's work of corrector of the Homeric works. In his edition—regarded as a text of reference ever since—he systematically chose, by applying the anaphoric principle, the semantically clear word instead of polysemantic or obscure ones, due to their archaic quality, of metaphorical charge etc., he privileged the word attested by lexicographers, but also by the living language, and used accents, graphic signs for quantity, prosodic signs which better explained the lexical-semantic selection.

2.3. From hence ensues a third aspect of the Homeric language: the *quantitative alternances* of the segments of the dactylic verse with six metrical feet determines not only phonological-lexical selections, but also phonological-morphological, word order or syntactical ones. The long of short form of a verb, the contraction of a noun or pronoun, the preference for certain structural phrases, the use of parataxis in the subordination or coordination relations or, conversely, the placement of a redundant connector where the rhythm requires, all these contribute to the fashioning of the Homeric epic verse.

2.4. Furthermore, the fourth great group of techniques generating the Homeric verse regards the pauses with "resonant" effect, the repetitions engendering the well-known cliché-epithets and the formulaic system of the pattern sentences (*incipits*, endings of logical-syntactic units, phatic formulæ or reiterations). Modern translators frequently invoke this aspect of the Greek heroic verse, known in Homeric studies as *"formulaic epic system"*. The first subcategory comprises: a) attributive phrases of the type "the light-footed one" (Achilles), sometimes rendered as "hawk-like Achilles", "swift-footed Achilles"; "the world's quake" (Poseidon); b) fixed phrases such as forms of address, urges ("Ares, tu, crîncene, biciul orașelor, pacostea lumii/Ares, you fierce one, the scourge of cities, the world's plight"), descriptions of typical situations ("Cade pe loc, răbufnind și zuruie-arama pe dînsul/He falls right there, grunting, the copper clinking on him"), ample syntactic concatenations, spiralling or concentrical ("Astfel grăi, și zîmbit-a zeița cu ochi verzi, Athena,/Și-l mîngîie cu-a ei mînă - la trup semănînd cu-o femeie/'Naltă, frumoasă și mult știutoare de mari meșteșuguri" [Thus spake and smiled the green-eyed goddess, Athena,/And stroked him with her hand – her body like a woman's/Tall, beautiful and well-versed in great artistry] (DS–Or, XIII, 287–289). Cf. also "După ce glia ascunse și neamul acesta de oameni" [After the earth also covered this breed of people], Hesiod, *Munci și zile* / *Works and Days*, v. 135 și 151, trad. Șt. Bezdechi); c) rendering certain actions or presenting certain objects, garments, rituals, etc. by groups of verses, supposed to constitute a unit, even if within the canto they represent parentheses, supplementary interventions—namely, those *retardationes*, specific to the *Iliad* in particular.

2.5. The fifth level is situated at a more subtle and, consequently, more difficult layer of the correspondence between "the ideational plane and that of expression" (Marinescu-Himu & Piatkowski, 1972, p. 105). No matter if the succession of the constitutive parts was based on symmetry or an opposition, on an ample simile or an extended metaphor, allegory etc., the rhapsode strove to make *an idea fit comfortably and poignantly in one verse, one dyptic or, in any case, in a well-defined group of hexametres*. Of course, in each poem there are sufficient examples of logical and expressive micro-compositional discordances, even after the eliminations practised during the oral phase of circulation of the Homeric epics and especially during the phase of academic corrections from the period of their distillation into writing and of the scholarly editions—Alexandrine and post-Alexandrine. But the aspiration for perfection is evident: each hexametre seeks to represent a profound idea, a lofty sentiment, with an inexpugnable internal logic, all cast into a brilliant form, perfectly suited to the nature of the content. Then, each hexametre polished in this way must be integrated without fail into the entire episode, canto and thus into the poem as a whole. The final result is meant to be a masterpiece of textual architecture accommodating a treasure of ancient thought and sensibility, whose value continued to increase through time.

2.6. This brings us to the sixth level of Homeric artistry—that of the *macro-structures*. The two poems are thematically interrelated, but represent different perspectives on the legendary Trojan War, which means, according to present-day terminology, two different subjects. These, in their turn, represent different epochs (reflected as such in the actual genesis of the poems), different mentalities and, ultimately, different compositional structures and poetic techniques. The *Iliad* is a compositional dyptic, consecrated to the two fundamental themes, the "anger" of Achilles and the "will" of Zeus. The linear, asynchronous plot is dominated by heroic characters and by gods (almost in equal proportion), with dynamism and rhetoricism as main characteristics. The *Odyssey* is a circular triptych devoted to the *nòstos* ("return") of Odysseus and

made up of a) *Telemachy*—Telemachus' journey in search of knowledge of father; b) the wanderings of Odysseus (the nòstos proper); c) the return to *Ithaca*, with all the expected surprises, the plot unfolding on several parallel planes, either simultaneously or according to a particular logic of the chronological sequence and a convergent final point, factual and dialogical at the same time—*mnesterophonia* "the killing of the suitors". The compositional techniques are more varied—dramatic, narrative, descriptive—, while the similes, metaphors and allegories are more numerous and more subtle in the second epic[11]. The lexical and semantic material, the grammatical and stylistic structures are constantly adapted to these discursive methods, techniques and strategies, changing in accordance to the manner they are supposed to fit within the pattern of the catalectic dactylic hexametre.

2.7. These constraints operated for the text of ancient poems, alongside, however, the liberty of the rhapsodes of finding on the spot the word or form they thought more fit to express the idea. In the translators' case, there emerges a level of further constraints, that imposed by the *fidelity towards the source-text*. In principle, translating into a foreign language means the conversion into words with precisely the same meaning, from the same functional and stylistic register and with the same grammatical forms, to the extent to which these exist in the target language. The problem of contrastive-typological differences, which already constitutes a source of great difficulty in this sense, is known to be doubled by the great problem of versification. In comparison with the Greek verse, base on the quantity of the syllables and on a melodicity obtained through the succession of the length and stress of the phonemes, combined with the effects of the voice, rhythm and pauses etc., the modern verse makes use of only two of these, in a markedly changed manner—the possible rhyme is only one of these changes.

2.8. But all these mean an endless struggle on the two fronts—of the language of the source-text, which must be fully understood in all its linguistic and contextual subtleties, as well of the language of the target-text, which has to render the respective subtleties in the most truthful and artistically poignant manner possible. The first options for the translators—for versions in prose, in ancient metre or in modern metre—would mean, from the outset, sacrificing some of the aspects enumerated above. The decision is not *whether or not to do this*, but *how much* and *what* exactly each translator feels compelled to sacrifice. And the struggle to re-create the poems anew in the fashion of their own languages starts only after these painful decisions to deliberately ignore some of the perceivable particularities of the original. As for the tormenting *loca obscura*, the problem is not even shouldered by the translators any more, now that exegesis has become a profession in its own right...

3. The testimony of the Homeric texts

The selection of some fragments from the Homeric texts for a linguistic analysis confirms two apparently contradictory assertions made above: a) fragmentary analyses cannot do justice to the richness and expressiveness of the Homeric idiom; b) any fragment reflects the whole, as the compositional and linguistic distillation of the poems, which has taken place slowly, in the course of centuries, conferred the poems the

[11] Of the memorable characterizations of the two epics, it is worth considering the one belonging to the anonymous author of the *Treatise on the Sublime*, who considers that the *Iliad* is the creation of Homer's maturity and the *Odyssey* of his old age. Beyond the fact that the exegets consider the time span between the two epics to be longer—of about a century, both in terms of the civilization described and of the epoch of the composition of the complete forms, which annuls the conception of the single paternity—, the observation of the Anonymous is as mistaken as it is expressive: "In the *Odyssey*, Homer is like the sun at dusk, which retains its grandeur, but is without strength". The *Iliad*, however, is a "dramatic, tempestuous poem", has a lofty style, a multitude of passions, vividness and vigour in the speeches, a wealth of images taken from the real world, incentives for great deeds. In these conditions, the *Odyssey* is reduced to a fairytale narrating of incredible wanderings, cf. *Tratatul despre sublim*, ed. C. Balmuș, 1935, p. 38–39. Still, much more profound remains the characterization made by Aristotle, also based on an opposition: the *Iliad* is a "simple and pathetic poem", while the *Odyssey* is a "complex poem" (cf. Aristotel, 1965, 1459b, 16).

coherence of the system, meaning that each detail evinces correspondences with other details, on an ever more comprehensive scale (tableaux, episodes, cantos), as well as with the whole at the same time, and the latter concomitantly depend on and determine the former, as in the case of a living organism.

The de-structuring operations that follow have a preponderantly methodological value, imposed by the customary procedures of linguistic analyses on a given text. The observations of a general nature are formulated, as we have shown in the section regarding the approach, in relation to the entire text of the Homeric poems.

3.1. „Nemilostivul pietroi / The merciless stone". The Death of Diores (Hom., Il., IV, 517–526)

Typical for the scenes of a tragic naturalism in the *Iliad*, fragment Il, IV, 517–526 follows a succession of similar tableaux, which make up the epic episode of the fighting at the end Book IV, after the war is revived, due to the breach of the truce, and after Agamemnon reviews the troops. Antiphus kills Leucus, Odysseus' companion (490–493); angered by this, the latter kills Democóon, Priam's love-child (494–504). The two short preliminary discourses are not lacking, though now it is only the gods who speak. First we are recounted the words of Apollo, who care emboldens the Trojans (507–514), and then the rhapsode notes briefly that, on the other side, Athena urges the Achæans to battle (515–516).

Such fragments are representative for the pre-eminently warlike nature of the world depicted in the *Iliad*. It conveys with frightful precision the manner in which the javelin, the spear, the arrow the sword, the mace, the rock and others pierce, break, rip off various parts of the human body, with thorough accounts of the breaking and splattering bones, tendons, organs, skin, blood. There are brief notations of the last gestures of the dying warrior, the shock of the one who had hoped to the last that fate will spare him, the pain, the horror, the indifference, the unexpected, often grotesque reactions of the victim and the victor. The despair of the victim and the vanity of the killer are expressed in scant words. The continuation then softens a little, as if to counterbalance these crude images: the brothers in arms try to drag the fallen one out of the battlefield, an enraged comrade immediately takes over the counter-attack, and the victorious attacker is himself struck down by another blow, more or less incidental. The minimal lyrical interludes are never missing, in their repetitiveness, the fixed formulæ foreshadow the pall of darkness covering the eyes of the defeated one, the comparisons with natural elements (vegetal, animal) attenuates by generalization the shock of the fallen one's passing away towards the welcoming, but indifferent Universe, while the speech somehow justifies the denouement and foretells a new confrontation:

> Ἔνθ᾽ Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε:
> χερμαδίῳ γὰρ βλῆτο παρὰ σφυρὸν ὀκριόεντι
> κνήμην δεξιτερήν: βάλε δὲ Θρῃκῶν ἀγὸς ἀνδρῶν
> (520) Πείρως Ἰμβρασίδης ὃς ἄρ᾽ Αἰνόθεν εἰληλούθει.
> ἀμφοτέρῳ δὲ τένοντε καὶ ὀστέα λᾶας ἀναιδὴς
> ἄχρις ἀπηλοίησεν: ὃ δ᾽ ὕπτιος ἐν κονίῃσι
> κάππεσεν ἄμφω χεῖρε φίλοις ἑτάροισι πετάσσας
> θυμὸν ἀποπνείων: ὃ δ᾽ ἐπέδραμεν ὅς ῥ᾽ ἔβαλέν περ
> (525) Πείροος, οὗτα δὲ δουρὶ παρ᾽ ὀμφαλόν: ἐκ δ᾽ ἄρα πᾶσαι
> χύντο χαμαὶ χολάδες, τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
> (Hom., Il., IV, 517–526)

The epic thread suddenly returns to the series of crude descriptions of the heroes' death, with a brief introductory notation, which includes both the wry, neutral information and the philosophical comment on unforgiving destiny:

> Ἔνθ Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε.

The Romanian translations are, without exception, permeated by the sobriety of the original verse:

Aici a legat soarta p'Amarinţid Dior. (CA–I, IV, 517)
...Pe Dior, Fiul lui Amarinceu, ursita-l robi pe vecie. (GM–I, IV, 516–517)
Soarta cade năpraznic asupra lui Diòres, fiul lui Amarinceu. (HD–I, IV, 517)
Dar pe Diores[12] *al lui Amarynkes grea soartă-l răpuse.* (DS–I, IV, 517)
(Then great Diores fell, by doom divine, / In vain his valour and illustrious line.)

The interpretation does not pose any big problems, despite the synthetic enunciation. The initial term, *ἔνθ(α)* (a demonstrative adverb with a temporal value or a relative adverb with a spatial value) is taken as a time adverb in the version CA–I, and as an adversative coordinating conjunction in DS–I. Grammatically speaking, the translation "în acel(aşi) loc", "tot acolo" (in the same place) is more justifiable, while logically, the opposition could be made at the most with the the recent death of Democóon, a scene way behind, interrupted by the oratorical interludes. Therefore the compliant observance of the proper sense of the term with the role of *incipit* in the old Romanian text (1837) seems the most accurate solution.

The greater differences appear in the section about the working of destiny. As usual, G. Murnu is the most courageous innovator, adding at the end the adverbial time phrase, which CA–I had deemed more suitable at the beginning of the section, interpreting the meaning of the verb and making the entire statement longer than one verse, as the specificity of the Homeric text required (one idea – one verse; one logical unit developed in one tableau – one unitary group of verses). More concretely, the Greek phrase *μοῖρα πέδησε* could be translated as "soarta îl împiedică (să-şi continue)/fate prevented him (continuing)". The verbs "a robi/to enchain", "a cădea (năpraznic)/to tumble", "a răpune/to strike down" are, evidently, farther from "a lega/to bind" in the original (*πέδάω* "leg, împiedic, înlănţui/bind, prevent, enchain"), but the additions to the verbal core help suggest more emphatically how Destiny works. This is itself designated, in general, by the term customary in standard literary Romanian, *soartă/fate*, with the expected search for the indigenous synonym at GM–I – *ursită/doom* and qualified by the epithet *grea/heavy*, at DS–I, which here shifts in a nominal plane the amplitude of the verbal group in the other verses.

The scene of the killing proper is interrupted only by the habitual identification of the hero-culprit, customary for such sequences. As for the rest, the mechanical and anatomic details are described in all their crudeness—coldly, callously, technically—this even with regard to the final gesture of the arms raised entreatingly, which resumes the brief notation of some restrained tokens of human compassion and reflection, discretely inserted in the initial verse, as well. We shall reproduce the entire scene in the version DS–I, perhaps the most precise, the most linguistically and stylistically nuanced, in this case:

Cu un pietroi ascuţit, spre călcîi, pe sub pulpa dreaptă
Îl nimeri căpetenia Tracilor, Peiroos, fiul
Drag al lui Imbrasos, care sosise aici de la Ainos.
Vinele lui, amîndouă, şi osul i-l sparse deodată
Nemilostivul pietroi, iar în pulbere el, jos, pe spate,
Se prăbuşi, întinzînd către soţii săi dragi stinse braţe.
Cum sta şi sufletu-şi da. Către el veni-n fugă, şi lancea
Drept în buric i-o înfipse, de-i curseră maţele-afară,
Peiroos, fără cruţare – pe ochi de-i lăsă bezna morţii.
(DS–I, IV, 518–526)

"Then was Amarynceus' son, Diores, caught in the snare of fate; for with a jagged stone was he smitten on the right leg by the ankle, and it was the leader of the Thracians that made the cast, [520] even Peiros, son of Imbrasus, that had come from Ænus. The sinews twain and the bones did the ruthless stone utterly crush; and he fell backward in the dust and stretched out both his hands to his dear comrades, gasping out his life; and there ran up he that smote him, [525] Peiros, and dealt him a wound with a thrust of his spear beside the navel; and forth upon

[12] In the DS–I edition (p. 84), the name is wrongly typed: *Diones*.

> the ground gushed all his bowels, and darkness enfolded his eyes." (English translation by A.T. Murray, 1924) [†].

In such situations, the target language and its wielder have to follow closely this terrible alternation between idiomatic fixity and lexical and grammatical creativity, in a state of tension comparable to the heroes in the scenes conveyed for readers in a new world.

The evolution of the literary Romanian language, as well as the evolution of accuracy in lexical conversions, based on an ever more scientific exegesis of the original text, can be traced, first of all, in the terminology of human anatomy. From "perve/nerves" (CA–I), to "vine/veins" (GM–I and DS–I) and then to "tendoane/tendons" (HD–I), the course of Romanian anatomical vocabulary definitely progressed, not without deviations (for the Gr. sg. *τένων*, used in the dual number). For the Greek *τὸ σφυρός* "gleznea/ankle" is used in the singular (CA–I), alternatively *glezne/ankles* (CM; DS–I); *călcîi/heel* (HD–I), while for *ὄμφαλός* "buric/navel", GM–I innovates, extending the semantic sphere to "pîntec/belly". For *χολάδες* we have as equivalents "mațe/guts" (CA–I; DS–I) and "măruntaie/entrails" (GM–I; HD–I). In such cases, we can speak of variations of semantic equivalence in the terminological register, rather than of the translator's interpretation, as the options configure the merely technical vocabulary.

At a higher level of subjectivity regarding the selection of equivalents are the grammatical constructions of a fixed, standardized character, such as the group N+G of descendence in the onomastic of the characters, in Romanian and other modern languages. Homer uses the customary patronymic constructions, formed by compounding, in order to identify the warriors: *Ἀμαρυγκείδης Διώρες*, Diores Amarinceul, *id est*: *Diores al lui Amarinceu* / *"Amarynceus' son, Diores"*, the vanquished hero; *Πείρως Ἰμβρασίδης*, *Peiros al lui Imbrasos* / *"Peiros, son of Imbrasus"*, the victorious hero, as in other hundreds of similar situations in the poem. Modern translators[13] feel the need to mark the idea of filiation by the concrete term, sometimes seeking the most expressive synonym or adding a hypocoristic epithet to the denotative one. This happens even in the Romanian prose versions, where the supletive terms are not even justified by metrical or prosodic requirements, with the exception of CA–I and DS–I, but only in the case of the first name. Costache Aristia simplifies the nominal group N–G as N–N, probable because the formula "al lui.../of the..." had seemed to him rather popular and unsuited for an epoch in which he militated for the elimination of these phrases, aimed at shaping a supra-dialectal literary language.

> *Amarințid Dior* / Dior of Amarynceus (CA–I, IV, 517)
> *Diores, fiu al lui Amarinceu* / Dior, son of Amarynceus (GM–I, IV, 506–507)
> *Diores, Fiul lui Amarinceu* /Dior, the Son of Amarynceus (HD–I, IV, 517/70)
> *Diores al lui Amarynkes* /Amarynceus' diores (DS–I, IV, 517).

[†]For an English version in verse, remarkable for its archaic flavour, but also for the Latinisation of proper names, specific to the period, we can read the text crafted by Alexander Pope between 1715 and 1720:

> "A broken rock the force of Pyrus threw,
> (Who from cold Ænus led the Thracian crew,)
> Full on his ankle dropp'd the ponderous stone,
> Burst the strong nerves, and crash'd the solid bone.
> Supine he tumbles on the crimson sands,
> Before his helpless friends, and native bands,
> And spreads for aid his unavailing hands.
> The foe rush'd furious as he pants for breath,
> And through his navel drove the pointed death:
> His gushing entrails smoked upon the ground,
> And the warm life came issuing from the wound."
> (*The Iliad of Homer*, translated by Alexander Pope; Il–Pope)

[13]We use the generic term "modern" in order to underline that it is not only the Romanian translators who work in this manner, but also the English, the French, the Serbians and others, although all modern languages have in their system of archaic and popular variants the onomastic formula based on the genitive of paternal filiation: "X of Y".

Prințul... numit Imbracid Piros / The prince... called Piros of Imbracid (CA–I, IV, 519–520)
Răsadul lui Imbrasos, Pirus / Imbrasos' offspring, Pirus (GM–I, IV, 509)
Pèiroos, vlăstar al lui Ìmbrosos / Pèiroos, Ìmbrosos's descendent (HD–I, IV, 518/70)
Peiroos, fiul /Drag al lui Imbrasos / Peiroos, Imbrasos' Dearest/Son (DS–I, IV, 519–520)

As usual, GM–I goes very far with the lexical "invention", looking for the most marked term, even if this means valorising some archaic, dialectal words, and, as in the case of "răsad/upshot", fitting the the context only metaphorically. CA–I and DS–I also cultivate the extremes, by being either (very) faithful to the original – *Dior(es)* or taking explicable liberties, as shown above – *Piros/Peiroos*. The HD–I version would represent a certain balance between these options.

As was to be expected, the translators' explorations result in even greater variations in the phrases with an attributive epithet, from the relatively fixed formulæ constituting the quite parsimonious lyrical comments synthetically inserted into these tableaux of violent death ending the fighting scenes of the *Iliad*. There are at least three such formulæ in the passage analysed here, apart from the one included in the verse already quoted above, providing the induction to the scene: the victim's lifeless arms raised towards his comrades; his dying breath and, rather redundant, the darkness covering his eyes. The first of them is part of a more varied series of heart-rending gestures, profoundly human in their tragic quality and in stark contrast to the brutal description of the martial background. The other two are fixed formulæ, extremely frequent throughout the entire poem. In Canto IV of the *Iliad* alone—one predominantly narrative, dynamic and objective—the lyrical expression of passing away is repeated over thirty times. However, it never loses its spiritual reflexive charge, so necessary not only for the rhapsode's descriptive respite, but also for the readers' capacity to cope with the overflow of crude details depicting those locked in mortal combat. The manner in which the translators render these constructions, situated between automatic verbal habits and breaks in the rhythm of naturalistic descriptions, reflect once more the evolution of the Romanian language, on the one hand, and the translator's individual qualities, on the other:

a) *Căzu, și mîinile' ambe le'ntinse la prieteni*
b) *Își da și suflarea*
c) *...s'a dus, peri Dior.*
(CA–I, IV, 523–524, 526)

a) *Cade Diores și brațele-ntinde spre bunii tovarăși*
b) *Dîndu-și suflarea din urmă*
c) *...pe ochi i se lasă-ntuneric.*
(GM–I, IV, 513–514, 516)

a) *Diòres cade pe spate și, sleit de puteri, își întinde brațele*
b) *spre tovarășii săi*
c) *...Iară beznele morții îi învăluie ochii*
(HD–I, IV, 517–526)

a) *Se prăbuși, întinzînd către soții săi dragi stinse brațe*
b) *Cum sta și sufletu-și da.*
c) *Peiroos... pe ochi de-i lăsă bezna morții*
(DS–I, IV, 523–524, 526).

In the Homeric text the last formula is relatively fixed, as mentioned above, and impersonal:

Τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
„*Întunericul îi acoperă ochii*" / The darkness is covering his eyes.

C. Aristia translates the idea, but not the Homeric metaphor, since this time he uses expressions from the popular Romanian metaphoric stock: *s-a dus, pieri / he passed away, perished*. The others render the sentence faithfully enough, each of them according to the necessities of the grammatical, stylistic and prosodic constructions created in Romanian. D. Sluşanschi personalises the expression, the action being attributed to Peiroos. It seems odd that R. Hâncu should skip the expression b), of all the three discussed here. Taken out of context, they seem redundant, it is true. In fact, the two phrases marking the end of Diores correspond to the two blows received from Peiroos—the first with the broken rock, the other one, decisive, with the spear. The expression ignored here is used a few verses below, though, as from the immediately following tableau we learn that Peiroos himself is mortally wounded (by the Ætolian Thoas), just as he was concentrating on ending Diores' life. Only now comes the formulation "şi viaţa-i curmă pe vecie/ and he ended his life forever", thus avoiding, actually, a repetition after too short a distance.

Therefore, the short scenes of mortal combat occur in rapid succession, interrupted only by the periphrases identifying the protagonists and the very concise notations regarding the end pre-ordained by destiny. Everything is well-integrated into ample tableaux, dominated by dynamism and an atrocious realism. Normally, in accordance with the symmetrically repetitive structure of the Homeric epos, there should have followed a speech—of the victor, justifying[14] somehow the ending of the respective confrontation. But this time in dust lay both the great leaders—of the Thracians and of the Epeians, and "alături, mai fură uciși o mulțime/many more were dead beside" (GM–I, IV, 528). The idea of the general slaughter is resumed, actually, a few verses below, by generalization:

> „*Droaie de-ahei şi troieni căzuseră-n ziua aceea.*"
> ("And crowds on crowds triumphantly expired.")
> (GM–I, IV, 523)

Therefore, says the rhapsode, none of the parties could have defame the valience of the others (Il., IV, 539). However, a deity speaks again, so that the compositional symmetry is twice observed—once because the opening discursive passages are present even in this fragment distinctly charged with concrete action, and once more because the speakers belong to the same world—of divine beings, in this case.

Apart from the three syntagms with a reflexive and lyrical content inserted into the objective exposition of the military exploits, there is also, however, one even more synthetically formulated, almost invisible, if its rendering had not consisted in a personifying epithet and if the Romanian translation had not caused dissymmetries in the case of the versions realised.

It is the first of the "weapons" used by Peiroos in the killing of Dióres: *the jagged rock*. In the original, the term occurs twice, as the synonyms *χερμάδιον* „piatră, bolovan / rock, boulder" and *λᾶας*[15] "stone". For the epithet of objective relation, the rhapsode uses the adjective *ὀκριόεις*, translated into Romanian according to the evolution of the language: *sgrebulos*, in 1837 (CA–I), *ascuţit / sharp, pointed*, in 1928 and 2002 (GM–I and DS–I), *colţuros / jagged*, in 1980 (HD–I). The other epithet represents one of those synthetic lyrical interludes frequently occuring in the epic texture of the epic episodes in the *Iliad*. Replaying the initial determinant (*piatră/pietroi*, *stone/rock*), where the Greek rhapsode had avoided the repetition, the Romanian translators render this qualifying epithet *ἀωαιδής* "neruşinat/shameless", which expresses a striking subjective appreciation of the situation dominated by dynamism, by "nemilostiv/merciless" (GM–I and DS–I) or "fără de milă/pitiless" (HD–I). CA seems to have doubted that the personifying epithet could have been used in that place, and therefore he ignores it, as an unacceptable lesson, preferring to repeat the first adjective, "sgrebulos". But the Greek prefixated derivative had precisely this role, of suggesting, by means of an oxymoronic personification, the merciless action of Destiny, made manifest in

[14] As a rule, the victor's speech refers to the unfair actions and vanity of the vanquished one, whom he succeeded in punishing, eventually, with the gods' assistance. However, the short speech is itself a vanitous cry of joy, a verbal outburst after a state of extreme tension lived in the proximity of death.

[15] The first term is, in fact, a diminutive from *χερμάς*, designating "rock for throwing", used as a weapon during Homeric times, while the second designates the concept of "stone" in general.

a rock. When the first translation by G. Murnu appeared, one of the charges formulated by Victor Eftimiu, in his famous critique of the 1928 version, targeted precisely this phrase. He, the highly refined poet, prose writer, dramatist and journalist, well-acquainted with the secrets of the connotative metaphorical uses in both the languages wielded by G. Murnu, was not willing to accept such an association, which represented no more than a banal personification, after all: *"pietroi nemilostiv"*? Cum, adică?/What does that mean?[16].

To conclude, along the almost two centuries in the evolution of the attempts of translation into Romanian, the texts of this kind from the *Iliad*—characterized by an epic quality which is condensed, dynamic, naturalistic, masterfully impregnated with dialogic, descriptive elements and understated lyrical commentary, all serving a dramatic vision verging on tragedy (were it not obvious that the characters' mentality helps them perceive the facts according to their code—of honour, heroism and faith in destiny)—for all their rigours, could well be rendered in the translators' native language due to successive explorations, which led to higher fidelity to the idea and the harsh harmony of the original. A varied vocabulary, in terms of semantic areas and stylistic registers, a rich grammar, profoundly indebted to poetic expression, poise between the amplitude of the epic development and the parsimony of of the lyrical-philosophical commentary, between the clatter of arms and the mastery of speech—all these are to be found in such passages. The archaic, popular term and the attendant grammatical construction were used in the beginning because it was all that was available to the translator. Later, the same treasure of archaic words and constructions begins to be sought after so as to render a long bygone world, even if from other geographic and spiritual spaces. The new terms, conjugated with bold creations, are likely to render the implicit nuances and suggestions constantly discovered by exegetes of the original text.

Bibliography*

A. Sources

A.1. Text editions

Il–A-H-C = Homers, *Ilias*, edited by Ameis, K.F., Hentze, C. & Camer, P., 2 vol. (× 4 facs), ed. 4–8, Leipzig: Teubner, 1905–1932. Reimpr.: Hidesheim, 1970.

Il–M-A = Homer, *Iliad*, edited by Monro, D.B. & Alen, Th.W., Vol. I–II, Oxford: Clarendon Press 1924/1966[3].

Il–PM = Homère, *Iliade*, edited by P. Mazon *et al.*, Tomes I–IV, Paris: Les Belles Lettres, 1974.

Il–Pope = *The Iliad of Homer*, translated by Al. Pope, with notes by the Rev. Th. A. Buckley, M.A., F.S.A. and Flaxman's Designs, London, 1899 [online].

Od–Murray = Homer, *The Odyssey* with an English Translation by A.T. Murray, PhD in two volumes, Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd., 1919.

PP-I = *Iliad* online version from the Perseus Project (PP) translation and hyperlinks (*Homeri Opera in five volumes*, edited by Monro, D.B. & Alen, Th.W., Oxford: University Press, 1920.)

PP-O = *Odyssey* online version from the Perseus Project (PP) translation and hyperlinks (Homer, *The Odyssey with an English Translation* by A.T. Murray, PhD in two volumes. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1919.).

A.2. Translations into Romanian

A.2.1. ***Iliada*** */ The* ***Iliad***

CA–I = Omer, *Iliada*, Tome I. Cantos I–VI. Translation by C. Aristia, Bucureşti: Tipografia lui Eliad, 1837 (blank verse).

DS–I = Homer, *Iliada*. Translated in hexametres, with a postface, bibliography and indices by D. Sluşanschi and illustrated by M. Coşuleţu, Bucureşti: Editura Humanitas, 2012.

GM–I = Homer, *Iiada*. Translated in Romanian by G. Murnu. Recipient of The Great Award of the Romanian Academy, [Bucureşti]: Cultura Națională, [1920].

GMD–I = Homer, *Iliada*. Translation in the original metre by G. Murnu. Introductory study and notes by D.M. Pippidi. Definitive edition. Bucureşti: Editura pentru Literatură Universală, 1967.

GMF_1–I = Homer, *Iliada*. Translation in the original metre by G. Murnu. Supervision, introductory study, notes and glossary by L. Franga, Bucureşti: Editura Univers, 1985.

[16] Cf. Victor Eftimiu, *Traducerea „Iliadei"*, in: "Opere", vol. 18, p. 249–288.

* The bibliographic references have in view the complete version of this study, which will be continued in the next issue of the journal "Diacronia".

GMF$_2$–I = Homer, *Iliada*. Translation in the original metre by G. Murnu. 2nd edition, with a new introductory study, notes, preface to the edition and glossary by L. Franga, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale, 1995.
HD–I = Homer, *Iliada*. Translation [in prose] by R. Hâncu and S. Diamantescu. Vol. I–II, Bucureşti: Editura Minerva, 1981.
RH–I = Homer, *Iliada*. Translation by R. Hâncu. Foreword by G. Hâncu. Bucureşti: Editura Mondoro/Editura Gramar, 2011.

A.2.2. ***Odiseea*** */ The* ***Odyssey***

CP–O = Homer, *Odysseia*, I-XII. Translation by C. Papacostea, 1929. Introduction, note on the edition, notes and indices by I. Costa, Bucureşti: Editura Muzeului Literaturii Române, 2013.
DS–O = Homer, *Odysseia*. Translation in hexametres by D. Sluşanschi. Bucureşti: Editura Paideia, 2009.
DS–Or = Homer, *Odysseia*. Translation in hexametres, with postface, bibliography and indices by D. Sluşanschi and illustrated by D. Rădvan. Revisions and completions by O. Gordon and F. Bălţăceanu. Bucureşti: Editura Humanitas, 2012.
EL–O = Homer, *Odiseea*. Translation in prose by E. Lovinescu. Foreword and notes by E. Mazilu-Lovinescu, Bucureşti: Editura MondoRo, 1995.
EL–Or1 = Homer, *Odiseea*. [Translation by E. Lovinescu. Text revised and annotated by T. Costa. Introductory study and indices by M. Nasta], Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1963. (1st ed.: 1935)
EL–Or2 = Homer, *Odiseea*, Vol. I–II. Translation by E. Lovinescu. Text revision and notes by T. Costa. Preface by V. Antonescu, Bucureşti: Editura Tineretului, [1966].
EL–Or3 = Homer, *Odiseea*. Translation by E. Lovinescu. Edition revised and postface by T. Diaconescu. Bucureşti: Saeculum I. O., 1996.
GC–O = Homer, *Odiseea*, vol. I–II. Translation by G. Coşbuc. Edition supervised by I. Sfetea and Şt. Cazimir. Preface by Şt. Cazimir. Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1966. (Mss. 1916).
GM–O = Homer, *Odissea*. Translation by G. Murnu. Introductory study and notes by A. Pârvulescu. Bucureşti: Editura Univers, 1979.
GM–Od = Homer, *Odiseea*. Translation by G. Murnu. Introductory study and notes by D.M. Pippidi. Definitive edition, Bucureşti: Editura Univers, 1971. (1st ed.: 1928)
IC–O = *Odiseea. Batrachomyomachia – Războiul şoarecilor cu broaştele*. Translation in prose, notes and prezentations by I. Caragiani. Argument. Notes on the edition by I. Acsan, Bucureşti: Editura MondoRo, 2011. (1st ed. – Iaşi: H. Goldner, 1876)

B. References

Acsan, I. (1984). *Constelaţia corifeilor... / The Constellation of the Coryfæi...*, Bucureşti: Editura Cartea Românească.
Ameis, K.F. & Hentze, C. (1965a). *Anhang zu Homers Ilias*, 4th ed., vol. I–II, Amsterdam: De Gruyter.
Ameis, K.F. & Hentze, C. (1965b). *Anhang zu Homers Odysee*, 4th ed., vol. I–II, Amsterdam: De Gruyter.
Aristotel (1965). *Poetica*, translation by D.M. Pippidi, Bucureşti: Editura Academiei.
Bailly, C.A. (1950). *Dictionnaire grec-français*, Paris: Hachette.
Barbu, N.I.; & Piatkowski, A. (1978). *Scriitori greci şi latini / Greek and Latin Writers*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Bârlea, P.Gh. (2008). *Limba poveştilor populare româneşti / The Language of Romanian Fairytales*, Bucureşti: Editura Academiei Române.
Bârlea, P.Gh. (2014). *Româna literară în faţa poemelor homerice / Literary Romania Face to Face with the Homeric Poems*, in: Bârlea, P.Gh. & Toma, F.R. (coord.), *Cultură şi comunicare*, Editura Muzeul Literaturii Române, Bucureşti, p. 27–31.
Bârlea, P.Gh. (2015a). *Autohtonizarea textelor homerice în versiunile sud-est europene / The Naturalisation of the Homeric Texts in the South-East European Versions*, în: Spăriosu, L. & Popovici, V. (coord.), *Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms*, Novi Sad/Arad: Europa Press, p. 23–37.
Bârlea, P.Gh. (2015b). *Ipostaze ale homerismului în literatura universală / Hypostases of the Homeric Problem in World Literature*, in „Litere", XVI, 3, (180), p. 67–69.
Camps, W.A. (1980). *An Introduction to Homer*, Oxford: University Press.
Chantraine, P. (2009). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. I–II, Paris: Klincksieck.
Foucault, M. (1998). *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs / The Order of Discourse. A Discourse on Discourse*, translation by Ciprian Tudor, Bucureşti: Eurosong & Book.
Georgescu, N. (2005). *Homer – contemporanul nostru / Homer – Our Contemporary*, in: *Recife. Eseuri de oceanografie*, Bucureşti: Editura „Floare Albastră", p. 11–51.
Herescu, N.I. (2011). *Destin fără moarte (Pentru clasicism) / Immortal Destiny (For Classicism)*, edition, note on the collection, note on the edition, introductory study by L. Franga, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române.
Kirk, G. (coord.) (1985–1993). *The Iliad: A Commentary*, vol. I–VI, Cambridge: University Press, CrossRef.
Lascu, N. (1974). *Clasicii anticii în România / The Ancient Classics in Romania*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.
Lord, A. (1960). *The Singer of Tales*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
Lovinescu, E. (2012). *O privire asupra clasicismului / A Perspective on Classicism*, edition supervised, introductory study, note on the edition, notes and commentaries by P. Gh. Bârlea, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române.

Marinescu-Himu, M. & Piatkowski, A. (1972). *Istoria literaturii eline*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Meister, K. (1966). *Die homerische Kunstsprache*, 2nd ed., Darmstadt/Leipzig: Teubner Verlag, CrossRef.
Parry, M. (1971). *The Making of Homeric Verse*, in: *The Collected Papers of Milman Parry* by Adam M. Parry, Oxford: University Press.
Platon (1983). *Opere*, vol. IV, edition supervised by P. Creţia, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Risch, E. (1973), *Wortbildung der homerischen Sprache*, 2nd ed., Berlin/New York: De Gruyter & Co., Tome II: Syntaxe (1997), CrossRef.
Wace, A.J.B. & Stubbings, F.H. (1963). *A Companion to Homer*, London/Toronto: Macmillan & Co..
Whitman, C.H. (1958). *Homer and the Homeric Tradition*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A18ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Poemele homerice în veșminte românești. O analiză diacronică (I)

Petre Gheorghe Bârlea*

Facultatea de Litere, Universitatea „Ovidius", Aleea Universității 1, 900472 Constanța, România

Despre articol

Istoric:
Primit 14 martie 2015
Acceptat 22 martie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
traducere
contact lingvistic
diacronie
filologie
limbă literară

Rezumat

Lucrarea pe care o propunem vizează istoria traducerilor românești ale poemelor homerice, din perspectiva evoluției limbii române literare. Pornim de la premisa că orice asemenea traducere reprezintă o probă de virtuozitate nu numai pentru traducătorul în cauză, ci și pentru limba și cultura modernă respectivă, așa încît este interesant de studiat modul în care dezvoltarea exegezei homerice și a teoriilor traductologice se manifestă în paralel cu etapele evoluției limbilor moderne. Grila de analiză va include, așadar, principii, metode și instrumente de lucru ale domeniilor amintite aici (istoria limbii, traductologie), dar și elemente împrumutate din gramatica constrastiv-tipologică, din filologie, în sensul restrîns al conceptului, din teoria mentalităților, istoria culturală ș.a. Demersul nostru evidențiază faptul că evoluția istorică a actului traducerii este marcată, în mod firesc, de personalitatea traducătorului (opțiuni teoretice, ideologice, pe lîngă competențe lingvistice, har poetic etc.), dar și de contextul cultural al epocii și al spațiului respectiv. Pentru cultura română, cel puțin, putem constata că, în ansamblu, versiunea cea mai recentă este și cea mai reușită.

1. Introducere

1.0. Premise

Orice traducere reprezintă o provocare și o validare a virtuților compensatoare ale limbii primitoare, dar traducerea marilor creații literare ale omenirii constituie examenul suprem, niciodată definitiv[1], al virtuților unui idiom, o probă marcată în mod firesc de asumarea unor responsabilități față de cele două limbi, culturi și civilizații puse în contact. În ceea ce ne privește, ne menținem afirmația formulată în diverse alte contexte că un asemenea efort este perfect comparabil cu cel de creație originală în limba unui popor (Bârlea, 2014, p. 27).

În istoria modernă a filosofiei, traducerile din Homer sînt considerate o paradigmă a manifestării așa-numitelor „proceduri de control și de delimitare a discursului", care domină întreaga existență a civilizațiilor lumii. Traducerile reprezintă o procedură internă, prin care un text fondator acționează cu de la sine putere asupra altor texte, ce se produc mereu în timp. Principiul de clasificare, ordonare și distribuție prin care se concretizează respectiva procedură este numit de Michel Foucault „comentariu": un discurs care „se spune", adică este stabil, etern, bine individualizat, generează discursuri care „se zic", adică sînt schimbătoare, temporare, eterogene[2]. Reluarea la infinit a textelor homerice în diverse limbi este un exemplu tipic de comentariu, *id est*: de re-interpretare, înnoită în extrem de multe variante diacronice, diatopice și diastratice. În aceleași condiții funcționează și principiul „rarefierii textului" sau „principiul

*Adresă de corespondență: *gbarlea@yahoo.fr*.

[1] Se consideră, îndeobște, că orice capodoperă din literatura universală ar trebui re-tradusă în limbile moderne măcar la fiecare două generații de cititori, cf. Slușanschi, *Postfață* la DS–I, p. 505.

[2] „Comentariu" înseamnă, chiar și în terminologia lui M. Foucault, în primul rînd nesfîrșitele exegeze de texte, precum și, la extrema cealaltă, creațiile originale bazate pe teme, motive și tehnici literare homerice, în cazul de față, ca romanul *Ulisse*, al lui James Joyce.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

autorului", complementar celui dintîi, ilustrat de asemenea paradigmatic de textele homerice, întrucît pun în discuție raportul unicitate/multitudine, cu privire la forma inițială a textului, și, implicit, la paternitatea discursurilor de tip primar/secundar (Foucault, 1998, p. 23–26).

1.1. Materialul de lucru

Analiza noastră se întemeiază pe ediții „mari" ale textelor homerice fundamentale[3]—*Iliada* și *Odiseea*[4], adică pe versiunile pe cît posibil integrale și definitivate (de către traducător sau de editori), dacă nu chiar definitive, în sensul discutat mai sus. Concret, am luat în considerare textele românești publicate între anii 1837 și 2012, pe care le-am împărțit, în altă parte (Bârlea, 2014, p. 27), în trei mari epoci, urmînd cele două criterii de analiză—a evoluției limbii române și a opțiunilor traductologice.

a) Secolul al XIX-lea, al începuturilor traducerii și al cristalizării limbii române literare moderne. Se încadrează aici *Iliada*, I–VI, tradusă în proză de C. Aristia și tipărită de I. Heliade Rădulescu, la București, în 1837 (CA–I), precum și *Odiseea*, în versiunea versificată a lui Ioan Caragiani, tipărită la Iași, în 1876, împreună cu *Batrachomiomachia* (IC–O).
b) Secolul al XX-lea, al diversității formelor traductologice (proză, vers original, vers modern, vers liber), al marilor elanuri în utilizarea limbii române (română literară standardizată, autohtonizare, latinizare, fond arhaic, popular, religios, neologic), al competiției și dezbaterilor pe marginea realizărilor românești și al revizuirilor rezultate din acestea. Epoca este ilustrată în primul rînd de îndelungata și larg recunoscuta activitate a lui George Murnu, care dă o versiune a *Iliadei* în hexametri originali în 1920, premiată de Academia Română (GM–I), dar care are o istorie a slujirii pe tărîmul textelor homerice de aproape un secol, căci între anii 1900 și 1995 au apărut zeci de fragmente publicate sub pana sa în reviste și volume colective, ediții parțiale și integrale, cu revizuiri, adnotări, studii datorate autorului sau unor mari personalități, inclusiv în două ediții... definitive, datorate lui D. M. Pippidi (GMD–I în 1967 și GM–Od în 1971) și două ediții „în ultima formă", datorate lui Liviu Franga (GMF_1–I în 1985 și GMF_2–I în 1995). „Poetul homerid" a ocupat cu atîta forță spațiul românesc al homerologiei, încît în tot secolul nu au mai fost editate alte versiuni de dimensiuni mari, deși criticile au fost aproape la fel de vii ca și laudele aduse marelui tălmăcitor. În schimb, au fost realizate patru traduceri diferite din *Odiseea*, semnate de G. Coșbuc (1902–1918, în vers modern, publicată integral abia în 1966, de I. Sfetea și Șt. Cazimir, GC–O); același G. Murnu (1924, în versuri albe, cu o revizie semnificativă în 1940); Cezar Papacostea (1929, în hexametru dactilic, numai primele 12 cînturi, reeditată în 2012, de Ioana Costa, CP–O); E. Lovinescu (EL–Or1, 1935, traducere în proză, cu numeroase reluări: EL–Or2, EL–O, EL–Or3).
c) Sfîrșitul secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea reprezintă epoca post- și postpostmodernismului chiar și pentru procesul traducerilor. Noii tălmăcitori au fost beneficiarii marilor exegeze și ai edițiilor academice din lume a ultimilor cincizeci de ani. Este intervalul în care a apărut prima traducere românească în proză a *Iliadei*, datorată lui Radu Hâncu și Sanda Diamantescu (1981, HD–I, reluată numai cu semnătura lui R. Hâncu în 2011, RH–I), dar și traducerile integrale[5] ale ambelor poeme în hexametru dactilic catelectic de Dan Slușanschi (*Odysea*[6], 1997/2012; *Iliada*, 2009/2012).

[3] Celelalte texte atribuite lui Homer, precum *Margh*ı̀*tes*, *Batrachomiomachia*, *Imnurile* au fost traduse mai puțin tocmai pentru că nu se ridică la nivelul artistic al celor două mari poeme. Apocrifele homerice, paternitatea celor două poeme și personalitatea lui Homer însuși constituie ceea ce în cercetarea filologică de specialitate se numește 'problema homerică', cf. Marinescu-Himu & Piatkowski (1972, p. 54–58).

[4] Pentru grafierea titlului celei de-a doua epopei homerice, am optat pentru forma încetățenită în filologia românească—cu *s* și *ee*.

[5] Cîteva versuri sau porțiuni de versuri, care nu au mai putut fi recuperate din arhiva traducătorului, au fost completate de Francisca Băltăceanu, în edițiile postume realizate de colectivul editorial de la „Humanitas" (DS–Or).

[6] În acest caz, preluăm grafia traducătorului, care ținea mult la acest aspect. De altfel, pentru titlul ales de fiecare traducător, am păstrat formele respective în *Bibliografie*.

Nu am luat în considerare versiunile așa-zis „experimentale", fragmentare, pe cît de numeroase, în diacronia homerologiei românești, pe atît de captivante, căci datorate, adesea, unor personalități care și-au demonstrat din plin și erudiția și talentul[7]. Anterioare sau posterioare edițiilor de referință pe care le-am selectat aici, ele vor fi menționate numai în legătură cu anumite particularități lingvistice, atunci cînd ni se va părea că oferă variante și soluții interesante pentru problematica noastră. Motivele ignorării istoriei lor sînt lesne de înțeles: spațiul expunerii de față s-ar fi mărit nepermis de mult. Au rămas în atenția noastră versiunile de referință pentru cultura românească: patru traduceri din *Iliada* și șase traduceri din *Odiseea*, realizate în 172 de ani de evoluție a limbii române literare.

1.2. Metoda de lucru

Grila noastră de analiză este alcătuită preponderent din itemi lexico-semantici, cu referire la lexicul general, dar cu privire specială asupra onomasticii (mitonimie, antroponimie, toponimie etc.) și asupra unor arii terminologice precum fitonimele și zoonimele, termeni anatomici, numele care desemnează diverse tipuri de ierarhii umane și divine etc. Urmărim apoi cum este structurat gramatical acest întreg material, prin anumite selecții morfologice și sintactice, din perspectivă contrastiv-tipologică. Fonetismul acestor structuri lexico-gramaticale și stilistice va fi analizat numai acolo unde opțiunea este vizibil orientată voluntar. Formele expresive vor fi cercetate la nivel microtextual și macrotextual, de la selectarea susceptibilă de intenție stilistică a unui termen, a unei expresii, a unui vers, pînă la structurile compoziționale generale—tablouri, episoade, cînturi, mari secvențe tematice. Maniera de transpunere discursivă—proză, versuri (originale-antice, medievale, moderne)—, care justifică în măsură covîrșitoare această întreagă serie de selecții lexico-gramaticale, va fi supusă analizelor și într-o secțiune separată, după celelalte niveluri ale scriiturii, pentru că aceste formule constituie un aspect de sine stătător al evoluției unei limbi, în varianta sa literară. Oricum, se înțelege că fiecare compartiment lingvistic le determină pe celelalte, nucleul constituindu-l opțiunea lexico-semnatică, și că ordinea abordărilor noastre nu va rămîne fixă, ci se va adapta în funcție de caracteristicile cele mai pregnante ale fiecărei versiuni studiate. În sinteză, ceea ce își propune să redea traducătorul este, în primul rînd, „atmosfera", spiritul lumii homerice—cu determinările sale concrete, spațio-temporale, cu elementele de *realia*, cu mentalitățile și modul de comunicare tipice, totul re-creat în noua matrice etno-lingvistică prin intermediul cuvintelor.

Practic, această grilă analitică *sui generis* (care nu are nici pretenția rigurozității absolute, nici pe cea a exhaustivității) se va aplica după *criteriul cronologic*—etape ale traducerii, ordinea temporală a apariției versiunilor românești—, coroborat cu evoluția limbii române și a tehnicilor traductologice, dublat de *criteriul structural*, impus de aspectele fonologice, lexico-semantice, gramaticale și stilistice care se învederează semnificativ în fiecare text analizat.

Ca bază de analiză, am tratat în paralel patru fragmente considerate de noi reprezentative[8] pentru modurile de exprimare din cele două poeme epice:

a) Un scurt episod din *Iliada*, XII, 42–52 (căderea lui Euforbos)—pentru caracterul dinamic al narației, cu elemente realist-descriptive, naturaliste, chiar.
b) Descrierea de natură din *Odiseea*, V, 61–75 (intrarea în peștera nimfei Calypso)—pentru lirismul tabloului poetic.
c) Dialogul Atena–Nestor, din *Odiseea*, III, 329–336—pentru tipul de discursivitate uzuală, eliberată de canoanele „înfruntărilor" în vorbe și în fapte, din scenele de război.
d) Înfățișarea finalului tragic al luptei dintre tracul Peiróos și grecul Dióres, din *Iliada*, IV, 517–526, cu moartea celui din urmă, descrisă în culori crude, naturaliste, tipice pentru primul poem homeric. În

[7] Contribuții interesante la istoria traducerilor românești din Homer au avut Iosif Kontz, Moise Nicoară, Alecu Beldiman, Gh. M. Herescu, George Seulescu, Al. I. Odobescu, M. Eminescu, Ștefan Bezdechi, N. Iorga, Constantin Balmuș ș.a., cf. Lascu (1974, p. 198–217), Georgescu (2005, p. 31–51).

[8] Precizăm că „reprezentativitatea" pe care o vizăm aici este una personală, strict tehnică, adaptată la necesitățile de analiză propusă de noi. Nu este vorba despre pasaje și episoade celebre în receptarea textelor homerice, precum invocațiile inițiale, descrierea scutului lui Ahile și altele de acest fel, deși acestea ne-ar fi oferit, cu certitudine, sugestii hermeneutice și un material analitic mult mai bogat.

paginile de față, reținem numai comentariul episodului enumerat aici sub punctul a).

Evident, cadrul referințelor se va lărgi mult, cu exemple din diverse alte pasaje ale textelor homerice, în conformitate cu frecvența sau specificitatea unor opțiuni textuale prin care fiecare traducător român a încercat să redea ideea și cuvîntul din creația aedului elin.

Selecția noastră a avut drept criterii de bază, cum spuneam, reprezentativitatea pentru stilul, tipologia modalităților de redare narativ-literară a substanței poemelor (dinamice, descriptive, dialogice), dar și existența unui număr cît mai mare de versiuni românești ale pasajelor respective.

Acesta este motivul pentru care am ocolit fragmente celebre, frecvent exemplificate în istoria universală a exegezelor homerice. Obiectul nostru de studiu fiind limba română în care s-au transpus poemele homerice, am căutat părțile din epopei care să reflecte particularități ale evoluției românei literare, mai degrabă decît frumusețea unanim recunoscută a unui tablou, a unui discurs etc. din textul original. Faptul că prima mare traducere din *Iliada* (CA–I) nu cuprinde decît primele șase cînturi, ne-a obligat să selectăm un fragment din această parte a poemului, ca să avem în față evoluția marcată de toate cele patru traduceri „mari" în română. Fragmentul Il., XVII, 42–52 constituie o excepție de la acest principiu, explicabilă mai puțin prin nevoia de clarificare a unor opțiuni lexicale cu privire la un anumit tip de terminologie specială—terminologia anatomică, deja discutată la fragmentul a), cît prin interesul pe care îl poate suscita structura compozițională ireproșabilă a microunităților poemului homeric: dialog pregătitor – confruntare armată – final tragic pentru unul dintre luptători – comentariu filosofic (1 și 2), prin comparații și analogii privind succesiunea viață/moarte.

Perspectiva a rămas, în principiu, aceeași: am urmărit capacitatea limbii române, în diversele subetape din cele aproape două secole de echivalare, de a reda textul-sursă în mod fidel și creator, totodată.

1.3. Precizarea termenilor

În demontarea unităților logice care alcătuiesc eșafodajul poemelor homerice, utilizăm termeni preluați de științele cuvîntului, mulți dintre aceștia reflectînd, cum se știe, sinestezia—ceea ce la nivel teoretic înseamnă interferența parțială—cu terminologia artelor vizuale. Un *cînt* (*rapsodie*, *carte*) din cele douăzeci și patru convenționale ale fiecărui poem este alcătuit din *episoade*, acțiuni secundare, relativ independente, delimitate, de obicei, prin trecerea de la un mod de expunere la altul, dar incluzînd mai multe asemenea moduri. Prin *scenă* înțelegem subdiviziunea dominată de unul sau mai multe personaje sau de o acțiune bine individualizată. De exemplu, episodul luptei dintre Menelau și Euforbos se întinde pe 69 din cele 761 de versuri ale Cîntului al XVII-lea al *Iliadei*, fiind alcătuit din *scene* de luptă, *scene* ale morții, dar și din *dialoguri*, scurte *descrieri de natură* și *litanii-comentariu*, iar dacă luăm în calcul și *intervențiile zeilor*, apărarea trupurilor/armelor celor învinși, episodul cumulează 139 de versuri. Toate aceste subdiviziuni sînt numite în paginile de față *tablouri*—dinamice sau statice, dacă înfățișează momente diferite și locuri diferite ale unor acțiuni sau peisaje. Ele sînt impregnate cu *dialoguri/discursuri*, *aparté*-uri, *comentarii* (scurte) ale aedului. Gruparea unora dintre acestea, de tipul 'înfruntare verbală, înfruntare armată', eventual, și 'scurt comentariu' alcătuiesc, în terminologia noastră, un *pasaj* sau un *fragment* din episod. Ultimul termen poate fi folosit și atunci cînd delimităm numai o parte dintr-un tablou; în asemenea situații, facem precizarea de rigoare la locul cuvenit. Prin *unitate logică* înțelegem conceptul impus de hermeneutica homerică—o idee, o acțiune etc. sau o grupare coerentă de informații concentrate, de obicei, într-o succesiune scurtă de versuri sau chiar într-un singur vers, după principiul 'o idee – un vers', cf. *infra*, §2. Termenii *enunț*, *frază*, *vers*, *emistih* ș.a. sînt folosiți în sensul uzual din tratatele de sintaxă, prozodie etc.

2. Arta cuvîntului în epopeile homerice

2.0. Ca să înțelegem dificultățile pe care le-au avut de înfruntat tălmăcitorii români în abordarea textelor homerice, trebuie să ne reamintim în ce constă homerismul lingvistic și stilistico-prozodic al acestora. Comentatorii traducerilor românești au avut în vedere, cu excepția tratatelor academice, respectiv a cursurilor universitare, numai unele dintre aceste particularități. Fiecare exeget a vizat ceea ce a crezut mai

interesant și ceea ce părea relevant la nivelul informației științifice din epoca respectivă. Ceea ce se știa, însă, foarte bine, încă din Antichitate, de altfel, este faptul că cele trei mari categorii de aspecte ale poeticii formale—limba, stilul, prozodia—trebuie analizate împreună, căci s-au condiționat reciproc, încă din primele versiuni ale epopeilor în discuție. Ele alcătuiesc o *limbă poetică ideală*, neatestată concret la vreo comunitate de vorbitori reali, numită ca atare *„limbă homerică"* sau *„greacă homerică"*. Or, de acest lucru au fost obligați să țină seama și traducătorii în limbile moderne.

2.1. Desigur, diversele componente ale acestui idiom special au fost preluate din vorbirea populațiilor lumii homerice, în zorii epocii istorice. În principiu, fondul lexical este *ionic arhaic*, impregnat cu elemente *eolice* și cu *diverse alte variante dialectale*[9]. Dacă reținem faptul că încă din Antichitate editorii au intervenit în texte, unii pentru a înlocui arhaismele cu forme mai evoluate (introducerea augmentului sau eliminarea dualului, de pildă)[10], iar alții, dimpotrivă, pentru a re-arhaiza limba, înțelegem de ce traducătorii din epoca modernă recurg la soluții contradictorii, pe parcursul aceluiași episod epic transpus în limba națională respectivă.

2.2. Revenind la epocile prime ale genezei epopeilor, acelea din „secolele obscure", o a doua realitate de care trebuia să se țină seama este necesitatea turnării acestui eterogen material lexical în tiparul metric deja consacrat încă din perioada miceniană, respectiv în *hexametrul dactilic catalectic*. Acesta impune selectarea unui anumit cuvînt dintr-o serie sinonimică sau dintr-un cîmp semantic, dar și o anumită formă dialectală, funcțională etc. a respectivului termen—cu aspect dactilic, de preferință (două silabe lungi și una scurtă) sau, în orice caz, cu un număr precis de silabe, cu o succesiune stabilă a vocalelor și consoanelor, cu savante combinații ale sunetelor (închise, deschise, sonore, lichide, vibrante etc.).

2.3. De aici decurge un al treilea aspect al limbii homerice: *alternanțele cantitative* ale segmentelor versului dactilic cu șase picioare metrice determină nu numai selecții fono-lexicale, ci și fono-morfologice și topico-sintactice. Forma lungă sau scurtă a unui verb, contragerea unui substantiv sau pronume, preferința pentru sintagme de o anumită structură, folosirea parataxei în raporturile de subordonare și coordonare sau, invers, plasarea unui conector redundant, acolo unde ritmul îl cere, contribuie, toate, la strunjirea versului epic de tip homeric.

2.4. Și, încă, un al patrulea mare grup de tehnici care generează versurile homerice vizează pauzele cu efect „răsunător", repetițiile concretizate în cunoscutele epitete-clișeu și sistemul formular al frazelor-tip (*incipit*-uri, finaluri de unități logico-sintactice, formule fatice, reluări). Traducătorii moderni invocă mai ales acest aspect al versului eroic grecesc, cunoscut în homerologie sub numele de *„sistem epic formular"*. În prima subcategorie intră: a) sintagme atributive de tipul „cel iute de picior" (Ahile), redat uneori ca „șoimanul Ahile", „Ahile cu fuga în picioare"; „cutremurul lumii" (Poseidon); b) invariante sintagmatice de tipul formulelor de adresare, de îndemn („Ares, tu, crîncene, biciul orașelor, pacostea lumii"), al descrierilor de situații tipice („Cade pe loc, răbufnind și zuruie-arama pe dînsul"), al concatenărilor sintactice ample, în spirală sau în cercuri concentrice („Astfel grăi, și zîmbit-a zeița cu ochi verzi, Athena,/Și-l mîngîie cu-a ei mînă – la trup semănînd cu-o femeie/'Naltă, frumoasă și mult știutoare de mari meșteșuguri" (DS–Or, XIII, 287–289). Cf. și „După ce glia ascunse și neamul acesta de oameni", Hesiod, *Munci și*

[9] Avem în vedere versiunile fixate în scris, bazate pe copiile manuscrise antice și medievale, ale căror filiații pot fi reconstituite cronologic pînă la *vulgatele* postalexandrine, cf. Marinescu-Himu & Piatkowski (1972, p. 103).

[10] Dintre filologii din Alexandria și din Pergamon care au contribuit decisiv la stabilirea unor versiuni „editabile", Aristarh din Samothrace (216–144 a. C.) „a plivit" cu cel mai mare sîrg textele vechi, respectiv, pe cele transmise din sec. al VII-lea – al VI-lea a. C. Preluînd directoratul Bibliotecii din Alexandria de la Aristofan din Bizanț, a continuat și munca acestuia de diortositor al operei homerice. În ediția sa—devenită text de referință pentru multe secole de atunci încoace—a ales în mod sistematic, prin aplicarea principiului anaforic, cuvîntul cu semantism clar în locul celui polisemantic sau obscur prin vechime, prin încărcătură metaforică etc., a privilegiat cuvîntul atestat de lexicografi, dar și de limba vie, și a folosit accentele, semnele grafice pentru cantitate, semne prozodice care explicau mai bine selecția lexico-semantică.

zile, v. 135 și 151, trad. Șt. Bezdechi); c) redarea unor acțiuni sau prezentarea unor obiecte, veșminte, ritualuri etc. prin grupări de versuri, care trebuie să constituie o unitate, chiar dacă în ansamblul cîntului ele reprezintă paranteze, intervenții suplimentare—este vorba despre acele *retardationes*, specifice mai ales *Iliadei*.

2.5. Al cincilea nivel se situează într-un strat mai subtil și, în consecință, mult mai dificil al corespondenței dintre „planul ideatic și cel al expresiei" (Marinescu-Himu & Piatkowski, 1972, p. 105). Indiferent dacă succesiunea părților constitutive se baza pe o simetrie sau pe o opoziție, pe o comparație amplă sau pe o dezvoltare metaforică, alegorică etc., aedul căuta ca *o idee să încapă confortabil și pregnant într-un vers, într-un diptic sau, în orice caz, într-o grupare de hexametri bine determinată*. Desigur, în fiecare poem există suficiente exemple de discordanțe microcompoziționale logico-expresive, chiar și după eliminările practicate în faza orală a circulației rapsodiilor homerice și, mai ales, în faza diortosirilor academice din epoca fixării în scris și a edițiilor savante—alexandrine și postalexandrine. Dar aspirația spre desăvîrșire este evidentă: fiecare hexametru cată să reprezinte o idee profundă, un sentiment înalt, cu o logică internă de nezdruncinat, totul turnat într-o formă strălucitoare și perfect acordată cu natura conținutului. Apoi, fiecare hexametru astfel strunjit trebuie să se integreze fără smintire în ansamblul episodului, rapsodiei și, prin acesta, poemului, în întregul lor. Rezultatul final este menit să fie o capodoperă de arhitectură textuală, care adăpostește un tezaur de gîndire și de sensibilitate antică, a cărui valoare a crescut continuu în timp.

2.6. Cu aceasta, însă, am ajuns la al șaselea nivel al artei homerice—acela al macrostructurilor. Cele două poeme sînt înrudite tematic, dar reprezintă perspective diferite asupra legendarului război troian, ceea ce înseamnă, în terminologia actuală, două subiecte diferite. Acestea, la rîndul lor, reprezintă epoci diferite (reflectate ca atare, în geneza propriu-zisă a poemelor), mentalități diferite, structuri compoziționale diferite, tehnici poetice diferite, în ultimă instanță. *Iliada* este un diptic compozițional, consacrat celor două teme fundamentale, „mînia" lui Ahile și „voința" lui Zeus. Acțiunea, liniară, asincronă, este dominată de personaje eroice și de zei (aproape în egală măsură), caracteristicile principale fiind dinamismul și retorismul. *Odiseea* este un triptic circular consacrat *nòstos*-ului („întoarcerii") lui Odiseu și compus din a) *Telemahia*—călătoria lui Telemah în căutarea informațiilor despre tatăl său; b) rătăcirile lui Odiseu (nòstosul propriu-zis); c) regăsirea *Ithacăi*, cu toate surprizele așteptate, acțiunea desfășurîndu-se pe mai multe planuri paralele, fie simultan, fie după o logică particulară a succesiunii cronologice și cu un punct final convergent, faptic și dialogic, în același timp—*mnesterofonia* „uciderea peților". Procedeele de compoziție sînt mai variate—dramatic, narativ, descriptiv—, iar comparațiile, metaforele și alegoriile sînt mai numeroase și mai subtile în a doua epopee[11]. Materialul lexico-semantic, structurile gramaticale și stilistice se adaptează necontenit acestor procedee, tehnici și strategii discursive, modificîndu-se în mod corespunzător manierei de a se așeza în aceleași tipare ale hexametrului dactilic catalectic.

2.7. Aceste constrîngeri erau valabile pentru textul poemelor antice, în care exista însă libertatea aezilor de a găsi pe loc cuvîntul și forma care li se păreau mai potrivite pentru exprimarea ideii. În cazul traducătorilor, apare un nivel în plus al constrîngerilor, acela impus de *fidelitatea față de textul-bază*. În principiu,

[11] Dintre caracterizările memorabile ale celor două epopei, merită reținută cea aparținînd autorului anonim al *Tratatului despre sublim*, care consideră că *Iliada* este creația de maturitate a lui Homer, iar *Odiseea*—cea de la bătrînețe. Dincolo de faptul că exegeții consideră că distanța în timp între cele două epopei este mai mare—de circa un secol, atît ca civilizație descrisă, cît și ca epocă a compunerii formelor integrale, ceea ce anulează concepția paternității unice—, observația Anonimului este pe cît de greșită, pe atît de plastică: „În *Odiseea*, Homer este ca soarele la asfințit, care-și păstrează măreția, dar e fără putere". *Iliada*, în schimb, este un „poem dramatic și furtunos", are înălțime de stil, o multitudine de pasiuni, vioiciune și vigoare în discursuri, bogăție de imagini luate din lumea reală, îndemnuri la mari fapte. În aceste condiții, *Odiseea* se reduce la un basm în care sînt narate rătăciri de necrezut, cf. *Tratatul despre sublim*, ed. C. Balmuș, 1935, p. 38–39. Mai profundă, însă, rămîne caracterizarea făcută de Aristotel, bazată, de asemenea, pe o opoziție: *Iliada* este un „poem simplu și patetic", iar *Odiseea* este un „poem complex" (cf. Aristotel, 1965, 1459b, 16).

traducerea în limba străină înseamnă echivalarea prin cuvintele cu exact aceeași semnificație, din același registru funcțional-stilistic și cu aceleași forme gramaticale, în măsura în care acestea există în limba-țintă. Problema diferențelor contrastiv-tipologice, care constituie deja o sursă de mari dificultăți, în acest sens, este dublată, cum știm, de marea problemă a versificației. Față de versul grecesc, bazat pe cantitatea silabelor și pe o melodicitate obținută prin succesiunea lungimii și a accentului fonemelor, combinate cu efectele timbrului, ale ritmului și pauzelor etc., versul modern uzează numai de două dintre acestea și într-o manieră mult schimbată—rima posibilă este numai una dintre schimbări.

2.8. Or, toate acestea înseamnă o luptă nesfîrșită pe cele două fronturi—al limbii textului-bază, care trebuie înțeles foarte bine, în subtilitățile sale lingvistice și contextuale, precum și al limbii textului-țintă, care trebuie să redea, cît mai fidel și la fel de pregnant artistic, dacă este posibil, respectivele subtilități. Opțiunile prime ale traducătorilor—versiuni în proză, versiuni în metru antic, versiuni în metru modern—înseamnă, dintru început, sacrificarea unora dintre aspectele enumerate mai sus. Decizia nu este *dacă o fac sau nu*, ci *cît*, anume și *ce*, anume se resemnează să sacrifice fiecare traducător. Iar lupta pentru re-crearea poemelor în haina nouă a limbilor proprii începe abia după aceste dureroase decizii de ignorare voluntară a unora dintre particularitățile sesizabile ale originalului. Cît despre chinuitoarele *loca obscura*, problema nici nu mai este asumată de traducători, acum, cînd exegeza a devenit o profesie de sine stătătoare...

3. Mărturiile textelor homerice

Selectarea unor fragmente din textele homerice în vederea unei analize lingvistice confirmă două afirmații aparent contradictorii făcute mai sus: a) bogăția și plasticitatea idiomului homeric nu poate fi ilustrată la adevarata sa valoare prin analize fragmentare; b) orice fragment reflectă întregul, căci decantarea compozițională și lingvistică a poemelor, produsă lent, de-a lungul a sute de ani, a conferit coerență de sistem poemelor, astfel încît fiecare detaliu are corespondențe cu celelalte detalii, la scară din ce în ce mai cuprinzătoare (tablouri, episoade, cînturi), precum și cu întregul, în același timp, iar acestea din urmă depind și le determină pe cele dintîi, tot concomitent, ca în cazul unui organism viu.

Operațiile de de-structurare care urmează au valoare preponderent metodologică, impusă de uzanțele analizelor de limbă pe un text dat. Observațiile cu caracter general sînt formulate, așa cum am arătat în rîndurile privind recursul la metodă, prin raportare la textul integral al poemelor homerice.

3.1. „Nemilostivul pietroi". Moartea lui Diores (Hom., Il., IV, 517–526)

Tipică pentru scenele de un tragic naturalism din *Iliada*, fragmentul Il, IV, 517–526 urmează unei succesiuni de tablouri similare, care alcătuiesc episodul epic al luptelor din finalul Cărții a IV-a, după reațîțarea războiului, cauzată de încălcarea jurămintelor, și după orînduirea oștilor de către Agamemnon. Antifos îl ucide pe Leucos, tovarășul lui Odiseu (490–493); mînios, acesta din urmă îl ucide pe Democóon, fiul din flori al lui Priam (494–504). Nu lipsesc cele două scurte discursuri preliminare, cu deosebirea că acum numai zeii sînt cei care vorbesc. Întîi sînt reproduse cuvintele lui Apollo, care îi îmbărbătează pe troieni (507–514), apoi aedul notează scurt că, de cealaltă parte, Athena îi îndeamnă la luptă pe ahei (515–516).

Asemenea fragmente sînt reprezentative pentru caracterul eminamente războinic al lumii zugrăvite în *Iliada*. Sînt exprimate aici cu înfricoșătoare precizie modul în care sulița, lancea, săgeata, sabia, buzduganul, pietroiul ș.a. străpung, sparg, rup diverse părți ale corpului uman, cu detalierea sfărîmării și împrăștierii oaselor, tendoanelor, organelor, pielii, sîngelui. Scurte notații redau ultimele gesturi ale războinicului muribund, surpriza celui care sperase pînă în ultima clipă că pe el soarta îl va cruța, durerea, spaima, nepăsarea, reacțiile deseori neașteptate, grotești, uneori, ale învinsului și ale învingătorului. În scurte cuvinte este exprimată disperarea victimei și orgoliul ucigașului. Continuarea vine ceva mai îmblînzită, ca o contrapondere față de aceste imagini crude: tovarășii de arme încearcă să-l tîrască pe cel căzut în afara scenei de luptă, un camarad înfuriat preia imediat contraatacul, atacatorul victorios cade el însuși victimă altei lovituri, mai mult sau mai puțin întîmplătoare. Interludiile lirice minimale sînt nelipsite,

în repetitivitatea lor, formulele fixe anunță vălul de întuneric care acoperă ochii învinsului, comparațiile cu elemente din natură (regn vegetal, animal) atenuează prin generalizare șocul trecerii celui căzut spre Universul primitor, dar nepăsător, discursul justifică într-un fel deznodământul și anunță o nouă încleștare:

> Ἔνθ᾽ Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε:
> χερμαδίῳ γὰρ βλῆτο παρὰ σφυρὸν ὀκριόεντι
> κνήμην δεξιτερήν: βάλε δὲ Θρηκῶν ἀγὸς ἀνδρῶν
> (520) Πείρως Ἰμβρασίδης ὃς ἄρ᾽ Αἰνόθεν εἰληλούθει.
> ἀμφοτέρῳ δὲ τένοντε καὶ ὀστέα λᾶας ἀναιδὴς
> ἄχρις ἀπηλοίησεν: ὃ δ᾽ ὕπτιος ἐν κονίῃσι
> κάππεσεν ἄμφω χεῖρε φίλοις ἑτάροισι πετάσσας
> θυμὸν ἀποπνείων: ὃ δ᾽ ἐπέδραμεν ὅς ῥ᾽ ἔβαλέν περ
> (525) Πείροος, οὗτα δὲ δουρὶ παρ᾽ ὀμφαλόν: ἐκ δ᾽ ἄρα πᾶσαι
> χύντο χαμαὶ χολάδες, τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
> (Hom., Il., IV, 517–526)

Firul epic revine brusc la șirul de descrieri crude ale morții eroilor, cu o notație introductivă scurtă, ce include în ea atît informația seacă, neutră, cît și comentariul filosofic despre destinul neiertător:

> Ἔνθ Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε.

Traducerile românești sînt impregnate, fără excepție, de sobrietatea versului original:

> *Aici a legat soarta p'Amarințid Dior.* (CA–I, IV, 517)
> *...Pe Dior, Fiul lui Amarinceu, ursita-l robi pe vecie.* (GM–I, IV, 516–517)
> *Soarta cade năpraznic asupra lui Diòres, fiul lui Amarinceu.* (HD–I, IV, 517)
> *Dar pe Diores*[12] *al lui Amarynkes grea soartă-l răpuse.* (DS–I, IV, 517)

Interpretarea nu ridică mari probleme, în pofida sintetismului enunțării. Termenul inițial, *ἔνθ(α)* (adverb demonstrativ cu valoare temporală sau adverb relativ cu valoare spațială) este luat drept adverb de timp, în versiunea CA–I, și conjuncție coordonatoare adversativă, în DS–I. Gramatical, este mai justificată traducerea „în acel(așa) loc", „tot acolo", iar logic, opoziția s-ar putea face cel mult față de moartea recentă a lui Democóon, scenă rămasă prea mult în urmă și întreruptă de interludiile oratorice. Așa încît respectarea cuminte a sensului propriu al termenului cu rol de *incipit* din textul românesc vechi (1837) pare soluția cea mai corectă.

Deosebirile mai mari apar în secvența acțiunii destinului. Ca de obicei, G. Murnu inovează cel mai curajos, adăugînd la final circumstanțialul de timp, pe care CA–I îl crezuse mai nimerit la începutul secvenței, interpretînd sensul verbului și ducînd întregul enunț pe mai mult decît un vers, cum cerea specificul textului homeric (o idee – un vers; o unitate legică dezvoltată pe un tablou – un grup unitar de versuri). Concret, sintagma grecească *μοῖρα πέδησε* s-ar putea traduce prin „soarta îl împiedică (să-și continue)". Verbele „a robi", „a cădea (năpraznic), „a răpune" sînt, evident, mai puțin aproape decît „a lega" din original (*πέδάω* „leg, împiedic, înlănțui"), dar completările focusului verbal sugerează o dată în plus modul de acțiune al Destinului. Acesta însuși este numit, în general, prin termenul încetățenit în româna literară standard, *soartă*, cu așteptata căutare a sinonimului neaoș la GM–I – *ursită* și cu epitetul *grea*, la DS–I, care deplasează aici în plan nominal complinirile grupului verbal din celelalte versuri.

Scena propriu-zisă a uciderii este întreruptă doar de nelipsita identificare a făptașului-erou, obișnuită în asemenea secvențe. În rest, detaliile mecanice și anatomice sînt descrise în toată cruzimea lor—rece, detașat, tehnic—, acestea vizînd inclusiv gestul final al brațelor întinse rugător, care reia notarea scurtă a unor reținute semne de compasiune și reflecție umană, strecurate discret și în versul inițial. Redăm scena integral în versiunea DS–I, poate cea mai exactă, mai nuanțată lingvistic și stilistic, în acest caz:

[12] În ediția DS–I, p. 84, numele este cules greșit: *Diones*.

Cu un pietroi ascuțit, spre călcîi, pe sub pulpa dreaptă
Îl nimeri căpetenia Tracilor, Peiroos, fiul
Drag al lui Imbrasos, care sosise aici de la Ainos.
Vinele lui, amîndouă, și osul i-l sparse deodată
Nemilostivul pietroi, iar în pulbere el, jos, pe spate,
Se prăbuși, întinzînd către soții săi dragi stinse brațe.
Cum sta și sufletu-și da. Către el veni-n fugă, și lancea
Drept în buric i-o înfipse, de-i curseră mațele-afară,
Peiroos, fără cruțare – pe ochi de-i lăsă bezna morții.
(DS–I, IV, 518–526)

În astfel de situații, limba-țintă și mînuitorul ei trebuie să urmeze îndeaproape această cumplită alternare între fixitate idiomatică și creativitate lexico-gramaticală, într-o stare de tensiune comparabilă cu a eroilor din scenele redate pentru cititorii unei lumi noi.

Evoluția limbii române literare, dar și evoluția acurateței echivalărilor lexicale, bazate pe o tot mai științifică exegeză a textului original, se pot urmări în terminologia anatomică umană, în primul rînd. De la „perve" (CA–I), la „vine" (GM–I și DS–I) și apoi la „tendoane" (HD–I), drumul lexicului anatomic românesc înaintează hotărît, nu fără ocolișuri (pentru gr. sg. *τένων*, aici, la dual). Pentru grecescul *τὸ σφυρός* se utilizează *gleznea* – sg. (CA–I), *glezne* (CM; DS–I); *călcîi* (HD–I), iar pentru *ὄμφαλός* „buric", GM–I inovează, lărgind sfera semantică la „pîntec". Pentru *χολάδες* se dau echivalențele „mațe" (CA–I; DS–I) și „măruntaie" (GM–I; HD–I). În asemenea cazuri, este vorba despre variații de acoperire semantică în terminologia de specialitate, mai mult decît despre interpretarea dată de traducător, căci opțiunile configurează vocabularul tehnic, totuși. La un nivel mai ridicat de subiectivitate a selecției echivalențelor se află construcțiile gramaticale cu caracter fix, standardizate, precum este grupul N+G al apartenenței, din onomastica personajelor, în română și în alte limbi moderne. Homer folosește construcțiile patronimice consacrate, formate prin compunere, pentru a-i identifica pe luptători: *Ἀμαρυγκείδης Διώρες*, Diores Amarinceul, *id est*: Diores al lui Amarinceu, eroul învins; *Πείρως Ἰμβρασίδης*, Peiros al lui Imbrasos, eroul învingător, ca în alte sute de situații similare din poem. Traducătorii moderni[13] simt nevoia să marcheze prin termenul concret ideea de filiație, căutînd uneori sinonimul cît mai expresiv sau însoțindu-l pe cel denotativ cu un epitet hipocoristic. Acest lucru se întîmplă chiar și în versiunile românești în proză, unde termenii supletivi nu au nici măcar justificarea necesităților metrice și prozodice. Excepție fac CA–I și DS–I, dar numai în cazul primului nume. Costache Aristia simplifică grupul nominal N–G la N–N, probabil pentru că formula „al lui..." i se păruse prea populară, de evitat într-o epocă în care el tocmai lupta pentru ieșirea de sub tirania acestor sintagme în formarea unei limbi literare supradialectale.

Amarințid Dior (CA–I, IV, 517)
Diores, fiu al lui Amarinceu (GM–I, IV, 506–507)
Diores, Fiul lui Amarinceu (HD–I, IV, 517/70)
Diores al lui Amarynkes (DS–I, IV, 517).

Prințul... numit Imbracid Piros (CA–I, IV, 519–520)
Răsadul lui Imbrasos, Pirus (GM–I, IV, 509)
Pèiroos, vlăstar al lui Ìmbrosos (HD–I, IV, 518/70)
Peiroos, fiul /Drag al lui Imbrasos (DS–I, IV, 519–520)

Ca de obicei, GM–I merge foarte departe cu „invenția" lexicală, căutînd termenul cel mai puternic marcat, chiar dacă asta însemnă valorificarea unor cuvinte arhaice, dialectale și, în cazul lui „răsad", numai metaforic

[13] Folosim termenul generic „modern", pentru a sublinia că nu numai traducătorii români procedează astfel, ci și englezii, francezii, sîrbii ș.a., deși toate limbile moderne au în sistemul variantelor arhaice și populare formula onomastică bazată pe genitivul filiației paterne: „X al lui Y".

potrivite contextului. CA–I și DS–I cultivă și ei extremele, fiind cînd (foarte) fideli originalului – *Dior(es)*, cînd luîndu-și libertăți explicabile, cum arătam mai sus – *Piros/Peiroos*. Versiunea HD–I ar reprezenta un oarecare echilibru între aceste opțiuni.

Cum era de așteptat, căutările traducătorilor se soldează cu încă mai mari variații în sintagmele cu atribut-epitet, din formulele relativ fixe care constituie foarte parcimonioasele comentarii lirice inserate sintetic în aceste tablouri ale morții crîncene, cu care se sfîrșesc scenele de luptă din *Iliada*. Există cel puțin trei asemenea formule în pasajul analizat aici, în afară de cea inclusă în versul deja citat mai sus, al introducerii în scenă: brațele victimei întinse moale spre camarazi; suflarea din urmă și, oarecum redundant, bezna care-i acoperea ochii. Prima dintre acestea face parte dintr-o serie mai variată de gesturi sfîșietoare, profund umane, în tragismul lor, puternic contrastante cu descrierea brutală a mediului războinic. Celelalte două sînt formule fixe, extrem de frecvente în întregul poem. Numai în Cîntul al IV-lea al *Iliadei*, unul predominant narativ, dinamic și obiectiv, formula lirică a stingerii complete din viață se repetă de peste treizeci de ori. Cu toate acestea, ea nu-și pierde niciodată încărcătura spirituală, reflexivă, atît de necesară, nu numai pentru repausul descriptiv al aedului, ci și pentru capacitatea receptorilor de a suporta fluxul de detalii crude ale încleștărilor armate corp la corp. Modul în care traducătorii redau aceste construcții, situate între automatismele verbale și ieșirea din ritmul descripțiilor naturaliste, reflectă încă o dată evoluția limbii române, pe de o parte, și calitățile individuale ale traducătorului, pe de altă parte:

a) *Căzu, și mîinile' ambe le'ntinse la prieteni*
b) *Își da și suflarea*
c) *...s'a dus, peri Dior.*
(CA–I, IV, 523–524, 526)

a) *Cade Diores și brațele-ntinde spre bunii tovarăși*
b) *Dîndu-și suflarea din urmă*
c) *...pe ochi i se lasă-ntuneric.*
(GM–I, IV, 513–514, 516)

a) *Diòres cade pe spate și, sleit de puteri, își întinde brațele*
b) *spre tovarășii săi*
c) *...Iară beznele morții îi învăluie ochii*
(HD–I, IV, 517–526)

a) *Se prăbuși, întinzînd către soții săi dragi stinse brațe*
b) *Cum sta și sufletu-și da.*
c) *Peiroos... pe ochi de-i lăsă bezna morții*
(DS–I, IV, 523–524, 526).

În textul homeric formula din urmă este relativ fixă, cum spuneam, și impersonală:

Τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
„*Întunericul îi acoperă ochii*".

Costache Aristia traduce ideea, nu metafora homerică, el fiind cel care folosește, de data aceasta, expresii din arsenalul metaforic popular românesc: *s-a dus*, *pieri*. Ceilalți redau enunțul destul de fidel, fiecare în funcție de necesitățile construcțiilor gramaticale, stilistice și prozodice create în românește. Dan Slușanschi personalizează expresia, acțiunea fiindu-i atribuită lui Peiroos. Pare ciudat că Radu Hâncu sare peste expresia b), dintre cele trei discutate aici. Scoase din context, ele apar redundante, este adevărat. De fapt, cele două sintagme care fixează sfîrșitul lui Diores corespund celor două lovituri primite de la Peiroos—prima cu pietroiul cel colțuros, cealaltă, decisivă, cu lancea. Expresia ignorată aici este folosită,

totuși, cîteva versuri mai jos, căci din tabloul imediat următor aflăm că Peiroos însuși este lovit mortal (de etolul Taos), exact în momentul cînd se concentra să-l răpună definitiv pe Diores. Abia acum se utilizează formula „și viața-i curmă pe vecie", evitîndu-se, într-adevăr, o reluare la distanță prea mică.

Așadar, scurtele scene de încleștare și moarte se succed rapid, întrerupte doar de perifrazele care îi identifică pe protagoniști și de foarte concentratele notații cu privire la sfîrșitul hotărît de destin. Totul este bine integrat în tablouri ample, dominate de dinamism și de un realism atroce. În mod normal, în conformitate cu structura simetric repetitivă a eposului homeric, ar fi trebuit să urmeze un discurs—al învingătorului, care justifică[14] într-un fel oarecare finalul respectivei înfruntări. Dar, de data aceasta, în colb căzuseră ambii mari conducători—al tracilor și al epeilor, și „alături, mai fură uciși o mulțime" (GM–I, IV, 528). Ideea măcelului general este reluată, de altfel, cîteva versuri mai jos, prin generalizare:

> „*Droaie de-ahei și troieni căzuseră-n ziua aceea*".
> (GM–I, IV, 523)

Așa încît, spune aedul, nici una dintre părți nu ar fi putut să defaime prestația celorlalți (Il., IV, 539). Vorbește din nou, însă, o zeitate, astfel încît simetria compozițională se respectă de două ori: o dată, prin faptul că pasajele discursive de deschidere nu lipsesc, nici chiar din acest fragment puternic marcat de acțiune concretă, și încă o dată, pentru că vorbitorii fac parte din aceeași lume—a ființelor divine, în acest caz.

În afară de cele trei sintagme cu conținut reflexiv-liric strecurate în expunerea obiectivă a faptelor de arme, există însă și una încă mai sintetic formulată, aproape invizibilă, dacă exprimarea ei nu ar fi constat într-un epitet personificator și dacă traducerea românească nu ar fi iscat disimetrii în cazul versiunilor realizate.

Este vorba despre prima dintre „armele" folosite de Peiroos în răpunerea lui Diòres: *pietroiul cel colțuros*. În original, termenul apare de două ori, prin sinonimele *χερμάδιον* „piatră, bolovan" și *λᾶας*[15] „piatră". Pentru epitetul de relație obiectivă, aedul folosește adjectivul *ὀχριόεις*, tradus în română în conformitate cu evoluția limbii: *sgrebulos*, la 1837 (CA–I), *ascuțit*, la 1928 și 2002 (GM–I și DS–I), *colțuros*, la 1980 (HD–I). Celălalt epitet reprezintă una dintre acele sintetice interludii lirice care apar frecvent în țesătura epică a episodelor epice din *Iliada*. Reluînd determinantul inițial (*piatră/pietroi*), acolo unde aedul grec evitase repetiția, traducătorii români redau acest epitet calificativ *ἀωαιδής* „nerușinat", care exprimă o fulgerătoare apreciere subiectivă a situației dominate de dinamism, prin *„nemilostiv"* (GM–I și DS–I) sau *„fără de milă"* (HD–I). Lui CA–I pare a nu-i fi venit să creadă că epitetul personificator a putut fi folosit în acel loc, așa încît îl ignoră, ca o lecțiune inacceptabilă, preferînd să repete primul adjectiv „sgrebulos". Or, derivatul prefixat grecesc avea tocmai acest rol, de a sugera, prin personificare oximoronică, acțiunea nemiloasă a Destinului, concretizată într-o piatră. Cînd a apărut prima traducere a lui G. Murnu, unul dintre capetele de acuzare pe care le-a formulat Victor Eftimiu, în celebra critică a versiunii din 1928, a fost tocmai această sintagmă. El, poetul, prozatorul, dramaturgul și gazetarul de mare rafinament, cunoscător al tainelor folosirii conotative, metaforice a ambelor limbi pe care le valorificase și G. Murnu, nu voia să accepte o asemenea asociere, care nu reprezenta altceva decît o banală personificare, la urma-urmelor: *„pietroi nemilostiv"*? Cum, adică?[16].

Așadar, de-a lungul celor aproape două secole de evoluție a încercărilor de traducere în română, textele de acest tip din *Iliada*—caracterizate prin epic condensat, dinamic, naturalist, măiestrit impregnat cu elemente dialogate, descriptive și de discret comentariu liric, toate puse în slujba unui dramatism dus pînă la marginea tragicului (dacă nu s-ar vedea că mentalitatea personajelor le ajută să perceapă faptele după

[14] De obicei, discursul învingătorului vizează fapte nedrepte și orgolii ale învinsului, pe care el a reușit, iată, să le pedepsească, cu ajutorul zeilor. Scurta cuvîntare este ea însăși, însă, un strigăt orgolios de bucurie, o răbufnire verbală după o stare extremă de tensiune trăită în proximitatea morții.

[15] Primul termen este, de fapt, un diminutiv de la *χερμάς*, desemnînd „piatra de aruncat", folosită ca armă în vremurile homerice, pe cînd al doilea desemnează conceptul de „piatră", în general.

[16] Cf. Victor Eftimiu, *Traducerea „Iliadei"*, în: „Opere", vol. 18, p. 249–288.

codul lor—al onoarei, al eroismului și al încrederii în destin), cu rigorile lor, au putut fi redate în limba națională a traducătorilor prin căutări succesive, care au condus spre fidelitate față de idee și față de armonia aspră a originalului. Lexic amestecat, ca arii semantice și ca registre stilistice, gramatică bogată, profund îndatorată exprimării poetice, echilibru între amplitudinea desfășurării epice și parcinomia comentariului lirico-filosofic, între zăngănitul armelor și măiestria rostirii vorbelor—se regăsesc toate în asemenea pasaje. Termenul vechi, popular și construcția gramaticală pe potrivă au fost folosite la început pentru că altceva nu se afla la îndemîna tălmăcitorului. Apoi, același tezaur de cuvinte și construcții arhaice începe să fie căutat pentru a reda prin el o lume demult apusă, chiar dacă din alte orizonturi geografice și spirituale. Termenul nou, împreună cu creațiile îndrăznețe redau nuanțele, sugestiile implicite descoperite mereu de exegeți în textul original.

Bibliografie [*]

A. Surse

A.1. Ediții de text

Il–A-H-C = Homers, *Ilias*, K.F. Ameis–C. Hentze–P. Camer, 2 vol. (x 4 facs), ed. 4–8, Leipzig: Teubner, 1905–1932. Reimpr.: Hidesheim, 1970.

Il–M-A = Homer, *Iliad*, by Monro, D. B. & Alen, Th. W., Vol. I–II, Clarendon Press, Oxford, 1966[3].

Il–PM = Homère, *Iliade*, Tomes I–IV. Ed. Paul Mazon et al., Paris: Les Belles Lettres, 1974.

Od–Murray = Homer, *The Odyssey* with an English Translation by A. T. Murray, Ph.D. in two volumes, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London, 1919.

PP–I = *Iliad* online version from the Perseus Project (PP) translation and hyperlinks. (*Homeri Opera in five volumes*. Ed. D. B. Monro/Th. W. Allen, Oxford: University Press, 1920.)

PP–O = *Odyssey* online version from the Perseus Project (PP) translation and hyperlinks (Homer. *The Odyssey with an English Translation* by A.T. Murray, PhD in two volumes. Cambridge, MA.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1919.).

A.2. Traduceri în română

A.2.1. Iliada

CA–I = Omer, *Iliada*, Tom I. Rapsodiile I–VI. Traducere de D. C. Aristia, Tipografia lui Eliad, Bucureşti, 1837. (versuri albe)

DS–I = Homer, *Iliada*. Tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Mihai Coşuleţu, Editura Humanitas, Bucureşti, 2012.

GM–I = Homer, *Iiada*. În româneşte de George Murnu. Premiul cel Mare al Academiei Române [Bucureşti]: Cultura Națională, [1920].

GMD–I = Homer, *Iliada*. Traducere în metru original de George Murnu. Studiu introductiv şi note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă. Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1967.

GMF_1–I = Homer, *Iliada*. Traducere în metru original de George Murnu. Îngrijirea ediției, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Franga, Editura Univers, Bucureşti, 1985.

GMF_2–I = Homer, *Iliada*. Traducere în metru original de George Murnu. Ediția a II-a, revizuită şi adăugită, cu un studiu introductiv nou, note, notă asupra ediției şi glosar de Liviu Franga, Editura Fundației Culturale, Bucureşti, 1995.

HD–I = Homer, *Iliada*. Traducere [în proză] de Radu Hâncu, Sanda Diamantescu. Vol. I–II, Editura Minerva, Bucureşti, 1981.

RH–I = Homer, *Iliada*. Traducere de Radu Hâncu. Cuvînt înainte de Gabriela Hâncu, Editura Mondoro – Editura Gramar, Bucureşti, 2011.

A.2.2. Odiseea

CP–O = Homer, *Odysseia*, I–XII. Traducere de Cezar Papacostea, 1929. Introducere, notă asupra ediției, note şi indice de Ioana Costa, Bucureşti: Editura Muzeului Literaturii Române, 2013.

DS–O = Homer, *Odysseia*. Traducere în hexametri de Dan Sluşanschi. Bucureşti: Editura Paideia, 2009.

DS–Or = Homer, *Odysseia*. Traducere în hexametri, cu postfață, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Dan Rădvan. Revizuiri şi completări de Octavian Gordon şi Francisca Băltăceanu. Bucureşti: Editura Humanitas, 2012.

EL–O = Homer, *Odiseea*. Traducere în proză de E. Lovinescu. Cuvînt înainte şi note de Elena Mazilu-Lovinescu, Bucureşti: Editura MondoRo, 1995.

[*] Referințele bibliografice au în vedere forma integrală a acestui studiu, care va fi continuat în proximul număr al revistei „Diacronia”.

EL–Or1 = Homer, *Odiseea*. [Traducere de Eugen Lovinescu. Text revizuit şi note de Traian Costa. Studiu introductiv şi indice de Mihai Nasta], Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1963. (Ed. I: 1935)

EL–Or2 = Homer, *Odiseea*, Vol. I–II. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revizuit şi note de Traian Costa. Prefață de Venera Antonescu, Bucureşti: Editura Tineretului, [1966].

EL–Or3 = Homer, *Odiseea*. Traducere de E. Lovinescu. Ediție revizuită şi postfață de Traian Diaconescu. Bucureşti: Saeculum I. O., 1996.

GC–O = Homer, *Odiseea*, vol. I–II. Traducere de George Coşbuc. Ediție îngrijită de I. Sfetea şi Şt. Cazimir. Prefață de Şt. Cazimir. Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1966. (Mss. 1916).

GM–O = Homer, *Odissea*. Traducere de George Murnu. Studiu introductiv şi note de Adrian Pârvulescu. Bucureşti: Editura Univers, 1979.

GM–Od = Homer, *Odiseea*. Traducere de George Murnu. Studiu introductiv şi note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă, Bucureşti: Editura Univers, 1971. (Ed. I: 1928)

IC–O = *Odiseea. Batrachomyomachia – Războiul şoarecilor cu broaştele*. Traducere în proză, note şi prezentări de Ioan Caragiani. Argument. Note asupra ediției de Ion Acsan, Bucureşti: Editura MondoRo, 2011. (Ed. I – Iași: H. Goldner, 1876)

B. Referințe

Acsan, I. (1984). *Constelația corifeilor...*, Editura Cartea Românească, Bucureşti.

Ameis, K. F. & Hentze, C. (1965a). *Anhang zu Homers Ilias*, ediția a IV-a, vol. I–II, De Gruyter, Amsterdam.

Ameis, K. F. & Hentze, C. (1965b). *Anhang zu Homers Odysee*, ediția a IV-a, vol. I–II, De Gruyter, Amsterdam.

Aristotel (1965). *Poetica*, traducere de D. M. Pippidi, Editura Academiei, Bucureşti.

Bailly, C. A. (1950). *Dictionnaire grec-français*, Hachette, Paris.

Barbu, N. I.; & Piatkowski, A. (1978). *Scriitori greci şi latini*, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Bârlea, P. Gh. (2008). *Limba poveştilor populare românești*, Editura Academiei Române, București.

Bârlea, P. Gh. (2014). *Româna literară în fața poemelor homerice*, în: Bârlea, P. Gh. & Toma, F. R. (coord.), *Cultură și comunicare*, Editura Muzeul Literaturii Române, Bucureşti, p. 27–31.

Bârlea, P. Gh. (2015a). *Autohtonizarea textelor homerice în versiunile sud-est europene*, în: Spăriosu, L. & Popovici, V. (coord.), *Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms*, Europa Press, Novi Sad – Arad, p. 23–37.

Bârlea, P. Gh. (2015b). *Ipostaze ale homerismului în literatura universală*, în „Litere", XVI, 3, (180), p. 67–69.

Camps, W. A. (1980). *An Introduction to Homer*, Oxford University Press, Oxford.

Chantraine, P. (2009). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. I–II, Klincksieck, Paris.

Foucault, M. (1998). *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs*, traducere de Ciprian Tudor, Eurosong & Book, București.

Georgescu, N. (2005). *Homer – contemporanul nostru*, în: *Recife. Eseuri de oceanografie*, Editura „Floare Albastră", Bucureşti, p. 11–51.

Herescu, N. I. (2011). *Destin fără moarte (Pentru clasicism)*, ediție îngrijită, notă asupra colecției, notă asupra ediției, studiu introductiv de Liviu Franga, Editura Muzeul Literaturii Române, Bucureşti.

Kirk, G. (coord.) (1985–1993). *The Iliad: A Commentary*, vol. I–VI, Cambridge University Press, Cambridge, CrossRef.

Lascu, N. (1974). *Clasicii anticii în România*, Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Lord, A. (1960). *The Singer of Tales*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Lovinescu, E. (2012). *O privire asupra clasicismului*, ediție îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediției, note şi comentarii de P. Gh. Bârlea, Editura Muzeul Literaturii Române, Bucureşti.

Marinescu-Himu, M. & Piatkowski, A. (1972). *Istoria literaturii eline*, Editura Ştiințifică, Bucureşti.

Meister, K. (1966). *Die homerische Kunstsprache*, ediția a II-a, Teubner Verlag, Darmstadt – Leipzig, CrossRef.

Parry, M. (1971). *The Making of Homeric Verse*, în: *The Collected Papers of Milman Parry* by Adam M. Parry, Oxford University Press, Oxford.

Platon (1983). *Opere*, vol. IV, ediție îngrijită de Petru Creția, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Risch, E. (1973), *Wortbildung der homerischen Sprache*, ediția a II-a, De Gruyter & Co., Berlin – New York, Tome II: Syntaxe (1997), CrossRef.

Wace, A. J. B. & Stubbings, F. H. (1963). *A Companion to Homer*, Macmillan & Co., London – Toronto.

Whitman, C. H. (1958). *Homer and the Homeric Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A19en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

The concept of 'Trinity' in Dante's *Paradise* as reflected in Romanian translations

Cristian Ungureanu*

Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Article info

History:
Received April 17, 2015
Accepted May 13, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
Trinity
Paradise
Dante
translation
designation

Abstract

The translator of Dante's *Paradise* is faced with a double difficulty. The first results from the limitation—inherent in the human condition—to express the ineffable, which the author experiences; the second stems from the difficulty of language that Dante himself builds in order to overcome the first difficulty. The success or the failure of a translation is measured in terms of how much of the original message the translator manages to make available to the reader in a foreign language, and this percentage can only be revealed by comparative analysis. Therefore, this paper starts from a comparative analysis between the original text of the *Paradise* and its Romanian translations, with a focus on the contexts that foster the concept of 'Trinity'; the analysis carried out on the Romanian versions revealed both successful equivalences, semantically and formally faithful to the original, and cases of "betrayal" of the original text.

1. Introduction

A translator has to take into account not only the strictly linguistic rules, but also the cultural elements that are inherent in the text. It is necessary to link the concept of translation to the variety of modes of thinking and speaking which, throughout history, have taken the form of the various languages, cultures, literatures and societies. A translation does not only reflect events and elements from a certain era into a different culture, but it can equally contribute to disseminating and spreading new models and styles that are established in the linguistic and cultural structures of the milieu it penetrates, and can thus influence the transformation, even the evolution of another culture. There is a rather balanced ratio between the literary tradition of a culture and the translations present within it. The translation process goes beyond the status of a mere mechanical process or a simple interlinguistic transfer; it bears comparisons not only between two different linguistic systems, but also between two different cultures. Thus, understanding a text constitutes the main objective of translation. However, reaching this goal goes beyond the data pertaining to the source culture; it moves towards the integration of this data into the cultural context it reaches, preventing the readers from experiencing the feeling that a completely foreign culture is imposed upon them.

Dante the pilgrim is aware, from the beginning of the last canto of the *Divine Comedy*, of his condition of *homo viatur*, who sets for an unheard journey that disregards the laws of nature. In order to express this unusual condition, he uses the verb *trasumanar*, a neologism coined by Dante himself, which means overcoming the human condition, marking the singularity of the action undertaken. This is not, however, enough. The poet has to descend among the mortals to partake of the experience, even if he lacks the expressive instrument, as he himself states: "e vidi cose che ridire / né sa né può chi di là sú discende" (*Par.*, I, v. 5–6). Although the inability of human language to express the divinity confines the poet, he does not hesitate to define, name and make use of a series of concepts in order to express the divine world.

*Email address: *cristiungureanu@libero.it*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

Furthermore, the translator is faced with a double challenge: first, to perceive the world for which Dante himself invented means of expression; then, to find the right vehicles to transmit to the reader Dante's world, in its double realisation—meaning and form (or, more precisely, as form at the service of meaning).

In what follows, we will focus on the concept of 'Trinity', analysing its lexicalisation in the original, and then the choices made by the translators in their Romanian renditions. We will only discuss the translations carried out by George Coșbuc and Eta Boeriu, considered to be the most important unabridged translations of the *Divine Comedy*[1].

2. Designating the Trinity in Dante's text and in the translations

First of all, it should be pointed out that in the text of the *Divine Comedy*, Dante never uses the phrase "Holy Trinity" as such (*Santissima Trinità*). We can identify two main ways of designating it: one is related to the numerical aspect of the Trinity—the use of the number three, and the other consists in a metaphorical enumeration, which involves mentioning the three persons of the Trinity within the same context. Since the number of occurrences is rather small, we will analyse all the contexts in which the concept is present, following the order of their occurrence in the source text.

2.1. The numerical aspect of the Trinity

The most usual way of designating this concept in the text of the *Paradise* consists in the reference made to its numerical aspect, by uttering the number three, followed or not by a noun determiner (which names directly or metaphorically the constituents of this collective entity).

The Holy Trinity, the dominant subject in the 13th canto, is designated by uttering the constitutive figure (*tre*) followed by the noun that designates—in a very direct and general manner—the constituents: *tre persone in divina natura*, (*Par.*, XIII, v. 27). In fact, the context contains a description of the Trinitarian mystery, immediately followed by a description of the dual nature of the Son: *ma tre persone in divina natura, / e in una persona essa e l'umana*. G. Coșbuc follows closely the structure of the original verse. The translator replaces the adjective *divin* [*divine*] (***divina** natura*) with *veșnic* [*eternal*] (*trei persoane în veșnica natură*) an equivalence which, although failing to render exactly the meaning of the Italian original, does not influence the reception of the idea of Trinity; however, at context level , which refers to the mystery of the incarnation, the translation does not clarify the idea that a single person of the divinity becomes human: *ci trei persoane-n veșnică natură / unind divinu-n trupul firii-umane* (in Dante's text, this distinction is very clear: of the three persons composing the Trinity, one alone also bears the human

[1] We should mention here the most important Romanian translations—in verse—of the *Divine Comedy*: Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, translated by G. Coșbuc, edited and comments by Ramiro Ortiz, Cartea Românească Publishing House, București, f. a. [1924], cf. also G. Coșbuc, *Opere, VII. Traduceri, Dante, Divina Comedie, 1. Infernul*, critical edition by Gh. Chivu, foreword and comments by Alexandru Duțu, Minerva Publishing House, București, 1985; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Purgatoriul*, translated by G. Coșbuc, edited and comments by Ramiro Ortiz, Cartea Românească Publishing House, București, f. a. [1927]; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Paradisul*, translated by G. Coșbuc, edited and comments by Ramiro Ortiz, Cartea Românească Publishing House, București, f. a. [1932]; cf. also *George Coșbuc, Opere. III. Traduceri. Divina Comedie, Comentariu la Divina Comedie*, Introduction, edition, notes, comments, glossary and critical references by Gh. Chivu, Academia Română, Fundația Națională pentru Literatură și Artă, București, 2013; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, translated in Romanian by Eta Boeriu, notes and comments by Alexandru Duțu and Titus Pîrvulescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965 (several re-editions); Dante, *Infernul*, Romanian interpretation, notes and foreword by George Buznea, Univers Publishing House, București, 1975; Dante, *Purgatoriul*, Romanian interpretation and notes by George Buznea, Univers Publishing House, București, 1978; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, in Romanian by Giuseppe Cifarelli, edition prepared by Titus Pîrvulescu and foreword by Alexandru Ciorănescu, Editura Europa, Craiova, 1993, illustrations by Marcel Chirnoagă (re-edited in 1998, Dacia Publishing House, Cluj-Napoca); Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, bilingual edition, Romanian version, notes, comments, afterword and bibliographic references by Răzvan Codrescu, Christiana Publishing House, București, 2006; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, translation from the Italian and comments by Marian Papahagi, foreword by Irina Papahagi, edited, introduction and comments by Mira Mocan, Humanitas Publishing House, București, 2012.

nature: *e in una persona essa e l'umana*). Eta Boeriu ignores the explanations in Dante's text and provides an equivalent to the concept through the divine name of the Trinity, considered as such: *ci Treimii i se cîntă / și sfintei taine-a întrupării-osana*.

In *Par.*, XIV, v. 28–29, by referring to the Trinity (symbol of the circular unity), and relying on the musicality of poetry, Dante expresses a mystery that is impossible to formulate in rational terms; it is the mystery of the unity and, at the same time, the distinctiveness of the divine entities: *Quell'uno e due e tre che sempre vive / e regna sempre in tre e'n due e'n uno*. G. Coșbuc preserves the beautiful chiasmus of the double enumeration in the original (*unu-doi-trei – trei-doi-unu* [one-two-three – three-two-one]), succeeding in transmitting the circular musicality of the verses which refer to a mystery that words cannot decipher: *Căci Unu, Doi și Trei ce-n veci unit/ și-n Trei și-n Doi și-n Unul e deodată*. The idea of circularity is lost in Eta Boeriu's translation; the translator decides to approach more briefly what Dante had intended to transmit by means of the algebraic game of his poetry: *Cel pururi viu în trei făpturi pe-o treaptă/ și care-n trei e domn nețărmurit*.

The numerical designation of the Trinity is also carried out by the paradoxical joining of the two numerals, *three* (expression of the constituency) and *one* (expression of the unity): *trino e uno* (*Par.*, XV, v. 47). There is, here again, the concept of a God that is unique and threefold at the same time: "*Benedetto sia tu, (...), trino e uno / che nel mio seme se' tanto cortese*"; the one who utters this hymn of praise is Cacciaguida[2], who expresses gratitude to a benevolent (*cortese*) God, generous with his family (*mio seme*). In both translations analysed, the mere adjectival enumeration in Dante's original is rendered by the inclusion formula *trei în unul*. Otherwise, G. Coșbuc renders the starting formula of the praising hymn by a calque of expression, although the usual correspondent of the term *benedetto* in Romanian is *binecuvîntat*: "*Binevorbit să fii tu, trei în unul, / c-așa de bun te-arăți seminței mele*". Eta Boeriu replaces the blessing formula by another hymnographic incipit and the adjective *cortese*[3] by *blînd*, which is, undoubtedly, an attribute of divinity, although not the one Dante actualises in the present context: "*Mărire ție, ce ești trei într-unul, / că blînd te-arăți cu seminția mea*".

In another triplet (*Par.*, XXIV, v. 139–141), Dante talks about the dogma of Trinity[4], inherent in the Christian belief: God comprises three persons, who are, at the same time, one and three, so that, states the author of the *Divine Comedy*, we can use the verb *a fi* (to be), both in the third person plural (*sînt*), and in the third person singular (*este*): *E credo in tre persone etterne, e queste / credo una essenza sì una e sì trina, / che soffera congiunto "sono" ed "este"*.

G. Coșbuc succeeds in faithfully rendering the original triplet, both at the level of meaning and at the level of expression: *și-n trei persoane-eterne cred, și-aceste / atari sînt Un și-n trei atari se-mbină / că sufere să-i zici și sînt și este*. Eta Boeriu introduces the term *făpturi*, inappropriate with the essence of divinity, as it means '(ființe) create' (created beings): *Și cred în trei făpturi ce-n Paradis / sînt una-n fapt și întreite-atare, / că se-mpreună-n "sînt" și-n "este" (...)*.

Designating the Trinity involves not only the cardinal numeral, but also the multiplicative numeral acquiring the value of an adjective: *Oh trina luce che'n unica stella / scintillando a lor vista, sì li appaga! / guarda qua giuso a la nostra porcella* (*Par.*, XXXI, v. 28). The phrase refers to the Trinity; Dante invokes the divinity to turn its eyes towards the earth in order to see the chaos and the violence of mankind[5]. G. Coșbuc provides a direct equivalent to the expression that designates the Trinity and the invocation in the

[2] Cacciaguida is an ancestor of Dante's dating back to the 18th century, presumably the only one the poet himself was aware of.

[3] *Cortése*: 'di corte, gentile, garbato'; (in Dante) 'generoso, prodigo', cf. DELI.

[4] "Così definito dal concilio Lateranense IV del 1215: «unus solus est verus Deus, æternus et immensus... Pater et Filius et Spiritus Sanctus, tres quidem personæ sed una essentia, substantia seu natura»", Anna Maria Chiavacci Leonardi, in Dante Alighieri, *La Divina commedia. Paradiso*, p. 675, note to verses 139–141.

[5] As it also happens in other sections of the *Paradise*, the poet resorts to the voice of Boethius, who accompanies him to the Kingdom of Heaven, just as Vergilius accompanied him to the Purgatory. In *Mîngîierile filosofiei* he states: "Privește acum pămîntul plin de jale/ Oricine ai fi cel ce dirigui toate/ Noi, bună parte a lucrării tale,/ Plutim pe marea vieții la întîmplare" (Boethius, *Mîngîierile filosofiei*, I, V, v. 42–45).

original, preserving both the metaphor of light and its numerical determination: *Lumină triplă, ce desfeți din una / de-a pururi stea, pe-atîția fericiți, / privește-n jos să vezi la noi furtuna*. Eta Boeriu replaces the metaphor of light with the metaphor of fire, keeping the denomination by means of the numeral acquiring the value of an adjective: *O, faclă întreită care-alini / c-un singur foc alai de fericiți! / Privește jos ce vijelii ne-ațin*. In rendering the adjective *trino*, which designates the Trinity, G. Coșbuc chooses the neologism *triplu*, while Eta Boeriu resorts to the well established *întreit* (obtained by prefixation and change in the grammatical category).

The Holy Trinity is designated, in Dante's text, by the metaphor of the stars, obviously accompanied by the cardinal numeral: The three spheres refer to the Holy Trinity and they represent the classical definition of this theological concept: three equal and, at the same time, different entities: *Ne la profonda e chiara sussistenza / de l'alto lume parvemi tre giri / di tre colori e d'una contenenza* (*Par.*, XXXIII, v. 116–117). Of the profound and luminous existence of God (*profonda e chiara sussistenza*) emerge three circles of three colours, having the same content. The image created by Dante refers to the Trinity, defined in theology as the unity of the three distinct divine entities: The Father, the Son (Jesus Christ) and the Holy Spirit. The adjective *chiaro* originates from the Latin *clārus, –a, –um* ('1. Loud, sonorous; 2. Bright, shining; 3 Seeing clearly, clear', OLD, s.v.), and it means 'puro, limpido, terso, trasparente'; or, as a noun, it means 'luce, luminosità' (DELI, s.v.); within this context, it acquires the meaning 'luminos'[bright]. To express the meaning 'esență, substanță eternă' [essence, eternal substance], Dante creates the noun *sussistenza*[6].

G. Coșbuc's translation remains, to a considerable extent, faithful to the original text: *și-n clara ei și-adînca-i subzistență / văzui trei cercuri în lumina vie, / de trei colori și-aceeași continență*.

The translator chooses Romanian equivalents with the same etymology as the original: *clar* [clear] 'care dă o lumină neîntunecată de nimic, fără umbre, luminos cu multă lumină' [which gives a light that nothing darkens, without shadows, bright and with a lot of light']; *subzistență* [subsistence] is used here with the obsolete meaning of 'existență, prezență' ['existence, presence'] (cf. DLR). In exchange, the noun *continență* [temperance] is the result of a semantic calque of the Italian original: Rom. *continență* comes from Fr. *continence* and it means 'reținere, oprire (de la plăceri) înfrînare, cumpătare' (DLR, s.v.) [restraint, refrain (from pleasures), control, moderation]; here, the translator borrows the meaning of the equivalent Italian term, 'conținut'. However, this procedure may run the risk of hindering the understanding of the verses' meaning.

In the case of the other translation analysed, the image by means of which Dante wants to describe the Trinity is unclear, especially since the idea of unity is absent. *În însăși profunzimea ei văzui / trei brîuri felurite la culoare, / la fel de largi în roți și pricepui*.

Eta Boeriu unsuccessfully uses the noun brîu ('1. cingătoare lată, purtată de țărani și țărance [wide belt worn by peasants]; 2. Ornament vopsit [painted ornament]; 3. P. ext. Partea corpului pe care o încinge brîul, mijlocul' [part of the body covered by this belt, the waist], cf. DA) to express the idea of circle since, by its plastic character and the meaning already established in Romanian (1st meaning in DA), it can lead to a whole new image compared to the one present in the Italian original; that is, instead of the perfection of the circle, the reader could be presented with the image of some peasant belts, an image that is difficult to associate with the attributes of divinity, whose image they are presumably representing. Moreover, the unhappy choice of this noun deprives the text of the implicit meanings the metaphor of the sphere implies (it is a symbol of divinity in the representations of Christian art, the world from beyond, the unity and perfection in the Greek tradition, etc.) (Chevalier & Gheerbrant, 1993, p. 223).

2.2. Designating the Trinity by the metaphoric enumeration of the entities

This procedure is used twice in the *Paradise*. The first context is the one from *Par.*, XIII, v. 55–57: *ché quella viva luce che sì mea / dal suo lucente, che non si disuna / da lui né da l'amor ch'a lor s'intrea*. The triplet reproduced defines the Holy Trinity and attempts to present metaphorically this ultra-mundane reality,

[6] According to DELI, that noun was first used by Dante: *sussistenza*, s. f.: 'il sussistere; ciò che sussiste' (av. 1321, Dante), Lat. *subsistō, –ere* ('to stand firm', cf. OLD).

which is unique and threefold at the same time, asserting that the Son (*viva luce*) comes from the Father (*il suo lucente*) that is, it has the same substance[7] and is inseparable from both the Father and the Holy Spirit (*l'amor*).

Both translators modify the designation of referents in Dante's allegory. G. Coșbuc equates the expression referring to God the Father, presented as light in the original, with another phrase referring to the primacy and supremacy of this holy person, against the two other: *De Primul cel ce-o naște-apoi, aceea / lumina vie-n veci nu se desparte / și nici de-amor ce-i fața lor a treia*. Eta Boeriu resorts to an explanatory approach of the metaphors present in Dante's text; she translates viva luce by means of the more explicit appellative of the Son of God, namely *verbul sfînt* [the sacred verb], *lumina* [the light], and *amore*, by the direct expression in Romanian of the referent, *sfîntul duh* [the holy spirit]: *Căci verbul sfînt, lumina ce pornește / din foc divin, de el nu se desparte / și nici de sfîntul duh ce-i întreiește*.

In another context from the *Paradise* (XIII, v. 79–81), the Trinity is presented by joining other three metaphors which designate the three entities and which collaborate in order to accomplish the perfection of the creation: *caldo amor* (the Holy Spirit), *la chiara vista* (Jesus Christ), *prima virtù* (God the Father): *Però se 'l caldo amor la chiara vista / de la prima virtù dispone e segna, / tutta la perfezion quivi s'acquista*. Considering the difficulties inherent in interpreting the verses, not all commentators agree upon the fact that this stance would illustrate the three hypostases of the Divinity; however, we consider compelling the interpretation given by Anna Maria Chiavacci Leonardi[8], the one that we actually took into account in analysing this fragment. Perfection occurs when God creates, by means of the Holy Spirit—who is love, who decides upon (segna) impregnating the archetypal idea produced by the Son, imagined as the eye (vista) through which the Father sees and acts. In G. Coșbuc's version, the fragment becomes: *Deci cînd Virtutea prim-astfel dispune/ și-mprim-așa iubirea sa-nfocată,/ s-atinge-atunci suprema perfecțiune*. We reproduced entirely G. Coșbuc's version of the triplet mentioned, in order to show that it omits the equivalence of the phrase that can be interpreted as a metaphor for the second divine person (the Son), that he does not name directly; therefore, the image of the Trinity fails to be created in G. Coșbuc's version.

Eta Boeriu chooses to mention, unequivocally, the three persons composing the Trinity: *Iubirea însă, cînd pecetea vie / a Tatălui în verbul sfînt o-mplîntă, / desăvîrșit e ce-a fost scris să fie*.

3. Conclusions

In creating the image of the Trinity, a concept that is extremely important within the entirety of the text, Dante resorts to two methods. The first, and most frequent, consists in designating the Trinity by means of the cardinal numeral *three*, accompanied or not by a noun determiner (which expresses directly—*persona*—or indirectly—by metaphors: spheres, light—the components of the Trinity) or even other numerals (two, one). The second method used in designating the Trinity consists in enumerating its constituents, at metaphorical level.

For the Romanian translators, resorting to equivalence by means of the numeral seems to be the most affordable method, that is, the easiest type of equivalence. Nevertheless, metaphors are often "betrayed" during the process of translation, which occurs in two directions: they are either replaced by another metaphor (a case in point is the example of the belt [brîul] in Eta Boeriu's translation of the triplet in chant XXXIII, v. 116–117), or the metaphor is deciphered by directly naming the divine entities (which also occurs predominantly in Eta Boeriu's translation).

Poetry means not only what is said, but—more importantly—what is suggested; thus, it contains a certain amount of ineffable which renders the reception of its message (also) dependent upon the reader's

[7] The Nicene Creed states that the Son of God is "Light from Light".

[8] "Nella terzina fortemente sintetica si adombra ancora una volta l'idea della creazione come atto trinitario: se lo Spirito Santo (*'l caldo amor, soggetto*) dispone e imprime con azione diretta la viva luce del Figlio (*la chiara vista*, oggetto) che procede dal Padre (*la prima virtù*), *quivi*, cioè nella creatura così formata, si otterrà il massimo della perfezione", Anna Maria Chiavacci Leonardi, in Dante Alighieri, *La Divina commedia. Paradiso*, p. 373, note to verses 79–81.

subjectivity. Moreover, the message of a poetry received through translation runs the risk of being distorted because of the double interpretation provided by the translator, during the process of deconstruction/reconstruction of meaning, and the interpretation given by the readers, depending on their cultural background or their sensitivity. The fact that in Dante's masterpiece nothing is fortuitous, that everything has a well established place in the entirety of Dante's vision, renders any translation attempt more complex than a mere equivalence of terms, be that a faithful equivalence or an adaptation; moreover, a successful translation requires, besides talent and philological balance, meticulous research.

Bibliography

Boethius și Salvianus, *Scrieri. Articole teologice și mîngîierile filosofiei. Despre guvernarea lui Dumnezeu*, translated by David Popescu, foreword by Nicolae Corneanu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1993). *Dicționar de simboluri*, vol. 3, *P–Z*, Artemis Publishing House, București.

Dante, *Divina Commedia. Inferno. Purgatorio. Paradiso*, con il commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi, Arnoldo Mondadori editore, Milano, 1994.

Dante, *Divina Commedia*, commento a cura di Giovanni Fallani e Silvio Zennaro, Newton Compton editori, Roma, 2005.

Dante Alighieri, *Commedia. Paradiso*, a cura di Emilio Pasquini e Antonio Qualio, Garzanti editore, Milano, 1999.

Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, translated into Romanian by George Coșbuc, comments by Alexandru Balaci, Editura de Stat Pentru Literatură și Artă, București, 1957.

Dante, *Divina Comedie*, translated into Romanian by Eta Boeriu, notes and comments by Alexandru Duțu and Titus Pîrvulescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965.

DA = *Dicționarul limbii române*, tome I, part *A–B*, București, 1913; tome I, part II, *C*, București, 1940; tome I, part III, *D–De*, București, 1949; tome II, part I, *F–I*, București, 1934; tome II, part II, *J–Lacustru*, București, 1937, *Ladă–Lepădа*, București, 1940, *Lepădа–Lojniță*, București, 1940.

DLR = *Dicționarul limbii române*, new series, Academia Română, București, 1965 et seq.

DELI = *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Manlio Cortelazzo, Paolo Zoli, Zanichelli Editore, Bologna, 1980.

Enc. D. = G. A. Scartazzini, *Enciclopedia dantesca. Dizionario critico e raggionato di quanto concerne la vita e le opere di Dante Alighieri*, vol. I, *A–L*, Milano, 1896, vol. II (parte prima), *M–R*, Milano, 1898, vol. II (parte seconda), *S–Z*, Milano, 1899.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press, 1968.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A19ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Conceptul 'Treime' din *Paradisul* lui Dante reflectat în traducerile românești

Cristian Ungureanu*
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 17 aprilie 2015
Acceptat 13 mai 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
Treime
Paradisul
Dante
traducere
desemnare

Rezumat

Traducătorul *Paradisului* lui Dante întîmpină o dificultate de dublu nivel. Mai întîi, pe cea rezultată din limitarea inerentă condiției umane în a exprima inefabilul, pe care o resimte autorul; apoi, pe cea rezultată din dificultatea limbajului pe care Dante însuși îl construiește pentru a depăși prima dificultate. Reușita sau eșecul unei traduceri se măsoară în funcție de procentul din mesajul original pe care traducătorul îl face accesibil cititorului de altă limbă, iar acest procent poate fi constatat numai prin analiza comparativă. Lucrarea de față își are ca fundament analiza comparativă dintre textul original al *Paradisului* și traducerile sale românești, cu referire la contextele în care apare conceptul 'Treimii'; acest examen arată că în versiunile românești sînt și echivalări reușite, fidele semantic și formal, dar și cazuri de „trădare" a originalului.

1. Introducere

Un traducător trebuie să țină cont nu doar de regulile strict lingvistice, ci și de elementele culturale care apar inevitabil într-un text. Este necesar să legăm conceptul de traducere de varietatea modurilor de a gîndi și de a vorbi care, de-a lungul istoriei, s-a concretizat în limbi, culturi, literaturi și societăți diferite. O traducere nu reflectă doar evenimente și lucruri dintr-o anumită epocă într-o cultură diferită, ci poate să contribuie la difuzarea și răspîndirea unor noi modele și stiluri care se stabilesc în structurile lingvistice și culturale din mediul în care pătrunde, și pot să influențeze transformarea chiar evoluția unei alte culturi. Există un raport destul de strîns între tradiția literară a unei culturi și traducerile existente în cadrul acesteia. Actul de traducere merge dincolo de un simplu proces mecanic sau de un simplu transfer interlingvistic, el comportă o comparație nu numai între două sisteme lingvistice diferite, ci și între două culturi. Astfel, înțelegerea unui text reprezintă obiectivul pricipal al traducerii, însă atingerea acestuia trece de la datele unei culturi din care se traduce spre integrarea lor în contextul cultural în care ajung, fără ca cei care se vor apropia de text să aibă sentimentul că le este impusă o cultură care le este în totalitate străină.

Pelerinul Dante este conștient, încă de la începutul ultimei cantice a *Divinei Comedii*, de condiția sa de *homo viator*, care se angajează într-o călătorie nemaiauzită ce nu ține cont de legile naturii. Pentru a exprima această condiție neobișnuită, el folosește verbul *trasumanar*, un neologism dantesc care desemnează depășirea condiției umane, marcînd singularitatea acțiunii întreprinse. Însă lucrul acesta nu este suficient; poetul trebuie să coboare printre muritori pentru a le împărtăși experiența, chiar dacă îi lipsește instrumentul expresiv, așa cum el însuși afirmă: „e vidi cose che ridire / né sa né può chi di là sú discende" (*Par.*, I, v. 5–6). Deși imposibilitatea limbajului uman de a exprima divinitatea îi pune multe limite poetului, acesta nu ezită să definească, să numească și să se prevaleze de o serie de concepte pentru a exprima lumea divină.

Mai departe, traducătorul trebuie să facă față acestei duble provocări: mai întîi, să perceapă lumea pentru care Dante însuși a inventat modalități de expresie; apoi, să găsească vehiculele potrivite pentru a

*Adresă de corespondență: *cristiungureanu@libero.it*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

transmite cititorului lumea lui Dante, cu dubla ei realizare, ca sens și ca formă (sau, mai exact, ca formă pusă în slujba sensului).

În cele ce urmează, ne vom opri asupra conceptului de 'Treime', analizînd lexicalizarea lui în original și apoi alegerile traducătorilor în transpunerea lor în limba română. Ne vom rezuma la traducerile lui George Coșbuc și a Etei Boeriu, considerate cele mai importante transpuneri integrale ale *Divinei Comedii*[1].

2. Desemnarea Treimii în textul lui Dante și în traduceri

În primul rînd, e de remarcat faptul că, în textul *Divinei Comedii*, Dante nu folosește niciodată sintagma „Sfînta Treime" ca atare (*Santissima Trinità*). Se pot identifica două modalități principale de desemnare a acesteia: una legată de aspectul numeral al Treimii, prin recursul la cifra trei, și desemnarea prin enumerarea metaforică, prin menționarea în același context a celor trei persoane ale Trinității. Întrucît numărul ocurențelor este destul de mic, vom analiza toate contextele în care apare conceptul, în ordinea apariției în textul-sursă.

2.1. Aspectul numeral al Treimii

Modalitatea cea mai uzuală de desemnare a conceptului în discuție în textul *Paradisului* este referirea la aspectul său numeral, prin enunțarea cifrei trei, urmată sau nu de un determinat substantival (care numește direct sau metaforic constituenții acestei persoane colective).

Sfînta Treime, tema dominantă a cîntului al XIII-lea, este desemnată prin enunțarea cifrei constitutive (*tre*) urmată de substantivul care desemnează, la modul direct și general, constituenții: *tre persone in divina natura* (*Par.*, XIII, v. 27). De fapt, contextul conține o descriere a misterului trinitar, urmată imediat de precizarea dublei naturi a Fiului: *ma tre persone in divina natura, / e in una persona essa e l'umana*. G. Coșbuc urmărește întocmai structura versului din original. Traducătorul înlocuiește adjectivul *divin* (***divina** natura*) cu *veșnic* (*trei persoane în veșnica natură*), echivalare care, chiar dacă nu redă exact sensul din originalul italian, nu influențează receptarea ideii de Treime; însă la nivelul contextului, care se referă la misterul întrupării, nu este clară, în traducere, ideea că o singură persoană a divinității se face om: *ci trei persoane-n veșnică natură / unind divinu-n trupul firii-umane* (la Dante, această distincție este foarte clară: din cele trei persoane ale Treimii, una doar este purtătoarea și a naturii umane: *e in una persona essa e l'umana*). Eta Boeriu face abstracție de explicațiile din textul dantesc și echivalează conceptul prin numele divin al Trinității, luat ca atare: *ci Treimii i se cîntă / și sfintei taine-a întrupării-osana*.

În *Par.*, XIV, v. 28–29, prin referirea la Treime (simbol al unității circulare), Dante exprimă, ajutîndu-se de muzicalitatea poeziei, un mister inexprimabil în termeni raționali, cel al unității și în același timp al diferențierii persoanelor divine: *Quell'uno e due e tre che sempre vive / e regna sempre in tre e'n due e'n*

[1] Menționăm aici cele mai importante traduceri românești în versuri ale *Divinei Comedii*: Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea Românească, București, f. a. [1924], cf. și G. Coșbuc, *Opere, VII. Traduceri, Dante, Divina Comedie, 1. Infernul*, ediție critică de Gh. Chivu, prefață și comentarii de Alexandru Duțu, Editura Minerva, București, 1985; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Purgatoriul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea Românească, București, f. a. [1927]; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Paradisul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea Românească, București, f. a. [1932]; cf. și George Coșbuc, *Opere. III. Traduceri. Divina Comedie, Comentariu la Divina Comedie*, Introducere, ediție, note, comentarii, glosar și repere critice de Gh. Chivu, Academia Română, Fundația Națională pentru Literatură și Artă, București, 2013; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, în românește de Eta Boeriu, note și comentarii de Alexandru Duțu și Titus Pîrvulescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965 (cu numeroase reeditări); Dante, *Infernul*, interpretare românească, note și un cuvînt înainte de George Buznea, Editura Univers, București, 1975; Dante, *Purgatoriul*, interpretare românească și note de George Buznea, Editura Univers, București, 1978; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, în românește de Giuseppe Cifarelli, ediție îngrijită de Titus Pîrvulescu și prefațată de Alexandru Ciorănescu, Editura Europa, Craiova, 1993, cu ilustrații de Marcel Chirnoagă (reeditată în 1998, Editura Dacia, Cluj-Napoca); Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, text bilingv, cu versiune românească, note, comentarii, postfață și repere bibliografice de Răzvan Codrescu, Editura Christiana, București, 2006; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, traducere din italiană și comentarii de Marian Papahagi, cu o prefață de Irina Papahagi, ediție îngrijită, introducere și completarea comentariilor de Mira Mocan, Editura Humanitas, București, 2012.

uno. G. Coșbuc păstrează superbul chiasm al dublei enumerări din original (unu-doi-trei – trei-doi-unu), reușind să transmită și muzicalitatea circulară a versurilor care se referă la un mister pe care cuvintele nu au cum să-l descifreze: *Căci Unu, Doi și Trei ce-n veci unit / și-n Trei și-n Doi și-n Unul e deodată*. Ideea de circularitate se pierde în traducerea Etei Boeriu, care decide să abordeze rezumativ ceea ce Dante a vrut să transmită prin jocul algebric al poeziei sale: *Cel pururi viu în trei făpturi pe-o treaptă / și care-n trei e domn nețărmurit*.

Desemnarea prin numeral a Treimii se face și prin alăturarea, paradoxală, a celor două numerale, trei (expresie a componenței) și unu (expresie a unității): *trino e uno* (*Par.*, XV, v. 47). Apare aici, din nou, conceptul de Dumnezeu unic și întreit în același timp: „*Benedetto sia tu, (...), trino e uno / che nel mio seme se' tanto cortese*"; cel care exprimă acest imn de laudă este Cacciaguida[2], care își manifestă recunoștința față de un Dumnezeu mărinimos (*cortese*) cu familia sa (*mio seme*). În ambele variante de traducere analizate, simpla enumerare adjectivală din originalul dantesc este echivalată prin formula de incluziune *trei în unul*. În rest, G. Coșbuc echivalează formula de început a imnului de laudă printr-un calc de expresie, deși corespondentul uzual al termenului *benedetto* din limba română este *binecuvîntat*: „*Binevorbit să fii tu, trei în unul, / c-așa de bun te-arăți seminței mele*", iar Eta Boeriu echivalează formula de binecuvîntare prin alt incipit imnografic și adjectivul *cortese*[3] prin *blînd*, care este un atribut al divinității, fără îndoială, dar nu pe acesta îl actualizează Dante în contextul de față: „*Mărire ție, ce ești trei într-unul, / că blînd te-arăți cu semința mea*".

Într-o altă terțină (*Par.*, XXIV, v. 139–141), Dante vorbește despre dogma Trinității[4], proprie credinței creștine: în Dumnezeu sînt trei persoane, care sînt în același timp una și trei, astfel încît, spune autorul *Divinei Comedii*, despre acestea se poate vorbi folosind verbul a fi atît la persoana a III-a plural (sînt), cît și la persoana a III-a singular (este): *E credo in tre persone etterne, e queste / credo una essenza sì una e sì trina, / che soffera congiunto "sono" ed "este"*.

G. Coșbuc reușește să echivaleze cu fidelitate terțina originală, atît la nivelul sensului, cît și la cel al expresiei: *și-n trei persoane-eterne cred, și-aceste / atari sînt **Un** și-n trei atari se-mbină/ că sufere să-i zici și **sînt** și **este***. Eta Boeriu introduce termenul *făpturi*, nepotrivit cu esența divinității fiindcă are sensul '(ființe) create': *Şi cred în trei făpturi ce-n Paradis/ sînt una-n fapt și întreite-atare, / că se-mpreună-n „sînt" și-n „este" (...)*.

În desemnarea Treimii nu este implicat doar numeralul cardinal, ci și cel multiplicativ, cu valoare adjectivală: *Oh **trina luce** che'n unica stella / scintillando a lor vista, sì li appaga! / guarda qua giuso a la nostra porcella* (*Par.*, XXXI, v. 28). Expresia se referă la Treime; Dante invocă divinitatea să-și întoarcă privirea către pămînt pentru a vedea dezordinea și violența neamului omenesc[5]. G. Coșbuc echivalează direct expresia care desemnează Treimea și invocația din original, păstrînd atît metafora luminii, cît și determinarea sa numerală: *Lumină triplă, ce desfeți din una / de-a pururi stea, pe-atîția fericiți, / privește-n jos să vezi la noi furtuna*. Eta Boeriu înlocuiește metafora luminii stelare cu metafora focului, păstrînd desemnarea prin numeralul cu valoare adjectivală: *O, faclă întreită care-alini / c-un singur foc alai de fericiți! / Privește jos ce vijelii ne-ațin*. În echivalarea adjectivului *trino* care desemnează Trinitatea, G. Coșbuc optează pentru neologismul *triplu*, în timp ce Eta Boeriu recurge la consacratul *întreit* (obținut printr-o schimbare a categoriei gramaticale însoțită de prefixare).

Sfînta Treime este desemnată, în textul lui Dante, și prin metafora sferelor, însoțită, firește, de nu-

[2] Cacciaguida este un strămoș al lui Dante din secolul al XII-lea, singurul, de altfel, se pare, despre care poetul însuși avea cunoștință.

[3] *Cortése*: 'di corte, gentile, garbato'; (la Dante) 'generoso, prodigo', cf. DELI.

[4] „Così definito dal concilio Lateranense IV del 1215: «unus solus est verus Deus, æternus et immensus... Pater et Filius et Spiritus Sanctus, tres quidem personæ sed una essentia, substantia seu natura»", Anna Maria Chiavacci Leonardi, în Dante Alighieri, *La Divina commedia. Paradiso*, p. 675, nota la versurile 139–141.

[5] Așa cum se întîmplă și în alte locuri din *Paradis*, poetul face apel la glasul lui Boethius, care îi este alături în împărăția cerurilor, așa cum Vergilius îi fusese alături în Infern și în Purgatoriu. Acesta spunea, în *Mîngîierile filosofiei*: „Privește acum pămîntul plin de jale / Oricine ai fi cel ce dirigui toate / Noi, bună parte a lucrării tale, / Plutim pe marea vieții la întîmplare" (Boethius, *Mîngîierile filosofiei*, I, V, v. 42–45).

meralul cardinal. Cele trei sfere se referă la Sfînta Treime și reprezintă definiția clasică a acestui concept teologic: trei persoane egale, dar în același timp distincte: *Ne la profonda e chiara sussistenza / de l'alto lume parvemi **tre giri** / di tre colori e d'una contenenza* (*Par.*, XXXIII, v. 116–117). Din profunda și luminoasa existență a lui Dumnezeu (*profonda e chiara sussistenza*) apar trei cercuri de trei culori, care au același conținut. Imaginea dantescă face referire la Treime, definită de teologie ca unitatea celor trei persoane divine distincte: Tatăl, Fiul (Isus Cristos) și Duhul Sfînt. Adjectivul *chiaro*, provenit din lat. *clārus, –a, –um* ('1. Loud, sonorous; 2. Bright, shining; 3 Seeing clearly, clear', OLD, s.v.), are sensul 'puro, limpido, terso, trasparente'; sau, cu valoare substantivală, pe acela de 'luce, luminosità' (DELI, s.v.); în contextul acesta, este folosit cu sensul 'luminos'. Pentru a exprima sensul 'esență, substanță eternă', Dante creează substantivul *sussistenza*[6].

Traducerea lui G. Coșbuc rămîne, într-o bună măsură, fidelă textului dantesc: *și-n clara ei și-adînca-i subzistență / văzui trei cercuri în lumina vie, / de trei colori și-aceeași continență*.

Traducătorul alege echivalenți românești care au același etimon cu cei din original: *clar* 'care dă o lumină neîntunecată de nimic, fără umbre, luminos cu multă lumină'; *subzistență*, folosit aici cu sensul învechit 'existență, prezență' (cf. DLR). În schimb, substantivul *continență* este rezultatul unui calc semantic după originalul italian: rom. *continență* provine din fr. *continence* și are sensul 'reținere, oprire (de la plăceri) înfrînare, cumpătare' (DLR, s.v.); aici, traducătorul împrumută sensul termenului italian echivalent, 'conținut'. Riscul acestui procedeu este, însă, ca cititorul să nu înțeleagă semnificația versurilor.

În cealaltă traducere analizată, imaginea prin care Dante vrea să descrie Treimea este neclară, mai ales pentru că nu apare ideea de unitate: *În însăși profunzimea ei văzui / trei brîuri felurite la culoare, / la fel de largi în roți și pricepui*.

Utilizarea, de către Eta Boeriu, a substantivului *brîu* ('1. cingătoare lată, purtată de țărani și țărance; 2. Ornament vopsit; 3. P. ext. Partea corpului pe care o încinge brîul, mijlocul', cf. DA) pentru exprimarea ideii de cerc este nesatisfăcătoare întrucît, prin caracterul ei plastic și prin sensul înrădăcinat în română (sensul 1. din DA), poate crea o cu totul altă imagine decît cea din originalul italian (și anume, în loc de perfecțiunea cercului, cititorul ar putea rămîne cu imaginea unor brîuri țărănești, greu de pus în relație cu atributele divinității a căror imagine se presupune că o reprezintă). De asemenea, alegerea nefericită a acestui substantiv privează textul de sensurile implicite pe care le presupune metafora sferei (este simbol al divinității în reprezentările artei creștine, al lumii de dincolo, al unității și perfecțiunii în tradiția greacă etc.) (Chevalier & Gheerbrant, 1993, p. 223).

2.2. Desemnarea prin enumerarea metaforică a persoanelor Treimii

Acest procedeu este folosit de două ori în *Paradis*. Primul context este cel din *Par.*, XIII, v. 55–57: *ché quella viva luce che sì mea / dal suo lucente, che non si disuna / da lui né da l'amor ch'a lor s'intrea*. Terțina reprodusă definește Sfînta Treime și încearcă să prezinte metaforic această realitate ultramundană unică și întreită în același timp, afirmînd că Fiul (*viva luce*) vine de la Tatăl (*il suo lucente*), adică are aceeași substanță[7] și este nedespărțit de acesta și de Sfîntul Duh (*l'amor*).

Ambii traducători modifică desemnarea referenților din alegoria dantescă. G. Coșbuc echivalează expresia care se referă la Dumnezeu Tatăl, în original prezentat ca lumină, printr-o alta care se referă la primatul și întîietatea acestei persoane divine în fața celorlalte două: *De Primul cel ce-o naște-apoi, aceea / lumina vie-n veci nu se desparte / și nici de-amor ce-i fața lor a treia*. Eta Boeriu are o abordare explicativă a metaforelor dantești; ea echivalează *viva luce* prin mai explicitul apelativ al Fiului lui Dumnezeu, *verbul sfînt*, *lumina*, iar *amore* prin expresia directă din limba română a referentului, *sfîntul duh*: *Căci verbul sfînt, lumina ce pornește / din foc divin, de el nu se desparte / și nici de sfîntul duh ce-i întreiește*.

În alt context din *Paradisul* (XIII, v. 79–81), Treimea este prezentată prin alăturarea altor trei metafore care desemnează cele trei persoane și care colaborează în vederea realizării perfecțiunii creației: *caldo*

[6] După DELI, substantivul respectiv este atestat pentru prima dată la Dante: *sussistenza*, s. f.: 'il sussistere; ciò che sussiste' (av. 1321, Dante), din lat. *subsistō, –ere* ('to stand firm', cf. OLD).

[7] În *Crezul* niceano-constantinopolitan se spune despre Fiul lui Dumnezeu că este „lumină din lumină".

amor (Duhul Sfînt), *la chiara vista* (Isus Cristos), *prima virtù* (Dumnezeu Tatăl): *Però se 'l caldo amor la chiara vista / de la prima virtù dispone e segna, / tutta la perfezion quivi s'acquista*. Dată fiind dificultatea interpretativă a versurilor, nu toți comentatorii sînt de acord că aici ar fi vorba despre toate cele trei ipostaze ale divinității; ni s-a părut, însă, edificatoare interpretarea dată de Anna Maria Chiavacci Leonardi[8], de care am ținut cont în analiza acestui pasaj. Perfecțiunea se produce atunci cînd Dumnezeu creează prin intermediul Duhului Sfînt, care este iubire, care dispune (*segna*) imprimarea ideii arhetipale produsă de Fiul, imaginat ca ochiul (*vista*) prin care vede și acționează Tatăl. În versiunea lui G. Coșbuc, pasajul sună astfel: *Deci cînd Virtutea prim-astfel dispune / și-mprim-așa iubirea sa-nfocată, / s-atinge-atunci suprema perfecțiune*. Am reprodus integral versiunea lui G. Coșbuc a terținei în cauză pentru a arăta că ea omite echivalarea sintagmei ce poate fi interpretată drept metaforă pentru cea de-a doua persoană divină (Fiul), pe care nu o numește nici direct; așadar, crearea imaginea Treimii, în versiunea lui G. Coșbuc, eșuează.

Eta Boeriu optează pentru menționarea lipsită de echivoc a celor trei persoane ale Trinității: *Iubirea însă, cînd pecetea vie / a Tatălui în verbul sfînt o-mplîntă, / desăvîrșit e ce-a fost scris să fie*.

3. Concluzii

În crearea imaginii Treimii, concept de maximă importanță în economia textului, Dante se folosește de două modalități. Prima, și cea mai frecventă, este desemnarea prin numeralul cardinal trei, însoțit sau nu de un determinat substantival (care exprimă direct—*persona*—sau indirect—prin metafore: sfere, lumină—constituenții Treimii) sau de alte numerale (doi, unu). A doua modalitate de desemnare a Treimii se face prin enumerarea constituenților săi, la nivel metaforic.

Pentru traducătorii români, echivalarea prin numeral pare cea mai abordabilă, în sensul că este cel mai ușor de echivalat. În schimb, metaforele sînt adesea „trădate" în procesul traducerii, ceea ce se petrece în două direcții: sau înlocuirea cu altă metaforă (sugestiv este cazul *brîului* din traducerea Etei Boeriu a terținei din cîntul XXXIII, v. 116–117), sau descifrarea metaforei prin numirea directă a persoanelor divine (ceea ce face, cu precădere, tot Eta Boeriu).

Poezia înseamnă nu doar ceea ce se spune, ci—mai ales—ceea ce se sugerează; ea conține, așadar, o anumită doză de inefabil care face ca receptarea mesajului său să depindă (și) de subiectivitatea cititorului. Cu atît mai mult, mesajul unei poezii receptate prin intermediul unei traduceri riscă să fie distorsionat din cauza dublei interpretări pe care o primește aceasta: interpretarea dată de traducător, în timpul procesului de deconstrucție/reconstrucție a sensului, și interpretarea de către cititor, în funcție de fundamentele sale culturale, de sensibilitatea sa. Faptul că în capodopera lui Dante nu este nimic întîmplător, că toate au un loc bine circumscris în globalitatea viziunii dantești, face ca demersul la care se angajează un traducător să fie mult mai complex decît o simplă echivalare a termenilor, fie ea echivalare fidelă sau adaptare, iar pentru o traducere reușită este nevoie, dincolo de har și echilibru filologic, de o muncă de cercetare asiduă.

Bibliografie

Boethius și Salvianus, *Scrieri. Articole teologice și mîngîierile filosofiei. Despre guvernarea lui Dumnezeu*, traducere de David Popescu, cuvînt înainte de Nicolae Corneanu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1993). *Dicționar de simboluri*, vol. 3, *P–Z*, Editura Artemis, București.

Dante, *Divina Commedia. Inferno. Purgatorio. Paradiso*, con il commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi, Arnoldo Mondadori editore, Milano, 1994.

Dante, *Divina Commedia*, commento a cura di Giovanni Fallani e Silvio Zennaro, Newton Compton editori, Roma, 2005.

Dante Alighieri, *Commedia. Paradiso*, a cura di Emilio Pasquini e Antonio Qualio, Garzanti editore, Milano, 1999.

[8] „Nella terzina fortemente sintetica si adombra ancora una volta l'idea della creazione come atto trinitario: se lo Spirito Santo (*'l caldo amor*, soggetto) dispone e imprime con azione diretta la viva luce del Figlio (*la chiara vista*, oggetto) che procede dal Padre (*la prima virtù*), quivi, cioè nella creatura così formata, si otterrà il massimo della perfezione", Anna Maria Chiavacci Leonardi, în Dante Alighieri, *La Divina commedia. Paradiso*, p. 373, nota la versurile 79–81.

Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, în românește de George Coșbuc, comentariu de Alexandru Balaci, Editura de stat pentru literatură și artă, București, 1957.

Dante, *Divina Comedie*, în românește de Eta Boeriu, note și comentarii de Alexandru Duțu și Titus Pîrvulescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965.

DA = *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea A–B, București, 1913; tomul I, partea a II-a, *C*, București, 1940; tomul I, partea a III-a, *D–De*, București, 1949; tomul II, partea I, *F–I*, București, 1934; tomul II, partea a II-a, *J–Lacustru*, București, 1937, *Ladă–Lepădа*, București, 1940, *Lepădа–Lojniță*, București, 1940.

DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, Academia Română, București, 1965 și urm.

DELI = *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Manlio Cortelazzo, Paolo Zoli, Zanichelli Editore, Bologna, 1980.

Enc. D. = G. A. Scartazzini, *Enciclopedia dantesca. Dizionario critico e raggionato di quanto concerne la vita e le opere di Dante Alighieri*, vol. I, *A–L*, Milano, 1896, vol. II (parte prima), *M–R*, Milano, 1898, vol. II (parte seconda), *S–Z*, Milano, 1899.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press, 1968.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A20en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Some reflections on Romanian translation studies

Magda Jeanrenaud*
Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Article info

History:
Received June 1, 2015
Accepted June 18, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
translation studies
translation practice
central language
peripheral language
symbolic field
globalization

Abstract

In this paper, I decided to examine two "verdicts" on the specificity (or the lack of specificity) of Romanian translation studies in order to define and explain the present situation in this field: one given in the *Encyclopedia of Translation Studies*, the other in a book on "Romanian translation ideas and meta-ideas". I believe that the current situation justifies the following hypothesis: the current specific of translation theories in the Romanian space is entailed by the existence of two circuits. The first is academic and international, aiming at including the Romanian research in European directions, by assimilating them more or less. The second is a national circuit—where the positions expressed within the first circuit penetrate indirectly, through "central" languages—and it manifests itself as selective and elective affinities between the two; their interaction is sporadic and it occurs mainly through other languages, not through an interiorization process related to the language of the Romanian source space.

"One should never pass over in silence the question of the tongue in which the question of the tongue is raised and into which a discourse on translation is translated".[1]
Jacques Derrida

1. Introduction

There is a significant difference in the project of approaching translation studies issues between the first and the second edition of the famous *Encyclopedia of Translation Studies* (the editions of 1998 and 2009). Within their argumentation for the necessity of a new edition, but also to reflect the interests and priorities of a scientific community that had evolved and consolidated in the meanwhile, the volume editors—Mona Baker and Gabriela Saldanha—seem to have realized only after starting editing it (as hinted in the *Introduction*) that "Translation Studies has traditionally been strongly Eurocentric in orientation, and in some parts of the world continues to be dominated by theoretical paradigms that originated in the West and that are oblivious to the rich and substantially different experiences of translation outside Europe and North America" (Baker & Saldanha, 2011). In the editors' opinion, considering that this discipline has become an independent academic field of study, more attention should be paid to the increasing interest for approaches outside the two cultural spaces in order to "reconsider the scope and central preoccupations of the discipline" and to determine a new balance, which must also include "voices" from the Asian (mainly Chinese), African, and—in the words of the two editors—the Middle East space (a formula used in the two volumes edited by Theo Hermans, titled *Translating Others*; Hermans, 2014). In other words, the new edition aimed at presenting translation studies in the light of an increasingly obvious "growing multidisciplinarity" and at considering its apparent tendency of breaking "away from its exclusively Eurocentric origins".

In my opinion, however, the concept of "Eurocentrism" should have also been carefully and thoroughly reconsidered, in order to reinstate its richness and variety: whereas, within the European field,

*Email address: *mjeanrenaud@hotmail.com*.
[1] Derrida (1998, p. 204).

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

influence networks and symbolic power fields are structured around the "great" cultures, disseminated by "central" languages, one should also examine the reactions to translation and the reflection surrounding it emitted by "small" cultures and conveyed by "peripheral" languages. In other words, this space is far from homogeneous; furthermore, it is crossed by uneven tensions, which depend largely on the "great" cultures conveyed by "central" languages, depending on which "small" cultures conveyed by "peripheral" languages position themselves through various configurations, not always obedient. By labelling them "invisible minorities" (Cronin, 2003, p. 139 sqq.) and comparing them to... Count Dracula (a Romanian mythological character)—who looks at himself in the mirror, but can never see himself—, Michael Cronin had underscored, a few years earlier, the speakers of what he calls "minority languages", which have failed to see themselves in the mirror of translation studies. Indeed, the 1998 edition of the aforementioned dictionary fails to mention the "translation and minority languages" or any theoretical approach to this issue, which is all the more paradoxical as precisely the cultures developed by "minority" languages are translation cultures par excellence. On the other hand, numerous researchers have been inquiring—by extending it to the geographic spaces where English dominates—whether the concept of Eurocentrism is "at all useful" and whether it should be "considered theoretically redundant" (van Doorslaer & Flynn, 2013, p. 5; Flynn, 2013b, p. 61–77).

Concerning the Romanian translation studies tradition, the late Janos Kohn—who did not get the chance of presenting it within the second edition—formulated in the edition of 1998 a succinct, maybe insufficiently argued verdict (also explicable by the limited space allotted by the *Encyclopedia* to the various "traditions"), but which deserves to be presented in detail. Author of a successful work on the compensating virtues of the Romanian language in translation (Kohn, 1983), Janos Kohn formulates, in the "History and Traditions" section, the following diagnostic on the specificity of Romanian translation theories: "Translation theory remains closely connected with practice in Romania" (Kohn, 1998, p. 539). His diagnostic is supported by the significant amount of translations done in the post-war period, which also explains—in his opinion—the obvious correlation between theoretical studies and practical achievements. He also underlines that such theoretical texts often pertain to professional translators; however, he argues the idea by citing the opinions of illustrious Romanian writers, also renowned for their translations (Blaga, 1957; Doinaș, 1965). However, Kohn does mention the existence of academic works focusing on linguistics-centred translation perspective, but he also emphasizes that "the number of published books on translation remains relatively small" (Kohn, 1998, p. 540).

Recently, a study has been published on "Romanian translation ideas and meta-ideas" (Lungu Badea, 2013), where the diagnostic is different from Kohn's, though not less categorical. In the chapter on "current orientations", which focuses on the "post-1989" period (the past 25 years), Georgiana Lungu Badea pinpoints, first, the strong impulse provided to Romanian translations by certain "international cultural institutions and by the globalization trend"; in her opinion, they would have triggered—as a boomerang effect—a process of "critical apparatus regulation" (Lungu Badea, 2013, p. 125), used by translation theories. The author includes, among them, the works of researchers of Romanian origin, but who have studied and worked in different academic settings abroad (Ioana Popa, Ecaterina Cleynen-Serghiev, Iulia Mihalache). However, Lungu Badea has a firm opinion about a potential specificity of Romanian translation studies: "Though we cannot speak about a tradition of the rigorously theoretical discipline of Romanian translation studies, the theoretical contributions of Romanian researchers—translators and linguists alike—are numerous and diverse" (p. 109). Subsequently, the author rhetorically questions, explicitly and slightly late (p. 132–133)[2], the operational capacity per se of a concept such as "Romanian translation studies".

The two verdicts—expressed in an equally convincing manner by both researchers concerning the specific or non-specific of Romanian translation studies—are separated by at least one decade and a half. During this period, the academic side of translation studies has extended massively and rapidly, in the

[2]The title of the previous chapter, "Orientări în cercetarea traductologică românească", thus becomes paradoxical.

entire Romanian higher education and at all its levels (bachelor's studies, master, doctorate, ample research projects). It has managed to captivate more and more categories of specialists: it is apparent in both the considerable number of volumes and studies published by them in this period, and the emergence of at least two journals dedicated exclusively to it. If we were to agree with the two opinions, we may deduce that the extension and consolidation of the domain would have failed to determine the consolidation of a national specific, and that it would have actually undermined the one of the 90s, by diluting it during a "globalization" process of research. On the other hand, I still fail to understand clearly what the author means by its "critical apparatus regulation". As I illustrate in the following pages, insofar as most works that use it are written in other languages than Romanian, this process has yet to occur.

In order to examine the underlying arguments of the two standpoints, I chose two moments in the Romanian thinking that I considered particularly fertile regarding translation, both before 1989, for a further comparison with the post-1990 situation.

2. The '60s of the 20th century

In the '60s, the publication in France of the work *Problèmes théoriques de la traduction*—written by Georges Mounin (yet to be translated into Romanian)—stirred a heated debate concerning the role of theoretical thinking on translation, published in the renowned journal "Secolul XX", in two consecutive issues (1 and 2, from 1965). In both issues, several personalities of the cultural life of the period posited on the work of the great French linguist and translator, but not all of them had benefited from a solid philological training. The debate included eclectic personalities of the Romanian cultural life, such as Marcel Breslașu, a poet, fabulist, composer, lieds composer, musical chronicler, lawyer, translator, and editor-in-chief of "Secolul XX" for a few years, where he published several translations; a complex personality, a poignant mixture of light and shadows (Șerban, 2011).

The second text belongs to Jacquier (1965)[3], the one who accused Roland Barthes for losing his French citizenship, thus being forced to continue his life and career in Romania until his death (1980; see Matei, 2014). Author of a PhD thesis in linguistics, a high school and then university teacher, specialized in the field, Jacquier has an atypical standpoint among the voices who comment on Mounin's book, though he begins by stating the "difficult" work of translators, who have to be "both good readers and good writers". However, he pinpoints categorically that "the group of scientific and technical contents or languages [...] is fully translatable into all languages of the world", because this group contains "univocal utterances", not "affective expressions", and "the intellectual structure of the man is the same on all meridians, though expressed differently" (Jacquier, 1965, p. 153), statements that reveal a French-origin belief in the universality of the human spirit.

However, instead of examining the linguistic postulates and their incidence in the translation issue, Jacquier uses an enflamed essayistic indictment against linguists and their new theories (he also disapproves the—mostly Saussurian—structuralism, the Bloomfieldian behaviourism, Hjelmslev's glossematics, Harris's distributionalism, or the Neo-Kantians like Cassirer; this shows that he was aware of those currents). He posits that, "instead of encouraging" the work of translators, these theories only "condemn it to silence" (Jacquier, 1965, p. 155), as if they only wanted the man to "remain trapped in the solitude of self-limiting individual, a designated victim of the fear of inexpressible" (p. 155). Captivated by his own essayistic style, Jacquier continues in the same register, by invoking constantly the translators, who are "indifferent" to the validity or caducity of linguistic theories (p. 155): hence, in his view, theory becomes not only useless, but also harmful. The only aspect worth highlighting is the de facto existence of translations and the superiority of translators' activity. Jacquier does not make the difference in terms of level between theory (which he considers suspicious) and the practice per se (translators are condemned to accomplishing their civilizing mission while menaced by linguistics, which would only aim at "making [their] work as hard as possible" (p. 157).

[3]In 1991, Mircea Muthu edited a volume under the same title, at the Dacia press of Cluj-Napoca.

However, the author unconditionally accepts the validity of translation impossibility theory when it comes to poetry. In this case, in his opinion, only bilingual editions could help the reader discover the essence of the source text; furthermore, such editions should comprise a "portrait" of the source language (with details on its phonetics, spelling, and grammar) and as many explanatory notes "as possible", accompanied by multiple sequential translations (p. 160). Moreover, he does not miss the chance of mentioning the translators' ethics. He enumerates the qualities of good translators, once they "have accepted that literary translation is but an approximation effort"[4]: probity, modesty, and the pride of a profession that contributes to "the intellectual development and to the spiritual delectation of thousands and thousands of people, as well as to the moral closeness of peoples" (p. 160); in a word, to the constitution of universal literature. Above all, translators must continue their civilizing mission "without being troubled by verdicts pronounced by certain linguists or by the sirens of the absurd and their harmonious complaints on the fear of ineffable, the loneliness of individual consciousness lacking communication with other, and the eventual inevitable failure of languages" (p. 160).

In the following issue of the journal, Nicolae Argintescu-Amza—literary critic, essayist, sociologist, philosopher, fond of plastic arts (author of a book about Vermeer and one about the Romanian painter Grigorescu), aesthetics and psychology, art chronicler, translator into Romanian of Shakespeare, Horace, Lucretius, Baudelaire, Schiller, Molière, Claudel, Mayakovski, Pavese—attacks Mounin's "ease". He posits that Mounin's ease is obvious from the title of his first book, and that he had been trying to compensate it afterwards by an "opposite excess", by dedicating "excessive attention to issues concerning exclusively the modern philology, by using too many doctoral frameworks" (Argintescu-Amza, 1965, p. 157). That provided the occasion of regretting the "formalism" of "most linguistic research" (p. 157) and of launching a diatribe toward its excesses, of fearing that a "false linguistic interpretation of the translation process" may postpone "by many years to come the elucidation of this extraordinary means of global culturalization" (p. 158), which is translation. Or, "the elucidation" he mentions should be left to psychology, which is entitled to determine "the mental levels", or the translator's skills, because the latter has the right to produce, like Arghezi, "translations that outclass the original" (p. 159). All in all, Mounin's unpardonable sin remains that "the potentially fundamental principle of the translation process was not even mentioned" (p. 160): translation is an interpretative act. As such, the author counsels, it would be better to "overcome the fallacious specificities of fixity", "obvious coquetries of a certain linguistic 'philosophizing'" (p. 160), and to "overcome the false scientific apparatus" (p. 161). Briefly, the author mentions the necessity of a work entitled "Practical issues of the art of translation", without "narrow technicalities", because—and he considers it a last warning—in "research aiming at scientific objectivity", "the irrational excess of purism" is not only "infertile", but it can also "lead the mind astray" (p. 163).

To the texts of the two aforementioned authors, I add a third, often invoked in the present, too, signed by the poet, essayist, and translator Ștefan Augustin-Doinaș, renowned for his translation of Faust by Goethe, Hölderlin's poems, and of texts by Mallarmé, Paul Valéry, Martin Buber, Giovanni Papini, etc. (he is believed to have translated from more than ten languages!). As visible from the very title, Augustin-Doinaș makes a solid apology—consolidated by an argumentation with references to several western theoretical sources—for "the possibility" of translation: his text ends by his wise invite addressed to translators, of "proving practically that 'the miracle' of poetic translation exists", and of leaving "to others" "the explanation and theoretical grounding, of [its] possibility" (Doinaș, 1965, p. 167).

For these cultural personalities who occupied various positions in the Romanian symbolic field of the period, but who all benefited from "visibility", Mounin's book is more of a pretext to give sentences on the quality of translations, on editorial plans, than to speak on the need of developing the theoretical thought on translation in the Romanian space. Breslașu (1965) admits the lack of interest for theory, but he does mention it in his conclusion—more like a courtesy, actually—and he underscores that he considers translation theory an "adjuvant" for the person who wants to engage in the "vast and complex

[4] In a different period, Paul Ricœur among others would speak of "equivalence without adequacy".

field of universal literature" (p. 150).

Therefore, the Romanian tradition in translation studies seems to have developed within a recurrent theme of the type "how I translated the..." (an allusion to Blaga, 1957), "interpreting..." (Porumbacu, 1951), and "the art of translating" (starting with Vianu, 1956, or Cassian, 1981). It is no surprise that the reflection on translation was considered part of comparative literature, of aesthetics, or history of literature, taking into account that the English formula *Translation Studies* and the French *traductologie* had not been coined yet. However, it is worth underlining that all those who commented on Mounin's book—writers, translators, or linguists, with all their updated readings—expressed both their scepticism on the role of linguistics (and of theory in general) in the thought on translation and their interest for translation practice with all its components. However, they were interested only in literary translation, and they simply ignored the translation of other types of texts: they did not consider the latter translating, but transposing mechanically certain terminologies[5].

3. The '80s of the 20th century

In the first part of the '80s, several events directly related to the reflection on translation theory occurred, and they were all comprised within just a few long-run publications. Therefore, in June 1980, a great *National Colloquium on Translations and Universal Literature* was organized. The stenograph of the works was published one year later, in 1981, in a special issue of the journal "Viața Românească", edited by the Writers' Union . Afterwards, in 1983, the first issue of an equally renowned journal of the time—"Cahiers roumains d'études littéraires"—was dedicated exclusively to the theme *Poïétique/Poétique de la traduction*. Also in 1983, the aforementioned work of Ioan Kohn was published (Kohn, 1983); two years prior, in 1981, Orizontul traducerii by Gelu Ionescu had been published (Ionescu, 1981a), which comprised a very consistent introductory text, equally valid today.

Though the theory had just been granted a specific name (in the years 1972–1976) and the texts that I invoked earlier in an attempt to delimit the centres of interest in the '80s show a good correlation of autochthonous reading with synchronic writings and publications of the European space, the focus remains the issue of the target text fidelity toward the source text within language couples. The underlying cause is the same mistrust in linguistic approaches and, by reflection, the underscoring of various types of errors comprised in the translation process. This is somewhat understandable concerning the opinions expressed by the participants to the *National Colloquium on Translations and Universal Literature*—most of them translators, but it is also apparent in case of the texts published in CREL 1983, which comprised many studies signed by academic researchers.

Ioana Popa suggests a possible explanation for most debates focusing on the theme of freedom and/or fidelity in translation: she has pinpointed the same particularities in the Soviet space and then in the entire East-European area. Considering that many forbidden writers were authorized to sign and publish translations, Popa posits that they may have seen this activity as a "creative opportunity, which may have influenced their translation practices" (Popa, 2013, p. 28). Therefore, they may have been, so to speak, congenitally prone to free translation; on the other hand, the same author points out that such debates were—at least in the '30s—"politicised" in the Soviet space, and that "the official preference for free translation has been interpreted by some researchers as having facilitated censorship and intervention on source texts" (p. 28). In other words, though the discussion on the weight of the two texts within the translation process may have been troubled by conflicting trends and influences, translators tended—out of subjective and ideological reasons—toward valuing infidelity. In my opinion, this argumentation does not apply to the Romanian space, at least not during the periods in question ((Ionescu, 1981b, p. 36))[6]. Most authors

[5] Argintescu-Amza (1965, p. 162) states that "[...] nor the colportage translation of technical or vulgar vulgarization texts can have anything to do with artistic translation". Storch (1981, p. 72) anticipates "the important role of computers", which "will translate very well scientific text based on notions and equations".

[6] The author also mentions the phenomenon, but he limits it to the period 1945–1965, when "many writers did not

who have chosen this topic are categorically in favour of the fidelity criterion; furthermore, they have been questioning the poets' ability of transposing the great poetical texts of universal literature: Tudor Arghezi's translations, for instance, are marked by his "too strong poetic personality", which prevented him from "understanding the spirit of a foreign author" (Covaci, 1981, p. 14).

However, it is worth mentioning a few different voices, such as the one of Alexandru Balaci—who wished for a translation aesthetics that "proposes to elucidate [...] the essence of the translator's translation work" (Balaci, 1981, p. 74)—and mostly the one of Gelu Ionescu. The latter complains about the lack of a consistent theory, which would also explain—in his opinion—the amateurism of translation practice per se. For the first time, somebody argued intensely for the need of theoretical developments, while viewing the "inexistence of theoretical publications" as a "consequence of the same traditional mindset that patrons most of our translators" (Ionescu, 1981b, p. 89). A few lines later, the author insists upon and he states the necessity of theory as formative instrument of practice, too: "we cannot afford not stimulating a heavily theoretical activity regarding translation issues" (p. 89). It could also be stimulated by translating such texts, which would constitute the framework necessary for overcoming this "astonishing traditional stage" (p. 89), as well as by developing "theoretical, scientific, professionalized consciences" (Ionescu, p. 89–90) in this direction. To this end, he also militates—by associating to other voices (Verzea, 1981, p. 50; Lăzărescu, 1981, p. 94; Eliade, 1981, p. 94)—for the necessity of translation criticism, which had not even been outlined (not only in the Romanian space), and which should exceed the canons of initial criticism and to conduct a genuine technical analysis, "applied to the finest details of a translation" (Ionescu, 1981a, p. 52; 1981b, p. 89). The author supports the same ideas, by developing their basis, in the preface to his book on "translation horizon", but where the reflection on it is included within the history of contemporary Romanian literature, from where—in his opinion—"it is almost entirely absent"; practically, it is considered a mere "annex of the original literary phenomenon" (Ionescu, 1981a, p. 9). According to him, two research directions may contribute to reconsidering the position of translations: examining their reception in the Romanian culture and elaborating a theory of reading (p. 11-15). From such a perspective, for instance, the phenomenon of "late" translations could also explain the way in which the original literature "re-assimilates" the past, by preparing new orientations or by consolidating and intensifying others, which are incipient. The author reprises the idea of the necessary translation theory, which he considers a chance given to translators of acquiring a "superior theoretical conscience" (p. 29).

The continuity element, which I consider the specific of the Romanian reflection and which links the two moments extrapolated above, is the clear delimitation from theory and, as stated before, the resistance to it, viewed with suspicion. This feature also "spared" the Romanian reflection from reconsidering in any way the "mirage" of linguistics, which determined so many reconsiderations in the west European space, but which also made possible the construction of translation studies as an autonomous approach. At the same time, the reflection on practice is superior—both quantitatively and qualitatively—to the reflection on theory, as it also results from what Irina Mavrodin coined and attempted to constitute, as early as the '80s, a "practical theory" (Mavrodin, 1983).

It is nonetheless true that this "specific" developed on a fertile field: in the Romanian space, an impressionist, essayistic tradition has significantly marked the reflection on literature (its climax was Istoria literaturii by George Călinescu), which determined—more than once—the purely theoretical attempts to self-justify. Therefore, it is worth highlighting—and this is proven on the long run—another rather paradoxical situation. On one hand, the authors of the aforementioned texts (and of many others that I did not have the space to analyze here) were aware of the works on translation studies written in languages of circulation; they showed no sign of misinformation. On the other, the writers, essayists, poets, and specialists showed caution and reticence and sometimes they refused explicitly to admit the necessity of constructing a theory. Even CREL 1983, where many "university personalities" share their thoughts,

publish—or they published just a part of—what they wrote, reason for which they began translating: a 'positive' effect of a regrettable situation".

focuses on the same hermeneutic confusion between practice, experience, and theory. Irina Mavrodin—in charge with this issue and the author of the first text, who also more or less sets the direction of the discussions—begins by stating "Une bonne traduction ne saurait jamais être le résultat de l'application mécanique d'une théorie, fût-elle la plus adéquate, parce que la théorie, de par sa généralité, s'applique malaisément à la traduction [...]. La traduction est, avant tout, une pratique [...]" (Mavrodin, 1983, p. 4), as if theory and practice had the same purpose!

Therefore, translation is correlated with literature itself and the issues of literality and fidelity occupy again the central role in the debate; theory is compelled to provide a contrastive and stylistic sentence: Victor Ivanovici declares that "naturally I adopted the method of the contrastive approach linguistic stylistics [...]" (Ivanovici, 1983, p. 11). His decision came after concluding, not necessarily as a positive event: "the theoretical bibliography on translation has proliferated dramatically" (we are talking about the '80s!); he enumerates at least three types of "often disagreeing" theoretical approaches (Pop-Corniș, 1983, p. 34). Moreover, Marcel Pop-Corniș proposes to "estimate the extent to which they have affected the Romanian theory and practice of translation, and even more dramatically, the translation of Romanian poetry in languages of circulation" (p. 35–36), only to conclude that they play a (negative) role insofar as they influenced the Romanian poetry translators on trying "to do justice to both form and idea". This indecision alters the entire translation, and it often provokes "the opposite effect" (p. 41) upon the reception.

The theme of Romanian literature reception in the West is recurrent and sometimes it includes nationalistic hues: its inclusion in the global circuit depends on realizing that "the criterion of *universality* is forced to depend upon that of *translatability*" (Pop-Corniș, 1983, p. 36). Numerous voices argue for a translation in tandem (Eliade, 1981, p. 93; Ralea, 1981, p. 86), a Romanian translator and a translator who is a native speaker of the target language; there are many studies and opinions on the analysis of translations of Romanian literary texts into languages of circulation[7], though some labelled them as mere "propaganda abroad" (Munteanu, 1981, p. 60). In this case, too, just like concerning translations into Romanian, the general opinion does not favour free translation and it does not view writers and poets as the most suitable translators (Covaci, 1981, p. 14). In this sense, Leon Levițchi invokes—when given the floor—a "Shakespeare committee", founded in 1950, which included great personalities of the Romanian culture, which "legalized certain Romanian standpoints on the fundamental obligations of honest translators". It was unanimously approved by the Writers' Union, and at least seven points concerned the following "norms": the translation shall be integral, it shall be made from the source language, it shall not "overbid", and it shall not "commit the sin of omission" (Levițchi, 1981, p. 72)[8]. Franz Storch invited translators not to see in translation "a beauty that shines through its infidelity" (Storch, 1981, p. 72); Alexandru Balaci assimilates the art of translation to fidelity; in his opinion, the task of the translator is to render "as accurately as possible [...] to transmit the integral content [...]" (Balaci, 1981, p. 73–74), and the list of people with similar opinion is significantly longer.

[7] *Colocviul național de traduceri și literatură universală* concludes as follows: all participants are willing to do what is necessary in order to disseminate the Romanian literature in the world. Most of the 42 people who took the floor (Aurel Covaci, p. 16; George Potra, p. 19; Edgar Papu, p. 20; Lörinczi Làszlò, p. 22; Tatiana Nicolescu, p. 25; Constantin Crișan, p. 29; Corneliu Barborică, p. 31; Andrei Brezianu, p. 39; Maria Banuș, p. 42; Florin Murgescu, p. 45; Petre Solomon, p. 49; Ileana Verzea, p. 50; Cristina Petrescu, p. 52; Balogh Iózsef, p. 53; Florian Potra, p. 56; Romul Munteanu, p. 60; Dan Grigorescu, p. 65; Ștefan Augustin-Doinaș, p. 68; N. Carandino, p. 71; Franz Storch, p. 72; Alexandru Balaci, p. 4; Radu Lupan, p. 76; Paul Alexandru Georgescu, p. 77; Cristea Chelaru, p. 82; Alexandru Paleologu, p. 84; Catinca Ralea, p. 87; Zor Dumitrescu-Bușulenga, p. 90; Marin Mincu, p. 92; Irina Eliade, p. 94; George Lăzărescu, p. 95; Iulian Neacșu, p. 97; Micaela Slăvescu, p. 99; Andrei Bantaș, p. 104) expressed such a desire.

[8] In the same issue, when discussing translation errors, many others (e.g., Busuioceanu, 1981, p. 62, etc.) implicitly invoke the desideratum of fidelity and rigour in translation.

4. After 1995

The historical, ideological, and political post-1989 fracture radically altered the idea of continuity, and it even entailed a refuse of adopting any tradition. At the same time, after 1995, translation studies began an institutionalization process: around 2000, translation studies sections were constituted in all higher education institutions, as part of bachelor studies. Afterwards, specialized masters in translation studies and interpreting emerged, which determined the elaboration of numerous graduation papers and master theses in this field. The number of doctorates within translation studies field multiplies every year (though the admission procedure to the Doctoral Schools and the first-year courses—comprising two modules, literary and linguistic; the PhD candidates who chose translation studies themes for their thesis mainly opted for the linguistic modules—accept only tacitly a strict translation studies specialization). Most colloquia and events of a "generalist" or philological nature comprise sections dedicated to translation studies. Furthermore, a couple of journals dedicated exclusively to reflection on translation were constituted, and they have acquired a certain reputation in the symbolic field. The research—stimulated by several European and national research projects—started including scientist teams, which contributed to their specialization in the field. Ideas no longer circulate only through books; direct contacts multiply by the presence in various habilitation committees, doctorates, competitions for functions, but also diverse mobility programmes, such as Erasmus or Ceepus, for both researchers and students. The themes of the previous period (focus on practice, discussion on fidelity, distancing from theory, and militancy for inclusion in the international market) disappeared and they diluted significantly once the translation studies became institutionalized, for at least two reasons. On one hand, synchronization with the European reflection that had already consolidated investigation fields for translation—act and process—, fields that had theoretically become autonomous; their main themes are taken over and studied in new modules and accredited sections within higher education. On the other, an ideological reserve, which emerged after the communist regime collapsed and which generated a mistrust or even lack of interest for the reflection axes of the previous period; sometimes, these axes were simply ignored.

This openness toward the western space engages a change in direction within the configuration of centres of interest and of young researchers' training. The latter have become increasingly interested in the evolution of great theories elaborated in the west, as well as in the most adequate ways of rapidly joining the symbolic field outlined at the "centre". The "fracture" between a "before" and an "after" was intensified by two other elements, with conjugated effect, able to dilute (and even make disappear) certain traditions specific to the Romanian space: on one hand, the globalization process, including in the symbolic field; on the other, the "marginal" position of the Romanian culture and language toward international languages and cultures. This may explain the passage from the "practical theory" tradition—that Kohn coined in 1995—to the lack of any Romanian specific tradition whatsoever, diagnosed by Lungu Badea (2013). The two opinions are not contradictory, but they simply record two situations generated by two different historical moments. Therefore, the sociological analysis conducted by Gisèle Sapiro—on the composition of world market translation, "asymmetrical" by definition, where the flow of translations moves from the centre toward the periphery from the perspective of the rapport between source and target languages (English has a "hyper-central position", German, French, and Russian a "central" position, some other a "semi-peripheral" position, while the rest, which cover less than 1% of the translation market, have a "peripheral" position) (Sapiro, 2012b, p. 33)—can also be extended to the circulation of theoretical flows. These flows are also highly influenced by the languages/cultures where they develop, which have been following the same directions, with an almost unique direction: "Globalization has fostered the unification of a world market translation and intensified exchanges, but it has not favoured cultural diversity as measured through the source language of translated books" (Sapiro, 2012b, p. 37). I conclude that—considering the explosion of translation studies works—the pressure of the European and Anglo-Saxon "centre" or "centres" occurred without any kind of "resistance" opposed by a native tradition (absent in terms of theory) and that it also entailed the disappearance of the previous specificity (focus on practice).

Nonetheless, it failed to facilitate the emergence of a new one. There are several explanations for this phenomenon, among which I will synthesize several, which I consider more obvious.

The translation studies sections—misfortunately called, in all Romanian universities, AML (applied modern languages)—provide a double specialization: translation studies and two foreign languages (A and B specializations); therefore, students whose specializations include the Romanian language do not have access to these study programs. Practically, teachers choose whether to include it or not within certain subjects, but there are no structured translation studies. Before the field called Communication Skills reunited diverse practical courses of translation, conversation, editing, there was, for instance, a practical course of interlinguistic translations, where students acquired skills by translating from one foreign language into another, without using their mother tongue.

Theoretical courses—following a tradition began after World War II—are held in the two foreign languages: the student attends (and will be assessed in terms of translation studies) two courses under this title, one in English and the other in French, if these are the two languages studied. Compartmented as such, they create the impression of distinct "French" or "English", or other type of translation studies. Graduation papers, just like master theses, are written and then presented in the main language of study, before a committee. Only the master studies admit students who had graduated from a combination of languages such as English-Romanian; however, at least initially, they will be less prepared than AML graduates will, because the latter already benefit from basic translation studies notions. When it comes to elaborating a PhD thesis, most candidates choose to write it in the language used during theoretical courses, because it is easier to use the conceptual apparatus. However, many students do not know how to transpose it into Romanian (we refer here to the whole set of language notions acquired throughout the academic years) or they have only approximate ideas in the matter (v. Lungu Badea, 2013, p. 125).

This old tradition of the Romanian higher education system for training specialists in modern languages has never been contested, at least not to my knowledge, all the more as, presently, any alteration would determine a drastic decrease in the number of foreign students who wish to attend the courses of the Faculty of Letters within European exchange programmes such as Erasmus or Ceepus. The irony is that, following the first two sessions, during which candidates were given translations involving only two languages (a foreign language and the mother tongue), the great translation competitions for the European Union—organized by the EPSO (European Personnel Selection Office) based in Brussels—also introduced grammar tests for mother tongues. However, the translation studies graduates from Romania, with a French-English specialization, for instance, did not benefit from a strong theoretical foundation or from communication skills in their mother tongue (except for specialized languages, perhaps) during their university training.

There are two journals dedicated exclusively to translation studies. One of them is published in French, the other in several languages, but never in Romanian: their impact in creating and assimilating conceptual equivalents in Romanian cannot thus play a decisive role. On the other hand, though they are thus included in the international market, they do not benefit from a real circulation on the Romanian market; anyway, they are not very present in the Romanian literary and scientific press[9].

A very optimistic one, Mircea Vultur's view on the rapport between "cultural globalization" (defined as a process of "spreading cultures all over the world") and what he calls "smaller eastern European societies" results also from the perspective adopted by the Canadian sociologist. He examined the phenomenon from the periphery to the "centre", without trying to solve, beforehand, a set of theoretical contradictions. In fact, he considers the extension of influences from the "centre" toward the "periphery" an inevitable phenomenon, supported practically—not only from the "outside", but mostly from the "inside"—by the current mechanism of eastern European cultural mindsets evolution per se, where "the fear of linguistic Americanization and the domination of English language does not exist as a serious concern" (Vultur,

[9] "Atelier de traduction", a biannual journal of theory and analysis of translation published in French, University "Stefan cel Mare", Suceava; "Translationes", a plurilingual journal of translation studies, West University, Timișoara, appears once a year.

2002, p. 195). From this perspective, even his statement on the dissemination of cultures in the world seems misbalanced by the homogenising trend (pinpointed by the same author!) caused by the supremacy of the one disseminated by the English language. Indeed, as the author posits, even 25 years after the collapse of the communist regime, intellectuals still view the State sceptically (p. 195), which lead to devaluing the notion of "collective identity", perceived as a barrier for modernity (assimilated to American cultural hegemony) (p. 197).

This situation reflects massively in the current state of translation studies, as it appears in the statistics of publications. The files of the Central University Library in Iași concerning "translation studies" comprise 176 bibliographic records for the period 1993(5) – December 2014. I classified these records as follows: translation studies dictionaries, original foreign books, foreign books translated into Romanian, books by Romanian authors published in foreign languages, books by Romanian authors published in Romanian, PhD theses, papers published in journals and periodicals, and books comprising the proceedings of conferences on translations studies. Their analysis emphasizes on several essential features of the current reflection on translation studies in the Romanian space:

1. two dictionaries were published in this period (one of them was reprinted at least twice);
2. the number of foreign books written by foreign authors is very scarce—11 volumes; they make up a very heterogeneous corpus (3 German volumes, 4 French volumes and the rest Anglo-American); their presence in the library is probably due to donations;
3. the number of books on translation studies, translated into Romanian, is strikingly small: 7 (1 from Greek, 1 from Spanish, 1 from Italian, 1 from French, 3 from English—one of which dates from 1983, *After Babel* by G. Steiner);
4. 22 volumes in Romanian, written by Romanian authors (reprints excluded) were published in this period;
5. however, there are 50 volumes (reprints excluded) by Romanian authors, written in foreign languages and published by Romanian publishing houses: 1 in Russian, 1 with Cyrillic characters, 1 in Spanish, 1 in Italian, 2 in German, 17 in French, and 26 in English;
6. the volumes were published mainly by small or university publishing houses; some of them are handbooks or manuals for university students (two of them are addressed to pre-university students);
7. finally, only a few authors managed to get translated on the international market: I identified only two authors translated and published in the European space, both by French publishing houses, one also by a German publishing house.

There is an apparent lack of balance between books published in Romanian and books published in other languages, among which English is, by far, the most common. This may lead to simply "taking over" the western traditions without attempting to anchor them in the Romanian culture; this phenomenon also explains the lack of a Romanian conceptual terminology or their fluctuations from one author to another, which means that, thus far, they have failed to consolidate in Romanian. Most authors are professors or university researchers and they prefer to have their books published (sometimes at their own expense) directly in an international language, considering the teaching method of the entire university field of humanities, as well as from a (rather non-realistic) desire of being part of the book market faster. These books do not address to a more general national public; their reception depends strictly on the languages accessible to readers (comprising university personnel, literary critics, or even translation theoreticians). Furthermore, translation studies students consult them only insofar as they know the language; this leads to a significant fragmentation of knowledge, which remains sealed in the language of the book, when it could have been disseminated precisely using the authors' mother tongue, which would have facilitated their inclusion within the national circuit. This fracture also reflects in the field of translators who—though they do have theoretical opinions on translation studies—have become increasingly "invisible", prisoners of their own working languages and benefiting from limited access to texts analyzing precisely their profession: this suggests that their very mother tongue—the target language—becomes increasingly "invisible", too.

I believe that the current situation justifies the following hypothesis: the current specific of translation theories in the Romanian space is entailed by the existence of two circuits. The first is academic and international, aiming at including the Romanian research in European directions, by assimilating them more or less. The second is a national circuit—where the positions expressed within the first circuit penetrate indirectly, through "central" languages—and it manifests itself as selective and elective affinities between the two; their interaction is sporadic and it occurs mainly through other languages, not through an interiorization process related to the language of the source space.

From this standpoint, it is worth reflecting on the semantic enrichment and of the cultural openness provided by the French language, considering that the English term *globalization* was translated by *mondialisation*. Once the French term *globalisation* was coined, an interesting semantic differentiation became possible: hence, the two terms are not perfect synonyms in French. Considering that the French *mondialisation* allows antonyms and derived variants (*alter–* and *anti–*), it also connotes pluralism, heterogeneity. The excellent prognosis proposed by Oustinoff (2011, p. 153–165)—founded on the current stage of globalization, which is cultural by excellence (Wolton, 2003, *apud* Oustinoff, 2011, p. 154, 155, 159)—is based (since the *UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity*, 2001) on multilingualism, on the plurality of languages as "the first political reality of the contemporary world" (p. 101). It is the only solution against Eurocentrism and it can save cultural diversity, all the more as, presently, new phenomena occur at global level, related to the transfer of technologies toward developing societies, which, in their turn, start developing and transferring toward other societies; however, this transfer is no longer done using an international language, but "local" languages (p. 168). We are on the verge of getting past the stage when one only had to know English to be part of multilingualism (p. 169)[10]; this was also proven by the *Guide for the development of language education policies in Europe*, insufficiently discussed in the Romanian public space.

5. Conclusion

Before ending this paper, I would also like to share with you a dilemma, both methodological and epistemological, insofar as I find problematic the *inside* positioning of those who posit—dare I say, in synchrony—on the existence or non-existence of a (national) tradition. Maybe the "inside" position of researchers—when formulating overall judgements—is not only an ideal position for pinpointing the thrusts by which a cultural phenomenon evolves. Because researchers lack a necessary distance in time (only benefiting from the distance in space), they are more prone to using globalizing statements, sometimes caused by a misguided perspective on the investigated acts. In other words, I believe in the epistemological virtues of exotopia—as defined by Todorov (1982) after Mikhail Bakhtin—because I consider it a chance given to hermeneutic knowledge and to the dialogue comprising two ideally equal partners. The dialogue between a subject who came from "outside" and one who came from the "inside"—both with equal skills in the matter—is, in my opinion, the ideal type of debate for topics such as translation studies.

In Iași, a festival called FILIT (International Literature and Translation Festival) takes place every year. It has acquired international recognition rather rapidly and, for almost a week, it reunites renowned Romanian and foreign writers, as well as their equally famous translators. The festival includes round tables, discussions among translators, workshops, interviews with writers and their translators, and even conferences on theoretical themes. Maybe it is not a coincidence that, during one of the round tables of the festival, a voice was heard asking why the festival is called "literature and translation", considering that "translation is literature" after all... Beyond the apparent pseudo-joke (that is, if it was meant as a joke), it also reflects a "traditional" resistance to theory—which I have discussed above—and it tenacity, because it pertains precisely to the president of Writers' Union in Romania, known as one of the most important literary critics and the author of a monumental and heavily-discussed *Istorie critică a literaturii române* [*Critical history of the Romanian literature*].

[10] The (French) elites who have placed their bets only on English, states Oustinoff, are simply one step back.

As if to "excuse" her own belief in the absence of a Romanian translation studies tradition, Georgiana Lungu Badea rhetorically asks whether "it is 'useful' and 'functional' to compartmentalize translation studies into national divisions, whether there is a 'utility' in 'nationalizing' (Lungu Badea, 2013, p. 133; the authors uses quotation marks for this term, sic) classifications on typologies". Anyway, the same author posits that, in this case, we should also ask ourselves whether we can speak of French, German, American, Italian, etc. translation studies. The author also seems to suggest that the orientations and directions specific to a national space are not necessarily part of its specificity, because they do not "exclude the interest" for "other aspects of translation studies research" (p. 134; it is the last paragraph of the work). In my opinion, precisely the interest for "practical theory" was part of Romanian translation studies specificity, just like the debate on fidelity/freedom in the context of the period before 1990. I also believe that they disappeared under the pressure of the "centre" or the "centres", which brought along other themes, relating to which researchers wanted/had to have a standpoint. Just as translations are not "innocent", theoretical approaches can never be fully "neutral", but—as posited by Gentzler (2013)—"deeply implicated in power politics" [11].

As pointed out by the text of Jacques Derrida, which I used as *motto* for this paper, no theory is independent from the language it expresses, and one cannot say language without saying culture. It is no coincidence that the Romanian space has failed to provide (yet) a great translation theory: it is also related to the lack of other founding theories, to some kind of mistrust precisely in a theory's ability to facilitate knowledge. This is the reason why functionalist theories developed more in the German space than in the French one: the tradition—harboured by Romance languages—of viewing translation more like a treason has not developed much in the German space, where translation has been associated more with taking over tradition. Maybe this is why the enthusiasm for *skopos* theory is more visible in the German space: it does not have to fight the suspicion of a transmission focused on textual function alone. Just like the theme of literalism in the French space—exposed by Antoine Berman or Henri Meschonnic—has been related, for more than a century, to a total faith in the beauty of infidelity.

The way in which theories evolve in the field of humanities is, beyond doubt, dependent on the languages and cultures where they develop: they are the products of subjects who depend, in their turn, not only on personal traits, but also on their background and culture. Furthermore, research directions depend not only on an academic—hence international—circuit, but also on a national less visible circuit. It does matter whether a theory emerges in a low-circulation culture and language or in an international language, just as it does matter whether it emerges in a "monolinguistic", "plurilinguistic", or postcolonial society: the "pressure" of assimilating or adjusting to the influences from the "centre" changes considerably.

[Translated by Alina Piftor]

Bibliography

Argintescu-Amza, N. (1965). *Despre «Frumoasele credincioase»*, in „Secolul XX ", nr. 2.

Baillargeon, J.-P. (ed.) (2002). *The Handing Down of Culture, Smaller Societies and Globalization*, Presses de l'Université de Laval.

Baker, M. (ed.) (2000). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. I, 1998.

Baker, M. & van Doorslaer, L. (ed.) (2000). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. I, 1998.

Baker, M. & Saldanha, G. (ed.) (2011). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. II, 2009, CrossRef.

Balaci, Al. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 74.

Berner, Chr. & Milliaressi, T. (ed.) (2011). *La traduction: philosophie et tradition. Interpréter/traduire*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq.

[11] Precisely the variations within the semantic sphere of the term "translation" in the great and less great cultures of the world, which he examines, emphasize on the close connection between a cultural space and the way in which translation activity is viewed in various moments throughout history.

Blaga, L. (1957). *Cum am tradus pe Faust*, in „Steaua", nr. 8, 5 mai.
Breslașu, M. (1965). *Probleme teoretice ale traducerii: pe marginea unei cărți de Georges Mounin*, in „Secolul XX", nr. 1.
Busuioceanu, O. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 62.
Cassian, N. (1973). *Arta de a traduce*, in „Secolul XX", nr. 1, p. 146–148.
CREL 1983 = „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 1, *Poïétique/Poétique de la traduction*, Univers, București, 1983.
Covaci, A. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 14.
Cronin, M. (2003). *Translation and Globalization*, Routledge, New York.
Derrida, J. (1998). *Psyché. Inventions de l'autre*, in *Des Tours de Babel*, Galilée, Paris.
Doinaș, Șt.-A. (1965). *Dificil, riscant, dar nu imposibil*, in „Secolul XX", nr. 2, p. 164–168.
van Doorslaer, L. & Flynn, P. (ed.) (2013). *Eurocentrism in Translation Studies*, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Eliade, I. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 94.
Flynn, P. (2013b). *How Eurocentric is Europe? Examining scholars' and translators' contributions to translation studies – an ethnographic perspective*, in van Doorslaer & Flynn (2013), p. 62–77.
Gambier, Y. & van Doorslaer, L. (eds.) (2012). *Handbook of Translation Studies*, vol. 3, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Gambier, Y. & van Doorslaer, L. (eds.) (2013). *Handbook of Translation Studies*, vol. 4, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Gentzler, E. (2013). *Macro- and micro-turns in translation studies*, in van Doorslaer & Flynn (2013), p. 9–28.
Gile, D. (2012). *Institutionalization of Translation Studies*, in Gambier & van Doorslaer (2012), CrossRef.
Hermans, T. (ed.) (2002). *Crosscultural Transgressions. Research Models in Translation Studies. II. Historical and Ideological Issues*, Routledge, New York, CrossRef.
Hermans, T. (2014). *Translating Others*, vol. 1, 2006, vol. 2, 2012, Routledge, New York; ed. I, St. Jerome Publishing, 2006.
Ionescu, G. (1981a). *Orizontul traducerii*, Univers, București.
Ionescu, G. (1981b). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 89.
Ivanovici, V. (1983). *Text and Translatability*, in CREL 1983, p. 11.
Jacquier, H. (1965). *Babel, mit viu*, in „Secolul XX", nr. 1, 1965, p. 151–160.
Kohn, I. (1983). *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, Facla, Timișoara.
Kohn, J. (1998). *Romanian Tradition*, in Baker & van Doorslaer (2000), p. 539–541.
Lăzărescu, G. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 94.
Levițchi, L. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 54–55.
Londei, D. & Callari Galli, M. (ed.) (2011). *Traduire les savoirs*, Peter Lang, Berna.
Lungu Badea, G. (2013). *Idei și metaidei traductive românești (secolele XVI–XXI)*, Editura Eurostampa, Timișoara.
Matei, Al. (2014). *Fîntîna barthesiană. Cazul Henri Jacquier și două păcate mortale*, in „Observator cultural", nr. 719.
Mavrodin, I. (1983). „La traduction – une pratico-théorie", in CREL 1983.
Munteanu, R. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 60.
Oustinoff, M. (2011). *Traduire et communiquer à l'heure de la mondialisation*, CNRS Editions, Paris.
Popa, I. (2013). *Communism and Translation Studies*, in Gambier & van Doorslaer (2013), CrossRef.
Pop-Corniș, M. (1983). *Romanian Poetry in an Age of Translation*, in CREL 1983, p. 34–41.
Porumbacu, V. (1951). *Tălmăcindu-l pe Scipaciov*, in „Viața românească", nr. 4, 7 iulie, p. 198–216.
Pym, A., Schlesinger, M. & Simeoni, D. (2008). *Beyond Descriptive Translation Studies: Investigation in Homage to Gideon Toury*, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Ralea, C. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 86.
Sapiro, G. (ed.), *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*, Ministère de la Culture et de la Communication, Paris.
Sapiro, G., *Editorial policy and translation*, in Gambier & van Doorslaer (2012), CrossRef.
Storch, F. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 72.
Șerban, G. (2011). *Meandrele memoriei. Breslașu vs Bresliska*, in „Observator cultural", nr. 560, ianuarie.
Todorov, Tz. (1982). *Comprendre une culture: du dehors/du dedans*, in „Extrême Orient", Paris.
Verzea, I. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, in VR 1981, p. 50.
Vianu, T. (1956). *Ceva despre arta traducerii*, in *Literatura universală și literatură națională*, ESPLA, p. 267–278.
VR 1981 = „Viața Românească", număr special, *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, revistă editată de Uniunea scriitorilor, București, 1981.
Vultur, M. (2002). *Cultural Globalization ans Smaller Eastern European Societies*, in: Baillargeon, J.-P. (ed.), *The Handing Down of Culture, Smaller Societies, and Globalization*, Presses de l'Université de Laval, p. 192–199.
Wolton, D. (2003). *L'autre mondialisation*, Flammarion, Paris (*apud* Oustinoff, 2011).

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A20ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Cîteva reflecții cu privire la starea traductologiei românești

Magda Jeanrenaud*
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 1 iunie 2015
Acceptat 18 iunie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
traductologie
practica traducerii
limbă centrală
limbă periferică
cîmp simbolic
globalizare

Rezumat

Mi-am propus să examinez temeiurile a două „verdicte” contradictorii privind starea traductologiei românești, unul dat în 1998, în *Encyclopedia of Translation Studies*, celălalt într-o lucrare mai recentă, privind „ideile și metaideile traductive românești”. Am încercat să arăt că actuala situație, pe care am prezentat-o pe larg, așezînd în paralel trei momente-cheie din evoluția gîndirii traductologice în spațiul românesc, îndreptățește următoarea ipoteză: specificul actual al teoriilor traductologice în spațiul românesc decurge din existența a două circuite, unul academic și internațional, care urmărește înscrierea cercetării românești în direcțiile conturate la nivel european, asimilîndu-le mai mult sau mai puțin, și altul, intern, în care pozițiile exprimate în cadrul celui dintîi pătrund indirect, prin intermediul limbilor „centrale” și se manifestă sub forma unor afinități selective și elective, între cele două interacțiunea făcîndu-se sporadic, și mai ales prin intermediul altor limbi, și nu printr-un proces de interiorizare legat de limba română, adică limba spațiului gazdă.

„Nu ar trebui să trecem niciodată sub tăcere problema limbii în care se pune problema limbii și în care este tradus un discurs despre traducere”.[1]
Jacques Derrida

1. Introducere

Există o diferență semnificativă în proiectul abordării chestiunilor traductologice și, în special, a tradițiilor traductologice între prima și cea de-a doua ediție a cunoscutei *Encyclopedia of Translation Studies* (cea din 1998 și cea din 2009). Argumentînd necesitatea unei noi ediții, dar și pentru a putea reflecta interesele și prioritățile unei comunități științifice ce s-a lărgit și consolidat între timp, coordonatoarele volumului, Mona Baker și Gabriela Saldanha, par a-și fi dat seama abia cînd o pregăteau (după cum rezultă din *Introducere*) că „traductologia a avut în mod tradițional o puternică orientare europocentrică, iar în unele părți ale lumii continuă să fie dominată de paradigme teoretice care-și au originile în Vest, ignorînd bogata și substanțial diferita experiență dinafara Europei și a Americii de Nord” (Baker & Saldanha, 2011); dat fiind că disciplina și-a cîștigat un statut academic, de sine stătător, ar fi timpul, susțin editoarele, să se ia notă de creșterea interesului pentru abordările dinafara celor două spații culturale pentru a „reconsidera poziția și preocupările centrale ale disciplinei”, cu atît mai mult cu cît numărul lucrărilor dedicate acestei problematici a sporit, antrenînd o repoziționare pe plan internațional a traductologiei, capabilă să determine un nou echilibru, în care să se facă auzite și „voci” din spațiul asiatic, african, dar și din cel denumit de cele două editoare Middle East (formulă folosită și în cele două volume editate de Theo Hermans sub titlul *Translating Others*; Hermans, 2014). Cu alte cuvinte, noua ediție își propunea să prezinte traductologia în lumina unei tot mai evidente „multidisciplinarități” și să ia notă de vădita ei tendință de a „rupe cu originile sale exclusiv europocentrice”.

*Adresă de corespondență: *mjeanrenaud@hotmail.com*.
[1]Derrida (1998, p. 204). Traducerea acestui citat ne aparține, ca și traducerea celorlalte citate din prezentul studiu.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

Însă conceptul globalizant al „europocentrismului" mi se pare că ar fi meritat să fie, la rîndul său, supus unei minuțioase și îndelungate demontări, care să-i redea bogăția și varietatea: dacă în interiorul cîmpului cultural european rețelele de influență și cîmpurile de putere simbolice se structurează în jurul culturilor „mari", difuzate de limbile „centrale", atunci ar trebui examinate și reacțiile vizavi de traducere și gîndirea asupra acesteia ale culturilor „mici", vehiculate de limbile „periferice". Cu alte cuvinte, acest spațiu este departe de a fi unul omogen: dimpotrivă, el este traversat de tensiuni inegale, ce depind în mare măsură de culturile „mari", vehiculate de limbile „centrale", vizavi de care culturile „mici", difuzate de limbile „periferice", se poziționează neîncetat, în varii configurații, nu totdeauna obediente. Numindu-le „minorități invizibile" (Cronin, 2003, p. 139 și urm.) și asemănîndu-le ... cu Contele Dracula, cel care se privește în oglindă fără a se putea vedea vreodată, Michael Cronin atrăsese cu cîțiva ani mai devreme atenția asupra locutorilor ce vorbesc ceea ce el numește „limbi minoritare", care, nici ele, nu reușesc să se regăsească în oglinda studiilor traductologice: ediția din 1998 a sus-numitului dicționar nu cuprinde nici o referință privitoare la „traducere și limbile minoritare" sau vreo abordare teoretică a acestei problematici, lucru cu atît mai paradoxal cu cît tocmai culturile dezvoltate de limbile „minoritare" sînt prin excelență culturi ale traducerii. Pe de altă parte, alți cercetători se întreabă tot mai insistent dacă, extinzîndu-l la spațiile geografice unde engleza este limba predominantă, conceptul de europocentrism mai este „cît de cît folositor" și dacă nu cumva poate fi „considerat teoretic redundant" (van Doorslaer & Flynn, 2013, p. 5; Flynn, 2013b, p. 61–77).

Cît despre tradiția traductologică românească, regretatul Janos Kohn, care nu a mai putut aduce la zi prezentarea acesteia în ediția a doua, a dat, în ediția din 1998, un verdict succint, poate insuficient argumentat, lucru explicabil și prin spațiul restrîns alocat în *Enciclopedie* diverselor „tradiții", dar care merită în orice caz examinat cu atenție. Autor, între altele, al unei lucrări de succes privind virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere (Kohn, 1983), Janos Kohn formulează, în secțiunea axată pe „History and Traditions", următorul diagnostic privind specificitatea teoriilor traductive românești: „În România, teoria traducerii rămîne strîns legată de practică" (Kohn, 1998, p. 539). Diagnosticul său este susținut de constatarea marii cantități de traduceri efectuate în perioada postbelică, ceea ce explică, după dînsul, și vizibila corelare a studiilor teoretice cu realizările practice. El mai remarcă și faptul că astfel de texte teoretice sînt adesea scrise de traducători profesioniști, însă exemplifică citînd opiniile unor mari scriitori români, care s-au ilustrat și în traducere (Blaga, 1957; Doinaș, 1965). Kohn nu uită să mai amintească totuși și existența unor lucrări de tip academic, centrate pe o perspectivă traductologică cu marcată orientare lingvistică, nu fără a sublinia că „numărul studiilor privind traducerea rămîne relativ mic" (Kohn, 1998, p. 540).

De curînd a apărut un studiu privind „ideile și metaideile traductive românești" (Lungu Badea, 2013), urmărite de-a lungul a nu mai puțin de șase secole, unde putem citi un diagnostic oarecum diferit de cel dat de Kohn, și nu mai puțin categoric. În capitolul privitor la „orientările actuale", capitol concentrat pe perioada „postdecembristă", deci practic pe ultimii 25 de ani, Georgiana Lungu Badea constată mai întîi puternicul impuls dat activității de traducere din spațiul românesc de unele „instituții culturale internaționale, cît și de tendința de mondializare", care ar fi declanșat, după dînsa, prin ricoșeu, și un proces de „reglementare a aparatului critic" (Lungu Badea, 2013, p. 125) utilizat de teoriile traducerii, în care include și lucrările unor cercetători de origine română, dar care s-au format și își desfășoară activitatea în alte cadre academice decît cele din spațiul românesc (Ioana Popa, Ecaterina Cleynen-Serghiev, Iulia Mihalache), ceea ce nu o împiedică însă să tranșeze problema unei eventuale specificități a traductologiei românești: „Deși nu se poate vorbi despre o tradiție a disciplinei riguros teoretice a traducerii în spațiul românesc, contribuțiile teoretice aduse de cercetătorii români—traducători și lingviști—sînt numeroase și variate" (p. 109). Autoarea va pune ulterior—explicit și oarecum tardiv—sub semnul unei întrebări mai curînd retorice (p. 132–133)[2] însăși capacitatea operațională a unui concept precum cel de „traductologie românească".

[2] Titlul capitolului anterior, „Orientări în cercetarea traductologică românească", devine astfel caduc.

Cele două verdicte, exprimate de ambii cercetători cu egală convingere, privind specificul sau non-specificul traductologiei românești sînt despărțite de cel puțin un deceniu și jumătate, interval de timp în care studiul academic al traductologiei s-a extins masiv, cu mare rapiditate, în întregul învățămînt universitar românesc și la toate nivelurile sale (licență, masterat, doctorat, proiecte ample de cercetare), interesînd și chiar captivînd categorii de specialiști tot mai mult largi, lucru dovedit de numărul considerabil de volume și studii publicate de ei în acest răstimp, dar și de apariția unor reviste exclusiv dedicate acesteia: dacă este să dăm crezare celor două opinii, am putea deduce că extinderea și consolidarea domeniului nu ar fi determinat și o consolidare a unui specific autohton ci, dimpotrivă, l-ar fi subminat pe cel existent în anii '90, diluîndu-l într-un proces de „globalizare" și „mondializare" a cercetării. Pe de altă parte, nu este foarte clar în ce anume ar consta acel proces de „reglementare a aparatului ei critic" despre care vorbește autoarea. În măsura în care, cum vom arăta în continuare, majoritatea lucrărilor ce-l utilizează în prezent sînt redactate în alte limbi decît limba română, acest proces nu s-a putut de fapt produce.

Pentru a examina întemeierea celor două puncte de vedere m-am oprit la două momente care mi s-au părut deosebit de fertile în gîndirea românească cu privire la traducere, ambele dinainte de 1989, pentru a le confrunta apoi cu situația de după 1990.

2. Anii '60 ai secolului trecut

În anii '60 ai secolului trecut, apariția în Franța a lucrării intitulate *Problèmes théoriques de la traduction* semnată de Georges Mounin (carte ce nu a fost nici pînă în prezent tradusă în românește) a declanșat o vie dezbatere privind rolul gîndirii teoretice asupra traducerii, publicată în renumita revistă „Secolul XX", în două numere consecutive (1 și 2, din 1965). În ambele numere ale revistei se pronunță asupra lucrării marelui lingvist și traductolog francez personalități ale vieții culturale a vremii, însă nu totdeauna cei cu o formație filologică solidă. Participă la dezbatere personalități eclectice ale vieții culturale românești, precum Marcel Breslașu, poet, fabulist, compozitor, interpret de lieduri, cronicar muzical, avocat și traducător, cîțiva ani redactor-șef al prestigioasei reviste „Secolul XX", unde a publicat și cîteva traduceri; o personalitate complexă, alcătuită din tulburătoare jocuri de umbre (Șerban, 2011).

Al doilea text este semnat de Jacquier (1965)[3], cel care l-a acuzat pe Roland Barthes de pierderea cetățeniei franceze, ceea ce l-ar fi condamnat implicit să-și continue cariera și viața în România pînă la moarte (1980; v. Matei, 2014); autor al unei teze de doctorat în lingvistică, profesor de liceu și apoi universitar specializat în respectivul domeniu, Jacquier asumă o poziție atipică printre celelalte voci care se pronunță pe marginea cărții lui Mounin, deși începe prin a sublinia cît de „anevoioasă" este munca traducătorului, care trebuie să fie „în același timp bun cititor și bun scriitor". Declară însă, foarte tranșant, că „grupul conținuturilor sau al limbajelor științifice și tehnice [...] se bucură de traductibilitate integrală în orice limbă din lume", întrucît se întemeiază pe „enunțuri univoce" și nu pe „exprimări afective", „iar structura intelectuală a omului este la fel sub toate meridianele, deși se exprimă felurit" (Jacquier, 1965, p. 153), afirmații ce vădesc și un crez neclintit, de sorginte franceză, în universalitatea spiritului uman.

În loc să examineze însă postulatele de tip lingvistic și incidența lor în chestiunea traducerii, Jacquier pronunță un înflăcărat rechizitoriu de tip eseistic la adresa lingviștilor și a noilor lor teorii (nu scapă de dezaprobarea sa nici structuralismul de sorginte saussuriană în special, nici behaviorismul bloomfieldian, glosematica lui Hjelmslev sau distribuționalismul lui Harris, nici neo-kantienii precum Cassirer, ocazie de a demonstra și că este la curent cu respectivele curente), care, în loc să „încurajeze" munca traducătorilor, nu fac altceva decît să o „osîndească la tăcere" (Jacquier, 1965, p. 155), ca și cum aceștia nu și-ar dori altceva decît ca omul „să rămînă închis în solitudinea individului chircit în sine, victimă desemnată a angoasei inexprimabilului" (p. 155). Captivat de propriul stil, Jacquier continuă în același registru, neuitînd să îi invoce constant pe traducători, pe care validitatea sau caducitatea teoriilor lingvistice îi lasă de altfel „indiferenți" (p. 155): teoria devine astfel, în viziunea lui, nu doar inutilă, ci și dăunătoare, singurul lucru demn de reținut fiind existența *de facto* a traducerilor și superioritatea activității traducătorilor. Jacquier

[3]Sub același titlu va fi publicat în 1991 un volum îngrijit de Mircea Muthu, apărut la editura Dacia din Cluj-Napoca.

nu face diferența de nivel dintre teorie, privită cu mare suspiciune, și practica propriu-zisă, traducătorul fiind condamnat să-și îndeplinească misiunea civilizatoare sub amenințarea lingvisticii, al cărei țel pare a fi doar cel de a „stînjeni la maximum îndeletnicirea" sa (p. 157).

Jacquier acceptă însă necondiționat valabilitatea tezei imposibilității traducerii atunci cînd vine vorba de poezie, caz în care, spune el, doar edițiile bilingve ar putea să-l ajute pe cititor să descopere esența textului original; în plus, astfel de ediții trebuie să cuprindă neapărat un „portret" al limbii originalului (cu referiri la fonetismul ei, la grafie, la gramatică), dînd „cît mai numeroase" note explicative, însoțite de traduceri secvențiale multiple (p. 160). El nu ratează nici ocazia de a se referi la etica traducătorilor, și enumeră în încheiere calitățile bunilor traducători, odată ce „s-au împăcat cu gîndul că traducerea literară este o muncă de aproximație"[4]: probitate, modestie, mîndria unei meserii ce contribuie la „ridicarea intelectuală și la desfătarea sufletească a mii și mii de oameni, dar și la apropierea morală a popoarelor" (p. 160), într-un cuvînt, la constituirea literaturii universale. Mai presus de toate, traducătorul trebuie să-și continue misiunea civilizatoare „fără să se lase tulburat de verdictele pronunțate de unii lingviști, nici de sirenele absurdului cu armonioasele lor tînguieli despre angoasa inefabilului, singurătatea conștiinței individuale lipsite de comunicare cu ceilalți, și eșecul final inevitabil al limbilor" (p. 160).

În numărul următor, Nicolae Argintescu-Amza, critic literar, eseist, sociolog, filozof, pasionat de arte plastice (autor al unei lucrări despre Vermeer și al alteia despre Grigorescu), de estetică și psihologie, cronicar de artă, traducător din Shakespeare, Horațiu, Lucrețiu, Baudelaire, Schiller, Molière, Claudel, Maiakovski, Pavese, atacă „dezinvoltura" lui Mounin, vizibilă, pune el, încă din titlul primei sale cărți, pe care acesta ar fi încercat să o compenseze ulterior printr-un „exces contar" , dînd „o excesivă audiență problemelor de strictă filologie modernă, în cadre cît mai doctorale" (Argintescu-Amza, 1965, p. 157). Ocazie de a regreta „formalismul" „unei bune părți din cercetările lingvistice" (p. 157), de a lansa o diatribă la adresa exceselor lor și de a se teme ca nu cumva o „falsă interpretare lingvistică a procesului de traducere" să amîne „cu încă foarte mulți ani elucidarea acestui extraordinar mijloc de culturalizare mondial" (p. 158), și anume traducerea. Or, „elucidarea" despre care vorbește el ar trebui lăsată în seama psihologiei, care are a determina „treptele psihice", altfel spus aptitudinile traducătorului, îndreptățit să producă, precum un Arghezi, „traduceri chiar superioare originalului" (p. 159). Una peste alta, păcatul de neiertat al cărții lui Mounin rămîne acela că „principiul, poate fundamental, al procesului de traducere, nu este nici măcar amintit" (p. 160) și anume faptul că traducerea este un act interpretativ: prin urmare, ne îndeamnă autorul, mai bine ar fi să „depășim specificitățile falacioase ale fixismului", „vădite cochetării ale unei anumite «filozofări» lingvistice" (p. 160), tot așa cum „trebuie depășită falsa aparatură științifică" (p. 161): pe scurt, necesară ar fi o lucrare intitulată „Probleme practice ale traducerii de artă", epurată de „tehnicisme înguste", pentru că, ultim avertisment, în „cercetările tinzînd spre obiectivitatea științifică", „excesul irațional al purismului" nu doar este „sterp", dar poate „rătăci mintea" (p. 163).

La textele celor doi se adaugă și un altul, adesea invocat și în prezent, semnat de poetul, eseistul și traducătorul Ștefan Augustin-Doinaș, reputat pentru traducerea lui Faust de Goethe, a poemelor lui Hölderlin, dar și a unor texte de Mallarmé, Paul Valéry, Martin Buber, Giovanni Papini etc. (ar fi tradus din peste 10 limbi!): el dezvoltă o pledoarie apăsată, cum o arată și titlul, consolidată de o argumentație cu referințe la cîteva surse teoretice occidentale, în favoarea „posibilității" traducerii: textul său se încheie prin invitația înțeleaptă adresată traducătorilor de a „*dovedi* practic că «miracolul» traducerii poetice există", lăsînd în seama „altora" „explicația, fundamentarea teoretică a posibilității" acestuia (Doinaș, 1965, p. 167).

Pentru aceste personalități culturale, ocupînd poziții variate în cîmpul simbolic românesc al vremii, însă toate beneficiind de „vizibilitate", cartea lui Mounin este mai degrabă un pretext pentru a se pronunța despre calitatea traducerilor, despre planuri editoriale, decît despre necesitatea dezvoltării în spațiul românesc a gîndirii teoretice privitoare la traducere. Breslașu (1965) recunoaște această lipsă de interes teoretic, dar îi acordă cîteva rînduri de încheiere, mai degrabă de complezență, subliniind că vede în teoria traducerii un „adjuvant" pentru cel ce se inițiază în „vastul și complexul domeniu al literaturii universale" (p. 150).

[4] Într-o altă epocă, Paul Ricœur, și nu doar el, avea să vorbească despre „echivalență fără adecvare".

Tradiția românească în privința traducerii pare astfel a se dezvolta în cadrul unei tematici recurente de tipul „cum l-am tradus pe...” (aluzie la Blaga, 1957), „tălmăcindu-l pe...” (Porumbacu, 1951) și „arta de a traduce” (începînd cu Vianu, 1956, sau Cassian, 1981). Că reflecția asupra traducerii era văzută ca făcînd parte din literatura comparată, estetică sau istoria literaturii nu are a ne mira într-un moment în care nici formula *Translation Studies*, nici cea franceză, *traductologie*, nu fuseseră încă inventate. Reținem însă că toți cei ce se pronunță pe marginea cărții lui Mounin, fie ei scriitori, traducători sau lingviști împărtășesc, cu toate lecturile lor în domeniu aduse la zi, o egală reținere vizavi de rolul lingvisticii și, în general, al teoriei, în gîndirea asupra traducerii și un egal interes pentru practica traducerii cu toate componentele sale, însă doar a traducerii textului literar, traducerea altor tipuri de texte fiind total ignorată, pur și simplu ca nefiind traducere, ci transpunere mecanică a unor terminologii[5].

3. Anii ’80 ai secolului trecut

În primii ani ai deceniului ’80 s-au produs mai multe evenimente direct legate de reflecția privitoare la teoria traducerii, concentrate în cîteva publicații de mare circulație. În luna iunie a anului 1980 a avut loc un mare *Colocviu național de traduceri și literatură universală*[6], iar stenograma lucrărilor a fost publicată anul următor într-un număr special al revistei „Viața Românească”, intitulat *Colocviul național de traduceri și literatură universală* (VR 1981); apoi, în 1983, numărul 1 al revistei, nu mai puțin renumite în acea epocă, „Cahiers roumains d’études littéraires”, a fost în întregime consacrat temei *Poïétique/Poétique de la traduction* (CREL 1983), și tot în acel an apărea și lucrarea lui Ioan Kohn la care m-am mai referit (Kohn, 1983); cu doi ani mai devreme, la începutul anului 1981, apăruse *Orizontul traducerii* al lui Gelu Ionescu (Ionescu, 1981a), cuprinzînd un foarte consistent text introductiv, a cărui valabilitate teoretică este și astăzi neatinsă.

Deși teoria se înzestrase între timp cu un nume propriu (în anii 1972–1976), iar textele pe care le-am invocat pentru a încerca să delimitez centrele de interes din anii ’80 vădesc din nou o bună corelare a lecturii autohtone cu ceea ce se scria și publica în sincronie în spațiul european, ele rămîn în continuare axate pe chestiunea fidelității textului țintă vizavi de textul sursă în cadrul cuplurilor de limbi, pe fundalul aceleiași neîncrederi în abordările de tip lingvistic și, prin ricoșeu, pe contabilizarea diverselor tipuri de erori produse în procesul traducerii. Faptul este oarecum de înțeles în cazul opiniilor exprimate de participanții la *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, majoritatea traducători, dar el este evident și în cazul textelor publicate în CREL 1983, unde multe studii poartă semnătura unor cercetători de formație academică.

Ioana Popa sugerează o posibilă explicație a concentrării dezbaterilor pe tema libertății și/sau a fidelității în traducere, particularitate pe care dînsa o regăsește în spațiul sovietic și apoi în întreaga zonă est-europeană. Dat fiind că, printre scriitorii interziși, mulți erau autorizați să semneze și să publice traduceri, este posibil, spune cercetătoarea, ca ei să fi văzut în această activitate o „șansă acordată creației, care ar fi putut influența modul lor de a traduce” (Popa, 2013, p. 28), deci să fi fost înclinați, ca să spunem așa, congenital, spre traducerea liberă; pe de altă parte, mai observă dînsa, în anii ’30, astfel de dezbateri erau, în orice caz, „politizate” în spațiul sovietic, iar „unii cercetători au văzut în preferința oficială pentru traducerea liberă un factor ce a favorizat cenzura și intervențiile asupra textelor sursă” (p. 28). Cu alte cuvinte, deși discuția asupra raportului dintre cele două texte în procesul traducerii ar fi fost frămîntată de tendințe și influențe contradictorii, balanța ar fi înclinat, din rațiuni subiective și ideologice, înspre valorizarea infidelității. Argumentația nu se verifică, după părerea mea, în spațiul românesc, în orice caz nu în perioadele la care mă refer eu aici (Ionescu, 1981b, p. 36)[7]. Majoritatea celor care abordează subiectul

[5] Argintescu-Amza (1965, p. 162) declara tranșant că „[...] nici traducerea de colportaj a textelor tehnice sau de vulgară vulgarizare nu pot avea nimic de-a face cu traducerea artistică”, iar Storch (1981, p. 72) anticipa, pe un ton la fel de categoric, „rolul important al computerelor”, care vor „traduce foarte bine un text științific care se bazează pe noțiuni și ecuații”.

[6] A se reține calificativul *național*, care trimitea în acea perioadă la multiple sensuri legate și de ideologia comunistă.

[7] Autorul observă și el fenomenul, limitîndu-l la perioada proletcultistă, cînd „mulți scriitori nu-și publică operele lor—sau

se pronunță categoric pentru respectarea criteriului fidelității, ba chiar pun la îndoială abilitatea poeților de a transpune marile texte poetice ale literaturii universale: traducerile lui Tudor Arghezi, de pildă, sînt marcate de „prea puternica lui personalitate poetică", ceea ce l-a împiedicat „să înțeleagă spiritul unui autor străin" (Covaci, 1981, p. 14).

Se fac însă auzite și unele voci, foarte puține, precum cea a lui Alexandru Balaci—dînsul ar dori întemeierea unei estetici a traducerilor care „să-și propună să elucideze [...] în ce constă esența muncii de traducere, a traducătorului" (Balaci, 1981, p. 74)—și, mai ales, cea a lui Gelu Ionescu, care deploră lipsa unei teorii coerente, fapt, mai spune el, ce ar explica și faza de amatorism în care s-ar complace în continuare însăși practica traducerii: pentru prima dată, cu această intensitate, este afirmată necesitatea unor dezvoltări teoretice, iar „inexistența aparițiilor teoretice" este văzută ca o „consecință a aceleiași mentalități artizanale care patronează majoritatea traducătorilor noștri" (Ionescu, 1981b, p. 89). Peste alte cîteva rînduri, autorul insistă din nou și afirmă necesitatea teoriei *și* ca instrument formator al practicii: „nu ne putem lipsi de stimularea unei activități cu pronunțat caracter teoretic privind problemele traducerii" (p. 89) ce ar putea fi încurajată și prin traducerea unor texte de această factură, care să constituie cadrul necesar unei depășiri a acestui „mirific stadiu artizanal" (p. 89) și să ducă la dezvoltarea unei „conștiințe teoretice, științifice, profesionalizate" (p. 89–90) în această direcție. În acest scop, el militează, asociindu-se aici și altor voci (Verzea, 1981, p. 50; Lăzărescu, 1981, p. 94; Eliade, 1981, p. 94), și pentru necesitatea unei critici a traducerilor, nici în prezent măcar conturată (și nu doar în spațiul românesc), care să iasă din rubricile canonice ale criticii de întîmpinare și să întreprindă o adevărată analiză tehnică, „aplicată la detaliile cele mai fine ale unei tălmăciri" (Ionescu, 1981a, p. 52; 1981b, p. 89). Aceste deziderate le va susține, argumentîndu-le pe larg, și în prefața la cartea sa despre „orizontul traducerii", în care reflecția asupra traducerii este însă așezată în cadrul istoriei literaturii române contemporane, de unde, spune el, ea „absentează aproape cu totul", alocîndu-i-se practic rolul de „anexă a fenomenului literar original" (Ionescu, 1981a, p. 9). Două sînt direcțiile de cercetare care ar putea contribui, după el, la reconsiderarea poziției traducerilor: examenul receptării lor în cultura română și, pe de altă parte, elaborarea unei teorii a lecturii (p. 11–15), din a cărei perspectivă, de pildă, fenomenul traducerilor „întîrziate" ar putea explica și modul în care literatura originală „reasimilează" trecutul, pregătind noi orientări sau întărind altele, incipiente, potențîndu-le. Autorul reia din nou ideea necesarei teorii a traducerii, în care vede o șansă acordată traducătorilor de a dobîndi o „conștiință teoretică superioară" (p. 29).

Elementul de continuitate în care văd eu specificul reflecției românești și care leagă cele două momente pe care le-am extrapolat aici constă în clara delimitare de teorie și, cum am spus, în rezistența față de aceasta, privită cu destulă neîncredere: este și trăsătura care a „scutit" reflecția românească de a efectua vreo reconsiderare față de „mirajul" lingvisticii, care a determinat în spațiul vestic european atîtea revizuiri, dar a făcut posibilă și construirea traductologiei ca demers autonom. Concomitent, reflecția asupra practicii a depășit, atît la nivel cantitativ, cît și calitativ, pe cea privind teoria, cum rezultă și din ceea ce Irina Mavrodin a numit și încercat să fundamenteze încă din anii '80, și anume o „practico-teorie" (Mavrodin, 1983).

Este nu mai puțin adevărat și că acest „specific" s-a dezvoltat pe un teren fertil: în spațiul românesc, reflecția asupra literaturii este puternic marcată de o tradiție impresionistă, eseistică (a cărei culme a constituit-o *Istoria literaturii* a lui George Călinescu), care a împins nu de puține ori tentativele pur teoretice într-o postură de auto-justificare. Se mai remarcă astfel, lucru ce se verifică pe termen lung, încă o situație oarecum paradoxală: pe de o parte, autorii textelor la care m-am referit pînă acum, dar și a multor altora pe care nu am socotit necesar să le analizez aici, erau la curent cu ce se scria în marile limbi de circulație în domeniul traductologiei, nemanifestîndu-se vreo evidentă rămînere în urmă, și, pe de alta, ei manifestau o tenace rezervă, o reticență, metamorfozată uneori în refuz explicit, fie ei scriitori, eseiști, poeți sau specialiști, vizavi de necesitatea construirii unei teorii. Chiar și CREL 1983, unde se pronunță un număr consistent de „universitari", este axat pe aceeași confuzie de nivel hermeneutic între practică și teorie: Irina Mavrodin, responsabila numărului și autoarea textului introductiv, care, într-un anume fel,

publică doar o parte din ce scriu—și astfel se ocupă de traduceri: efect «pozitiv» al unei situații regretabile".

dă și tonul în abordarea tematicii, începe prin a declara că „O traducere reușită nu are cum să rezulte din aplicarea mecanică a vreunei teorii, oricît de adecvată ar fi ea, pentru că teoria, prin chiar generalitatea ei, nu se aplică lesne la traducere [...]. Traducerea este, înainte de toate, o practică [...]" (Mavrodin, 1983, p. 4): ca și cum teoria și practica ar urmări același scop!

Traducerea este prin urmare corelată cu literatura însăși, iar chestiunea literalității și a fidelității ocupă din nou locul central în dezbatere, teoria fiind obligată să se pronunțe din perspectivă contrastivă și stilistică: Victor Ivanovici declară că „este de la sine înțeles că am adoptat perspectiva contrastivă a stilisticii lingvistice [...]" (Ivanovici, 1983, p. 11). După ce constată, nu neapărat ca pe un eveniment pozitiv, că „bibliografia privind traducerea cunoaște o proliferare dramatică" (este vorba de anii '80!) și enumeră cel puțin trei tipuri de abordări teoretice, „adesea în dezacord" (p. 34), Pop-Corniș (1983) își propune să „analizeze în ce măsură au afectat ele atît teoria românească a traducerii, cît și practica traducerii și, la un nivel și mai dramatic, traducerea poeziei românești în limbi de circulație" (p. 35–56), pentru a ajunge la concluzia că ele joacă un rol (negativ), în măsura în care au încercat să-i determine pe traducătorii de poezie români „să se conformeze atît formei, cît și ideilor", într-o indecizie ce își lasă amprenta asupra traducerii, provocînd, nu de puține ori, exact „efectul opus" (p. 41) asupra receptării.

Tema receptării literaturii române în Occident este una recurentă, uneori cu tente naționaliste: impunerea ei în circuitul mondial depinde de conștientizarea faptului că „principiul *universalității* este obligat să depindă de cel al *traductibilității*" (Pop-Corniș, 1983, p. 36), iar vocile care se pronunță în favoarea traducerii în tandem (Eliade, 1981, p. 93; Ralea, 1981, p. 86), un traducător român și un traducător vorbitor nativ al limbii țintă, sînt nenumărate; la fel și multitudinea studiilor și luărilor de poziție privind analiza traducerilor operelor literare românești în limbile de circulație[8], chiar dacă ea intra, pentru unii, în capitolul „propagandei peste hotare" (Munteanu, 1981, p. 60). Nici în acest caz, ca și în privința traducerilor în limba română, opinia generală nu favorizează traducerea liberă și nici nu vede scriitorii și poeții ca pe cei mai potriviți traducători (Covaci, 1981, p. 14): Leon Levițchi invocă, în luarea sa de cuvînt, o „comisie Shakespeare", fondată în anii 1950 și alcătuită din personalități de primă mărime ale culturii române, comisie ce a „legiferat niște puncte de vedere românești privind îndatoririle fundamentale ale traducătorului onest", unanim aprobate de plenul Uniunii Scriitorilor, din care cel puțin șapte insistă asupra următoarelor „norme": traducerea să fie integrală, să fie făcută din limba originalului, „să nu supraliciteze", să nu se facă „vinovată" de „păcatul omisiunii" (Levițchi, 1981, p. 72)[9]. Franz Storch îi invita, la rîndul său, pe traducători să nu cumva să vadă în traducere „o frumoasă care strălucește prin infidelitatea sa" (Storch, 1981, p. 72); Alexandru Balaci asimilează arta traducerii cu fidelitatea, sarcina traducătorilor constînd în a reda „cît se poate de fidel [...]", în a „transmite conținutul integral [...]" (Balaci, 1981, p. 73–74), iar lista celor cu opinii similare s-ar putea oricînd extinde.

4. Traductologia la cumpăna dintre secole: 1995–2014

Fractura istorică, ideologică și politică de după 1989 a modificat radical ideea de continuitate și a antrenat chiar un refuz al preluării vreunei tradiții. Totodată, după 1995 se produce treptat și instituționalizarea traductologiei: în jurul anilor 2000, se înființează, în practic tot învățămîntul universitar, secții de traductologie la nivel de licență; apar apoi masterate specializate în traductologie și interpretariat, ceea ce

[8] La *Colocviul național de traduceri și literatură universală* practic toți participanții exprimau dorința ca literatura română să fie difuzată în lume. Din cele patruzeci și două de intervenții, treizeci și trei se pronunță explicit pe această temă: Aurel Covaci, p. 16; George Potra, p. 19; Edgar Papu, p. 20; Lörinczi Làszlò, p. 22; Tatiana Nicolescu, p. 25; Constantin Crișan, p. 29; Corneliu Barborică, p. 31; Andrei Brezianu, p. 39; Maria Banuș, p. 42; Florin Murgescu, p. 45; Petre Solomon, p. 49; Ileana Verzea, p. 50; Cristina Petrescu, p. 52; Balogh Iózsef, p. 53; Florian Potra, p. 56; Romul Munteanu, p. 60; Dan Grigorescu, p. 65; Ștefan Augustin-Doinaș, p. 68; N. Carandino, p. 71; Franz Storch, p. 72; Alexandru Balaci, p. 4; Radu Lupan, p. 76; Paul Alexandru Georgescu, p. 77; Cristea Chelaru, p. 82; Alexandru Paleologu, p. 84; Catinca Ralea, p. 87; Zoe Dumitrescu-Bușulenga, p. 90; Marin Mincu, p. 92; Irina Eliade, p. 94; George Lăzărescu, p. 95; Iulian Neacșu, p. 97; Micaela Slăvescu, p. 99; Andrei Bantaș, p. 104.

[9] În același număr, mulți alții (cf. Busuioceanu, 1981, p. 62 etc.) vorbesc despre erori de traducere și invocă implicit deziderатul fidelității și al rigorii în traducere.

determină elaborarea unui mare număr de lucrări de licență și disertație axate pe acest domeniu. Numărul doctoratelor din domeniul traductologic sporește an de an (deși nici procedura de admitere în Școlile doctorale și nici cursurile din primul an, desfășurate în cadrul a două module, literar și lingvistic, doctoranzii care au ales teme traductologice pentru lucrarea de doctorat înscriindu-se majoritar în modulul lingvistic, nu acceptă decît tacit o specializare strict traductologică). Se înmulțesc colocviile și manifestările științifice consacrate traductologiei, iar majoritatea celor de tip „generalist", filologic, cuprind și ele secții dedicate acesteia. Apar și două reviste, consacrate exclusiv reflecției traductologice, care dobîndesc treptat o anumită reputație în cîmpul simbolic. Cercetarea, impulsionată de cîștigarea prin concurs a unor mari proiecte europene și naționale, antrenează întregi echipe de cercetători, contribuind la specializarea lor în respectivul domeniu. Circulația ideilor nu se mai face doar prin cea a cărților, contactele directe se înmulțesc prin prezența în diverse comisii de abilitare, doctorate, concursuri pe post, dar și prin diverse programe de mobilitate, de tip Erasmus sau Ceepus, atît a cercetătorilor, cît și a studenților. Temele perioadei anterioare (accentul pe practică, discuția în jurul fidelității, distanțarea vizavi de teorie, militantismul vizînd pătrunderea pe piața internațională) dispar sau se diluează puternic odată cu instituționalizarea domeniului traductologic, și aceasta din cel puțin două cauze: pe de o parte, sincronizarea cu reflecția europeană, care consolidase deja noile domenii de investigare a traducerii—act și proces—, devenite teoretic autonome sub denumirile știute, și ale căror tematici sînt preluate și studiate în noile module și secții acreditate în învățămîntul superior, pe de alta, o rezervă de natură ideologică, odată cu prăbușirea sistemului comunist, care a generat și o neîncredere, chiar un dezinteres vizavi de axele de reflecție ale perioadei anterioare, uneori chiar cu ignorarea însăși existenței lor.

Deschiderea aceasta către spațiul occidental antrenează și o schimbare de direcție în configurația centrelor de interes și, pînă la urmă, chiar în formarea tinerilor cercetători, tot mai interesați de evoluția marilor teorii elaborate în spațiul occidental, dar și de căile cele mai oportune de pătrundere rapidă în cîmpul simbolic conturat la „centru". La „fractura" dintre un „înainte" și un „după" s-au mai adăugat alte două elemente, cu efect conjugat, de natura să dilueze pînă la dispariție unele tradiții specifice spațiului românesc: pe de o parte, procesul de globalizare și mondializare, inclusiv în cîmpul simbolic, pe de alta, poziția „marginală" a limbii și culturii române față de limbile și culturile de mare circulație. Așa se explică probabil trecerea de la tradiția „practico-teoriei" întrevăzută, în anii '95, de Kohn, la lipsa oricărei tradiții specific românești, diagnosticată de Lungu Badea (2013): cele două opinii nu se contrazic, ci înregistrează pur și simplu două stări de lucruri generate de două momente istorice diferite. Încît analiza sociologică efectuată de Gisèle Sapiro cu privire la compoziția pieței mondiale a traducerilor, prin definiție „asimetrică", unde fluxul traducerilor se mișcă de la centru spre periferie din perspectiva raportului între limbile sursă și limbile țintă—engleza ocupînd o poziție „hiper-centrală", germana, franceza și rusa o poziție „centrală", alte cîteva una „semi-periferică", în timp ce restul, ce acoperă mai puțin de 1% din piața traducerilor, una „periferică" (Sapiro, 2012b, p. 33)—, poate fi extinsă și la circulația fluxurilor teoretice, și ele puternic influențate de limbile și culturile unde se dezvoltă, care se înscriu astăzi pe aceleași direcții cu sens aproape unic: „Globalizarea a încurajat unificarea pieții mondiale a traducerii și a intensificat schimburile, dar nu a favorizat diversitatea culturală măsurată prin numărul limbilor sursă ale cărților traduse" (Sapiro, 2012b, p. 37). Concluzia mea este că, odată cu explozia lucrărilor de traductologie, presiunea „centrului" sau a „centrelor" europene și anglo-saxone s-a produs fără a întîmpina vreo „rezistență" provenită dintr-o tradiție autohtonă (inexistentă în materie de teorie) și a antrenat inclusiv dispariția specificității perioadei anterioare (accentul pe practică), dar nu a înlesnit conturarea alteia. Explicațiile sînt multiple: voi sintetiza doar cîteva, care mi se par mai evidente.

Secțiile de traductologie, impropriu reunite în toate universitățile românești sub numele generic LMA (limbi moderne aplicate) oferă o dublă specializare, în traductologie și în două limbi străine (specializarea A și B), astfel încît studenții care au una din specializări în limba română nu au acces la aceste programe de studii. Rămîne practic la latitudinea profesorilor dacă ea se strecoară sau nu în unele materii, însă nu face obiectul unor studii structurate. Înainte ca domeniul numit „Competențe de comunicare" să reunească diverse cursuri practice de traduceri, conversație, redactare, exista, de pildă, un curs practic de traduceri

interlingvistice, în care studentul dobîndea competențe traducînd dintr-una din limbile studiate direct în cealaltă, fără vreo trecere prin limba maternă.

Cursurile teoretice, printr-o tradiție ce datează cel puțin de după cel de-al doilea război mondial, se țin în limbile în care studentul se specializează, adică cele două limbi străine: studentul audiază (și urmează a fi evaluat în traductologie) două cursuri cu această titulatură, unul ținut în engleză, celălalt în franceză, dacă acestea sînt limbile sale de studiu. Compartimentate în acest fel, desigur că se creează ideea că există o traductologie „franceză", una „engleză", și așa mai departe. Lucrările de licență, ca și cele de disertație sînt elaborate și susținute în fața unei comisii în limba principală a studiilor. Abia la nivel de masterat este posibil să se înscrie studenți care au urmat o combinație de studiu de tip limba engleză-limba română, însă aceștia vor fi, cel puțin inițial, mult dezavantajați față de studenții care provin din secțiile LMA și care au deja o bază traductologică ce le lipsește celor dintîi. Ajunși în față elaborării unei teze de doctorat, acești tineri vor opta în mare parte pentru redactarea lucrării în limba în care li s-au predat materiile teoretice, ceea ce le ușurează mînuirea aparatului conceptual, a cărui transpunere în română mulți nu o cunosc (și aici este vorba de ansamblul noțiunilor de limbă dobîndite pe tot parcursul școlarizării) sau o cunosc aproximativ (atunci cînd ea există) (v. Lungu Badea, 2013, p. 125).

Această veche tradiție a învățămîntului universitar românesc în formarea specialiștilor în limbi moderne nu a fost, după știința mea, niciodată contestată, cu atît mai mult cu cît, în prezent, orice modificare ar determina restrîngerea drastică a numărului studenților străini doritori să urmeze cursurile de la facultățile de Litere în cadrul programelor europene de tip Erasmus sau Ceepus. Ironia face că marile concursuri de traducători pentru Uniunea Europeană, patronate de EPSO (European Personnel Selection Office) cu sediul la Bruxelles, după primele sesiuni, în care candidații susțineau doar probe de traducere între două limbi (dintre care una era cea maternă), a introdus și probe de gramatică a limbilor materne: or absolvenții secțiilor de traductologie din spațiul românesc, specializați în franceză-engleză, de pildă, nu dispun de nici o bază teoretică sau competențe de comunicare dezvoltate în limba lor maternă (poate cu excepția limbajelor specializate) pe parcursul studiilor universitare.

În România, există două reviste exclusiv consacrate traductologiei: una apare în limba franceză, cealaltă în mai multe limbi de circulație, mai puțin limba română. Impactul lor în crearea și asimilarea echivalențelor conceptuale în limba română nu poate deci juca un rol decisiv; pe de altă parte, dacă ele pătrund astfel pe piața internațională, în schimb nu înregistrează o circulație masivă pe piața românească, în orice caz nu sînt foarte prezente în presa literară și de specialitate românească[10].

Foarte optimistă, viziunea lui Mircea Vultur privind raportul dintre „globalizarea culturală", definită ca un proces de „diseminare a culturilor în lume", și ceea ce el numește „societățile est-europene de dimensiuni mai mici", rezultă și din perspectiva în care s-a poziționat sociologul canadian, examinînd fenomenul dinspre „centru", fără a rezolva în prealabil o sumă de contradicții teoretice. De fapt, el vede în extinderea influențelor dinspre „centru" spre „periferie" un fenomen inevitabil, susținut practic nu doar „dinafară", ci mai ales „dinăuntru" (nota bene!), de însuși mecanismul actual al evoluției mentalităților culturilor est-europene, unde „teama de americanizarea lingvistică și de dominația limbii engleze nu constituie o îngrijorare serioasă" (Vultur, 2002, p. 195). Din această perspectivă, însăși afirmația sa privind răspîndirea culturilor în lume apare ca fiind dezechilibrată de tendința, tot de el constată, de omogenizare provocată de supremația celei răspîndite de limba engleză. Într-adevăr, așa cum susține autorul, nici în prezent, la 25 de ani de la prăbușirea regimului comunist, intelectualii nu privesc statul cu încredere (p. 195), ceea ce a determinat, prin ricoșeu, devalorizarea noțiunii de „identitate colectivă", percepută ca o barieră în calea modernizării, întruchipată de hegemonia culturală americană (p. 197).

Situația această se reflectă masiv în situația domeniului traductologic, așa cum apare el în statistica publicațiilor. Fișierele Bibliotecii Universitare din Iași privind subiectul „traductologie" cuprind 176 fișe bibliografice privind perioada 1993(5) pînă în prezent (decembrie 2014). Am clasificat fișele în: dic-

[10] „Atelier de traduction", revistă semestrială de „teorie și analiză a traducerii în limba franceză", Universitatea „Ștefan cel Mare", Suceava (fondată în 2004); „Translationes", „revistă plurilingvă de traducere și traductologie", Universitatea de Vest Timișoara, un număr pe an (primul a apărut în 2009).

ționare de traductologie, cărți străine în original, cărți străine traduse în română, cărți de autori români publicate în limbi străine, cărți de autori români publicate în limba română, teze de doctorat, articole publicate în reviste și periodice, cărți rezultate din publicarea unor conferințe cu tematică traductologică. Analiza lor scoate în evidență cîteva trăsături esențiale ale reflecției traductologice actuale din spațiul românesc:

1. în această perioadă au fost publicate două dicționare (unul beneficiind de cel puțin două reeditări);
2. numărul cărților străine scrise de autori străini este foarte redus, 11 volume, alcătuind un corpus deosebit de eterogen (3 volume germane, 4 franceze, restul anglo-americane), prezența lor în rafturile bibliotecii datorîndu-se probabil unor donații;
3. numărul cărților cu tematică traductologică care au fost traduse în română este deosebit de mic: 7, dintre care 1 din greacă, 1 din spaniolă, 1 din italiană, 1 din franceză, 3 din engleză (dintre care una datează din 1983, *After Babel* de G. Steiner);
4. s-au publicat în această perioadă 22 de volume în limba română scrise de autori români (excluzînd reeditările);
5. s-au publicat în schimb 50 (excluzînd reeditările) de volume semnate de autori români, scrise în limbi străine și publicate la edituri românești: 1 în rusă, 1 tipărită cu caractere chirilice, 1 în spaniolă, 1 în italiană, 2 în germană, 17 în limba franceză, 27 în limba engleză;
6. volumele au apărut majoritar la edituri mici și la edituri universitare, unele dintre ele fiind cursuri sau manuale pentru uzul studenților (două adresate elevilor);
7. în fine, pătrunderea autorilor români pe piața internațională în traducere este deosebit de redusă: am înregistrat doar doi autori români care au fost publicați în traducere în spațiul european, doi de către edituri franceze, dintre care unul și de către una germană.

Se remarcă un accentuat dezechilibru între producția de carte publicată în limba română și cea în alte limbi, printre care limba engleză este de departe cea mai utilizată. Faptul duce—cred că a și dus—la o „preluare" a tradițiilor occidentale fără ca interesul ancorării lor în cultura autohtonă să se manifeste în vreun fel; fenomenul explică și lipsa de terminologii conceptuale românești sau fluctuațiile lor de la un autor la altul ceea ce înseamnă că ele nu s-au putut deocamdată consolida în limba română. Autorii acestor cărți sînt în mare parte profesori sau cercetători universitari și faptul că preferă să-și publice cărțile (uneori pe propria cheltuială) direct într-o limbă de circulație internațională are legătură în primul rînd cu modul de predare în tot sistemul universitar umanist, dar și, poate, cu o dorință, mai degrabă irealistă, de a pătrunde astfel pe piața cărții străine mai repede. Aceste cărți nu se pot adresa unui public autohton mai larg, receptarea lor depinzînd strict de limbile pe care le cunosc cititorii, fie ei universitari, critici literari sau chiar teoreticieni ai traducerii. Nici studenții de la secțiile de traductologie nu au acces la ele decît în măsura în care stăpînesc limba în care este scrisă cartea, de unde și o puternică fragmentare a cunoașterii, care rămîne închisă în limba în care au fost scrise textele, cînd ar fi putut fi vehiculată tocmai de limba maternă a autorilor, ceea ce ar fi facilitat considerabil intrarea lor într-un circuit național. Fractura reverberează și în mediul traducătorilor, care, deși au și ei opiniile lor teoretice privind traductologia, devin tot mai „invizibili", întemnițați în propriile lor limbi de lucru și cu acces limitat la textele care vorbesc tocmai despre profesiunea lor: se insinuează astfel și ideea cum că tocmai limba lor maternă, limba țintă, devine și ea tot mai „invizibilă".

Această stare de lucruri justifică, cred, următoarea ipoteză: specificul actual al teoriilor traductologice în spațiul românesc decurge din existența a două circuite, unul academic și internațional, care urmărește înscrierea cercetării românești în direcțiile conturate la nivel european, asimilîndu-le mai mult sau mai puțin, și altul, intern, în care pozițiile exprimate în cadrul celui dintîi pătrund indirect, prin intermediul limbilor „centrale" și se manifestă sub forma unor afinități selective și elective, între cele două interacțiunea făcîndu-se sporadic, și mai ales prin intermediul altor limbi, și nu printr-un proces de interiorizare legat de limba spațiului gazdă.

Din acest punct de vedere, ar merita să reflectăm asupra îmbogățirii semantice și deschiderii culturale pe care limba franceză o oferă (și) datorită modului în care a fost tradus termenul englez *globalization*,

prin *mondialisation*; odată cu introducerea, în lexicul francez, și a termenului *globalisation*, a fost posibilă o interesantă nuanțare semantică, care a făcut ca acești doi termeni să nu fie sinonime perfecte. Dat fiind că termenul francez *mondialisation* admite antonime și variante derivate (*alter–* și *anti–*), el conotează și pluralismul, eterogenitatea. Prognozele excelent sintetizate de Oustinoff (2011, p. 153–165) și care sînt bazate pe faza actuală a mondializării, fază prin excelență culturală (Wolton, 2003, *apud* Oustinoff, 2011, p. 154, 155, 159), pariază, odată cu *Declarația universală a UNESCO privind diversitatea culturală* (2001), pe multilingvism, pe pluralitatea limbilor „care este prima realitate politică a lumii contemporane" (p. 101). Doar astfel se poate modera europocentrismul și salva diversitatea culturală, cu atît mai mult cu cît se produc în prezent la nivel mondial fenomene noi, legate de transferul de tehnologii către societățile mai puțin dezvoltate, care, la rîndul lor, încep să le dezvolte și să le transfere către alte societăți, iar acest transfer nu se mai face printr-o limbă vehiculară, ci prin intermediul limbilor „locale" (p. 168). Există semne că am începe să ieșim din faza în care era necesară dobîndirea unei singure limbi, engleza, și ne îndreptăm deja spre cea a plurilingvismului (p. 169)[11], după cum o dovedește și *Ghidul pentru elaborarea politicilor lingvistice educaționale în Europa*, insuficient discutat în spațiul public românesc.

5. Concluzii

Înainte de a încheia, aș dori să vă împărtășesc și o dilemă, să spunem, de ordin în același timp metodologic și epistemologic, în măsura în care însăși poziționarea *dinăuntru* a celui ce se pronunță, practic în sincronie, asupra existenței sau a non-exsitenței unei tradiții (naționale) mi se pare problematică. Poate că poziția „dinăuntru" a cercetătorului, atunci cînd formulează judecăți de ansamblu nu este totdeauna și cea mai în măsură să îl ajute să întrevadă liniile de forță după care evoluează un fenomen cultural: lipsindu-i și o necesară distanță în timp pe lîngă cea în spațiu, el poate risca să se aventureze în afirmații globalizante, uneori provenite dintr-o poziționare defectuoasă vizavi de faptele investigate. Cu alte cuvinte, cred în virtuțile epistemologice ale exotopiei, așa cum a definit-o Todorov (1982) în continuarea lui Mihail Bahtin, văzînd în ea o șansă acordată cunoașterii de tip hermeneutic, și a dialogului în care se angajează doi parteneri la modul ideal egali. Dialogul dintre un subiect provenit „dinafara" și unul „dinăuntru", însă ambii posedînd competențe egale în materia asupra căreia se pronunță mi se pare că ar fi idealul unei dezbateri pe teme precum cea aflată în discuție aici.

La Iași are loc, de doi ani, un festival ce poartă numele FILIT (Festivalul internațional de literatură și traducere) care a dobîndit foarte rapid o recunoaștere internațională, reunind anual pentru aproape o săptămînă, nume dintre cele mai renumite printre scriitorii români și străini, dar și pe traducătorii lor. Festivalul propune mese rotunde, discuții între traducători, ateliere de lucru, interviuri cu scriitori și traducătorii lor și chiar și conferințe pe teme teoretice: nu este, poate, întîmplător, că într-una din mesele rotunde organizate în acest cadru s-a auzit, anul trecut, o voce care s-a întrebat de ce s-o fi chemînd „literatură și traducere", căci, în fond, „traducerea este literatură"... Dincolo de pseudo-butadă (dacă va fi fost vorba de o butadă și nu de altceva) transpare aici și rezistența „tradițională" vizavi de teorie despre care am vorbit, dar și tenacitatea ei, pentru că ea a fost rostită de însuși președintele Uniunii scriitorilor din România, cunoscut drept unul dintre cei mai importanți critici literari și autor al unei monumentale și mult discutate *Istorii critice a literaturii române*.

Parcă pentru a „scuza" propria convingere privind inexistența unei tradiții traductologice românești, Georgiana Lungu Badea se întreabă retoric dacă „compartimentarea traductologiei în diviziuni naționale" are vreun „rost", dacă este „utilă" și „funcțională", dacă o tipologizare „naționalizantă" (Lungu Badea, 2013, p. 133; termenul este pus în ghilimele de autoare, sic) are vreo utilitate: oricum, mai spune dînsa, ar însemna să ne întrebăm concomitent și dacă există o traductologie franceză, germană, americană, italiană etc. Răspunsul nu poate fi, desigur, decît categoric afirmativ, gîndirea asupra traducerii s-a dezvoltat pretutindeni în strînsă legătură cu evoluția limbii, a literaturii și a culturii unui anumit spațiu. Autoarea mai pare a sugera și că orientările și direcțiile specifice unui spațiu național nu fac neapărat specificitatea acestuia,

[11] Iar elitele (franceze) care pariază doar pe engleză, mai spune Oustinoff, au rămas pur și simplu în urmă.

pentru că ele nu „exclud interesul" pentru „alte aspecte ale cercetării traductologice" (p. 134; este vorba de ultimul paragraf al lucrării): în ce mă privește, cred că tocmai acel interes pentru o „practico-teorie" făcea parte din specificul traductologiei românești, ca și dezbaterea obsesivă despre fidelitate-libertate în contextul perioadei de dinainte de 1990 și că ele s-au pierdut sub presiunea „centrului" sau „centrelor", de unde au venit alte tematici, față de care cercetătorii au dorit/trebuit să se poziționeze. Tot așa cum nici traducerile nu sînt „inocente", tot astfel nici abordările teoretice nu sînt cu desăvîrșire „neutre", ci, cum arăta Gentzler (2013), „adînc implicate în politicile de putere"[12].

Cum spune textul semnat de Jacques Derrida pe care l-am așezat ca *motto* la aceste reflecții, nici o teorie nu este independentă de limba care o exprimă, iar cine spune limbă spune și cultură. Nu este întîmplător că spațiul românesc nu a produs (încă) o mare teorie într-ale traducerii: faptul are o legătură și cu lipsa altor teorii fondatoare, cu neîncrederea în însăși capacitatea unei teorii de a înlesni cunoașterea. Tot așa cum nu este întîmplător că teoriile funcționaliste s-au dezvoltat mai mult în spațiul german decît în cel francez: tradiția, găzduită de limbile romanice, de a vedea în traducere mai degrabă o trădare, nu s-a dezvoltat în spațiul germanic, unde traducerea are mai degrabă a face cu preluarea tradiției. Poate și de aceea entuziasmul pentru teoria *skopos*-ului este acolo mai mare, neavînd a gestiona suspiciunea față de o transmitere axată masiv pe funcția textului. Tot așa cum tratarea temei literalismului, în spațiul francez, de către Antoine Berman sau Henri Meschonnic, are de-a face cu un secol și mai bine de totală credință în frumusețea infidelității.

Modul cum evoluează teoriile în cîmpul științelor umane este fără doar și poate dependent de limbile și culturile în care se dezvoltă ele: ele sînt produsul unor subiecți, la rîndul lor dependenți nu doar de însușiri personale, ci și de mediul, epoca, cultura în care s-au format. Iar direcțiile de cercetare se conturează și ele, nu doar în funcție de un circuit academic și, ca atare, internațional, dar și de unul intern, mai puțin vizibil. Nu este indiferent dacă o teorie apare într-o cultură și limbă de circulație restrînsă sau într-una de circulație internațională, tot așa cum nu este indiferent dacă ea apare într-o societate „monolingvistică", într-una „plurilingvistică" sau într-una postcolonială: altfel se va manifesta „presiunea" unei asimilări sau conformări la influențele venite dinspre „centru".

Bibliografie

Argintescu-Amza, N. (1965). *Despre «Frumoasele credincioase»*, în „Secolul XX ", nr. 2.

Baillargeon, J.-P. (ed.) (2002). *The Handing Down of Culture, Smaller Societies and Globalization*, Presses de l'Université de Laval.

Baker, M. (ed.) (2000). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. I, 1998.

Baker, M. & van Doorslaer, L. (ed.) (2000). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. I, 1998.

Baker, M. & Saldanha, G. (ed.) (2011). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, New York, ed. II, 2009, CrossRef.

Balaci, Al. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 74.

Berner, Chr. & Milliaressi, T. (ed.) (2011). *La traduction: philosophie et tradition. Interpréter/traduire*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq.

Blaga, L. (1957). *Cum am tradus pe Faust*, în „Steaua", nr. 8, 5 mai.

Breslașu, M. (1965). *Probleme teoretice ale traducerii: pe marginea unei cărți de Georges Mounin*, în „Secolul XX", nr. 1.

Busuioceanu, O. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 62.

Cassian, N. (1973). *Arta de a traduce*, în „Secolul XX", nr. 1, p. 146–148.

CREL 1983 = „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 1, *Poïétique/Poétique de la traduction*, Univers, București, 1983.

Covaci, A. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 14.

Cronin, M. (2003). *Translation and Globalization*, Routledge, New York.

Derrida, J. (1998). *Psyché. Inventions de l'autre*, în *Des Tours de Babel*, Galilée, Paris.

Doinaș, Șt.-A. (1965). *Dificil, riscant, dar nu imposibil*, în „Secolul XX", nr. 2, p. 164–168.

van Doorslaer, L. & Flynn, P. (ed.) (2013). *Eurocentrism in Translation Studies*, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.

Eliade, I. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 94.

[12] Înseși variațiile din sfera semantică a termenului „traducere" în marile și mai puțin marile culturi ale lumii pe care le examinează dînsul scot în evidență strînsa legătură între un spațiu cultural și modul cum este privită la un moment sau altul al istoriei activitatea de traducere.

Flynn, P. (2013b). *How Eurocentric is Europe? Examining scholars' and translators' contributions to translation studies – an ethnographic perspective*, în van Doorslaer & Flynn (2013), p. 62–77.
Gambier, Y. & van Doorslaer, L. (eds.) (2012). *Handbook of Translation Studies*, vol. 3, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Gambier, Y. & van Doorslaer, L. (eds.) (2013). *Handbook of Translation Studies*, vol. 4, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Gentzler, E. (2013). *Macro- and micro-turns in translation studies*, în van Doorslaer & Flynn (2013), p. 9–28.
Gile, D. (2012). *Institutionalization of Translation Studies*, în Gambier & van Doorslaer (2012), CrossRef.
Hermans, T. (ed.) (2002). *Crosscultural Transgressions. Research Models in Translation Studies. II. Historical and Ideological Issues*, Routledge, New York, CrossRef.
Hermans, T. (2014). *Translating Others*, vol. 1, 2006, vol. 2, 2012, Routledge, New York; ed. I, St. Jerome Publishing, 2006.
Ionescu, G. (1981a). *Orizontul traducerii*, Univers, București.
Ionescu, G. (1981b). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 89.
Ivanovici, V. (1983). *Text and Translatability*, în CREL 1983, p. 11.
Jacquier, H. (1965). *Babel, mit viu*, în „Secolul XX", nr. 1, 1965, p. 151–160.
Kohn, I. (1983). *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, Facla, Timișoara.
Kohn, J. (1998). *Romanian Tradition*, în Baker & van Doorslaer (2000), p. 539–541 .
Lăzărescu, G. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 94.
Levițchi, L. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 54–55.
Londei, D. & Callari Galli, M. (ed.) (2011). *Traduire les savoirs*, Peter Lang, Berna.
Lungu Badea, G. (2013). *Idei și metaidei traductive românești (secolele XVI–XXI)*, Editura Eurostampa, Timișoara.
Matei, Al. (2014). *Fîntîna barthesiană. Cazul Henri Jacquier și două păcate mortale*, în „Observator cultural", nr. 719.
Mavrodin, I. (1983). *La traduction – une pratico-théorie*, în CREL 1983.
Munteanu, R. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 60.
Oustinoff, M. (2011). *Traduire et communiquer à l'heure de la mondialisation*, CNRS Editions, Paris.
Popa, I. (2013). *Communism and Translation Studies*, în Gambier & van Doorslaer (2013), CrossRef.
Pop-Corniș, M. (1983). *Romanian Poetry in an Age of Translation*, în CREL 1983, p. 34–41.
Porumbacu, V. (1951). *Tălmăcindu-l pe Scipaciov*, în „Viața românească", nr. 4, 7 iulie, p. 198–216.
Pym, A., Schlesinger, M. & Simeoni, D. (2008). *Beyond Descriptive Translation Studies: Investigation in Homage to Gideon Toury*, John Benjamins, Amsterdam, CrossRef.
Ralea, C. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 86.
Sapiro, G. (ed.), *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*, Ministère de la Culture et de la Communication, Paris.
Sapiro, G., *Editorial policy and translation*, în Gambier & van Doorslaer (2012), CrossRef.
Storch, F. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 72.
Șerban, G. (2011). *Meandrele memoriei. Breslașu vs Bresliska*, în „Observator cultural", nr. 560, ianuarie.
Todorov, Tz. (1982). *Comprendre une culture: du dehors/du dedans*, în „Extrême Orient", Paris.
Verzea, I. (1981). *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, în VR 1981, p. 50.
Vianu, T. (1956). *Ceva despre arta traducerii*, în *Literatura universală și literatură națională*, ESPLA, p. 267–278.
VR 1981 = „Viața Românească", număr special, *Colocviul național de traduceri și literatură universală*, revistă editată de Uniunea scriitorilor, București, 1981.
Vultur, M. (2002). *Cultural Globalization ans Smaller Eastern European Societies*, în: Baillargeon, J.-P. (ed.), *The Handing Down of Culture, Smaller Societies, and Globalization*, Presses de l'Université de Laval, p. 192–199.
Wolton, D. (2003). *L'autre mondialisation*, Flammarion, Paris (*apud* Oustinoff, 2011).

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A21en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

The interdependencies of bilingual behaviour. Psycholinguistic and sociolinguistic profile of Hungarian-Romanian bilinguals

Erika-Mária Tódor*

Faculty of Economic and Human Sciences, Sapientia University, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, Romania

Article info

History:
Received March 6, 2015
Accepted April 30, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
Romanian as a non-native language
bilingualism
linguistic interference
language contact
verbal behaviour

Abstract

This paper presents the specific features of a school population in Romania for whom Romanian is a non-native language, their mother tongue being Hungarian. The first part of the study offers a description of the main characteristics of the verbal behaviour of this bilingual population. The first subheading will discuss, on the one hand, the linguistic profile of the subjects (linguistic interference, linguistic pseudo-creativity etc.) and, on the other hand, it will present the main aspects of the socio-affective dimension of verbal behaviour (such as communicational anguish, displacement of communicational intention, linguistic code switching etc.). Practically, these features can be followed in the case of other bi(multi)lingual speakers as well. The second part of the paper presents certain lexical and semantic interference and vocabulary activating habits in the case of bilingual persons, relating them to the linguistic context and the linguistic landscape.

The formulated data and observations represent a synthesis of empirical research carried out between 2000–2013 through different methods, such as: observation, case studies (within the context of the data referring to the profile of language behaviour), structured interviews and questionnaires (employed in the study of the linguistic landscape). The main aim of this study is to offer a socio- and psycholinguistic profile of Hungarian-Romanian bilingualism set in a holistic context.

1. Introduction

The present paper aims to redefine verbal behaviour taking into consideration the internal and external factors of bilingualism in a very specific context, namely the Hungarian school population in Romania. The premises upon which the present study is based give reasons to re-read and re-define the elements that build up the psycholinguistic profile of a bilingual speaker.

So far, studies (Ádám, 1993; Hazy, 1999) dealing with Hungarian and Romanian language contact, have mainly focused on the structural dimension of linguistic interaction, organization of language systems and contrastive analyses of linguistic performance and activities. Studies adopting a historical perspective (Gafton, 2001; Pál, 2014) provide etymological analyses of Hungarian borrowings in the Romanian translations of some religious texts (14th–16th centuries). However, there are only a few studies (Horváth, 2008) that focus both on the structural and non-structural factors of language interaction and which deal with the micro- and macro-social interaction of individuals. I strongly believe that bilingual language behaviour has to be described adopting a holistic perspective, by taking into consideration the relation and interdependence between structural and non-structural language factors, and by adopting both a linguistic and extra-linguistic perspective. There is a need to study how individuals EXIST and LIVE with and within their languages to obtain a more detailed and clear picture of the bilingual speaker. Linguistic interactions, interferences, language contact inherent in cross-cultural contexts can best be

*Email address: *todor.erika@yahoo.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

understood and interpreted only "in a broad psychological and socio-cultural setting" (Weinreich, 2013, p. 5.)

Moreover, language contact phenomena, which can be discussed and interpreted only within their cross-cultural context, have to be treated as *dynamic* and related to the "spirit of the era" (a term coined by Lovinescu). Zafiu (2010) reflects upon some linguistic phenomena of the present time, such as the democratization of writing, the spread of electronic communication, faster writing, the use of abbreviations, fragmented reading, the omnipresence of colloquial and argotic forms, English borrowings, calques, no respect for forms, broken language and *general carelessness*. Actually, we are facing a shift from communist slogans to present day ones, and dominant socio-cultural tendencies—common in the case of both languages discussed here—highly influence the verbal behaviour of bi- or multilingual individuals regardless of the language chosen to express themselves. Thus, it can be said that the "spirit of the era" has a shaping effect not only on the individual as speaker and listener, but also on the cross-linguistic influence and interference phenomena. This means that certain types of interferences can prevail in a time period or a certain phase in the language acquisition process but they might become less important or might even disappear, while others (such as stylistic interference, or L3 interference etc.) can take their place.

The present study aims to draw attention, from a rather new perspective, on the bilingual individual under the influence of globalization and tries to offer a holistic approach regarding this specific type of bilingualism. The paper presents the general characteristics of a bi- or multilingual individual, bringing examples and illustrating some aspects from the context of Romanian-Hungarian bilingualism.

2. General characteristics

The meeting of different minds, the contact among several different language universes, and the dynamics of these have major effect on each language and culture in contact. A natural consequence of language contact is linguistic interference. Interference occurs when a bilingual speaker identifies a language item or structure of a secondary system with one in the primary system, transferring it and integrating it into the activated language system (Weinreich, 2013). Interference phenomena—observes Gafton (2010, p. 78)—"does not refer to linguistic or conceptual levels exclusively, but it may include even some functional rules of a language system".

Each type of interference is determined by a number of factors such as context of language acquisition, age, previous linguistic experiences of an individual, context of language use, related cognitive experiences, language learning motivation etc. Knowledge of these types of interferences and of the ways they can appear in a speaker's verbal behaviour can help to define and understand the state of being in a certain language mode. Thus, I believe that beyond the general characteristics of linguistic and cultural interferences, their manifestations and real-life occurrences become even more important.

3. Research methods of verbal behaviour

The main methods of describing cross-linguistic influences were conducting observations of *bilingual speakers* during their communication activities and examining speakers' dual language (cultural) mode communications. When in contact with another language, the speaker gets to know the elements of a new language system together with its functions, rules and with the mentality it conveys and promotes (Gafton, 2010, p. 82). However, cross-linguistic influence and interferences are not conscious, they are rather natural tendencies to activate those language elements and structures that are at hand and easy to access with the purpose to understand the other and to make oneself understood.

In what follows the study will focus on the two languages mentioned previously (a native and a non-native[1] language) and it will refer only briefly to the fact that the subjects examined study other foreign

[1] By the term *non-native language* I wish to express the status of the language and by it I understand a language acquired after the mother-tongue being more or less present in the socio-cultural context where the individual lives (as is a state language).

languages at the same time. The major *aim* of the paper is to create a list of those *linguistic patterns* that occur in the speech of the research sample and that may certainly reoccur in the communication of other bilinguals as well.

According to previous socio-linguistic research done in this specific bilingual context (Horváth, 2008), we can distinguish among the following types of bilingualism: a) symmetrical bilingualism, b) asymmetrical bilingualism, and c) subtractive bilingualism. These forms of bilingualism constitute the starting point for further observations and discussions. The data presented in the paper were selected from several empirical studies carried out earlier (between 2000 and 2013) using different research methods such as observation, case study (data regarding verbal behaviour), structured interviews and questionnaires (regarding linguistic landscape).

4. Speech and interference

By the term interference I understand the *negative transfer* of fixed language structures usually from a base language (native language) occurring as a tendency to identify and integrate a fixed linguistic element into another language system. In the case of Hungarian-Romanian bilingualism we face the contact of two very different language structures, namely an agglutinative language and an analytic language. Interference appears on all language levels, in other words its presence can be traced on a phonetic, morphological, syntactic, lexical, semantic, and even on a stylistic level and results in a wide range of cross-linguistics errors. According to a previous study (Tódor, 2005, p. 137–148), the most frequent errors of students learning in a public school with Hungarian language of instruction were found in the following language areas: agreement, use of personal and reflexive pronouns, prepositions, pronunciation and stress, lexical and semantic mistakes.

Without aiming for a complete presentation, below I will introduce a few examples of the error types mentioned previously:

(a) *Phonetic interference*: the pronunciation of the sounds [*ă*], [*î* (*â*)] using Hungarians sounds with a similar pronunciation [*ö*], [*ü*]; post-palatal pronunciation of the following sounds [*ḱ*], [*ǵ*], [*ć*], [*ǧ*], or the pronunciation of diphthongs and triphthongs separately, etc.

However, it needs to be emphasized that in case of phonetic interference there are certain aspects, according to my observations, that can diminish if the child starts learning English at an early age. This is the case of the *e* sound, which is pronounced more open in certain words (e.g., ***ci*te*ş*te**, ***c*e**, etc.) by Hungarian speakers, but under the influence of the third language this phonetic interference becomes less visible. Moreover, the context of language acquisition can also bring about certain types of interferences. For example, when Romanian pronunciation is mainly learned from books there is a greater confusion between the [*i*], [*î*] sounds (e.g., ***î*mpărat/*i*mpărat**), in contrast with the situation when pronunciation is acquired through communication and listening.

(b) *Interference in writing*: Can be traced in the case of certain letters ([*c*], [*s*], [*j*]), which have other phonetic correspondents in the children's native language and this might also cause confusion.

(c) *Interference in stress*: Since stress in Hungarian always falls on the first syllable, Hungarian learners of Romanian often tend to stress the first syllable in case of Romanian words as well.

(d) *Morphologic and syntactic interference*: This is the level of language where most interference occur, such as: missing agreement between nouns and adjectives in gender, number and case (e.g., *case mare* instead of *case mari*) or missing agreement between subject and verb (e.g., *Ea învăț* instead of *Ea învață*); inadequate use of the stressed and unstressed forms of Romanian personal and reflexive pronouns (e.g., *„El gîndește"*, *„A înserat"*), mistakes in expressing action–object of action relationships (e.g., *Am dat pentru Ana*), etc. This last example can be explained by the fact that Hungarian language

"...It is the *second language* from the perspective of the order in which the child learns the language and it is not identical with the language of instruction... or the *first language* from a socio-political point of view" (Pamfil, 2000, p. 12).

uses suffixes and postpositions, while Romanian language uses prepositions and thus the different structure of these languages may lead to such specific interferences. So, for example, if Hungarian speakers wish to express that someone is "in love with somebody", they may say "se îndrăgostește ***în*** *cineva*" not "***de*** *cineva*".

Interferences in language structure represent a more persistent and predictable phenomenon, and because of this such mistakes and errors can be easily detected, prevented and even diminished.

5. Lexical and semantic interferences

Al. Graur considers vocabulary as "the most dynamic part of a language, as it is closely related to social development" (Graur, 1968, p. 271), and lexical semantics is "more driven by thoughts and is less constrained by formal restrictions" (Gafton, 2010, p. 81). Therefore, lexical and semantic interference has to be considered as a more complex and dynamic phenomena, because on the one hand "total" interlingual synonymy is a rare phenomenon and, on the other hand, linguistic relativity (the structure of a language affects the ways in which its respective speakers conceptualize their world) entails specific formulations and expressions. Let us look at some examples. In Hungarian (Hazy, 1999, p. 38), the starting point to name some subspecies of trees is *fruit* + the word *fa* 'tree', while in Romanian the name of the fruit is logically and grammatically derived from the name of the tree: *nuc–nucă*, *păr–pară*, and expressions like *pom de păr* or *lemn de nucă* do not exist. When looking for correspondences in the two languages, it might happen that a concept (Szilágyi, 1996)—such as the Romanian word for *white beet* 'sfeclă de zahăr' (lat. *Beta vulgaris*) and its Hungarian correspondent *cukorrépa*—appears in different genus-species relation in the two languages.

At the same time, words for kinship may represent a more limited or a more general concept in the two languages. For example, in Hungarian there are two words for the concept of brother 'frate': (1) *öccs* (little brother), and (2) *bátya* (big brother); and for the Romanian word *sister* 'soră', in Hungarian there is again a difference which marks age, *hug* (little sister), *néne* (older sister).

Hazy (1999, p. 37) distinguishes between total and partial interlingual synonymy. The first refers to situations when words of A and B language have identical semantic and morphemic structure, while having a different sound representation. For example: *udvar–curte* (courtyard), *vin–bor* (wine). Partial synonymy refers to situations when a word in language A can have another semantic field different from language B. As the above mentioned author emphasizes, for example the Hungarian word *süt* (bake, grill, fry) is not a "perfect" synonym of either words in Romanian such as *a coace* (bake), *a frige* (grill), *a prăji* (fry), instead it encompasses all the senses expressed by the Romanian words. Another example is the Hungarian verb *mérni* (measure, weigh), which denotes both *a măsura* (measure) and *a cântări* (weigh). Therefore, it might occur that a beginner speaker of Romanian might find the sentence "Te rog să măsori fructele!" (Can you measure the fruit, please) to be correct.

Untranslatable structures, expressions or phrases represent yet another category in case of which speaker needs to look for and find the most suitable correspondents and equivalents. These structures are mainly to be found among proverbs and maxims, but are not restricted to this category, e.g., "*A tăia frunze la câini*" (to waste time), "*Munca e blagoslovită, cu ea ții de pită*" (If you don't work, you don't eat).

Polysemantic words represent another category of special problems for language learners. For instance, there are words such as *a vedea* (to see), *a se uita* (to watch), or *a auzi* (to hear) and *a asculta* (to listen), *a iubi* (to love), *a-i plăcea* (to like), all having specific references in the two languages. If context is not given to grasp the actual meaning of the word, some interferences may occur like in the following examples: *eu văd televizorul* (I see the television) / *aud radioul* (I hear the radio) / *iubesc muzica populară* (I love folk music) / *cărțile care mă iubesc* (books that love me) instead of *cărțile care îmi plac* (books that I like), etc.

In this category of problematic words we can also mention lexical doublets and the proper context in which they are used. Some examples of lexical doublets are: *vreme*/*timp*; *nevastă*/*soție*; *a spune*/*a zice*,

etc. The adequate use of these lexical items requires a higher level of language knowledge, which already entails thinking in the respective target language (Hazy, 1999, p. 22).

Language acquisition also implies "knowing each other", namely understanding the specific existential forms and cultural peculiarities of the Other. The partial penetration of these existential forms can lead to *cultural interferences*, which are also present within a bilingual speaker. In our specific context of Romanian-Hungarian bilingualism, we can illustrate this phenomenon by the greetings used at Easter. Hungarian speakers of Romanian usually say „Paște fericit" (Happy Easter), instead of „–Hristos a-nviat / –Adevărat a-nviat" (Christ has resurrected / Indeed, he has resurrected), due to the absence of such formulations in their own culture. Similar contexts and difficulties can appear in case of specific popular habits and traditions (singing carols, plugusorul etc.) in case of religious celebrations or rites of passage (baptism, marriage, and funeral) or in case of specific Romanian expressions such as *dor* (longing), *ie* (traditional Romanian blouse), *ispită* (temptation), etc. As Noica (1987) points out, these words "are the best in a language" because "in this sphere of the word, where communication might fail, there is still place for a more intimate understanding" (Noica, 1987, p. 208). I believe that identifying such linguistic aspects can provide substantial help in language acquisition planning.

6. "Words" and "non-words" – in search of the adequate word

Being productive and creating message in another language than your mother tongue represents, especially at the beginner and intermediate levels, a complex process of activating the individual's mental lexicon (Gósy, 2005), and a process of lexical selection to express one's intentions. The complexity of this selection process becomes evident in the approach provided by François Grosjean, according to whom "Bilinguals have two language networks which are both independent and interconnected..." (online), in the sense that during the process of word search and activation both languages are present, even if the presence of the language which is used for actual communication is more activated than the other (Grosjean, 1982).

Regarding verbalizing communicative intentions, psycholinguistic research (Levelt, 1989 *apud* Gósy, 2005) distinguish between *two main stages* in which speech is assembled for production: pre-verbal stage and articulation of the message, in other words choosing the right lexical and grammatical encoding. During processing and harmonizing the two stages some difficulties might appear in case of both native and nonnative speakers. The subjects of the present study show, at least at beginner levels, a slowdown in formulating messages (aspects presented in more detail in Tódor, 2009, p. 81), a pausing time (of thinking), some verbal tics, such as *hát* (Hungarian word for 'well'), *deci* ('so'), *apoi* ('well'), etc. I believe these speech acts and verbal behaviour represent compensatory strategies and techniques to find the most appropriate word.

During speech production, we can often encounter *lexical gaps* ("non-words"), which mean that the speaker does not know the required word, or is not sure about selecting the right word. In such cases, the most frequent mechanisms and techniques to fill the lexical gaps are the following:

(a) Linguistic pseudo-creativity or analogies which represent situations when the speaker creates new words on the basis of the language structure and rules. For example: *reproducăm* instead of 'reproducem' (based on the rule *lucrăm*, *învățăm*, etc.), *succesuri* instead of 'succese' (based on *lucruri*, *gânduri*, etc).

(b) Adopting and integrating a word from the native language (for example: *canal* used for 'lingură' based on a word which sounds similarly in Hungarian: *kanál*)

(c) Linguistic calques, loan translation or "mimetic" translation (a term used by Nicolae & Dragomirescu, 2011, p. 31). For example: *băț de pescuit* 'undiță', according to the Hungarian *halászbot*, *merge afară* 'iese', according to the Hungarian *kimegy*.

Selecting and using the right word in the right context is yet another dimension of lexical selection and access. In this case it is very important to be aware of the semantic plurality of words; otherwise speakers

might find themselves in an uneasy, controversial situation. For example: "*ne uităm* (instead of *privim*) la operă de la o distanță", "cerere *rejectată*" (instead of *respinsă*), "*audiez* (instead of *ascult*) radioul".

The presence of linguistic calques / loan translations in the speech of our subjects results in pleonasms. This can be explained by the fact that the Hungarian mother tongue of these subjects expresses direction and coordinates by using prefixes which through loan translations are transferred into the target language. Thus, pleonasms such as *a coborî jos*, *a merge sus*, *a intra înăuntru*, etc. are mainly the result of loan translations from the mother tongue.

7. Verbal behaviour

Language acquisition does not only mean the acquisition of vocabulary or the norms of language use, but it also means to adopt a culture of communication which entails knowing the other and understating the ways to express yourself in the context of otherness.

Bilingual language behaviour is affected by learning/teaching strategies, the context of acquisition and by the activated language modes, therefore identifying these influences might help to self-monitoring and self-teaching of verbal behaviour. In what follows, I am going to present some examples of such bilingual language behaviour observed and identified in earlier studies (presented in Tódor, 2005, p. 156):

(a) *Anxiety/ communicational anguish* is the fear of talking and making mistakes. Such verbal behaviour is often due to predominantly formal language teaching and learning situations (institutionalized bilingualism), to learning strategies focusing on form rather than communication. Anxiety can be observed, on the one hand, when individuals "retreat in silence" or, on the other hand, when they express their ideas and thoughts in a schematic, reduced way. These situations show evidence of learners' "implicit errors" (Corder, 1981), the totality of untold words and thoughts, which, from the teachers' perspective, can represent a set of clues and resource for teaching.

(b) *Restructuring communicative intent according to the available lexical register*:
"...I wanted to tell a joke, but I couldn't have... so I gave up" (student, 10th grade, 2001);
"For example, when I am talking on the phone I speak worse [Romanian]... but words related to administration, I know mostly in Romanian..." (secretary, 2014).
The above mentioned situations show that only some areas of vocabulary or certain registers are mastered sufficiently and properly while other registers imply difficulty and uncertainty. These situations are characteristic to asymmetrical and institutionalized bilingualism and show that linguistic registers are only "partially" used and exercised (predominantly formal registers are used). The context of acquisition proves to be one focusing on performance rather than on competence.

(c) *Code-switching*
In case of our subjects, code-switching represents a form of bilingual language behaviour and means the activation and insertion of a language structure (in this case, Hungarian mother tongue) different from the target language (Romanian); for instance: "Am vrut să scriu despre *naplemente* [amurg]" (I wanted to write about *sunset*).
This language phenomenon differs from language mixing (undifferentiated use of two language systems) firstly in frequency (Benő, 2008). Code-switching can appear on different language levels (affixes, lexemes, phrases, sentences, expressions etc.) and in case of language learners are mostly induced by lexical gaps or limited registers. During language instruction these code-switching phenomena could be creatively integrated and exploited as learning opportunities. Thus, it is very important that teacher training should focus on developing monitoring skills of teachers in order to be able to observe, identify and exploit such learning situations.

8. The double nature of cross-linguistic influence

Language contact—which represents only a part of a larger cultural contact—is not a process of unidirectional contact. Linguistic interference is the result of interdependence, of mutual influences and

its form and structure are shaped by the respective socio-economic, cultural and political context. In the course of preserving or changing cultural practices and language behaviour, the integration of such practices has a decisive role. It is crucial whether cultural and language practices are integrated or not into a coherent system of thoughts and feelings: the extent to which practice blends with other broader structural elements (Linton *apud* Weinreich, 2013, p. 7). Precisely because of this common practice and mutual influence, mentioned above, language contact elements are also present—obviously in a different measure—in the native language expressions of Hungarian speakers.

Research done in this field shows that using Romanian language in different communicational contexts (for example: different social contexts, workplace, school etc.) can lead to a significant increase of borrowed lexical items and language structures. In this case, retroactive or backward interference can be noticed on different language levels, as well as language adjustment, borrowing, lexical innovation and conveying other meaning to lexical items. Interference can be traced in accent, on the level of pronunciation (Romanian pronunciation of some Hungarian words) but it is also present on the level of topicality, grammatical structures etc. The explanation below provides a good example of backward interference: „If somebody is sympathetic to you, in Hungarian you say "I sympathize with him/her", while in Romanian you say "I sympathize him/her". So, if a Hungarian speaker says "I really sympathize this man" this is not a result of loan translation from Romanian into Hungarian, rather it is the result of the fact that he/she has been using Romanian language a lot..." (Szilágyi, 1996, p. 84) and that expression seems more natural for him/her.

Romanian language influence on Hungarian is more observable on the lexical level, where there are a great number of adapted and non-adapted lexical borrowings from Romanian. Some daily used Romanian borrowings are the following: *borkán*, *aragáz*, *kalorifer*, *punga*, *pix*, *abonament*, *telekománda*, *kalkulátor*, etc. These borrowings have resulted in lexical doublets and even if they have Hungarian correspondents, speakers prefer the use of borrowings in their everyday communication.

Our previous research (2012–2014), carried out in the field of linguistic landscape and language choice in case of bilinguals, prove that lexical items connected to official and administrative registers used mainly in Romanian language (such as: notification, receipt, invoice, permit, etc.) are also borrowed and used within Hungarian everyday speech. On the basis of our data we can point out that these Romanian borrowings are also used by people who do not master other registers of the Romanian language.

We give some examples below:

> „*Kértem egy* ***csertifikátot?***" / „*Am cerut un certificat?*" [I asked for a certificate]
> „*Kedden lesz* ***consiliu profesoral.***" / „*Marți va fi consiliu profesoral.*" [There is a teachers' meeting on Tuesday]

The examples above show how the base language of the speakers is restructured due to Romanian language contact and due to some communication habits. When speakers feel uncertain about the existence of a Hungarian correspondent of a lexical item, they rather select and activate the words of their second language.

9. Conclusion

The present paper aimed to present several aspects of individual bilingualism and the ways of living with two languages. The presented phenomena were traced and observed in real-life practice and communication. The present study on linguistic interference focuses on the *bilingual speaker*.

I believe there was a need to present the main aspects of a bilingual individual because knowing the local characteristics might help a better and more in-depth understanding of the general phenomenon. I hope that by identifying the main elements of the bilingual individual's (Romanian–Hungarian) profile, beyond its specific character, can help to describe and understand the profile of other bi- or multilingual individuals.

Bibliography

Ádám, Zs. (1993). *Să învățăm corect românește / Tanuljunk helyesen románul* [Learn Romanian correctly], Editura Științifică, București.

Benő, A. (2008). *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai* [Language contact. Basic concepts of cross-linguistic influence], Egyetemi Műhely, Cluj-Napoca.

Corder, St. (1981). *Error analysis and interlanguage*, Oxford University Press, London.

Gafton, Al. (2001). *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea* [Evolution of the Romanian language through Bible translations in the 16th century], Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

Gafton, Al. (2010). *Consecințele profunde ale contactelor lingvistice* [Major consequences of language contact], în: Gh. Chivu & O. Uță-Bărbulescu (eds.), *Studii de limba română. Omagiu profesorului Grigore Brâncuș*, ed., București, p. 77–100.

Gósy, M. (2005). *Pszicholingvisztika* [Psycholinguistics], Osiris, Budapesta.

Graur, A. (1968). *Tendințele actuale ale limbii române* [Current tendencies of Romanian language], Editura Științifică, București.

Grosjean, F. (1982). *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Hazy, Șt. (1999). *Gramatica contrastivă* [Contrastive grammar], Studium, Cluj-Napoca.

Horváth, I. (2008). *O evaluare a politicilor de producerea a bilingvismului minoritar din România. Către o nouă problematizare* [An evaluation of policies producing minority bilingualism in Romania], în: I. Horváth Istvan & E.M. Tódor (eds.), *O evaluarea a politicilor de producere a bilingvismului*, Limes, Cluj-Napoca, p. 37–60.

Nicolae, Al. & Dragomirescu, A. (2011). *101 greșeli de lexic și de semantică* [101 lexical and semantic mistakes], Humanitas, București.

Noica, C. (1987). *Cuvânt împreună despre rostirea românească* [About the Romanian speech], Editura Eminescu, București.

Pamfil, A. (2000). *Didactica limbii și literaturii române (pentru școlile cu predare în limbile minorităților naționale)* [Teaching Romanian language and literature (for schools with minority language of instruction)], Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Pál, E. (2014). *Considerații asupra unor maghiarisme culte în vechile traduceri românești* [Thoughts on Hungarian religious words in old Romanian translations], în „Dacoromania", XIX, nr. 1, p. 67–81.

Szilágyi, N.S. (1996). *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára* [How to create worlds? Introduction to linguistic research], Erdélyi Tankönyvtanács, Cluj-Napoca.

Tódor, E.M. (2005). *Școala și alteritatea lingvistică. Contribuție la pedagogia limbii române ca ne-maternă* [School and linguistic diversity. Contribution to teaching Romanian as a nonnative language], Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca.

Tódor, E.M. (2009). *Predarea–învățarea limbii române ca ne-maternă. O alternativă a lingvisticii aplicate* [Teaching and learning Romanian as a nonnative language. An alternative of applied linguistics], Scientia, Cluj-Napoca.

Weinreich, U. (2013). *Limbi în contact. Constatări și probleme* [Languages in contact. Findings and problems], traducere și cuvînt introductiv de M. Burada, Editura Universității Transilvania, Brașov.

Zafiu, R. (2010). *Neglijența generalizată* [General carelessness], în „Dilema veche", anul VII, nr. 314, p. 10.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A21ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Interdependențele conduitei bilingve. Profilul psiho-sociolingvistic al bilingvismului maghiar-român

Erika-Mária Tódor*

Facultatea de Științe Economice și Umaniste, Universitatea Sapientia, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, România

Despre articol

Istoric:
Primit 6 martie 2015
Acceptat 30 aprilie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
limba română ne-maternă
bilingvism
interferență lingvistică
contact lingvistic
conduită verbală

Rezumat

Lucrarea de față are ca punct de plecare prezentarea specificului unei populații școlare din România pentru care limba română reprezintă limba ne-maternă, limba maternă fiind limba maghiară. Prima parte a lucrării oferă o caracterizare succintă a formelor de bilingvism care pot fi identificate în contextul acestei populații. Această subtemă va aborda, pe de o parte, coordonatele lingvistice ale profilului subiectului bilingv studiat de noi (interferența lingvistică, calcul lingvistic, pseudo-creativitatea lingvistică etc.), iar, pe de altă parte, va oferi o prezentare a principalelor dimensiuni socio-afective ale conduitei verbale (cum ar fi, angoasa comunicațională, refularea intenției de comunicare, schimbarea de cod lingvistic etc.). Aceste caracteristici, în configurația lor specifică, pot fi urmărite și în contextul altor vorbitori bi(multi)lingvi. Partea a doua a lucrării cuprinde descrierea unor strategii de activare a vocabularului în cazul persoanelor bilingve prin raportare la varietatea contextelor de comunicare.

Constatările, observațiile formulate reprezintă o sinteză a cercetărilor empirice desfășurate în anii anteriori (2000–2013) prin metode diferite de cercetare, cum ar fi: observația, studiul de caz, interviul structurat, chestionarea. Lucrarea își propune să ofere o imagine globală asupra unei configurații specifice de manifestare a bilingvismului.

1. Preambul

În cadrul acestei lucrări am propus redefinirea tiparelor conduitei verbale manifestate în contextul unei configurații specifice a factorilor intra- și extralingvistici ai bilingvismului, și anume, în cazul populației școlare maghiare din România. Premisele pe care se fundamentează această analiză relevă fidel rațiunea re-lecturii și implicit a re-dimensionării coordonatelor care definesc profilul psiholingvistic al vorbitorului bilingv.

Descrierile apărute pînă acum (Ádám, 1993; Hazy, 1999), care tratează fenomenele contactelor lingvistice în cazul limbilor maghiară și română, au avut în vedere, în primul rînd, dimensiunea structurală a interrelației lingvistice, organizarea structurilor lingvistice și analiza contrastivă a faptelor de limbă. Perspectiva istorică asupra contactului lingvistic și cultural o regăsim în analizele etimologice (referitoare la secolele XIV–XVI) ale maghiarismelor apărute în textele culte traduse în limba română (Gafton, 2001; Pál, 2014). Cercetările centrate pe interdependența factorilor structurali și non-structurali sînt mult mai puține (Horváth, 2008) și tratează modul de relaționare prin limbă a individului la mediul social apropiat și depărtat. Considerăm că descrierea conduitei verbale bilingve trebuie tratată în multidimensionalitatea ei, dintr-o perspectivă holistică, prin luarea în considerare a complementarității factorilor structurali și non-structurali, a abordărilor lingvistice și extralingvitice, prin studiul modului de A FI, de A EXISTA al individului în limbă/limbi, căci numai astfel putem obține o imagine mai nuanțată a profilului vorbitorului bilingv. Interdependețele, contactele lingvistice, ca aspecte ale contactelor culturale, pot fi înțelese „doar într-un context psihologic și sociocultural cuprinzător...” (Weinreich, 2013, p. 5.)

*Adresă de corespondență: *todor.erika@yahoo.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

De asemenea, fenomenele privind contactele lingvistice, pe care nu le putem aborda în afara contactelor culturale, trebuie tratate în *dinamismul* lor și prin raportare la „spiritul veacului" (termen lovinescian) reflectat în limbă. Democratizarea scrisului, răspîndirea comunicării electronice, generalizarea scrierii rapide, abreviate, a lecturii fragmentate, omniprezența formelor colocviale și argotice, prezența anglicismelor, a calcurilor, lipsa de respect pentru formă, *neglijența generalizată* etc. sînt doar cîteva indicii ale Prezentului, supuse reflecției de Zafiu (2010). Asistăm, practic, la înlocuirea reziduurilor sloganelor comuniste cu cele ale Prezentului, iar tendințele socio-culturale dominante—comune în cazul ambelor limbi în discuție—își pun o amprentă globală, asupra manifestărilor verbale ale individului bi(multi)lingv, indiferent de codul lingvistic ales pentru exprimarea Sinelui. Astfel, „spiritul veacului" are un impact modelator atît asupra individului vorbitor-receptor, cît și aspura fenomenelor de interinfluență lingvistică. Acest lucru implică chiar și faptul că unele tipuri de interferențe predominante într-o epocă sau într-o perioadă a achiziției lingvistice pot deveni mai puțin pronunțate sau chiar pot dispărea, după cum alte fenomene (cum ar fi interferențele stilistice, interferențele cu L3 etc.) noi le pot lua locul.

Lucrarea de față își propune să readucă în atenție, dintr-o perspectivă pînă acum mai puțin abordată, problematica individului bilingv aflat sub impactul modelator al globalizării, și încearcă să ofere o abordare integrată asupra unei configurații specifice de bilingvism. În cadrul acestei lucrări vom prezenta aspectele generale ale profilului individului bi(multi)lingv, iar exemplele ilustrative le vom aduce dintr-un domeniu abordat în studiile noastre, domeniul bilingvismului româno-maghiar.

2. Caracterizare generală

Întîlnirea, contactul dintre diferite universuri lingvistice și de gîndire, precum și dinamica proprie a acestora au repercusiuni semnificative asupra fiecărei limbi și culturi aflate în contact. O consecință firească a contactului lingvistic o reprezintă formele mai simple sau mai complexe de manifestare ale interferenței. Interferența apare atunci cînd vorbitorul bilingv echivalează un fapt lingvistic din sistemul secundar cu unul din sistemul primar, transferîndu-l, integrîndu-l în codul lingvistic activat (Weinreich, 2013). Acest fenomen—remarcă Gafton (2010, p. 78)—„nu se referă în mod exclusiv la materialul lingvistic și conceptual, ci poate include chiar unele dintre înseși regulile de funcționare a sistemului".

Configurația fiecărei categorii de interferențe este determinată de o serie de factori, dintre care semnalăm doar cîțiva: modul de însușire a limbii, vîrsta achiziției, experiențele glotologice anterioare ale individului, contextele/situațiile de folosire a limbii, experiențele gnoseologice cu care se asociează, motivația învățării etc. Cunoașterea acestei configurații, precum și a manifestării ei în conduita vorbitorului reprezintă subaspecte importante ale profilului unui vorbitor, fiind tipare de deschidere spre definirea modului de fi într-o limbă sau într-alta. De aceea considerăm că, dincolo de studiul aspectelor generale ale interinfluențelor culturale și lingvistice, devine importantă și manifestarea lor specifică.

3. Metodele de cercetare ale conduitei verbale

Elementele centrale ale descrierii fenomenelor interlingvistice le-au constituit observarea *vorbitorului bilingv* în praxisului comunicării și urmărirea modului acestuia de manifestare în cadrul a două tipare lingvistice (și culturale). Prin contact, vorbitorul face cunoștință „cu elementele unui nou sistem lingvistic, cu modalitățile acestuia de a funcționa, cu regulile care îl guvernează, cu mentalitățile pe care le vehiculează, promovează și plăsmuiește" (Gafton, 2010, p. 82), iar realizarea interdependențelor lingvistice nu se înscrie în categoria preocupărilor conștiente, fiind vorba, mai degrabă, de o tendință naturală de a activa elementele, tiparele lingvistice aflate la îndemînă, de dorința de a-l înțelege pe Celălalt și a se face de înțeles.

Vom avea în vedere, în cele ce urmează, cele două limbi (adică limba maternă și o limbă ne-maternă[1]),

[1] Prin denumirea de *limbă ne-maternă*, desemnăm statutul limbii și înțelegem prin ea faptul că este vorba de o limbă însușită după limba maternă, fiind o limbă prezentă (în grade diferite) în mediul socio-cultural al individului (fiind vorba de limbă de stat). „... Este *a doua limbă* din punctul de vedere al ordinii în care copilul o învață și al non-identității cu limba de predare... și *prima limbă* din punct de vedere socio-politic" (Pamfil, 2000, p. 12).

și ne vom raporta doar tangențial la faptul că vorbitorii analizați studiază paralel, sub diferite forme, și alte limbi străine. *Scopul* primordial al lucrării îl constituie inventarierea acelor *dominante* (sau *pattern*-uri) lingvistice, care sînt prezente în conduita verbală a indivizilor studiați și care, în mod cert, reapar într-o manieră specifică, și în cazul altor forme de manifestare bilingvă.

În cazul manifestării bilingve studiate de noi, conform cercetărilor socio-lingvistice efectuate în domeniu (Horváth, 2008), distingem următoarele forme dominante de manifestare: a) bilingvismul simetric (echilibrat sau ambilingvism), b) asimetric (neechilibrat), respectiv c) bilingvismul substractiv. Observațiile formulate în continuare au ca punct de pornire aceste forme de bilingvism, iar datele prezentate sînt selectate din cercetările empirice desfășutate în anii anteriori (2000–2013), prin metode diferite de cercetare, cum ar fi: observația, studiul de caz (în contextul datelor referitoare la profilul conduitei verbale), interviul structurat, chestionarea (în cazul studiului peisajului lingvistic).

4. Interferențele și vorbirea

Prin fenomenul interferenței înțelegem *transferul negativ* al structurilor fixate—de cele mai multe ori—în limba de bază (maternă) a vorbitorului, manifestîndu-se în tendința acestuia de echivalare și de substituire a unui fapt lingvistic fixat într-un sistem lingvistic cu unul propriu celuilalt sistem. În cazul bilingvismului maghiar-român, asistăm, din punct de vedere structural, la întîlnirea a două sisteme lingvistice diferite: una aglutinantă, cealaltă flexionară (analitică). Acest fenomen vizează toate compartimentele sistemului lingvistic, cu alte cuvinte, observăm prezența interferențelor fonetice, grafice, de la nivelul unităților suprasegmentale, interferențe morfo-sintactice, lexico-semantice, stilistice etc. ceea ce constituie gama largă a greșelilor interlingvistice. Pe baza unui studiu anterior (Tódor, 2005, p. 137–148), cele mai frecvente greșeli (datorate interferenței lingvistice) care apar în exprimarea elevilor din școlile cu limba de predare maghiară sînt: greșeli de acord, de folosire a pronumelui personal și a celui reflexiv, a prepoziției, greșeli de pronunție și accent, precum și greșelile lexico-semantice.

Fără a avea pretenția unei prezentări exhaustive, vom ilustra în continuare, prin cîteva exemple, fenomenele amintite:

(a) *interferențe fonetice*: articularea sunetelor [*ă*], [*î* (*â*)], după modelul articulator al unor sunete cu pronunție asemănătoare din limba maghiară [*ö*], [*ü*]; pronunția postpalatală a sunetelor [*ḱ*], [*ǵ*], [*č*], [*ǧ*], sau pronunția accentuată, separată a sunetelor din diftongi și triftongi etc.

Trebuie remarcat faptul că, la nivelul interferenței fonetice, există unele fenomene care, pe baza observațiilor noastre, capătă manifestări mai puțin pronunțate în cazul studiului timpuriu al limbii engleze. Astfel este cazul sunetului *e*, pronunțat mai deschis în unele cuvinte (de exemplu în: *cit**e**ște*, *c**e*** etc.) de către vorbitorii maghiari, însă sub influența limbii a treia pronunția interferențială devine mai puțin observabilă. De asemenea, modul învățării poate induce anumite tipuri de interferențe. Atunci cînd învățarea pronunției se realizează predominant pe cale livrescă, confuzia în pronunția sunetelor [*i*], [*î*] devine mai accentuată (de exemplu: ***î**mpărat*/***i**mpărat*), față de situațiile de învățare centrate pe comunicare și suport auditiv.

(b) *interferențe grafice*: Se concretizează în apariția unor confuzii în scrierea literelor [*c*], [*s*], [*j*], care au alte corespondențe fonetice în limba maternă;

(c) *interferențe de accent*: Se manifestă în tendința de a marca accentul în cazul cuvintelor românești pe prima silabă, așa cum se manifestă acest fenomen în limba de bază a vorbitorilor, unde accentul este fix;

(d) *interferențe morfo-sintactice*: Această categorie include o gamă largă a concretizărilor, cum ar fi: omiterea marcării acordului substantivului cu adjectivul în gen, număr și caz (de ex.: *case mare* în loc de *case mari*) sau nerealizarea acordului între subiect și predicat (de ex.: *Ea învăț* în loc de *Ea învață*); folosirea inadecvată a formelor accentuate și neaccentuate ale pronumelui personal și reflexiv (de ex.: „*El gîndește*”, „*A înserat*”), greșeli în exprimarea raporturilor dintre acțiune-obiect (de ex.: *Am dat pentru Ana*) etc. Acest ultim aspect se explică prin faptul că în maghiară pentru exprimarea acestui tip

de conținut se folosesc sufixe sau postpoziții, iar în română prepoziții, și, astfel, cele două limbi induc sau reflectă articulări specifice ale realității. Astfel, un vorbitor maghiar, de exemplu, se îndrăgostește ***în*** *cineva*, nu ***de*** *cineva*.

Interferențele de structură reprezintă o dimensiune mai stabilă și previzibilă, ca atare și posibilele greșeli interlingvistice pot fi identificate, prevenite și chiar ameliorate.

5. Interferențe lexico-sematice

Vocabularul este considerat de Al. Graur ca fiind „partea cea mai mobilă a limbii, pentru că e strîns legat de evoluția societății" (Graur, 1968, p. 271), iar sensul lexical este „mult mai încărcat de gîndire și mai puțin supus imperiului formei" (Gafton, 2010, p. 81). De aceea, interferența lexico-semantică trebuie văzută ca un fenomen mult mai complex și mai dinamic, datorită faptului că sinonimia interlingvistică „totală" este un fenomen relativ restrîns, iar relativismul lingvistic (adică articularea diferită a realității prin/în limbi diferite) implică formulări specifice. Iată cîteva exemple ilustrative. În limba maghiară (Hazy, 1999, p. 38), punctul de pornire al denumirii diferitelor subspecii de arbori e *fructul* + cuvîntul *fa*, în română fructul e derivat logic și gramatical al pomului: *nuc–nucă*, *păr–pară*, nu există *pom de păr* sau *lemn de nucă*. În contextul căutării corespondențelor, se poate întîmpla (Szilágyi, 1996) ca un concept—cum ar fi cuvîntul românesc *sfeclă de zahăr* (lat. *Beta vulgaris*) respectiv corespondentul maghiar *cukorrépa*—într-o limbă să apară într-o anumită categorie-gen, iar în cealaltă limbă în alta.

De asemenea, termenii de înrudire prezintă sensuri fie mai restrînse, fie mai cuprinzătoare în cele două limbi. Astfel, în limba maghiară apar două cuvinte pentru a desemna conceptul 'frate': (1) *öccs* (frate mic), și (2) *bátya* (frate mare); iar pentru cuvîntul rom. '*soră*' limba maghiară întrebuințează termeni specializați pentru marcarea vîrstei, *hug* (soră mai mică), *néne* (soră mai mare).

Hazy (1999, p. 37) distinge situații de sinonimie interlingvistică totală și situații de sinonimie parțială. Primul aspect se referă la situațiile cînd cuvintele din limba A și B au o structură semantică și morfematică identică și complexe sonore diferite. De exemplu: *udvar–curte*, *vin–bor*. Cel de-al doilea caz vizează contextele în care un cuvînt din limba A poate să aibă o altă sferă semantică decît cuvîntul din limba B. Așa cum remarcă autorul citat, de exemplu: cuvîntul *süt* din limba maghiară nu e sinonim „perfect" cu nici unul din seria *a coace*, *a frige*, *a prăji*, ci el înglobează sensurile cuprinse în cele trei corespondente românești, sau verbul *mérni*, din limba maghiară, are sensul de *a măsura* (dimensiunile) și de *a cîntări* (greutatea). De aceea se poate întîmpla ca unui vorbitor începător de limba română, rugămintea „Te rog să măsori fructele!" să nu i se pară incorectă.

O categorie aparte o reprezintă situația structurilor, expresiilor, frazemelor intraductibile pentru exprimarea cărora este nevoie de căutarea corespondențelor, a echivalențelor presupuse. Aceste structuri vizează, în special, sfera erudiției paremiologice, dar nu numai. Iată cîteva exemple ilustrative: „*A tăia frunze la cîini*", „*Munca e blagoslovită, cu ea ții de pită*".

O problemă specială o reprezintă cuvintele care, într-o limbă sau în alta, sînt polisemantice. Astfel este situația cuvintelor *a vedea*, *a se uita* sau *a auzi* și *a asculta*, *a iubi*, *a-i plăcea*, fiecare avînd referenți specifici în cele două limbi. În absența specificării sensurilor actualizate în contexte diferite, putem avea producții verbale de tipul: *eu văd televizorul / aud radioul / iubesc muzica populară / cărțile care mă iubesc* (în loc de *cărțile care îmi plac*) etc.

În această categorie putem include situația unor dublete lexicale și contextele lor de folosire corespunzătoare. Este vorba de cuvinte precum *vreme/timp*; *nevastă/soție*; *a spune/a zice* etc. Utilizarea adecvată a acestor cuvinte presupune un nivel mai profund de cunoaștere a limbii, ceea ce implică gîndirea în limba respectivă (Hazy, 1999, p. 22).

Însușirea limbii presupune „intercunoaștere", adică înțelegerea formelor existențiale specifice culturii Celuilalt. Pătrunderea parțială a acestor moduri existențiale generează, de asemenea, *interferențele culturale* prezente în profilul persoanei bilingve. În contextul bilingvismului studiat de noi, vom ilustra acest fenomen prin preferința unor vorbitori maghiari de a ura „Paște fericit!", în loc de „–Hristos a-nviat! /

–Adevărat a-nviat!", act lingvistic care se datorează absenței sale din cultura de bază a vorbitorului. Contexte asemănătoare şi dificultăți de stabilire a corespondențelor apar şi în cazul obiceiurilor specifice laice (colindatul, plugușorul etc) şi religioase, în cazul obiceiurilor de trecere (nuntă, botez, înmormîntarea) precum şi în cazul cuvintelor, expresiilor specific românești (*dor*, *ie*, *ispită* etc). Așa cum remarcă Noica (1987), aceste cuvinte, „fac aurul limbilor", căci „în zona aceasta a cuvîntului, unde nu încape întotdeauna comunicare, este totuşi loc pentru o înțelegere mai intimă" (Noica, 1987, p. 208). Considerăm că identificarea acestor aspecte poate oferi repere importante pentru proiectarea demersului achizițional al limbii.

6. „Cuvintele" şi „necuvintele" în căutarea cuvîntului potrivit

Producerea mesajelor într-o limbă diferită de cea maternă reprezintă, în special în etapa inițială şi intermediară a achiziției, un proces complex de activare a lexiconului mental al individului (Gósy, 2005), de căutare a cuvîntului potrivit pentru verbalizarea intenției de comunicare. Caracterul complex al acestei căutări capătă relevanță prin abordarea oferită de François Grosjean, conform căruia „vorbitorii bilingvi au două sisteme lingvistice independente şi interdependente în acelaşi timp" (online; traducere personală), în sensul că în procesarea căutării-reactivării cuvintelor, sintagmelor etc., ambele limbi sînt prezente, dar una, cea utilizată pentru transmiterea intenției comunicării într-o situație dată este mai pronunțat prezentă/activizată decît cealaltă (Grosjean, 1982).

În verbalizarea intenției de comunicare, cercetările de psiholingvistică (Levelt, 1989 *apud* Gósy, 2005) disting *două momente majore* ale realizării vorbirii: stadiul pre-verbal al comunicării şi stadiul verbalizării, adică cel al alegerii registrelor lingvistice şi al normelor de folosire a limbii. În armonizarea celor două etape decizionale pot apărea dificultăți specifice atît în cazul vorbitorilor nativi, cît şi ai celor non-nativi. În cazul subiecților observați de noi, constatăm (în ultima vreme), în special în etapa de început a învățării limbii, o încetinire a formulării mesajelor (aspecte prezentate pe larg în Tódor, 2009, p. 81), prezența pauzelor (de gîndire), apariția unor ticuri verbale (cum ar fi: *hát* (cuvînt maghiar), *deci*, *apoi*, etc.) Considerăm că aceste manifestări ale conduitei verbale reprezintă niște tehnici compensatorii pentru căutarea cuvîntului portivit.

În producerea mesajelor, adeseori apare fenomenul *hiatusului lexical* („*necuvintele*"), adică necunoaşterea cuvîntului sau nesiguranța alegerii cuvîntului potrivit. În acest caz, cele mai frecvente mecanisme activate ca răspuns la completarea lacunelor lexicale sînt:

(a) pseudo-creativitatea lingvistică sau creativitate prin analogie, situații în care se creează cuvinte noi pe baza modelelor lingvistice existente. De exemplu: *reproducăm* pentru 'reproducem' (după modelul *lucrăm*, *învățăm* etc.), *succesuri* pentru 'succese' (după modelul *lucruri*, *gînduri* etc);
(b) adoptarea cuvîntului din limba maternă (de exemplu: *canal* pentru 'lingură' pe baza unui complex sonor asemănător din limba maternă: *kanál*);
(c) calcul lingvistic, adică traducerea „mimetică" (termen folosit într-un alt context de Nicolae & Dragomirescu, 2011, p. 31) a cuvîntului. De exemplu: *băț de pescuit* 'undiță', cf. magh. *halászbot*, *merge afară* 'iese', cf. magh. *kimegy*.

Folosirea sensului potrivit, în contextul potrivit reprezintă o altă dimensiune a activării lexiconului mental. În acest caz, este foarte importantă cunoaşterea nuanțelor semantice ale cuvintelor, deoarece, altfel, se poate ajunge la situații controversate, care îngreunează înțelegerea. De exemplu: „*ne uităm* (în loc de *privim*) la operă de la o distanță...", „cerere *rejectată*" (în loc de *respinsă*), „*audiez* (în loc de *ascult*) radioul".

Prezența calculului lingvistic generează, în cazul subiecților studiați de noi, o redusă sensibilitate față de pleonasme, căci în limba de bază, direcția, coordonatele acțiunii se exprimă prin prefixe, care, evident, sînt transferate prin traducere şi în limba a doua. Astfel, pleonasmele de tipul *a coborî jos*, *a merge sus*, *a intra înăuntru* etc. se datorează, în primul rînd, traducerii din limba de bază.

7. Conduita verbală

Însușirea unei limbi nu constă doar în achiziția vocabularului și a normelor de folosire a acestuia, ci implică formarea unei culturi comunicaționale, care presupune inter-cunoaștere, înțelegerea articulării lumii în contextul alterității Celuilalt.

În conduita verbală a individului bilingv, în funcție de strategia de predare-învățare, de contextul însușirii și al activării limbilor, apar diverse manifestări ale conduitei verbale, recunoașterea, identificarea cărora poate reprezenta un mijloc de autoeducare a conduitei verbale. Prezentăm, în continuare, cîteva dintre manifestările observate de noi (prezentate în Tódor, 2005, p. 156):

(a) *Anxietatea/angoasa comunicațională* constă în teama de a vorbi pentru a nu greși. Aceste manifestări ale conduitei verbale adeseori sînt rezultatul unor situații de predare-învățare predominant formale (cazul bilingvismului instituțional), al strategiilor de învățare centrate (predominant) pe formă și nu pe verbalizarea intenției de comunicare. Se concretizează, pe de o parte, în „retragerea în tăcere" a individului, iar, pe de altă parte, în exprimarea schematică, reducționistă a ideilor, a gîndurilor. Contextele de acest tip înglobează cumulul „greșelilor implicite" (Corder, 1981), ansamblul cuvintelor și al ideilor ne-spuse, care, din perspectiva cadrului didactic, ar putea reprezenta panorama indiciilor și a surselor de învățare.

(b) *Restructurarea intenției de comunicare în funcție de registrul lexical avut la dispoziție*:
„... am vrut să spun un banc, dar n-aș fi putut... am renunțat" (elev, cls. X., 2001);
„Cînd vorbesc la telefon, de exemplu, vorbesc mai greu [româneşte]... dar cuvintele legate de administrație le știu mai ales româneşte..." (secretară, 2014).
Contextele de mai sus ilustrează stăpînirea adecvată doar a anumitor registre lingvistice, ceea ce implică folosirea nesigură a celorlalte registre. Aceste situații sînt specifice bilingvismului asimetric, instituțional şi ilustrează exersarea „parțială" a registrelor lingvistice (predominat formale), într-un context achizițional centrat mai ales pe performanță, nu pe competență.

(c) *Schimbarea codului lingvistic*
Fenomenul de schimbare a codului lingvistic, în cazul subiecților studiați de noi, reprezintă o manifestare a conduitei verbale, constînd în activarea, inserția unor structuri dintr-o limbă (în acest caz, din limba maternă) diferită de limba de bază (în acest caz, limba română) a comunicării (de exemplu: Am vrut să scriu despre *naplemente* [amurg]).
Acest fenomen diferă de mixarea/amestecul limbilor (activarea nediferențiată a limbilor), în primul rînd, prin intensitatea manifestării coprezenței celor două limbi (Benő, 2008). Schimbările interlingvistice de cod pot viza diferitele niveluri ale sistemului lingvistic (afixe, lexeme, sintagme, propoziții, expresii etc), iar în cazul celor care învață o limbă, ele sînt generate (de cele mai multe ori) de hiatusul lexical sau al registrului lingvistic. În orele de însușire a limbii, aceste fenomene pot fi creativ integrate și valorificate ca surse de învățare, de aceea este foarte important ca în educarea conduitei profesorului de limbă să se acorde atenție formării deprinderilor de monitorizare a acestor situații.

8. Dubla natură a interinfluențelor lingvistice

Contactul lingvistic, care reprezintă, de fapt, o dimensiune a contactului cultural, nu acționează unidirecțional. Interferența lingvistică este rodul interdependențelor, al influențelor reciproce, iar configurația și specificul ei sînt determinate de coordonatele contextului socio-economic, cultural și chiar politic. În conservarea sau schimbarea unei practici culturale sau lingvistice, este decisivă măsura în care *practica* a devenit sau nu „parte integrantă a unui sistem organizat de idei și sentimente: măsura în care ea se împletește cu alte elemente de structură mai vastă" (Linton *apud* Weinreich, 2013, p. 7). Tocmai datorită practicii comune, amintite mai sus, fenomenele de contact lingvistic sînt prezente, în mod evident cu o pondere diferită și în exprimarea în limba maternă a vorbitorilor maghiari.

Cercetările efectuate în acest domeniu relevă faptul că, odată cu folosirea limbii române în contexte variate de viață (de exemplu: în diferite medii sociale, la locul de muncă, la școală etc.), ponderea lexemelor și a structurilor preluate din această limbă poate deveni mai semnificativă. Interferența „retroactivă", în acest caz, se poate observa la diferitele niveluri ale sistemului lingvistic, după cum apar și ajustări ale realizărilor lingvistice, împrumuturi, inovații lexicale și resemantizări. Interferența poate apărea la nivelul accentului, al pronunției, (concretizîndu-se în pronunția românească a unor cuvinte), dar și la nivelul topicii, al structurilor gramaticale, etc. Ilustrativă este, pentru acest fapt, explicația de mai jos: „Dacă cineva mi-e simpatic, în percepția limbii maghiare acest lucru se exprimă prin „simpatizez cu el/ea", în limba română însă „îl/o simpatizez"/„szimpatizálom őt". Deci, dacă un vorbitor maghiar spune „Nagyon szimpatizálom ezt az embert" / „Îl simpatizez (foarte mult) pe acest om", acest lucru nu se datorează traducerii expresiei din română în maghiară, ci, faptului că a folosit mult limba română..." (traducere personală din Szilágyi, 1996, p. 84) și i se pare mai natural, mai firesc acest mod de formulare.

Influența limbii române asupra limbii maghiare este evidentă și la nivelul lexical, unde se poate remarca ponderea semnificativă a unor cuvinte preluate (adaptate sau neadaptate) recent din limba română. Cuvintele folosite de vorbitorii maghiari în exprimarea zilnică, precum *borkán*, *aragáz*, *kalorifer*, *punga*, *pix*, *abonament*, *telekománda*, *kalkulátor* etc. sînt preluări prin care s-au constituit dublete lexicale și, deși au corespondente maghiare, vorbitorii preferă să folosească, în vorbirea de toate zilele, formele împrumutate.

Cercetările noastre efectuate (în 2012–2014) în domeniul peisajului lingvistic și al obiceiurilor de activare a limbilor în cazul persoanelor bilingve relevă faptul că lexemele registrului oficial-administrativ folosite, în special, în limba română (cum ar fi: aviz, chitanță, factură, aprobare, etc) sînt preluate și în uzul limbii maghiare. Pe baza datelor înregistrate de noi, putem releva faptul că unii vorbitori folosesc expresiile preluate din limba română chiar și atunci cînd ei consideră că nu stăpînesc foarte bine celelalte registre ale limbii.

Iată cîteva astfel de exemple:

> *„Kértem egy **csertifikátot**?" / „Am cerut un certificat?"*
> *„Kedden lesz **consiliu profesoral**." / „Marți va fi consiliu profesoral."*

Enunțurile de mai sus ilustrează o reorganizare specifică în structura limbii de bază a vorbitorilor și se datorează contactului cu realitatea desemnată în special în/prin limba română, precum și obiceiurilor fixate în anumite contexte de comunicare. În absența unei corespondențe sigure cu expresii din limba maternă, locutorii activează cuvintele limbii a doua.

9. Reflecții finale

În secțiunile lucrării de față am încercat să prezentăm diversele aspecte ale existenței bilingve, ale modului de a Fi în și prin limbi diferite. În prezentarea fenomenelor, am pornit de la observarea praxisului comunicării, așadar, *vorbitorul bilingv* a constituit elementul central al examinării interferențelor.

Am considerat necesară prezentarea principalelor indicii ale profilului bilingv, deoarece cunoașterea dimensiunilor „locale" ale ansamblului de caracteristici poate permite înțelegerea mai aprofundată a fenomenului, în general. Sperăm că inventarierea manifestărilor dominante ale conduitei verbale bilingve (româno-maghiare), dincolo de notele sale specifice, poate permite desemnarea coordonatelor structurante pentru cunoașterea și descrierea altor profiluri bi(multi)lingve.

Bibliografie

Ádám, Zs. (1993). *Să învățăm corect românește / Tanuljunk helyesen románul*, Editura Științifică, București.

Benő, A. (2008). *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai* [Contacte interlingvistice. Conceptele de bază ale interdependențelor lingvistice], Egyetemi Műhely, Cluj-Napoca.

Corder, St. (1981). *Error analysis and interlanguage*, Oxford University Press, London.

Gafton, Al. (2001). *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași.
Gafton, Al. (2010). *Consecințele profunde ale contactelor lingvistice*, în: Gh. Chivu & O. Uță-Bărbulescu (eds.), *Studii de limba română. Omagiu profesorului Grigore Brâncuș*, București, p. 77–100.
Gósy, M. (2005). *Pszicholingvisztika* [Psiholingvistică], Osiris, Budapesta.
Graur, A. (1968). *Tendințele actuale ale limbii române*, Editura Științifică, București.
Grosjean, F. (1982). *Life with Two Languages. An Introcution to Bilingualism*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
Hazy, Şt. (1999). *Gramatica contrastivă*, Studium, Cluj-Napoca.
Horváth, I. (2008). *O evaluare a politicilor de producerea a bilingvismului minoritar din România. Către o nouă problematizare*, în: I. Horváth & E.M. Todor (eds.), *O evaluarea a politicilor de producere a bilingvismului*, Limes, Cluj-Napoca, p. 37–60.
Nicolae, Al. & Dragomirescu, A. (2011). *101 greșeli de lexic și de semantică*, Humanitas, București.
Noica, C. (1987). *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, Editura Eminescu, București.
Pamfil, A. (2000). *Didactica limbii și literaturii române (pentru școlile cu predare în limbile minorităților naționale)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
Pál, E. (2014). *Considerații asupra unor maghiarisme culte în vechile traduceri românești*, în: „Dacoromania", XIX, nr. 1, p. 67–81.
Szilágyi, N.S. (1996). *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára* [Cum să fiinţăm lumi? Introducere în examinarea universului lingvistic], Erdélyi Tankönyvtanács, Cluj-Napoca.
Tódor, E.M. (2005). *Şcoala şi alteritatea lingvistică. Contribuţie la pedagogia limbii române ca ne-maternă*, Casa Cărţii de Ştiinţă, Cluj-Napoca.
Tódor, E.M. (2009). *Predarea–învățarea limbii române ca ne-maternă. O alternativă a lingvisticii aplicate*, Scientia, Cluj-Napoca.
Weinreich, U. (2013). *Limbi în contact. Constatări și probleme*, traducere și cuvînt introductiv de M. Burada, Editura Universității Transilvania, Brașov.
Zafiu, R. (2010). *Neglijența generalizată*, în „Dilema veche", anul VII, nr. 314, p. 10.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A22en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Inserts and omissions in the Calvinist *Catechism* printed in 1648

Enikő Pál*

Faculty of Economic and Human Sciences, Sapientia University, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, Romania

Article info

History:
Received March 17, 2015
Accepted March 29, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
biblical text
translation
comparative analysis
philology
diachrony

Abstract

The present paper aims to contribute to researches on old Romanian translations, examined from the perspective of translation studies. In this respect, the pursued objective is to set up a typology of inserts and omissions found in the Romanian translation of the catechism printed in 1648, taking into account the main causes which generated them. Thus, applying the methods and tools characteristic for comparative analysis, we shall present the contexts in which the Romanian translation deviates from one of its sources or from both of them, focusing on the reasons which could have determined the translator's options to insert or, on the contrary, to omit certain linguistic units. In the text chosen for analysis, the status of inserts and omissions varies from case to case, but, taken all together, they may be grouped into two main classes reflecting two different levels of translation achievement: the level of *creation* and the level of *imitation* respectively.

1. Introduction. The sources and the translation theory of the *Catechism* of 1648

The Calvinist *Catechism* of Fogarasi István, printed in Alba Iulia in 1648, occupies quite a small place in literature[1]. Although, due to its small size and rather restricted destination[2], it unquestionably has somewhat less significance, at least compared to the other contemporary works, this very catechism is, nonetheless, of interest in several respects. Beyond the fact that it is closely related to the other Calvinist Romanian texts of the 17th century and, thus, it bears cultural relevance[3], a however superficial analysis of the catechism's language reveals us an extremely rich linguistic material—on phonetic, morphological and lexical levels. This issue, however, has been poorly researched until present day, even though such an endeavour could contribute to the configuration of the 17th century old Romanian language, or at any rate, of the dialects spoken in the South-western Transylvanian region which the catechism belongs to.

*Email address: *enikopaldr@gmail.com*.

[1]First it comes to the attention of researchers through certain fragments excerpted from the *Creed*, published by Hasdeu (1879, p. 725–727) and by Gaster (1891, p. 124), a few passages of the catechism being also found in Nădejde (1886, p. 161, 379, 380). Subsequently, the catechism is enlisted in bibliographies of old Romanian texts (BRV I, under 53, p. 160–164), in Romanian-Hungarian bibliographies (BRU, under 167, p. 81) and in bibliographies of old Hungarian texts (RMK I, under 803; RMK II, under 683; Veress, 1910, p. 159; see also RMNY III, under 2212). Beside these inventories, the catechism of Fogarasi is mentioned briefly in volumes dedicated to Romanian language history, to the history of Romanian literature and/or religion, such as: Philippide (1888, p. 51, 75); Sbiera (1897, p. 106); Marienescu (1902, p. 115); Iorga (1904, p. 144–145; 1928, p. 302), etc. Nevertheless, its linguistic valorisation remains still awaited. Real progresses, in this regard, are not made until 1942 when the first and, as far as we know, the only edition of this catechism appears, published by Tamás Lajos. After this edition, the catechism printed in 1648 seems, once again, to be abandoned, except for certain references made in histories of Romanian language and/or literature. Among these we shall mention, for instance, the useful linguistic observations made in Gheție (1975, p. 305–309).

[2]According to the *Preface* (p. 5), the catechism's intended readers are to be found "in these two places, mainly in Lugoj and Caransebeș, [the translation being meant] for the schools of Christian religion, for strengthening the faith of the young students from there" (our translation, cf. Tamás, 1942, p. 44, Rom. version in BRV I, p. 163).

[3]For instance, the text was printed with Latin letters and Hungarian spelling, which is not completely novel, but "the unitary expression of a literary and religious [i.e. Calvinist] movement" (Pantaleoni, 2007, p. 55) developed in the regions of Banat-Hunedoara between the 16th and 17th centuries.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

But beyond its dialectological resourcefulness and potentiality, the catechism printed in 1648 is also remarkable for its richness in material for translation studies. As a matter of fact, a great part of the linguistic peculiarities which characterize this text derive, directly or indirectly, precisely from the fact that it is a translation. Moreover, beside the general issues encountered in case of any translation, this text bears certain specific problems due to the fact that it is the product resulted from the direct translation of a bilingual source-text. We do not intend to insist on the differences between translations based on two or more sources and translations carried out by rendering only one source-text (see also Arvinte & Gafton, 2007, p. 27). We shall remark, however, that, in a case like Fogarasi's translation, not only the polyvalence of the undertaken endeavour (i.e. the translation act itself, both on the level of the source-text's comprehension/interpretation and on the level of the target-text's production) increases, but also the complexity of the end product (i.e. the translated text).

The source-text of Fogarasi's translation is a Latin-Hungarian version of the Heidelberg catechism. This bilingual version, entitled *Catechismus Religionis Christianæ*, had several editions, like the 1636, 1639, 1643, 1647 editions and other subsequent editions. Fogarasi's translation is most probably based on the 1643 or on the 1647 edition, less possibly on the 1639 edition (see also Tamás, 1942, p. 11, 129). As a matter of fact, the 1639, 1643 and 1647 editions—the latter one being an accurate reprint of the previous editions (cf. RMNY III, under 2167, RMK II, under 672, RMK I, under 790)—are almost identical, which makes the unequivocal identification of the source-edition used by Fogarasi quite difficult[4]. There are two important evidences which sustain the fact that the Romanian translation was made based on the Latin-Hungarian source-text: a formal evidence regarding text composition, since both the Romanian and the Latin-Hungarian versions contain 77 questions and answers; and a stylistic evidence consisting of numerous Hungarian loanwords, including bookish ones, directly borrowed from the source-text, and of a series of linguistic calques by means of which Fogarasi renders the Hungarian source.

As might be expected, the Romanian text does not reproduce exactly and integrally either the Latin or the Hungarian versions. The ways in which the two sources may be employed and combined are much more manifold. Thus, the Romanian translation has sections which are undeniably attributable to either the Hungarian or to the Latin version, but it also has passages which show a compilation of the two models or a release from both of them, the portion in question being constructed independently of the sources, bearing the personal contribution of the translator who, at times, exceeds the very duties of a translator,

[4]Certain differences may be found regarding the numbering of *Bible* quotes. For instance, under 12/8, Fogarasi makes reference to ***Gen.* 2. v. 1**, whereas the 1639 and 1643 Latin-Hungarian editions make reference to ***Gen.* 2. 17**. Similarly, under 12/18, Fogarasi mentions ***Matt.* 6**, while the 1639 and 1643 editions recall ***Matth.* 6. 12**. In a similar way, under 28/16, the Romanian text records only ***Act.* 2.**, whereas the 1639 and 1643 register ***Act.* 2. 39**. Another example is encountered under 16/3, where the quote is said to be from ***Act.* 4. v. 13**, unlike the 1639 and 1647 Latin-Hungarian editions in which the quote is apparently from ***Act.* 4. 12**. Similar to this is the numbering under 18/20, where the reference is made to ***Luc.* 23. v. 13**, while the Latin and Hungarian texts from the 1639 and 1643 editions point to ***Luc.* 23. v. 13. 14**. Another difference may be found under 29/12, where Fogarasi notes ***Matt.* 20. v. 26. 27. *1. Cor.* 10. v. 16**, whereas the 1639 and 1647 Latin-Hungarian versions record ***Matth.* 26. v. 26. 27. *1. Cor.* 10. 16**. Another divergence may be found under 16/19, where the passage brought to the readers' attention is ***Rom.* 8**, while the Latin version in the 1643 edition notes ***Rom.* 8. 34** and the Hungarian one records ***Rom.* 8. 14**. Similarly, under 22/18, Fogarasi mentions ***Matt.* 16. v. 19**, unlike the 1643 Latin and Hungarian versions which mention ***Matth.* 16. 18**. In a similar way, under 39/7, Fogarasi records ***Prov.* 30. v. 9**, while the 1639 and 1647 editions register ***Prov.* 30. v. 8. 9.** (Latin version) and ***Prov.* 30. 8. 9.** (Hungarian version). Likewise, under 39/15, the Romanian text quotes ***Ephes.* 4. v. 24**, whereas the 1639 and 1647 Latin-Hungarian editions cite ***Eph.* 4. 25**. Similarly, under 43/16, Fogarasi quotes ***Psal.* 143**, unlike the 1639 and 1643 Latin-Hungarian editions which make reference to ***Psal.* 143. 10**. Another difference is found under 45/4, where the Romanian text notes ***Psal.* 143**, while the 1639 and 1643 editions record ***Psal.* 143. 10** (Latin version) and ***Psalm.* 143. 10** (Hungarian version). In such cases, however, it is quite difficult to draw unequivocal conclusions, since some of these differences might have been fairly due to the translators' inattention or possibly to misprints, especially taking into account that the quotes do not make reference to completely different passages and that the small differences which may be observed regard only the numbering of the cited verses. In some cases, the numbers themselves are easily mistakable; in other cases the more concise reference in the Romanian text may also be due to the translator's deliberate option to omit certain numbers, possibly pursuing text economy. Therefore, we believe that these differences alone can not be regarded as irrefutable evidence to indicate the use of the 1647 edition as source-edition.

in the strict sense of the word.

Despite all the possible solutions potentially offered by the existence of the two sources, taken as a whole, the Romanian text is rendered by the unequal contribution of the two source-texts, the Hungarian model being much more present in the final product of the translation than the Latin one. The fact that Fogarasi employs mainly the Hungarian source may be sustained by several "translation marks"[5], in other words by a series of signs which unquestionably indicate the use of the Hungarian model, since these elements of the Romanian text do not have correspondents in the Latin source, but they render exactly what appears in the Hungarian version. Such translation marks are: the bookish loanwords directly borrowed from the Hungarian source and the loan translations which appear as an immediate reply to the source-text, certain morpho-syntactic patterns which follow the Hungarian model, certain proper names and biblical quotes, as well as the inserts and omissions, the latter ones representing our main concern in what follows.

2. The status of inserts and omissions in Fogarasi's translation

Following step by step the Romanian translation and the Hungarian version, on the one hand, and the Latin source, on the other hand, we encounter several situations in which Fogarasi inserts into his text or omits from it words, phrases or smaller passages as opposed to one of the source-texts or to both of them. Naturally, the function of these inserts and omissions varies from case to case. Thus, the inserts and omissions executed independently of the source-versions, for instance, may reflect that the Romanian translator assumes, in certain cases, roles which go beyond the translation act, becoming closer to an *act of creation*. Unlike these, the inserts and omissions carried out by Fogarasi and which are found in one of the source-texts too, but missing from the other one, may function as *translation marks*. Basically, the difference between these two categories of inserts and omissions refers, in the first case, to a momentary assumption of certain liberties, despite the formal and content restraints imposed by the sources and, in the second case, to the servility towards one of the models.

2.1. Inserts and omissions rendered independently of the sources

On the whole, Fogarasi's text may be placed somewhere between imitation and creation. On the microstructural level, however, both the former and the latter one may be found and distinguished quite obviously. The cases in which the Romanian translation belongs to the paradigm of creation may be illustrated, among other things, by the inserts and omissions executed independently of both the Hungarian and the Latin source-texts.

2.1.1. Inserts placed independently of the sources

In Fogarasi's translation, inserts are usually meant to provide clarifications regarding certain meanings encountered in the source-text, some of them being found in the context of certain loanwords of Hungarian origin. This is the case of the underlined (lexical) insert in: "semeliuri ***sau obraze***" (14/12–13)[6], cf. Hung. *személyek*, cf. Lat. *personæ*. Here the Hungarian loanword of bookish origin *semeliuri* 'persons', borrowed directly from the Hungarian source (cf. Hung. *személyek* 'id.'), was probably regarded as being less familiar to the target audience of the catechism, which is why the translator introduces a clarifying passage. In a similar way, the underlined term in: "bătăi ***sau bintetluială***" (12/2), cf. Hung. *büntetések*, cf. Lat. *pœnis*, functions as an insert with explicative purposes, but, this time, precisely the Hungarian loanword is the

[5] For the (linguistic) indicators which function as "translation marks", with a case study on *Palia* [*The Old Testament from Orăştie*] see Arvinte & Gafton (2007, p. 52–188).

[6] After each passage quoted here, we indicate in brackets the number of the page and row in which it appears in the catechism. In the edition of Tamás (1942), the pages are not segmented into rows. Thus, the numbering of the rows belongs to us.

one which is meant to clarify the meaning of the Rom. *bătaie* '(divine) punishment'[7], possibly calqued on Hungarian *büntetés* 'punishment'. Another loan translation of a Hungarian word is explained in the underlined insert in: "a ne ține ***sau ne ispăsi***" (16/5–6), cf. Hung. *megtartatnunk*, cf. Lat. *servati*. Here the term of Slavic origin, introduced by Fogarasi, seems to be used as a clarifier to the meaning with which the Romanian verb *a (se) ține* 'to be redeemed' is loaded, as a result of calqueing on Hung. *megtart* 'to keep, to redeem'.

The insertion of a word or phrase into the Romanian translation reflects, on the one hand, the need for providing clarifications, explanations for the meaning of the terms employed by the translator, hence, being probably imposed by certain linguistic reasons, like in the examples given above. On the other hand, however, there are certain cases in which the insertion of additional terms, especially into the contexts in which they appear alongside their synonyms, is not motivated by purely linguistic reasons, since the words which these inserts accompany were perfectly functional and frequently used in the epoch and, therefore, they did not impose the addition of clarifying passages. Such situations are to be found in: "chemi ***au numești***" (17/5), cf. Hung. *nevezed*, cf. Lat. *appellas*; "vestiți ***sau pomeniți***" (30/4–5), cf. Hung. *hirdessétek*, cf. Lat. *annuntiate*; "certare ***sau vrava*** a Bisericii Sfînte" (30/24), cf. Hung. *fenyíték*, cf. Lat. *disciplina*; "să nu supere, ***sau nu dosădească***" (39/3–4), cf. Hung. *meg ne nyomoritsa*, cf. Lat. *opprimat*; "Înălția ***sau Măria*** a lu Dumnedzeu din cer" (41/22–23), cf. Hung. *Istennek mennyei felsége*, cf. Lat. *cœlesti majestate Dei*; "fericăciune ***sau lauda***" (45/23), cf. Hung. *dicsőség*, cf. Lat. *gloria*; "bintetluială de o vreme ***sau trupească***" (12/3) (12/2–5), cf. Hung. *ideig való büntetésekre*, cf. Lat. *temporalibus pœnis*. In these cases, it is not excluded that the underlined inserts could (also) reflect the translator's attempts to nuance the utterance, the alternation of different equivalent lexemes pursuing stylistic purposes too.

The Romanian translation also records inserts which are not necessarily due to purely linguistic reasons, neither do they pursue stylistic purposes, but they rather reflect the translator's individual option for a more precise or complete utterance. For instance, there is a term introduced by Fogarasi, but absent from the Latin and Hungarian sources, in: "Trei sînt în cer... Tatăl, ***Fiul***, sau cuvîntul, și Duhul Sfînt" (14/15–16), cf. Hung. "Hárman vagynak az égben... az Atya, az Ige, és a' Szent Lélek", cf. Lat. "Tres sunt qui in cœlo... Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus". Similarly, at the end of the *Creed*, Fogarasi inserts the term *amen* 'so be it' (13/24) which is quite interesting, since this interjection does not appear either in the Latin text or in the Hungarian source in the given passage.

Beside these kinds of insertions, there are certain Hungarian or Latin text fragments incorporated in the Romanian translation, even in cases in which they are not present in the source-versions. These inserts show the translator's personal contribution. For instance, the Latin formula "Gloria Deo. Venia Reo", inserted into the end of the catechism (i.e. after the 77 questions and answers), is followed by the Hungarian formula "Dicsőség Istennek. Bocsánat a' bűnösnek" (46/9–10). Additionally, the end formulæ which conclude Fogarasi's translation are rendered in Hungarian: "Vége" (48/11) and in Latin: "Soli gratias tibi, o gratiose Deus" (48/12–13).

2.1.2. Omissions executed independently of the sources

There are also cases in which Fogarasi omits certain words which are present in both the Latin and the Hungarian sources. Such a situation is encountered in: "acel un Dumnedzeu de vecie" (14/13–14), cf. Hung. "amaz egy ***igaz*** örökké való Isten", cf. Lat. "unus ille ***verus*** et æternus Deus". In a similar way, the Romanian translator leaves out a term found in the Latin and Hungarian versions in: "El dă tutrora vieață și toate" (15/18–19), cf. Hung. "Ő ád mindeneknek életet ***és lehelletet*** és mindeneket", cf. Lat. "Ipse dat

[7] It is interesting that Fogarasi does not employ at all the noun *pedeapsă* 'punishment' or the verb *a pedepsi* 'to punish'. Throughout the text he uses its equivalents: the words *bintetluială* 'punishment' and *a bintetlui* 'to punish', which are of Hungarian origin, and the word *bătaie* 'punishment'. With the given meaning, the latter one is employed also in the catechism printed in 1656, being recorded in the same context as in Fogarasi's text: "a păți ***bătae*** și biciu" (Barițiu, 1879, p. 35). The same meaning is recorded for *bătaie* in other contexts too, occurring several times in the catechism of Fogarasi, like in: "nu va lăsa fără ***bătaie***" (34/1–2), cf. Hung. *büntetés*, cf. Lat. *impunitum*, corresponding to the passage: "nu va lăsa... ***necercatŭ***" from the other catechism (Barițiu, 1879, p. 44).

omnibus vitam, et halitum, et omnia". The same phenomenon is found in: "Cum după această vieați voi avea fericăciune deplină" (26/6–7), cf. Hung. "Hogy ez élet után tellyes ***és tökélletes*** boldogságom lészen", cf. Lat. "Quod post hanc vitam plena ***perfectaque*** beatitudine potiar". Likewise, Fogarasi excludes from his translation a phrase which is present in the source-texts in: "De la răsăritul soarelui lăudat fie Numele Domnului" (42/11–12), cf. Hung. "Napkelettől fogván ***mind nyugatiglan*** dicséretes légyen az Vrnak neve", cf. Lat. "Ab ortu solis ***usque ad occasum eius*** sit laudatum nomen Iehova". It would be difficult to state, though, whether these omissions reflect the deliberate assumption of certain liberties or they are simply due to the translator's inattention.

In certain cases, however, the omission of a passage which is found in the Latin and Hungarian sources makes the Romanian translation rather obscure, like in: "Că pre acela care păcat nu știa prentru noi să fim în el dereptate a lu Dumnedzeu" (23/17–19), cf. Lat. "eum enim, qui non noverat peccatum, ***propter nos peccatum fecit***, ut nos essemus in eo justitia Dei", cf. Hung. "Mert azt a' ki bűnt nem tudott vala, ***mi érettünk bűnné tövé***, hogy mi lennénk Isten igazságává ő benne".

2.2. Inserts and omissions as translation marks

Although the Latin text is also present in the final product of the Romanian translation, there are numerous passages in which the Romanian text undoubtedly follows the Hungarian version, either on a formal level or regarding its content. Among the evidence which indicate the influence of the Hungarian source we could (also) mention the inserts and omissions observable in the Romanian translation, on the one hand, and in the Hungarian source-text, on the other hand, especially when these units do not have correspondents in the Latin version. Naturally, the fact that the Romanian text is exclusively or mainly subjected to the Hungarian source-text's influence may be sustained only in and for that particular passage which records these marks, since, in other passages, the situation could be different.

2.2.1. The typology of inserts corresponding to the Hungarian source

The status of being inserts, attributed to words, phrases etc. found in the Romanian text, on the one hand, and in the Hungarian source, on the other hand, most certainly derives from the differences between the two source-texts (Hungarian and Latin) of the translation. The Romanian inserts which correspond exactly to the Hungarian model, being absent from the Latin version, play different roles regarding the Romanian text's construction and structuring. Thus, among these inserts, we may distinguish certain classes, such as: affective, discursive, syntactic and lexical-explicative inserts.

2.2.1.1. Affective inserts

In the category of affective inserts we may include those passages which have a rather phatic function and a stylistic role, since they are found mainly in rethorical questions, in hyperbolical formulæ or in iterative constructions which follow the expression pattern and construction model offered by the Hungarian source.

Such an insertion is that of the interrogative adverb *oare* 'really (wondering)' which corresponds to the Hung. *vallyon*, with the same meaning and function, recorded in: "***Oare*** de unde izvorăște aceea credință?" (26/14–15), cf. Hung. "Honnan származik ***vallyon*** az a hit?", cf. Lat. "Unde hace fides proficiscitur?"; or in: "***Oare*** de unde este năravului omenesc atare mare sdrobitură?" (11/6–7), cf. Hung. "Honnan vagyon vallyon az emberi természetnek ilyen nagy romlotsága?", cf. Lat. "Unde existit hæc naturæ humanæ pravitas?". In the latter portion, the influence of the Hungarian source may be sustained also by the presence of the underlined syntagm in: "***atare mare*** sdrobitură" which corresponds to the Hungarian formula "***ilyen nagy*** romlotsága", both of them incorporating a determiner meant to emphasize and amplify the described phenomenon. Unlike these texts, the Latin version does not record any intensifier term, the situation being described simply by the word *pravitas* 'degradation'.

An intensifier role may be attributed also to the underlined expressions which render the Hungarian model in: "***Numai singur*** prin credința a lu Isus Hristos, ***în atîta***, cum fără de toată destoinicia a mea, ***curat numai*** din meserere a lu Dumnedzeu mi se destoinicește mie făcătura de destul cu plin" (23/22 –

24/2), cf. Hung. "***Csak egyedül*** a' Jesus Christusban való hit által, ***el annyira***, hogy minden én érdemem nélkül, ***csupán csak*** az Istennek irgalmasságából tulajdonítassék és ajándékoztassék énnékem.... tökélletes elégtétele", cf. Lat. "Sola fide in Jesum Christum, adeo ut sine ullo meo merito, ex sacra Dei misericordia, perfecta satisfactio... mihi imputetur ac donetur".

The iterative construction is also employed with certain stylistic effects in the warning expressed in: "Din poamele pomului ştiutului binelui şi al răului să nu mănînci că oare în ce zi vei mînca ***cu moartea morţiei vei muri***" (12/8–10), cf. Hung. "Az jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél, mert valamely napon abban ejéndel ***halálnak halálával halsz meg***", cf. Lat. "De fructu arboris scientiæ boni et mali, de isto ne comedas, nam in quo die comederis de eo, utique *moriturus* es". Although the formula itself belongs to a certain *Bible* tradition, first employed in the Hebrew version of the Holy Book and then reproduced in other languages as well (cf. Lat. *morte morieris*, *morte morietur*), its presence in the Romanian text in the passage in which it appears in the Hungarian source, but is absent from the Latin version, is probably due to the influence of the Hungarian source-text.

In a similar way, the underlined iterative constructions built according to the Hungarian model in: "Nu nici dintr-o parte ce mai tare ***din zi în zi*** datoriile noastre ***mărindu-le mărim***" (12/15–17), cf. Hung. "Semmi részből nem: sőt inkább ***naprol napra*** adosságunkat ***öregbitten öregbittyük***", cf. Lat. "Nulla ex parte: quin etiam debitum, in singulos dies, augemus" have a rather stylistic function.

It is not excluded that the passage containing the Lord's Prayer has also been translated according to the Hungarian version, since the Romanian text records an iterative construction also found in the Hungarian source, in: "Că-i a ta împărăţia, puterea, şi lauda ***pînă-n vecie, veacului***" (41/5–6); or in: "pînă în ***vecie de veac***" (45/11), cf. Hung. "Mert tiéd az ország, a' hatalom, és a' dicsőség ***mindörökkön örökké***", cf. Lat. "Quia tuum est regnum, et potentia, et gloria *in secula*"[8].

2.2.1.2. Inserts with discursive function

Another category of inserted elements, found in Fogarasi's text, rendering exactly what appears in the Hungarian source, but missing from the Latin version, is represented by those elements which provide and/or strengthen the text's coherence on the discursive level, but which do not have actual syntactic implications. These elements mainly consist of adverbs, but there are a few interjections and adjectives too.

Such a discursive insert may be found in: "în atîta cum ***amu*** toţi în păcat ne prindem şi ne naştem" (11/8–10), cf. Hung. "ugy hogy ***immár*** mindnyájan a' bűnben fogantassunk és születtessünk", cf. Lat. "ita ut omnes in peccato concipiamur et nascamur".

A similar situation is encountered in the case of the interjection's insertion in: "***Iacă*** în alnicie m-am prins şi muma mea în păcat m-a incălzitu-mă în sgăul său" (11/12–14), cf. Hung. "***Ímé*** én álnokságban fogantattam, és az én anyám bűnben melegített engemet az ő méhében", cf. Lat. "Enim iniquitate formatus sum, et in peccato fovit me mater mea". As a matter of fact, the passage may be attributed to the Hungarian source due to other translation marks as well, such as the presence of the Hungarian loanword *alnicie* 'iniquity' (cf. Hung. *álnokság*, cf. Lat. *iniquitate*) and of the Romanian verb *a (se) prinde (în...)* 'to conceive' calqued on Hungarian *fogantat* < *fog-ni* 'to grasp' (cf. Lat. *formatus sum*) or the presence of the lexeme *zgău* 'womb' (cf. Hung. *méh* 'id.') which does not have any correspondent in the Latin text.

[8] In fact, the iterative construction is found in a few other Romanian translations of the prayer as well. Thus, in the 16th century, it is recorded in Luca Stroici's version of the Lord's Prayer (1593): "în veczij vecilor" (Gaster, 1891, p. 39) as well as in another text fragment from *Codicele Todorescu* [*The Todorescu Codex*]: "di veci-/e vecului" şi „ve-/cie vécu[lu]i" (Drăganu, 1914, p. 229). Additionally, the formula may be found in the catechism printed in 1656 too: "véciĭ de vécŭ" (Bariţiu, 1879, p. 48, 49). In case of the latter text, it is not excluded that this construction has been introduced—just like in Fogarasi's text—due to the influence of the Hungarian text, since the catechism printed in 1656 seems to be based on the same Latin-Hungarian version of the catechism as the one printed in 1648 (see also Drăganu, 1922, p. 164; Juhász, 1940, p. 192; Tamás, 1942, p. 10–15, 129, 131). Nevertheless, it is not excluded either that this very formula reflects a somewhat fixed or "canonized" version of the prayer, characteristic for Calvinist worship, in other words, a particular tradition kept in the Calvinist versions of the Lord's Prayer. For the different Romanian versions of this prayer see also (Niculescu, 2006–2007, especially p. 48–72).

On various occasions, Fogarasi's text records the adverb *încă* 'too, also' which corresponds to the adverb *is* 'also, too, yet' from the Hungarian version, without any equivalent in the Latin source. For instance, it is found in: "Cum el în toată vremea vieții lui ***încă***, ce mai tare în vremea morții au pățit-o mînia a lu Dumnedzeu prentru păcatele noastre" (18/6–9), cf. Hung. "Hogy ő tellyes életének idejében ***is ugyan***, de főképpen halálakor, az Istennek a' mi bűneinkért való haragját meg szenyvedte", cf. Lat. "Eum toto quidem vitæ tempore, præcipue vero in eius extremo, iram Dei adversus peccata nostra sustinuisse", where the formula *ce mai tare* 'but chiefly' also corresponds to the Hung. *de főképpen* 'id.'.

The same adverbial insert appears in: "Căce pui și aceasta ***încă*** lîngă aceea" (20/1), cf. Hung. "Miért teszed ezt ***is*** hozzá", cf. Lat. "Cur additur"; "Că ce se pune aceasta ***încă*** lîngă aceea" (21/3), cf. Hung. "Miért tétetik ez ***is*** hozzá", cf. Lat. "Cur additur".

Likewise, the adverb is inserted in: "Să toate le-ați face ***încă***, carele vouă-s porîncite ***încăși*** aceea dziceți" (25/13–15), cf. Hung. "Ha mindeneket meg cselekedtétek ***is***, a' mellyek nektek parancsoltattanak, ***még is*** azt mondgyátok", cf. Lat. "Cum feceritis omnia quæ præcepta sunt vobis, dicite". The same adverb appears as in insert in: "Adevăr zic vouă cum orice veți lega pre pămînt îi vor fi legate în cer ***încă***, și orice veți dezlega pre pămînt dezlegate vor fi și în cer ***încă***" (31/4–7), cf. Hung. "Bizony mondom ti néktek: Hogy valamiket meg köténdetek e' földön, meg lesznek az égben ***is*** köttetve, és valamiket meg oldozándotok e' földön, meg lesznek oldattatva az égben ***is***", cf. Lat. "Amen dico vobis: Quæcunque ligaveritis in terra, erunt ligata in cœlo, et quæcunque solveritis in terra, erunt soluta in cœlo", where the Hungarian source seems to have exerted its influence also on the selection of the preposition in the syntagm: "***pre*** pămînt", cf. Hung. "föld***ön***", cf. Lat. "***in*** terra".

The adverbial insert has other occurrences too, like in: "Cum noi cu viața necertătoare a noastră pre alții ***încă*** să dobîndim lu Hristos" (31/20–22), cf. Hung. "hogy a' mi feddhetetlen életünkel egyebeket ***is*** a' Christusnak meg nyerjünk", cf. Lat. "ut vitæ nostræ integritate alios Christo lucrifaciamus"[9]; "Să cerem mila ***încă*** a Duhului Sfînt" (40/8), cf. Hung. "a' Szent Léleknek kegyelmét ***is*** kérjük", cf. Lat. "gratiam Spiritus Sancti imploremus"; "Unde den toate nevoile numai din meserere a lu Dumnedzeu prentru Hristos ne-au slobozitu-ne, căce ***dară*** trebuiește ***încă*** a face bine?" (31/12–15), cf. Hung. "Holott minden nyavalyás voltunkbol csak az Istennek irgalmasságával a' Christusért szabadíttattunk légyen meg, miért kell ***tehát mégis*** jót cselekednünk?", cf. Lat. "Cum ab omnibus miseriis sola Dei misericordia, propter Christum liberati fimus, quid est, cur bona opera facimus?"; "Să iară nu le veți ierta oamenilor păcatele lor, nici Tatăl vostru ***încă*** den cer nu le va ierta vouă greșelele voastre" (44/14–17), cf. Hung. "Ha pediglen ti meg nem bocsátandgyátok az embereknek az ő bűneiket, a' ti mennyei Atyátok ***is*** nem fogja meg bocsátani tinektek a' ti vétkeiteket", cf. Lat. "Si autem non dimiseritis hominibus peccata eorum, nec dimittet vobis pater vester peccata vestra".

Another adverbial insert is encountered in: "Domnul omoară și ***iarășite*** învie, jos pînă la păcură aruncă, și ***iarășite*** scoate" (20/12–14), cf. Hung. "Az Vr meg öl, és ***ismét*** meg elevenít, a' pokolig alá vet és ***ismét*** fel hoz", cf. Lat. "Dominus deducit in inferno, et reducit", where the Romanian translation also renders the Hungarian verbal prefix pattern *alá* 'below, under' *vet* 'throw', cf. Rom. *jos* 'below' *aruncă* 'throw'.

Another adverb inserted according to the Hungarian source is found in: "că dreptății a lu Dumnedzeu prentru păcatele noastre nici într-un chip ***aimintrilea*** destul n-are fi putut face" (19/9–12), cf. Hung. "mert az Isten igazságának semmiképpen a' mi bűneinkért ***különben*** eleget nem tehetett volna", cf. Lat. "quod justitiæ Dei nullo alio pacto pro nobis peccatis potuit satisfieri". As a matter of fact, this passage bears other translation marks too, such as: the phrase *nici intr-un chip* 'in no way', cf. Hung. *semmiképpen*, cf. Lat. *nullo alio pacto*, or the verb phrase *a face destul* 'to satisfy' which is calqued on Hung. *eleget* 'enough' *tenni* 'to do'.

Another adverb, which functions as an insert, appears in: "Acele ce cu credința dereaptă vom cere de

[9] In fact, this passage also includes a loan translation: *necertătoare* 'pure, taintless' which is calqued on Hung. *feddhetetlen* (*meg-fedd-ni* 'to scold' + *–etlen* 'suffixe for negation'), cf. Lat. *integritate*.

la el *cu nemica* ***mai*** nu va tăgădui de noi" (41/12–14), cf. Hung. "azokat a' mellyeket igaz hittel ő tőle kérünk *semmivel* ***inkább*** meg nem tagadja tőlünk", cf. Lat. "quæ vera fide ab eo petimus, nobis *multo minus* negare".

Another insert with discursive function is the underlined adjective in: "Nu numai vreo ***atare*** cunoscătură" (24/15), cf. Hung. "Nem csak valami ***olly*** isméret", cf. Lat. "Est non tantum notitia"; or in: "Cu ***atare*** adaus făgădaș" (29/2–3), cf. "***illyen*** hozzá adatott igérettel", cf. "addita promissione".

2.2.1.3. Syntactic – phrasal inserts: connectors

Another class of inserts is made up of those connectors which are introduced into the Romanian translation in passages in which the Latin version does not record any connector, but they have correspondents in the Hungarian source. As a matter of fact, these units also function as discursive elements, their delimitation from the previous class being solely based on the fact that, unlike the former category of inserts, these connectors also mark various types of syntactic relations (coordination or subordination) on the level of the sentence or phrase. Here could be included several conjunctions, relative adverbs and pronouns, sometimes employed with the morpho-syntactic values of their Hungarian correspondents, as well as certain prepositional (or adverbial) phrases.

For instance, the adversative conjunction *iară* 'but' usually corresponds to the Lat. *autem* and to the Hung. *pedig* 'but, whereas', like in: "A doua ***iară*** asemenea este către această" (10/22–23), cf. Hung. "A második ***pedig*** hasonlatos ehhez", cf. lat "Secundum ***autem*** simile est huic". However, there are also cases in which the Latin text does not record any conjunction, whereas the Rom. *iară* corresponds to the Hung. *pedig*, like in: "Care va crede și se va boteza ispăsi-se va, care ***iară*** nu va crede păgubi-se va" (28/7–9), cf. Hung. "A' ki hiend és meg keresztelkedéndik üdvözül, a' ki ***pedig*** nem hiend, el kárhozik", cf. Lat. "Qui crediderit, et baptizatus fuerit, servabitur, Qui vero non crediderit, condemnabitur"; "A doua tablă ***iară*** cu șase porunci aceea învață" (35/19–20), cf. Hung. "A' második [tábla] ***pedig*** hat parancsolatokkal azt [adja előnkben]", cf. Lat. "posterior [tabula], sex præceptis, quæ officia...". In other cases, the Latin text notes a copulative conjunction and not an adversative one like the Romanian and Hungarian texts do, in: "Sfînt Paul încă numește pîinea trupul a lu Hristos, păharul ***iară*** chiuzluitura a sîngelui lui cu noi" (29/9–12), cf. Hung. "Szent Pál Apostol is a' kenyeret Christus testének, a' pohárt ***pedig*** az ő vérének velünk való közöltetésének nevezi", cf. Lat. "Apostolus Paulus panem apellat communionem corporis Christi, *et* poculum communionem sanguinis eius".

Another connector which renders the Hungarian model is represented by the Romanian phrase *derept însă* 'but because' which formally and functionally corresponds to the Hung. *mivel azért* 'id.', like in: "Cu cît ***derept însă*** destoinici sîntem spre bătăi sau bintetluială de o vreme sau trupească și spre bintetluială de vecie dară este vreo cale prin care cu Dumnedzeu să ne putem împăca?" (12/2–5), cf. Hung. "***Mivel azért*** mind ideig s mind penig örökké való büntetésekre méltók vagyunk, vagyoné tehát valami út az mellyen az Istennel meg békéltessünk?", cf. Lat. "Quoniam igitur temporalibus et æternis pœnis obnoxii sumus, estne via, qua Deo reconciliemur?". The same connector is employed as an insert in other passages too but, this time, it renders another Hungarian correspondent, like in: "***Derept însă*** acela încă ce va naște din tine e Sfînt" (17/22 – 18/1–2), cf. Hung. "***Annakokáért*** az is a' mi te belőled születik a' Szent", cf. Lat. "propterea etiam, quod nascetur ex te Sanctum"; "***Derept însă*** uluim în chip de adevăr, cum omul el se îndreptă" (24/10–11), cf. "***Annakokáért*** ezt állattyuk bizonyosképpen, hogy az ember meg igazittatik", cf. Lat. "Colligimus igitur fide justificari hominem".

Other similar cases are to be found in passages in which the term *chip* 'image, face' is included in different prepositional or adverbial phrases, which render formally (and semantically) equivalent Hungarian constructions. For instance, *nici într-un chip* 'nowise' is recoded in: "***Nici într-un chip***: că din nărav sînt plecat spre urăciunea lu Dumnedzeu" (11/2–3), cf. Hung. *semmiképen*, cf. Lat. *minime*; "***Nici într-un chip*** nu-l va lăsa" (11/16), cf. Hung. *Semmiképpen nem*, cf. Lat. *Nequaquam*; "***nici într-un chip*** aimintrilea destul n-are fi putut face" (19/11–12), cf. Hung. *semmiképpen*, cf. Lat. *nullo alio pacto*. The phrase *în ce chip* 'how' is noted in: "***În ce chip*** înțelegi aceasta...?" (20/21), cf. Hung. *Miképpen*, cf. Lat.

Quomodo[10]; "***În ce chip*** trebuieşte nouă pre noi să ne purtăm către Dumnedzeu?" (35/17–18), cf. Hung. "***miképpen*** kellessék minékünk magunkat az Istenhez viselnünk", cf. Lat. "quo pacto nos erga Deum geramus"; "***În ce chip*** trebuieşte a cere mila a Duhului Sfînt?" (40/16–17), cf. Hung. "***Miképpen*** kell a' Sz. Léleknek kegyelmét... kérnünk?", cf. Lat. "Quomodo gratiam Spiritus Sancti... debemus petere?"; "***în ce chip*** îngerii fac în cer" (43/11–12), cf. Hung. "a' ***miképpen*** az Angyalok az égben cselekszenek", cf. Lat. "quemadmodum faciunt Angeli in cœlo". Another formal equivalence may be observed in case of the underlined phrase in: "Şi ***în acest chip*** cea Sîmbătă de vecie în această viaţă s-o încep" (37/9–10), cf. Hung. "és ***ekképpen*** amaz örökké való Szombathot ebben az életben el kezdjem", cf. Lat. "atq. Ita sempiternum Sabbathum in hæc vita exordiar".

Another connector which renders the Hungarian model is recorded in: "***Prentru ce ocă*** se chiamă Hristos Fiul unul născut a lui Dumnedzeu?" (16/23–24), cf. Hung. *Miokért*, cf. Lat. *Quam ob causa*; "***Prentru ce ocă*** chemi au numeşti pre Hristos Domnul nostru?" (17/5–6), cf. Hung. *Miokért*, cf. Lat. *Qua de causa*; "***Prentru ce ocă*** au murit Hristos?" (19/8), cf. Hung. *Miokért*, cf. Lat. *Qua de causa*; see also *prentru ceastă ocă* (19/9), cf. Hung. *ezokáért*, cf. Lat. *propterea*.

We shall note, however, that the use of the connectors mentioned above is not necessarily determined by the Hungarian source only, at least not in all of the cases. There could be invoked, at least theoretically, other reasons too, which could explain their occurrence in Fogarasi's text. Thus, on the one hand, some of these connectors may reflect a prior tradition, these words or phrases being characteristic for Calvinist-Romanian texts in general, which the author could have been familiar with. On the other hand, even those "foreign" syntactic constructions which had been acquired during the translation process per se might have remained dormant in the course of the translation act, so that certain formulæ could have been engraved in the translator's memory who could have used them subsequently, even without his options being directly subjected to the influence of the Hungarian passage. Therefore, the only certainty regarding the use of these connectors in the Romanian text is that these elements co-occur with their formal correspondents in the Hungarian text, whether they have or lack semantic correspondents in the Latin version.

A higher degree of certainty is provided by those connectors which sometimes take over or copy the morpho-syntactic values of their Hungarian correspondents. This is the case of the Romanian relative adverb *cum* 'how', which often corresponds to the Hung. *hogy* 'that', taking over (also) its valencies. Thus, in Hungarian, the conjunction *hogy* 'that' has a neutral value, in the sense that it is not specialized for a certain kind of use pattern, its possibilities of contextualization being almost unlimited, since it may introduce almost any kind of subordinate clause. Unlike this, in Romanian, the relative adverb *cum* 'how' prototypically introduces modal subordinate clauses[11]. Naturally, the Romanian adverb, in its turn, may introduce other types of subordinate clauses too, but, in some cases, it undoubtedly corresponds to the conjunction *hogy*, especially when the Latin text does not record any connector. Hence, Rom. *cum* 'how' renders Hung. *hogy* 'that' in contexts in which it is used with the meaning 'that', introducing direct object clauses, like in: "Ştim ***cum*** acelora cari îndrăgesc pe Dumnezeu toate sunt spre bine" (9/17–18), cf. Hung. "Tudgyuk ***hogy*** azoknak akik az Istent szeretik, mindenek javukra vagynak", cf. Lat. "Novimus, iis qui diligunt Deum, omnia simul adjumento esse ad bonum"; "Cred ***cum*** Tatăl de vecie a Domnului nostru a lu Isus Hristos... mie încă îmi este Tatăl şi Dumnedzeu" (15/1–5), cf. Hung. "Hiszem ***hogy*** a' mi Urunk Jesus Christusnak örökké való Attya... énnékem is Istenem és Atyám légyen", cf. Lat. "Credo æternum Patrem Domini nostri Jesu Christi... meum quoq, Deum et Patrem meum esse"; "Să ştie ***cum*** eu sînt

[10] In other passages, the formula renders other correspondents from the source-text, like in: "***În ce chip*** se împart aceste porînci?" (35/14), cf. Hung. *mimódon*, cf. Lat. *quomodo*. The phrase *cu ce mod* 'how' is employed with the same meaning as the former one, like in: "***cu ce mod*** să mă slobod eu din toată nevoia mea" (9/23–24), cf. Hung. *mimódon*, cf. Lat. *quo pacto*, also being noted in contexts in which its Latin equivalent *quomodo* appears (see in 23/20).

[11] Such a situation is encountered in: "şi acum încă aşa mă ţine, ***cum*** toate să-mi slujească spre ispăsenie-mi" (9/11–13), cf. Hung. "és még most is ugy tart, ***hogy*** mindenek az én idvösségemre szolgállyanak", cf. Lat. "meque ita conservat, ut omnia saluti meæ servire oporteat", though, in this case, the construction also has the valencies of a consecutive clause. In the given passage, Hungarian influence may also be sustained by the insert of Rom. *încă* 'still', cf. Hung. *még* 'still' and by the syntactic construction: "să-mi slujească ***spre*** ispăsenie-mi", cf. Hung. "az én idvösségem***re*** szolgállyanak".

Domnul carele pre ei sfințesc" (37/13–14), cf. Hung. "meg tudnák, ***hogy*** én vagyok az Vr, a' ki őket megszentelem", cf. Lat. "scirent, quod ego Dominus sanctificans eos"; "Un lucru fac ***cum*** acele ce mi-s după dos să le uit" (42/22–23), cf. Hung. "Egy dolgot cselekszem ***hogy*** azokat a' mellyek a hátam megett vagynak el felejtvén", cf. Lat. "Unum ago, ea quidem, quæ a tergo sunt, obliviscens". In other cases, the relative adverb *cum* is employed with the meaning 'in order to', introducing purpose clauses, similarly to the Hung. *hogy*, like in: "Hristos odată s-au jertfăluit ***cum*** păcatele a mulți să le ia" (16/18–19), cf. Hung. "Christus egyszer megaldoztatott, ***hogy*** sokaknak bűneiket elvenné", cf. Lat. "Christus semel oblatus est, ut multorum peccata tolleret"; "Priveghiați și vă rugați ***cum*** în ispită să nu cădeți" (45/6–7), cf. Hung. "Vigyázzatok és imádkozzatok, ***hogy*** kisértésben ne essetek", cf. Lat. "Vigilate et orate, ne intrœatis in tentationem"[12].

The relative pronoun *ce* 'what' is employed (also) with the adversative meaning 'but', just like the Hungarian conjunction *de* 'but' is, reproducing, therefore, the Hungarian model, especially in cases in which the Latin version does not record any connector, like in: "Au vom via au vom muri ***ce*** a Domnului suntem" (9/14–15), cf. Hung. "Akár éllyünk akár hallyunk, ***de*** az Vréi vagyunk", cf. Lat. "Sive vivimus, sive morimus, Domini sumus". In other contexts, the relative pronoun *ce* 'what' is noted corresponding to another Hungarian semantic equivalent, rendering the same adversative meaning, like in: "Pre Dumnedzeu nicicînd nime n-au văzut, ***ce*** acel Fiul unul născut care este în sînul Tatălui lui, el ne-au povestuit nouă" (16/15–17), cf. Hung. "Az Istent soha senki nem látta ***hanem*** amaz egygyetlen egy szülött Fia, a' ki az ő Attyának kebelében vagyon, beszéllette meg mi nékünk", cf. Lat. "Deum nemo vidit unquam: unigenitus ille filius, qui est in sinu Patris, ille nobis exposuit". On the other hand, this particular passage seems to render the Hungarian model also regarding its word order (see "nicicînd nime n-au văzut", cf. Hung. "soha senki nem látta") and the expression "Fiul ***unul născut***", which perfectly corresponds to the Hungarian construction "***egygyetlen egy szülött*** Fia".

The Romanian conjunction *că* is employed with the meaning 'because', in the context in which the Hungarian version records its equivalent connector, unlike the Latin source which does not register any sentence connector, like in: "Nici într-un chip: ***că*** din nărav plecat sunt spre urăciunea lui Dumnezeu" (11/2–3), cf. Hung. "Semmiképpen nem: ***mert*** természet szerént hajlandó vagyok az Istennek... gyülölésére", cf. Lat. "Minime. Natura enim propensus sum ad odium Dei". A similar situation is found in: "Pre trei părți: ***că*** parte de prima este de pre Tatăl Dumnedzeu" (14/3–4), cf. Hung. "Három részekre: ***Mert*** az első vagyon az Atya Istenről", cf. Lat. "In tres partes. Prima est de Deo Patre".

Therefore, although the Romanian passages correspond to the Latin version as well, the presence of the connectors noted above within the Romanian translation, in contexts in which they have correspondents in the Hungarian source, but not in the Latin one, may serve as a translation mark, indicating the influence of the Hungarian source-text or, at any rate, a compilation of the two sources.

2.2.1.4. Lexical inserts

There are several cases in which the presence of a semantically and functionally autonomous lexical element, found in the Romanian translation and corresponding to semantic equivalents in the Hungarian source, serves as translation mark, at least within the given passage, indicating the use of the Hungarian model, all the more so because the Latin version does not record any correspondent lexeme, the wording in the latter one being more concise than in the former one. These lexical or phrasal inserts, introduced independently of the Latin source, usually function as explanatory notes or passages, reflecting, at the same time, the translator's endeavour to be as precise and accurate as possible.

Such lexical inserts may be found, for instance, in passages which list certain holy books, like in: "Despre ***ceremoniile*** a Leviților" (7/21 – 8/1), cf. Hung. "a' levitai ***Ceremoniákrol***", cf. Lat. "Leviteus";

[12]Other examples which show that the Rom. *cum* corresponds to the Hung. *hogy* are found in: "Aceasta; ***cum*** cu trup cu suflet au voi via au voi muri, eu sunt a Domnului vernic al mieu" (9/6–8), cf. Hung. "Ez, ***hogy*** mind testestől lelkestől, akár élyek, akar hallyak, az én hűséges Uramnak [...] tulajdona vagyok", cf. Lat. "Quod animo pariter et corpore, sive vivam, sive moriar, fidissimi Domini [...] sum proprius"; "***Cum*** cu Numele Sfinției sale..." (36), cf. Hung. "***Hogy*** az ő Szentséges nevével...", cf. Lat. "Ut Sacrosancto ipsus nomine...".

"Despre băgătura de samă a ***dihaniei***" (8/2–3), cf. Hung. "a' ***népnek*** megszámláltatásárol", cf. Lat. "Numeri"; "Despre duplecătură ***a legiei***" (8/4–5), cf. Hung. "az ***Törvénynek*** meg kettőztetéséről", cf. Lat. "Deuteronomium".

Another insert, introduced into the Romanian text due to rendering the construction model offered by the Hungarian source, may be found in: "Cîte ***lucruri*** trebuiește ție să știi cum cu această veselitură viind, fericată să fie vieața ta și moartea ta?" (9/19–21), cf. Hung. "Hány ***dolgot*** kell tenéked tudnod, hogy ez vigasztalással élvén, boldogul lehessen életed és halálod?", cf. Lat. "Quot sunt tibi scitu necessariant ista consolatione fruens, beate vivas et moriaris?"[13].

The Latin version is much more concise than the Hungarian one, which seems to have been followed by the Romanian translator in: "Ne învață pre noi pre aceea ***Domnul*** Hristos într-o summă la ***Sfînt***[ul] Mathe [Matei] în douăzeci și două ***de părți***" (10/15–17), cf. Hung. "Megtanít minket arra Christus ***Urunk*** egy summában ***Sz.*** Mathénak 22 ***részében***", cf. Lat. "Id nos docet Christus Summatim Matth. 22".

Another insert may be observed in: "De lipsă este, cum au noi ***îns*** să facem destul, au prin altul" (12/6–7), cf. Hung. "Szükség, hogy vagy mi ***magunk*** tegyünk eleget, vagy más által", cf. Lat. "Necesse est vel per nos, vel per alium satisfaciamus".

Other lexical inserts are found in: "***Mai mult*** nu sînteți slugi ce feți" (15/7–8), cf. Hung. "Nem vagytok ***többé*** szolgák, hanem fiak", cf. Lat. "Non estis servi, sed filii"; "Ce crezi cînd ***aceea*** dzici..." (17/12, 18/4), cf. Hung. "Mit hiszesz mikor ***azt*** mondod...", cf. Lat. "Quid credis cum dicis..."; "Atunci va zice Craiul acelora cari de ***mîna*** dreaptă vor fi" (21/16–17), cf. Hung. "Akkoron modngya a' Király azoknak a' kik job ***keze*** felől lesznek", cf. Lat. "Tum dicet Rex iis, qui ad dextra ipsius erunt"; "Cum toți vernicii îs chiuz și ***partnici*** a lu Hristos" (23/1–2), cf. Hung. "Hogy minden hivek a' Christusnak ... közösi és ***részesi*** légyenek", cf. Lat. "Quod singuli credentes Christi... communionem habeant"; "Toatele dereptățile noastre îs ca cîrpă necurată ***a muierii***" (25/6–7), cf. Hung. "Minden mi igazságink ollyanok mint a' havas ***aszony*** állatnak tisztátalan ruhája", cf. Lat. "Omnes nostræ justitiæ sicut panniculus abjectissimus"; "Care (Hristos) schimba va trupurile smerite a noastre cum cu ***asemenea formă*** să fie către trupul fericat a lui" (25/24 – 26/3), cf. Hung. "A' ki (a' Christus) által változtattya az mi alázatos testünket, hogy ***hasonló formáju*** legyen az ő dicsőséges testéhez", cf. Lat. "Qui (Christus) transfigurabit corpus nostrum humile, ut conforme fiat ejus corpori glorioso"; "Așa cureți cum să luați ***dobînda***" (40/13–14), cf. Hung. "Vgy fussatok hogy ***a' jutalmat*** el vehessétek", cf. Lat. "Sic currite, ut comprehendatis"; "Fie voia ta: cum în cer așa ***aici*** pre pămînt ***încă***" (40/22–23, 43/6–7), cf. Hung. "Légyen a' te akaratod, miképpen a' menyben azonképpen ***itt*** e' földön ***is***", cf. Lat. "Fiat voluntas tua, quemadmodum in cœlo, sic etiam in terra"; "Dăne nouă toate ce mi-s de lipsă ***pre hrana*** acestei vieți" (43/21–22), cf. Hung. "Szolgáltass ki minékünk mindeneket, valamellyek ez életnek ***táplálatására*** szükségesek", cf. Lat. "Suppedita nobis omnia, quæ ad hanc vitam sunt necessaria". In these cases, the Latin version is usually more concise than the Hungarian source, which offers more explanatory elements (e.g. synonyms) or is more explicit and which is obviously preferred by the Romanian translator too.

In another case, the Romanian wording is as concise as the one in the Latin text, but it includes an element which indicates the use of the Hungarian source (too), like in: "înaintea dregătorului ***de afară***" (18/16), cf. Hung. "***külső*** polgári társaságbéli bíró előtt", cf. Lat. "coram judice politico".

An other additive note is found in the passage in which the Latin text does not record any correspondent detail, unlike the Hungarian source and the Romanian text, in: "Iacă Vergură va prinde în sgăul său, și va naște un făt, și-l va chema acela Immanuel ***aceea e aceea Dumnedzeu cu noi***" (12/24–26), cf. Hung. "Ímé egy szűz fogad az ő méhében és szül fiat és nevezed azt Immánuelnek, ***velőnk Istennek***", cf. Lat. "Ecce virgo concipier, et pariet filium, et vocabis nomen eius Immanuel"[14]

[13] As a matter of fact, this portion also includes two calques based on Hungarian model: a formal calque: *veselitură* 'consolation', cf. Hung. *vigasztal–* 'to make happy (to console)' *–ás* 'noun suffixe'; and a semantic calque: *a via* 'to (make) use (of), to take advantage', 'to employ', cf. Hung. *élni* 'to live', *élni valamivel* 'to make use of'.

[14] In fact, the formula *aceea e aceea* 'that is, in other words' is calqued on the Hung. *az az* 'id.', but, in this portion, the Romanian translator employs it independently of the source-text. Nevertheless, on various occasions, this calque is noted in

Similarly, unlike the brevity of the Latin text, the Romanian wording is as detailed and explicit as the Hungarian source, in: "Că pre noi din toate păcatele noastre ne slobozește ***și ne ispășește***" (15/25 – 16/1), cf. Hung. "Mert minket minden bűneinkből meg szabadít ***és üdvözít***", cf. Lat. "Quia nos salvat ab omnibus peccatis nostris"; "Oarecine numele lui de-a-fietele îl va pomeni ***au îl va numi***" (34/2–4), cf. Hung. "a' ki az ő nevét hijában említi, ***vagy nevezi***", cf. Lat. "qui nomen eius vane usurpaverit"; "De pre rugăciune ***au rugare***" (40/15), cf. Hung. "Az imádságrol, ***avagy könyörgésről***", cf. Lat. "De Precatione"; "și cum eu încă acelui șirag sunt o parte vie, ***și fi voi pînă în vecie***" (22/16–17), cf. Hung. "és hogy én is annak a' seregnek egygyik élő tagja vagyok, ***és lészek mind örökké***", cf. Lat. "meque vivum huius cœtus membrum esse, et mansurum".

An interesting situation represents the presence of the determiner *sfînt* 'saint', found quite consistently in the Romanian translation and which is also noted in the Hungarian version, but not in the Latin source, like in: "Patru Evangheliomuri: ***Sfînt***[ul] Mate[i], ***Sfînt***[ul] Marc[u], ***Sfînt***[ul] Luca și ***Sfînt***[ul] Ioan" (8/7–10), cf. Hung. "Négy Evangeliomok. ***Sz.*** Mattheé, ***Sz.*** Marké, ***Sz.*** Lukácsé és ***Sz.*** Jánosé", cf. Lat. "Quatuor Evangelia. Matthæi, Marci, Lucæ, Iohannis"[15]; "carele ***Sfînt*** Paul Apostol din trei Evangeliștii, din ***Sfînt*** Matei, ***Sfînt*** Marc, și din ***Sfînt*** Luca așa citește" (29/14–17), cf. Hung. "***Szent*** Pál Apostol a' három Evangelistákbol, ***Szent*** Mathébol, ***Szent*** Markbol, és ***Szent*** Lukácsbol így olvas", cf. Lat. "Quam Apostolus Paulus ex tribus Evangelistis, Matthæo, Marco, et Luca sic recitat"; "Cărți a lu Sfînt Paul Apostol" (8/13–14), cf. Hung. "A ***Sz.*** Pal Apostol levelei", cf. Lat. "Epistolæ Pauli Apostoli" etc. Unlike the previous cases, however, these inserts are less representative, since they may reflect (also) a certain prior custom of the author or, possibly, a certain kind of standard variety of rendering these contexts.

2.2.2. Omissions as translation marks

Compared to the inserts, the amount of omissions observable in Fogarasi's text is less and they usually function as translation marks, indicating the use of the Hungarian source, since the status of *omission* from the Romanian and Hungarian texts may be established compared to its *presence* in the Latin version. In other words, the omission of a word or phrase from the Romanian translation, but which is found in the Latin text, may reflect the influence of the Hungarian model, since that very word or phrase does not appear in the Hungarian text either. Such an example is found in: "Veniți toți la mine cari v-ați ostenit" (10/1–2), cf. Hung. "Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok", cf. Lat. "Venire ad me omnes, qui fatigati estis ***et onerati***".

Similarly, the Latin version includes portions which are not found either in the Hungarian source or in the Romanian translation, which may be regarded as a sign of the Hungarian text's use in that particular passage, like in: "Ce era neputere Legiei Dumnedzeu trimise Fiul său prentru păcat, cum îndereptăciunea Legiei în noi să se umple" (12/11–13), cf. Hung. "A' mi az Törvénynek lehetetlen vala, az Isten az ő Fiát el bocsátá az bűnért, hogy a Törvénynek amaz jussa, avagy meg igazítása mi bennünk bé tellyesednék", cf. Lat. "Qui legis erat impotentia, Deus suo ***ipsius*** Filio misso, pro peccato, ***condemnavit peccatum in carne***, ut jus ilud legis compleatur in nobis".

Both semantically and in terms of its brevity, the Romanian translation renders the Hungarian passage in: "Care (Isus Hristos) este pus nouă de la Dumnedzeu *mîndrie* și *descumpărăciune*" (16/13–14), cf. Hung. "A' ki (a' Jesus Christus) tétetett mi nekünk az Istentől *böltseséggé és váltsággá*", cf. Lat. "Qui (Christus Iesus) factus est nobis *sapientia* a Deo, justitiaque ***et sanctificatio***, *et redemptio*".

A similar situation is found in: "Căce au pățit Hristos: *Supt* Pontius Pilatus?" (18/13–14), cf. Hung. "Miért szenvedett a' Christus Pontius Pilatus *alatt*?", cf. Lat. "Cur Christus ***sub judice*** Pontio Pilato passus est?".

---

the same context as its Hungarian formal equivalent *az az* 'that is', (also) corresponding to the Lat. *hoc est*.

[15] On the other hand, the Romanian fragment records the Hungarian pronunciation of the term *evangheliom* 'gospel' (instead of *evanghelie*) and of the proper names Luke and John (cf. Rom. Luca and Ioan) which are written as *Lukáts* and *János* in the Romanian text, just like in the Hungarian source.

Likewise, the passage is more detailed in the Latin version than in the Hungarian source, which omits certain portions, just like the Romanian translation does, in: "El (Mesia) au răbdat dureri prentru hicleniile noastre" (20/10–11), cf. Hung. "Ő (Messias) fájdalommal illettete a' mi álnokságinkért", cf. Lat. "Ipse (Messias) dolore ***afficitur a defectionibus nostris***, atteritur ab iniquitatibus nostris".

3. Conclusions

Taken all together, the inserts recorded in the Calvinist *Catechism* printed in 1648, as well as the omissions executed by Fogarasi reflect a certain translation "theory" of the Romanian translator, his conception of the translation act, in general, and of the functionality and availability of the two sources employed by him, in particular. In this respect, it may be observed that, on several occasions, the Hungarian source enjoys priority over the Latin text, being predominantly, if not exclusively, used in certain passages of the Romanian translation. The Latin version, on the other hand, seems to play a secondary function, being chiefly used as a subsidiary source and, perhaps, as a control or reference-text. As a matter of fact, such a hierarchy regarding the use of the two sources may be sustained on the macrostructural level of the whole translation too, provided that the evidence given by the inserts and omissions corroborate other translation marks, such as the bookish loanwords borrowed directly from the Hungarian source-text, the calques and other smaller or larger constructions which copy Hungarian morpho-syntactic patterns. The predilection for the Hungarian source may (also) be explained by the fact that Hungarian language was perhaps more accessible to the translator than Latin, which he could have mastered but superficially.

The status of inserts and omissions varies from case to case in Fogarasi's text. The units included in or omitted from the Romanian translation play different roles, but, overall, they may be grouped into two main classes, reflecting two different levels of accomplishment. Thus, some of them represent mainly immediate solutions which fall within the realm of *imitation*, since they are produced as a result of certain constraints imposed by the Hungarian source-text. Others may be included in the realm of *creation* since they appear independently of both sources, as a result of the translator's personal intervention. Both the former and the latter ones might have aimed, on the one hand, at comprehension, the translator taking into account, first and foremost, the reader he addressed his text to, and, on the other hand, at enriching and nuancing the utterance, in accordance with the addresser's and the addressee's level of competence, as well as with the availability of old Romanian language. Additionally, some of these inserts and/or omissions reflect a deliberate option of the author, while others may be attributed to "slips", in other words, to causes which are not entirely controlled by consciousness or which are possibly due to the bilingual status of the translator.

Certainly, the main cause of the majority of the inserts and omissions encountered in Fogarasi's text is the differences between the two sources employed, i.e. between the Hungarian and Latin texts. It is interesting, however, that Fogarasi's translation does not record inserts which render exclusively the Latin source, in the sense that they would not be found in the Hungarian version, or omissions which are determined exclusively by the Latin text, in the sense that the Hungarian version would include something more than the Latin and Romanian texts. In each case, the inserts and omissions are either independent of both of the sources or determined by the Hungarian source.

The findings of the present case study could be made use of from a diachronic perspective too, examining the prior and/or subsequent Romanian translations of the Heidelberg catechism, which have led to the relatively standard Romanian version thereof. Additionally, the comparative analysis of the Calvinist catechisms printed in 1648 and 1656 respectively would be of great interest, since both Romanian translations are based on the same Latin-Hungarian version of the Heidelberg catechism. Such a study could provide us more information about the criteria which governed the options of those who translated the catechisms in question and, at the same time, it could offer data regarding the reasons which determined the integral or partial use of a certain source.

Bibliography

A. Text editions

Bariţiu, G. (1879). *Catechismulu calvinescu impusu clerului şi poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. şi II., transcrisu cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1656, insocitu de una escursiune istorica şi de unu glosariu de Georgiu Baritiu*, Sibiu.

Catechismus Az az; A' kereſztyéni Valláſnak és Hûtnek Rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatot ſzentirásbeli bizonyſágokval meg erősittetet ſummája avagy veleje. Mellyet Deák és magyar nyelvből Oláh-nyelvre forditot. Fogarasi Istvan. Lugoſi már az igaſságot rész szerint meg-iſmet Olah Magyar Eccleſiának lelki Páſztora. [...] Feiervarat Nyomtattatott. Braſsai Major Márton áltai 1648. Esztendőben // Catechismus / Aceea e aceea; Summa sau Măduva a uluitei şi a credinţei creştineşti, cuprinsă în întrebări, şi răspunsuri scurte; şi cu adevărături din scriptura svântă. Catechiſmus Latino, Ungarico, Walchicus Translatus opera ac Studio Stephani Fogaraſi Symmiſtae Oppidi Lugas, Anno 1647 die 18, Decembri [...], în ediţia: Tamás, L. (1942). *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, p. 43–65.

Catechismus Religionis Christianae compendiosè propositus, & sacrarum literarum testimoniis confirmatus. Ex ore infantium et lactentium disposuisti laudem. Psal. 8.3. Matth. 21.16. Albæ Jvliæ. M. DC: XXXXIII [1643] // *Catechismus Az az; A' keresztyeni vallásnak és hütnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott, szent irásbéli bizonyságokkal megh erössittetett summája, avagy veleje. A' még szólni nem tudó és csecsszopo gyermecskéknek szájokbol rendelted véghez vinni a' te dicseretedet. Psal. 8.3. Matt. 21.16. Fejér Váratt.* M. DC. XXXXIII. [1643], în ediţia princeps din Biblioteca Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Könyvtára) [online]. Vezi şi ediţiile: *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XLVII [1647] şi *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XXXIX [1639].

Gaster, M. (1891). *Chrestomatie română. Texte tipărite şi manuscrise [sec. XVI-XIX], dialectale şi populare*, cu o introducere, gramatică şi un glosar româno-francez de M. Gaster, vol. I, *Introducere, gramatică, texte [1550–1710]*, Lepizig–Bucurescĭ.

Hasdeu, B. P. (1879). *Cuvente den bătrâni, vol. II*, *Cărţile poporane ale Românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*, Bucureşti.

B. Bibliographies of old texts

BRV I = Bianu, I. & Hodoş, N. (1903). *Bibliografia românéscă veche 1508–1830*, tomul I, 1508-1716, Ediţiunea Academiei Române, Bucuresci, 1903.

BRU = Veress, A. (1931). *Bibliografia română-ungară*, volumul I, *Românii în literatura ungară şi ungurii în literatura română (1473–1780)*, Bucureşti, 1931.

Veress, E. (1910). *Erdélyi régi oláh könyvek 1544–1711* (10 szövegképpel), în „Erdélyi Múzeum", an V, 1910, vol. XXVII, p. 142–176.

RMK I = Szabó, K. (1879). *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.

RMK II = Szabó, K. (1885). *Régi Magyar Könyvtár*, vol. II, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvû hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.

RMNY III = Heltai, J., Holl, B., Pavercsik, I. & Vásárhelyi, J. (2000). *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, vol. III, Akadémiai Kiadó, Budapest.

C. References

Arvinte, V. & Gafton, Al. (2007). *Palia de la Orăştie (1582). II. Studii*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza," Iaşi.

Drăganu, N. (1914). *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti.

Drăganu, N. (1922). *Cea mai veche carte rákóczyană*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", I, 1921–1922, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul".

Gheţie, I. (1975). *Baza dialectală a limbii române literare*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.

Iorga, N. (1904). *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Bucureşti.

Iorga, N. (1928). *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, vol. I, Editura Ministeriului de Culte, Bucureşti.

Juhász, I. (1940). *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár.

Marienescu, M. (1902). *Luteranismul, calvinismul şi introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, în „Analele Academiei Române", seria II, tom. XXIV, Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti, p. 165–190.

Nădejde, I. (1886). *Introducere în istoria limbii şi literaturii române*, Iaşi.

Niculescu, Al. (2006–2007). *Tatăl nostru*, în „Dacoromania", serie nouă, XI-XII, p. 17–75, Cluj-Napoca.

Pantaleoni, D. (2007). *Observaţii asupra textelor româneşti vechi cu alfabet latin (1570–1703)*, în „Philologica Jassyensia", an III, nr. 1, p. 39–56.

Philippide, A. (1888). *Introducere în Istoria limbei şi Literaturei romîne*, Iaşi.

Sbiera, I. G. (1897). *Mişcări culturale şi literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuţi.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A22ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Inserturile și omisiunile în *Catehismul* calvinesc din 1648

Enikő Pál*

Facultatea de Științe Economice și Umaniste, Universitatea Sapientia, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, România

Despre articol

Istoric:
Primit 17 martie 2015
Acceptat 29 martie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
text biblic
traducere
analiză comparată
filologie
diacronie

Rezumat

Studiul de față este menit a contribui la cercetările asupra vechilor traduceri românești, privite din perspectivă traductologică. În acest sens, finalitatea urmărită o constituie aceea de a configura o tipologie a inserturilor și a omisiunilor observabile în traducerea românească a catehismului din 1648, plecîndu-se de la cauzele care le-au generat. Astfel, aplicînd metodele și instrumentarul proprii analizei comparative, se urmăresc contextele în care traducerea românească prezintă abateri de la una dintre cele două surse întrebuințate sau de ambele, precum și considerentele care au putut orienta opțiunile traducătorului de a insera sau, dimpotrivă, de a omite unități lingvistice de dimensiuni variate. În textul supus analizei, statutul inserturilor și al omisiunilor variază de la caz la caz, însă, luate în ansamblu, acestea pot fi grupate în două clase esențiale, reflectînd două nivele de performanță diferite: nivelul *creației*, respectiv cel al *imitației*.

1. Introducere. Sursele și concepția traducerii *Catehismului* din 1648

În literatura de specialitate, *Catehismul* calvinesc al lui Fogarasi István, tipărit la Alba Iulia în 1648, ocupă un loc destul de redus[1]. Cu toate că, în mod indiscutabil, acesta are o însemnătate mărginită, cel puțin în comparație cu celelalte texte contemporane, datorită și dimensiunilor sale reduse, respectiv destinației sale mai restrînse[2], textul la care ne-am oprit prezintă interes sub mai multe aspecte. Dincolo de faptul că acesta se află într-o strînsă relație cu celelalte texte calvino-române din secolul al XVII-lea, cu implicații inclusiv culturale[3], o analiză oricît de superficială a limbii textului acestui catehism ne va dezvălui un material lingvistic extrem de bogat—sub aspect fonetic, morfologic și lexical. Or, acest aspect a fost insuficient valorificat pînă astăzi, deși un asemenea demers ar putea contribui la configurarea limbii române vechi din secolul al XVII-lea sau, în orice caz, a graiurilor ariei subdialectale sud-vest ardelenești căreia îi aparține textul vizat.

Dincolo însă de disponibilitatea și de potențialitatea sa dialectologică, catehismul din 1648 se remarcă și sub aspect traductologic. De altminteri, o serie de particularități lingvistice care caracterizează acest

*Adresă de corespondență: *enikopaldr@gmail.com*.

[1]Pentru prima dată, acesta intră în atenția cercetătorilor în urma unor fragmente excerptate din *Crezul*, publicate de Hasdeu (1879, p. 725–727), și de Gaster (1891, p. 124), unele fragmente din catehism regăsindu-se și în Nădejde (1886, p. 161, 379, 380). Apoi, textul este catalogat și în bibliografii vechi românești (BRV I, sub 53, p. 160–164) sau româno-ungurești (BRU, sub 167, p. 81) și maghiare (RMK I, sub 803; RMK II, sub 683; Veress, 1910, p. 159; vezi și RMNY III, sub 2212). Pe lîngă aceste inventarieri, catehismul lui Fogarasi este amintit în treacăt și în volumele dedicate istoriei limbii, literaturii, și/sau bisericii românești, precum în: Philippide (1888, p. 51, 75); Sbiera (1897, p. 106); Marienescu (1902, p. 115); Iorga (1904, p. 144–145; 1928, p. 302) etc. Valorificarea acestuia din perspectivă lingvistică se lasă, însă, așteptat. Un real progres, în acest sens, este făcut abia în 1942, cînd apare prima și, după știința noastră, singura ediție a acestui text, întocmită de Tamás Lajos. După această ediție, catehismul din 1648 iarăși pare abandonat, cu excepția unor trimiteri din istorii ale limbii și/sau ale literaturii românești. Dintre acestea, merită menționate, de pildă, unele observații asupra unor aspecte lingvistice în Gheție (1975, p. 305–309).

[2]Catehismul era propus pentru întrebuințări „în aceste două locuri cu deosebire, în Lugoș și în Caransebeș pentru școlele de religia creștinéscă și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo”, așa cum afirmă însuși autorul la p. 5 a *Prefeței* cărții (Tamás, 1942, p. 44, trad. rom. în BRV I, p. 163).

[3]Astfel, de pildă, textul a fost tipărit cu litere latine și cu ortografie maghiară, ceea ce nu este deloc inedit, ci reprezintă „expresia unitară a unei mișcări literare și religioase [calvine]” (Pantaleoni, 2007, p. 55), dezvoltată în zonele Banat-Hunedoara între secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

text decurge, direct sau indirect, tocmai din faptul că el este o traducere. Mai mult decît atît, alături de problemele generale care survin în cazul oricărui produs al unei asemenea îndeletniciri, textul prezintă și unele probleme specifice datorită (și) faptului că el reprezintă rezultatul traducerii directe a unei versiuni bilingve. Nu ne propunem să insistăm aici asupra diferențelor dintre o traducere efectuată pe baza a două sau a mai multe surse și o traducere care se edifică urmărind un singur text (vezi și Arvinte & Gafton, 2007, p. 27). Dorim să menționăm, totuși, faptul că, în cazul unei asemenea situații, în care se găsește și traducerea lui Fogarasi, sporește nu numai polivalența demersului întreprins (a actului traducerii, atît la nivelul receptării/interpretării textului-sursă, cît și la nivelul producerii textului-țintă), ci și complexitatea textului produs.

Sursa traducerii *Catehismului* lui Fogarasi o constituie o versiune latino-maghiară a catehismului de la Heidelberg. Această versiune bilingvă a *Catechismus Religionis Christianæ* a cunoscut mai multe ediții, printre care în 1636, 1639, 1643, 1647, dar și ediții ulterioare. Textul lui Fogarasi se bazează, probabil, fie pe ediția din 1643, fie pe cea din 1647, eventual pe cea din 1639 (vezi și Tamás 1942, p. 11, 129). De altminteri, edițiile din 1639, 1643 și 1647—cea din urmă constituind o retipărire fidelă a edițiilor anterioare (cf. RMNY III, sub 2167, RMK II, sub 672, RMK I, sub 790)—sînt aproape identice, astfel încît stabilirea exactă a ediției-sursă a textului lui Fogarasi este greu de făcut[4]. Pentru stabilirea textului de bază latino-maghiar, se pot invoca două puncte de sprijin: unul formal, atît traducerea românească, cît și versiunea latino-maghiară conținînd 77 de întrebări și răspunsuri; și unul stilistic, textul lui Fogarasi prezentînd numeroase maghiarisme, inclusiv împrumuturi culte, preluate direct din sursă, precum și o serie de calcuri după maghiară.

Cum este și firesc, textul românesc nu reproduce, în mod fidel și integral, nici textul latin, nici pe cel maghiar, modalitățile de întrebuințare și de îmbinare a celor două surse fiind mult mai variate. Astfel, traducerea românească prezintă porțiuni care pot fi atribuite, cu certitudine, fie versiunii maghiare, fie celei latine, dar și segmente care arată o compilație a celor două modele sau o eliberare de ambele, secvența respectivă edificîndu-se, în mod independent de surse, prin contribuția personală a traducătorului care, pe alocuri, depășește chiar și atribuțiile unui traducător, în sensul strict al cuvîntului.

Cu toate soluțiile virtual oferite de existența celor două surse, luat în ansamblu, textul românesc se edifică prin contribuția inegală a celor două texte-sursă, modelul maghiar arătîndu-se a fi mult mai prezent în rezultatul traducerii decît cel latinesc. Faptul că Fogarasi întrebuințează preponderent sursa maghiară poate fi susținută prin numeroase „mărci ale traducerii”[5], cu alte cuvinte, printr-o serie de indicii care

[4]Unele diferențe se constată la nivelul numerotării citărilor din textele biblice. Spre exemplu, sub 12/8, Fogarasi face trimitere la ***Gen.* 2. v. 1**, pe cînd, în edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643, citarea este din ***Gen.* 2. 17**. La fel, sub 12/18, Fogarasi menționează ***Matt.* 6**, iar edițiile din 1639 și 1643 amintesc ***Matth.* 6. 12**. În mod asemănător, sub 28/16, textul românesc menționează doar ***Act.* 2.**, pe cînd edițiile din 1639 și 1643 amintesc ***Act.* 2. 39**. Un alt caz avem sub 16/3, unde trimiterea se face la ***Act.* 4. v. 13**, spre deosebire de versiunile latină și maghiară a edițiilor din 1639 și 1643, în care se citează din ***Act.* 4. 12**. Asemănătoare este și situația sub 18/20, unde trimiterea se face la ***Luc.* 23. v. 13**, pe cînd, în textele latinesc și unguresc din 1639 și 1643, citarea se face din ***Luc.* 23. v. 13. 14**. O altă diferență se constată sub 29/12, unde Fogarasi notează ***Matt.* 20. v. 26. 27. *1. Cor.* 10. v. 16.**, iar versiunile latină și maghiară din edițiile din 1639 și 1643 înregistrează ***Matth.* 26. v. 26. 27. *1. Cor.* 10. 16**. O altă inadvertență găsim sub 16/19, unde fragmentul pus în atenția cititorului este ***Rom.* 8**, pe cînd, în sursa latină din 1643, se notează ***Rom.* 8. 34**, iar, în cea maghiară, ***Rom.* 8. 14**. La fel, sub 22/18, Fogarasi menționează ***Matt.* 16. v. 19**, pe cînd versiunile latinească și maghiară din 1643 amintesc ***Matth.* 16. 18**. În mod asemănător, sub 39/7, Fogarasi notează ***Prov.* 30. v. 9.**, iar versiunile latină și maghiară din edițiile din 1639 și 1643 înregistrează ***Prov.* 30. v. 8. 9.** (cea latină), respectiv ***Prov.* 30. 8. 9.** (cea maghiară). La fel, sub 39/15, textul românesc citează din ***Ephes.* 4. v. 24.**, pe cînd edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643 citează din ***Eph.* 4. 25**. Tot astfel, sub 43/16, Fogarasi citează ***Psal.* 143**, iar edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643 trimit la ***Psal.* 143. 10**. În mod asemănător, sub 45/4, textul românesc notează ***Psal.* 143**, iar edițiile din 1639 și 1643 înregistrează ***Psal.* 143. 10** (vers. lat.), respectiv ***Psalm.* 143. 10** (vers. mgh.). Însă, în asemenea cazuri, este destul de greu a trage concluzii neechivoce, întrucît unele dintre aceste deosebiri s-ar putea datora, bunăoară, și neatenției traducătorului, eventual, unor greșeli de tipar, mai ales avîndu-se în vedere faptul că citările nu fac trimiteri la cu totul alte locuri, micile diferențe fiind observabile doar privind numerele versiunilor citate, uneori ușor confundabile, sau privind lipsa unor numere ce putea rezulta (și) în urma omiterii conștiente a autorului, urmărind, eventual, scopuri de economie. De aceea considerăm că acestea, singure, nu pot constitui o dovadă absolută a întrebuințării ediției din 1647.

[5]Asupra indiciilor care pot funcționa drept „mărci ale traducerii”, cu aplicație pe textul Paliei, vezi și în Arvinte & Gafton

arată, în mod indiscutabil, urmărirea textului maghiar, întrucît acele elemente ale textului românesc nu au corespondent în textul latin, dar redau exact ceea ce apare în textul maghiar. Printre aceste mărci ale traducerii figurează: împrumuturile culte preluate direct din sursa maghiară și calcurile maghiare care apar ca o replică imediată la textul de tradus, tiparele morfo-sintactice care redau modelul maghiar, unele nume proprii, unele citări biblice, precum și inserturile și omisiunile, cele din urmă constituind, în continuare, principala noastră preocupare.

2. Statutul inserturilor și al omisiunilor în textul lui Fogarasi

Urmărind pas cu pas traducerea românească, respectiv versiunea maghiară, pe de o parte, și cea latinească, pe de altă parte, întîlnim numeroase situații în care Fogarasi inserează în textul lui sau omite din acesta anumite cuvinte, sintagme sau segmente de dimensiuni mai reduse față de unul dintre textele-sursă întrebuințate sau de ambele. În mod firesc, funcționalitatea acestor inserturi și omisiuni se prezintă în mod diferit de la caz la caz. Astfel, prin inserturile și omisiunile independente de versiunile-sursă, de pildă, traducătorul român își atribuie, pe anumite porțiuni, roluri care depășesc actul traducerii, apropiindu-se de nivelul unui *act de creație*. Față de acestea, inserturile și omisiunile operate de Fogarasi care se regăsesc într-una dintre versiunile-sursă, dar lipsesc din cealaltă, funcționează ca *mărci ale traducerii*. În esență, deosebirea dintre cele două categorii de inserturi și omisiuni privește, într-un caz, asumarea, pe moment, a unor libertăți în ciuda constrîngerilor formale și de conținut, impuse de surse, iar, în celălalt caz, servilismul față de unul dintre modele.

2.1. Inserturile și omisiunile independente de sursele întrebuințate

În ansamblu, textul lui Fogarasi se edifică plasîndu-se între imitație și creație. La nivel microstructural, însă, și una și cealalta pot fi surprinse, uneori, în mod destul de evident. Situațiile în care traducerea românească se plasează în sfera creației pot fi ilustrate, printre altele, de inserturile și omisiunile executate în mod independent atît de textul-sursă maghiar, cît și de cel latin.

2.1.1. Inserturi independente de surse

De regulă, inserturile au menirea de a oferi lămuriri cu privire la anumite sensuri întîlnite în textul de tradus, unele dintre acestea apărînd în contextul unor termeni de origine maghiară. O asemenea situație întîlnim în: „semeliuri ***sau obraze***” (14/12–13)[6], cf. mgh. *személyek*, cf. lat. *personæ*. În acest caz, împrumutul cult de origine maghiară *semeliuri* ‘persoane’, preluat direct din sursa maghiară (cf. mgh. *személyek* ‘id.’), putea să-i fi părut lui Fogarasi mai puțin familiar publicului căruia îi era destinat catehismul, drept pentru care introduce pasajul lămuritor. Tot ca un insert cu rol explicativ funcționează și termenul subliniat în: „bătăi ***sau bintetluială***” (12/2), cf. mgh. *büntetések*, cf. lat. *pœnis*, de data aceasta, însă, introducerea tocmai a maghiarismului vine în ajutorul lămuririi unui sens posibil calchiat după maghiară, regăsit în *bătaie* ‘pedeapsă (divină)’[7]. Un calc după maghiară este explicat și în adaosul suplimentar în: „a ne ține ***sau ne ispăsi***” (16/5–6), cf. mgh. *megtartatnunk*, cf. lat. *servati*. Aici termenul de origine slavă, introdus de Fogarasi, pare a servi la elucidarea sensului cu care se încarcă verbul *a (se) ține* ‘a (se) mîntui’, în urma calchierii mgh. *megtart* ‘a ține’.

Introducerea unui cuvînt sau a unei sintagme în traducerea românească răspunde, pe de o parte, nevoii de a oferi lămuriri, clarificări pentru sensurile termenilor întrebuințați, datorîndu-se, probabil, unor considerente lingvistice, precum în exemplele arătate mai sus. Pe de altă parte, însă, există și situații în

(2007, p. 52–188).

[6] Citatele sînt redate arătîndu-se pagina/rîndul textului catehismului. În ediția lui Tamás (1942), paginile nu sînt segmentate în rînduri. Astfel, numerotarea rîndurilor ne aparține.

[7] Este interesant faptul că Fogarasi nu întrebuințează nicăieri substantivul *pedeapsă* și nici verbul *a pedepsi*. Echivalentele acestora sînt maghiarismele *bintetluială* și a *bintetlui*, respectiv *bătaie*. Cu acest sens, cel din urmă se notează, în același context, și în catehismul din 1656: „a păți ***bătae*** și biciu” (Barițiu, 1879, p. 35). Cu înțelesul arătat, termenul *bătaie* are mai multe ocurențe în textul lui Fogarasi, printre care în: „nu va lăsa fără ***bătaie***” (34/1–2), cf. mgh. *büntetés*, cf. lat. *impunitum*, corespunzînd pasajului: „nu va lăsa... ***necercatŭ***” din celălalt catehism (Barițiu, 1879, p. 44).

care introducerea unor termeni suplimentari, în contexte în care apar și sinonimele lor, nu se motivează din rațiuni strict lingvistice, cuvintele pe care le însoțesc fiind perfect funcționale și frecvent întîlnite în epocă, și, prin urmare, neimpunînd, în mod necesar, pasaje lămuritoare. Asemenea cazuri întîlnim în: „chemi ***au numești***" (17/5), cf. mgh. *nevezed*, cf. lat. *appellas*; „vestiți ***sau pomeniți***" (30/4–5), cf. mgh. *hirdessétek*, cf. lat. *annuntiate*; „certare ***sau vrava*** a Bisericii Sfînte" (30/24), cf. mgh. *fenyíték*, cf. lat. *disciplina*; „să nu supere, ***sau nu dosădească***" (39/3–4), cf. mgh. *meg ne nyomoritsa*, cf. lat. *opprimat*; „Înălția ***sau Măria*** a lu Dumnedzeu din cer" (41/22–23), cf. mgh. *Istennek mennyei felsége*, cf. lat. *cœlesti majestate Dei*; „fericăciune ***sau lauda***" (45/23), cf. mgh. *dicsőség*, cf. lat. *gloria*; „bintetluială de o vreme ***sau trupească***" (12/3) (12/2–5), cf. mgh. *ideig való büntetésekre*, cf. lat. *temporalibus pœnis*. În aceste situații, nu este exclus ca inserturile respective să reflecte (și) încercările autorului de a nuanța exprimarea, alternarea diverselor lexeme echivalente urmărind, deci, finalități inclusiv stilistice.

Traducerea românească înregistrează și inserturi care nu se datorează, în mod necesar, unor considerente strict lingvistice și nici nu urmăresc scopuri stilistice, ci reflectă, mai degrabă, opțiuni ale traducătorului. Spre exemplu, un termen negăsit în sursele latină și maghiară, introdus de Fogarasi, întîlnim în: „Trei sînt în cer... Tatăl, ***Fiul***, sau cuvîntul, și Duhul Sfînt" (14/15–16), cf. mgh. „Hárman vagynak az égben... az Atya, az Ige, és a' Szent Lélek", cf. lat. „Tres sunt qui in cœlo... Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus". Tot așa, la sfîrșitul *Crezului*, Fogarasi introduce termenul *amen* 'amin' (13/24), lucru interesant din moment ce această interjecție nu apare nici în textul latin, nici în cel maghiar în segmentul respectiv.

Pe lîngă acestea, se găsesc și unele fragmente de texte ungurești și latinești, încorporate în traducerea românească, fără ca acestea să apară în versiunile-sursă. Astfel, formula latinească „Gloria Deo. Venia Reo", cu care se încheie textul propriu-zis al catehismului (al celor 77 de întrebări și răspunsuri), este urmată de formula maghiară „Dicsőség Istennek. Bocsánat a' bűnösnek" (46/9–10). De asemenea, formulele de încheiere a traducerii lui Fogarasi sunt redate în limba maghiară: „Vége" (48/11), respectiv în limba latină: „Soli gratias tibi, o gratiose Deus" (48/12–13).

2.1.2. Omisiuni independente de surse

Există și cazuri în care Fogarasi omite anumite cuvinte care se regăsesc atît în versiunea latinească, cît și în cea maghiară. Un asemenea caz întîlnim în: „acel un Dumnedzeu de vecie" (14/13–14), cf. mgh. „amaz egy ***igaz*** örökké való Isten", cf. lat. „unus ille ***verus*** et æternus Deus". În mod asemănător, traducătorul omite un termen în: „El dă tutrora vieață și toate" (15/18–19), cf. mgh. „Ő ád mindeneknek életet ***és lehelletet*** és mindeneket", cf. lat. „Ipse dat omnibus vitam, ***et halitum***, et omnia". Același fenomen se observă și în: „Cum după această vieați voi avea fericăciune deplină" (26/6–7), cf. mgh. „Hogy ez élet után tellyes ***és tökélletes*** boldogságom lészen", cf. lat. „Quod post hanc vitam plena ***perfectaque*** beatitudine potiar". La fel, Fogarasi omite o sintagmă regăsită în textele-sursă în: „De la răsăritul soarelui lăudat fie Numele Domnului" (42/11–12), cf. mgh. „Napkelettől fogván ***mind nyugatiglan*** dicséretes légyen az Vrnak neve", cf. lat. „Ab ortu solis ***usque ad occasum eius*** sit laudatum nomen Iehova". Este însă greu a spune dacă asemenea omisiuni reprezintă asumarea deliberată a unor libertăți sau ele se datorează, eventual, neatenției.

În unele cazuri, însă, omiterea unei porțiuni care se regăsește în sursele latină și maghiară face ca textul românesc să devină destul de obscur, precum în: „Că pre acela care păcat nu știa prentru noi să fim în el dereptate a lu Dumnedzeu" (23/17–19), cf. lat. „eum enim, qui non noverat peccatum, ***propter nos peccatum fecit***, ut nos essemus in eo justitia Dei", cf. mgh. „Mert azt a' ki bűnt nem tudott vala, ***mi érettünk bűnné tövé***, hogy mi lennénk Isten igazságává ő benne".

2.2. Inserturi și omisiuni ca mărci ale traducerii

Deși textul latin este și el prezent în produsul final al traducerii românești, există numeroase situații în care textul românesc urmărește, fie la nivel formal, fie sub aspectul conținutului, versiunea maghiară. Printre indiciile de identificare a sursei maghiare figurează (și) inserturile și omisiunile observabile în textul românesc, pe de o parte, și în textul-sursă maghiar, pe de altă parte, nefiind regăsite, însă, în versiunea latinească. În mod firesc, faptul că textul românesc se supune, exclusiv sau preponderent, influenței sursei

maghiare se poate susține cu certitudine doar în și pentru segmentul de traducere care înregistrează aceste indicii.

2.2.1. Tipologia inserturilor efectuate după sursa maghiară

În mod firesc, calitatea de *insert* al unor cuvinte, sintagme etc. regăsite în textul românesc, pe de o parte, și în sursa maghiară, pe de altă parte, se datorează diferențelor observabile între cele două versiuni-sursă (maghiară și latinească) ale traducerii. Inserturile românești care redau întocmai modelul maghiar, ele lipsind din cel latin, îndeplinesc diverse funcții la nivelul construcției și al structurării textului românesc. Astfel, în cadrul inserturilor, putem distinge unele subclase, precum: inserturi afective, discursive, sintactice, respectiv lexicale-explicative.

2.2.1.1. Inserturi afective

În categoria inserturilor afective putem include acele secvențe care au o funcție mai degrabă fatică și un rol stilistic, fiind regăsite în interogații retorice, în formulări cvasi-hiperbolice sau în construcții iterative care urmăresc tiparul de expresie și modelul de construcție a discursului oferit de sursa maghiară.

Un asemenea exemplu îl constituie inserarea adverbului interogativ *oare*, redînd mgh. *vallyon* cu același sens și funcție, în: „***Oare*** de unde izvorăște aceea credință?" (26/14–15), cf. mgh. „Honnan származik ***vallyon*** az a hit?", cf. lat. „Unde hace fides proficiscitur?"; sau în: „***Oare*** de unde este năravului omenesc atare mare sdrobitură?" (11/6–7), cf. mgh. „Honnan vagyon ***vallyon*** az emberi természetnek ilyen nagy romlotsága?", cf. lat. „Unde existit hæc naturæ humanæ pravitas?". În secvența din urmă, prezența sursei maghiare poate fi surprinsă și în sintagma: „***atare mare*** sdrobitură" care corespunde formulării maghiare „***ilyen nagy*** romlotsága", ambele încorporînd un determinant menit să accentueze, să intensifice amploarea fenomenului descris. Față de acestea, textul latin nu înregistrează nici un termen cu rol intensificator, situația descrisă fiind redată doar prin substantivul „pravitas".

Un rol intensificator au și expresiile care redau modelul maghiar în: „***Numai singur*** prin credința a lu Isus Hristos, ***în atîta***, cum fără de toată destoinicia a mea, ***curat numai*** din meserere a lu Dumnedzeu mi se destoinicește mie făcătura de destul cu plin" (23/22–24/2), cf. mgh. „***Csak egyedül*** a' Jesus Christusban való hit által, ***el annyira***, hogy minden én érdemem nélkül, ***csupán csak*** az Istennek irgalmasságából tulajdonítassék és ajándékoztassék énnékem.... tökélletes elégtétele", cf. lat. „Sola fide in Jesum Christum, adeo ut sine ullo meo merito, ex sacra Dei misericordia, perfecta satisfactio... mihi imputetur ac donetur".

Cu efecte stilistice se utilizează și avertismentul formulat prin construcția iterativă în: „Din poamele pomului științului binelui și al răului să nu mănînci că oare în ce zi vei mînca ***cu moartea morții vei muri***" (12/8–10), cf. mgh. „Az jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél, mert valamely napon abban ejéndel ***halálnak halálával halsz meg***", cf. lat. „De fructu arboris scientiæ boni et mali, de isto ne comedas, nam in quo die comederis de eo, utique *moriturus es*". Cu toate că expresia aparține tradiției biblice, ea fiind de origine ebraică, preluată, apoi, și în celelalte limbi în care s-a tradus *Biblia* (cf. și lat. *morte morieris*, *morte morietur*), prezența acesteia în textul românesc acolo unde este prezentă în modelul unguresc, lipsind, însă, din versiunea latină, se datorează, probabil, influenței textului-sursă maghiar.

Tot o funcție mai degrabă stilistică au și construcțiile iterative construite după modelul maghiar, în: „Nu nici dintr-o parte ce mai tare ***din zi în zi*** datoriile noastre ***mărindu-le mărim***" (12/15–17), cf. mgh. „Semmi részből nem: sőt inkább ***naprol napra*** adosságunkat ***öregbitten öregbittyük***", cf. lat. „Nulla ex parte: quin etiam debitum, in singulos dies, augemus".

Nu este exclus nici ca pasajul care redă rugăciunea *Tatăl nostru* să fi urmărit modelul maghiar, întrucît traducerea românească înregistrează construcția iterativă regăsită și în versiunea maghiară a acestui text, în: „Că-i a ta împărăția, puterea, și lauda ***pînă-n vecie, veaculuí***" (41/5–6); sau în: „pînă în ***vecie de veac***" (45/11), cf. mgh. „Mert tiéd az ország, a' hatalom, és a' dicsőség ***mindörökkön örökké***", cf. lat. „Quia tuum est regnum, et potentia, et gloria *in secula*"[8].

[8]De altminteri, construcția iterativă se întîlnește și în alte cîteva traduceri românești vechi ale rugăciunii. Astfel, în secolul

2.2.1.2. Elemente cu rol discursiv

O altă categorie de elemente inserate în textul lui Fogarasi care nu se găsește în sursa latinească, dar redau segmente ungurești, o constituie elementele care asigură și/sau întăresc coerența textului la nivel discursiv, fără implicații sintactice propriu-zise. Elementele de acest gen sînt reprezentate, în marea lor majoritate, de clasa adverbelor, dar găsim, printre ele, și unele interjecții și adjective.

Un asemenea insert discursiv întîlnim în: „în atîta cum ***amu*** toți în păcat ne prindem și ne naștem" (11/8–10), cf. mgh. „ugy hogy ***immár*** mindnyájan a' bűnben fogantassunk és születtessünk", cf. lat. „ita ut omnes in peccato concipiamur et nascamur".

O situație asemănătoare o reprezintă introducerea interjecției în secvența: „***Iacă*** în alnicie m-am prins și muma mea în păcat m-a incălzitu-mă în sgăul său" (11/12–14), cf. mgh. „***Ímé*** én álnokságban fogantattam, és az én anyám bűnben melegített engemet az ő méhében", cf. lat. „Enim iniquitate formatus sum, et in peccato fovit me mater mea". De altminteri, segmentul îi poate fi atribuit sursei maghiare și datorită împrumutului de origine maghiară *alnicie* (cf. mgh. *álnokság*, cf. lat. *iniquitate*), calcului după maghiară *a (se) prinde (în...)* 'a concepe, a zămisli' (cf. mgh. *fogantat* < *fog-ni* 'a prinde', cf. lat. *formatus sum*) și prezenței lexemului *zgău* (cf. mgh. *méh* 'id.'), care nu are corespondent în textul latin.

Textul lui Fogarasi înregistrează, cu numeroase ocazii, adverbul *încă*, acesta coresponzîndu-i adverbului *is* 'de asemenea, și, încă' din versiunea maghiară, acestea neavînd, însă, echivalente în versiunea latinească. Astfel, el se întîlnește în: „Cum el în toată vremea vieții lui ***încă***, ce mai tare în vremea morții au pățit-o mînia a lu Dumnedzeu prentru păcatele noastre" (18/6–9), cf. mgh. „Hogy ő tellyes életének idejében ***is ugyan***, de főképpen halálakor, az Istennek a' mi bűneinkért való haragját meg szenyvedte", cf. lat. „Eum toto quidem vitæ tempore, præcipue vero in eius extremo, iram Dei adversus peccata nostra sustinuisse", unde și formularea *ce mai tare* redă expresia mgh. *de főképpen*.

Același insert adverbial se găsește și în: „Căce pui și aceasta ***încă*** lîngă aceea" (20/1), cf. mgh. „Miért teszed ezt ***is*** hozzá", cf. lat. „Cur additur"; „Că ce se pune aceasta ***încă*** lîngă aceea" (21/3), cf. mgh. „Miért tétetik ez ***is*** hozzá", cf. lat. „Cur additur".

În mod asemănător, acesta se întîlnește în: „Să toate le-ați face ***încă***, carele vouă-s porîncite ***încăși*** aceea dziceți" (25/13–15), cf. mgh. „Ha mindeneket meg cselekedtétek ***is***, a' mellyek nektek parancsoltattanak, ***még is*** azt mondgyátok", cf. lat. „Cum feceritis omnia quæ præcepta sunt vobis, dicite". La fel, adverbul apare ca un insert în: „Adevăr zic vouă cum orice veți lega pre pămînt îi vor fi legate în cer ***încă***, și orice veți dezlega pre pămînt dezlegate vor fi și în cer ***încă***" (31/4–7), cf. mgh. „Bizony mondom ti néktek: Hogy valamiket meg köténdetek e' földön, meg lesznek az égben ***is*** köttetve, és valamiket meg oldozándotok e' földön, meg lesznek oldattatva az égben ***is***", cf. lat. „Amen dico vobis: Quæcunque ligaveritis in terra, erunt ligata in cœlo, et quæcunque solveritis in terra, erunt soluta in cœlo", unde sursa maghiară pare să-și fi exercitat influența și asupra selecției prepoziției din sintagma: „***pre*** pămînt", cf. mgh. „föld***ön***", cf. lat. „***in*** terra".

Insertul adverbial *încă* cunoaște și alte ocurențe, precum în: „Cum noi cu viața necertătoare a noastră pre alții ***încă*** să dobîndim lu Hristos" (31/20–22), cf. mgh. „hogy a' mi feddhetetlen életünkel egyebeket ***is*** a' Christusnak meg nyerjünk", cf. lat. „ut vitæ nostræ integritate alios Christo lucrifaciamus"[9]; „Să

al XVI-lea, ea este înregistrată în *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici (1593): „în veczij vecilor" (Gaster, 1891, p. 39), respectiv într-un fragment de text din *Codicele Todorescu*: „di veci-/e veculuí" și „ve-/cie vécu[lu]i" (Drăganu, 1914, p. 229). De asemenea, formularea se regăsește și în catehismul calvinesc din 1656: „véciĭ de vécŭ" (Bariţiu, 1879, p. 48, 49). În cazul textului din urmă, nu este exclus ca această construcție să i se datoreze—asemenea textului lui Fogarasi—influenței sursei maghiare, din moment ce catehismul din 1656 pare să fi avut la bază aceeași versiune latino-maghiară a catehismului ca și cel dintîi (vezi și Drăganu, 1922, p. 164; Juhász, 1940, p. 192; Tamás, 1942, p. 10–15, 129, 131). Însă, nu este exclus nici ca asemenea formule să reflecte, eventual, o anumită versiune, cît de cît fixată sau „canonizată", proprie cultului calvinesc, cu alte cuvinte o tradiție proprie versiunilor calvine ale acestei rugăciuni. Pentru diferitele versiuni românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* vezi și Niculescu (2006–2007, îndeosebi p. 48–72).

[9]De altminteri, acest segment cuprinde și un calc după maghiară: *necertătoare* 'neprihănit', cf. mgh. *feddhetetlen* (*megfedd-ni* 'a certa' + *–etlen* 'sufix negativ'), cf. lat. *integritate*.

cerem mila ***încă*** a Duhului Sfînt" (40/8), cf. mgh. „a' Szent Léleknek kegyelmét ***is*** kérjük", cf. lat. „gratiam Spiritus Sancti imploremus"; „Unde den toate nevoile numai din meserere a lu Dumnedzeu prentru Hristos ne-au slobozitu-ne, căce ***dară*** trebuiește ***încă*** a face bine?" (31/12–15), cf. mgh. „Holott minden nyavalyás voltunkbol csak az Istennek irgalmasságával a' Christusért szabadíttattunk légyen meg, miért kell ***tehát mégis*** jót cselekednünk?", cf. lat. „Cum ab omnibus miseriis sola Dei misericordia, propter Christum liberati fimus, quid est, cur bona opera facimus?"; Să iară nu le veți ierta oamenilor păcatele lor, nici Tatăl vostru ***încă*** den cer nu le va ierta vouă greșelele voastre" (44/14–17), cf. mgh. „Ha pediglen ti meg nem bocsátandgyátok az embereknek az ő bűneiket, a' ti mennyei Atyátok ***is*** nem fogja meg bocsátani tinektek a' ti vétkeiteket", cf. lat. „Si autem non dimiseritis hominibus peccata eorum, nec dimittet vobis pater vester peccata vestra".

Un alt insert adverbial întîlnim în: „Domnul omoară și ***iarăşite*** învie, jos pînă la păcură aruncă, și ***iarăşite*** scoate" (20/12–14), cf. mgh. „Az Vr meg öl, és ***ismét*** meg elevenít, a' pokolig alá vet és ***ismét*** fel hoz", cf. lat. „Dominus deducit in inferno, et reducit", unde traducerea românească urmărește și tiparul maghiar cu prefix verbal *alá* 'jos' *vet* 'aruncă'.

Un alt adverb inserat, care redă sursa maghiară, găsim în: „că dreptății a lu Dumnedzeu prentru păcatele noastre nici într-un chip ***aimintrilea*** destul n-are fi putut face" (19/9–12), cf. mgh. „mert az Isten igazságának semmiképpen a' mi bűneinkért ***különben*** eleget nem tehetett volna", cf. lat. „quod justitiæ Dei nullo alio pacto pro nobis peccatis potuit satisfieri". De altminteri, segmentul acesta poartă și alte urme ale sursei maghiare, precum: expresia *nici intr-un chip*, cf. mgh. *semmiképpen*, cf. lat. *nullo alio pacto*, sau calcul după maghiară *a face destul* 'a satisface', cf. mgh. *eleget* 'destul' *tenni* 'a face'.

Tot ca un insert funcționează și adverbul în: „Acele ce cu credința dereaptă vom cere de la el *cu nemica* ***mai*** nu va tăgădui de noi" (41/12–14), cf. mgh. „azokat a' mellyeket igaz hittel ő tőle kérünk *semmivel* ***inkább*** meg nem tagadja tőlünk", cf. lat. „quæ vera fide ab eo petimus, nobis *multo minus* negare".

Un alt insert de natură discursivă îl reprezintă adjectivul subliniat în: „Nu numai vreo ***atare*** cunoscătură" (24/15), cf. mgh. „Nem csak valami ***olly*** isméret", cf. lat. „Est non tantum notitia"; „Cu ***atare*** adaus făgădaș" (29/2–3), cf. „***illyen*** hozzá adatott igérettel", cf. „addita promissione".

2.2.1.3. Inserturi sintactico-frastice: conectori

O subclasă aparte o constituie conectorii inserați în traducerea românească, acolo unde textul latinesc nu înregistrează nici un element de acest fel, avînd, însă, corespondent în sursa maghiară. De altminteri, și aceste elemente se întrebuințează preponderent cu rol discursiv, delimitarea lor de clasa anterioară s-a făcut, însă, în virtutea faptului că, spre deosebire de primele, acestea marchează și diverse tipuri de relații sintactice (de coordonare sau de subordonare) la nivelul propoziției sau al frazei. Aici se pot menționa conjuncțiile, adverbele și pronumele relative, întrebuințate uneori chiar cu valoarea morfosintactică a corespondenților lor ungurești, precum și unele locuțiuni prepoziționale (sau adverbiale).

Astfel, de pildă, conjuncția adversativă *iară* corespunde, de obicei, lat. *autem* și mgh. *pedig*, precum în: „A doua ***iară*** asemenea este către această" (10/22–23), cf. mgh. „A második ***pedig*** hasonlatos ehhez", cf. lat „Secundum ***autem*** simile est huic". Însă, există și cazuri, în care, în textul latin, nu se notează nici un conector, *iară* redînd mgh. *pedig*, precum în: „Care va crede și se va boteza ispăsi-se va, care ***iară*** nu va crede păgubi-se va" (28/7–9), cf. mgh. „A' ki hiend és meg keresztelkedéndik üdvözül, a' ki ***pedig*** nem hiend, el kárhozik", cf. lat. „Qui crediderit, et baptizatus fuerit, servabitur, Qui vero non crediderit, condemnabitur"; „A doua tablă ***iară*** cu șase porunci aceea învață" (35/19–20), cf. mgh. „A' második [tábla] ***pedig*** hat parancsolatokkal azt [adja előnkben]", cf. lat. „posterior [tabula], sex præceptis, quæ officia...". În alt loc, textul latinesc întrebuințează conjuncția copulativă și nu cea adversativă, așa cum o fac textele românesc și maghiar, în: „Sfînt Paul încă numește pîinea trupul a lu Hristos, păharul ***iară*** chiuzluitura a sîngelui lui cu noi" (29/9–12), cf. mgh. „Szent Pál Apostol is a' kenyeret Christus testének, a' pohárt ***pedig*** az ő vérének velünk való közöltetésének nevezi", cf. lat. „Apostolus Paulus panem apellat communionem corporis Christi, *et* poculum communionem sanguinis eius".

Un alt conector care redă modelul maghiar este *derept însă* care îi corespunde, formal și funcțional,

mgh. *mivel azért*, în: „Cu cît ***derept însă*** destoinici sîntem spre bătăi sau bintetluială de o vreme sau trupească și spre bintetluială de vecie dară este vreo cale prin care cu Dumnedzeu să ne putem împăca?” (12/2–5), cf. mgh. „***Mivel azért*** mind ideig s mind penig örökké való büntetésekre méltók vagyunk, vagyoné tehát valami út az mellyen az Istennel meg békéltessünk?”, cf. lat. „Quoniam igitur temporalibus et æternis pœnis obnoxii sumus, estne via, qua Deo reconciliemur?”, unde se observă și inserția lui *dară*, cf. mgh. *tehát*. Același conector se prezintă ca un insert, redînd, de data aceasta, un alt corespondent unguresc, și în: „***Derept însă*** acela încă ce va naște din tine e Sfînt” (17/22 – 18/1–2), cf. mgh. „***Annakokáért*** az is a’ mi te belőled születik a’ Szent”, cf. lat. „propterea etiam, quod nascetur ex te Sanctum”; „***Derept însă*** uluim în chip de adevăr, cum omul el se îndereptă” (24/10–11), cf. „***Annakokáért*** ezt állattyuk bizonyosképpen, hogy az ember meg igazittatik”, cf. lat. „Colligimus igitur fide justificari hominem”.

Alte situații sînt reprezentate de expresiile și locuțiunile în care intră termenul *chip* și care redau construcțiile ungurești formal echivalente. Astfel, *nici într-un chip* ‘nicidecum’ se înregistrează în: „***Nici într-un chip***: că din năravi sînt plecat spre urăciunea lu Dumnedzeu” (11/2–3), cf. mgh. *semmiképen*, cf. lat. *minime*; „***Nici într-un chip*** nu-l va lăsa” (11/16), cf. mgh. *Semmiképpen nem*, cf. lat. *Nequaquam*; „***nici într-un chip*** aimintrilea destul n-are fi putut face” (19/11–12), cf. mgh. *semmiképpen*, cf. lat. *nullo alio pacto*. Expresia *în ce chip* ‘cum, în ce fel’ se notează în: „***În ce chip*** înțelegi aceasta...?” (20/21), cf. mgh. *Miképpen*, cf. lat. *Quomodo*[10]; „***În ce chip*** trebuiește nouă pre noi să ne purtăm către Dumnedzeu?” (35/17–18), cf. mgh. „***miképpen*** kellessék minékünk magunkat az Istenhez viselnünk”, cf. lat. „quo pacto nos erga Deum geramus”; „***În ce chip*** trebuiește a cere mila a Duhului Sfînt?” (40/16–17), cf. mgh. „***Miképpen*** kell a’ Sz. Léleknek kegyelmét... kérnünk?”, cf. lat. „Quomodo gratiam Spiritus Sancti... debemus petere?”; „***în ce chip*** îngerii fac în cer” (43/11–12), cf. mgh. „a’ ***miképpen*** az Angyalok az égben cselekszenek”, cf. lat. „quemadmodum faciunt Angeli in cœlo”. Tot cu o echivalență formală avem de-a face în cazul expresiei subliniate în: „Și ***în acest chip*** cea Sîmbătă de vecie în această viață s-o încep” (37/9–10), cf. mgh. „és ***ekképpen*** amaz örökké való Szombathot ebben az életben el kezdjem”, cf. lat. „atq. Ita sempiternum Sabbathum in hæc vita exordiar”.

Un alt conector care redă modelul maghiar se înregistrează în: „***Prentru ce ocă*** se chiamă Hristos Fiul unul născut a lui Dumnedzeu?” (16/23–24), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Quam ob causa*; „***Prentru ce ocă*** chemi au numești pre Hristos Domnul nostru?” (17/5–6), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Qua de causa*; „***Prentru ce ocă*** au murit Hristos?” (19/8), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Qua de causa*; consemnat și în varianta *prentru ceastă ocă* (19/9), cf. mgh. *ezokáért*, cf. lat. *propterea*.

Trebuie însă remarcat și faptul că nu în toate cazurile întrebuințarea acestor conectori apare, în mod necesar, ca o replică imediată la sursa maghiară. Se pot invoca și alte considerente pentru apariția lor în textul lui Fogarasi, cel puțin teoretic. Astfel, pe de o parte, unii dintre acești conectori pot reflecta o tradiție premergătoare, aceștia caracterizînd, în general, textele calvino-românești cu care autorul putea fi familiar. Pe de altă parte, deprinderea cu anumite construcții sintactice „străine” se poate menține în stare latentă și pe durata actului traducerii propriu-zise, astfel încît anumite formulări îi puteau rămîne întipărite în mintea traducătorului pe care, apoi, le putea întrebuința, eventual, și fără ca segmentul maghiar să exercite o presiune inevitabilă asupra opțiunii traducătorului. Astfel, cu certitudine deplină se poate susține doar faptul că aceste elemente coincid cu corespondenții lor formali din textul maghiar, cu sau fără corespondenți semantici în versiunea latinească.

Un grad mai ridicat de certitudine oferă acei conectori care preiau, uneori, și valorile morfosintactice ale corespondenților lor ungurești. Un asemenea exemplu îl constituie adverbul relativ *cum*, care adesea corespunde mgh. *hogy*, fiind întrebuințat (și) cu valențele celui din urmă. Astfel, în maghiară conjuncția *hogy* are valoare neutră, ea nefiind specializată pentru un anumit tipar de întrebuințare, cunoscînd aproape nelimitate posibilități de contextualizare, putînd introduce aproape orice fel de subordonată. Spre deo-

[10] În alt loc, formularea redă alte corespondente din textele-sursă: „***În ce chip*** se împart aceste porînci?” (35/14), cf. mgh. *mimódon*, cf. lat. *quomodo*. Cu același înțeles se întrebuințează și expresia *cu ce mod* ‘cum, în ce fel’ în: „***cu ce mod*** să mă slobod eu din toată nevoia mea” (9/23–24), cf. mgh. *mimódon*, cf. lat. *quo pacto*, aceasta fiind înregistrată și în contexte (vezi în 23/20) în care apare și echivalentul lat. *quomodo*.

sebire de aceasta, în română, adverbul relativ *cum* introduce, în mod prototipic, subordonate modale[11]. În mod firesc, adverbul românesc, la rîndul lui, poate introduce și alte tipuri de subordonate, însă, în unele cazuri, acesta corespunde, în mod indiscutabil, conjuncției *hogy*, mai ales atunci cînd textul latin nu consemnează nici un conector. Astfel, *cum* redă mgh. *hogy* în contextele în care acesta se întrebuințează cu sensul 'că', introducînd subordonate completive directe, precum în: „Știm ***cum*** acelora cari îndrăgesc pe Dumnezeu toate sunt spre bine" (9/17–18), cf. mgh. „Tudgyuk ***hogy*** azoknak akik az Istent szeretik, mindenek javukra vagynak", cf. lat. „Novimus, iis qui diligunt Deum, omnia simul adjumento esse ad bonum"; „Cred ***cum*** Tatăl de vecie a Domnului nostru a lu Isus Hristos... mie încă îmi este Tatăl și Dumnedzeu" (15/1–5), cf. mgh. „Hiszem ***hogy*** a' mi Urunk Jesus Christusnak örökké való Attya... énnékem is Istenem és Atyám légyen", cf. lat. „Credo æternum Patrem Domini nostri Jesu Christi... meum quoq, Deum et Patrem meum esse"; „Să știe ***cum*** eu sînt Domnul carele pre ei sfințesc" (37/13–14), cf. mgh. „meg tudnák, ***hogy*** én vagyok az Vr, a' ki őket megszentelem", cf. lat. „scirent, quod ego Dominus sanctificans eos"; „Un lucru fac ***cum*** acele ce mi-s după dos să le uit" (42/22–23), cf. mgh. „Egy dolgot cselekszem ***hogy*** azokat a' mellyek a hátam megett vagynak el felejtvén", cf. lat. „Unum ago, ea quidem, quæ a tergo sunt, obliviscens". În alte cazuri, *cum* se întrebuințează cu sensul 'ca să', introducînd finale, asemenea conjuncției mgh. *hogy*, precum în: „Hristos odată s-au jertfăluit ***cum*** păcatele a mulți să le ia" (16/18–19), cf. mgh. „Christus egyszer megaldoztatott, ***hogy*** sokaknak bűneiket elvenné", cf. lat. „Chritus semel oblatus est, ut multorum peccata tolleret"; „Priveghiați și vă rugați ***cum*** în ispită să nu cădeți" (45/6–7), cf. mgh. „Vigyázzatok és imádkozzatok, ***hogy*** kisértésben ne essetek", cf. lat. „Vigilate et orate, ne intrœatis in tentationem"[12].

Pronumele relativ *ce* este întrebuințat (și) cu sensul 'dar, însă', asemenea conjuncției ungurești *de* 'dar, însă', urmînd, deci, modelul maghiar, mai ales în cazul în care versiunea latinească nu înregistrează nici un conector, precum în: „Au vom via au vom muri ***ce*** a Domnului suntem" (9/14–15), cf. mgh. „Akár éllyünk akár hallyunk, ***de*** az Vréi vagyunk", cf. lat. „Sive vivimus, sive morimus, Domini sumus". Relativul *ce* se notează, cu un alt corespondent semantic maghiar, dar cu același sens adversativ, și în: „Pre Dumnedzeu nicicînd nime n-au văzut, ***ce*** acel Fiul unul născut care este în sînul Tatălui lui, el ne-au povestuit nouă" (16/15–17), cf. mgh. „Az Istent soha senki nem látta ***hanem*** amaz egygyetlen egy szülött Fia, a' ki az ő Attyának kebelében vagyon, beszéllette meg mi nékünk", cf. lat. „Deum nemo vidit unquam: unigenitus ille filius, qui est in sinu Patris, ille nobis exposuit". Pe de altă parte, segmentul pare a urmări modelul maghiar și în topică (vezi „nicicînd nime n-au văzut", cf. mgh. „soha senki nem látta"), respectiv în formularea „Fiul ***unul născut***" care redă perfect construcția mgh. „***egygyetlen egy szülött*** Fia".

Conjuncția *că* este folosită cu înțelesul 'deoarece, fiindcă', în contextul în care versiunea maghiară înregistrează conectorul echivalent, spre deosebire de cea latinească, în care nu se notează nici un conector, precum în: „Nici într-un chip: ***că*** din năravi plecat sunt spre urăciunea lui Dumnezeu" (11/2–3), cf. mgh. „Semmiképpen nem: ***mert*** természet szerént hajlandó vagyok az Istennek... gyülölésére", cf. lat. „Minime. Natura enim propensus sum ad odium Dei". O situație asemănătoare întîlnim în: „Pre trei părți: ***că*** parte de prima este de pre Tatăl Dumnedzeu" (14/3–4), cf. mgh. „Három részekre: ***Mert*** az első vagyon az Atya Istenről", cf. lat. „In tres partes. Prima est de Deo Patre".

Prin urmare, deși fragmentele românești corespund și celor din versiunea latinească, prezența conectorilor semnalați în traducerea românească, cu echivalente în versiunea maghiară, dar lipsind din cea latinească, poate servi drept indiciu al întrebuințării textului-sursă maghiar, eventual al compilației celor

[11] O asemenea situație avem în: „și acum încă așa mă ține, ***cum*** toate să-mi slujească spre ispășenie-mi" (9/11–13), cf. mgh. „és még most is ugy tart, ***hogy*** mindenek az én idvösségemre szolgállyanak", cf. lat. „meque ita conservat, ut omnia saluti meæ servire oporteat", cu toate că, în acest caz, formularea are și valențele unei consecutive . În segmentul citat, urmărirea modelului maghiar poate fi susținută, însă, și prin insertul *încă*, cf. mgh. *még*, respectiv prin construcția sintactică „să-mi slujească ***spre*** ispășenie-mi", cf. mgh. „az én idvösségem***re*** szolgállyanak".

[12] Vezi și alte contexte de echivalare a lui *cum* cu mgh. *hogy*, în: „Aceasta; ***cum*** cu trup cu suflet au voi via au voi muri, eu sunt a Domnului vernic al mieu" (9/6–8), cf. mgh. „Ez, ***hogy*** mind testestől lelkestől, akár élyek, akar hallyak, az én hűséges Uramnak [...] tulajdona vagyok", cf. lat. „Quod animo pariter et corpore, sive vivam, sive moriar, fidissimi Domini [...] sum proprius"; „***Cum*** cu Numele Sfinției sale..." (36), cf. „***Hogy*** az ő Szentséges nevével...", cf. „Ut Sacrosancto ipsus nomine...".

două surse.

2.2.1.4. Inserturi lexicale

Numeroase sînt și situațiile în care prezența unui element lexical, perfect autonom din punct de vedere semantico-funcțional, în traducerea românească, cu un echivalent semantic în sursa maghiară, servește drept indiciu al urmăririi, pe porțiunea respectivă, a versiunii maghiare, cu atît mai mult cu cît sursa latinească nu prezintă nici un lexem corespunzător, formularea, în aceasta din urmă, fiind mai concisă. De regulă, aceste inserturi de cuvinte și/sau sintagme față de textul latinesc funcționează drept pasaje lămuritoare sau note explicative, reflectînd, în același timp, și strădania traducătorului către precizie.

Asemenea inserturi lexematice întîlnim, de pildă, cu ocazia enumerării cărților sacre: „Despre ***ceremoniile*** a Leviților" (7/21–8/1), cf. mgh. „a' levitai ***Ceremoniákrol***", cf. lat. „Leviteus"; „Despre băgătura de samă a ***dihaniei***" (8/2–3), cf. mgh. „a' ***népnek*** megszámláltatásárol", cf. lat. „Numeri"; „Despre duplecătură ***a legiei***" (8/4–5), cf. mgh. „az ***Törvénynek*** meg kettőztetéséről", cf. lat. „Deuteronomium".

Un alt insert datorat urmăririi modelului de construcție a mesajului oferit de sursa maghiară avem în: „Cîte ***lucruri*** trebuiește ție să știi cum cu această veselitură viind, fericată să fie viața ta și moartea ta?" (9/19–21), cf. mgh. „Hány ***dolgot*** kell tenéked tudnod, hogy ez vigasztalással élvén, boldogul lehessen életed és halálod?", cf. lat. „Quot sunt tibi scitu necessariant ista consolatione fruens, beate vivas et moriaris?"[13].

Versiunea latinească este mult mai concisă față de cea maghiară care pare a fi urmărită în: „Ne învață pre noi pre aceea ***Domnul*** Hristos într-o summă la ***Sfînt***[ul] Mathe [Matei] în douăzeci și două ***de părți***" (10/15–17), cf. mgh. „Megtanít minket arra Christus ***Urunk*** egy summában ***Sz.*** Mathénak 22 ***részében***", cf. lat. „Id nos docet Christus Summatim Matth. 22".

Un alt insert se observă în: „De lipsă este, cum au noi ***îns*** să facem destul, au prin altul" (12/6–7), cf. mgh. „Szükség, hogy vagy mi ***magunk*** tegyünk eleget, vagy más által", cf. lat. „Necesse est vel per nos, vel per alium satisfaciamus".

Alte inserturi lexematice întîlnim în: „***Mai mult*** nu sînteți slugi ce feți" (15/7–8), cf. mgh. „Nem vagytok ***többé*** szolgák, hanem fiak", cf. lat. „Non estis servi, sed filii"; „Ce crezi cînd ***aceea*** dzici..." (17/12, 18/4), cf. mgh. „Mit hiszesz mikor ***azt*** mondod...", cf. lat. Quid credis cum dicis..."; „Atunci va zice Craiul acelora cari de ***mîna*** dreaptă vor fi" (21/16–17), cf. mgh. „Akkoron modngya a' Király azoknak a' kik job ***keze*** felől lesznek", cf. lat. „Tum dicet Rex iis, qui ad dextra ipsius erunt"; „Cum toți vernicii îs chiuz și ***partnici*** a lu Hristos" (23/1–2), cf. mgh. „Hogy minden hivek a' Christusnak ... közösi és ***részesi*** légyenek", cf. lat. Quod singuli credentes Christi... communionem habeant"; „Toatele dereptățile noastre îs ca cîrpă necurată ***a muierii***" (25/6–7), cf. mgh. „Minden mi igazságink ollyanok mint a' havas ***aszony*** állatnak tisztátalan ruhája", cf. lat. „Omnes nostræ justitiæ sicut panniculus abjectissimus"; „Care (Hristos) schimba va trupurile smerite a noastre cum cu ***asemenea formă*** să fie către trupul fericat a lui" (25/24 – 26/3), cf. mgh. „A' ki (a' Christus) által változtattya az mi alázatos testünket, hogy ***hasonló formáju*** legyen az ő dicsőséges testéhez", cf. lat. „Qui (Christus) transfigurabit corpus nostrum humile, ut conforme fiat ejus corpori glorioso"; „Așa cureți cum să luați ***dobînda***" (40/13–14), cf. mgh. „Vgy fussatok hogy ***a' jutalmat*** el vehessétek", cf. lat. „Sic currite, ut comprehendatis"; „Fie voia ta: cum în cer așa ***aici*** pre pămînt ***încă***" (40/22–23, 43/6–7), cf. mgh. „Légyen a' te akaratod, miképpen a' menyben azonképpen ***itt*** e' földön ***is***", cf. lat. „Fiat voluntas tua, quemadmodum in cœlo, sic etiam in terra"; „Dăne nouă toate ce mi-s de lipsă ***pre hrana*** acestei vieți" (43/21–22), cf. mgh. „Szolgáltass ki minékünk mindeneket, valamellyek ez életnek ***táplálтatására*** szükségesek", cf. lat. „Suppedita nobis omnia, quæ ad hanc vitam sunt necessaria". De regulă, în aceste cazuri, versiunea latinească este mai concisă decît cea maghiară care oferă mai multe elemente lămuritoare (de ex. sinonime) sau de explicitare și pentru care optează, în cele din urmă, și traducătorul român.

[13]De altminteri, segmentul cuprinde și două calcuri după maghiară: unul de expresie: *veselitură* 'consolare', cf. mgh. *vigasztal–* 'a veseli' *–ás* 'suf. *–itură*'; și unul de semnificat: *a via* 'a se folosi (de ceva), a profita (de ceva)', 'a întrebuința', cf. mgh. *élni* 'a trăi, a via', *élni valamivel* 'a profita (de ceva)'.

Într-un alt caz, formularea românească este concisă ca în textul latin, dar cuprinde un element care trimite (și) la versiunea maghiară, precum în: „înaintea dregătorului ***de afară***" (18/16), cf. mgh. „***külső*** polgári társaságbéli bíró előtt", cf. lat. „coram judice politico".

O notă suplimentară față de textul latinesc, introdusă și în versiunea maghiară, întîlnim în: „Iacă Vergură va prinde în sgăul său, și va naște un făt, și-l va chema acela Immanuel ***aceea e aceea Dumnedzeu cu noi***" (12/24–26), cf. mgh. „Ímé egy szűz fogad az ő méhében és szül fiat és nevezed azt Immánuelnek, ***velőnk Istennek***", cf. lat. „Ecce virgo concipier, et pariet filium, et vocabis nomen eius Immanuel"[14].

În mod asemănător, față de concizia textului latinesc, formularea românească este la fel de detaliată și de explicită ca și în sursa maghiară, în: „Că pre noi din toate păcatele noastre ne slobozește ***și ne ispășește***" (15/25 – 16/1), cf. mgh. „Mert minket minden bűneinkből meg szabadít ***és üdvözít***", cf. lat. „Quia nos salvat ab omnibus peccatis nostris"; „Oarecine numele lui de-a-fietele îl va pomeni ***au îl va numi***" (34/2–4), cf. mgh. „a' ki az ő nevét hijában említi, ***vagy nevezi***", cf. lat. „qui nomen eius vane usurpaverit"; „De pre rugăciune ***au rugare***" (40/15), cf. mgh. „Az imádságrol, ***avagy könyörgésről***", cf. lat. „De Precatione"; „și cum eu încă acelui șirag sunt o parte vie, ***și fi voi pînă în vecie***" (22/16–17), cf. mgh. „és hogy én is annak a' seregnek egygyik élő tagja vagyok, ***és leszek mind örökké***", cf. lat. „meque vivum huius cœtus membrum esse, et mansurum".

O situație interesantă o constituie și prezența determinantului *sfînt*, regăsit, destul de consecvent în traducerea românească, și care se notează doar în versiunea maghiară, nu și în cea latinească, precum în: „Patru Evangheliomuri: ***Sfînt***[ul] Mate[i], ***Sfînt***[ul] Marc[u], ***Sfînt***[ul] Luca și ***Sfînt***[ul] Ioan" (8/7–10), cf. mgh. „Négy Evangeliomok. ***Sz.*** Mattheé, ***Sz.*** Marké, ***Sz.*** Lukácsé és ***Sz.*** Jánosé", cf. lat. „Quatuor Evangelia. Matthæi, Marci, Lucæ, Iohannis"[15]; „carele ***Sfînt*** Paul Apostol din trei Evangeliștii, din ***Sfînt*** Matei, ***Sfînt*** Marc, și din ***Sfînt*** Luca așa citește" (29/14–17), cf. mgh. „***Szent*** Pál Apostol a' három Evangelistákbol, ***Szent*** Mathébol, ***Szent*** Markbol, és ***Szent*** Lukácsbol így olvas", cf. lat. „Quam Apostolus Paulus ex tribus Evangelistis, Matthæo, Marco, et Luca sic recitat"; „Cărți a lu ***Sfînt*** Paul Apostol" (8/13–14), cf. mgh. „A ***Sz.*** Pal Apostol levelei", cf. lat. „Epistolæ Pauli Apostoli" etc. Însă, spre deosebire de exemplele anterioare, aceste inserturi nu sînt atît de reprezentative, întrucît ele pot reflecta și o anumită deprindere premergătoare a autorului, eventual o anumită normă de redare a acestor contexte.

2.2.2. Omisiunile ca mărci ale traducerii

Față de inserturi, omisiunile observabile în textul lui Fogarasi sînt mai puține la număr și ele reprezintă, de regulă, indicii ale întrebuințării sursei maghiare, întrucît lipsa unor elemente din traducerea românească, respectiv din versiunea maghiară se constată față de prezența acestora în versiunea latinească. Cu alte cuvinte, omiterea din traducerea românească a unui cuvînt sau a unei sintagme care se regăsește în versiunea latinească poate reflecta influența textului maghiar, întrucît acel termen sau acea sintagmă nu apare nici în sursa maghiară. O asemenea situație întîlnim în: „Veniți toți la mine cari v-ați ostenit" (10/1–2), cf. mgh. „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok", cf. lat. „Venire ad me omnes, qui fatigati estis ***et onerati***".

În mod asemănător, versiunea latinească cuprinde segmente care nu se regăsesc nici în versiunea maghiară și nici în traducerea românească, ceea ce poate constitui un indiciu al întrebuințării sursei maghiare în acea porțiune a textului, precum în: „Ce era neputere Legiei Dumnedzeu trimise Fiul său prentru păcat, cum îndereptăciunea Legiei în noi să se umple" (12/11–13), cf. mgh. „A' mi az Törvénynek lehetetlen vala, az Isten az ő Fiát el bocsátá az bűnért, hogy a Törvénynek amaz jussa, avagy meg igazítása mi bennünk bé tellyesednék", cf. lat. „Qui legis erat impotentia, Deus suo ***ipsius*** Filio misso, pro peccato, ***condemnavit peccatum in carne***, ut jus ilud legis compleatur in nobis".

[14]De altfel, formularea *aceea e aceea* 'adică, cu alte cuvinte' calchiază expresia mgh. *az az* 'id.', însă, în acest segment, traducătorul o întrebuințează independent de textul-sursă. Cu numeroase alte ocazii, însă, calcul se înregistrează în același context cu echivalentul său formal unguresc *az az*, corespunzînd (și) lat. *hoc est*.

[15]Pe de altă parte, fragmentul românesc înregistrează și pronunțarea ungurească a termenului *evangheliom* (față de *evanghelie*), respectiv a numelor proprii Luca și Ioan, care, în textul românesc, sunt scrise *Lukáts* și *János*.

Atît din punct de vedere semantic, cît și privind concizia, traducerea românească redă segmentul din versiunea maghiară, în: „Care (Isus Hristos) este pus nouă de la Dumnedzeu *mîndrie și descumpărăciune*" (16/13–14), cf. mgh. „A' ki (a' Jesus Christus) tétetett mi nekünk az Istentől *böltseséggé és váltsággá*", cf. lat. „Qui (Christus Iesus) factus est nobis *sapientia* a Deo, ***justitiaque et sanctificatio**, et redemptio*".

O situație asemănătoare găsim în: „Căce au pățit Hristos: *Supt* Pontius Pilatus?" (18/13–14), cf. mgh. „Miért szenvedett a' Christus Pontius Pilatus *alatt*?", cf. lat. „Cur Christus ***sub judice*** Pontio Pilato passus est?".

La fel, în versiunea latinească, segmentul este mai amplu decît în cea maghiară care omite anumite porțiuni, asemenea traducerii românești, în: „El (Mesia) au răbdat dureri prentru hicleniile noastre" (20/10–11), cf. mgh. „Ő (Messias) fájdalommal illettete a' mi álnokságinkért", cf. lat. „Ipse (Messias) dolore ***afficitur a defectionibus nostris***, atteritur ab iniquitatibus nostris".

3. Concluzii

Luate în ansamblu, inserturile înregistrate în *Catehismul* calvinesc din 1648, respectiv omisiunile operate de Fogarasi reflectă o anumită concepție a traducătorului asupra actului traducerii, în general, respectiv asupra funcționalității și a disponibilității celor două surse aflate la îndemîna autorului, în special. În acest sens, se poate spune că, în numeroase cazuri, sursa maghiară se bucură de prioritate, ea devenind predominantă, dacă nu chiar exclusivă, pe anumite porțiuni, față de cea latinească care pare să-i fi servit ca una secundară, suplimentară, eventual, de control. De altminteri, o atare ierarhizare a punerii la contribuție a celor două surse se poate susține și la nivelul macrostructural al întregii traduceri, dovezile oferite de inserturi și omisiuni fiind coroborate cu celelalte mărci ale traducerii, precum împrumuturile culte preluate din textul-sursă maghiar, calcurile după maghiară și alte construcții mai ample sau mai restrînse care urmăresc tiparul morfo-sintactic maghiar. Predilecția față de sursa maghiară s-ar putea explica, eventual, și prin faptul că limba maghiară îi era mai accesibilă traducătorului decît cea latină pe care putea să nu o fi stăpînit decît în mod superficial.

În ceea ce privește statutul inserturilor și al omisiunilor, acestea se prezintă, în textul lui Fogarasi, cu diverse funcționalități care variază de la caz la caz, dar care pot fi grupate în două clase esențiale, reflectînd două nivele de performanță diferite. Astfel, unele reprezintă soluții preponderent imediate care se înscriu în sfera *imitației*, ele fiind rezultatul unor constrîngeri impuse de textul-sursă maghiar. Altele pot fi încadrate în sfera *creației*, ele apărînd în mod independent de ambele surse, în urma unei intervenții individuale a traducătorului. Atît primele, cît și cele din urmă puteau urmări, pe de o parte, inteligibilitatea, traducătorul avînd în vedere, în primul rînd, receptorul căruia i se adresează și, pe de altă parte, îmbogățirea și nuanțarea exprimării, în limitele oferite de nivelul de competențe al emițătorului și al receptorului, dar și de disponibilitățile limbii române vechi. De asemenea, unele dintre aceste inserturi și/sau omisiuni reflectă o opțiune deliberată și asumată a autorului, altele ar putea fi atribuite (și) unor „scăpări", cu alte cuvinte, unor cauze care scapă de controlul conștientului, determinate, eventual, de natura bilingvă a traducătorului.

În mod cert, cauza principală a majorității inserturilor și omisiunilor întîlnite în textul lui Fogarasi o constituie diferențele observabile între cele două surse întrebuințate, maghiară și latină. Însă, ceea ce ni se prezintă interesant este faptul că traducerea lui Fogarasi nu consemnează inserturi care urmăresc exclusiv sursa latinească, ele negăsindu-se în cea maghiară, și nici omisiuni care s-ar datora exclusiv versiunii latine, în sensul că versiunea maghiară ar cuprinde ceva în plus față de textele latin și român. În toate cazurile, inserturile și omisiunile sînt fie independente de ambele surse, fie determinate de sursa maghiară.

Constatările care s-au făcut cu privire la cazul particular al textului analizat ar putea fi valorificate și din perspectivă diacronică, urmărindu-se traducerile românești premergătoare și/sau ulterioare ale catehismului de la Heidelberg care au dus la configurarea variantei românești relativ consacrate a acestuia. De asemenea, un real interes ar putea prezenta (și) urmărirea paralelă a catehismului calvinesc din 1648 cu cel din 1656, întrucît cele două traduceri par să fi avut la bază aceeași versiune latino-maghiară a catehismului

de la Heidelberg. Un asemenea studiu comparativ ne-ar putea furniza mai multe informații cu privire la criteriile care au guvernat opțiunile vechilor traducători ai catehismului în discuție, dar și cu privire la considerentele care au determinat utilizarea, integrală sau parțială, a unui anumit izvor.

Bibliografie

A. Texte și ediții de texte

Bariţiu, G. (1879). *Catechismulu calvinescu impusu clerului și poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. și II., transcrisu cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1656, insocitu de una escursiune istorica și de unu glosariu de Georgiu Baritiu*, Sibiu.

Catechismus Az az; A' kereſztyéni Valláſnak és Hûtnek Rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatot ſzentirásbeli bizonyſágokval meg erôsittetet ſummája avagy veleje. Mellyet Deák és magyar nyelvbôI Oláh-nyelvre forditot. Fogarasi Istvan. Lugoſi már az igaſságot rész szerint meg-iſmet Olah Magyar Eccleſiának lelki Páſztora. [...] Feiervarat Nyomtattatott. Braſsai Major Márton által 1648. Esztendőben // Catechismus / Aceea e aceea; Summa sau Măduva a uluitei și a credinței creștinești, cuprinsă în întrebări, și răspunsuri scurte; și cu adevărături din scriptura svântă. Catechiſmus Latino, Ungarico, Walchicus Translatus opera ac Studio Stephani Fogaraſi Symmiſtae Oppidi Lugas, Anno 1647 die 18, Decembri [...], în ediția: Tamás, L. (1942). *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, p. 43–65.

Catechismus Religionis Christianae compendiosè propositus, & sacrarum literarum testimoniis confirmatus. Ex ore infantium et lactentium disposuisti laudem. Psal. 8.3. Matth. 21.16. Albæ Jvliæ. M. DC: XXXXIII [1643] // *Catechismus Az az; A' keresztyeni vallásnak és hütnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott, szent irásbéli bizonyságokkal megh erössittetett summája, avagy veleje. A' még szólni nem tudó és csecsszopo gyermecskéknek szájokbol rendelted véghez vinni a' te dicseretedet. Psal. 8.3. Matt. 21.16. Fejér Váratt.* M. DC. XXXXIII. [1643], în ediția princeps din Biblioteca Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Könyvtára) [online]. Vezi și edițiile: *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XLVII [1647] și *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XXXIX [1639].

Gaster, M. (1891). *Chrestomatie română. Texte tipărite și manuscrise [sec. XVI-XIX], dialectale și populare*, cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez de M. Gaster, vol. I, *Introducere, gramatică, texte [1550–1710]*, Lepizig–Bucurescĭ.

Hasdeu, B. P. (1879). *Cuvente den bătrâni, vol. II, Cărțile poporane ale Românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*, București.

B. Cărți de bibliografie veche

BRV I = Bianu, I. & Hodoș, N. (1903). *Bibliografia românéscă veche 1508–1830*, tomul I, 1508-1716, Ediţiunea Academiei Române, Bucuresci, 1903.

BRU = Veress, A. (1931). *Bibliografia română-ungară*, volumul I, *Românii în literatura ungară și ungurii în literatura română (1473–1780)*, București, 1931.

Veress, E. (1910). *Erdélyi régi oláh könyvek 1544–1711* (10 szövegképpel), în „Erdélyi Múzeum", an V, 1910, vol. XXVII, p. 142–176.

RMK I = Szabó, K. (1879). *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.

RMK II = Szabó, K. (1885). *Régi Magyar Könyvtár*, vol. II, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvû hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.

RMNY III = Heltai, J., Holl, B., Pavercsik, I. & Vásárhelyi, J. (2000). *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, vol. III, Akadémiai Kiadó, Budapest.

C. Lucrări de referință

Arvinte, V. & Gafton, Al. (2007). *Palia de la Orăștie (1582). II. Studii*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza," Iași.

Drăganu, N. (1914). *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București.

Drăganu, N. (1922). *Cea mai veche carte rákóczyană*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", I, 1921–1922, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul".

Gheție, Ion. (1975). *Baza dialectală a limbii române literare*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.

Iorga, N. (1904). *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București.

Iorga, N. (1928). *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, vol. I, Editura Ministeriului de Culte, București.

Juhász, I. (1940). *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár.

Marienescu, M. (1902). *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, în „Analele Academiei Române", seria II, tom. XXIV, Memoriile Secțiunii Istorice, București, p. 165–190.

Nădejde, I. (1886). *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași.

Niculescu, Al. (2006–2007). *Tatăl nostru*, în „Dacoromania", serie nouă, XI-XII, p. 17–75, Cluj-Napoca.

Pantaleoni, D. (2007). *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570–1703)*, în „Philologica Jassyensia", an III, nr. 1, p. 39–56.
Philippide, A. (1888). *Introducere în Istoria limbei și Literaturei romîne*, Iași.
Sbiera, I.G. (1897). *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A23en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

On marginal notes in the first Romanian unabridged version of the *Septuagint* (Ms. 45 kept in the Cluj branch of the Romanian Academy Library)

Mădălina Ungureanu*

Department of Interdisciplinary Research in Social Sciences and Humanities, "Alexandru Ioan Cuza" University, Str. Lascăr Catargi 54, 700107 Iași, Romania

Article info

History:
Received May 6, 2015
Accepted June 29, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
biblical text
translation
Old Romanian literary language
philology
glosses

Abstract

Ms. 45, kept in the Cluj branch of the Romanian Academy Library, contains the oldest complete Romanian translation of the *Septuagint* version of the *Old Testament* preserved until today, carried out by Nicolae Milescu Spătarul in the second half of the 17th century. The history of this text is only partially deciphered; it is known that the manuscript does not contain the translation as such, but a revised version of it. Both the identity of the reviser, and the trajectory followed by the text after this first processing are still subject of debate. This paper aims to study the inventory of marginal notes in two biblical books of the manuscript, namely the *Book of Genesis* and the *Book of Job*, trying to establish a typology. This is a first step towards a highly necessary approach, the study of the whole inventory of notes, which could contribute to clarifying aspects of the history of the text that are still insufficiently explored.

1. Preliminary remarks

1.1. The first complete Romanian translation of the *Septuagint* version of the *Old Testament* (and, at the same time, the first translation of the *Septuagint* in a modern language, cf. Florescu, 2015, p. 74) has been significantly discussed upon ever since the discovery of the manuscript (Cândea, 1979, p. 108). Given the importance of the translated text, researchers have shown an interest in the various problems posed by its study. Nowadays, no one questions the Romanian translator's identity (Nicolae Spătarul Milescu, a major European scholar, mentioned, moreover, in one of the forewords, *Cuvîntu înainte cătră cititori* [Foreword to readers][1]: "Iară Nicolaie, vrînd să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altă dată scoasă la rumânie" [And Nicolaie, wanting to translate this book from Greek to Romanian, as it had never been translated into Romanian before][2]), though other issues are still disputed. The translation carried out by Nicolae Milescu has been preserved in ms. 45, in the Library of the Cluj Branch of the Romanian Academy. The abundant studies dedicated to this manuscript (Cândea, 1979; Ursu, 2003; Andriescu, 1988, who also presents a synthetic view of the discussions) show that it contains a revision of Nicolae's translation, copied by Dumitru from Cîmpulung (who, in fact, at the end of the table of contents, after the usual verses dedicated to the metropolitan, signs as follows: "A sfinției tale plecată slugă, Dumitru Dălgopolscom" [Your Holiness's humble servant, Dumitru Dălgopolscom]). There is yet no consensus

*Email address: *madandronic@gmail.com*.

[1] Although placed at the end of the manuscript, on four unnumbered pages, this *Foreword* is intended as a preface, containing ideas on the importance of translating the sacred text and the history of its translations (some taken word by word from the foreword of the Greek source, as shown by Cândea, 1979, p. 112), on the sources used by the translator, the revision of the translation and the issues it focused on. Cândea (1979) shows that many of these ideas were probably taken from the foreword of Milescu's translation.

[2] Since, in this article, we used the transcriptions of ms. 45, ms. 4389, and of B 1688 performed within the series *Monumenta linguæ Dacoromanorum. Biblia 1688* (MLD), I complied with the interpretative transcription rules set out in this project (for which see *Nota asupra ediției* [Note on the edition] in the recent volumes of the series).

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

among specialists regarding the magnitude of the revision (i.e., whether it was substantial or superficial) and the identity of the revisers[3]. Nowadays, specialists widely accept the fact that this revision, preserved in ms. 45, underlies the vetero-testamentary text printed in в 1688.

Despite the above-mentioned studies, various problems related to the text included in ms. 45 have remained unsolved; one of the causes of this state of affairs consists, most probably, in the fact that the text of the manuscript has not yet been completely available in a philological edition[4]. Besides the identity of the first reviser of Nicolae's translation, we should also recall here the issue of the translation and revision sources; the relation between the translation and the revision (in other words, what belongs to Milescu and what belongs to the reviser); the relation between the text and в 1688 (what and how much of it does the *Bible* take from ms. 45 and what other sources does the *Bible* of Șerban use in the *Old Testament*); the relation with the other complete translation of the *Old Testament* known at the time, included in the Romanian ms. 4389 B.A.R. and attributed to Daniil Panoneanul (Ursu, 2003, p. 29–30).

As far as the original of Milescu's translation is concerned, the *Foreword to readers* mentions that the main source would be "un izvod carele-i mai ales decît toate altele, tipărit în Frangofort și ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum le-au tălmăcit alții" [a most valuable source printed in Frankfurt and in a very accurate Greek language, containing also many notes and words from other translations], identified as the *Bible* printed in Frankfurt in 1597 (Cândea, 1979, p. 112), to which could be added, according to the foreword, other Latin and Slavonic sources (Ostrog Bible, 1581). Moreover, the same foreword attributed to the reviser shows the source used by the reviser himself: "Iară și noi pre lîngă izvodul lui Necolaie am mai alăturat și alte izvoade grecești, pren care izvoade fost-au unul carele au fost tipărit la Englitera" [Besides the source used by Nicolaie, we also used other Greek sources, among which one printed in England] (Sept. London, 1653), to which the Ostrog Bible is added, from which he took the marginal biblical references ("și încă am pus și mărturiile cuvintelor proorociilor den cea slovenească, tot pre margine, neavîndu-le cêle grecești" [And so we used that source up to the first *Book of Chronicles*, and then we found a Greek source similar to the one used by Necolaie and we followed that one]), as well as the way in which he alternated the sources ("Și așa am venit cu acela izvod pînă la Paralipomenon dentîi, și apoi aflînd și noi izvod grecescu, altul de cêle den Frangofort, dupre care au scris și Necolaie, am urmat aceluia" [And so we used that source up to the first Book of Chronicles, and then we found a Greek source similar to the one used by Necolaie and we followed that one]). Showing that the texts of the two Greek sources do not coincide ("ci și acesta [ediția de la Londra, n.n.] nu să potriviia cu cel de la Frangofort, pentru căci pren bogate locuri adăogea și pren bogate locuri lipsiia, nu veniia cu cestalalt" [but this one—the edition published in London (n.n.)—did not match the one from Frankfurt, as in some points the text was larger and in other points it was smaller, it was not the same as the other one]), the reviser also describes the way in which he solved the problems posed by these textual differences between the sources: "pentru acêea lipsele nu s-au socotit, iar adaosele s-au pus precum vom face doslușirea mai jos cu însemnări" [for that reason the lacks have been ignored, and the additions have been put in as we will clarify below with notes]. Therefore, the differences between the Greek sources, writes the reviser, namely Sept. Frankfurt (translated by Milescu) and Sept. London (used by the reviser himself up to 2*Par*, as he was lacking Milescu's main source), were indicated in the text in a way that he also explains and that will be indicated below.

In the present paper, we will focus on the marginal notes of ms. 45. Considering the huge material

[3] For the latter issue, two solutions were proposed. One of them belongs to N. A. Ursu, who nominates Dosoftei, metropolitan of Moldavia, as the author of the revision (a revision, says the researcher, so radical that the metropolitan can be considered a "coauthor" of the translation), providing linguistic arguments that place the reviser's language in the Northern area of the Romanian territory, and lexical and morphological facts that would be specific to the metropolitan. The other hypothesis considers that those who revised Milescu's translation were Wallachian scholars who, acting at the behest of Metropolitan Theodosius, prepared the text for printing.

[4] The text of the manuscript has been published starting with 1988, partially, in the volumes of the series MLD, at the "Alexandru Ioan Cuza" University Publishing House in Iași. A philological edition of ms. 45 is in preparation, within a project coordinated by Eugen Munteanu.

the manuscript offers (ms. 45 contains 906 pages, each with two columns[5]), we limited our research to two biblical books: the *Book of Genesis* and the *Book of Job*. In choosing the two books, we held in view what the reviser stated in his foreword: a. that Milescu, according to his own confession,would have also intended to write down the versions provided by the sources, including the critical apparatus of the Frankfurt edition, but, in fact, he managed to do so only with the first book of the *Pentateuch* ("și au scris și cêle precum să află la letenie și cêle precum să află la slovenie și însemnările și tălmăcirile cêle ce să află mai jos la izvodul acel grecescu, zice că le-au pus tot cu însemnări pre de margine, dară n-au pus nice unele de acêstea la izvodul lui; că au început să facă și acêstea la capul dentîi, la *Bitie*, dar mai d-apoi, pentru neașezămîntul vremilor, s-au lăsat și n-au făcut nice unele de acêstea" [he also wrote those things that can be found in the Latin source and those that can be found in the Slavonic source and also the notes and the comments that can be found in the footnotes of the Greek source, he says he has noted all these on the side of the page, but he has not put any of these in his text; he started making all these notes in the first chapter, the *Book of Genesis*, but then he stopped, because of hard times]); b. that until the second *Book of Chronicles* (2*Par*), the reviser himself used another source, different from the one from Frankfurt and once he obtained it, he used it exclusively in the second part of the text. Therefore, we chose a book to exemplify each of the two parts thus defined from the point of view of the sources used, in order to see whether this alternation of sources is reflected in the marginal notes and, even more so, what is the role of these notes.

1.2 The issue of marginal notes in the ms. under discussion was approached by Ursu (2003), in an attempt to motivate Dosoftei's paternity over the revision of Milescu's translation. Thus, the author is interested in the formal, linguistic aspect of the notes; more precisely, he is interested in the phonetic, morphological and lexical features that could reveal similarities with the language of Dosoftei's texts. An attempt to systematize the comments in ms. 45 belongs to Ana-Maria Gînsac (Gînsac, 2013). The author aims to carry out a classification, identifying: 1. Notes concerning the morphology of the text and 2. Lexical notes (2.1. explanations of the terminology used; 2.2. explanations of the calques in the text; 2.3. synonyms that solve the diatopic differences between the translation and the revision; 2.4. synonyms that provide translation versions or are more appropriate to the original meaning).

> If we hold in view the definition of the gloss as "o formă perfecționată de împlinire a textului în limba țintă. Forme și structuri proprii acesteia se concentrează asupra cîte unui conținut din limba sursă în scopul redării deslușite a respectivului conținut..." [A perfected form of fulfilling the text in the target language. Forms and structures inherent to it focus on a given content in the source language, in order to render it clearly...] (Gafton, 2005, p. 44), we need to distinguish between the marginal notes and the glosses, meaning that only a part of the notes are glosses. Anticipating, we will state that not all the marginal notes (as a matter of fact a rather limited subset) in ms. 45 result from the contact between two (or more) different linguistic systems and the need for (linguistic) adjustments. Some notes result from the confrontation of several sources and the need to provide the reader with a comprehensive text; some others are taken precisely from the sources and have the role of orienting the reader inside the biblical system. Moreover, if the glosses are not introduced as a consequence of a pre-established system (Gafton, 2005, p. 198), the notes we examine have a systematic character, demonstrated by the various graphic signs used consistently for each category and by the description of this system in the foreword.
>
> The secondary literature referring to the glosses in the old Romanian texts—the old and early modern period—is rich (for an overview, see Gafton, 2012, p. 329, note 282; Soare, 2015, p. 3, note 4; the authors mention the contributions of D. Șesan, G. Țepelea, N. A. Ursu, Mario Roques), întrucît materialul în sine este bogat și variat. since the material itself is rich and varied. The most extensive discussion on this topic is provided by Gafton, 2005, p. 44–46 and 196–268.

[5] See the description of the manuscript in *Nota asupra ediției* [Note on the edition] in the recent volumes of MLD.

> Seen as a composing part of the act of translation, as a result of the translator gaining awareness of the difficulties involved in the act of translation, glosses can be classified into: explanatory, completive, orienting (Gafton, 2005, p. 44–46). Moreover, analysing a considerable number of glosses, taken from different types of texts dating back to the 16th – 17th centuries, the author also establishes other categories; in establishing them, he uses as a classification criterion the role of the notes in the text, the need that generated them. The glosses had multiple functions, the most important one being the harmonisation of the morpho-syntactic and lexico-semantic features of the two linguistic systems connected through the act of translation, by means of explanations, additions, translations of some borrowed words, detailed explanations of referents that are not familiar to the Romanian space, indications addressed to the reader. Not all these glosses are marginal; some of them are integrated in the text in the form of appositions, introduced by the adverb *adecă* [namely]. The glosses constitute a "parallel discourse" (Gafton, 2005, p. 259, 267), which tends to solve the shortcomings of literal translation and contributes to the creation of the literary Romanian language.

In what follows, we will focus on the inventory of marginal notes in the two biblical books, as they appear in ms. 45, following a quantitative and a qualitative analysis. We shall try to determine the typology of the notes, their textual function, the indications offered on the relation between the text itself, the one included in ms. 45 and the textual tradition (not just the Romanian one) of the *Bible*[6].

1.3. It is again the *Foreword to readers* that provides the "key" to the signs used for marking the textual insertion of the various notations inside the text or the marginal notes (in a special section, called "Doslușirea cărții aceștiia cum vei putea să o înțelegi, citindu-o mai pre iușor" [Explanations on how to understand this book, reading it easier]). Thus, a special sign (˘˘˘, called "sile") indicates synonymic glosses or different versions in the sources: "Iar unde vei vedea acesta ˘˘˘[7] asupra unui cuvînt, cîte vor fi înlăuntru și afară silele acêstea, acela sau e cuvînt de îndoire, de zice sau așa, sau așa, sau el s-au aflat într-un izvod într-un chip, și într-alt izvod într-alt chip și fără bănuială sînt așa" [And where you will see this ˘˘˘ sign above a word, either there is doubt regarding that word, whether it says this or that, or one of the sources uses one word, while another source uses another, and this without a doubt]. A red sign ("silă") with a dot underneath marks an omission in the text: "acoleá iaste cuvînt sărit și s-au îndreptat afară" [that word was skipped, but it was corrected on the margin]. Two parallel lines are used for marking biblical references: "să știi că de acoleá să încêpe cuvîntul mărturiei ce însemnează afară, și precum însemnează capetile, așa le vei afla", while intratextual references are marked by the indications *sus* 'up' and *jos* 'down'. Finally, other types of marginal notes mentioned here are the references to fragments of Messianic interpretation, marked by a special drawing, a red hand with the index pointing towards the precise excerpt. The aim of this system of notes, argues the author of the foreword, is to clarify, facilitating the reader's orientation in the text: "Așa luînd bine aminte nu te vei învălui, ci toate pre tocmêle le vei afla" [Thus, being careful, you will not fall into error, but you will find everything well organized][8].

There is, thus, a coherent system used for marking the interventions on the text, the corrections arising from the comparison between Milescu's translation and the original, the additions made by comparing the other Greek source, the system of relations inside the biblical text itself. This system of notations is not characteristic to this text alone; it is also encountered in other manuscripts dating back to the same period. Nevertheless, we will see that the history of the text—after the foreword was written—occasioned the occurrence of other types of notes, besides the ones mentioned here.

[6] As regards the *Bible* as a hypertext, see Munteanu, 2011, p. 16.

[7] Written in red in the text and repeated on the margin.

[8] Apart from marginal notations, there are also mentioned notations indicating changes of word order (by placing the letters with numeral values ѕ, ѧ, ґ above the sequences to be permuted), signs marking the beginning and end of verses, sequences or terms only present in some of the sources (without their absence altering the meaning of text), with a special red sign marking those that were only present in the London version.

2. Inventory of marginal notes

Given the existence of a *hiatus* (mentioned above, §1.1.) in regards to the inquiry of the Greek sources during the revision process, we stopped at the marginal notes present in two biblical books: the *Book of Genesis* and the *Book of Job*. We will discuss each one at a time, attempting at a classification of the notes, in order to follow whether the two books comprise similar types of marginal notes.

2.1. Marginal notes in the ***Book of Genesis***

In the manuscript, the *Book of Genesis* spans between pages 1 and 51; there are approximately 300 notes of various types marked on the side.

2.1.1. Notes sending back to the biblical system[9]

Most of them are ***references*** to passages from other biblical books (of the type: *Iosia* ***24***) or within the same book (marked, as indicated in the foreword, by the terms *jos* 'down' and *sus* 'up': *jos 31* – to 28, 18; *sus 26* – to 27, 46, etc.). A note can comprise several biblical references or biblical references of both types (*Mth. 19*; *1 Cori. 11*; *Colas. 3*; *gios* [up] *8 și* [and] *9*, to 1, 27). The titles of the biblical books are abbreviated. Their number is significant: 122 such notes in the *Book of Genesis*. As stated in the foreword, these were taken from the Slavonic source (Ostrog Bible): "și încă am pus și mărturiile cuvintelor proorociilor den cea slovenească, tot pre margine, neavîndu-le cêle grecești" [and I also noted the testimonies from the words of prophecies from the Slavonic source, also on the edge of the pages, because the Greek source did not have them].

In the same category, of notes that indicate a relation inside the biblical system, we integrate the marking of the ***fragments susceptible of a messianic interpretation***, indicated, as stated in the foreword, through a drawing representing a hand with the index finger pointing towards that particular excerpt. There are 20 such notes in this book.

Also placed marginally, but with no special marking, there are ***biblical indications*** (short comments with a summarizing-orientation purpose)[10]. Most of them are written in red, by the same hand: 65 such comments (curiously, starting with the 19th chapter, before which there are no such notations). Many of these comments have an indicative character, a role marked by the use of the adverb*aici* [here]: *Aici au adăpat pre Lot fêtele lui* (19, 32); *Aici puse Avraam giurământul cu Aviméleh* (21, 24); *Aici au făcut Isaac jurământu cu Aviméleh* (26, 26); *Aici să blagoslovêşte Isav* (27, 39); *Aici au vădzut Iacov tabăra lui Dumnedzău* (32, 1), etc. Others have a summarizing character, and the notations indicates an action: *Sluji Iacov pentru Rahil 7 ani* (29, 18); *Să dăosăbi Isav de Iacov* (36, 6); *Aflară cupa* (44, 12), or an object that constitutes the core of the excerpt: *Movila Mărturiei* (31, 46); *Daruri ce au trimis Iacov lui Isav* (32, 13); *împreunarea fraților* (33, 3). Most of them use the third person, although the second person is also used once, as the comment is directly taken from part of a verse: *Luîndu pre tatăl vostru, veniți* (45, 18). From the point of view of construction, most have a prepositional, simple realization: *Prăvăli piatra* (29, 10); *Plînse Iosif* (43, 30), or a complex one: *Poftiră oamenii a să obrăzui* (34, 20); less frequently, they are expressed by a full sentence: *Să arătă Dumnedzău lui Iacov și să pogorî cu însul la Eghiptu* (46, 3), and only sometimes the indication is expressed by a nominal group: *Visul lui Iosif* (37, 4); *Argintul și cupa* (44, 2). In a few instances, the continuity between comments is indicated; the copulative conjunction *și* [and] shows these are part of the same syntactic unit: *Și ochi muiêrea stăpînului Pentefri pre Iosif* (39, 7) *și-l trase de contoș* (39, 12); *Puse pre Iosif domnu Eghiptului* (41, 41) *și-i dêde lui Iosif pre Asineth* (41, 45); *Și lipsi argintul din Eghiptu* (47, 15) *și dobitocul* (47, 17).

Such indications, so numerous in the *Book of Genesis*, are fewer and fewer in the following books of the *Pentateuch*, and starting with the *Book of Deuteronomy* they are completely absent.

[9] By the notion of *biblical system* we understand here the ensemble of biblical texts from various cultures, together with the universal biblical tradition and the tradition characteristic to each individual culture; cf. the Biblical fractal (Florescu, 2015, p. 57).

[10] These comments are not present in the declared sources of the translation.

An ample marginal ***comment***, written in black and inserted in the text by a red star, is found in 3, 23. The verse is given below: "Și-l scoase pre însul Domnul Dumnedzău den grădina desfătăciunei ca să lucrêdze pămîntul dentru care s-au luat." [And the Lord God sent him forth from the orchard of delight to till the earth from which he was taken, NETS]. The marginal note comments: "Cel de viață lemn era lucrare de dare de viață ce să zice celor destoinici vieții și morții nesupuși, cu o dată prin hrană; ci Adam, după ce a gustat din lemn, fu supus morții și vieții nedăstoinic, precum și Iov mărturisêște grăind: «Chiemaiu moartea în loc de tată», pentru aceasta Dumnezeu grăiêște ca nu cîndva să tinză mîna și să ia din lemnul vieții, și va fi viu în vêci; că era contenită lucrarea cea de dare de viață carele întru cêle dentîiu era în om și striin de fericita viață și de hrană, precum Dumnezeu cătră dînsul grăiêște: «Întru griji să mănînci în toate zilele vieții tale.»" [The tree of life was a life-giving work intended for those worthy to live and unsubject to death; but Adam, after eating from the tree, was subject to death and unworthy of life, as Job says: «I called on death to be my father» (NETS), therefore, God tells him not to stretch out his hand to take a fruit from the tree of life, and so he will live forever; because the life-giving work which was originally into the man ended, and he was far from happy life and food, as God says to him: «With pains you will eat in all the days of your life»].

A few remarks on this comment: it bears the same handwriting, but the ink is not the same colour as the ink used for the biblical text (it is a bit toned-down), which would mean that it was added at a later stage; also, its author could be the reviser, and the copyist recorded it, as he did with all the other remarks. The comment contains two biblical quotes, one from the *Book of Job* (17, 14) and another from the *Book of Genesis* (3, 17); none of them reproduces the text in ms. 45, not even the fragment in *Gen*, 3, 17[11], which can be found on the same page as the comment, which shows that the author of the comment quotes, as it often happened at the time, from memory. The comment has the role of placing the verse in context and orienting the reading, revealing the meanings of the excerpt.

Such comments, marked by an asterisk, are present in the text in two more cases: *Jgs*, 2, 1 ("Și să sui îngerul Domnului de la Galgála la locul plîngerii și la Vethil și la casa lui Israil și dzise cătră ei"): "Jid[ovii] dzic să fie Finees" (the first two words are written in red, the others in black, which is probably a mistake of the copyist who did not classify the comment in the correct class from the very beginning; the asterisk is placed above the syntagm "îngerul Domnului", the comment sending back to the identification, present in some Hebrew verses, between the angel and Phineas, one of the high priests mentioned in the *Exodus*); 1*Kgs*, 14, 14 ("Și să făcu rana cea dentîi, carea au lovit Ionathan și cela ce rădica ciniile lui, ca vro 20 de oameni, cu lovituri și cu aruncări de pietri și cu bulgări de ai cîmpului): "Alții dzic cît ară putea ara 2 boi într-o dzi" (by means of the indefinite pronoun *alții* [others], the reviser designates the versions outside the tradition of the *Septuagint*, cf. Vulg. Antwerp: "quam par boum in die arare consuevit", and especially the Ostrog Bible: "юже два волы днь изорати"; apart from the asterisk, the comment is additionally marked by several red signs—"sile"—on the last part of the verse, because it is not just a comment, but it also records another version of the biblical text

2.1.2. Marginal notes on the relation of the text with the sources

A large part of the marginal notes refer to the aspects mentioned in the foreword, taking note of the use of the various sources of translation. Most of the notes result from the involvement of the two Greek sources mentioned: the Frankfurt edition (1597), the translator's main source, and the London edition (1653), the reviser's main source until the second *Book of Chronicles*. Various notations result, which can be classified into the following categories:

a. marginal notes that illustrate an ***omission of the translator or the copyist***, bringing the necessary additions (it aims at sequences that can be found in both Greek sources). Most are written by the same handwriting, marked by a special sign (a red 'silă' with a dot underneath): 6, 12 "Și vădzu (marginal note: *Domnul* [The Lord], cf. Gr. *κύριος ὁ θεός*) Dumnedzău pămîntul"; 11, 2 "Și fu după ce au

[11] In ms. 45, the two verses read as follows: "Moartea am chemat tată să-mi fie" (*Job*, 17, 14); "întru scîrbe vei mînca pre însul toate dzilele vieții tale" (*Gen*, 3, 17).

purces ei de la răsărit, aflară cîmpu în locul lui Senaar și lăcuiră (marginal note: *acolo* [there], cf. Gr. *κατῴκησαν ἐκεῖ*); 27, 13 "Și-i dzise lui maica sa: Pre mine blăstămul (marginal note: *tău* [your], cf. Gr. *ἡ κατάρα σου*), fiiul mieu"; 32, 28 "ce numai Israil să fie (marginal: *numele* [the name], probabil omisiune a copistului) tău, căci te-ai întărit cu Dumnedzău"; 33, 8 "Pentru ca să afle (marginal note: *sluga ta* [your servant], cf. Gr. *ὁ παῖς σου*) har înaintea ta, doamne"; 41, 34 "Și facă faraon și tocmască mai mari preste locuri pre pămîntu și să trimiță toate pîinele (marginal note: *pămîntului* [of the earth], cf. Gr. *τῆς γῆς αἰγύρτου*) Eghiptului a celor șapte ani a ieftinătății" etc. In some cases, as it can be noticed, the omission can undoubtedly be attributed to the copyist (the text lacks a compulsory component, inferred by the context); in others, it can be assumed that the omission belongs either to the copyist, who returned on the text later and noticed it, or to the translator.

In three cases, the omission is corrected by a marginal note written in another handwriting and marked by a 'silă' without the dot: 2, 8 "Și răsădi Dumnedzău grădină în Edem, cătră răsărit, și puse (marginal note: *acolo* [there], cf. Gr. *ἐκεῖ*) pre om"; 3, 24 "Și-l scoasă afară pre Adam și-l lăcui pre însul în preajma grădinei (marginal note: *desfătăciunii* [of relish], cf. Gr. *τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς*); 7:13 "Întru aceasta dzi întră Noe, Sim, Ham, Iafeth, ficiorii lui Nóe (marginal note: și *fămêia lui Noe* [and Noe's woman], cf. Gr. *καὶ ἡ γυνὴ Νῶε*) și tustrei fămeile ficiorilor lui cu însul în săcriiu". We can speculate upon the identity of this scrivener. Could he be one of the revisers from Bucharest who corrected the text in view of its printing? Interventions of this kind are much too rare to authorize such an assumption.

b. marginal notes that record additional ***sequences*** in Sept. London compared to Sept. Frankfurt. As announced in the foreword, the revision only records what the 1653 edition has, in addition to the earlier version ("acesta [izvorul de la Englitera] nu să potriviia cu cel de la Frangofort, pentru căci pren bogate locuri adăogea și pren bogate locuri lipsiia, nu veniia cu cestalalt; pentru acêea lipsele nu s-au socotit, iar adaosele s-au pus precum vom face doslușirea mai jos cu însemnări"): 3, 8 "Și să ascunseră Adam și muiêrea lui de fața Domnului Dumnedzău în mijlocul (marginal note: *lemnului* [of the wood], cf. Sept. London: *ἐν μέσῳ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου* vs Sept. Frankfurt: *ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου*) raiului" (the critical references present in the footer of the Frankfurt edition record the addition); 6, 3 "Să nu rămîie duhul mieu întru oamenii aceștia (marginal note: *întru vac* [forever], cf. Gr. *εἰς τὸν αἰῶνα* in Sept. London, mentioned in the footer of Sept. Frankfurt) pentru că trupuri sîntu ei"; 7, 14 "Și toate jigăniile după fêliu-și și toate dobitoacele după fêliu-și și tot tîrîitoriul ce să clătêște pre pămîntu după fêliu-și și toată pasărea (marginal note: *zburătoare* [flying], cf. Gr. *πᾶν ὄρνεον πετεινόν* Sept. London, compared to *πᾶν πετεινόν* Sept. Frankfurt) după fêliu-și"; 17, 27 "Și toți bărbații casei lui; și cei născuți în casă (marginal note: *ai lui* [his], cf. Gr. *αὐτοῦ* Sept. London, mentioned in the critical apparatus of Sept. Frankfurt) și cei cumpărați pre argintu dentru alte fêliuri de limbi"; 28, 13 "Eu (marginal: *sînt* [am], cf. Gr. *ἐγὼ εἰμί* Sept. London, compared to *ἐγώ* Sept. Frankfurt) Dumnedzăul lui Avráam, tătîne-tău".

c. marginal notes that record the ***differences between the Greek sources*** signalled by means of 'sile' signs. It is commonplace that there is no *textus receptus* of the *Septuagint*, since there are differences between its various editions, depending on the versions of the manuscripts underlying them; therefore, the study of the relation between a modern translation of the *Septuagint* and the Greek text should not consider any modern edition, but the source text itself that was used for the translation; otherwise, the comparison may lead to false conclusions[12]. The early translators—including those involved in the realisation of the first Romanian version of the *Septuagint*—were aware of this fact, first of all because the reviser reclaims the need to get hold of the Frankfurt edition, the one used by Milescu, for a judicious comparison (he uses the London edition only because he could not find the Frankfurt source and, the moment he finds it, continues the revision on its basis); then, since he does not replace words in the text, but records the differences on the margin. Let us exemplify. In v. 10, 28 "Și Avimeil, și Sovef" (marginal note: *Sava*), the note records a different form of the proper name in Sept. London

[12] See, in this respect, Florescu, 2015, p. 24–26.

(*Σαβά*) compared to Sept. Frankfurt (*σωβεύ*). Different versions of the Greek sources are also visible in v. 11, 8 "Și-i răşchiră (marginal note: *sămănă* [spread, dispersed]) de acoló Domnul preste fața a tot pământul și potoliră a face cetaatea și turnul"; in Sept. Frankfurt, the verb *σπείρω* 'to sow seeds; to plant; to scatter abroad, disperse' (Muraoka; cf. also Liddell–Scott: 'scatter like seed; spread abroad, extend') is used, while Sept. London has *διασπείρω* 'to disperse, scatter' (Muraoka). The lections in the Greek texts are different; however, this note seems rather to specify the meaning; the limitation is either a misinterpretation, or a choice imposed by tradition (for the role of tradition in the translation of the biblical text, see the chapter *Pentru o reevaluare a literalismului* [For a reassessment of literalism] in Florescu, 2015). в 1688 uses, in this context, the verb *a răsipi* [spread], by means of which the revisers from Bucharest replace, in an inconsistent manner, the dialectal Moldavian form *a răşchira* they find in the text of ms. 45 (Arvinte, 1988, p. 54–55). In v. 30, 13 "Și să duse Ruvim, în dzilele sêcerii de grîu, și află miêre de mătrăgună (marginally marked in the text by a 'silă' above the last letter of the word; it is the correction *–e*, proposing thus the version *mătrăgune*) și le aduse la Lia, maica lui", the marginal note indicates the difference between the Greek sources, which contain the same term (*μανδραγόρας*), in the singular in Sept. Frankfurt, but in the plural in Sept. London. In v. 36, 13 "Și aceștia-s ficiorii lui Raguil: Nahoth, Zare, Some, Moze. Acesta (marginal note: *aceștia* [these], correcting an error made by the translator) au fostu ficiorii Vasamáth (marginal correction marked by an inverse red 'silă' above the second vowel: *e*, indicating the lection *Vasemath*), fiii lui Isav"; it is possible for the form *Vasamath* to be due to a graphic error, because the form in Sept. Frankfurt is *Βασμάθ* (cf. also "ficiorii Vasmathii", в 1688; in Sept. London: *Βασεμάθ*). In 43, 7 "Au știut-am să (marginal note: *că* [that]) ne va dzice noao"; the marginal note does not contain, as one may believe, a correction by the reviser, but instead records the different version in Sept. London: *ὅτι*, as compared to Sept. Frankfurt: *εἰ*. Nevertheless, not all the differences between the Greek sources are signalled. For instance, the verse 30, 16: "Și veni Iacov de la țarină sara și întră (marginal note: *veni* [came]) Lia în timpinarea lui și dzise". In the position signalled by the marginal note, in Sept. Frankfurt the verb *εἰσῆλθε* (from *εἰσέρχομαι* 'to enter, make entry') occurs, correctly rendered in ms. 45 by *întră* [entered]. Sept. London, however, uses the verb *ἐξῆλθε*, from *ἐξέρχομαι* 'to exit, depart from a confined place'; 'to emerge, appear' (Muraoka, who indicates as its antonym precisely the verb present in Sept. Frankfurt). Therefore, if the marginal note had been an indication of the different version in the London edition, it should have contained the verb *a ieși* (cf. also в 1688: "și ieși Lia întru întimpinarea lui"). The marginal note could have the following explanation: in this verse, the verb *εἰσέρχομαι* also occurs, apart from the mentioned place, in the beginning of the verse, translated in ms. 45 by *veni*; the reviser probably considers that the same Greek verb should have the same equivalent in the Romanian translation.

d. marginal notes that ***correct erroneous translations***: 11, 20 "Și trăi Ragav 139 (marginal note: *132*, cf. Gr. *ἑκατὸν τριάκοντα καὶ δύο*, в 1688 рл ши в, probably an error of the copyist, who misinterpreted в as ѳ) ani și născu pre Seruh"; 18, 4 "Să iasă (marginal note: *să ia* [to take], cf. Gr. *ληφθήτω*, from *λαμβάνω* 'to take'; cf. в 1688: *să să aducă* [to be brought]; NETS: "do let water be taken") dară apă și să spêle picioarele voastre și vă răcoriți suptu copaci"; 29, 30 "Și vădzu Domnul Dumnedzău cum să urăște Lia, deșchise zgăul ei; iară Rahil era văduă" (the last word is crossed out in red in the text; marginal note: *stearpă* [barren], cf. Gr. *στεῖρα*; in fact, as shown in the context, both Lia and Rahil were the wives of Lavan); 36, 13 "Și aceștia-s ficiorii lui Raguil: Nahoth, Zare, Some, Moze. Acesta (marginal note: *aceștia* [these], cf. Gr. *οὗτοι*, just like at the beginning of the verse where it is rendered correctly; perhaps a copying error, not of translation) au fostu ficiorii Vasamáth"; 35, 22 "Și fu cîndu sălășlui Iacov (marginal note: *lăcui Israil* [Israel dwelt]) întru pământul acela, mêrse Ruvim și dormi cu Valá, țiitoarea tătîne-său; și audzi Israil și rău să arătă înaintea lui" (this note remedies an error due probably to the confusion caused by the context, where Iacov and Israil alternate as subjects; the error may belong to the copyist); 40, 13 "Încă 3 dzile și-și va duce aminte faraon de boieriia ta și te va pune pre mărimea păharnicilor și vei da păharul lui faraon pre (marginal note: *în* [in], cf. Gr. *εἰς*; в 1688: *în*) mîna lui".

e. in some cases, the marginal note records a ***translation version*** considered by the reviser as more appropriate than the Greek source (which does not mean that the translation in the text is wrong). The correction in the text can be grammatical or lexical. The first category comprises situations such as: 4, 2 "Și adaose a naște pre fratele lui, pre Ável. Și să făcu Ável păstor de oi, iară Cáin lucra (marginal note: *era lucrîndu* [was working]; in the Greek texts, *ἦν ἐργαζόμενος*, it is possible that the structure in the note be due to the reviser's desire to be faithful, including at grammar level, to the Greek text; the structure is also preserved in B 1688) pămîntul"[13]; 6, 13 "Vrêmea a tot omul vine cătră mine (marginal note: *înaintea mea* [before me], cf. Gr. *ἐναντίον μοῦ*) pentru că s-au împlut pămîntul de strîmbătate"; 12, 15 "Și o vădzură pre însă boiêrii lui farao și o lăudară (marginal note: *pre ea* [her], marked by a red sign above a dot, which shows that the reviser considered he made there an addition to the text, cf. Gr. *ἐπῄνεσαν αὐτήν*; the direct object expressed by the personal pronoun in third person singular feminine accusative was already expressed in the Romanian text, but before the verb and in an unstressed form; the author of the note also keeps the word order of the Greek text) cătră farao și o adusără pre însă lui farao"; 42, 27 "Și, dezlegîndu unul sacul său să dea iarbă (marginal note: *ierburi* [herbs], cf. Gr. *χορτάσματα*; B 1688: *hrană*) măgarilor săi unde au poposit" (a similar situation occurs a bit lower, in 43, 22 "Și argintu altul am adus cu noi ca să ne cumpărăm de mîncat", marginal: *bucate* , cf. Gr. *βρώματα* 'foodstuff. Used mostly in plural'—Muraoka, s.v.; the reviser notices the plural in the Greek text and he is not pleased with its being rendered by a supine, although the result is semantically correct). A somewhat more complex situation occurs in v. 40, 16 "Și eu am vădzut vis și mi să părea 3 coșnițe de pîini le rădicam pre capul mieu" (marginal note: *mă gîndiiam* [I was thinking]). The Greek texts use here the first person singular indicative imperfect middle of *οἴομαι* 'to assume as probable' (Muraoka). The reviser probably tried to find a form that was grammatically closer to the source text (i.e., a verb in the first person). Semantically, the form inside the note is not wrong (but merely inadequate to the context; cf. also B 1688: *mi să părea*); in Classical Greek, the verb also has the meaning 'think, suppose, believe' (Liddell–Scott).
Sometimes, the reviser feels the difficulty of trying to reconcile two different linguistic systems. This is the case in v. 35, 3 "Și, sculîndu-vă, să ne suim la Vethil", where the marginal note suggests the version *sculîndu-ne* [let us arise], in the attempt to find an appropriate personal form in Romanian to express the action of the original impersonal verb (Gr. *ἀναστάντες*, aorist active participle).
The note does not always respect the grammatical form of the Greek original. For instance, in v. 24, 37 "Să nu iêi fămêie fiiului mieu den fêtele hananeilor, întru cari eu sîntu prișleț întru pămîntul lor", the note suggests the equivalence of *înstriinat* [rootless] for *prișleț* [wandering] (considered, most probably, a very restricted term; for this term, DLR indicates only occurrences from texts belonging to the northern area of the Daco-Romanian territory, with the exception of the *Book of Psalms* from Alba-Iulia), although the source text has, in this place, a verb in present indicative, first person singular (cf. also *eu sălășluiesc* [I dwell] in B 1688).
Other attempts to find appropriate versions for the source text are visible in the contexts: 9, 17 "Acesta iaste sămnul făgăduinței carele am tocmit (marginal note: *pus* [put]) întru mijlocul mieu și întru mijlocul a tot trupul carele iaste pre pămîntu" (the verb in the source, Gr. *τίθεμι*, means 'to put, set, place'; the reviser prefers to provide an equivalent, through a verb with a broader meaning); in a similar context: 17, 7 "Și vom întări (marginal note: *voi pune* [I will put]) făgăduința mea întru mijlocul tău și întru mijlocul sămînției tale după tine", the same verb *a pune* is preferred by the reviser to render Gr. *ἵστημι* 'to stand firm; to stand still; to place' (the note is mixed: it also contains a morphological correction; in the Greek text, the verb is in the first person singular, not plural; B 1688: *voi întări*); 15, 17 "Iară după ce fu soarele cătră apus, pară să făcu și iată, cuptor afumîndu-să, și făclii de foc carele au

[13] Frâncu (2009, p. 306), citing also the example of this verse from B 1688, shows that the structure named by him "imperfect perifrastic" [periphrastic imperfect] is not an *ad hoc* creation, even though in the Greek text there is an equivalent structure, because such constructions are also to be found in non-translated texts, and that translations from Slavonic and Greek contributed to the stabilization of this imperfect form inherited from Latin (see also Frâncu, 1983–1984, p. 29).

petrecut pentru acêstea împărțituri" (marginal note: *despicături* [halves] the note clarifies the Greek term *διχοτόμημα* 'part of a thing cut in two; any portion of a thing cut up', suggesting an equivalent more suited to the context, also regarded as such by the revisers of B 1688, which also uses *despicături*. Muraoka explains: "pieces of sacrificial animal", referring to this very context); 23, 17 "Și iaste țarina (marginal note: *satul* [village]) lui Efron carea era întru peșterea cea îndoită, carele iaste de cătră fața Mamvrí, țarina și peșterea carea era întru ea" (the note suggests another equivalent for Gr. *ἀγρός*; for the *Septuagint*, Muraoka only attests the meanings '1. field for agricultural cultivation, 2. area of land outside of settled area', although in classical Greek it also means 'sat', cf. Liddell–Scott, s.v.; B 1688 also preserves the term *țarină*, cf. "the field of Ephron" NETS); 32, 31 "Și răsări soarele cîndu trecu chipul (marginal note: *videniia* [apparition]) lui Dumnedzău" (the note suggests a different equivalent for Gr. *εἶδος* 'form, shape', also present under 32, 30, context in which ms. 45 uses *vidêrea*). In v. 50, 11 "Și vădzură lăcuitorii pămîntului Hanaan plîngerea la ariia lui Atad și dziseră: «Plîngere mare aceasta iaste eghiptênilor». Pentru acêea au numit numele locului aceluia Plîngerea Eghiptênilor (marginal note: *Eghiptului* [of Egypt])"; probably because of the context, the translator renders the syntagm *πένθος αἰγύπτου* erroneously; the note indicates the correct translation.

f. ***other situations***

A few marginal notes contain notations that cannot be explained by the Greek sources (some of them cannot be explained by any source). In the context of v. 24, 47 "Și-i puș cerceii pre brațul (marginal note: *urechile* [ears]) ei și brățările pre mînule ei", the sequence "pre brațul ei" correctly translating Gr. *ἐπὶ τὸν βραχίονα αὐτῆς*, present, as the critical apparatus of the Frankfurt edition indicate, only in some versions of the *Septuagint*; it is missing from Sept. London. Neither Vulg. Antwerp, nor Ostrog Bible justifies the presence of the noun *urechile* [ears] here; it is likely that it was dictated to the annotator by the context (by association with the earrings). In v. 29, 2 "Și vêde, și iată fîntînă în cîmpu", the verb *vêde* correctly translates Gr. *ὁρᾷ*, third person singular present indicative from *ὁράω* (cf. also B 1688: *vêde*); the variant *vedea* is noted marginally, and it could be explained by Vulg. Antwerp (*vidit*) or by Ostrog Bible (*оузрѣже*, cf. *văzu* ms. 4389). In v. 36, 39 "Și împărăți pentru el Arad, ficiorul lui Varad", there is a sign marked above the toponym *Arad*, which is not explained on the margin. The annotator might have intended to mark in this way the fact that the name occurs, in other versions of the vetero-testamentary text, in another form, *Adar* (Vulg. Antwerp) or *Adad* (Ostrog Bible; cf. also ms. 4389). In *Fac*, 37, 10 "Și-l zavistuiră pre însul frații lui, iară tată-său au păzit (marginal note: *socotit*) cuvîntul" [*heeded* the word], the verb *a păzi* translates Gr. *διατηρέω*, glossed by Muraoka, in this context, by 'to retain in memory", but which also has the meaning 'to have in one's care temporarily'; the marginal note can be explained by a resort to the *Vulgate*: *considerabat* (cf. also ms. 4389: *socotiia*). In turn, in 11, 14 "Și trăi Cainan 130 ani și născu (marginal addition marked by a 'silă': *șie*) pre Sala", the marginal note cannot be explained by a recourse to the declared or plausible sources; it is possible for the annotator to have been influenced by the context, since there are multiple phrases with the same structure, some containing a pronoun in the Dative (cf. 11, 11 "Și trăi Sim după ce au născut ***șie*** pre Arfaxad"; 11, 13 "Și trăi Arfaxadu după ce ***i*** să născu Cainan", etc.).

2.1.3. Marginal notes concerning the relation of the text with the linguistic norm

a. ***glosses marking the differences between the dialectal or individual norms***

The history of the text in ms. 45 indicates the fact that it contains the traces of a confrontation between two linguistic norms, the one from Moldova, of the translator, and the one from Walachia, the linguistic norm of the copyist (and, maybe, of a second reviser). This is visible including in some marginal notes, by means of which marked terms or grammatical elements or even elements that are less familiar to the annotator are replaced; to these are added elements the annotator was aware of, since they circulated throughout the entire Daco-Romanian territory, but which he replaces with more common or less folkloric elements. A few examples: 3, 24 "și pusă heruvimii și sabiia cea de pară (marginal note: *văpaie* [flame])" (with the exception of Coresi's *Evanghelia învățătoare*, DLR indicates, for the term

pară, attestations from northern texts; moreover, in parallel contexts, Dosoftei's and the rhotacizing books of Psalms contain this noun, while the *Book of Psalms* of Alba-Iulia has *văpaie*); 29, 2 "Și vêde și iată fîntînă (marginal note: *puț* [well]) în cîmpu" (according to DLR, *puț* [well] is frequent in the texts from Walachia dating back to the period, but it also appears in Dosoftei's *Molitvenic* and in *Parimiile preste an*, including in the toponymic phrase *Puțul Giurămîntului*); 32, 25 "Și vădzu cum nu poate și să atinse de lățimea stinghei lui și amorți lățimea stînghei (marginal note: *coapsei* [of the thigh]) lui Iacov întru cît să lupta el cu însul" (the annotator probably considers *stînghe* to be too regional; the noun also occurs frequently in Dosoftei's texts); "Întră tu și toată casa ta în săcriiu" (marginal note: *raclă* [coffin]; for *sicriu*, DLR records the meaning 'ladă' [crate, box], attested at Varlaam, Dosoftei, etc., therefore in the northern areas); 40, 11 "Și păharul lui faraon în mîna mea; și luai poama (marginal note: *strugurul* [the grape])" (according to DLR, the noun *poamă* meaning 'strugure' [grape] is specific to the region of Moldavia); 37, 30 "Și, luîndu haina lui Iosif, au junghiat un iedu de capră și imară (marginal note: *întinară* [tainted]) haina cu sîngele" (the glossed verb, *a ima*, translates Gr. *μολύνω* 'to make physically dirty', cf. *unseră* B 1688; both DLR and TDRG indicate Dosoftei's texts as the first occurrences of this verb and its derived forms *imat*, *imăciune* in the literary language, and the verb *a ima* does not occur in Milescu's known writings, which indicates that its presence in the text may be due to Dosoftei, who is not the author of the marginal glosses); 24, 37 "Să nu iêi fămêie fiiului mieu den fêtele hananeilor, întru cari eu sîntu prișleț (marginal: *înstriinat* [wanderer, stranger]) întru pămîntul lor" (for *prișleț*, DLR only indicates attestations in the northern texts, starting with *Codicele Voronețean* [The Codex of Voroneț]); 32, 23 "Și luă pre înșii și trecu puhoiul (marginal note: *pîrîul* [the stream]) și trecu toate ale lui și rămase Iacov sîngur" (the glossed term renders Gr. *χειμάρρους* 'winter-flowing', equivalated to *wadi* by Muraoka in this context—*wadi* being a valley that gets flooded only as a consequence of abundant rainfall—; for *puhoi*, DLR indicates, for the 17th century, attestations only from Moldavia; 35, 8 "Și muri Dévorra, mamca (marginal note: *doica*) Revécăi" (*mamca* translates Gr. *τροφός* 'wet-nurse'; according to DLR, the noun *mamcă*, of Ukrainian origin, is specific to the region of Moldavia, as shown by parallel contexts from *Pravila Moldovei* and the *Pravila* of Govora, which contain *mamce* and *doice*, respectively; cf. *doica* B 1688). In v. 43, 27 "Sănătos iaste tatăl vostru cel bătrîn, carele ați dzis cum custă (marginal note: *trăiêște* [lives])?", the note explains a term that circulated in the second half of the 17th century in Moldavia, Banat, Southeastern Transylvania, Crișana (Arvinte, 1988, p. 85); in ms. 45 it is used seven times (*Gen*, 43, 27; *Dan*, 12, 7; *Job*, 21, 7; 27, 15; 2*Par*, 23, 11; 3*Kgs*, 1, 25; *Ps*, 48, 8), and is glossed by *trăiêște* [lives] in only two places (here and in 3*Kgs*).

In v. 47, 9 "Dzilele anilor viețîi mêle carele prișleșescu (marginal note: *lăcuiesc* [live, dwell]), 130 ani; mici și rêle s-au făcut dzilele anilor viețîi mêle, n-au agiunsu la dzilele anilor viețîi părinților miei care dzile au prișleșit (marginal note: *au lăcuit* [lived, dwelled])", both notes are marked by black 'sile', and the writing belongs to a different hand. The verb *a prișleși* in the text correctly renders Gr. *παροικέω*, '1. to live in the proximity of...; 2. to stay as (short term) resident alien; to dwell (in general)'; for the second meaning, Muraoka mentions the context of 47, 9 as probably being a literal translation of the Hebrew original, which means 'j'ai passé sur la terre', cf. *Bible d'Alexandrie*. DLR indicates, for *a prișleși*, the meaning 'a se stabili în altă parte; a se strămuta, a se înstrăina' [to move to a different place], attested only in B 1688. In the manuscript, the verb *a prișleși* occurs nine times (in the books of *Genesis* and *Exodus* alone), the only glosses being those mentioned above; other terms in the same lexical family are *prișleț* (12 occurrences only in the *Pentateuch*) and *prișleșenie* (6 occurrences in the books of *Genesis* and *Exodus* alone). In B 1688, the verb in question is replaced by *a locui*, *a se sălășlui* [to live, to dwell] or, as in the case of 47, 9, *a nemernici*. An interesting observation—from the point of view of the relation between the two texts (ms. 45 and B 1688)—is that *a prișleși* appears in the printed text in contexts where, in ms. 45, we have an equivalent verb (cf. *Jgs*, 5, 17, *a nemernici* in ms. 45; 1*Par*, 5, 26, *a înmuta*, glossed *înstriina*, in ms. 45; 1*Par*, 9, 1, *a înstriina* in ms. 45), which shows that the research regarding the relation between the two texts is only incipient, and the issue can only be settled by an exhaustive comparison. It is noteworthy that the Wallachian translation in

ms. 4389 does not contain any of the terms in question.

In the context of v. 48, 1 "Și fu după cuvintele acêstea și să porînci lui Iosif că tată-său să dodăiêște (marginal note: *bîntuiêște*)", by *a dodei*, the translator tries to render Gr. *ἐνοχλέω* '1. to annoy; 2. pass. to be ill'; Muraoka indicates, for this context, the second meaning (the Greek verb is here in the present indicative, passive voice); cf. "Your father is ill" NETS; "ægrotaret pater suus" Vulg. Antwerp; "tată-său slăbêște" ms. 4389. It seems that the translator did not identify correctly the contextual meaning and transposed it erroneously by *a dodei* 'a necăji' [trouble], also used by B 1688. Even stranger is the marginal note, which suggests the verb *a bîntui*, for which Scriban's dictionary indicates the meaning 'a vătăma' [to harm], while Cihac's gives 'a necăji' [to bother]. The verb in question has 22 occurrences in ms. 45 (without being confined to a certain part of the text), but only in the Pentateuch is it glossed consistently (by *a mînia*, *a supăra*, *a bîntui* under *Num*, 14, 11, where *a bîntui* updates the meaning 'a supăra'); similarly, the noun *dodeială* appears 10 times in the text, glossed in the first two books by *învăluială*, *îngustare*, and in *Sir*, 2, 1 by *bîntuială*. These observations would indicate the existence of a fracture, between the *Pentateuch* (or rather the first part, up to 1*Par*) and the second part, not only with regards to the sources of revision (as explained in the preface), but also to the treatment of regionalisms[14].

Although we are not talking about a confrontation between literary dialects, but rather about a confrontation between two individual norms, we will recall here the situation in v. 21, 27 "Și luă Avraam oi și viței și dêde lui Aviméleh; și au făgăduit amîndoi făgăduință", where *făgăduință* [covenant] is explained by *făgăduire* [promise].

The construction formed of the interjection *ia* and the second person imperative or the first person present plural of the verb *a îmbla* [to walk] is used in Dosoftei's texts to express the urge (meaning 'hai, haideți' [let's]). It also occurs in ms. 45, where N.A. Ursu considers it an argument for the paternity of the Moldavian metropolitan over the revision of Milescu's translation (*apud* Arvinte, 1988, p. 80); nevertheless, constructions of this kind were not frequent at the time (they are not recorded in *Gramatica limbii române* by C. Frâncu, who only talks about forms of the type *blăm*, *blați*). In ms. 45, they are explained marginally by forms of the verb *a veni* [to come]: 37, 12 "Nu frații tăi pascu la Sihem? Ia-mblă (marginal note: *vino*) și te voi trimite cătră înșii" (the sequence is equivalent to Gr. *δεῦρο*, which has here the role of an interjection, meaning 'let's, come'); 37, 19 "Acum, dară, ia-mblați (marginal note: *veniți*) să-l omorîm pre el și să-l aruncăm într-una de gropi".

The subordinating conjunction *să* 'dacă' [if], about which Frâncu (2009, p. 334) says that towards the middle of the 17th century it was met especially in texts representing the northern dialects, in the south predominating *de* (idea exemplified by parallel contexts from Varlaam's *Cazania* and the subsequent homilies from Muntenia) is often glossed by *de* (sometimes with a hard *d*, specific to Muntenia: *dă*): 38, 17 "Și ea dzise: «Să (marginally, marked by a "silă" above the consonant *s*, note *d*, implying the version *dă*) vei da arravon pînă vei trimite»"; 42, 20 "Și pre fratele vostru cel mai tînăr să-l aduceți la mine și să vor încrêde cuvintele voastre, iară să (marginal note: *de*) nu, veți muri" (similarly: 43, 3; 43, 5).

b. ***glosses of Greek loans***

The Greek loans, taken directly from the translated text, are explained marginally: 14, 6 "Și pre horei, pre cei den Munții Siir pînă la tereminthos (marginal note: *stăjari* [oaks]; cf. Gr. *τερεμίνθος*) a i Faran"; 20, 14 "Și luă Aviméleh 1000 de didrahmi (marginal note: *feali bani* [type of money]; cf. Gr. *δίδραχμον*) și boi și viței, slugi, slujnice".

c. ***corrections concerning the text morphology or writing technique***: 42, 2 "Pogorîți acoló și cumpărați noă de acoló puțini (marginal note: *puține* [few]) bucate pentru ca să trăim și să nu murim"; 41, 22 "Și iată, ca cîndu are fi 7 spice să suia dentru o rădăcină, plini și buni (marginal correction *e*, marked by

[14] There is also an inconsistency at the graphic level, concerning the notation of the vowels *ă* and *î*; if up to 3*Rg* the character *ъ* is used with both values, from 4*Rg* onwards there is a consistent rendering of *ă* by *ъ* and of *î* by *ь*.

a 'vrahie' sign (⏑) above the last characters of the words *plini* and *buni*, suggesting the lections: *pline* [full], *bune* [good]; in this case, the translation preserves the gender of the adjectives in the original, masculine plural); 2, 14 "Și rîul al treilea – Tigris; acesta ce mergea înaintea (marginal note: *înainte* [forward]) în preajma Assiriilor"; 6, 16 "Și ușea săcriiului o vei face den coaste, cu beciuri dedesuptu, cu doaă rînduri de podină și cu 3 rînduri îl vei face pri-nsu (written **прии҃сѳ**; marginal note: **прє҃сѳ**)". Other notes repeat words that are not clearly written in the text (9, 24; 29, 27; 29, 32).

2.1.4. Marginal or text markers

In some cases, a certain word in the text is marked by the special signs "sile", repeated on the margin but with no explanation. In v. 6, 16 "Și tot adunîndu-l vei face săcriiul", the coordinating conjunction does not correspond to the Greek sources (cf. also в 1688: "Adunîndu-l vei face sicriiul"), but only to the Slavonic text; perhaps this is exactly what the annotator wants to indicate. In v. 35, 13 "Sui-să Dumnedzău de la însul, dentru locul carele au grăit cu însul", on the last syllable of the preposition *dentru* there is a "silă" , which is repeated on the margin without any further explanations; it may well be that the annotator does not agree with rendering the preposition in Gr. *ἐκ*, in this context, by *dentru*, but rather by *den* (which would explain why only the last part of the word is marked); a similar situation occurs under 9, 15.

2.2. Marginal notes in the ***Book of Job***

We also considered the inventory of marginal notes in this book in order to see whether we can identify here the same types of notes as in the first book of the *Pentateuch*. In the *Book of Job* (which in ms. 45 has 23 pages, from p. 422 to p. 444) there are 93 marginal notes that can be classified as follows:

2.2.1. Notes sending back to the biblical hypertext

In the *Book of Job* there are 37 notes that mark biblical references: in other books, inside the same book, or mixed. However, we cannot find here marginal biblical comments or indications regarding the messianic excerpts; summarising indications are to be found in the manuscript only up to the fourth book of the *Pentateuch*.

2.2.2. Marginal notes on the relation of the text with the sources

a. ***notes that mark translation or copying omissions:***

- written by the same hand and marked by the system announced in the foreword ("silă" with a dot underneath, in red) or simply by means of multiple "sile": 1, 3 "Și era dobitoacele lui oi 7000, cămile 3000, părechi de boi 500, măgărițe (marginal note: *păscătoare* [grazing], cf. Gr. *νομάδες*) 500"; 1, 7 "Împregiurînd pămîntul și îmblînd (marginal note: *cea* [the one], cf. Gr. *τὴν ὑπ'οὐράνον*) pre supt cer, sînt de față"; 6, 27 "Fără numai că pre sărăimani (marginal note: *cădeți și* [fall and]) vă săltați preste priêtenul vostru"; 7, 10 "Nici să va mai întoarce la a sa (here, the sequence *a sa* [his], probably omitted, was filled in above the line of text and then repeated in a more clear way on the margin) casă"; 31, 22 "Să să dăsparță, dară, umărul mieu dentru încheietură și brațul mieu (marginal note: *din cot* [from the elbow]) să să surpe"; 31, 25 "Sau de m-am veselit făcîndu-mi-să avuție multă, sau de am pus (marginal note: *și* [and], equivalent to a *δέ* that remained untranslated) mîna mea și preste cei nenumărați";
- by another hand: 17, 11 "Zilele mêle trecură cu alergare și să rumpseră (marginal note, written by another hand and in another ink: *mădulările* [the limbs]) inimii mêle"; 22, 9 "Și văduile le-ai trimis deșarte (marginal note by another hand: "și pre sirmani i-ai chinuit" [and you mistreated orphans])"; 27, 5 "Nu-mi fie (marginal note by another hand: *mie* [to me]) drepți pre voi a răspunde"; 28, 6 "Locul samfirului – pietrile lui; și lutul – aurului (marginal note by another hand: *lui* [his])"; 33, 21 "Pînă unde să vor putrezi lui pielițele și va dovedi (marginal note: *oasele* [the bones], omission of the copyist) lui deșarte".

In 32, 20 "Grăi-voi, pentru ca să mă odihnesc dăschidzînd budzele" (marginal note written by another hand: *mêle* [my]), the addition does not follow Sept. Frankfurt (where there is no pronoun; cf.

deșchizînd buzele B 1688), but can only be justified by the use of the *Vulgate*: "labia mea" or the Ostrog Bible (*oycma cu*), cf. "și-mi voiu deșchide gura" ms. 4389.

b. notes that ***mark an element that does not exist in the translated Greek text***. Some 'additional' sequences compared to the source come, in fact, from the attempt to reconcile the two linguistic systems, the language of the source text and the target language; these are framed by semi-brackets (in the first part of the text, this marking was used to indicate the sequences that are in addition in Sept. London as compared to Sept. Frankfurt) and their presence is indicated marginally by a sign ("silă"); other sequences that are not present in the Greek text can be explained by the use of other sources (the Latin and the Slavonic text). Examples: 11, 13 "Pentru că tu, dă ai fi pus curată inima ta și să verși mîinile ⌊*tale*⌋ cătră el" (cf. "cum manus tuus" Vulg. Antwerp, *руцѣ своу* Ostrog Bible); 14, 5 "Măcară și o zi ⌊*va fi*⌋ viața omului pre pămînt", situație similară la 34, 26; 24, 16 "Săpat-au întru întunêrec casă; dzua au pecetluit pre sine *și* n-au cunoscut lumină" (the conjunction is absent from the Greek text, but present in the Latin one). In v. 38, 38 "Și iaste răvărsat ca pămîntul cu pulberea, și l-am lipit pre el ca pre o piatră cu patru muchi ⌊de piatră⌋", the expression between square semi-brackets is marked by "sile" repeated marginally, without any other explanations; the notation indicates the fact that the sources do not justify the repetition of this noun.

c. marginal notes that ***correct wrong translations***: 2, 9 "Și tu sîngur întru putrejune a viermilor ședzi, mîind descoperit, și eu – rătăcită și slujnică, loc den loc împregiurînd și den casă în casă, așteptînd soarele cînd va apune, pentru ca să mă odihnesc de ostenêlele mêle și de durori carele astădzi (marginal note: *acum* [now], cf. Gr. *νῦν*; all possible versions contain the interpretation "acum" [now], not "astăzi" [today]) pre mine mă țin". In v. 39, 15 "Și au uitat că piciorul va răsîpi și jiganiile cîmpului vor (marginal note: *va* [will]) călca", the note corrects the version in the text according to the translated Greek source. The question is: why does the plural appear in the verse? Of the consulted sources, only some versions of the *Vulgate* (others than Vulg. Antwerp) have here the plural *conterant*. Of the Romanian texts, B 1688 takes the plural from ms. 45, also kept, in turn, by the *Bible* of Samuil Micu. Either the translator (or copyist) of the ms. 45 uses the plural under the influence of the context, or the text also has a Latin source, other than Vulg. Antwerp.
Not all the translation/copying errors are corrected. For instance, in v. 27, 18 "Nu să istovi casa lui ca niște molii și ca niște păianjini" the negation cannot be justified by any of the sources (neither by the Greek, nor by the Latin or Slavonic versions) and it is not corrected. Cf. B 1688: „Și să va istovi casa lui ca niște molii"; ms. 4389: „Și casa lui se va umplea ca de molii".

d. marginal notes recording ***translation versions*** that are more appropriate in relation to the source. In v. 13, 8 "Au veți îndoi? Voi și voi (marginal note: *aceștia* [these]) judecători vă faceți", the personal pronoun *voi* equals two different Greek pronouns: *σύ* and *αὐτός*, in the sequence *ὑμεῖς καὶ αὐτοί*. Probably the translator was confused by the particle *καὶ* and wanted to respect the word order of the original. Cf. B 1688: "Voi și înșivă" (wrongly transcribed in the 1988 edition issued by the Patriarchy: "voișI înșivă"). In v. 24, 20 "Și ca o ceață a roaăi nevăzută s-au făcut. Și să deade lui carele au poftit (marginal note: *făcut* [done]), și să să zdrobască tot strîmbul, atocma cu un lemnu nevindecat", the gloss mentions the suitable contextual meaning of Gr. *πράσσω* 'to do' (Muraoka), cf. also B 1688 *au făcut*. In Classical Greek, *πράσσω* also has the meaning 'to obtain, demand' (Liddell–Scott), which the translator renders here, though it is not suitable in this context (cf. also NETS: "may what he did be paid back to him"). In v. 39, 1 "Dă ai cunoscut vrêmea nașterii pietrii țapcerbului (the version *țapcerbilor* is suggested on the margin, by replacing the last two syllables of the word)? Și ai păzit chinurile cerbilor?", the note corrects the text according to the version of the *Septuagint*, in which the plural is present (but the critical apparatus of Sept. Frankfurt also mentions versions with the singular form). B 1688 exactly reproduces the text of ms. 45, subsequently corrected in *Biblia* Micu (*cerbilor*). In 33, 28 "Mîntuiêște sufletul mieu, ca să nu viu la pierire (marginal note: *stricăciune* [perdition]), și viața mea lumină va vedea", the note suggests a translation alternative for Gr. *διαφθορά* 'ruining, destruction; instrument of ruin; abode of the dead' (Muraoka), 'destruction, ruin' (Liddell–

Scott); B 1688 preserves the version *peire* [perdition]. In v. 5, 23 "Căci cu pietrile cîmpului (marginal note: *ţarenii* [of the land]) – făgăduinţa ta, şi jiganiile ţarenii vor împăca ţie", the annotator probably remedies what he considers to be an unfaithful rendering of the text; the nouns *cîmp* and *ţarină*, in the genitive, are two different rendering of the same adjective, Gr. *ἄγριος* 'living in the fields, wild, savage'. A similar situation is recorded in 8, 9, where *mreajă* is glossed by *cursă* [trap], because in the preceding verse *mreajă* had already been used to render a different Greek word.

In 7, 8 "Nu mă va mai vedea ochiul celui ce mă vêde, ochii tăi – întru mine, şi nu voi mai fi" (marginal note: *încă mai sînt* [I still am]), the note indicates the correct version as compared to the *Septuagint*, where the sequence *οὐκ ἔτι εἰμί* occurs. The presence of the future tense in the text could be explained by the influence of the *Vulgate*. Also by comparison with the Greek original, we could explain the note in v. 9, 5 "Cela ce vechêşte munţii şi nu ştiu; cel ce-i surpă pre înşi cu mînie (marginal note: *urgie* [wrath], cf. Gr. *ὀργή*). In 27, 7 "Însă nu, ce fie nepriêtenii miei ca surparea celor necuraţi (marginal note: *necredincioşi* [unfaithful])", the note suggests a more precise equivalence of Gr. *ἀσεβής* 'ungodly, impious'.

The reverse situation is met in v. 29, 6: "Cînd să vărsa căile mêle cu unt şi munţii miei să vărsa (marginal note: *turna* [poured]) cu lapte"; the Greek text uses the same verb (*χέω* 'to pour, shed; spread', Muraoka) in both positions translated consistently by *a vărsa* [to spill] in the text of ms. 45 (and also in B 1688). Ostrog Bible uses the same verb in both positions (*облиѣати*), rendered by *a vărsa* in ms. 4389. Conversely, the *Vulgate* uses *lavabam* and *fundebat* ('to wash; to wet, moisten', but also 'to pour', OLD). Either the annotator in ms. 45 intended to achieve variation, or he had in view the Latin model.

The solutions suggested in the marginal notes are not always correct. Thus, in v. 33, 27 "Şi apoi, atuncea va trimite om, el şie dzicînd: În ce fêl făcea (marginal note: *trimetea* [was sending])!", the first verb (*va trimite* [will send]) is probably the result of a copying error, because in the *Septuagint* one has *ἀπομέμψεται* "va mustra" (in Vulg. Antwerp, *respiciet*, cf. also ms. 4389: "Va bănui omul însuşi pre sine", B 1688 "atuncea să va huli omul însuş luiş"). In turn, the second verb is rendered correctly in the text from a lexical point of view (Gr. *συντελέω* 'to complete, finish; to make an end, destroy; to perpetrate', *a face* in ms. 45), but not from a grammatical one (in the Greek text it is in the first person singular, translated in Romanian as *făcea*). The marginal note reiterates the grammatical error, but it cannot be justified as a rendering option either; perhaps it is redacted under the influence of the error in the first part of the verse. In B 1688, the grammatical error is corrected: "în ce fêl făceam".

e. ***other cases***

The variants suggested in some marginal notes are not justified if we compare them to the sources mentioned in the *Foreword to readers*. In 1, 1 "Om oarecare era în ţara Avsitidei, căruia numele Iov", the proper name *Avsitida* is taken from Gr. *Αὐσῖτις* (cf. "the land of Ausitis" NETS) with the dative ending, to which is added the Romanian genitive ending. The marginal note (*–ditei*) suggests the replacement of the last two syllables of the word, suggesting the sequence *Avsiditei*. The *d* variation is not replaced in the Greek sources, and the Latin and Slavonic traditions suggest, in referring to the respective country, the name *Hus* (cf. ms. 4389: "Era un bărbat în ţara Husului"). The only place we met the form with *d* instead of *t* is the critical edition of the Slavonic *Parimejnik* (Zdenka Rivarova, Zoe Hauptova, *Grigorovicev Parimejnik*, 1. Tekst s criticiki aparat, Skopje, 1998), which records (p. 69^{v}) such forms in some of the manuscripts (but *Avsitidii* in *Parimiile preste an*). Perhaps the metathesis proposed by the annotator is based on a known previous version (not necessarily Romanian) of the *Book of Job*.

In 9, 2 "Căci cum va fi drept pămînteanul (Gr. *βροτός* 'human being, mortal', antonym: *ἀτάναθος* or *θεός*, cf. Liddell–Scott; marginal note: *omul*) lîngă Domnul?", the note may be justified by the influence of the Latin text (which has *homo*; cf. also ms. 4389: *omul*); in general, for expressing mortality, Romanian texts use the noun *pămîntean* (cf. also *Parimiile preste an*, III, 95^{v}, where *peminteanii* is used to render Gr. *vroti*—written in Cyrillic script—from the hymn reproduced in parallel).

No source justifies the annotation in v. 31, 30 "Bine-i să audză, dară, urêchea blăstămul mieu şi să mă

povestesc, dară, de cătră nărodul (marginal note, written by another person: *Domnul* [The Lord]) mieu chinuindu-mă"; the term in the comment does not occur either in later edition or in parallel texts. Probably the note is the result of confusion, an erroneous interpretation of the context.

2.2.3. Marginal notes on the relation of the text with the linguistic norm

a. ***glosses marking the differences between the dialectal or individual norms:*** 6, 26 "Pentru că nu de la voi vîrtute cer, nice certarea (Gr. *ἔλεγχος* 'act of questioning; that which deserves open criticism'; marginal note: *mustrarea* [reprimand]) voastră cuvintele mêle vor înceta" (cf. also B 1688, ms. 4389 *mustrarea*); 16, 13 "Puseră-mă ca un străjar (marginal note: *strajnic* [guard]), încungiurară-mă cu fușturi, lovind întru mușchii miei" (according to DLR, *străjer* is attested especially in texts from Moldavia, while *strajnic* occurs in texts from Muntenia); 28, 12 "Și înțelepțiia (marginal: *înțelepciunea*) de unde s-au aflat"; 30, 30 "Și piêlea mea s-au ucis tare și oasele mêle să ojojiră de arșiță" (marginal note: *arsură* [burn]); 41, 16 "Inima lui iaste înfiptă ca o piatră și stă ca un ilău (marginal note: *o năcovalnă* [an anvil]) nerăsărit".

b. ***corrections concerning the text morphology or writing technique:*** 12, 16 "Dă va opri apa, va usca pămîntul; iar de o va slobodzi, au pierdut pre el zdrobindu-l" (the sequence "pre el" is repeated marginally, as it is poorly written in the text); 18, 21 "Preste însă au suspinat cei de apoi, iară (marginal note: *pre*) cei dentîi ii cuprinse minune" (the note is a clear marking of the direct object; a similar situation occurs in 24, 1); 29, 2 "Cine m-are (marginal note: *m-ar*) pune pre lună înaintea dzilelor cărora Dumnedzău m-au cruțat" (Frâncu, 2009, p. 316, shows that the innovation *ar* first occurs in Wallachia in the 17th century, and only in the next century does it spread in the rest of the territory; therefore, a form perceived as regional is being replaced here); 31, 38 "De au suspinat pămîntul vreodinioară asupră-mi sau de rozoarele ei (marginal note: *lui* [his]; in the Greek text, the pronoun is in the feminine) au plînsu toate odată" (a similar situation occurs under 31, 39); 39, 13 "Aripa celor ce să veselesc neélassa, să (marginal note: *dă*) va zemisli asída și nessa?".

2.2.4. Marginal or text markers (without further explanations)

41, 16 "Inima lui *iaste* înfiptă ca o piatră"; 34, 26 "Și au stinsu pre cei necurați și văzuți înaintea lui ⌊sînt⌋"; they indicate the presence of an additional element in the Romanian text compared to the Greek source.

3. Conclusions

The present study started from two premises: the confusing textual history of the first Romanian translation of the *Old Testament* in the version of the *Septuagint* (available in Romania in a revised version contained in ms. 45 at the Library of the Cluj Branch of the Romanian Academy), and the fact that the marginal notes of this text, which have not been studied exhaustively so far, could provide information of the stages involved in constituting the text. Considering the *Foreword to readers* and the statement on the existence of a discontinuity in consulting the Greek sources while conducting this revision, we chose to compare the marginal notes in the *Book of Genesis* and in the *Book of Job*, following the typology of the marginal notes, their marking in the text, any possible clues regarding the identity of the annotator.

Several types of notes are announced in the foreword to the manuscript (additions, biblical references, the indication of the various versions in other sources, comments); also, the graphical signs used for marking the notes are decoded, proving the existence of a coherent and relatively consistent graphical system. The study of the inventory of marginal notes in the biblical books mentioned has shown that there are notes that also fulfil other functions besides the ones recalled.

We identified three important categories of marginal notes: notes sending back to the biblical system, notes on the relation with the sources of the translation (sources that are declared or not), notes that are aimed at the differences between the linguistic norms (the glosses as such). To this is added what we called 'markings', that is, the marginal presence of some graphic signs marking the existence of a problem in a certain context, without any other indications.

The three important types of marginal notes are present in both biblical books discussed in the present study. In the *Book of Genesis*, the first type is present in the biblical references (to other biblical books or to the same book, by means of the indications *up / down*), the summarising-orientation indications, an ample biblical comment, the marking of the excerpts with a messianic interpretation; the *Book of Job* contains only the category of biblical references, confirming what is said in the foreword (that at the beginning of the translation, Milescu inserted more notes on the margin of the translated text, but he abandoned this practice on the way); the summarizing notes and the messianic indications are to be found only in the first four books of the *Pentateuch*.

The marginal notes on the relation of the text in ms. 45 and the sources of the translation (the two editions of the *Septuagint*, the one from Frankfurt, 1597, indicated as the source of the translation and revision from the first *Book of Chronicles* onward, and the one from London, 1653, indicated as the source used by the reviser until the first *Book of Chronicles*; the Ostrog Bible, 1581, an edition of the Vulgate) included in the *Book of Genesis* refer to: omissions of the translator or the copyist; additional sequences in the London *Septuagint* compared to the Frankfurt edition; different versions in the two Greek texts; corrections of erroneous translations; the attempt to adapt the Romanian text to the Greek source at lexical or grammatical (morphological) level. In the *Book of Job*, where Sept. Frankfurt is also used for the revision, references to another edition of the text of the Septuagint are missing, as the marginal notes are aimed solely at the conformity with the only Greek source: omissions, elements present in the ms. 45, without a corresponding element in the source (conjunctions, copulas), erroneous translations, versions that are closer to the source from a lexical or morphological point of view.

The third category of marginal notes, present in both biblical books, results from the confrontation between the different regional linguistic norms; these are actual glosses (replacement with a lexical or grammatical regionalism specific to the northern area of the Daco-Romanian territory, enjoying broader circulation or specific to Wallachia; the translation of Greek loans or the Hebrew words taken from the *Septuagint*) or morphological or writing corrections.

We also noticed the fact that in both biblical books there are both notes written by the same hand—the same handwriting as in the text—and notes written by a different hand, subsequent to the copying work of Dumitru of Cîmpulung; the latter have a strong character specific to Walachia. Perhaps their comprehensive study—at lexical level or at the level of textual insertion—could bring insight into the identity of the reviser. Moreover, we noticed the fact that many notes explain a word specific to Moldova by a word specific to Walachia, which points to the fact that they do not belong to the Moldavian reviser assumed by N. A. Ursu, who identifies the reviser as Metropolitan Dosoftei. On the other hand, the hypothesis of a massive intervention of the copyist in the text, so marked that it could have generated even marginal notes is doubtful; this would mean that, in fact, the translation of Milescu underwent, even before the text was copied by Dumitru, two revisions (if we also admit that of Dosoftei), to which is added the intervention of the person writing the marginal notes following the work of Dumitru of Cîmpulung.

A research direction opened up by the present article is thus aimed at a comprehensive study of the marginal notes in the manuscript, which would provide more useful information in establishing the textual history of Milescu's translation; this seems to be more intricate than it has been known to be so far.

Bibliography

A. Primary sources

в 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a ceii Vechi și ale ceii Noao Leage, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca preabunului Domn Ioan Șărban Cantacozino Basarabă Voievod* (...), București, 1688.

Biblia Micu = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești* [...]. Cu blagoslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...], Blaj, 1795; ediție jubiliară în reproducere anastatică și transcriere interpretativă, coord. Ioan Chindriș și Eugen Pavel, Roma, 2000.

MLD = *Monumenta linguæ Dacoromanorum. Biblia 1688*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași. *Pars I. Genesis*, 1988; *Pars II. Exodus*, 1991; *Pars III. Leviticus*, 1993; *Pars IV. Numeri*, 1994; *Pars V. Deuteronomium*, 1997; *Pars VII. Regum I, Regum II*, 2008; *Pars VIII. Regum III, Regum IV*, 2014; *Pars IX. Paralipomenon I, Paralipomenon II*, 2011; *Pars X_2. Iob*, 2012; *Pars XIV. Ieremia. Lamentationes Ieremiæ*, 2014; *Pars XX. Sapientia, Ecclesiasticus, Susanna, De Belo sive Dracone Babylonico*, 2014; *Pars XXII. Iosephus ad Machabæos*, 2013.

Ms. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, *Manuscrisul românesc nr. 45* [c. 1683–1686]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei) în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Ms. 4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389* [c. 1665–1672]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată după slavonă și latină de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanul) în a doua jumătate a secolului al XVII–lea.

NETS = *A New English Translation of the Septuagint and the other greek translations traditionally included under that title*, Albert Pietersma and Benjamin G. Wright (editors), International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Oxford University Press, 2007.

Ostrog Bible = *Библиꙗ сиречь книгы Ветхаго и Новаго Завета по ꙗзыкоу словенскоу* (...), Ostrog, 1581.

Sept. Frankfurt = *Τῆς θείας Γραφῆς. Παλαίας Δηλαδὴ καὶ Νέας Διαθήκης ἅπάντα. Divinæ Scripturæ nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Græce*, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra, Frankofurti ad Mœnum, apud Andreæ Wecheli hæredes, 1597.

Sept. London = *Ἡ Παλαια Διαθηκη κατα τους ἑβδομηκοντα. Vetus Testamentum Græcum ex Versione Septuaginta Interpretum*, Londini, Excudebat Rogerus Daniel, 1653.

Vulg. Antwerp = Biblia ad vetustissima exemplaria castigata [...], Antwerpiæ, ex officina Christophori Plantini, 1565

B. Dictionaries

DLR = *Dicționarul limbii române (ediție anastatică)*, Editura Academiei Române, 2010

Liddell–Scott = *A Greek–English Lexicon*, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, revised and augmented by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. With a revised supplement, Oxford Clarendon Press, 1996.

Miklosich = *Lexicon Palæoslovenico–Græco–Latinum*. Emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Vindobonæ, Guilelmus Braumueller, 1862–1865.

Muraoka = T. Muraoka, *A Greek–English Lexicon of the Septuagint*, Peeters, Louvain, 2009.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*, edited by P. G. W. Glare, Oxford Clarendon Press.

TDRG = Hariton Tiktin, *Rumänisch–Deutsches Wörterbuch*. 3. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Band I. *A–C*, Clusium, Cluj-Napoca, 2000; Band II. *D–O*, Clusium, Cluj-Napoca, 2003, Band III. *P–Z*, Clusium, Cluj-Napoca, 2005.

C. Secondary sources

Andriescu, Al. (1988). *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în MLD, *Pars I. Genesis*, Iași, p. 7–45.

Arvinte, V. (1988). *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și Ms. 4389*, in MLD, *Pars I. Genesis*, p. 47–105.

Cândea, V. (1979). *Rațiunea dominantă*, Dacia Publishing House, Cluj-Napoca.

Florescu, I.-F. (2015). *În multe chipuri de Scripturi*, "Alexandru Ioan Cuza" University Publishing House, Iași.

Frâncu, C. (1983–1984). *Geneza și evoluția timpurilor verbale supracompuse*, in ALIL, XXIX, p. 23–62.

Frâncu, C. (2009). *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Demiurg Publishing House, Iași.

Gafton, Al. (2005). *După Luther*, "Alexandru Ioan Cuza" University Publishing House, Iași.

Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, "Alexandru Ioan Cuza" University Publishing House, Iași.

Gînsac, A.-M. (2013). *Les notes marginales sur le texte révisé de l'Ancien Testament traduit par Nicolae Milescu au XVIIe siècle (ms. 45)*, paper presented at the 27th International Congress in Romance Linguistics and Philology, Nancy, July 2013.

Munteanu, E. (2011). *Tradiția biblică românească. Coordonate, stadiu al cercetării potențial*, in Munteanu, E. *et al.* (ed.), *Receptarea Sfintei Scripturi între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național «Explorări în tradiția biblică românească și europeană», Iași, 28–29 octombrie 2010*, "Alexandru Ioan Cuza" University Publishing House, Iași, p. 11–21.

Soare, L. (2015). ***Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor (1816)**. Notes on glosses*, in "Diacronia", 1, Jan. 13, art. A9, CrossRef.

Ursu, N. A. (2003). *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea*, Cronica Publishing House, Iași, 2003.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A23ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Despre notele marginale din prima versiune românească integrală a *Septuagintei* (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)

Mădălina Ungureanu*

Departamentul de Cercetare Interdisciplinar – Domeniul Socio-Uman, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Str. Lascăr Catargi 54, 700107 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 6 mai 2015
Acceptat 29 iunie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
text biblic
traducere
vechea română literară
filologie
glose

Rezumat

Ms. nr. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române conține prima traducere românească integrală a *Vechiului Testament* în versiunea *Septuagintei* păstrată pînă astăzi, realizată de Nicolae Milescu Spătarul în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Istoria acestui text este descifrată doar parțial; se știe că manuscrisul nu conține traducerea propriu-zisă, ci o revizie a ei. Identitatea revizorului, ca și traseul urmat de text după această primă prelucrare, sînt încă disputate. Lucrarea de față își propune să studieze inventarul notelor marginale din două cărți biblice ale manuscrisului, Facerea și Iov, încercînd să stabilească o tipologie a lor; este un prim pas dintr-un demers necesar, studiul întregului inventar al notelor, care poate contribui la clarificarea aspectelor încă insuficient cunoscute ale istoriei textului.

1. Preliminarii

1.1. Despre prima traducere românească integrală a *Vechiului Testament* în versiunea *Septuagintei* (și, totodată, prima traducere a *Septuagintei* într-o limbă modernă, cf. Florescu, 2015, p. 74) s-a vorbit destul de mult, în timpul scurs de la descoperirea manuscrisului (Cândea, 1979, p. 108). Dată fiind importanța textului transpus, cercetătorii au fost interesați de diversele probleme ridicate de studiul său. Nimeni nu mai pune la îndoială astăzi identitatea traducătorului român (Nicolae Spătarul Milescu, cărturar de anvergură europeană, amintit, de altfel, într-una dintre prefețe, *Cuvîntu înainte cătră cititori*[1]: „Iară Nicolaie, vrînd să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altă dată scoasă la rumânie”[2]); în schimb, alte chestiuni sînt, încă, disputate. Traducerea lui Milescu s-a păstrat în ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei Române. Numeroasele studii dedicate acestui manuscris (Cândea, 1979; Ursu, 2003; Andriescu, 1988, care expune și o viziune sintetică asupra discuțiilor) arată că el conține o revizie a traducerii lui Nicolae, copiată de Dumitru din Cîmpulung (care, de altfel, semnează la finalul cuprinsului, după obișnuitele versuri de închinare către mitropolit, astfel: „A sfințiii tale plecată slugă, Dumitru Dălgopolscom”). În acest punct apar divergențe între specialiști, referitoare la consistența reviziei (substanțială sau superficială) și la identitatea revizorilor[3]. În orice caz, este astăzi binecunoscut și acceptat de specialiști faptul că această revizie, păstrată în ms. 45, stă la baza textului veterotestamentar tipărit în B 1688.

*Adresă de corespondență: *madandronic@gmail.com*.

[1] Plasat la finalul traducerii, pe patru pagini nenumerotate, acest *Cuvînt înainte* are rolul unei prefețe, conținînd idei referitoare la importanța traducerii textului sacru și la istoricul acestei traduceri (unele preluate, așa cum arată Cândea, 1979, p. 112, cuvînt cu cuvînt din prefața ediției-sursă), la sursele folosite de traducător, la munca de revizie a traducerii și aspectele pe care le-a vizat aceasta. Cândea (1979) arată că predoslovia a preluat, probabil, multe dintre ideile prefeței pe care o va fi conținut protograful traducerii lui Milescu.

[2] Întrucît, în acest articol, ne-am folosit de transcrierea ms. 45, a ms. 4389 și a B 1688 efectuate în cadrul seriei *Monumenta linguæ Dacoromanorum. Biblia 1688* (MLD), am respectat normele de transcriere interpretativă stabilite în acest proiect (pentru care vezi *Nota asupra ediției* din volumele recente ale seriei).

[3] În această din urmă problemă, au fost propuse două soluții. Una dintre ele îi aparține lui N. A. Ursu, care îl propune pe Dosoftei, mitropolitul Moldovei, drept autor al reviziei (o revizie, spune cercetătorul, substanțială, atît de radicală încît mitro-

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

În ciuda studiilor amintite, numeroase probleme legate de textul conținut în ms. 45 au rămas nerezolvate; una dintre cauzele acestui lucru o constituie, probabil, faptul că textul manuscrisului nu este încă disponibil integral, într-o ediție filologică[4]. În afară de identitatea primului revizor al traducerii lui Nicolae, am mai aminti aici chestiunea surselor traducerii și ale reviziei; raportul dintre traducere și revizie (cu alte cuvinte, ce anume îi aparține lui Milescu și ce traducătorului); raportul textului cu B 1688 (ce și cît este preluat, în *Biblie*, din ms. 45 și ce alte surse folosește *Biblia* lui Șerban în *Vechiul Testament*); raportul cu cealaltă traducere integrală cunoscută din epocă a *Vechiului Testament*, conținută în ms. rom. 4389 B.A.R. și atribuită lui Daniil Panoneanul (Ursu, 2003, p. 29–30).

În ceea ce privește originalul traducerii lui Milescu, *Cuvîntul înainte către cititori* menționează că sursa principală ar fi „un izvod carele-i mai ales decît toate altele, tipărit în Frangofort și ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum le-au tălmăcit alții", identificat drept *Biblia* tipărită la Frankfurt în 1597 (Cândea, 1979, p. 112), la care s-ar adăuga, după mărturisirea predosloviei, alte izvoare latinești și slavonești (Biblia Ostrog, 1581). De asemenea, aceeași prefață atribuită revizorului arată sursa după care a lucrat el însuși: „Iară și noi pre lîngă izvodul lui Necolaie am mai alăturat și alte izvoade grecești, pren care izvoade fost-au unul carele au fost tipărit la Englitera" (Sept. Londra, 1653), la care se adaugă Biblia Ostrog, din care a luat trimiterile biblice marginale („și încă am pus și mărturiile cuvintelor prorociilor den cea slovenească, tot pre margine, neavîndu-le cêle grecești"), precum și modalitatea în care a alternat sursele („Și așa am venit cu acela izvod pînă la Paralipomenon dentîi, și apoi aflînd și noi izvod grecescu, altul de cêle den Frangofort, dupre care au scris și Necolaie, am urmat aceluia"). Arătînd că textele celor două surse grecești nu coincid („ci și acesta [ediția de la Londra, n.n.] nu să potriviia cu cel de la Frangofort, pentru căci pren bogate locuri adăogea și pren bogate locuri lipsiia, nu veniia cu cestalalt"), revizorul descrie și modul în care a rezolvat problemele ridicate de aceste diferențe textuale ale surselor: „pentru acêea lipsele nu s-au socotit, iar adaosele s-au pus precum vom face doslușirea mai jos cu însemnări". Așadar, diferențele dintre sursele grecești, spune revizorul, adică Sept. Frankfurt, pe care o traduce Milescu, și Sept. Londra, pe care o folosește el însuși pînă la 2*Par*, lipsindu-i izvorul principal al lui Milescu, au fost indicate în text, într-o manieră pe care o explică el însuși și pe care o vom indica mai jos.

Ne vom îndrepta atenția, în lucrarea de față, asupra notelor marginale din ms. 45. Dat fiind materialul imens pe care îl pune la dispoziție manuscrisul (ms. 45 are 906 pagini, fiecare pagină cu două coloane[5]), ne-am oprit asupra a două cărți biblice: *Facerea* și *Iov*. În alegerea lor, am avut în vedere ceea ce spune revizorul în prefața sa: a. că Milescu, după chiar mărturisirea lui, ar fi intenționat să consemneze și variantele oferite de surse, inclusiv de aparatul critic al ediției de la Frankfurt, dar, de fapt, a reușit să facă acest lucru numai la prima carte a *Pentateuhului* („și au scris și cêle precum să află la letenie și cêle precum să află la slovenie și însemnările și tălmăcirile cêle ce să află mai jos la izvodul acel grecescu, zice că le-au pus tot cu însemnări pre de margine, dară n-au pus nice unele de acêstea la izvodul lui; că au început să facă și acêstea la capul dentîi, la *Bitie*, dar mai d-apoi, pentru neașezămîntul vremilor, s-au lăsat și n-au făcut nice unele de acêstea"); b. că el însuși, revizorul, a folosit, pînă la 2*Par*, alt izvor decît cel de la Frankfurt, iar apoi, procurîndu-și-l pe acesta, l-a folosit exclusiv, în a doua parte a textului. Am ales, așadar, cîte o carte ilustrativă pentru cele două părți astfel delimitate din perspectiva izvoarelor utilizate, cu scopul de a vedea dacă această alternanță a surselor se reflectă în notele marginale și, mai mult decît atît, care este rolul acestor însemnări.

politul poate fi socotit „coautor" al traducerii), aducînd argumente de ordin lingvistic care plasează limba revizorului în aria nordică a teritoriului românesc și argumente de ordin lexical și morfologic care ar constitui „mărci" ale scrisului mitropolitului. Cealaltă ipoteză îi consideră drept autorii reviziei traducerii lui Milescu pe „dascălii locului", cărturari munteni care, acționînd la îndemnul mitropolitului Teodosie al Țării Românești, pregătesc textul pentru tipar.

[4]Textul manuscrisului a fost publicat începînd cu 1988 și pînă în prezent, parțial, în volumele din seria MLD, la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. O ediție filologică a ms. 45 este în pregătire, în cadrul unui proiect condus de Eugen Munteanu.

[5]Vezi descrierea manuscrisului în *Nota asupra ediției* din volumele recente ale MLD.

1.2 Problema notelor marginale din ms. în discuție a fost abordată de Ursu (2003), în încercarea de a argumenta paternitatea lui Dosoftei asupra reviziei traducerii lui Milescu. Astfel, autorul este interesat de aspectul formal, lingvistic, al notelor, mai precis, de trăsăturile fonetice, morfologice și lexicale care ar putea releva similitudini cu limba textelor lui Dosoftei. O încercare de sistematizare a gloselor din ms. 45 îi aparține Anei-Maria Gînsac (Gînsac, 2013). Autoarea încearcă o tipologizare, identificînd: 1. Note privind morfologia textului și 2. Note lexicale (2.1. explicații ale terminologiei folosite; 2.2. explicații ale calcurilor din text; 2.3. sinonime care rezolvă diferențele de ordin diatopic dintre traducere și revizie; 2.4. sinonime care oferă variante de traducere sau sînt mai adecvate sensului din original).

> Dacă avem în vedere definirea glosei ca „o formă perfecționată de împlinire a textului în limba țintă. Forme și structuri proprii acesteia se concentrează asupra cîte unui conținut din limba sursă în scopul redării deslușite a respectivului conținut...” (Gafton, 2005, p. 44), trebuie să facem distincție între notele marginale și glose, în sensul că doar o parte a notelor sînt glose. Anticipînd, vom spune că nu toate notele marginale (ba chiar numai o parte destul de restrînsă a lor) din ms. 45 rezultă din contactul dintre două (sau mai multe) sisteme lingvistice diferite și din necesitatea ajustărilor (lingvistice). Unele note rezultă din confruntarea mai multor izvoare și din nevoia de a oferi receptorului un text complet; altele sînt preluate chiar din izvoare și au rolul de a orienta în interiorul sistemului biblic. De asemenea, dacă glosele nu apar ca urmare a unui sistem prestabilit (Gafton, 2005, p. 198), notele de care ne ocupăm au caracter sistematic, demonstrat de semnele grafice diferite folosite consecvent pentru fiecare categorie și de expunerea acestui sistem în prefață.
> Literatura secundară referitoare la glosele din textele vechi românești—perioada veche și premodernă—este bogată (vezi, pentru o imagine de ansamblu, Gafton, 2012, p. 329, nota 282; Soare, 2015, p. 3, nota 4; autorii menționează contribuțiile lui D. Șesan, G. Țepelea, N. A. Ursu, Mario Roques), întrucît materialul în sine este bogat și variat. Discuția cea mai amplă pe marginea acestui subiect se găsește la Gafton, 2005, p. 44–46 și 196–268. Văzute ca o componentă a actului traducerii, ca rezultat al conștientizării, de către traducător, a dificultății actului de traducere, glosele sînt clasificate în: explicative, completive, orientative (Gafton, 2005, p. 44–46). Mai departe, analizînd un număr considerabil de glose, excerptate din texte de tipuri diferite, din secolele al XVI-lea – al XVII-lea, autorul stabilește și alte categorii, avînd drept criteriu rolul acestor notații în text, nevoia care le-a generat; glosele aveau multiple funcții, cea mai importantă fiind aceea de a armoniza trăsăturile morfosintactice și lexico-semantice ale celor două sisteme lingvistice puse în contact prin actul traducerii, prin explicații, completări, traduceri ale unor xenisme, detalieri pe marginea unor referenți străini de spațiul românesc, indicații adresate cititorului. Nu toate aceste glose sînt marginale; unele dintre ele sînt integrate în text în formă apozitivă, introduse prin adverbul *adecă*. Glosele constituie un „discurs paralel” (Gafton, 2005, p. 259, 267), care tinde să rezolve neajunsurile traducerii literale și contribuie la formarea aspectului literar al limbii române.

Ne vom ocupa, în cele ce urmează, de inventarul notelor marginale din cele două cărți biblice, așa cum apar în ms. 45, urmărind un studiu cantitativ și calitativ. Vom încerca să determinăm tipologia notelor, funcția lor textuală, indicațiile pe care le oferă despre legătura dintre textul propriu-zis, cel conținut în ms. 45 și tradiția textuală (nu doar cea românească) a *Bibliei*[6].

1.3. Tot *Cuvîntul înainte către cititori* oferă o „decodare” a semnelor folosite pentru marcarea inserției textuale a diverselor notații din interiorul textului sau marginale (într-o secțiune specială, intitulată „Deslușirea cărții aceștiia cum vei putea să o înțelegi, citindu-o mai pre iușor”). Astfel, un semn special (˘˘˘, numit „sile”) indică sau glose sinonimice, sau lecțiuni diferite în surse: „Iar unde vei vedea acesta ˘˘˘[7]

[6] Despre *Biblie* ca hipertext, vezi Munteanu, 2011, p. 16.
[7] Notat cu roșu în text și reluat marginal.

asupra unui cuvînt, cîte vor fi înlăuntru și afară silele acêstea, acela sau e cuvînt de îndoire, de zice sau așa, sau așa, sau el s-au aflat într-un izvod într-un chip, și într-alt izvod într-alt chip și fără bănuială sînt așa." Un semn (o „silă") roșu cu un punct dedesubt marchează o omisiune în text: „acoleá iaste cuvînt sărit și s-au îndreptat afară." Pentru marcarea trimiterilor biblice se folosesc două linii paralele: „să știi că de acoleá să încêpe cuvîntul mărturiei ce însemnează afară, și precum însemnează capetile, așa le vei afla", iar pentru trimiterile intratextuale se folosesc indicațiile „sus" și „jos". În sfîrșit, alte tipuri de notații marginale menționate aici sînt trimiterile la pasaje cu o interpretare mesianică, marcate printr-un desen special, o mînă roșie cu indexul îndreptat spre textul respectiv. Scopul acestui sistem de note, spune autorul prefeței, este dezambiguizarea, facilitarea orientării cititorului în text: „Așa luînd bine aminte nu te vei învălui, ci toate pre tocmêle le vei afla."[8].

După cum se poate observa, există un sistem coerent de marcare a intervențiilor asupra textului, a corecturilor survenite din confruntarea traducerii lui Milescu cu originalul, a adăugirilor făcute prin compararea cu celălalt izvor grecesc, a sistemului de relații din interiorul textului biblic însuși. Aceste notații nu sînt proprii doar acestui text, el este întîlnit și în alte manuscrise din epocă. Vom vedea, însă, că istoria textului de după redactarea prefeței a dispus apariția și a altor tipuri de note decît cele enumerate aici.

2. Inventarul notelor marginale

Dată fiind existența unui *hiatus* (menționat mai sus, §1.1.) în ceea ce privește consultarea surselor grecești în procesul de revizie, ne-am oprit asupra notelor marginale din două cărți biblice: *Facerea* și *Iov*. Le vom discuta pe rînd, încercînd o tipologizare a notelor, pentru a urmări dacă cele două cărți cuprind tipuri similare de note marginale.

*2.1. Notele marginale din **Facerea***

În manuscris, cartea *Facerii* este cuprinsă între paginile 1–51; pe margine apar aproximativ 300 de notații de diverse tipuri.

2.1.1. Note care trimit la sistemul biblic[9]

Cele mai multe dintre acestea sînt ***trimiteri biblice***, la pasaje din alte cărți biblice (de tipul: *Iosia **24***) sau în interiorul aceleiași cărți (marcate, așa cum este indicat și în prefață, prin termenii *jos* și *sus*: *jos 31* – la 28, 18; *sus 26* – la 27, 46 etc.). O notă poate cuprinde mai multe trimiteri biblice sau trimiteri biblice de ambele tipuri (*Mth. 19*; *1 Cori. 11*; *Colas. 3*; *gios 8 și 9*, la 1, 27). Titlurile cărților biblice sînt prescurtate. Numărul lor este însemnat: 122 de astfel de note în cartea *Facerii*. După cum se afirmă în prefață, acestea au fost preluate din izvorul slovenesc (Biblia Ostrog): „și încă am pus și mărturiile cuvintelor proorociilor den cea slovenească, tot pre margine, neavîndu-le cêle grecești".

În aceeași categorie, a notelor care indică o relație din interiorul sistemului biblic, integrăm marcarea ***pasajelor pasibile de o interpretare mesianică***, indicate, așa cum se spune în prefață, printr-un desen reprezentînd o mînă cu indexul îndreptat spre pasajul respectiv. Sînt 20 de astfel de note marginale în această carte.

Tot pe margine, dar fără un marcaj special, apar ***indicații biblice*** (scurte comentarii rezumativ-orientative)[10]. Cele mai multe sînt scrise cu roșu, de aceeași mînă: 65 de astfel de comentarii (în mod curios, începînd cu capitolul al 19-lea, înainte de care nu se găsesc astfel de notații). Multe dintre aceste comentarii au caracter indicativ, rol marcat prin utilizarea adverbului *aici*: *Aici au adăpat pre Lot fêtele lui* (19, 32);

[8] În afară de notațiile marginale, se mai face referire la notații care indică modificări de topică (prin plasarea slovelor cu valoare cifrică ϐ, ϛ, ϒ deasupra secvențelor destinate permutării), marcarea începutului și a finalului versetelor, secvențe sau termeni aflați doar în unele dintre izvoare (fără ca absența acestora din altele să impieteze asupra sensului), cu o indicare specială, cu roșu, a celor care se află numai în izvorul de la Londra.

[9] Prin *sistem biblic* înțelegem aici ansamblul textelor biblice din diversele culturi, împreună cu tradiția biblică universală și cu cea caracteristică fiecărei culturi în parte; cf. fractalul *Bibliei* (Florescu, 2015, p. 57).

[10] Aceste comentarii nu se găsesc în sursele declarate ale traducerii.

Aici puse Avraam giurământul cu Aviméleh (21, 24); *Aici au făcut Isaac jurământu cu Aviméleh* (26, 26); *Aici să blagoslovêşte Isav* (27, 39); *Aici au vădzut Iacov tabăra lui Dumnedzău* (32, 1) etc. Altele au caracter rezumativ, notația indicînd o acțiune: *Sluji Iacov pentru Rahil 7 ani* (29, 18); *Să dăosăbi Isav de Iacov* (36, 6); *Aflară cupa* (44, 12) sau un obiect care constituie centrul de greutate al pasajului: *Movila Mărturiei* (31, 46); *Daruri ce au trimis Iacov lui Isav* (32, 13); *împreunarea fraților* (33, 3). Cele mai multe folosesc persoana a III-a, dar o dată se folosește și persoana a II-a, comentariul fiind o preluare directă a unei secvențe din verset: *Luîndu pre tatăl vostru, veniți* (45, 18). Din punctul de vedere al construcției, cele mai multe au realizare propozițională, simplă: *Prăvăli piatra* (29, 10); *Plînse Iosif* (43, 30) sau complexă: *Poftiră oamenii a să obrăzui* (34, 20); mai rar, ele sînt exprimate printr-o frază: *Să arătă Dumnedzău lui Iacov și să pogorî cu însul la Eghiptu* (46, 3) și doar uneori indicația este exprimată printr-un grup nominal: *Visul lui Iosif* (37, 4); *Argintul și cupa* (44, 2). De cîteva ori este indicată continuitatea între comentarii, conjuncția copulativă *și* arătînd că acestea fac parte din aceeași unitate sintactică: *Și ochi muiêrea stăpînului Pentefri pre Iosif* (39, 7) *și-l trase de contoș* (39, 12); *Puse pre Iosif domnu Eghiptului* (41, 41) *și-i dêde lui Iosif pre Asineth* (41, 45); *Și lipsi argintul din Eghiptu* (47, 15) *și dobitocul* (47, 17).

Astfel de indicații, atît de numeroase în *Facerea*, sînt din ce în ce mai puține în cărțile următoare ale *Pentateuhului*, iar începînd cu *Deuteronomul* lipsesc.

Un ***comentariu*** marginal amplu, scris cu negru și inserat textual printr-o steluță roșie, se găsește la 3, 23. Versetul sună astfel: „Și-l scoase pre însul Domnul Dumnedzău den grădina desfătăciunei ca să lucrêdze pămîntul dentru care s-au luat." Nota marginală comentează: „Cel de viață lemn era lucrare de dare de viață ce să zice celor destoinici vieții și morții nesupuși, cu o dată prin hrană; ci Adam, după ce a gustat din lemn, fu supus morții și vieții nedăstoinic, precum și Iov mărturisêşte grăind: «Chiemaiu moartea în loc de tată», pentru aceasta Dumnezeu grăiêşte ca nu cîndva să tinză mîna și să ia din lemnul vieții, și va fi viu în vêci; că era contenită lucrarea cea de dare de viață carele întru cêle dentîiu era în om și striin de fericita viață și de hrană, precum Dumnezeu către dînsul grăiêşte: «Întru griji să mănînci în toate zilele vieții tale.»"

Cîteva observații pe marginea acestui comentariu. Este scris de aceeași mînă, dar cerneala nu are aceeași culoare ca cea cu care este scris textul biblic (este ceva mai estompată), ceea ce ar însemna că el a fost adăugat într-o etapă ulterioară; autorul său poate fi revizorul, iar copistul l-a înregistrat, așa cum face cu toate celelalte observații. Comentariul conține două citate biblice, unul din *Iov* (17, 14) și unul din *Facere* (3, 17); nici unul dintre ele nu reproduce textul din ms. 45, nici măcar pe cel din *Fac*, 3, 17[11], aflat pe aceeași pagină cu comentariul, ceea ce arată că autorul comentariului citează, așa cum se întîmplă adesea în epocă, din memorie. Comentariul are rolul de a situa versetul în context și de a orienta lectura, dezvăluind sensurile pasajului.

Astfel de comentarii, marcate prin steluță, mai apar în textul manuscrisului de două ori: *Jud*, 2, 1 („Și să sui îngerul Domnului de la Galgála la locul plîngerii și la Vethil și la casa lui Israil și dzise către ei"): „Jid[ovii] dzic să fie Finees" (primele două cuvinte cu roșu, celelalte cu negru, probabil scăpare a copistului care nu a integrat însemnarea în categoria corectă de la început; steluța este deasupra sintagmei „îngerul Domnului", comentariul făcînd trimitere la identificarea, existentă în unele versiuni ebraice, dintre înger și Phineas, unul dintre marii preoți menționați în *Exod*); 1*Rg*, 14, 14 („Și să făcu rana cea dentîi, carea au lovit Ionathan și cela ce rădica ciniile lui, ca vro 20 de oameni, cu lovituri și cu aruncări de pietri și cu bulgări de ai cîmpului): „Alții dzic cît ară putea ara 2 boi într-o dzi" (prin pronumele nehotărît *alții*, revizorul desemnează versiunile din afara tradiției *Septuagintei*, cf. Vulg. Anvers: „quam par boum in die arare consuevit" și mai ales Biblia Ostrog: „юже два волы днь изорати"; în afară de steluță, comentariul este marcat, suplimentar, prin mai multe „sile" roșii pe ultima parte a versetului, fiindcă nu este doar un comentariu, ci înregistrează o altă versiune a textului biblic, operație astfel marcată în text, în mod obișnuit).

[11] În ms. 45, cele două versete sună astfel: „Moartea am chemat tată să-mi fie" (*Iov*, 17, 14); „întru scîrbe vei mînca pre însul toate dzilele vieții tale" (*Fac*, 3, 17).

2.1.2. Note marginale care privesc relația textului cu sursele

Mare parte a notelor marginale se referă la aspectele amintite în prefață, consemnînd apelul la diverse surse ale traducerii. Cele mai multe note rezultă din implicarea celor două surse grecești menționate: ediția de la Frankfurt (1597), sursa principală a traducătorului, și ediția de la Londra (1653), sursa principală a revizorului pînă la 2*Par*. Rezultă, din confruntarea acestor două texte, pe de o parte, și din confruntarea dintre traducere și sursă, pe de altă parte, notații diverse, care pot fi încadrate în următoarele categorii:

a. note marginale care consemnează o ***omisiune a traducătorului sau a copistului***, aducînd completarea necesară (vizează secvențe care se regăsesc în ambele surse grecești). Cele mai multe sînt scrise de aceeași mînă, marcate cu un semn special (o silă cu un punct dedesubt, notate cu roșu): 6, 12 „Și vădzu (marginal: *Domnul*, cf. gr. *κύριος ὁ θεός*) Dumnedzău pămîntul"; 11, 2 „Și fu după ce au purces ei de la răsărit, aflară cîmpu în locul lui Senaar și lăcuiră (marginal: *acolo*, cf. gr. *κατῴκησαν ἐκεῖ*); 27, 13 „Și-i dzise lui maica sa: Pre mine blăstămul (marginal: *tău*, cf. gr. *ἡ κατάρα σου*), fiiul mieu"; 32, 28 „ce numai Israil să fie (marginal: *numele*, probabil omisiune a copistului) tău, căci te-ai întărit cu Dumnedzău"; 33, 8 „Pentru ca să afle (marginal: *sluga ta*, cf. gr. *ὁ παῖς σου*) har înaintea ta, doamne"; 41, 34 „Și facă faraon și tocmască mai mari preste locuri pre pămîntu și să trimiță toate pîinele (marginal: *pămîntului*, cf. gr. *τῆς γῆς αἰγύπτου*) Eghiptului a celor șapte ani a ieftinătății" etc. În unele cazuri, după cum se poate observa, omisiunea poate fi pusă fără discuție pe seama copistului (lipsește din text o componentă obligatorie, presupusă de context); în altele, se poate presupune că omisiunea este sau a copistului, care a revenit asupra textului ulterior și a observat-o, sau a traducătorului.
În trei situații, omisiunea este corectată printr-o notă marginală de altă mînă și marcată printr-o silă fără punct: 2, 8 „Și răsădi Dumnedzău grădină în Edem, cătră răsărit, și puse (marginal: *acolo*, cf. gr. *ἐκεῖ*) pre om"; 3, 24 „Și-l scoasă afară pre Adam și-l lăcui pre însul în preajma grădinei (marginal: *desfătăciunii*, cf. gr. *τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς*); 7:13 „Întru aceasta dzi întră Noe, Sim, Ham, Iafeth, ficiorii lui Nóe (marginal: și *fămêia lui Noe*, cf. gr. *καὶ ἡ γυνὴ Νῶε*) și tustrei fămeile ficiorilor lui cu însul în săcriiu". Asupra identității acestui scriptor se poate specula. Să fie unul dintre revizorii bucureșteni care au diortosit textul în vederea tipăririi? Intervențiile de acest tip sînt prea rare pentru a autoriza o astfel de supoziție.

b. note marginale care înregistrează ***secvențe*** în plus în Sept. Londra față de Sept. Frankfurt. După cum se anunță în prefață, revizia consemnează numai ceea ce ediția din 1653 are în plus față de cea mai veche („acesta [izvorul de la Englitera] nu să potriviia cu cel de la Frangofort, pentru căci pren bogate locuri adăogea și pren bogate locuri lipsiia, nu veniia cu cestalalt; pentru acêea lipsele nu s-au socotit, iar adaosele s-au pus precum vom face doslușirea mai jos cu însemnări"): 3, 8 „Și să ascunseră Adam și muiêrea lui de fața Domnului Dumnedzău în mijlocul (marginal: *lemnului*, cf. Sept. Londra: *ἐν μέσῳ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου*, față de Sept. Frankfurt: *ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου*) raiului" (de menționat că aparatul critic din subsolul ediției de la Frankfurt înregistrează adaosul); 6, 3 „Să nu rămîie duhul mieu întru oamenii aceștia (marginal: *întru vac*, cf. gr. *εἰς τὸν αἰῶνα* din Sept. Londra, menționată de Sept. Frankfurt în subsol) pentru că trupuri sîntu ei"; 7, 14 „Și toate jigăniile după fêliu-și și toate dobitoacele după fêliu-și și tot tîrîitoriul ce să clătêște pre pămîntu după fêliu-și și toată pasărea (marginal: *zburătoare*, cf. gr. *πᾶν ὄρνεον πετεινόν* Sept. Londra, față de *πᾶν πετεινόν* Sept. Frankfurt) după fêliu-și"; 17, 27 „Și toți bărbații casei lui; și cei născuți în casă (marginal: *ai lui*, cf. gr. *αὐτοῦ* Sept. Londra, menționat în aparatul critic al Sept. Frankfurt) și cei cumpărați pre argintu dentru alte fêliuri de limbi"; 28, 13 „Eu (marginal: *sînt*, cf. gr. *ἐγὼ εἰμί* Sept. Londra, față de *ἐγώ* Sept. Frankfurt) Dumnedzăul lui Avráam, tătîne-tău".

c. note marginale care înregistrează ***diferențe între sursele grecești***, semnalate prin sile. Este un loc comun faptul că nu există un *textus receptus* al *Septuagintei*, între diversele sale ediții existînd diferențe, în funcție de lecțiunile din manuscrisele care au stat la baza lor; de aceea, studiul relației dintre o traducere modernă a *Septuagintei* și textul grecesc trebuie să aibă în vedere nu orice ediție modernă a acestuia, ci chiar chiar textul-sursă care a stat la baza traducerii, altfel comparația duce la concluzii

false[12]. Acest lucru era conștientizat de traducătorii din vechime, inclusiv de cei implicați în realizarea primei versiuni românești a *Septuagintei*, întîi fiindcă revizorul reclamă necesitatea de a avea la dispoziție ediția de la Frankfurt, cea utilizată de Milescu, pentru o comparație judicioasă (folosește ediția de la Londra numai fiindcă nu a găsit izvorul de la Frankfurt, iar în momentul în care îl găsește, continuă revizia după acesta), apoi fiindcă el nu înlocuiește în text, ci înregistrează diferențele marginal. Vom exemplifica. În v. 10, 28 „Și Avimeil, și Sovef" (marginal: *Sava*), nota consemnează forma diferită a numelui propriu din Sept. Londra (*Σαβά*) față de Sept. Frankfurt (*σωβεύ*). Lecțiuni diferite ale surselor grecești se constată și în v. 11, 8 „Și-i răşchiră (marginal: *sămănă*) de acoló Domnul preste fața a tot pămîntul și potoliră a face cetaatea și turnul"; în Sept. Frankfurt este folosit verbul *σπείρω* 'to sow seeds; to plant; to scatter abroad, disperse' (Muraoka; cf. și Liddell–Scott: 'scatter like seed; spread abroad, extend'), în timp ce Sept. Londra are *διασπείρω* 'to disperse, scatter' (Muraoka). Lecțiunile din textele grecești sînt diferite; totuși, aici nota pare mai degrabă că precizează sensul, limitîndu-l în sensul lecțiunii din Frankfurt; limitarea este sau o eroare de interpretare, sau o alegere dictată de tradiție (pentru rolul tradiției în traducerea textului biblic, vezi Florescu, 2015, capitolul *Pentru o reevaluare a literalismului*). В 1688 are, în acest context, *a răsipi*, verb cu care revizorii bucureșteni înlocuiesc, într-o manieră inconstantă, forma dialectală moldovenească *a răşchira* pe care o găsesc în textul ms. 45 (Arvinte, 1988, p. 54–55). În v. 30, 13 „Și să duse Ruvim, în dzilele sêcerii de grîu, și află miêre de mătrăgună (marginal, marcată în text printr-o silă deasupra ultimei slove a cuvîntului, este corectura – *e*, propunînd lecțiunea *mătrăgune*) și le aduse la Lia, maica lui", nota marginală indică diferența dintre sursele grecești, care conțin același termen (*μανδραγόρας*), la singular în Sept. Frankfurt, dar la plural în Sept. Londra. În v. 36, 13 „Și aceștia-s ficiorii lui Raguil: Nahoth, Zare, Some, Moze. Acesta (marginal: *aceștia*, corectînd o eroare a traducătorului) au fostu ficiorii Vasamáth (marginal, marcată printr-o silă roșie inversă deasupra celei de-a doua vocale a cuvîntului, corectura: *e*, indicînd lecțiunea *Vasemath*), fiii lui Isav", este posibil ca forma *Vasamath* să se datoreze unei erori grafice, fiindcă forma din Sept. Frankfurt este *Βασμάθ* (cf. și „ficiorii Vasmathii", В 1688; în Sept. Londra: *Βασεμάθ*). În 43, 7 „Au știut-am să (marginal: *că*) ne va dzice noao", nota marginală nu conține, cum s-ar putea crede, o corectură a revizorului, ci înregistrează lecțiunea diferită din Sept. Londra: *ὅτι*, față de Sept. Frankfurt: *εἰ*.

Însă nu toate diferențele dintre sursele grecești sînt semnalate. De exemplu, versetul 30, 16: „Și veni Iacov de la țarină sara și întră (marginal: *veni*) Lia în timpinarea lui și dzise". În poziția semnalată prin nota marginală, în Sept. Frankfurt apare verbul *εἰσῆλθε* (de la *εἰσέρχομαι* 'to enter, make entry'), echivalat corect în ms. 45 prin *întră*. În Sept. Londra, verbul este *ἐξῆλθε*, de la *ἐξέρχομαι* 'to exit, depart from a confined place'; 'to emerge, appear' (Muraoka, care indică drept antonim al lui tocmai verbul prezent în Sept. Frankfurt). Așadar, dacă nota marginală ar fi fost o indicație a lecțiunii diferite din ediția de la Londra, aceasta ar fi trebuit să conțină verbul *a ieși* (cf. și В 1688: „și ieși Lia întru întimpinarea lui"). Nota marginală poate avea următoarea explicație: în acest verset, verbul *εἰσέρχομαι* apare, în afară de locul menționat, și la începutul versetului, tradus în ms. 45 prin *veni*; probabil că revizorul consideră că același verb trebuie să aibă același echivalent în traducerea românească.

d. note marginale care ***corectează traduceri greșite***: 11, 20 „Și trăi Ragav 139 (marginal: *132*, cf. gr. *ἑκατὸν τριάκοντα καὶ δύο*, В 1688 рл ши в, poate o eroare a copistului, care a confundat в cu ѳ) ani și născu pre Seruh"; 18, 4 „Să iasă (marginal: *să ia*, cf. gr. *ληφθήτω*, de la *λαμβάνω* 'a lua'; cf. В 1688: *să să aducă*; NETS: „do let water be taken") dară apă și să spêle picioarele voastre și vă răcoriți suptu copaci"; 29, 30 „Și vădzu Domnul Dumnedzău cum să urăște Lia, deșchise zgăul ei; iară Rahil era văduă" (ultimul cuvînt este tăiat cu roșu în text; marginal: *stearpă*, cf. gr. *στεῖρα*; de altfel, după cum se arată în context, și Lia, și Rahil erau soțiile lui Lavan); 36, 13 „Și aceștia-s ficiorii lui Raguil: Nahoth, Zare, Some, Moze. Acesta (marginal: *aceștia*, cf. gr. *οὗτοι*, ca la începutul versetului, unde este redat corect; poate eroare de copiere, nu de traducere) au fostu ficiorii Vasamáth"; 35, 22 „Și fu cîndu sălășlui

[12] Vezi, în acest sens, discuția de la Florescu, 2015, p. 24–26.

Iacov (marginal: *lăcui Israil*) întru pământul acela, mêrse Ruvim și dormi cu Valá, țiitoarea tătîne-său; și audzi Israil și rău să arătă înaintea lui" (se remediază aici o eroare datorată, probabil, confuziei cauzate de context, unde alternează, ca subiecte, Iacov și Israil; eroarea poate fi a copistului); 40, 13 „Încă 3 dzile și-și va duce aminte faraon de boieriia ta și te va pune pre mărimea păharnicilor și vei da păharul lui faraon pre (marginal: *în*, cf. gr. *εἰς*; B 1688: *în*) mîna lui".

e. în unele cazuri, nota marginală consemnează o ***variantă de traducere*** pe care revizorul o consideră mai adecvată în raport cu sursa grecească (fără ca traducerea din text să fie greșită). Emendația poate fi de natură gramaticală sau lexicală. Din prima categorie fac parte situații ca: 4, 2 „Și adaose a naște pre fratele lui, pre Ável. Și să făcu Ável păstor de oi, iară Cáin lucra (marginal: *era lucrîndu*; în textele grecești, *ἦν ἐργαζόμενος*, este posibil ca structura din notă să se datoreze dorinței revizorului de a fi fidel, inclusiv sub aspect gramatical, textului grecesc; structura este preluată și în B 1688) pământul"[13]; 6, 13 „Vrêmea a tot omul vine cătră mine (marginal: *înaintea mea*, cf. gr. *ἐναντίον μοῦ*) pentru că s-au împlut pământul de strîmbătate"; 12, 15 „Și o vădzură pre însă boiêrii lui farao și o lăudară (marginal: *pre ea*, marcată printr-o silă roșie deasupra unui punct, ceea ce arată că revizorul consideră că face aici o completare, cf. gr. *ἐπῄνεσαν αὐτήν*; complementul direct exprimat prin pronume personal de persoana a III-a singular feminin acuzativ era deja exprimat în textul românesc, însă anterior verbului și într-o formă neaccentuată; autorul notei restituie inclusiv topica textului grecesc) cătră farao și o adusără pre însă lui farao"; 42, 27 „Și, dezlegîndu unul sacul său să dea iarbă (marginal: *ierburi*, cf. gr. *χορτάσματα*; B 1688: *hrană*) măgarilor săi unde au poposit" (o situație asemănătoare ceva mai jos, la 43, 22 „Și argintu altul am adus cu noi ca să ne cumpărăm de mîncat", marginal: *bucate*, cf. gr. *βρώματα* 'foodstuff. Used mostly in plural'—Muraoka, s.v.; revizorul observă pluralul din textul grecesc și este nemulțumit de echivalarea prin supin, deși corectă din punct de vedere semantic). Ceva mai complexă este situația din v. 40, 16 „Și eu am vădzut vis și mi să părea 3 coșnițe de pîini le rădicam pre capul mieu" (marginal: *mă gîndiiam*). În textele grecești, aici apare indicativul imperfect mediu 1 sg. de la *οἴομαι* 'to assume as probable' (Muraoka). Probabil revizorul încearcă să găsească o variantă mai apropiată gramatical de ceea ce este în textul sursă (un verb la persoana I). Semantic, echivalarea din notă nu este eronată (este doar inadecvată contextului; cf. și B 1688: *mi să părea*); în greaca clasică, verbul are și sensul 'think, suppose, believe' (Liddell–Scott).

Uneori, revizorul resimte dificultatea încercării de a concilia două sisteme lingvistice diferite. Așa se întîmplă în v. 35, 3 „Și, sculîndu-vă, să ne suim la Vethil", unde nota marginală propune lecțiunea *sculîndu-ne*, în încercarea de a găsi o formă personală adecvată în limba română pentru a exprima acțiunea verbului la o formă impersonală din original (gr. *ἀναστάντες*, participiu aorist activ).

Nu întotdeauna nota respectă forma gramaticală din originalul grecesc. De exemplu, în v. 24, 37 „Să nu iêi fămêie fiiului mieu den fêtele hananeilor, întru cari eu sîntu prișleț întru pămîntul lor", nota propune echivalarea *înstriinat* pentru *prișleț* (considerat, probabil, termen cu o circulație prea restrînsă; DLR indică, pentru acest termen, doar ocurențe din texte aparținînd zonei nordice a teritoriului dacoromân, cu excepția *Psaltirii* de la Alba-Iulia), deși textul-sursă are, în acest loc, un verb la indicativ prezent 1 singular (cf. și *eu sălășluiesc* în B 1688).

Încercări de adecvare la textul-sursă, pe plan lexical, se înregistrează în contextele: 9, 17 „Acesta iaste sămnul făgăduinței carele am tocmit (marginal: *pus*) întru mijlocul mieu și întru mijlocul a tot trupul carele iaste pre pămîntu" (verbul din sursă, gr. *τίθεμι*, are sensurile 'to put, set, place', revizorul preferă echivalarea printr-un verb cu un sens mai larg); într-un context asemănător: 17, 7 „Și vom întări (marginal: *voi pune*) făgăduința mea întru mijlocul tău și întru mijlocul sămînției tale după tine" este preferat de revizor tot *a pune*, pentru a echivala gr. *ἵστημι* 'to stand firm; to stand still; to place' (nota este mixtă, conținînd și o corectură de tip morfologic; în textul grecesc, verbul este la persoana

[13] Frâncu (2009, p. 306), citînd inclusiv exemplul din acest verset din B 1688, arată că structura numită de el „imperfect perifrastic" nu este o creație ad hoc, chiar dacă în textul grecesc există o structură echivalentă, fiindcă astfel de construcții se găsesc și în texte netraduse, și că traducerile din slavonă și greacă au contribuit la stabilizarea acestei forme de imperfect moștenite din latină (cf. și Frâncu, 1983–1984, p. 29).

I singular, nu plural; B 1688: *voi întări*); 15, 17 „Iară după ce fu soarele către apus, pară să făcu și iată, cuptor afumîndu-să, și făclii de foc carele au petrecut pentru acêstea împărțituri" (marginal: *despicături*; nota clarifică termenul grecesc *διχοτόμημα* 'part of a thing cut in two; any portion of a thing cut up', propunînd un echivalent mai adecvat contextului, considerat, de altfel, ca atare și de diortositorii B 1688, care are tot *despicături*. Muraoka explică: „pieces of sacrificial animal", cu referire chiar la acest context); 23, 17 „Și iaste țarina (marginal: *satul*) lui Efron carea era întru peșterea cea îndoită, carele iaste de către fața Mamvrí, țarina și peșterea carea era întru ea" (nota propune o altă echivalare pentru gr. *ἀγρός*; pentru *Septuaginta*, Muraoka atestă numai sensurile '1. field for agricultural cultivation, 2. area of land outside of settled area', însă în greaca clasică are și sensul 'sat', cf. Liddell–Scott, s.v.; B 1688 reține echivalarea *țarină*, cf. „the field of Ephron" NETS); 32, 31 „Și răsări soarele cîndu trecu chipul (marginal: *videniia*) lui Dumnedzău" (nota propune un echivalent diferit pentru gr. *εἶδος* 'form, shape', prezent și în 32, 30, context în care ms. 45 traduce prin *vidêrea*). În v. 50, 11 „Și vădzură lăcuitorii pămîntului Hanaan plîngerea la ariia lui Atad și dziseră: «Plîngere mare aceasta iaste eghiptênilor». Pentru acêea au numit numele locului aceluia Plîngerea Eghiptênilor (marginal: *Eghiptului*)", probabil din cauza contextului, traducătorul echivalează eronat sintagma *πένθος αἰγύπτου*; nota indică traducerea corectă.

f. ***alte situații***

Cîteva note marginale conțin notații care nu pot fi explicate prin sursele grecești (unele nu pot fi explicate prin nici o sursă). În contextul din v. 24, 47 „Și-i puș cerceii pre brațul (marginal: *urechile*) ei și brățările pre mînule ei", secvența „pre brațul ei" traduce corect gr. *ἐπὶ τὸν βραχίονα αὐτῆς*, prezentă, după cum indică aparatul critic al ediției de la Frankfurt, numai în unele versiuni ale *Septuagintei*; ea lipsește din Sept. Londra. Nici Vulg. Anvers, nici Biblia Ostrog nu justifică prezența substantivului *urechile* aici; este posibil ca el să-i fi fost dictat adnotatorului de context (prin asocierea cu cerceii). În v. 29, 2 „Și vêde, și iată fîntînă în cîmpu", verbul *vêde* traduce, corect, gr. *ὁρᾷ*, indicativ prezent 3 singular de la *ὁράω* (cf. și B 1688: *vêde*); marginal, este notată varianta *vedea*, explicabilă prin Vulg. Anvers (*vidit*) sau prin Biblia Ostrog (*оузрѣже*, cf. *văzu* ms. 4389). În v. 36, 39 „Și împărăți pentru el Arad, ficiorul lui Varad", deasupra antroponimului Arad este notată o silă nereluată marginal. Este posibil ca adnotatorul să fi vrut să marcheze astfel faptul că numele apare, în alte versiuni ale textului veterotestamentar, cu altă formă, *Adar* (Vulg. Anvers) sau *Adad* (Biblia Ostrog; cf. și ms. 4389). În *Fac*, 37, 10 „Și-l zavistuiră pre însul frații lui, iară tată-său au păzit (marginal: *socotit*) cuvîntul", verbul *a păzi* traduce gr. *διατηρέω*, glosat de Muraoka, în acest context, prin 'to retain in memory", dar care are și sensul 'to have in one's care temporarily'; nota marginală se explică prin apel la *Vulgata*: *considerabat* (cf. și ms. 4389: *socotiia*). În schimb, în 11, 14 „Și trăi Cainan 130 ani și născu (marginal, marcată printr-o silă, completarea: *și*e) pre Sala", nota marginală nu se justifică prin raportare la sursele recunoscute sau posibile; este posibil ca adnotatorul să fi fost aici influențat de context, în care apar mai multe fraze cu aceeași structură, iar unele dintre ele conțin și un pronume în dativ (cf. 11, 11 „Și trăi Sim după ce au născut ***și*e** pre Arfaxad"; 11, 13 „Și trăi Arfaxadu după ce ***i*** să născu Cainan" etc.).

2.1.3. Note marginale care vizează relația textului cu norma lingvistică

a. ***glose care marchează diferențe între norme dialectale sau individuale***

Istoria textului din ms. 45 indică faptul că acesta conține urmele confruntării dintre două norme lingvistice, cea moldovenească, a traducătorului, și cea muntenească, a copistului (și, poate, a unui al doilea revizor). Acest lucru este vizibil inclusiv în unele note marginale prin intermediul cărora se înlocuiesc termeni sau elemente gramaticale marcate dialectal sau care îi sînt mai puțin familiare adnotatorului; la acestea se adaugă elemente de care adnotatorul avea cunoștință, fiindcă circulau în întreaga arie dacoromană, dar pe care le înlocuiește cu elemente mai răspîndite sau mai puțin populare. Cîteva exemple: 3, 24 „și pusă heruvimii și sabiia cea de pară (marginal: *văpaie*)" (cu excepția *Evangheliei învățătoare* a lui Coresi, DLR indică, pentru *pară*, doar atestări din texte nordice; mai mult, în contexte paralele, psaltirile rotacizante și cea a lui Dosoftei conțin acest substantiv, pe cînd *Psaltirea*

de la Alba-Iulia are *văpaie*); 29, 2 „Și vêde și iată fîntînă (marginal: *puț*) în cîmpu" (după DLR, *puț* este frecvent în textele muntenești din epocă, dar apare și în *Molitvenicul* lui Dosoftei și în *Parimiile preste an*, inclusiv în sintagma toponimică *Puțul Giurămîntului*); 32, 25 „Și vădzu cum nu poate și să atinse de lățimea stinghei lui și amorți lățimea stînghei (marginal: *coapsei*) lui Iacov întru cît să lupta el cu însul" (probabil *stînghe* i se pare prea regional adnotatorului; substantivul este frecvent și în textele lui Dosoftei); „Întră tu și toată casa ta în săcriiu" (marginal: *raclă*; pentru *sicriu*, DLR amintește sensul 'ladă', cu atestări din Varlaam, Dosoftei etc., așadar, din arealul nordic); 40, 11 „Și păharul lui faraon în mîna mea; și luai poama (marginal: *strugurul*)" (după DLR, substantivul *poamă* cu sensul 'strugure' este specific Moldovei); 37, 30 „Și, luîndu haina lui Iosif, au junghiat un iedu de capră și imară (marginal: *întinară*) haina cu sîngele" (verbul glosat, *a ima*, traduce gr. *μολύνω* 'to make physically dirty', cf. *unseră* B 1688; atît DLR, cît și TDRG indică textele ale lui Dosoftei ca prime atestări în limba literară ale acestui verb și ale derivatelor sale *imat*, *imăciune*, iar verbul *a ima* nu l-am găsit în scrierile recunoscute ale lui Milescu, un indiciu că prezența lor în text i s-ar datora lui Dosoftei, care nu este și autorul gloselor marginale); 24, 37 „Să nu iêi fămêie fiiului mieu den fêtele hananeilor, întru cari eu sîntu prișleț (marginal: *înstriinat*) întru pămîntul lor" (DLR indică, pentru *prișleț*, atestări numai din texte nordice, începînd cu *Codicele Voronețean*); 32, 23 „Și luă pre înșii și trecu puhoiul (marginal: *pîrîul*) și trecu toate ale lui și rămase Iacov sîngur" (termenul glosat echivalează gr. *χειμάρρους* 'winter-flowing', echivalat cu *wadi* de Muraoka, în contextul acesta—*wadi* desemnează o vale care se umple de apă numai ca urmare a unei ploi abundente—; pentru *puhoi*, DLR indică, pentru secolul al XVII-lea, atestări numai din Moldova); 35, 8 „Și muri Dévorra, mamca (marginal: *doica*) Revécăi" (*mamca* traduce gr. *τροφός* 'wet-nurse'; după DLR, substantivul *mamcă*, de proveniență ucraineană, este specific Moldovei, așa cum arată și contexte paralele din *Pravila Moldovei* și din *Pravila* de la Govora, care conțin *mamce*, respectiv *doice*; cf. *doica* B 1688). În v. 43, 27 „Sănătos iaste tatăl vostru cel bătrîn, carele ați dzis cum custă (marginal: *trăiêște*)?", nota glosează un termen care circula, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în Moldova, Banat, Transilvania de sud-est, Crișana (Arvinte, 1988, p. 85); în ms. 45, el este folosit de șapte ori (*Fac*, 43, 27; *Dan*, 12, 7; *Iov*, 21, 7; 27, 15; 2*Par*, 23, 11; 3*Rg*, 1, 25; *Ps*, 48, 8), fiind glosat prin *trăiêște* doar în două locuri (aici și în 3*Rg*).

În v. 47, 9 „Dzilele anilor vieții mêle carele prișleșescu (marginal: *lăcuiesc*), 130 ani; mici și rêle s-au făcut dzilele anilor vieții mêle, n-au agiunsu la dzilele anilor vieții părinților miei care dzile au prișleșit (marginal: *au lăcuit*)", ambele note sînt marcate prin sile scrise cu negru, iar notațiile sînt de altă mînă. Verbul *a prișleși* din text echivalează corect gr. *παροικέω*, '1. to live in the proximity of...; 2. to stay as (short term) resident alien; to dwell (in general)'; la sensul 2, Muraoka amintește acest context din 47, 9, spunînd că este, cel mai probabil, o traducere mecanică a contextului ebraic, care înseamnă 'j'ai passé sur la terre', cf. *Bible d'Alexandrie*. DLR indică, pentru *a prișleși*, sensul 'a se stabili în altă parte; a se strămuta, a se înstrăina', cu atestări numai din B 1688. În manuscris, verbul *a prișleși* are nouă ocurențe (numai în *Facerea* și *Ieșirea*), singurele glosări sînt cele de mai sus; din aceași familie lexicală mai sînt întîlniți aici termenii *prișleț* (12 ocurențe, numai în *Pentateuh*) și *prișleșenie* (6 ocurențe, exclusiv în Facerea și Ieșirea). În B 1688, verbul în discuție este înlocuit prin *a locui*, *a se sălășlui* sau, cum este cazul la 47, 9, *a nemernici*. Interesant de remarcat, pentru relația dintre cele două texte (ms. 45 și B 1688), este faptul, bizar, că *a prișleși* apare în textul tipărit în contexte unde, în ms. 45, avem un verb echivalent (cf. *Jud*, 5, 17, *a nemernici* în ms. 45; 1*Par*, 5, 26, *a înmuta*, glosat *înstriina*, în ms. 45; 1*Par*, 9, 1, *a înstriina* în ms. 45), ceea ce arată că cercetările despre relația dintre cele două texte sînt doar la început și că problema poate fi tranșată numai prin compararea lor exhaustivă. De notat că traducerea muntenească din ms. 4389 nu conține nici unul dintre termenii în discuție.

În contextul din v. 48, 1 „Și fu după cuvintele acêstea și să porînci lui Iosif că tată-său să dodăiêște (marginal: *bîntuiêște*)", prin *a dodei*, traducătorul încearcă să transpună gr. *ἐνοχλέω* '1. to annoy; 2. pass. to be ill'; Muraoka indică, pentru acest context, al doilea sens (verbul grecesc este aici la indicativ prezent pasiv); cf. „Your father is ill" NETS; „ægrotaret pater suus" Vulg. Anvers; „tată-său slăbêște" ms. 4389. Se pare că traducătorul nu a identificat corect sensul contextual și a transpus eronat prin *a*

dodei 'a necăji', preluat și de в 1688. Și mai stranie este nota marginală, care propune verbul *a bîntui*, pentru care dicționarul lui Scriban indică sensul 'a vătăma', iar Cihac, 'a necăji'. Verbul în discuție apare de 22 de ori în ms. 45 (fără ca utilizarea sa să fie restrînsă la o anumită parte a textului), dar numai în *Pentateuh* este glosat consecvent (prin *a mînia*, *a supăra*, *a bîntui* la *Num*, 14, 11, unde *a bîntui* actualizează sensul 'a supăra'); similar, substantivul *dodeială* apare de 10 ori în text, glosat în primele cărți prin *învăluială*, *îngustare* și în *Sir*, 2, 1 prin *bîntuială*. Observațiile ar indica existența unei rupturi, la nivelul manuscrisului, între *Pentateuh* (sau, să spunem, prima parte, pînă la 1*Par*) și partea a doua, nu doar în ceea ce privește sursele reviziei (așa cum arată prefața), ci și în privința tratamentului regionalismelor[14].

Deși nu este vorba despre confruntarea între dialectele literare, ci mai degrabă despre cea dintre două norme individuale, vom aminti aici și situația de la v. 21, 27 „Și luă Avraam oi și viței și dêde lui Aviméleh; și au făgăduit amîndoi făgăduință", unde *făgăduință* este glosat prin *făgăduire*.

Construcția formată din interjecția *ia* și imperativul persoana a II-a sau prezentul persoana I plural al verbului *a îmbla* sînt folosite în textele lui Dosoftei pentru a exprima îndemnul (cu sensul 'hai, haideți'). Ele apar și în ms. 45, fiind considerate de N. A. Ursu un argument în favoarea paternității mitropolitului moldovean asupra reviziei traducerii lui Milescu (*apud* Arvinte, 1988, p. 80); în orice caz, construcțiile de acest tip nu sînt frecvente în epocă (nu sînt înregistrate în *Gramatica limbii române* de C. Frâncu, care vorbește numai despre formele de tipul *blăm*, *blați*). În ms. 45, ele sînt glosate marginal prin forme ale verbului *a veni*: 37, 12 „Nu frații tăi pascu la Sihem? Ia-mblă (marginal: *vino*) și te voi trimite cătră înșii" (secvența glosată echivalează gr. *δεῦρο*, care are aici rolul unei interjecții, cu sensul 'let's, come'); 37, 19 „Acum, dară, ia-mblați (marginal: *veniți*) să-l omorîm pre el și să-l aruncăm într-una de gropi".

Conjuncția subordonatoare *să* 'dacă', despre care Frâncu (2009, p. 334) spune că, la mijlocul secolului al XVII-lea, era întîlnită mai ales în texte reprezentînd graiurile nordice, în sud fiind concurată puternic de *de* (idee exemplificată prin contexte paralele din *Cazania* lui Varlaam și cazaniile muntenești ulterioare), este glosată adesea prin *de* (uneori cu *d* dur, specific Munteniei: *dă*): 38, 17 „Și ea dzise: «Să (marginal, marcată printr-o silă deasupra consoanei *s*, nota *d*, implicînd lecțiunea *dă*) vei da arravon pînă vei trimite»"; 42, 20 „Și pre fratele vostru cel mai tînăr să-l aduceți la mine și să vor încrêde cuvintele voastre, iară să (marginal: *de*) nu, veți muri" (la fel: 43, 3; 43, 5).

b. ***glosări ale grecismelor***

Grecismele preluate direct din textul tradus sînt glosate marginal: 14, 6 „Și pre horei, pre cei den Munții Siir pînă la tereminthos (marginal: *stăjari*; cf. gr. *τερεμίνθος*) a i Faran"; 20, 14 „Și luă Aviméleh 1000 de didrahmi (marginal: *feali bani*; cf. gr. *δίδραχμον*) și boi și viței, slugi, slujnice".

c. ***corecturi care privesc morfologia sau grafia textului***: 42, 2 „Pogorîți acoló și cumpărați noă de acoló puțini (marginal: *puține*) bucate pentru ca să trăim și să nu murim"; 41, 22 „Și iată, ca cîndu are fi 7 spice să suia dentru o rădăcină, plini și buni (marginal, corectura *e*, marcată printr-o vrahie deasupra ultimelor slove din cuvintele *plini* și *buni*, propunînd lecțiunile: *pline*, *bune*; în acest caz, traducerea păstrează genul adjectivelor din original, masculin plural); 2, 14 „Și rîul al treilea – Tigris; acesta ce mergea înaintea (marginal: *înainte*) în preajma Assiriilor"; 6, 16 „Și ușea săcriiului o vei face den coaste, cu beciuri dedesuptu, cu doaă rînduri de podină și cu 3 rînduri îl vei face pri-nsu (în text, scris **при҃сѳ**; marginal: **прє҃сѳ**)". Alte notații reiau cuvinte scrise neclar în text (9, 24; 29, 27; 29, 32).

2.1.4. Semnalări marginale sau în text

În unele cazuri, un anumit cuvînt din text este marcat prin sile, reluate marginal, dar fără nici o explicație. În v. 6, 16 „Și tot adunîndu-l vei face săcriiul", conjuncția coordonatoare nu corespunde surselor grecești (cf. și в 1688: „Adunîndu-l vei face sicriiul"), ci doar textului slavon; poate că asta vrea să indice adnotatorul. În v. 35, 13 „Sui-să Dumnedzău de la însul, dentru locul carele au grăit cu însul", pe ultima

[14] O inconsecvență în manuscris se înregistrează și la nivel grafic, în ceea ce privește notarea vocalelor *ă* și *î*; dacă pînă la 3*Rg* slova *ѣ* este folosită cu ambele valori, de la 4*Rg* încolo se observă notarea consecventă a lui *ă* prin *ѣ* și a lui *î* prin *ъ*.

silabă a prepoziției *dentru* este o silă, reluată marginal, fără altă explicație; probabil că adnotatorul nu este de acord cu echivalarea prepoziției gr. *ἐκ*, în acest context, prin *dentru*, ci mai degrabă prin *den* (asta ar explica faptul că este marcată numai ultima parte a cuvîntului); situație similară la 9, 15.

2.2. Notele marginale din cartea lui Iov

Am luat în discuție și inventarul notelor marginale din această carte pentru a observa dacă pot fi identificate aici aceleași tipuri de notații ca în prima carte a *Pentateuhului*. În cartea lui *Iov* (care, în ms. 45, are 23 de pagini, de la p. 422 la p. 444) există 93 de notații marginale, clasificabile astfel:

2.2.1. Note care trimit la hipertextul biblic

Există în cartea lui *Iov* 37 de note care consemnează trimiteri biblice: la alte cărți, în interiorul aceleiași cărți sau mixte. Nu găsim aici, însă, comentarii biblice marginale și nici indicații care să privească pasaje mesianice; indicațiile rezumative se găsesc în manuscris numai pînă la cartea a patra a *Pentateuhului*.

2.2.2. Note marginale care privesc relația textului cu sursele

a. ***note care consemnează omisiuni de traducere sau de copiere:***

- de aceeași mînă, marcate prin sistemul anunțat în prefață (silă cu punct dedesubt, cu roșu) sau doar cu sile: 1, 3 „Și era dobitoacele lui oi 7000, cămile 3000, părechi de boi 500, măgărițe (marginal: *păscătoare*, cf. gr. *νομάδες*) 500”; 1, 7 „Împregiurînd pămîntul și îmblînd (marginal: *cea*, cf. gr. *τὴν ὑπ᾽οὐράνον*) pre supt cer, sînt de față”; 6, 27 „Fără numai că pre sărăimani (marginal: *căđeți și*) vă săltați preste priêtenul vostru”; 7, 10 „Nici să va mai întoarce la a sa (aici, secvența *a sa*, omisă, probabil, a fost completată deasupra rîndului și este reluată marginal, mai clar) casă”; 31, 22 „Să să dăsparță, dară, umărul mieu dentru încheietură și brațul mieu (marginal: *din cot*) să să surpe”; 31, 25 „Sau de m-am veselit făcîndu-mi-să avuție multă, sau de am pus (marginal: *și*, echivalînd un *δέ* care rămăsese netradus) mîna mea și preste cei nenumărați”;
- de altă mînă: 17, 11 „Zilele mêle trecură cu alergare și să rumpseră (marginal, de altă mînă, cu altă cerneală: *mădulările*) inimii mêle”; 22, 9 „Și văduile le-ai trimis deșarte (marginal, de altă mînă: „și pre sirmani i-ai chinuit”)”; 27, 5 „Nu-mi fie (marginal, de altă mînă: *mie*) drepți pre voi a răspunde”; 28, 6 „Locul samfirului – pietrile lui; și lutul – aurului (marginal, de altă mînă: *lui*)”; 33, 21 „Pînă unde să vor putrezi lui pielițele și va dovedi (marginal: *oasele*, omisiune a copistului) lui deșarte”.

În 32, 20 „Grăi-voi, pentru ca să mă odihnesc dășchidzînd budzele” (marginal, de altă mînă: *mêle*), completarea nu urmează Sept. Frankfurt (unde nu există pronume; cf. *deșchizînd buzele* в 1688), ci poate fi justificată doar de utilizarea *Vulgatei*: „labia mea” sau prin Biblia Ostrog (*оусма cu*), cf. „și-mi voiu deșchide gura” ms. 4389.

b. note care ***marchează un element ce nu există în textul grecesc tradus***. Unele secvențe „în plus” față de sursă vin, de fapt, din încercarea de a concilia cele două sisteme lingvistice, al limbii sursă și al limbii în care se traduce; ele sînt încadrate între semiparanteze pătrate (în prima parte a textului, acest marcaj era folosit pentru a indica secvențele în plus în Sept. Londra față de Sept. Frankfurt) și prezența lor este indicată marginal printr-o silă; alte secvențe care nu se regăsesc în textul grecesc sînt explicabile prin apelul la alte surse (textul latin și cel slavon). Exemple: 11, 13 „Pentru că tu, dă ai fi pus curată inima ta și să verși mîinile ⌊*tale*⌋ cătră el” (cf. „cum manus tuus” Vulg. Anvers, *ꙋꙋнъ своу* Biblia Ostrog); 14, 5 „Măcară și o zi ⌊*va fi*⌋ viața omului pre pămînt”, situație similară la 34, 26; 24, 16 „Săpat-au întru întunêrec casă; dzua au pecetluit pre sine *și* n-au cunoscut lumină” (conjuncția lipsește din textul grecesc, dar apare în cel latin). În v. 38, 38 „Și iaste răvărsat ca pămîntul cu pulberea, și l-am lipit pre el ca pre o piatră cu patru muchi ⌊de piatră⌋”, sintagma dintre semiparantezele pătrate este marcată prin sile reluate marginal, fără alte explicații; notația indică faptul că sursele nu justifică repetarea acestui substantiv.

c. note marginale care ***corectează traduceri greșite***: 2, 9 „Și tu sîngur întru putrejune a viermilor ședzi, mîind descoperit, și eu – rătăcită și slujnică, loc den loc împregiurînd și den casă în casă, așteptînd

soarele cînd va apune, pentru ca să mă odihnesc de ostenêlele mêle și de durori carele astădzi (marginal: *acum*, cf. gr. *νῦν*; toate posibilele surse conțin lecțiunea „acum", nu „astăzi") pre mine mă țin". În v. 39, 15 „Și au uitat că piciorul va răsîpi și jiganiile cîmpului vor (marginal: *va*) călca", nota corectează lecțiunea din text conform sursei grecești traduse. Întrebarea este de ce apare pluralul în verset. Dintre sursele consultate, doar unele versiuni ale *Vulgatei* (altele decît Vulg. Anvers) au aici pluralul *conterant*. Dintre textele românești, B 1688 preia pluralul din ms. 45, păstrat, la rîndul său, și de *Biblia* lui Samuil Micu. Sau traducătorul (ori copistul) ms. 45 folosește pluralul sub influența contextului, sau textul are și o sursă latinească, alta decît Vulg. Anvers.

Nu toate erorile de traducere/copiere sînt corectate. De exemplu, în versetul 27, 18 „Nu să istovi casa lui ca niște molii și ca niște păianjini", negația de la început nu se justifică prin nici una dintre surse (nici grecească, nici latină, nici slavonă), și nici nu este corectată. Cf. B 1688: „Și să va istovi casa lui ca niște molii"; ms. 4389: „Și casa lui se va umplea ca de molii".

d. note marginale care consemnează ***variante de traducere*** mai adecvate în raport cu sursa. În v. 13, 8 „Au veți îndoi? Voi și voi (marginal: *aceștia*) judecători vă faceți", pronumele personal *voi* echivalează două pronume grecești diferite: *σύ* și *αὐτός*, în secvența *ὑμεῖς καὶ αὐτοί*. Probabil că traducătorul a fost încurcat de particula *καὶ* și a vrut să respecte topica originalului. Cf. B 1688: „Voi și înșivă" (transcris greșit în ediția din 1988 a Patriarhiei: „voiși înșivă"). În v. 24, 20 „Și ca o ceață a roaăi nevăzută s-au făcut. Și să deade lui carele au poftit (marginal: *făcut*), și să să zdrobască tot strîmbul, atocma cu un lemnu nevindecat", glosa consemnează sensul adecvat contextual al gr. *πράσσω* 'to do' (Muraoka), cf. și B 1688 *au făcut*. În greaca clasică, *πράσσω* are și sensul 'to obtain, demand' (Liddell–Scott), pe care traducătorul îl echivalează aici, dar care nu este potrivit contextului (cf. și NETS: „may what he did be paid back to him"). În v. 39, 1 „Dă ai cunoscut vrêmea nașterii pietrii țapcerbului (marginal, este propusă lecțiunea *țapcerbilor*, prin înlocuirea ultimelor două silabe ale cuvîntului)? Și ai păzit chinurile cerbilor?", nota emendează textul conform versiunii din *Septuaginta*, unde este pluralul (dar aparatul critic al Sept. Frankfurt menționează și versiuni cu singularul). B 1688 preia întocmai textul din ms. 45, corectat apoi în *Biblia* Micu (*cerbilor*). În 33, 28 „Mîntuiêște sufletul mieu, ca să nu viu la pierire (marginal: *stricăciune*), și viața mea lumină va vedea", nota propune o alternativă de traducere pentru gr. *διαφθορά* 'ruining, destruction; instrument of ruin; abode of the dead' (Muraoka), 'destruction, ruin' (Liddell–Scott); B 1688 reține varianta *peire*. În v. 5, 23 „Căci cu pietrile cîmpului (marginal: *țarenii*) – făgăduința ta, și jiganiile țarenii vor împăca ție", adnotatorul remediază, probabil, ceea ce el consideră a fi o infidelitate față de text; substantivele *cîmp* și *țarină*, la genitiv, sînt două echivalări diferite ale aceluiași adjectiv, gr. *ἄγριος* 'living in the fields, wild, savage'. O situație similară se înregistrează în 8, 9, unde *mreajă* este glosat prin *cursă*, fiindcă în versetul anterior *mreajă* fusese deja utilizat pentru a echivala alt cuvînt grecesc.

În 7, 8 „Nu mă va mai vedea ochiul celui ce mă vêde, ochii tăi – întru mine, și nu voi mai fi" (marginal: *încă mai sînt*), nota indică varianta corectă în raport cu *Septuaginta*, unde apare secvența *οὐκ ἔτι εἰμί*. Prezența viitorului în text s-ar putea explica prin influența *Vulgatei*. Tot printr-o apropiere de originalul grecesc s-ar putea explica nota de la v. 9, 5 „Cela ce vechêște munții și nu știu; cel ce-i surpă pre înși cu mînie (marginal: *urgie*, cf. gr. *ὀργή*). În 27, 7 „Însă nu, ce fie nepriêtenii miei ca surparea celor necurați (marginal: *necredincioși*)", nota propune o echivalare mai precisă a gr. *ἀσεβής* 'ungodly, impious'.

Situația inversă se întîlnește la v. 29, 6: „Cînd să vărsa căile mêle cu unt și munții miei să vărsa (marginal: *turna*) cu lapte"; textul grecesc are același verb (*χέω* 'to pour, shed; spread', Muraoka) în ambele poziții, tradus consecvent prin *a vărsa* în textul ms. 45 (la fel în B 1688). Biblia Ostrog are și ea același verb în ambele poziții (*облиѣати*), echivalat prin *a vărsa* în ms. 4389. În schimb, *Vulgata* are *lavabam* și *fundebat* ('to wash; to wet, moisten', dar și 'to pour', OLD). Ori adnotatorul din ms. 45 a vrut să varieze, ori a avut în vedere modelul latin.

Nu întotdeauna varianta propusă marginal este corectă. Astfel, în v. 33, 27 „Și apoi, atuncea va trimite om, el șie dzicînd: În ce fêl făcea (marginal: *trimetea*)!", primul verb (*va trimite*) este, probabil, rezul-

tatul unei erori de copiere, fiindcă în *Septuaginta* se găsește *ἀπομέμψεται* „va mustra” (în Vulg. Anvers, *respiciet*, cf. și ms. 4389: „Va bănui omul însuși pre sine”, B 1688 „atuncea să va huli omul însuș luiș”). În schimb, cel de-al doilea verb este corect echivalat în text, din punct de vedere lexical (gr. *συντελέω* ‘to complete, finish; to make an end, destroy; to perpetrate’, *a face* în ms. 45), însă nu și gramatical (în textul grecesc, e la persoana 1 singular, tradus în română *făcea*). Nota marginală perpetuează eroarea gramaticală, dar nu se justifică nici ca opțiune de echivalare; poate că ea este redactată sub influența erorii din prima parte a versetului. În B 1688, eroarea gramaticală este corectată: „în ce fêl făceam”.

e. ***alte situații***
Variantele propuse în unele note marginale nu sînt justificate dacă le raportăm la sursele despre care se vorbește în *Cuvînt înainte către cititori*. În 1, 1 „Om oarecare era în țara Avsitidei, căruia numele Iov”, numele propriu *Avsitida* reprezintă o preluare a gr. *Αὐσῖτις* (cf. „the land of Ausitis” NETS) cu tot cu terminația de dativ, la care este adăugată desinența de genitiv românească. Nota marginală (–*ditei*) propune înlocuirea ultimelor două silabe ale cuvîntului, propunînd secvența *Avsiditei*. Varianta cu *d* nu este înregistrată în sursele grecești, iar tradițiile latină și slavonă propun, pentru desemnarea respectivei țări, numele *Hus* (cf. ms. 4389: „Era un bărbat în țara Husului”). Singurul loc în care am întîlnit forma cu *d* în loc de *t* este aparatul ediției critice a parimiarului slavon (Zdenka Rivarova, Zoe Hauptova, *Grigorovicev Parimejnik*, 1. Tekst s criticiki aparat, Skopje, 1998), care înregistrează (p. 69^{v}) astfel de forme în unele manuscrise (dar *Avsitidii* în *Parimiile preste an*). Poate că metateza propusă de adnotator are la bază o versiune anterioară (nu neapărat românească) cunoscută de el a cărții lui Iov.
În 9, 2 „Căci cum va fi drept pămînteanul (gr. *βροτός* ‘human being, mortal’, antonim: *ἀτάναθος* sau *θεός*, cf. Liddell–Scott; marginal: *omul*) lîngă Domnul?”, nota poate fi justificată de apropierea de textul latin (care are *homo*; cf. și ms. 4389: *omul*); în general, pentru exprimarea condiției de muritor, textele românești folosesc substantivul *pămîntean* (cf. și *Parimiile preste an*, III, 95^{v}, unde *peminteanii* este folosit pentru a echivala gr. *vroti*—scris cu caractere chilice—din imnul reprodus în paralel).
Prin nici o sursă nu se justifică adnotarea de la v. 31, 30 „Bine-i să audză, dară, urêchea blăstămul mieu și să mă povestesc, dară, de către nărodul (marginal, de altă mînă: *Domnul*) mieu chinuindu-mă”; termenul din glosă nu apare nici în ediții ulterioare și nici în textele paralele. Probabil că nota este rezultatul unei confuzii, al unei interpretări eronate a contextului.

2.2.3. Note marginale care privesc relația textului cu norma lingvistică

a. ***glose care marchează diferențe între norme dialectale sau individuale:*** 6, 26 „Pentru că nu de la voi vîrtute cer, nice certarea (gr. *ἔλεγχος* ‘act of questioning; that which deserves open criticism’; marginal: *mustrarea*) voastră cuvintele mêle vor înceta” (cf. și B 1688, ms. 4389 *mustrarea*); 16, 13 „Puseră-mă ca un străjar (marginal: *strajnic*), încungiurară-mă cu fușturi, lovind întru mușchii miei” (după DLR, *străjer* este atestat mai ales în texte moldovenești, în timp ce *strajnic* apare în texte muntenești); 28, 12 „Și înțelepțiia (marginal: *înțelepciunea*) de unde s-au aflat”; 30, 30 „Și piêlea mea s-au ucis tare și oasele mêle să ojojiră de arșiță” (marginal: *arsură*); 41, 16 „Inima lui iaste înfiptă ca o piatră și stă ca un ilău (marginal: *o năcovalnă*) nerăsărit”.

b. ***corecturi care privesc morfologia sau grafia textului:*** 12, 16 „Dă va opri apa, va usca pămîntul; iar de o va slobodzi, au pierdut pre el zdrobindu-l” (marginal este reluată secvența „pre el”, scrisă defectuos în text); 18, 21 „Preste însă au suspinat cei de apoi, iară (marginal: *pre*) cei dentîi ii cuprinse minune” (nota marchează exprimarea clară a complementului direct; similar la 24, 1); 29, 2 „Cine m-are (marginal: *m-ar*) pune pre lună înaintea dzilelor cărora Dumnedzău m-au cruțat” (Frâncu, 2009, p. 316, arată că inovația *ar* apare întîi în Țara Românească, în secolul al XVII-lea, și abia în secolul următor se extinde și în restul teritoriului; așadar, aici se înlocuiește o formă percepută ca regională); 31, 38 „De au suspinat pămîntul vreodinioară asupră-mi sau de rozoarele ei (marginal: *lui*; în textul grecesc, pronumele este la genul feminin) au plînsu toate odată” (o situație similară la 31, 39); 39, 13 „Aripa celor ce să veselesc neélassa, să (marginal: *dă*) va zemisli asída și nessa?”.

2.2.4. Semnalări marginale sau în text (fără alte explicații)
41, 16 „Inima lui *iaste* înfiptă ca o piatră"; 34, 26 „Și au stinsu pre cei necurați și văzuți înaintea lui ⌊sînt⌋"; indică prezența unui element în plus în textul românesc față de sursa grecească.

3. Concluzii

Studiul de mai sus a pornit de la două premise: istoria textuală confuză a primei traduceri românești a *Vechiului Testament* în versiunea *Septuagintei*, ajunsă la noi într-o versiune revizuită conținută în ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române, și faptul că notele marginale ale acestui text, care nu au fost studiate pînă acum în totalitatea lor, ar putea oferi indicații despre etapele constituirii textului. Avînd în vedere afirmația din *Cuvînt înainte către cititori* referitoare la existența unei discontinuități în consultarea surselor grecești în timpul efecturării acestei revizii, am ales să compar notele marginale din cartea *Facerii* cu cele din *Iov*, urmărind tipologia notelor marginale, marcarea lor în text, eventuale indicii legate de identitatea adnotatorului.

În prefața manuscrisului se anunță existența mai multor tipuri de note (completări, trimiteri biblice, indicarea lecțiunilor diferite în alte surse, glose) și sînt decodate semnele grafice utilizate pentru marcarea lor, demonstrînd existența unui sistem grafic coerent și relativ consecvent. Studiul inventarului notelor marginale din cele două cărți biblice a arătat că există note care îndeplinesc și alte funcții decît cele amintite.

Am identificat trei mari categorii de note marginale: note care trimit la sistemul biblic, note care privesc relația cu sursele traducerii (declarate sau nu), note care vizează diferențe de norme lingvistice (glosele propriu-zise). La acestea se adaugă ceea ce am numit „semnalări", adică prezența marginală a unor semne grafice care marchează existența unei probleme într-un anumit context, fără alte indicații.

Cele trei mari tipuri de note marginale sînt prezente în ambele cărți biblice vizate de studiul de față. În *Facerea*, primul tip este actualizat prin trimiteri biblice (la alte cărți biblice sau la aceeași carte, prin indicațiile *sus / jos*), indicații rezumativ-orientative, un amplu comentariu biblic, indicarea pasajelor cu interpretare mesianică; în *Iov* se regăsește numai categoria trimiterilor biblice, confirmînd ceea ce se spune în prefață (că la începutul traducerii Milescu a făcut mai multe notații pe marginea textului tradus, dar a abandonat această operațiune pe parcurs); notele rezumative și indicațiile mesianice se regăsesc numai în primele patru cărți ale *Pentateuhului*.

Notele marginale care privesc relația dintre textul ms. 45 și sursele traducerii (cele două ediții ale *Septuagintei*, cea de la Frankfurt, 1597, indicată ca sursă a traducerii și a reviziei de la 1*Par* încolo, și cea de la Londra, 1653, indicată ca sursă folosită de revizor pînă la 1*Par*; Biblia Ostrog, 1581, o ediție a *Vulgatei*) conținute în *Facerea* se referă la: omisiuni ale traducătorului sau ale copistului; secvențe în plus în *Septuaginta* de la Londra față de ediția de la Frankfurt; lecțiuni diferite în cele două texte grecești; corecturi ale traducerilor eronate; încercarea de adecvare a textului românesc la sursa grecească, la nivel lexical sau gramatical (morfologic). În cartea lui *Iov*, unde Sept. Frankfurt este folosită și la revizie, lipsesc referirile la altă ediție a textului septuagintal, notele marginale vizînd numai conformitatea cu unica sursă grecească: omisiuni, elemente existente în ms. 45, dar fără corespondent în sursă (conjuncții, copule), traduceri eronate, variante mai adecvate față de sursă din punct de vedere lexical sau morfologic.

A treia categorie de note marginale, prezentă în ambele cărți biblice, rezultă din confruntarea dintre normele lingvistice regionale diferite; acestea sînt glose propriu-zise (înlocuirea unui regionalism—lexical sau gramatical—specific zonei nordice a teritoriului dacoromân cu un termen cu circulație mai largă sau cu un muntenism; traducerea grecismelor sau a ebraismelor preluate din *Septuaginta*) sau corecturi morfologice sau grafice.

Am remarcat, de asemenea, faptul că în ambele cărți biblice apar atît note scrise de aceeași mînă ca textul, cît și note de altă mînă, ulterioare copierii de către Dumitru din Cîmpulung; acestea din urmă au un pronunțat caracter muntenesc. Poate că studiul lor exhaustiv, la nivelul lexicului sau al inserției textuale, ar aduce indicii referitoare la identitatea revizorului muntean. De asemenea, am mai observat că multe dintre note glosează un moldovenism printr-un muntenism, ceea ce indică faptul că ele nu îi aparțin

revizorului moldovean presupus de N. A. Ursu, care-l identifică în persoana mitropolitului Dosoftei. Pe de altă parte, este îndoielnică ipoteza unei intervenții masive în text a copistului, atît de pronunțată încît să fi generat inclusiv note marginale, ceea ce ar însemna că, de fapt, traducerea lui Milescu a suferit, înainte ca textul să fie copiat de Dumitru, două revizii (dacă o admitem pe cea a lui Dosoftei), la care se adaugă cea a persoanei care redactează notele marginale ulterioare copierii de către Dumitru din Cîmpulung.

O direcție de cercetare deschisă de articolul de față vizează, așadar, studiul exhaustiv al notelor marginale din manuscris, care ar oferi informații mai utile în stabilirea istoriei textuale a traducerii lui Milescu; aceasta pare mai complicată decît ceea ce știm pînă în prezent.

Bibliografie

A. Izvoare

B 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a ceii Vechi și ale ceii Noao Leage, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca preabunului Domn Ioan Şărban Cantacozino Basarabă Voievod* (...), București, 1688.

Biblia Micu = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești* [...]. Cu blagoslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...], Blaj, 1795; ediție jubiliară în reproducere anastatică și transcriere interpretativă, coord. Ioan Chindriș și Eugen Pavel, Roma, 2000.

Biblia Ostrog = *Библиѧ сиречь книгы Ветхаго и Новаго Завета по ѩзыкоу словенскоу* (...), Ostrog, 1581.

MLD = *Monumenta linguæ Dacoromanorum. Biblia 1688*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași. *Pars I. Genesis*, 1988; *Pars II. Exodus*, 1991; *Pars III. Leviticus*, 1993; *Pars IV. Numeri*, 1994; *Pars V. Deuteronomium*, 1997; *Pars VII. Regum I, Regum II*, 2008; *Pars VIII. Regum III, Regum IV*, 2014; *Pars IX. Paralipomenon I, Paralipomenon II*, 2011; *Pars X_2. Iob*, 2012; *Pars XIV. Ieremia. Lamentationes Ieremiæ*, 2014; *Pars XX. Sapientia, Ecclesiasticus, Susanna, De Belo sive Dracone Babylonico*, 2014; *Pars XXII. Iosephus ad Machabæos*, 2013.

Ms. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, *Manuscrisul românesc nr. 45* [c. 1683–1686]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei) în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Ms. 4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389* [c. 1665–1672]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată după slavonă și latină de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanul) în a doua jumătate a secolului al XVII–lea.

NETS = *A New English Translation of the Septuagint and the other greek translations traditionally included under that title*, Albert Pietersma and Benjamin G. Wright (editors), International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Oxford University Press, 2007.

Sept. Frankfurt = *Τῆς θείας Γραφῆς. Παλαίας Δηλαδὴ καὶ Νέας Διαθήκης ἅπάντα. Divinæ Scripturæ nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Græce*, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra, Frankofurti ad Mœnum, apud Andreæ Wecheli hæredes, 1597.

Sept. Londra = *Ἡ Παλαια Διαθηκη κατα τους ἑβδομηκοντα. Vetus Testamentum Græcum ex Versione Septuaginta Interpretum*, Londini, Excudebat Rogerus Daniel, 1653.

Vulg. Anvers = Biblia ad vetustissima exemplaria castigata [...], Antwerpiæ, ex officina Christophori Plantini, 1565

B. Dicționare

DLR = *Dicționarul limbii române (ediție anastatică)*, Editura Academiei Române, 2010

Liddell–Scott = *A Greek–English Lexicon*, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, revised and augmented by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. With a revised supplement, Oxford Clarendon Press, 1996.

Miklosich = *Lexicon Palæoslovenico–Græco–Latinum*. Emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Vindobonæ, Guilelmus Braumueller, 1862–1865.

Muraoka = T. Muraoka, *A Greek–English Lexicon of the Septuagint*, Peeters, Louvain, 2009.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*, edited by P. G. W. Glare, Oxford Clarendon Press.

TDRG = Hariton Tiktin, *Rumänisch–Deutsches Wörterbuch*. 3. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Band I. *A–C*, Clusium, Cluj-Napoca, 2000; Band II. *D–O*, Clusium, Cluj-Napoca, 2003, Band III. *P–Z*, Clusium, Cluj-Napoca, 2005.

C. Literatură secundară

Andriescu, Al. (1988). *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în MLD, *Pars I. Genesis*, Iași, p. 7–45.

Arvinte, V. (1988). *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și Ms. 4389*, în MLD, *Pars I. Genesis*, p. 47–105.

Cândea, V. (1979). *Raționea dominantă*, Dacia, Cluj-Napoca.

Florescu, I.-F. (2015). *În multe chipuri de Scripturi*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

Frâncu, C. (1983–1984). *Geneza și evoluția timpurilor verbale supracompuse*, în ALIL, XXIX, p. 23–62.

Frâncu, C. (2009). *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Editura Demiurg, Iași.

Gafton, Al. (2005). *După Luther*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

Gînsac, A.-M. (2013). *Les notes marginales sur le texte révisé de l'Ancien Testament traduit par Nicolae Milescu au XVIIe siècle (ms. 45)*, comunicare susținută la al XXVII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică, Nancy, iul. 2013.

Munteanu, E. (2011). *Tradiția biblică românească. Coordonate, stadiu al cercetării potențial*, în Munteanu, E. *et al.* (ed.), *Receptarea Sfintei Scripturi între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național «Explorări în tradiția biblică românească și europeană», Iași, 28–29 octombrie 2010*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 11–21.

Soare, L. (2015). ***Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor (1816)***. *Considerații asupra gloselor*, în „Diacronia", nr. 1, 13 ian., art. A9, CrossRef.

Ursu, N. A. (2003). *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea*, Editura Cronica, Iași, 2003.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A24en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

An image of the book in *Notes on Manuscripts and Old Books in Moldavia*, I–IV, a corpus edited by I. Caproșu and E. Chiaburu

Maria Lupu*

Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Article info

History:
Received November 22, 2014
Accepted January 10, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
translation
marginalia
paratext

Abstract

The context in which this research takes place is within our broader concerns about the evolution of mentalities in the period after the sixteenth century. The purpose of this research is to identify, to some extent, how the people of that specific period related to the book. This requires a repeated and successive reading of the notes, each time with a different purpose, seeking for other data. The main instruments were analysis and synthesis, approached from a diachronic perspective. The approach is an inductive one, from particular to general. The fact is that, printed or manuscript, the book is an active factor in the human life and enjoys a high respect. First the spreading, then the diffusion of the books, followed by an extensive effort of translating into different languages, reflect a great cultural effervescence.

1. Introduction

The old notes on manuscripts and books, paratextual elements of the book itself, become a free-standing literature with a multidisciplinary nature, being the expression of the sensibility of an age in progress. Whether there are described situations of copying, selling and purchasing, donation and translation of the book, or historical events, weather, natural disasters, infectious diseases, they provide a fresco from a bygone age, being real sources (which are unique through their characteristics) for researchers in various fields. Among these, the notes that refer to the book stand out numerically, providing important information regarding the copyist, the owner, the book distribution and diffusion, the price, the reader, the reconditioning, the translation, donation, re-buying, etc. within the period 1429–1859.

2. The book, a Christian dimension of time

Books were regarded as lasting objects. The notes are recorded on the books because the latter ensure their durability. In a society where, up to a point, the orality rules, the writing becomes, as in Phædrus' myth, a "cure of forgetfulness and, equally, of ignorance" (Platon, 2011, p. 126). Due to the Christian message it contains, the books enjoy a special moral consideration and there is the belief that the volume/manuscript is intended for an eternal existence (Chiperi, 1996, p. 13). Once assigned to books and fixed by writing, this certainty stimulates the notes which become a connection with posterity, facing time by looking for a collocutor in future generations; hence the motif in the most marginal notes, "(in order) to be known". The material that contains the notes—the book as a durable object—ensures this complex dialogue between generations, and this article is a proof of this.

Related to the dimension time, the book reveals a deeply religious feeling of the people of that time, outlining, through its depiction in the perception of the community, a temporal dimension in the Christian sense (Radosav, 1997, p. 75). Once put in the lectern or in the temple, the worship book becomes immovable, escaping the trace of time (Ofrim, 2001, p. 129): "Stăpîna și cneaghina Theodora" (The Mistress Theodora) gave a *Gospel* to the Metropolitan Church of Suceava "neclintit în vecii vecilor, amin"

*Email address: *marioaralupu@yahoo.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

(firm both now and ever, amen) (I, 24)[1]. In the middle of the 16th century, the bishop Teofan also donates a book "ca să-i fie lui amintire pentru nesfîrșiții veci" (to be for his memory into the ages) (I, 57). Sometimes the time of the book proves to be the time of the God's world (Radosav, 1997, p. 131). Thus, the monk Parthenie from the monastery Bisericani buys the *Psalter* "ca să fie în chilia mea, pînă cînd va milui Dumnezeu în această lume deșartă" (in order to be in my cell untill God shows His grace in this vain world) (I, 157). Because the book is considered to be "vecinică pomenire" (everlasting commemoration) for the donors' souls (II, 30), it is seen as the "key" to the world of the eternal happiness, a link between the mundane and the divine: those who have contributed to the acquisition of a "*Chiriacodromion*[a]" are "scrișI pi patruzăci di fili, spre pomenirea lor și a tot neamul lor, în veacul acesta și în celalalt ce va să fie" (written on forty sheets, for their and all their followers commemoration both now and never) (III, 126). The book is integrated into the complex of beliefs, of traditional customs meant to ensure the salvation of the soul and it is a way of strengthening the solidarity of the living world and the ancestors' world (Radosav, 1997, p. 76). The book is bought in order to "ca să fei odoru în veci feciorilor mei și nepoților și strănepoților" (be forever a treasure for my sons and my grandsons and my great-grandsons) (III, 304), with the confidence that it benefits the same appreciation.

The marginal note is seen another temporal dimension. The act of writing is a symbol of the eternity; being always opposed to the essence of the human nature, a tension appears between "mîna de țărînă" (the hand of dust) (a synecdoche for the frailty of human nature in general) and "slova veșnică" (the everlasting word) within the marginal notes: "Și mîna care au scris va putrezi în groapă, iar cuvintele vor rămînea în veci, amin" (And the hand that wrote would rot in grave and the words would stay forever, amen) (II, 222). The priest Vasile Baltag writes the holder's name "spre pomenirii și spre ținere de minte, că oamenii să pitrec, dar sfintele cărți rămîn" (for commemoration, because the existence of the people is temporary, but the holy books stay forever) (IV, 392). The act of writing can also be used to the detriment of the sinners. Thus, in a poem about meditation on death of the late 18th century, the sins cannot be neither "dosnicite" (hidden) nor denied, because they "sînt scrise prin izvoade/[...] Să rămîi în vecii" (are registered / [...] in order to be remembered forever) (II, 319).

3. Features of the book

"Sfîntă și dumnezeiască" (Holy and divine) (II, 347), the book was treated as a worship object along with other valuable objects which served to the religious ritual, being included in "catastiful de odoare bisericești" (the register of the ecclesiastical objects) (I, 97) belonging to the treasure of the holy place: "argintării, veșminte, cărți și alte lucruri" (silvery, clothes, books and other things) (IV, 103).

The books contain notes which summarize their value. The *Tarlo's History* is "vrednică de citit" (worth reading) (III, 472), another book is "foarte iscusită și frumoasă" (very artistic and beautiful) (III, 58) and a *Bertoldo* seemed to Iordache Chirescu "atîta de interesătoare și bine tocmită" (so interesting and well written) that he considered it worthy of a "de o tălmăcire moldovenească" (translation into Moldavian) (II, 541). The accumulation of juxtaposed or copulative coordinated superlatives shows sometimes a studied eloquence: "preaînaltă, preaminunată și de mare și negrăit folos pricinuitoare carte" (a book all-high, sublime and of great and unspeakable use) (IV, 479). The utility of the book is often stated within the marginal notes. A religious tome is "de mult folos oamenilor" (of great benefit to people) (III, 18) and one of D. Cantemir's writing is "foarti folositoari oricui să va îndeletnici a citi" (very useful to anyone who reads it) (III, 364); the determiner "useful" used for the book can be circumscribed both to the religious pedagogy and to the use of the volume as a textbook (Radosav, 1997, p. 27). Regarding the human dimensions, the book is "folositoare sufletești și trupești" (helpful for the soul and the body) (IV,

[1] Due to their frequency, the references to *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei* will be marked as follows: within round brackets we will give the volume number with Roman numerals, followed by the page number with Arabic numerals.

[a] An orthodox worship book.

94), but especially for "folositoare de suflete" (souls' help) (III, 480). At the same spiritual level, it is "izbăvitoare de suflet" (saving souls) (I, 155), being a "balțăm vindicatoriu din munca di veci și împărăția ceriului" (healing balm for the eternal torment and kingdom of heaven) (IV, 228), an open way to the sins salvation.

The book is sometimes metaphorized. In a metaphorical "definition", the genus (proximus) compares a Gospel (Evangheliar) to the musical instruments: "această [de] b(la)goslovie cu patru strune" (this four strings blessing), while the specific difference brings the necessary explanation: "și cu tot dulcele glas alăută" (with a sweet violin voice) (I, 475). In other cases the missing feature is stated in the first place: "cartea nu iaste lucru pămîntesc" (the book is not an earthly thing), and thus it keeps away the common techniques to act upon it: "ca să-l cioplești cu barda" (to cut it with an axe); on the contrary, "iaste duhu datu de la D(u)mn(e)dzău" (the book is God's spirit), the right tool for its accomplishment being the reason: "ca să-l lucrezi cu mintea" (to work it with the mind) (I, 528). Thus it is stated the sanctity of the act of writing, the (religious) book being a hierophany (Radosav, 1997, p. 68), an object through which the divine manifested. The metaphor of the book as a flower is also frequent, but not a "îndegrab veștejitoare și putrezitoare" (fast fading away one), but "îndelung trăitoare și mirositoare [...] udate din rooa darului Duhului Sfînt" (of long time living and sweet-smelling flower, washed by the Holy Spirit's dew) (II, 426), flower which can be smelled and tasted. And the receiver's taste buds will be delighted by "dulciața aceștii *Svinte Scripturi*" (the sweetness of this *Holy Scripture*) (I, 475), the reader will "adăpa sufletul" (please his soul) with "multi dulci învățături" (many sweet teachings) (III, 284), because the book is a "izvor de miere" (source of honey) (II, 127) or a "dătătoare de miere și aur" (honey and gold giver) (I, 166). In the medieval metaphors, the *topos* of the book as food (widespread in Western literature) has its origins in the Old Testament books (Ezekiel's vision, Saint John's one), where the bibliophagy is a form of consubstantiality of the man with the book (Ofrim, 2001, p. 213). What Jack Goody calls "the drinking of the word" (Ofrim, 2001, p. 213), the symbol of swallowing the text is a way to remove the distance between the reader and the written text.

4. The transcriber

The overwhelming majority of the marginal texts records the copying of the manuscript. The manuscript is a permanent presence of the time in question, initially as the only means of multiplication, then invested with new functions. In contrast to the printing houses, which are monopolized by the state, the self-manuscript edition signifies the freedom of the educated ones to choose their own readings and to spread them without referring to the state and without seeking the approval of any political or ecclesiastical figures (Barbu, 1996, p. 76).

Most of the times the manuscript is signed because those who took great pains to copy it didn't want to remain anonymous. The transcriber's complete name—or even followed by different determiners which eliminate the possibility of confusion—follows some deprecatory epithets: the "Syntagma" of Matthew Blastares is written "cu mîna multpăcătosului tahigraf, grămătic Damian" (by the hand of the too sinful stenographer and clerk Damian) (I, 20). Modesty becomes a stereotype, but there are cases when it creates sugestive images: "S-au scris di păcătosul Simion, cel mai păcătos dicît toți păcătoșii și mai rău dicît dracii și mai viclean și mai bețiv, curvar pre curva Sodomii, tîlhar, fur... și în vîrfu răutăților ajuns" (It is written by the sinner Simion, the most sinful among sinners and worse than all devils and more malicious and drunkard, whore, thief, who reached the top of the evils) (III, 474).

Starting with the 15th century and until the middle of the 19th century, the signature on the manuscript contains frequently a specific pattern: a *Gospel* is copied "cu mîna multpăcătosului moldovean" (by the hand of a too sinful Moldavian) (I, 13); "Scrisu-s-au această carte di această di lut păcătoasă mînă a me" (this book was been copied by my earthly miserable hand) (II, 392). *The right hand* often stands for the "hand": "S-au prescris prin osîrdie dreptii mele" (It was copied with the pain of my right hand) (III, 360). Both the founding intention and the work belong to a founder, but the performing (the "hand"

synecdoche) belongs to the qualified worker (a transcriber in this particular case). In medieval culture "the hand" is the source of all that exists, the very source of human creativity (Barbu, 1996, p. 100).

Many transcribers belong to the ecclesiastical world, from petty clergymen to the bishops and patriarchs. Other books were copied by various clerks: "S-au sfîrșit *Istorie Sfîntului Avva Macarie*. Martie 31, 1789, *i proci*. Logofăt Ilie Gligorcea" (*The History of Saint Macarius the Great is finished*. March 11, 1789, *i proci*. Chancellor Ilie Gligorcea) (II, 479), where the words in old Slavonic confirm the scribe position of the author. But the transcribers are also members of other social categories; various manuscripts are copied by high officials, persons working in military service (captains), servants or pages. Those who copy the books call themselves "writers" or even "copyists". It should also be noted that many manuscripts have women-authors, all of them belonging to the monastic environment: a *Miscellany* was copied by "scri-s-au de [...] nevrednica shimonahia Micdonia" (unworthy nun Micdonia) (III, 2), and another one "s-au scris de Ipistimia monahia" (is copied by nun Ipistimia) (III, 12).

The manuscripts are transcribed when ordered by someone who wants the book, at his cost. Especially the books dating from the 15th and 16th century are copied under the royal patronage, either ordered by a prince or by the members of the royal family. The rulers initiated and actively supported the endowment of the churches with the necessary religious texts, wanting them to be a supporter of the feudal power (Tomescu, 1968, p. 27). Many books are copied at the order and the donation of the prince, the protagonist being, in most of the cases, Ștefan cel Mare: "Binecinstitorul și de Hristos iubitorul domn Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei, a dat de s-a scris acest *Tetraevanghel*" (I, 10) (The pious and God lover Stephen the Great, the prince of Moldavia, supported the copying of this *Gospel*). The princes' desire for paying the writing of books rarely lasts until later centuries. Books were also copied at the order and at the expense of bishops, archbishops and metropolitans: "S-a prescris această sfîntă *Evanghelie* cu dania și învățătura mitropolitului Teoctist din Suceava" (I, 36) (This Holy *Gospel* has been copied with the donation and teaching of Teoctist, the Metropolitan of Suceava). But some manuscripts with various subject matters were paid by various boyars, eager to read, to donate them or to collect in their own bookshelves. But they also copy them for the dear ones: "am scris-o [...] fratelui meu mai mic și al doilea" (I, 39) (I copied it for my younger brother), and sometimes manuscripts were copied for the use of the author himself or his children.

The marginal notes contain frequently rhetorical elements by the means of which the copyist is trying to gain the reader's mercy and benevolence; most manuscript writers apologize for the possible mistakes, invoking all sorts of reasons that could cause them. Focused on the addressee, the conative function prevails, most of this type of texts being entitled "predoslovie către pravoslavnicii cetitori" (II, 23) (preface to the readers). Behaving as a preface to the mercy of the reader, the transcriber alludes to the hard work he had done, calling himself "cel osîrdnic ostenitoriu" (III, 84) (the one who took great pains) or "iubitorul de ostenele" (II, 428) (fatigue lover). The copyist is also the first who draws attention to the possible error types (during copying or during translation). These refer both to the form and content: "de veți afla vreo greșală, sau alunecarea condeiului, sau cu uimirea minții, sau cu netocmirea cuvintelor sau cu neorthografia meșterșugului, sau ori în ce chip" (II, 439) (if you happen to find a mistake, it is due to the slipping of the pen, or to the absence of the mind, or of the spelling problems). Very interesting are the attempts to justify the errors by a wide diffusion device, especially in the Middle Ages, *excusatio propter infirmitatem* (Stancu, 2006, p. 131). Extremely diverse, some of them can be clichés, but others are suggestive and original.

A number of reasons invoked by the authors of the manuscripts could form a class of the generally valid truths, very used aphorisms in this type of texts; however, without being trivialized by overuse, these assertions reveal something of the charm of the time. Most of them are expressive metaphors referring to the human imperfection, comparisons containing natural (sky, sea) or divine elements (angels, seraphs, cherubs). We give some examples of these aphorisms: "Căci nime în lume născut nu poate fi negreșit" (III, 193) (No human can be without mistake); "Cum nu este cu putință să fiie ceriul fără-de nouri și marea fără de valuri și pămîntul fără de scîrbe, așa nu este cu putință să nu fie omul fără de greșală" (II, 23) (As it is impossible a sky without clouds and a sea without waves, and the earth without sadness, so it is impossible

the man to be flawless). It is frequently emphasised the human-divine opposition: "Că eu de îngeri sînt departe; / Că om fiind eu, muritoriu, / N-am putut a fi negreșitoriu" (IV, 76) (I am very different from angels / because, being human / I couldn't have been flawless). Another category of reasons that cause transcription or translation errors refer to authors' physical infirmities. Hieromonk Mitrofan lists "multe neputințe și slăbiciuni" (many infirmities and weaknesses) that cover the writer's body: "ochii uneori se painjiinesc căutînd, socotind șis numărînd mulțimea cea fără de număr a slovelor. Mîna dreaptă slăbește țiind condeiul; după cap îl doare pentru multa plecare a grumazilor; spatele îl dor, pentru multa plecare gîrbovindu-să; picioarele îi amorțăsc, răvenindu-să de pămînt; pieptul carele să razimă de masa pre care scrie, ca cu cuțite săgetat și pătruns iaste; capul, turburîndu-se creierii, cînd îl rădică în sus să face ca un amețit; scaunul, carele tuturor știut iaste că oricine cînd șade pe scaun odihnă cîștigă, iară scriitoriul nu odihnă, ci zămorîre trupul dobîndește; tot trupul, pînă nu să întinde, nu se îndreptează" (III, 166) (the eyes can't see clearly searching and counting the innumerable multitude of the letters. The right hand weakens because the handling of the pen; the back of the heads hurts him because of the inclined head; his back hurts because of the bending; the legs become numb; leaning on the table, the copyist feels sharp chest pains, as if knives were hurting him; he also feels dizzy when he raises his head because of the intensive thinking; the chair, a resting device for the others, becomes the opposite for the transcriber; the whole body needs stretching in order to straighten).

The age is also quoted to exonerate the copyists. On the one hand, the old age is invoked: "mai vîrtos fiind și la 60 de ani a ticăloasii vîrstii mele" (II, 304) (being of the frail sixty). On the other hand, youth can also be to the detriment of the manuscript. Retrospectively, when they reached the maturity, they notice the transcription errors they had done in their youth. Thus, the deacon-monk Theofil asks forgiveness for the mistakes he has comitted, "fiind în vîrstă tînără și copilărească, mintea abătîndu-să la multe deșărtăciuni" (III, 46) (being young and therefore with a many vanities in mind), being of 69 when he wrote the marginal note. Naturally, weaknesses that generate errors in the manuscript are also mental, spiritual, not just physical. At a first level, the general one, the human condition is inevitably associated with imperfection: "că sînt și eu om pe pămînt, împletit în multe feliuri de păcate" (I, 316) (because I am a sinful earthly creature). Every author describes himself in a negative way: involuntary ("nu din voie ostinenții mele") (not because of my will), the mistakes are made because "nesăvărșirii slabei minții meale" (I, 494) (of my mind imperfections) or of the lack of wisdom (II, 177), of the dullness of the mind due to the sins (II, 254).

The troubled times is another argument that the copyist invokes in order to support him: "că în vremea răzmiriții o am scris, fiind cu muncile împărțite pentru înfricoșări" (III, 526) (I wrote it out during the rebellion). Besides historical inauspicious circumstances, there are various personal troubles: "și am scris în multă strîmtoare, și în familie și în grea muncă" (I, 39) (I copied it in poverty , in family and in hard work). In other cases the source texts are used as an excuse for the possible errors made during the copying. The Monk Eleazar defends himself: "izvodul a fost neîndreptat și eu spre aceasta neputincios" (I, 35) (the manuscript contained mistakes and I couldn't do anything), so he copied it with difficulty. In other cases the fault lies on the similitude of the letters: "Știu că multe greșale voiu fi făcut, unele pentru asămînările slovelor, precum *a* de cătră *l*, *b* de cătră *v*, *i* de cătră *n*, *e* de cătră *s*[2], care pentru puțina lor despărțire s-au făcut greșală" (III, 612) (I am aware of the many mistakes I made because of the similarity between the letters, as *a* resembles to *l*, *b* resembles to *v*, *i* resembles to *n*, *e* resembles to *s*). Last but not least, the haste of the copying has its share of mistakes: "Cetitorul mă va ierta fiindcă cu grăbire am scris" (III, 545) (The reader will forgive me because I wrote in haste).

The copyist asks the reader to forgive his mistakes, in a Christian spirit: "Ca și Dumnezeu să-i dia tot binele, / Aici și în veacul cel viitoriu" (III, 11) (so God will give him all the good in this world and in the other one), in order to get, in his turn, "iertăciune de la preavecinicul și preaputernicul Dumnezeu" (I,

[2]Although the correct philological approach would require us to quote Cyrillic, instead of Latin letters, due to the fact that we operated with a most trustworthy edition, we quoted exactly from the corpus in question.

431) (forgiveness from eternal and allmighty God). On the other hand, the manuscript's author asks "pe cine va ceti" (the one who reads) not to judge, but, firstly, "să socotească izvoarele" (I, 259) (to consider the source-manuscripts) which he had used.

Browsing the marginal notes, one can make some observations regarding the translation. Particularly, the interpretation of the sacred content encounters certain difficulties, which are stated by the translator. Most of the texts refer to the laborious effort required by this act: "cu multă trudî și osîrdie le-au scos pre limba românească di pre a greceștii limbă și slovenești" (I, 310) (this has been translated from Greek and Church Slavonic into Romanian with a lot of effort and exhaustion). The one who interprets the text is aware of the fact that translating from one language to another is not a mere content equivalence; so he has to perceive the various shades of meaning, to adjust the translation, to return to a paragraph with further explanations: "La acest rîndișor nu prea lesne să înțălege cum am tălmăcit rumânește fiindcă limba noastră iaste scurtă și puterea cuvîntului ellinesc prea adîncă" (II, 219) (At this specific row the meaning isn't clear in Romanian because our language is too poor and can't grasp the entire signification of the Greek). The author of the translation is criticizing the target-language because of the permanent comparison between the two languages, Greek on the one hand, and Romanian on the other. The conclusion is not flattering the latter: this is a language that has not the exercise of the divine word, whose possibilities have not yet been revealed. The inability of the Romanian words to capture the deep meanings of the Greek words is supplied by an explanation: "Ci pentru ca mai lesne să să înțeleagă, să zicem așa" (in order to be easier understood, we will say like this) (and there follows another possibility of translating). The monk Rafail also translates from "cea prea cu anevoie de tîlmăcit limbă ellinească pre a noastră limbă proastă rumânească" (II, 211) (the Greek, the most difficult to translate); and the metropolitan Veniamin Costachi calls the Romanian "săraca limbă romano-dachicească sau moldovenească" (III, 517) (poor Dacian-Roman or Moldavian language). In those centuries of cultural agitation, Romanian is not flexible enough to grasp the religious contents. A marginal note from the early 18th century on *Codicele Voronețean* regards Romanian as unfit for transmitting the meaning of the holy books: "Această carte au fost scrisă pe rumânie și nu-i bună de nemică" (I, 466) (This book was written in Romanian and it is no good at all). In the 17th century, the common language is still considered incompatible with the abstract religious content, this being transmitted only by the classical languages (Panaitescu, 1971, p. 343); the translation of the holy books from Slavonic into Romanian is a great daring for this century, being regarded with distrust and fear of God's wrath.

The references to Romanian as target-language can be in favour of the national consciousness and unity of language. In most of the cases, the Moldavians regard the language they speak as being Romanian: it has been translated "pre limba rumânească" (I, 500) (into Romanian), it was copied "pe românie" (I, 488) (in Romanian) or "pre înțelesul rumânescu" (II, 107) (to be understood by Romanians). In Moldavia, various books are translated "spre folosul cel di obști al neamului românesc" (IV, 246) (for the benefit of the Romanians) and not for the Moladavians. The fact that in that time the Moldavian was equal to the Romanian is openly stated by the translations' authors: an *Alfavita* is "mutată" (moved) from "limba leșească și pre limba noastră moldovenească sau rum(â)nească" (I, 294) (Polish to our Moldavian or Romanian). Most likely, the notion of *Moldavian* is used interchangeably and with the same meaning as *Romanian* (Stoicescu, 1983, p. 69), thus proving the unity of the language spoken in Wallachia and in Moldavia, where there was a single ethnic reality: the Romanian one. In the 19th century, the Romanian was the same with the motherland's language: a *Tractat dogmatico-polemic* "s-au tălmăcit (...) din limba elinească întru a patriei" (IV, 180) (was translated from Greek into the language of our country); Alexandru Beldiman translated *The History of the Brave Raimond and Clever Mariana* "de pe franțuzasca limbă în limba aceasta a patriei noastre" (III, 623) (from the French into the language of our country).

The wide dissemination of the manuscripts, the numerous copyists and translators prove that, in the mentioned time, there was an intense cultural activity in Moldavia; there was a literary tradition and all those transcribers and clerks formed a class of the scholars (Ciobanu, 1947, p. 124).

5. The book's possession

A significant number of the marginal notes made during the time on the manuscripts and on the printed works inform of the owner of that book. Real "acte de posesiune" (documents of ownership), these *ex-librises* of the old books make very easy the connection between book and human across time and space (Troia, 2005, p. 5).

Sometimes this type of marginal notes is concise: "S-au făcut proprietate a lui Gheorghe Asachi. 1815" (III, 352) (It is owned by Gheorghe Asachi. 1815). Often, the owner is collective, places of worship or village communities: a *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) is signed: "Din cărțile sf(intei) m(ă)n(ăstirii) Rîșca" (II, 153) (Among the holy monastery's books); "Să (se) știe această sfîntă şi dumnezeiască *Pravilă* că este a satului, a Colților" (I, 237) (To be known that this *Pravilă* belongs to the village Colți). During the mentioned period, the marginal records reveal the existence of numerous libraries, both private and clerical. Thus, such patterns are common: "Din numărul cărților arhimandritului Isaia" (III, 161) (From the archimandrite Isaia's books); "Din biblioteca mea de la Rotopănești" (IV, 233) (From my library from Rotopănești). True book collectors came out: Neofit Scriban, Nicolae Istrati de la Rotopănești, Gheorghe Asachi. A lot of infrapaginal notes are just lists of books that are in the possession of the monasteries. They are real inventories of material goods: "Izvod de toate cărțile și acareturile mari și mici, cîte să află pe lîngă mine" (III, 18) (List of all the books and other material goods which are near by).

Being a material good, the book is subject to economic laws (Chiaburu, 2005, p. 96). The study of marginal notes shows that the price of the books has always held the attention, the notes' authors recording in detail who bought it, from where, and how much the volume cost.

Reading the corpus of marginal notes, it is clear that, in many cases, there were collective efforts to pay for the book. Many marginal notes consist in a list of those who have contributed to that particular volume: a "izvod de cumpărătură" (list of buyers) of a *Penticostar* notes that "2 lei pol, 6 bani, au dat Mărgărești; 1 leu pol au dat Cheptănești; 4 pol, 8 bani, au dat Andrei căpitanul Săhăidac, 1 leu pol, 6 pol au dat, amin, streini. Fac 6 lei 8 parale" (II, 18) (Mărgărești family contributed with a part of the amount nedeed to buy the book; the same did Cheptănești family, Andrei Săhăidac and others).

Over the centuries, the prices of the books were expressed in different currencies, developing a rich monetary semantic field. Thus, in the late 15th century until the early 19th century, the prices of the books were paid in all sorts of money, of different origins and different values (aspri, carboave, costande, cruntaliri, florinți, galbeni, groși, lei, ludovici, ruble, parale etc.). The price of the book also involves the action of its sale and purchase. The researcher Elena Chiaburu differentiate the notion of "distribution" from that of "diffusion". Thus, while the first belongs to the economy, assuming "a large amount of the distributed goods and organized structures", the second begins "when the original owner separates from it by sale, donation or inheritance" (Chiaburu, 2005, p. 145). The distribution concerns the immediate moment after the printing of the books, when the final product reaches the recipients.

The main form of distribution was the sale of the prints. The retail of goods directly from the printing house was a usual practice. *Cartea românească de învățătură* (Iași, 1643) is purchased in the (very) same year "din tîrg din Iași, de la tipariul domnesc" (from Iași, from princely printing house) by "Mierțe și gazda sa, Isipa, și fiul său, popa Ion" (I, 203) (Mierțe and his host Isipa and his son, priest Ion), and the priest "Ioan Vasilovici din Crătești" (Ioan Vasilovici from Crătești) buys a *Carte folositoare de suflet* (Iași, 1819) "din tipografia sfintei Mitropolii în Moldaviia" (III, 567) (from the printing house of the holy Metropolitan Church of Moldavia). The clergy was also involved in book distribution. Mihalcea Durac "ce au fost logofăt mare" (who was a great chancellor) buys a *Carte românească de învățătură* for four ducats from "Varlaam mitropolitul Sucevii" (I, 204) (Varlaam the Metropolitan os Suceava) and a *Psaltire* (Iași, 1807) is purchased "din Tîrgu Iașului, di la poarta mitropolitului, la anu 1807 mai 22" (III, 25) (from Iași, from the metropolitan's gate, on the 22nd of May 1807). The entire church hierarchy was involved in distribution of the religious books especially, which were sold to religious communities, the latter being

forced to buy. In these notes, the verbs on passive voice "s-au dat" (were given), "s-au împărțit" (were shared) do not refer to the donation, but to the sale, a specific one: compulsory sale. At the metropolitan order, the religious books were sold to villages: a *Penticostar* (Iași, 7261), printed "cu blagoslovenie și cu toată cheltuiala sfinții sale chir Iacov, fiind mitropolit a toată Moldovlahia" "s-au dat" (with the blessing and at the expense of the metropolitan of the whole Moldavia Iacov was given) to the church from Botești "și au fost orînduiți de au plătit ctitorii și preoții și poporănii" (II, 30) (and the founders and the priests and the villagers had to pay it). The printed works were following the hyerarchic order (Chiaburu, 2005, p. 158), being sent to bishops. A *Penticostar* (Iași, 1753) "s-au orînduit de măria sa Vodă, cu cheltuiala sfinției sale părintelui mitropolitului Iacov și cu osteneala sfinției sale părintelui episcopului... s-au dat pe la sate" (II, 19) (was given to the villages at voivode's order, at the expense of metropolitan Iacov and with the labour of the bishop). Further on, the printed books were passed through the hands of the archpriests: a *Triod* (București, 1796) is bought by "oamenii din Straja de la mîna protopopului Toader Rămășcan drept 20 lei" (inhabitants of Straja from the hand of archpriest Toader Rămășcan for 20 Romanian coins). The priests were sometimes the last link of the distribution, taking the books from the districts of archpriests to give them in villages: "S-au dat din porunca stăpînirei duhovnicești la satul Ruseștii Vechi. Blagocin preotul Constantin Cujbă" (IV, 194) (They were given to the village Ruseștii Vechi at order of the clerical authority. Priest Constantin Cujbă). Sometimes the compulsory nature of the purchasing came from the other owner of the printing house, the voivode. An *Apostol* (Iași, 1756) "și altă carte ci să cheamă *Anfologhie*" (and another book that is called *Anfologhie*) are bought in the same year "din porunca mării sale, lui Costandin ficiorul lui Mihai Cehan v(oie)voda" (by the order of His Majesty, Constantin, Mihai Cehan's son), by "noi, oaminii cari mai gios ne-am pus numirile în rîndu" (II, 59) (we, people whose name are written below). Another way of selling books is selling them at the booths situated next to the printing houses or to the Metropolitan Church, sometimes together with other varied goods. *Descrierea Moldovei* (M-rea Neamț, 1825) is "cumpărată cu cinci lei de la o brașovenie din poarta Mitropolii" (III, 581) (bought for five Romanian coins from a stall / booth at the Metropolitan's gate).

Starting with the second half of the 18th century, marginal texts record books purchased from merchants. Thus, a *Liturghie* (Iași, 1747) is purchased "de la un vînzător de cărți, Dumitru Lesne, împreună cu alte cărți" (IV, 276) (from a book seller, Dumitru Lesne, along with other books). "Lazăr de pi Tazlău" (Lazar from Tazlău) is certified as a "neguțător de cărți, de li aducea din Țara Rumânească din București și li neguțătorea, adică le vindea mai scumpu aicea în Țara Moldovii" (II, 307) (merchant of books, he brought them from București and he sold them more expensive here, in Moldavia). It is possible they were only itinerant booksellers, fulfilling what Chiaburu (2005, p. 146) calls "circulația populară" (the popular diffusion) and not the institutional one.

The typographs are also agents of the book distribution, selling the copies they have received as payment (Chiaburu, 2005, p. 163). Thus a *Triod* (Iași, 1747) was bought by "Gheorghii" from "Duca Sotiriovici tipograful" (I, 543) (the typograph Duca Sotirovici) in the same year of publication.

Books can also be sold out at auctions: a *Minei* "și cu soțiile lor unsprezăci" (and the other eleven tomes) are bought by "jupânul Gheorghie blănar, la sultan-mezat" (III, 383) (the furrier Gheorghe by auction). The fact that a book can be auctioned by the authorities means that it can be also confiscated. This is proved by the marginal notes, underlying, once again, the great value of books during the mentioned period. Some books are seized because of the unpaid taxes: *Tîlcuirea liturghiei* (Iași, 1697) "s-au luat zaloc de la un popa de la Podoleni, pentru 25 parale, dijma fînului" (II, 103) (was taken as a pledge from a priest in Podoleni for a sum of money, the hay quitrent).

The diffusion of the books begins when "the original owner gives it away by sale, gift, inheritance" (Chiaburu, 2005, p. 145), at a temporal distance from the time of publication. In many cases, the books were sold by individuals belonging to the monastic environment, but also by other various people. Among book buyers there were rural communities: "Acest *Pinticostar*, dinpreună cu un *Minei*, le-am cumpărat noi, satul Angheleștii" (III, 132) (This *Penticostar*, together with a *Minei* were bought by us, the village Anghelești). Those who contributed to the purchase of books were called "ctitorii sfintii aceștii cărți" (II,

164) (holy founders of this book) and, almost without exception, the books were donated to the church of the village. Collective efforts to purchase the book are cultural deeds that show a certain attitude and mentality, being an expression of belonging to the same community of language and faith (Danielopolu & Demény , 1985, p. 121). Places of worship are also loyal buyers of books: a *Penticostar* (Iași, 1753) "s-au cumpărat de noi, epitropii mănăstirii Sfîntului Spiridon, cu bani mănăstirii" (II, 178) (was purchased by us, administrators of the monastery St. Spiridon, with the monastery's money). Private buyers are both clergy and laity with different ranks and functions (in the country or in town). Most often, the book was purchased to be immediately donated "pentru iertarea păcatilor lor, părinților lor și a tot neamul neamurilor lor" (IV, 468) (for the forgiveness of their sins, their parents' and their whole family's). However, in many cases, the book was bought for didactic use: "pentru învățătura preiubitului fiu al meu" (III, 433) (to teach my beloved son) or it had another purpose: "spre a mea îndeletnicire și folos" (III, 435) (for my work and use); "ca să-i fie odor lui și copiilor lui" (II, 26) (to be treasure for him and his children); the monk Silvestru buys it "fiindcă foarte am iubit a avea cărți pentru mîngîierea mîntuirii sufletului" (II, 353) (because I have always loved to have books for my soul salvation).

The donation of the books—manuscripts or printed—was a widespread phenomenon between the 15th and the 19th century, being both a form of free distribution of books and one of diffusion. The prince's donations or of the high clergy (who received a number of copies when the printed works were published) are cases of free distribution; the other cases of book gift illustrate an aspect of their diffusion and spreading.

The prince's donations have both a cultural and a political importance. An *Antologhion* (Iași, 1755) is distributed for free "din poronca mării sale lui vodă" "pe la bisărici" (II, 49) (at the order of the prince to the churches), belonging probably to the prince's private supply. The donations go beyond the national borders, establishing cultural connections between the Romanian Principates: "Costandin Mihai Cehan Racoviță voievod, domn și oblăduitor a toată Ungrovlahiei" (the voivode Constantin Mihai Cehan Racoviță, ruler and protector of the entire Wallachia) donates "această sfîntă *Psaltire* iaste afirosită la sfîntul schit ce să numește Oraețul, din județ Neamț" (II, 21) (this holy *Psalter* to the holy hermitage called Oraețul from Neamț county), or between the Romanian Principates on the one hand and different religious centres (as Athos) on the other. Some of the great prelates distinguished themselves for many donations. The Metropolitan Dosoftei gives *Viețile Sfinților* (Iași, 1682–1686), "fiind în bejenie printre străini" (being among foreigners) to the Petrid monastery (I, 307). Illustrating cultural relations between Romanian Principates, metropolitans and voivods used to offer each other books printed under their patronage. Thus Dosoftei gives, in his turn, a book received from "sfinția sa frate, mitropolitul de Ungrovlahia, chir Teodosie" "sfintei Mitropolii ceștii noauă, ce-i zîc Beserica Albă" (I, 294) (His Holiness Teodosie, metropolitan of Wallachia to this holy new metropolitan church called White Church) and "măriia sa Ioan Constandin al doilea B(asarab) voievod, domnul și oblăduitorul Țării Munt(enești)" (His Majesty Ioan Constantin Basarab the second, the lord and protector of Wallachia) gives a *Bible* "sfinții sale părintelui chir Dosoftei mitropoli(t) Țării Moldovei" (I, 314) (to His Holines Dosoftei, the metropolitan of Moldavia). Low-rank clergymen also donated books, to eachother, to the different places of worship, to the churches or to laity. But the book was also donated by people outside the monastic environment: because Ion, "care au fost slugă" (who was a servant) to Ieroftei "au slujit cu dreptate, [...] au fostu ca un fiu, iar nu slugă" (served with justice, he was like a son and not a servant), he receives from his master "această carte ce s(e) cheamă *Psaltire*" (I, 414) (this books called *Psalter*). The donors are extremely numerous, most of the marginal notes having the book as a topic representing the expression of donation; they donate books to churches, schools, individuals, mentors.

Deeply routed in the religious mentality, the book donation is a deed of piety and a devotion gesture (Mazilu, 2001, p. 285) "pentru sufletul morților și sănătate viilor" (I, 443) (for the souls of the deads and for the health of the living people); to be charity for the donors "și feciorilor lor, și părinților, și moșilor și strămoșilor" (I, 446) (and for their sons, and their parents, and their ancestors). But in all societies and all ages the gift is not a dull good, but on the contrary, it necessarily entails the idea of a loan with a

bearing interest (Mauss, 1993, p. 114). The gift gives to he both "sides" the same nature, creating a mutual connection, very strong for both of them: the recipient (in this case, God) is in a dependent position to the giver (donor) (Mauss, 1993, p. 159)—the first owning the soul salvation to latter. The book donation becomes an intermediary between human being and divinity by remembering and perpetuation of the name of donor. The Christian is sure that, by donating the book to the church he exits the sinner condition and he works for his salvation: "pentru uşurare sufletelor noastre şi a părinţilor noştri, şi mai ales pentru răpăusatul fiiu nostru Paşcu" (II, 127) (for the freedom of our souls and our parents and especially for our dead son Pascu); "pentru sufletul mieu" (for my soul) and "a tot neamul nostru în veci, amin" (IV, 76) (for our entire family for eternity, amen). The religious book, a mediator between the man and divinity, becomes an eschatological support "şi să fie ajutor în ziua judecăţii cumplite" (I, 86) (and to help in the terrible Day of Judgment).

The book was transmitted to the next family generations by inheritance. The children are first who inherit the book: "să fie a feciorilor noştri" (II, 223) (for our sons). But children can not easy inherit the book, restrictive stipulations imposing various conditions. Literacy is one of them: "<*Cuvintele lui Teodor Studitul* (Rîmnic, 1784)> va rămîne la fii mei care Dumnezău îi va rândui şi care dintr-înşi va ave evlavie la citire sfintelor cărţi, aceluie să rămăi" (III, 610) (<*Cuvintele lui Teodor Studitul* (Rîmnic, 1784)> will belong to my sons and the one who will be fond of reading holy books, will inherit it). The successors are only males elsewhere, "fetele şi ginerii şi oricini di partea fetelor treabă cu cartea să nu aibă" (IV, 307) (our daughters and sons-in-law and other related to them won't inherit this book). The girls did not inherit the books (the sons being preferred), but they could receive the book as a dowry if they married a priest: "Această *Evanghelie* au fost mai înaint(e) vreme a lui popii Racoviţă, iar după ce au măritat pe fiica-sa, pe Maria, fata cia mică, s-au dat şi cărţăle cîte au fost a preotului (...) ginere-său" (I, 508) (This *Gospel* belonged before to the priest Racoviţă, but after his little daughter, Maria, got married, the books were given to the priest, his-son-in-law).

The books were transmitted from one reader to another by loaning them. Some books are borrowed "pentru treaba învăţăturii" (I, 406) (for studies), others for the simply reading: "am avut cinsti să-mi dei dumneaei cucoana Ileana Beldiman acesti istorii s-o cetescu" (III, 594) (I was honoured to have this book for reading from Ileana Beldiman), others to be copied (III , 187).

Being material values as well, the books were often stolen by common thieves or by invaders. A particularly interesting note written by the steward Iordachi who says on the margins of "*Leatopisăţul Ţării Munteneşti*" (Wallachian Chronicle), that this tome "a fost al mieu şi l-au furat dumn(ealui) Iordachi Balşu vor(nic)" (was mine and it was stolen by the high official Iordache Balş) (therefore a person who is well placed in society). The circumstances in which this theft was comitted are also noted: "Că mi s-a furat acest *Letopisăţ* într-o zi de luni, fiindcă venise şi dum(nealui) la casa me" (This *Chronicle* was stolen from me on Monday, when he came to my house). Furthermore he says that, despite the fact that he had found it, he does not dare "a-i zice, dumnealui fiind boieru mare şi bătrîn" (II, 10) (to tell him about this, because he is a great and old boyard). He hopes, however, that the boyard, reading the marginal note, will give the book back (to the owner). Another registered thief is "preotul Pintelei ot Sveti Dimitrii" (priest Pintilie from Saint Dumitru) who stole a *Penticostar* "bisăricii Curălari din Iaşi" (from the church Curelari in Iaşi)—found out by "preot Axinte ot Sveti Vasăli" (the priest Axinte from Saint Vasile) and kept by him until he shows it to the metropolitan (II, 390) and a *Minei pe luna august* gr. (Constantinopole, 1843) from Saint Spiridon "au fost pierdut doi ane şi s-au adus iar(ă)şi de către fur la an 1856 iunei 17" (IV, 502) (was lost for two years and has been brought back by the thief on the 17th of June 1856).

Sometimes the owner of the book must be established by the law. The *Gospel* (Bucharest, 1723) purchased both by priest and the villagers produces discontent, so they went to "la sfinţia sa Nichifor mitropolit şi ne-am giudecat" (II, 74) (law, to His Holiness Metropolitan Nichifor). The typograph Petru Ecard from Cernăuţi does not admit he had been given 14 Romainan coins for a *Strastnic* (Blaj, 1804), "n-au vrut să dea carte aceasta nicecum" (by no means he would give back the book) and "apoi cu mare greutate o au scos Gavriil Ilisăi de la acel vînzător" (III, 288) (hardly did Gabriel Elisei get it from that

seller).

Many notes contain information about the agitated and strained history of the books which have been bought back. A *Tetraevanghel* was sent from Humor Monastery in Hungary in order not to fall into the hands of the Tartars. The prince Petru found it there and took it with him in Turkey, "și încă și la Țarigrad" (and even in Constantinopole) and finally, "dăruit cu cunună împărătească" (because he was gifted with crown) and turned back "în preaslăvita sa cetate de scaun, Suceava" (in Suceava) the book ended its journey, so it got back to Monastery Humor.

6. The reader

Some marginal notes—those texts containing additional information to the content of the book—constitute true elements of paratext. Nevertheless, it is a special type of paratext, because all the notes from this category belong to the biographical readers and thus being placed, pragmatically speaking, at an empirical level (Stancu, 2006, p. 85). In the first place, the copyists' marginal notes (they are the first readers of the books they transcribe) by the means of which they try to gain the benevolence of the future readers belong to this category. These texts are, at the same time, both a retrospective view of the reading, and an anticipation of future readings (of some different readers). The copyist speaks ceremoniously to an abstract reader, inviting him, pragmatically speaking, to a dialogue. This is done by using the second person of the verb and pronoun, the imperative, the direct addressing mode with the vocative, the conative function prevailing. In a persuasive rhetorical manner, the "pravoslavnicului cetitori" (II, 21) (orthodox reader) is being clled to be merciful. Some expressions are usual: "cetiți pre cartea aceasta și cu blîndețe îndireptați" (I, 260) (read this book and do kindly correct it), "cetind acestea și de veți afla greșit nu vă grăbireț(i) a cleveti, ce îndreptați" (I, 317) (if you happen to find some mistakes while reading this book, don't hurry to defame, but do correct them). It is required not only the kindness, but also the actual participation of the reader in the review and in the correcting of the book. Being challenged to read the book—"Iubite întru Hristos cetitoriule [...] să nu-mi leneveşti a ceti și aceste folositoare de suflet" (II, 94) (My beloved reader, I wish you didn't laze and that you would also read this useful pages for the soul)—the copyist relies on an active reader: "Pără aicea am găsit de am izvodit acest *Litopisăț*, dar de aicea înainte, urmașii mei cercetînd vor afla" (II, 163) (So far I have found and I compiled this *Chronicle* but from now on my descendants will find out). There is even the possibility that the translator of the book to be influenced by the "pofticioșii cititori" (greedy readers): the readers' interest in that particular book, who "vor căuta pe tomul acesta cu silință" (will read this tome carefully), will give the translator the impulse to also translate the second volume of *Halima* (III, 209). An extremely critical reader is being warned by Alecu Beldiman that "este lesne a huli, crede-mă, oricari poate / pricină ca să găsască, prin prepus sau cu dreptate" (believe me, it is easy to criticize, anyone can / find false or real reasons to find flaws) but "crede-mă, c-a huli îi drag celui de nemică, / carile c-a fi hulit nu-i pasă, nici ari frică" (believe me, the one who is worthless loves criticizing / the one who has no fear and no care to be criticized) and there is also given a polemical solution: "de nu-ți place lecuire este, ca să nu cetești" (III, 117) (if you don't like it, there is a solution for it: don't read).

Secondly, the marginal notes belonging to the real empirical readers are also elements of paratext. They put down their names (with deliberately humble determiners: "eu, mai nevrednicul între cititori", II, 440 [I, the most unworthy of all the readers]), they want to inform that they have read the book completely ("din scîndură-n scîndură", II, 252 [from cover to cover]), that they read it over again, they "înțeles ci zîce" (III, 476) (understood what it said) or, on the contrary, "nimică n-am înțeles dintru dînsa" (III, 324) (I understood nothing from it). Sometimes the notes focus on a brief comment upon the content of the respective book. It seems that the recipient has actually accepted the challenge to talk to the author / copyist, he answers him and he will, in his turn, talk to the future readers. Being a consequence of reading, these marginal texts contain small summaries of the volumes, references to their structure, impressions about the importance and the purpose of the book, about the message, about the truth and the fiction

in the book, reading tips, satisfaction or annoyance caused by the end of the book or other various value judgements. The readers are more and more careful to filter the existing opinions, they critically relate to the content of the book, they systematize the information, express opinions. The discernment shown by some readers (of popular books) is illustrative both for the critical attitude with which they begin to relate to the volume and for the fact that the receiver has become an active instance who comments upon the text and expresses opinions.

Thus the marginal notes contain laudatory parts for the truth of the read volume—the veracity of *Archirie and Anadan* is asserted by "Simion Popovici ot Borca" (Siomion Popovici from Borca) commiting a fallacious appeal to authority: "Pentru toate cele ci să află aicea scrisă, nimi să nu să îndoiască, căci mii nu-m trebuiește ca să zic minciuni, ci pe cum am aflat de la filosofi cari scrii și sînt vrednici de credință" (IV, 36) (No one should doubt of what is written here, because I do not say lies, but what I learned from reliable philosophers). On the contrary, "Ion Cărji ban" (the high official Ion Cărji) questions the truth of the events narrated in *Alexandria*: "am isprăvit și eu de citit această cărticică a marelui împărat Alexandru Machedon și de vor fi adevărati toati căti să cuprind, cu adivărat că ești de minuni" (I have finished reading this book of the king Alexander the Great and if all the events narrated here were true, then it is really a miracle), admitting, however, a grain of truth: "însă oaricum tot au fost cevaș" (III, 579) (something must have happened, however). The new taste of reading from other fields, the multiplication of the uncanonically shallow readings make the reader to exclaim, both dramatically and ironically: "Vai mie, înnegritule suflete, pînă cîndu de la răutăți nu mai curmezi! Pînă cîndu vei tot citi la *Istorie lui Erotocrit* și a *Aritusii* și altora ca acestora? Cu aceste digrab vei merge la raiu, cu cerga în capu. 1835 ghenar 18" (IV, 113) (Oh me, my blackenned soul, for how long will you be wicked! For how long will you be reading *The History of Erotocritos* and others like this? These will certainly help you to go to heaven. The 18th of January 1835).

Other notes are brief reviews of the respective books. *Istoria lui Zalmis și a Elvirii* arouses Catrina Conachi's discontent; after a general opinion, the book being "foarti frumoasă, bini tălmăcită di cumnatu Alecu" (very beautiful and well translated by her brother-in-law Alecu), "dar statornicie acestor doi amorezi au fostu nisuferită, mai vîrtos pentru că dorința loru au rămas fără fericire în sfîrșitu" (III, 594) (but the persistence of these two lovers was unbearable, especially because their desire remained unfulfilled in the end). Sometimes the reader gives clues for reading, for its consequences, for the attitude towards the book, for the spiritual value of the content, referring critically to the book. Reading is instructive (Radosav, 1997, p. 59), and it is also a means of worship: "Această sfîntă carte, *Ușa pocăinței*, am citit-o cu mare umilință și atîta plăcere am citit, cu foloase cuvinte cele aparte, (...), că eu cu toată seama am citit" (IV, 353) (This holy book, *Ușa pocăinței*, I read it with great humility and so much pleasure I read those useful words, because I've read very carefully). Sometimes the marginal note indicates a consequence of reading, emphasizing the religious emotion: "și foarte m-am întristat de cuvintele înfricoșatelor munci ale iadului care sînt într-această sfîntă carte" (II, 149) (and I became very sad because of the terrifying agonies of the hell which are described in this book) or giving a further advice for the reader: "și cine se va sili, să o citească cu evlavie" (I, 168) (and the one who will read it, he shall read with piety). Due to both its religious content and its value, reading and copying of the book are deeds that could purify (soul saviour): "și să-l ierte Dumnedzău pe cine au făcut-o sau au cumpărat-o și să mă ierte Dumnedzău și pe mine" (I, 310) (may God forgive those who made the book or who bought it and may God forgive me). "Și cini veți citi aice di la mila lui Dumnezău să aveți daruri și iertare păcatilor" (II, 355) (And who will read here shall enjoy God's kindness and forgiveness of the sins), the reader virtually talking both retrospectively, to the transcriber of the book (he answers to his request to pray for his soul) and prospective, to the future readers.

Another category of notes contain comments referring to the form of the respective book. Thus, a note criticizing the size of the letters, is ironic and funny at the same time: "Acestor slove le trebuie tarniță, căci sînt prea mari: ar putea aduce cu dînsele mălaiu de la țară!" (These letters need a knapsack, because they are too big: they could carry maize from the countryside); the anonymous author of the note addresses

directly to the copyist in a reproachful tone: "Dar nu-ți iaste mai lesne să le faci mai mici, să nu mînjești cartea, că șeade rău?" (I, 516) (Isn't it easier for you to make them smaller, not to soil the book, because it looks bad?). In most cases the reader gives a positive answer the transcriber's request to forgive the possible mistakes, but he can also become caustic, criticizing sometimes the translation—"Să vedi că tălmăcitoriul au fost tînăr foarte, căci au poriclit tîlcuirili scriitoriului" (II, 571) (It is obvious that the translator was very young because he changed the author's words).

The writing keeps both the writer and the reader apart, each of them being in his solitude. This aspect is eluded, to some extent, in the marginal notes. The marginal note is a form of dialogue anaphorically oriented to the text that generated it and cataphorically oriented to the subsequent readers. Two aspects become relevant in this context. On the one hand, we can see the intrusion of reality in the fictional text (or on its *margins*)—in the broad sense of this concept—through the actually biographical reader (copyist, translator, the simple reader), who leaves an undeniable trace through his comments. On the other hand, the book had the intended effect in real world: the fact that the reader noted something after reading means that the text activated at the syntagmatic level of the receiver from semantic virtuality on the paradigmatic axis. These notes, a post reading speech, become for those who will have, in their turn, the volume in their hands, a pre-speech, symbolizing a beginning to communication through time and generations. As a form of intersubjectivity, we notice an ongoing dialogue between text ⇔ copyist / translator ⇔ the concrete reader, the chain not being completed even today. We notice a continuous communication between the author and the reader which gives life to the text, which cancels the differences in space and time, to be real means of communication (in a primary sense of the word). The marginal notes also reveal that there is a target audience of the manuscript or the printed work, an informed reader prepared to receive literature (in the broad sense of this notion). And, last but not least, the large number of readers who left their names or impressions shows a continuous reading during the centuries.

7. The imprecation

Most of the marginal notes that assure the donation of the book to a place of worship or notify the property contain various curses, these symbolically reinforcing the prestige of the book. Being situated at the intersection between religion and magic, the curse has its roots in the belief in the power of the word. The importance of the imprecation and the various misfortunes summoned against those who would do otherwise turn the curse into a means of pressure with prophylactic value, having a significant impact on the mentality impregnated with the religious spirit, causing, most likely in the first period of the mentioned period, a real fear.

Having in mind the structure, a complete imprecation consists of several parts: the first part records the interdiction to destroy the donation, followed by the pyramidal summoning of the heavenly hierarchies to punish the guilty person, referring also to odious figures in the history of Christianity; the penalty part is also divided into a spiritual punishment as well as a physical one. Of course, the succession is commutative. The pattern of the curse is always adjusted to the imagination, to the creativity. Stereotypes are changed by new elements that give a different aspect to the petrified pattern.

The first meaning of the curse is prohibition. The discourse of the imprecation punishes "stricarea" (the damage) or the waste of the donation in any way; under the curse's consequence will fall those who will "ispiti" "s-o vîndă ori s-o fure" (I, 27) (be tempted to sell or to steal the book), these turning into "(je)fuitori de celi sfinti" (III, 448) (holy thing robbers), those who "se încumetă s-o clintească sau s-o ia de la această sfîntă biserică" (I, 81) (dare to move it or to take it from this holy church), those who will try to destroy, "să rupă argintul" (I, 52) (to break the silvery) of the book "sau să lipsască slovile aceste în vr-un feli și le strice" (I, 327) (or to ruin the letters in it). The curse works not only against the thief, but also against his relatives: "și cini se va ispiti ca să-l furi [...] să fii afurisit pînă la al șaptilea neam, cu tot neamul lui dimpreună" (III, 466) (and those who will be tempted to steal it should be cursed until the seventh generation, together with all his family). The enumeration of the virtual victims of the curse

turns sometimes into a mirror of the social structure: "Și oricine, din stăpîni, domni, vlădică, potrupop, preut, ctitori, oameni vlădicești, sau oricine, dieci, mireni, de or călca porunca me, blăstămat și anathema va rămîne" (I, 536) (And if anyone breaks my orders, be it master, voivode, bishop, archpriest, priest, founders, or anyone, clerks, laics they will be under curse).

The violation of the prohibition leads to the punishment of the guilty by the divine agents (Țighiliu, 1997, p. 300). In order to fulfil the damnation all the saints and all the church powers are summoned. In general, the centre of the invocation is represented by the curse of the 318 saints (number kept by tradition) of the first ecumenical council summoned by Emperor Constantin the Great—the Council of Nicæa in 325 (Mazilu, 2001, p. 92). In most cases, however, there is an accumulation of forces against committing the evil. At the end of the 17th century and the beginning of the eighteenth century the monk Ioil buys a *Gospel* and donates it to the church in Poiana Ronci "ce esti a hramului Sf(i)tiai Troiță" (whose protector is The Saint Trinity), protecting it with an imprecation against those who would try to steal it: "să fie blăstămat de Sf(î)nta Troiță și de Maica Precistă și de cei 12 Apostoli și de Sf(i)nți(i) Pro(o)roci și de Sf(i)nții Mucenici și de Prepodobnici și de Precuvioși și de toță sf(i)nți(i) și de cei 318 Oteță Sf(i)nți di Nichiia și de cei 70 de Apostoli și de toț(i) sf(i)nții" (I, 328) (shall he be cursed by The Saint Trinity and by Virgin Mary and by the 12 Apostles and by the holy Prophets and by the holy Martyrs and by all the saints and by 318 Saints from Nicæa and by the 70 Apostles and by all saints).

Being an act of justice, the curse must punish. Thus, a significant part of its structure is constituted by the penalties against those responsible for the theft (Radosav, 1997, p. 74). The lexical violence outlines an imaginary of damnation. The suggested end is death—physical and spiritual, in this world and the after world. In order to cause fear among the virtual culprits, for the world there are drawn suggestive coordinates of an underground geography, the place of the eternal torment, the hell (the aim of the curse being punishment). The divine wrath is completed in punishments by the appealing of the devil. After he would have been "blestemat și nimicit" (cursed and destroyed) by the Evangelists, by the 318 saints from Nicæa and by the 12 Apostles, the eschatological future of the one who had taken the book is together with the "diavolii cei turbați" (I, 156) (mad devils). Failing the Christian destiny, cancelling the chance of deification, the excommunication from the communion with Gods inevitably means a proximity of the opposite world. "Și cine a fura-o să fie al 70 de draci și să fii afurisit și să nu-i aibă Dumnezeu de știre și să fii în iad" (I, 337) (And the one who would steal it shall be with 70 devils and be cursed and God shall ignore him and shall be in hell). Thus, the curse on an *Octoih* donated by priest Vasca to the church from Rîbna Mare outlines an image of hell full of blazes, darkness and teeth gritting—which lasts even today in people's imagery: the accuser at the Day of Judgment will be "Arhistrategul Mihail" (Mihail archangel) and will be "blestemat, de trei ori blestemat" (cursed, thrice cursed) by the fathers of Nicæa, the trial will obviously be lost: "și casa lui să fie dată judecății Gomorei și sufletul lui iadului celui cumplit, să fie aruncat în focul cel veșnic, unde sînt viermii cei neadormiți și să scrîșnească dinții lui în întunerecul cel din afară" (I, 182) (and his house shall be given to Gomorrah's fire and the soul to the terrible hell, shall he be thrown into the eternal fire where the tireless worms and his teeth shall grind in the outer darkness). Another possible culprit who "s-ar ispiti să o furi" (would be tempted to steal it) is meant for "cu toț dieavolii împreună să ste la Iad și talpa Iadului să sprijinască în veci de veci" (living with all the devils together with devil's daughter), the curse shiftig to insult: "să fii afurisit în burduhul dracului, amin" (III, 17) (to be damned). We notice in imprecations the concreteness of the imagery which describes the consequences aimed at, the degree of abstracting being reduced, promoting the transparency of the message. The evil is reached in a very concrete way: "Și cine să va ispiti să o furi [...] să miargă în focul nestins și în Tartarul cel mai de desupt, și să lăcuiască în burdeiul Dracului" (IV, 552) (And the one who will be tempted to steal it shall go to the unextinguished fire and in the bottom of the hell and live with the devils). The magic words easily alter to insult (Mazilu, 2001, p. 249) as a safety valve. A *Liturghie* contains a very violent curse which, most likely, has nothing to do with the theft of the book. The insult-note from 1773 outlines a way of desecration of the imprecation, the loss of the sacre characteristics and stepping into the field of the vulgar profane world: "Pre Radul și cu argatul, să-i ia Dracul și să-i mînince cînii pre cî(m)pi și să fiea

despărțiit de creștinii" (Shall Radu and his servant be damned and be devoured by dogs in the fields and be separated by Christians), closing symmetrically with "Mînca-l-ur cînii pre Randul (sic!)" (II, 213) (Shall dogs tear into pieces Radu).

To illustrate the wrath of God some detestable figures in the history of Christianity are summoned. The first who is officially cursed (by the Council of Nicæa) is the heretic Arie, a permanent presence in the imprecations from the marginal notes. In the imprecation figures from the Old Testament also appear: Cain, the first fratricide, cursed to be forever wandering, always restless (rendered into a " trembling Cain", a tormenting Parkinson), Korah, Dathan and Abiram, exemplary punished because they rose up against Moses, Christ's betrayer, Judas; it is also cited the leprosy of Gehazi (Mazilu, 2001, p. 372–375). The monk Misail, who purchased and donated a *Psalter* to Monastery Neamț writes a dramatized and a complex version of the curse: "Iar după moartea mea, cine se va ispiti să îndrăznească să o ia de la această mănăstire sau s-o vîndă în altă parte sau s-o facă să fie a sa, acela să fie blestemat de 318 Părinți cei din Nicheia și să fie la un loc cu Iuda și cu iudeii care au strigat: ia-l, ia-l, răstignește-l, și sîngele lui asupra lor. Și să se afle la judecată cu cel de trei ori blestemat cu Arie și Evnomie și Dioscor și Sevir cel fără cap și să stea la cumplita judecată a lui Hristos de gît cu cei cărora le spune Domnul: plecați de la mine, blestemaților, în focul veșnic pregătit diavolului și îngerilor lui și să fie neiertat de noi, în veci, amin" (I, 91) (And after my death, the one who will dare to be tempted to take this book from the monastery or sell it elsewhere or to make it be his, shall he be cursed by the 318 Fathers of Nicæa and be together with Judas and with the Jews who shouted: take him, take him, crucify him, shall his blood be on them. And shall be on trial with the thrice cursed Arie and Evnomie and Dioscorus and the headless Sevir and shall stand at the terrible Judgement of Christ near those to whom the Lord says: Go away from me, you villains in the eternal blaze prepared for the devil and for his angels and shall never be forgiven by us, amen).

Since the 18th century there is a new malediction against those who are guilty: the immortality of the body. For the Christians, the rotting of the body symbolizes the reintegration in the natural order, (re)turning to the constituent elements of the mineral world. In some curses the rotting of the body is invoked, the body of the damned will remain unmelted, unforgiven, the separation from this world being forbidden (Țighiliu, 1997, p. 301). The curses that forbid the putrefying of the body generally follow the same patterns, with minimal variations: "[...] Lemnele și hierul și pietrele și tote cîte sînt, să putredzască, dar trupul unuia ca aceluia să nu mai putredzască în vecii veacului, și să aibă pîrîși la vreme giudețul pe Svetii Onofrei, a căruia este hramul aice, amin" (I, 412) (Wood and iron and stones and everything shall rot but the body of that man shall never rot and the accuser at the final judgment should be the protector of this churcth, Saint Onofrei, amen).

The curse from the marginal notes on the old books and manuscripts is at the same time *topos* and invention. The novelty and the concreteness of the outlined images of some anathemas thrown upon thieves almost raise smiles. So, who would deprive the priest Aron of his Penticostar bought with his own money shall be "să fie afurisit de 318 Sfinți cei din Nicheia și se intre dracul într-însu, să zbiere ca măgariu cînd îl mănîncă lupii" (I, 519) (damned by the 318 Saints from Nicæa and the devil shall posses him, yelling as if he were a donkey devoured by the wolves). Another dramatized and almost amusing version is found in a note from 1853: "Și cine o va fura, în iad va întra și de acolo va striga dracilor, va zici: lase-mă în paci, că ce-am făcut n-oi mai faci" (IV, 447) (And the one who will steal it shall enter the hell and he shall cry to the devils: leave me alone, I won't do any more what I have done). The humour and the rhyme reduce a lot of the soberness of the curse.

8. Conclusion

During the mentioned period, the book—printed or manuscript—is a cultural object to which all the layers of the society (literate or not) relate, gathering around it copyists, sellers, buyers, donors, readers etc., being an active and permanent agent of the social progress. It is very appreciated in the mentioned period, on the one hand, because of the biblical content or the monastic environment where the volumes are multi-

plied, on the other hand due to the great respect for the written word. Compared to ecclesiastical treasures, the references to the book are made almost exclusively with the determiners "sfîntă și dumnezeiască" (holy and divine). The reason why the "small ones" note both significant as well as unimportant facts on the margins of the books is because they are aware of its durability: it is written in order to "be known", the book becoming a bridge between ages. At first, the books are a prerogative of the church, speaking to the individual by the religious service, but, as we advance in time towards (pre)modernity, their content gain a laic character, the book becomes a personal leisure, showing the widening of cultural concerns. Thus, among the copyists, translators, owners, we find people from both monastic environment (monks, priests, bishops, metropolitans), and laity of various ranks and functions.

The tradition of the manuscript was not easily overcome by the printed word. Throughout the mentioned period manuscripts are constant copied, the transcribers having an important role in disseminating the book. The transcribers' signatures are mostly followed by determiners which show their modesty and humility. Defying the boundaries of space and time, there is a complex dialogue between the manuscript author and the reader. The marginal notes outline two types of reader—an abstract one, which is spoken to by a humble copyist, asking forgiveness for the possible mistakes, and the biographical, concrete one, who puts his name on the book. The latter reads the books, re-reads them, he does or doesn't understand the message, compares different books, he forgives the copyist's mistakes, speaks to future readers, in his turn, providing reading tips etc. Sometimes he critically refers to the content of the book, to the author / copyist, thus the book containing its critique.

But the book is also merchandised. The selling and purchasing is the most common means of distribution—the book is sold at printing houses, at booths, and by various merchants, churches and monasteries. However, throughout the Romanian territory and even outside it, there are also other ways of disseminating the book: from generation to generation as inheritance or dowry, as borrowing, as an exchange object, pledge, stolen or re-bought. A very spread fact in the mentioned time is the book donation, the donors being both princes and high clergymen as well as smaller clerics and all kinds of people who don't belong to the monastic environment.

Another aspect that points out the value of the book is its price. Expensive, difficult to be achieved for many, the book needs often a collective effort in order to be purchased.

In the mentioned period the book was a precious object; therefore, it was escorted by a more or less scary curse to protect by the magical power of the word to summon divine and diabolical forces against the one who would break the interdiction of alienation.

Bibliography

A. Sources

Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei, corpus editat de Ioan Caproșu și Elena Chiaburu, vol. I–IV, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008–2009.

B. Specialized literature

Barbu, D. (1996). *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, Antet, București, p. 76–100.

Chiaburu, E. (2005). *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 96–163.

Chiperi, M.A. (1996). *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, Silex, Casă de Editură, Presă și Impresariat, București, p. 13.

Ciobanu, Șt. (1947). *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, p. 124.

Danielopolu, C. Papacostea & Demény, L. (1985). *Carte și tipar în societatea românească și sud-estul Europei (secolele XVII–XIX)*, Editura Eminescu, București, p. 121.

Mauss, M. (1993). *Eseu despre dar*, în românește de Silviu Lupescu, Institutul European, Iași, p. 114–159.

Mazilu, D.H. (2001). *O istorie a blestemului*, Polirom, p. 92–375.

Ofrim, Al. (2001). *Cheia și Psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Editura Paralela 45, p. 129–213.

Panaitescu, P.P. (1971). *Contribuții la istoria culturii românești*, Editura Minerva, București, p. 343.

Platon (2011). *Phaidros*, în românește de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, p. 126

Radosav, D. (1997). *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII–XX)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, p. 27–131.

Stancu, V.P. (2006). *Paratextul. Poetica discursului liminar în comunicarea artistică*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 85–131.

Stoicescu, N. (1983). *Unitatea românilor în Evul Mediu*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, p. 69.

Tomescu, M. (1968). *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, Editura Științifică, București, p. 27.

Troia, L. (2005). *Cartea veche între fascinație și cunoaștere*, Princeps Edit, Iași, p. 5.

Țighiliu, I. (1997). *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova, secolele XV–XVII*, Paideia, București, p. 300–301.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A24ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

O imagine a cărții în *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, I–IV, un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu

Maria Lupu*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 22 noiembrie 2014
Acceptat 10 ianuarie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
traducere
marginalia
paratext

Rezumat

Contextul în care se desfășoară cercetarea este în cadrul preocupărilor noastre mai largi cu privire la evoluția mentalităților în perioada de după secolul al XVI-lea. Scopul cercetării este de a identifica, într-o anumită măsură, felul în care se raportau la carte oamenii epocii respective. S-a impus lectura repetată și succesivă a însemnărilor, de fiecare dată cu alt scop, căutînd alt tip de date. Analiza și sinteza au fost principalele instrumente de operare, perspectiva fiind una diacronică. Drumul parcurs este de la particular la general, într-un demers inductiv. Cert este că, tipărită sau manuscrisă, cartea este factor activ în viața umană și se bucură de o considerație deosebită. Răspîndirea, ulterior circulația cărților, amplul efort de traducere din diferite limbi reflectă o efervescență culturală foarte mare.

1. Introducere

Elemente de paratext, de escortă a conținutului propriu zis al cărții, însemnările de pe vechile manuscrise și cărți se constituie într-o literatură distinctă cu caracter pluridisciplinar, fiind expresia sensibilității unei epoci în desfășurare. Fie că sînt evocate prilejuri de copiere, vînzare–cumpărare, danie, traducere etc. ale cărții, combinate cu întîmplări istorice, meteorologice, cataclisme naturale, boli molipsitoare, ele oferă, într-o oarecare măsură, o frescă a unei epoci trecute, fiind adevărate izvoare (unice prin specificul lor) pentru cercetarea din varii domenii. Dintre acestea se detașează, numeric, cele care au în centru cartea, furnizînd informații importante referitoare la copist, posesor, distribuție și circulație, preț, cititor, recondiționarea volumului, traducere, danie, răscumpărare, zălogire etc. în perioada 1429–1859.

2. Cartea, dimensiune a timpului creștin

Cărțile erau privite ca obiecte durabile. Însemnările sînt încredințate cărții fiindcă aceasta le asigură perenitatea. Într-o societate dominată categoric, pînă la un moment dat, de oralitate, scrisul devine, ca în mitul din Phaidros, un „leac al uitării și, deopotrivă, al neștiinței" (Platon, 2011, p. 126). Bucurîndu-se de o considerație morală deosebită prin mesajul creștin pe care îl conține, se manifestă credința că volumul/manuscrisul este destinat unei existențe de veacuri (Chiperi, 1996, p. 13). Această certitudine stimulează însemnările care, odată încredințate cărților, fixate prin scris, devin o punte spre neuitare, înfruntă timpul în căutarea unui interlocutor în generațiile următoare; de unde și leitmotivul prezent în majoritatea notelor infrapaginale, „să să știe". Materialul pe care sînt scrise însemnările—cartea, obiect durabil—asigură acest dialog complex între generații, iar articolul de față este o dovadă în acest sens.

Raportată la timp, cartea evidențiază un sentiment profund religios al oamenilor epocii respective, conturînd, prin ipostaza ei în percepția comunității, o dimensiune temporală în sens creștin (Radosav, 1997, p. 75). Odată așezată în strană sau în altar, cartea de cult devine inamovibilă, neafectată de trecerea timpului (Ofrim, 2001, p. 129): „Stăpîna și cneaghina Theodora" a dat o *Evanghelie* mitropoliei din

*Adresă de corespondență: *marioaralupu@yahoo.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

Suceava „neclintit în vecii vecilor, amin" (I, 24)[1]. Mitropolitul Teofan donează, și el, la mijlocul veacului al XVI-lea, o carte, „ca să-i fie lui amintire pentru nesfîrșiții veci" (I, 57). Timpul cărții este uneori timpul lumii lui Dumnezeu (Radosav, 1997, p. 131). Astfel, ieromonahul Parthenie de la mănăstirea Bisericani cumpără *Psaltirea* „ca să fie în chilia mea, pînă cînd va milui Dumnezeu în această lume deșartă" (I, 157). Deoarece cartea este „vecinică pomenire" pentru sufletele donatorilor (II, 30), ea reprezintă „cheia" către lumea fericirii veșnice, o legătură între mundan și divin: cei care au contribuit la achiziția unui *Chiracodromion* sînt „scrișì pi patruzăci di fili, spre pomenirea lor și a tot neamul lor, în veacul acesta și în celalalt ce va să fie" (III, 126). Astfel, cartea este integrată în complexul de credințe, practici și obiceiuri tradiționale menite să asigure mîntuirea sufletului, precum și o cale de consolidare a solidarității lumii celor vii cu lumea strămoșilor (Radosav, 1997, p. 76). Cartea este cumpărată „ca să fei odoru în veci feciorilor mei și nepoților și strănepoților" (II, 304), cu siguranța că se va bucura de aceeași prețuire.

Însemnarea marginală este o altă dimensiune temporală. Scrisul reprezintă simbolul eternității. Opus permanent umanului efemer, la nivelul notelor infrapaginale se dezvoltă o tensiune între „mîna de țărînă" (sinecdocă pentru umanitate la modul general) și „slova veșnică": „Și mîna care au scris va putrezi în groapă, iar cuvintele vor rămînea în veci, amin" (II, 222). Preotul Vasile Baltag consemnează numele posesorului „spre pomenirii și spre ținere de minte, că oamenii să pitrec, dar sfintele cărți rămîn" (IV, 392). Valoarea scrisului se poate întoarce uneori în defavoarea păcătoșilor. Astfel, într-o poezie-meditație pe tema morții de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, păcatele nu vor putea fi nici „dosnicite", nici tăgăduite, deoarece „sînt scrise prin izvoade/[...] Să rămîi în vecii" (II, 319).

3. Atribute ale cărții

„Sfîntă și dumnezeiască" (II, 347), cartea era asimilată obiectelor de cult alături de alte obiecte prețioase care serveau ritualului religios, fiind inclusă în „catastiful de odoare bisericești" (I, 97) aparținînd tezaurului sfîntului lăcaș: „argintării, veșminte, cărți și alte lucruri" (IV, 103).

Cărțile conțin însemnări care le sintetizează valoarea. *O Istorie a lui Tarlo* este „vrednică de citit" (III, 472), o altă carte este „foarte iscusită și frumoasă" (III, 58), iar un *Bertoldo* i s-a părut lui Iordache Chirescu „atîta de interesătoare și bine tocmită", încît l-a socotit vrednic „de o tălmăcire moldovenească" (II, 541). Aglomerarea de superlative juxtapuse sau coordonate copulativ arată uneori o retorică căutată: „preaînaltă, preaminunată și de mare și negrăit folos pricinuitoare carte" (IV, 479). Utilitatea cărții este frecvent afirmată în consemnările marginale. Un *Mărgăritar* este „de mult folos oamenilor" (III, 18) iar *Divanul lumii cu înțăleptu* este „foarti folositoari oricui să va îndeletnici a citi" (III, 364); apelativul „folositoare" atașat cărții poate fi circumscris pedagogiei religioase, precum și utilizării volumului ca manual de învățare (Radosav, 1997, p. 27). Atingînd ambele dimensiuni umane, cartea este „folositoare sufletești și trupești" (IV, 94), dar mai ales „folositoare de suflete" (III, 480). În același registru spiritual, ea este „izbăvitoare de suflet" (I, 155), fiind „balțăm vindicatoriu din munca di veci și împărăția ceriului" (IV, 228), o poartă deschisă spre mîntuirea păcatelor.

Viziunea asupra cărții este uneori metaforizantă. Aproximativ într-o „definiție" metaforică, un Evangheliar este asimilat, în genul proxim, instrumentelor muzicale: „această [de] b(la)goslovie cu patru strune", iar diferența specifică aduce lămuriri: „și cu tot dulcele glas alăută" (I, 475). Alteori se enunță mai întîi particularitatea lipsă: „cartea nu iaste lucru pămîntesc", și se sustrage, deci, tehnicilor comune de a acționa asupra ei: „ca să-l cioplești cu barda"; antitetic, „iaste duhu datu de la D(u)mn(e)dzău", instrumentul potrivit desăvîrșirii ei fiind rațiunea: „ca să-l lucrezi cu mintea" (I, 528). Este afirmată astfel ideea sacralității scrisului, cartea (religioasă) exprimînd o hierofanie (Radosav, 1997, p. 68), un obiect prin care s-a realizat manifestarea sacrului. Frecventă este și metafora *cărții-floare*, însă nu „îndegrab veștejitoare și putrezitoare", ci „îndelung trăitoare și mirositoare [...] udate din rooa darului Duhului Sfînt" (II, 426)— care poate fi mirosită și gustată. Iar papilele gustative ale receptorului vor fi desfătate de „dulciața aceștii

[1] Datorită frecvenței, trimiterile la textele din *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei* se vor face în felul următor: între paranteze rotunde se va nota numărul volumului cu cifre romane, urmate de numărul paginii cu cifre arabe.

Svinte Scripturi" (I, 475), el și își va „adăpa sufletul" cu „multi dulci învățături" (III, 284), deoarece cartea este „izvor de miere" (II, 127) sau „dătătoare de miere și aur" (I, 166). În metaforismul medieval topos-ul cărții-hrană (răspîndit în literatura apuseană) își are originea în pasaje din Vechiul Testament (vedenia lui Iezechiel, a Sfîntului Ioan), în care bibliofagia este o formă de consubstanțialitate între om și carte (Ofrim, 2001, p. 213). Ceea ce Jack Goody numește „the drinking of the word" (Ofrim, 2001, p. 213), simbolul îngurgitării textului este o cale de a eluda distanța dintre cititor și textul scris.

4. Copistul

În covîrșitoarea lor majoritate, textele marginale cuprind însemnarea de copiere a manuscrisului respectiv. Manuscrisul este o prezență permanentă a epocilor în discuție, la început ca unic mijloc de multiplicare, învestit cu funcții noi ulterior. În opoziție cu imprimeriile, care sînt monopolizate de stat, auto-ediția manuscrisă reprezintă libertatea celor instruiți de a-și alege singuri lecturile și de a le răspîndi fără a recurge la instituția statului și fără a cere aprobarea unor instanțe politice sau ecleziastice (Barbu, 1996, p. 76).

De cele mai multe ori manuscrisul este semnat, ostenitorii scrisului nedorind să rămînă anonimi. Numele copistului—întreg și/sau cu diferite determinări care înlătură posibilitatea confuziei—urmează, aproape fără excepție, unor calificative (auto)denigratoare: se scrie *Sintagma lui Matei Vlastaris* „cu mîna multpăcătosului tahigraf, grămătic Damian" (I, 20). Modestia îmbracă forme stereotipe, însă uneori se remarcă prin crearea unor imagini expresive: „S-au scris di păcătosul Simion, cel mai păcătos dicît toți păcătoșii și mai rău dicît dracii și mai viclean și mai bețiv, curvar pre curva Sodomii, tîlhar, fur... și în vîrfu răutăților ajuns" (III, 474).

Semnătura de pe manuscris cuprinde foarte frecvent, din secolul al XV-lea pînă la jumătatea celui de-al XIX-lea, și o formulă specifică: *Evanghelie* scrisă „cu mîna multpăcătosului moldovean" (I, 13); „Scrisu-s-au această carte di această di lut păcătoasă mînă a me" (II, 392). *Mîna* devine adeseori „dreapta": „S-au prescris prin osîrdie dreptii mele" (III, 360). Intenția fondatoare și opera aparțin, deopotrivă, unui fondator („ctitor"), însă execuția (sinecdoca „mîinii") aparține meșterului (scriitor, în acest caz). În cultura medievală, *mîna* este izvorul a tot ceea ce ființează, însăși sursa creativității umane (Barbu, 1996, p. 100).

Foarte mulți copiști aparțin mediului ecleziastic, de la clerici mărunți pînă la înalte fețe bisericești. Alte cărți erau copiate de diferiți funcționari de cancelarie, deci scriitori de meserie: „S-au sfîrșit *Istorie Sfîntului Avva Macarie*. Martie 31, 1789, *i proci*. Logofăt Ilie Gligorcea" (II, 479), unde vechiul slav „și altele" confirmă calitatea de scriitor de meserie, scrib. Însă copiștii se aleg și din rîndurile altor categorii ale societății; scriu diferite manuscrise (mari) dregători (vornici, cluceri, comiși, căminari, spătari), persoane încadrate în serviciul militar (căpitani), slugi sau copii de casă. Cei care scriu cărțile se numesc ei înșiși „scriitori" sau chiar „copiști". De asemenea, trebuie menționat faptul că multe manuscrise au autoare, toate făcînd parte din mediul monahal: un *Miscelaneu* „scri-s-au de [...] nevrednica shimonahia Micdonia" (III, 2), iar un altul „s-au scris de Ipistimia monahia" (III, 112).

Scrierea se face la poruncă sau la îndemn și cu cheltuiala celui care comandă cartea. Mai ales cărțile din secolele al XV-lea și al XVI-lea se scriu sub patronaj domnesc, fie din porunca domnilor, fie a membrilor familiei domnești. Domnitorii inițiau și sprijineau activ înzestrarea bisericilor cu textele de cult necesare, dorind în acestea un susținător al puterii feudale (Tomescu, 1968, p. 27). Foarte multe cărți sînt scrise prin danie și poruncă voievodală, protagonistul fiind, în majoritatea cazurilor, Ștefan cel Mare: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul domn Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei, a dat de s-a scris acest *Tetraevanghel*" (I, 10). Dorința domnilor de a subvenționa scrierea de cărți se prelungește, mai rar însă, și în secolele următoare. Cărți se scriau și cu porunca și cheltuiala unor înalte fețe bisericești—episcopi, arhiepiscopi, mitropoliți: „S-a prescris această sfîntă *Evanghelie* cu dania și învățătura mitropolitului Teoctist din Suceava" (I, 36). Însă unele manuscrise, cu subiecte variate, erau comandate de diferiți boieri dornici să le citească, să le doneze, să le colecționeze în propriile biblioteci. Dar se scrie și pentru persoane apropiate: „am scris-o [...] fratelui meu mai mic și al doilea" (I, 39), iar cîteodată manuscrisele sînt copiate pentru folosința autorului însuși sau pentru copiii săi.

Foarte frecvente în însemnări sînt formulările retorico-persuasive prin care copistul încearcă să cîștige bunăvoința și clemența cititorului; majoritatea scriitorilor își cer iertare pentru posibilele greșeli, invocînd tot felul de motive care le-ar putea genera. Predomină funcția conativă, centrată pe receptor, majoritatea acestui tip de texte intitulîndu-se, paratextual, „predoslovie către pravoslavnicii cetitori" (II, 23). Ca o prefață la îndurarea cerută cititorilor, copistul face aluzie la truda depusă, numindu-se pe sine „cel osîrdnic ostenitoriu" (III, 84) sau „iubitorul de ostenele" (II, 428). Tot copistul este primul care enumeră tipurile de erori posibile (în „prescriere" sau în traducere). Acestea se referă atît la formă cît și la conținut: „de veți afla vreo greșală, sau alunecarea condeiului, sau cu uimirea minții, sau cu netocmirea cuvintelor sau cu neorthografia meșterșugului, sau ori în ce chip" (II, 439). Captivante în acest tip de însemnări sînt încercările de justificare a greșelilor printr-un procedeu de largă circulație mai ales în Evul Mediu, *excusatio propter infirmitatem* (Stancu, 2006, p. 131). Deosebit de variate, unele sînt clișee preluate, altele însă se remarcă prin expresivitate și originalitate.

O serie de motive invocate de autorii de manuscrise pot constitui o clasă a adevărurilor general-valabile, aforisme foarte solicitate în acest tip de texte; fără a fi, totuși, banalizate de utilizarea excesivă, aceste aserțiuni păstrează ceva din farmecul epocii. Majoritatea sînt metafore plastice referindu-se la imperfecțiunea umană, comparații cu elemente naturale (cerul, marea) sau divine (îngeri, serafimi, heurvimi). Amintim dintre aceste maxime: „Căci nime în lume născut nu poate fi negreșit" (III, 193); „Cum nu este cu putință să fiie ceriul făr-de nouri și marea fără de valuri și pămîntul fără de scîrbe, așa nu este cu putință să nu fie omul fără de greșală." (II, 23). Se accentuează frecvent opoziția uman-divin: „Că eu de îngeri sînt departe; / Că om fiind eu, muritoriu, / N-am putut a fi negreșitoriu" (IV, 76). O altă categorie de cauze care provoacă greșelile transcrierii sau ale traducerii se referă la neputințele fizice ale autorilor. Ieromonahul Mitrofan enumeră „multe neputințe și slăbiciuni" ce cuprind tot trupul scriitorului: „ochii uneori se painjiinesc căutînd, socotind și numărînd mulțimea cea fără de număr a slovelor. Mîna dreaptă slăbește țiind condeiul; după cap îl doare pentru multa plecare a grumazilor; spatele îl dor, pentru multa plecare gîrbovindu-să; picioarele îi amorțăsc, răvenindu-să de pămînt; pieptul carele să razimă de masa pre care scrie, ca cu cuțite săgetat și pătruns iaste; capul, turburîndu-se creierii, cînd îl rădică în sus să face ca un amețit; scaunul, carele tuturor știut iaste că oricine cînd șade pe scaun odihnă cîștigă, iară scriitoriul nu odihnă, ci zămorîre trupul dobîndește; tot trupul, pînă nu să întinde, nu se îndreptează" (III, 166).

Vîrsta este, și ea, citată în disculparea copistului. Pe de o parte, este invocată vîrsta înaintată: „mai vîrtos fiind și la 60 de ani a ticăloasii vîrstii mele."(II, 304). Pe de altă parte, și tinerețea poate dăuna corectitudinii manuscrisului. Retrospectiv, la maturitate, autorii remarcă greșelile făcute. Astfel, „fiind în vîrstă tînără și copilărească, mintea abătîndu-să la multe deșărtăciuni" (III, 46), Theofil ierodiaconul cere iertare pentru greșelile săvîrșite (la data însemnării fiind de 69 de ani). Firesc, slăbiciunile care generează erorile din manuscris sînt și de natură psihică, spirituală, nu numai fizice. La un prim nivel, de maximă generalitate, umanul este, inevitabil, asociat imperfecțiunii: „că sînt și eu om pe pămînt, împletit în multe feliuri de păcate" (I, 316). Urmează particularizarea: în modestia lui fiecare autor se autocaracterizează în negativ; involuntare („nu din voie ostinenții mele"), greșelile se datorează „nesăvîrșirii slabei minții meale" (I, 494), lipsei învățăturii (II, 190) sau a înțelepciunii (II, 177), a întunecării minții din cauza păcatelor (II, 254).

Vremurile tulburi reprezintă un alt argument care vine în sprijinul mînuitorului de condei: „că în vremea răzmiriții o am scris, fiind cu muncile împărțite pentru înfricoșări" (III, 526). Împrejurărilor istorice neprielnice se adaugă și diferite necazuri personale: „și am scris în multă strîmtoare, și în familie și în grea muncă" (I, 39). Alteori eventualele greșeli săvîrșite în scriere au ca pretext cărțile-sursă. Călugărul Eleazar se justifică: „izvodul a fost neîndreptat și eu spre aceasta neputincios", deci a scris-o „cu anevoie" (I, 35). În alte cazuri de vină sînt slovele, care se aseamănă: „Știu că multe greșale voiu fi făcut, unele pentru asămînările slovelor, precum *a* de către *l*, *b* de către *v*, *i* de către *n*, *e* de către *s*[2], care pentru puțina lor

[2]Deși buna metodă filologică ar cere să dăm caractere chirilice și nu caractere latine, întrucît am operat cu o ediție de cea mai mare încredere, am citat întocmai din corpusul care stă la baza cercetării.

despărțire s-au făcut greșală" (III, 612). Nu în ultimul rînd, graba scrierii manuscrisului își are partea sa de vină în strecurarea greșelilor: „Cetitorul mă va ierta fiindcă cu grăbire am scris" (III, 545).

În spirit creștin, copistul îl roagă pe cititor să îi ierte greșelile făcute „Ca și Dumnezeu să-i dia tot binele, / Aici și în veacul cel viitoriu" (III, 11), pentru ca și el, la rîndul lui, să ia „iertăciune de la preavecinicul și preaputernicul Dumnezeu" (I, 431). Pe de altă parte, autorul roagă „pe cine va ceti" să nu îl judece, ci, mai întîi, „să socotească izvoarele" pe care a „îmblat" (I, 259).

Parcurgînd însemnările, se pot face unele observații în ceea ce privește traducerea. Mai ales, „tălmăcirea" conținutului sacru întîmpină anumite dificultăți, enunțate de către traducător. Majoritatea textelor se referă la efortul laborios cerut de acest act: „cu multă trudî și osîrdie le-au scos pre limba românească di pre a greceștii limbă și slovenești" (I, 310). Cel care tălmăcește textul este conștient de faptul că trecerea dintr-o limbă în alta nu este o simplă echivalare de conținut; astfel, el este nevoit să nuanțeze, să ajusteze traducerea, să revină asupra unui paragraf cu lămuriri suplimentare: „La acest rîndișor nu prea lesne să înțălege cum am tălmăcit rumânește fiindcă limba noastră iaste scurtă și puterea cuvîntului ellinesc prea adîncă" (II, 219). Autorul se raportează critic la limba-țintă, datorită permanentei comparații a celor două limbi, greaca pe de o parte, și româna de cealaltă. Concluzia nu este măgulitoare pentru cea din urmă: aceasta este o limbă care nu are exercițiul cuvîntului divin, ale cărei posibilități nu au fost încă relevate. Incapacitatea cuvintelor românești de a capta semnificațiile profunde ale celor „ellinești" este suplinită cu o explicație: „Ci pentru ca mai lesne să să înțeleagă, să zicem așa" (și urmează o altă variantă a traducerii). Monahul Rafail traduce, și el, din „cea prea cu anevoie de tîlmăcit limbă ellinească pre a noastră limbă proastă rumânească" (II, 211); iar mitropolitul Veniamin Costachi o numește „săraca limbă romano-dachicească sau moldovenească" (III, 517). Limba română nu este încă, în aceste veacuri de frămîntare culturală, îndeajuns de mlădioasă pentru a surprinde conținuturile religioase. O însemnare de la începutul secolului al XVIII-lea de pe *Codicele voronețian*: „Această carte au fost scrisă pe rumânie și nu-i bună de nemică" (I, 466) consideră limba română nepotrivită pentru vehicularea sensurilor sfintelor cărți. Limba vorbită de popor este, în secolul al XVII-lea, considerată încă incompatibilă cu un conținut abstract ca cel religios, acesta putînd fi vehiculat numai de limbile clasice (Panaitescu, 1971, p. 343); traducerea din slavonă în română a cărților sfinte este în acest secol o îndrăzneală mare, acestea fiind privite cu neîncredere și cu teamă de mînia lui Dumnezeu.

Referirile la română ca limbă țintă pot reprezenta un argument în favoarea unei conștiințe naționale și a unității limbii. În majoritatea cazurilor, moldovenii consideră limba pe care o vorbesc ca fiind românească: s-a tălmăcit „pre limba rumânească" (I, 500), se scrie „pe romînie" (I, 488) sau „pre înțelesul rumânescu" (II, 107). În Moldova, diferite cărți se traduc „spre folosul cel di obști al neamului românesc" (IV, 246), și nu pentru cel moldovenesc. Faptul că în epocă se pune semnul egal între limba moldovenească și cea românească este afirmat deschis chiar de autorii traducerilor: o *Alfavita* este „mutată" din „limba leșească și pre limba noastră moldovenească sau rum(â)nească" (I, 294). Cel mai probabil, noțiunea de *limbă moldovenească* se utiliza paralel și cu același înțeles cu *limba românească* (Stoicescu, 1983, p. 69), demonstrînd astfel unitatea limbii vorbite în Țara Românească și Moldova, unde există o singură realitate etnică: cea românească. În secolul al XIX-lea, limba românească este sinonimă cu limba patriei: un *Tractat dogmatico-polemic* „s-au tălmăcit (...) din limba elinească întru a patriei" (IV, 180); Alexandru Beldiman a tălmăcit „de pe franțuzasca limbă în limba aceasta a patriei noastre" *Istoria viteazului Raimond și a iscusitei Mariana* (III, 623).

Larga difuzare a cărții manuscris, numărul mare al copiștilor și al traducătorilor dovedesc că în perioada cercetată, pe teritoriul Moldovei se desfășura o activitate culturală intensă; exista o tradiție cărturărească și se formase, prin acești copiști, pisari, dieci, grămătici o clasă de oameni ai cărții (Ciobanu, 1947, p. 124).

5. Posesia cărții

Un număr apreciabil de însemnări făcute de-a lungul timpului pe manuscrise și tipărituri informează asupra proprietarului cărții respective. Adevărate „acte de posesiune", aceste *ex-librisuri* de pe cărțile vechi

fac foarte ușoară apropierea dintre carte și om peste timp și spațiu (Troia, 2005, p. 5).

Uneori, acest tip de însemnare este lapidară: „S-au făcut proprietate a lui Gheorghe Asachi. 1815" (III, 352). Frecvent, proprietarul este colectiv, lăcașurile de cult sau comunitățile sătești: o *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) este semnată: „Din cărțile sf(intei) m(ă)n(ăstirii) Rîșca" (II, 153); „Să (se) știe această sfîntă și dumnezeiască *Pravilă* că este a satului, a Colților" (I, 237). În perioada cercetată, consemnările marginale dezvăluie existența a numeroase biblioteci, atît particulare, cît și clericale. Astfel, sînt frecvente formulările de tipul: „Din numărul cărților arhimandritului Isaia" (III, 161); „Din biblioteca mea de la Rotopănești." (IV, 233). Se profilează adevărați colecționari: Neofit Scriban, Nicolae Istrati de la Rotopănești, Gheorghe Asachi. Destule însemnări infrapaginale sînt constituite de liste de cărți care se află în posesia mănăstirilor. Sînt adevărate inventare de bunuri materiale: „Izvod de toate cărțile și acareturile mari și mici, cîte să află pe lîngă mine" (III, 18).

Cartea, avînd caracter de marfă, se supunea legilor economice (Chiaburu, 2005, p. 96). Cercetarea însemnărilor infrapaginale relevă faptul că prețul cărților a reținut în permanență atenția, autorii consemnînd în detaliu cine, de unde și cu cît a cumpărat volumele.

Parcurgînd corpusul de însemnări, reiese cu evidență faptul că era nevoie, în multe cazuri, de eforturi colective pentru a achita contravaloarea cărții. Foarte multe note marginale constau în enumerarea celor care au contribuit la cumpărarea volumului respectiv: un „izvod de cumpărătură" al unui *Penticostar* înregistrează că „2 lei pol, 6 bani, au dat Mărgărești; 1 leu pol au dat Cheptănești; 4 pol, 8 bani, au dat Andrei căpitanul Săhăidac, 1 leu pol, 6 pol au dat, amin, streini. Fac 6 lei 8 parale" (II, 18).

Prețurile cărților au fost exprimate de-a lungul secolelor în monede diferite, dezvoltînd un bogat cîmp semantic monetar. Astfel, de la sfîrșitul secolului al XV-lea și pînă la începutul secolului al XIX-lea, prețul cărților se achita în tot felul de bani, de diferite origini și cu diverse valori: aspri, carboave, costande, cruntaliri, florinți, galbeni, groși, lei, ludovici, ruble, parale etc. Prețul cărții implică și acțiunea de vînzare–cumpărare a acesteia. Cercetătoarea Elena Chiaburu separă conceptul de „distribuție" de cel de „circulație" a cărților. Astfel, în timp ce primul aparține economiei, presupunînd „o cantitate mare a mărfii difuzate și, obligatoriu, structuri organizate", cel de-al doilea începe „atunci cînd proprietarul inițial se desparte de ea, prin vînzare, donație, moștenire" (Chiaburu, 2005, p. 145). Distribuția ține de momentul imediat următor al ieșirii cărților de sub tipar, în care produsul finit ajunge la destinatari.

Forma principală de distribuție a tipăriturilor a reprezentat-o vînzarea. Se practica desfacerea mărfii *en detail* direct din atelierul tipografic. *Cartea românească de învățătură* (Iași, 1643) este cumpărată în același an „din tîrg din Iași, de la tipariul domnesc" de către „Mierțe și gazda sa, Isipa, și fiul său, popa Ion" (I, 203), iar preotul „Ioan Vasilovici din Crătești" cumpără o *Carte folositoare de suflet* (Iași, 1819) „din tipografia sfintei Mitropolii în Moldaviia" (III, 567). Clerul era și el implicat în distribuția cărții. Mihalcea Durac „ce au fost logofăt mare" a cumpărat o *Carte românească de învățătură* pentru patru galbeni de la „Varlaam mitropolitul Sucevii" (I, 204) iar o *Psaltire* (Iași, 1807) este cumpărată „din Tîrgu Iașului, di la poarta mitropolitului, la anu 1807 mai 22" (III, 25). Întreaga ierarhie bisericească era implicată în distribuirea cărților de cult mai ales, care se vindeau comunităților religioase cu titlu de obligativitate. Verbele la diateza pasivă „s-au dat", „s-au împărțit" nu trimit, în aceste însemnări, la actul donației, ci la acela al vînzării, însă cu ceva în plus: caracterul de obligație. Din porunca mitropolitului cărțile de cult ajungeau la sate: un *Penticostar* (Iași, 7261), tipărit „cu blagoslovenie și cu toată cheltuiala sfinții sale chir Iacov, fiind mitropolit a toată Moldovlahia" „s-au dat" la biserica din Botești „și au fost orînduiți de au plătit ctitorii și preoții și poporănii" (II, 30). Tipăriturile coborau pe scara ierarhică (Chiaburu, 2005, p. 158), fiind trimise la episcopii. Un *Penticostar* (Iași, 1753) „s-au orînduit de măria sa Vodă, cu cheltuiala sfinției sale părintelui mitropolitului Iacov și cu osteneala sfinției sale părintelui episcopului... s-au dat pe la sate" (II, 19). Mai departe treceau prin mîna protopopilor: un *Triod* (București, 1796) este cumpărat de „oamenii din Straja de la mîna protopopului Toader Rămășcan drept 20 lei". Blagocinii și preoții erau uneori ultima verigă a acestei distribuții, luînd cărțile de la protopopiate pentru a le da în sate: „S-au dat din porunca stăpînirei duhovnicești la satul Ruseștii Vechi. Blagocin preotul Constantin Cujbă" (IV, 194). Uneori obligativitatea cumpărării venea dinspre celălalt patron al tipografiei, domnul. Un *Apostol*

(Iași, 1756) „și altă carte ci să cheamă *Anfologhie*" sînt cumpărate în același an „din porunca mării sale, lui Costandin ficiorul lui Mihai Cehan v(oie)voda" de către „noi, oaminii cari mai gios ne-am pus numirile în rîndu" (II, 59). O altă modalitate de desfacere dirijată a cărților este vînzarea lor la dughenele de pe lîngă tipografie sau Mitropolie, uneori împreună cu articole de „brașovenie". *Descrierea Moldovei* (M-rea Neamț, 1825) este „cumpărată cu cinci lei de la o brașovenie din poarta Mitropolii" (III, 581).

Începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, textele marginale consemnează cărți procurate de la negustori. Astfel, o *Liturghie* (Iași, 1747) este cumpărată „de la un vînzător de cărți, Dumitru Lesne, împreună cu alte cărți" (IV, 276). „Lazăr de pi Tazlău" este atestat ca „neguțător de cărți, de li aducea din Țara Rumânească din București și li neguțătorea, adică le vindea mai scumpu aicea în Țara Moldovii" (II, 307). Este posibil ca aceștia să fie doar colportori de cărți, îndeplinind ceea ce Chiaburu (2005, p. 146) numește „circulația populară" a cărții, și nu pe cea specializată.

Tipografii sînt și ei agenți ai distribuției cărții, vînzînd unele exemplare primite ca plată (Chiaburu, 2005, p. 163). Astfel, un *Triod* (Iași, 1747) a fost cumpărat, chiar în anul apariției, de „Gheorghii" de la „Duca Sotiriovici tipograful" (I, 543).

Cărțile mai pot fi achiziționate și la licitație: un *Minei* „și cu soțiile lor unsprezăci" sînt cumpărate de „jupânul Gheorghie blănar, la sultan-mezat" (III, 383). Faptul că o carte poate fi scoasă la licitație de autorități înseamnă că ea poate fi și confiscată. Acest lucru îl demonstrează și însemnările, argumentînd, o dată în plus, valoarea mare a cărților în perioada discutată. Unele cărți sînt confiscate din cauza neplății unor dări: *Tîlcuirea liturghiei* (Iași, 1697) „s-au luat zaloc de la un popa de la Podoleni, pentru 25 parale, dijma fînului" (II, 103).

Circulația cărților începe atunci cînd „proprietarul inițial se desparte de ea, prin vînzare, donație, moștenire" (Chiaburu 2005:145) la o distanță temporală de momentul apariției. Vînzarea cărților se făcea, în foarte multe cazuri, de către persoane aparținînd mediului monahal dar și de către diferiți mireni. Printre cumpărătorii de carte s-au aflat comunitățile sătești: „Acest *Pinticostar*, dinpreună cu un *Minei*, le-am cumpărat noi, satul Angheleștii" (III, 132). Cei care contribuiau la cumpărarea unei cărți erau numiți „ctitorii sfintii aceștii cărți" (II, 164) și, aproape fără excepție, cărțile erau donate bisericii satului. Strădaniile colective de procurare a cărții sînt acte culturale care arată o anumită atitudine și mentalitate, expresie a apartenenței la aceeași comunitate de limbă și credință (Danielopolu & Demény , 1985, p. 121). Și lăcașurile de cult sînt cumpărători fideli ai cărților: un *Penticostar* (Iași, 1753) „s-au cumpărat de noi, epitropii mănăstirii Sfîntului Spiridon, cu bani mănăstirii" (II, 178). Printre cumpărătorii particulari se numără atît clericii, cît și mireni cu diferite ranguri sau ocupații (de la țară sau de la oraș). Cel mai adesea, cartea era cumpărată pentru a fi, imediat, donată „pentru iertarea păcatilor lor, părinților lor și a tot neamul neamurilor lor" (IV, 468). În multe cazuri, însă, cartea cumpărată era destinată uzului didactic: „pentru învățătura preiubitului fiu al meu" (III, 433) sau avea altă finalitate: „spre a mea îndeletnicire și folos" (III, 435); „ca să-i fie odor lui și copiilor lui" (II, 26); ieromonahul Silvestru cumpără „fiindcă foarte am iubit a avea cărți pentru mîngîierea mîntuirii sufletului" (II, 353).

Dania cărților—manuscrise sau tipărite—a fost un fenomen de amploare între secolele al XV-lea și al XIX-lea, ea constituind atît o formă de distribuție gratuită a cărților, cît și una de circulație. Reprezintă cazuri de distribuție gratuită daniile voievodale sau ale înaltelor fețe bisericești (cărora, ca patroni ai tipografiilor, la momentul apariției unei cărți, le revenea un număr de exemplare); celelalte cazuri de dar al cărții ilustrează un aspect al circulației și răspîndirii ei.

Daniile domnești au atît o importanță culturală, cît și una politică. Un *Antologhion* (Iași, 1755) este distribuit gratuit „din poronca mării sale lui vodă" „pe la bisărici" (II, 49), fiind probabil din stocul personal al voievodului. Daniile depășesc granițele țărilor, stabilindu-se relații culturale între țările române: „Costandin Mihai Cehan Racoviță voievod, domn și oblăduitor a toată Ungrovlahiei" dăruiește „această sfîntă *Psaltire* iaste afirosită la sfîntul schit ce să numește Oraețul, din județ Neamț" (II, 21), sau între țările române pe de o parte și diferite centre religioase (ca Muntele Athos) pe de alta. Unii dintre marii prelați s-au remarcat prin numeroase danii. Mitropolitul Dosoftei dăruiește *Viețile Sfinților* (Iași, 1682–1686), „fiind în bejenie printre străini", unei mănăstiri „a Petridului" (I, 307). Ilustrînd relațiile culturale dintre

țările române, mitropoliții și domnii își dăruiau unii altora din cărțile tipărite sub patronajul lor. Astfel, Dosoftei dăruiește, la rîndul lui, o carte primită de la „sfinția sa frate, mitropolitul de Ungrovlahia, chir Teodosie" „sfintei Mitropolii ceștii noauă, ce-i zîc Beserica Albă" (I, 294), iar „măriia sa Ioan Constandin al doilea B(asarab) voievod, domnul și oblăduitorul Țării Munt(enești)" dăruiește o *Biblie* „sfinții sale părintelui chir Dosoftei mitropoli(t) Țărîi Moldovei" (I, 314). Clericii de rang mic făceau și ei donații de cărți, între ei, către diferite lăcașuri de cult, către biserici sau unor mireni. Însă cartea era donată și de persoane din afara lumii monahale: deoarece Ion, „care au fost slugă" la Ieroftei, „au slujit cu dreptate, [...] au fostu ca un fiu, iar nu slugă", primește de la stăpînul său „această carte ce s(e) cheamă *Psaltire*" (I, 414). Donatorii sînt extrem de numeroși, majoritatea însemnărilor avînd ca subiect cartea constituind exprimarea daniei; aceștia donează bisericilor, școlilor, persoanelor particulare, mentorilor.

Cu rădăcini într-o mentalitate profund religioasă, dania de carte este un act de pietate și gest de devoțiune (Mazilu, 2001, p. 285), ea făcîndu-se „pentru sufletul morților și sănătate viilor" (I, 443); să fie pomană donatorilor „și feciorilor lor, și părinților, și moșilor și strămoșilor" (I, 446). În toate societățile și în toate timpurile, însă, darul nu este un bun inert, ci atrage în mod necesar după sine noțiunea de credit, el trebuie înapoiat cu dobîndă (Mauss, 1993, p. 114). Darul conferă celor două „părți" aceeași natură, creînd o legătură bilaterală, foarte puternică pentru amîndoi: cel care primește (în speță, Dumnezeu) se situează într-o poziție dependentă de cel care oferă (donatorul) (Mauss, 1993, p. 159)—primul „datorează" celui din urmă mîntuirea. Actul donației de carte intermediază o apropiere a omului de divinitate, prin pomenirea și eternizarea numelui donatorului. Prin cartea dăruită bisericii creștinul este convins că iese din păcat, că lucrează pentru mîntuirea sa: „pentru ușurare sufletelor noastre și a părinților noștri, și mai ales pentru răpăusatul fiiu nostru Pașcu" (II, 127); „pentru sufeltul mieu" și „a tot neamul nostru în veci, amin" (IV, 76). Cartea religioasă, intercesor în raportul dintre om și divinitate, devine un sprijin escatologic: „și să fie ajutor în ziua judecății cumplite" (I, 86).

Cartea se transmitea din generație în generație, putînd fi lăsată moștenire. Cartea se moștenește, în primul rînd, de către copii: „să fie a feciorilor noștri" (II, 223). Însă copiii nu pot moșteni oricum cartea, diferite clauze restrictive impunînd anumite condiții. Știința de carte este una dintre ele: „<*Cuvintele lui Teodor Studitul* (Rîmnic, 1784)> va rămîne la fii mei care Dumnezău îi va rîndui și care dintr-înși va ave evlavie la citire sfintelor cărți, aceluie să rămăi" (III, 610). În altă parte succesorii sînt numai bărbații, „fetele și ginerii și oricini di partea fetelor treabă cu cartea să nu aibă" (IV, 307). Dacă fetele nu moșteneau cărțile (preferați fiind „feciorii"), ele puteau primi cartea ca zestre dacă se măritau cu un preot: „Această *Evanghelie* au fost mai înaint(e) vreme a lui popii Racoviță, iar după ce au măritat pe fiica-sa, pe Maria, fata cia mică, s-au dat și cărțăle cîte au fost a preotului (...) ginere-său" (I, 508).

Prin împrumut, cărțile circulau de la un cititor la altul. Unele cărți se împrumută „pentru treaba învățăturii" (I, 406), altele pentru simpla lectură: „am avut cinsti să-mi dei dumneaei cucoana Ileana Beldiman acesti istorii s-o cetescu" (III, 594), altele pentru a fi copiate (III, 187).

Fiind și valori materiale, cărțile erau adeseori furate de către hoți de rînd sau de către năvălitori. O însemnare deosebit de interesantă îl are autor pe stolnicul Iordachi, care povestește, pe „*Leatopisățul Țării Muntenești*", cum acest volum „a fost al mieu și l-au furat dumn(ealui) Iordachi Balșu vor(nic)" (așadar de o persoană bine situată în societate). Sînt notate și împrejurările în care a fost săvîrșit acest act: „Că mi s-a furat acest *Letopisăț* într-o zi de luni, fiindcă venise și dum(nealui) la casa me". În continuare spune că, în ciuda faptului că l-a găsit, nu îndrăznește „a-i zice, dumnealui fiind boieru mare și bătrîn" (II, 10). Speră totuși ca boierul, citind cele scrise, îi va înapoia cartea. Alt hoț consemnat este „preotul Pintelei ot Sveti Dimitrii" care a „furat" un *Penticostar* al „bisăricii Curălari din Iași"—găsit de „preot Axinte ot Sveti Vasăli" și „poprit" pînă îl va arăta mitropolitului (II, 390) iar un *Minei pe luna august* gr. (Constantinopol, 1843) al bisericii Sfîntul Spiridon „au fost pierdut doi ane și s-au adus iar(ă)și de către fur la an 1856 iunei 17" (IV, 502).

Nu o dată, posesorul cărții trebuie stabilit prin judecată. *Evanghelia* (București, 1723) cumpărată atît de preot cît și de „poporăni" stîrnește nemulțumire, astfel încît au mers „la sfinția sa Nichifor mitropolit și ne-am giudecat" (II, 74). Tipograful Petru Ecard din Cernăuți nu recunoaște că a primit 14 lei pentru un

Strastnic (Blaj, 1804), „n-au vrut să dea carte aceasta nicecum" și „apoi cu mare greutate o au scos Gavriil Ilisăi de la acel vînzător" (III, 288).

Foarte multe însemnări conțin informații despre istoria frămîntată și încărcată a cărților răscumpărate. Un *Tetraevanghel* a fost „trimis" în Țara Ungurească de la mănăstirea Humor pentru a nu cădea în mîinile tătarilor. Găsit acolo de Petru voievod, acesta l-a luat cu sine în „Țara Turcească", „și încă și la Țarigrad", pentru ca, ulterior, fiind „dăruit cu cunună împărătească" și întorcîndu-se „în preaslăvita sa cetate de scaun, Suceava", să ajungă și cartea, încheindu-și periplul, la mănăstirea Humor (I, 53).

6. Cititorul

Unele însemnări marginale—cele cu un conținut informațional complementar textului—se constituie în adevărate elemente de paratext. Un paratext de factură specială, totuși, deoarece toate notele infrapaginale care se înscriu în această clasă aparțin, în totalitate, cititorilor biografici, situîndu-ne, din punct de vedere pragmatic, în planul empiric (Stancu, 2006, p. 85). Astfel, în primul rînd, se încadrează în această arie însemnările cu valoare de predoslovii ale copiștilor (care sînt primii cititori ai cărților pe care le „prescriu"), prin care încearcă, mai ales, să cîștige bunăvoința unor cititori ulteriori. Aceste texte sînt, în același timp, atît o retrospecție a lecturii, cît și o anticipare a unor lecturi viitoare (ale unor cititori diferiți). Copistul se adresează reverențios unui cititor abstract, invitîndu-l, în mod pragmatic, la un dialog. Acest lucru se face cu utilizarea persoanei a II-a verbală și pronominală, a imperativului și a adresărilor directe în vocativ, predominînd funcția conativă. „Pravoslavnicului cetitori" (II, 21) îi este invocată, într-un mod retorico-persuasiv, clemența. Sînt recurente formulările de tipul: „cetiți pre cartea aceasta și cu blîndețe îndireptați" (I, 260), „cetind acestea și de veți afla greșit nu vă grăbireț(i) a cleveti, ce îndreptați" (I, 317). Se cere nu numai îngăduința, ci și participarea efectivă a cititorului la revizuirea și îndreptarea cărții. Provocat la lectură—„Iubite întru Hristos cetitoriule [...] să nu-mi leneveşti a ceti și aceste folositoare de suflet" (II, 94)—se mizează pe un cititor activ: „Pără aicea am găsit de am izvodit acest *Litopisăț*, dar de aicea înainte, urmașii mei cercetînd vor afla" (II, 163). Există chiar posibilitatea ca tălmăcitorul cărții să fie influențat de „pofticioșii cititori": interesul acestora, care „vor căuta pe tomul acesta cu silință", îl va face să „nu se lenevească" și să traducă și al doilea volum din *Halima* (III, 209). Un cititor excesiv de critic este avertizat de Alecu Beldiman că „este lesne a huli, crede-mă, oricari poate / pricină ca să găsască, prin prepus sau cu dreptate", însă „crede-mă, c-a huli îi drag celui de nemică, / carile c-a fi hulit nu-i pasă, nici ari frică" și se oferă, polemic, și o soluție: „de nu-ți place lecuire este, ca să nu cetești" (III, 117).

În al doilea rînd, sînt elemente de paratext notele cititorilor efectivi, empirici. Aceștia își trec numele (cu epitete voit modeste: „eu, mai nevrednicul între cititori", II, 440), țin să informeze că au citit cartea în întregime („din scîndură-n scîndură", II, 252), că au recitit volumul respectiv, că au „înțeles ci zîce" (III, 476) sau, dimpotrivă, „nimică n-am înțeles dintru dînsa" (III, 324). Însemnările au uneori în prim plan un scurt comentariu referitor la conținutul cărții glosate. Se pare că destinatarul a acceptat efectiv provocarea la dialog a autorului / copistului, oferă un răspuns, și va intra, la rîndu-i, în dialog cu cititorii ulteriori. Efect al lecturii, aceste texte conțin mici rezumate ale volumelor, referiri la structura lor, impresii despre importanța și scopul cărții, despre mesaj, despre adevăr sau ficțiune în carte, sfaturi de lectură, satisfacția sau nemulțumirea generate de finalul cărții sau diferite judecăți de valoare. Din ce în ce mai atenți la filtrarea opiniilor existente, cititorii se raportează critic la conținutul cărții, sistematizează informația, își exprimă opinii. Discernămîntul dovedit de unii cititori (ai cărților populare) este ilustrativ pentru atitudinea critică cu care ei încep să se raporteze la volum, precum și pentru faptul că receptorul a devenit o instanță activă, care comentează și opinează pe marginea textului.

Găsim, astfel, pledoarii apologetice pentru adevărul celor citite—veridicitatea volumului *Archirie și Anadan* este proclamată și de „Simion Popovici ot Borca", căzînd în sofismul autorității: „Pentru toate cele ci să află aicea scrisă, nimi să nu să îndoiască, căci mii nu-m trebuieşte ca să zic minciuni, ci pe cum am aflat de la filosofi cari scrii și sînt vrednici de credință" (IV, 36). Dimpotrivă, „Ion Cărji ban" pune la îndoială adevărul evenimentelor relatate în *Alexandria*: „am isprăvit și eu de citit această cărticică a

marelui împărat Alexandru Machedon și de vor fi adevărati toati căti să cuprind, cu adivărat că ești de minuni", recunoscînd, totuși, un sîmbure de adevăr: „însă oaricum tot au fost cevaș" (III, 579). Noul gust pentru lectura din varii domenii, înmulțirea lecturilor frivole, necanonice, îl fac pe un cititor să exclame, dramatic și autoironic: „Vai mie, înnegritule suflete, pînă cîndu de la răutăți nu mai curmezi! Pînă cîndu vei tot citi la *Istorie lui Erotocrit* și a *Aritusii* și altora ca acestora? Cu aceste digrab vei merge la raiu, cu cerga în capu. 1835 ghenar 18" (IV, 113).

Alte însemnări se constituie în sumare recenzii ale cărților respective. *Istoria lui Zalmis și a Elvirii* stîrnește nemulțumirea Catrinei Conachi; după ce își exprimă părerea la modul general, cartea fiind „foarti frumoasă, bini tălmăcită di cumnatu Alecu", „dar statornicie acestor doi amorezi au fostu nisuferită, mai vîrtos pentru că dorința loru au rămas fără fericire în sfîrșitu" (III, 594). Cîteodată, cititorul oferă indicații referitoare la actul lecturii, la efectele acesteia, la atitudinea față de carte, la valoarea spirituală a conținutului, la atenția acordată, raportîndu-se critic la carte. Lectura este instructivă (Radosav, 1997, p. 59), constituind și un mijloc de venerație: „Această sfîntă carte, *Ușa pocăinței*, am citit-o cu mare umilință și atîta plăcere am citit, cu foloase cuvinte cele aparte, (...), că eu cu toată seama am citit" (IV, 353). Uneori însemnarea indică un efect al lecturii, accentuînd pe sentimentul religios: „și foarte m-am întristat de cuvintele înfricoșatelor munci ale iadului care sînt într-această sfîntă carte" (II, 149) sau dă un sfat pentru un viitor cititor: „și cine se va sili, să o citească cu evlavie" (I, 168). Datorită conținutului ei, de cele mai multe ori religios, precum și a valorii sale, lectura și scrierea cărții sînt acte care pot fi purificatoare (izbăvitoare, salvatoare): „și să-l ierte Dumnedzău pe cine au făcut-o sau au cumpărat-o și să mă ierte Dumnedzău și pe mine" (I, 310). „Și cini veți citi aice di la mila lui Dumnezău să aveți daruri și iertare păcatilor" (II, 355), cititorul intrînd într-un dialog virtual atît cu copistul cărții, retrospectiv (răspunde la rugămintea acestuia de a se ruga pentru păcatele sale), cît și prospectiv, cu cititorii ulteriori.

O altă categorie de însemnări conține comentarii referitoare la forma cărții respective. Astfel, o însemnare, criticînd mărimea slovelor, este ironică și amuzantă totodată: „Acestor slove le trebuie tarniță, căci sînt prea mari: ar putea aduce cu dînsele mălaiu de la țară!"; autorul anonim al notei se adresează direct copistului, pe un ton dojenitor: „Dar nu-ți iaste mai lesne să le faci mai mici, să nu mînjești cartea, că șeade rău?" (I, 516). Dacă în majoritatea cazurilor cititorul răspunde pozitiv la invocarea bunăvoinței sale vizavi cu posibilele greșeli, acesta poate deveni și incisiv, criticînd uneori traducerea—„Să vedi că tălmăcitoriul au fost tînăr foarte, căci au poriclit tîlcuirili scriitoriului" (II, 571).

Scrisul izolează, atît scriptorul cît și cititorul rămînînd, fiecare, în singurătatea sa. Acest aspect este, într-o oarecare măsură, eludat de notele marginale. Însemnarea marginală este o formă de dialog orientat, anaforic, spre textul care a generat-o, și cataforic, spre receptorii ulteriori. Două aspecte devin relevante în acest context. Pe de o parte, observăm intruziunea realului în textul ficțional (sau pe *marginea* lui)—în sensul larg al acestui concept—prin cititorul efectiv, biografic (copist, traducător, simplu cititor), care lasă, prin comentariile sale, o urmă de netăgăduit. Pe de altă parte, cartea a avut, la un moment dat, efectul scontat în real: faptul că cititorul a notat ceva în urma lecturii înseamnă că, din virtualitate semantică pe axa paradigmatică, textul și-a actualizat sensul în planul sintagmatic al receptorului, care, din nou, s-a întors asupra textului și l-a glosat. Aceste însemnări, un post-discurs în urma lecturii, devin pentru cei care vor ține, la rîndul lor, volumul respectiv în mînă, un pre-discurs, simbolizînd o deschidere peste timp și generații. Ca o formă de intersubiectivitate, remarcăm un dialog permanent text ⇔ copist / traducător ⇔ cititor concret, lanțul nefiind încheiat nici în prezent. Remarcăm această comunicare permanentă între autor și cititor, care face ca textele să palpite, să fie vii, să anuleze diferențele de spațiu sau timp, să fie cu adevărat mijloace de comunicare (într-un sens primar al cuvîntului). De asemenea, însemnările marginale revelează că exista un public-țintă al manuscrisului sau tipăriturii, un cititor avizat într-o oarecare măsură pentru a recepta literatura (în sensul larg al acestui concept). Și, nu în ultimul rînd, numărul mare de cititori care și-au lăsat numele sau impresiile demonstrează o lectură susținută și continuă de-a lungul secolelor.

7. Blestemul

Majoritatea însemnărilor care fixează donația cărții către un lăcaș de cult sau care notifică proprietatea conține diferite blesteme, acestea întărind prestigiul simbolic al cărții. Situat la intersecția dintre religie și magie, blestemul își are originea în credința în puterea cuvîntului. Greutatea imprecației și multitudinea de maledicții îndreptate spre cei care vor face altminteri transformă blestemul într-un mijloc de presiune cu valoare profilactică, avînd un impact asupra mentalului impregnat de spirit religios, provocînd, cel mai probabil în prima perioadă a epocii cercetate, o teamă reală.

Structural, blestemul complet conține mai multe secțiuni: prima parte consemnează interdicția deteriorării actului de donație, după care urmează invocarea (piramidală) a ierarhiilor cerești pentru a pedepsi vinovatul, cu trimiteri la figuri destestabile din istoria creștinismului; secvența justițiară se subdivide, și ea, în proiecția atît a unei pedepse spirituale, cît și a uneia fizice, pămîntești. Bineînțeles, ordinea este comutativă. De asemenea, tiparul blestemului este mereu ajustat de invenție, de creație liberă. Stereotipia este adeseori ruptă de elemente noi, care dau un alt suflu formulelor pietrificate.

Semnificația primă a blestemului este de interdicție. Sînt sancționate în discursul imprecației „stricarea" sau risipirea daniei sub orice formă; sub incidența blestemului vor cădea cei care se vor „ispiti" „s-o vîndă ori s-o fure" (I, 27), aceștia devenind „(je)fuitori de celi sfinti" (III, 448), cine „se încumetă s-o clintească sau s-o ia de la această sfîntă biserică" (I, 81), cei care vor încerca să o distrugă, „să rupă argintul" (I, 52) de pe ea „sau să lipsască slovile aceste în vr-un feli și le strice" (I, 327). Afurisenia acționează nu numai asupra hoțului, ci și asupra rudelor acestuia: „și cini se va ispiti ca să-l furi [...] să fii afurisit pînă la al șaptilea neam, cu tot neamul lui dimpreună" (III, 466). Enumerația victimelor blestemului se transformă uneori într-o radiografie a structurii sociale: „Și oricine, din stăpîni, domni, vlădică, potrupop, preut, ctitori, oameni vlădicești, sau oricine, dieci, mireni, de or călca porunca me, blăstămat și anathema va rămîne" (I, 536).

Încălcarea interdicției atrage după sine pedepsirea vinovatului de către agenți divini (Țighiliu, 1997, p. 300). Pentru împlinirea damnării sînt invocați toți sfinții și toate puterile bisericești. În general, nucleul invocării îl reprezintă blestemul celor 318 (număr reținut prin tradiție) sfinți de la primul sinod ecumenic convocat de împăratul Constantin cel Mare—Sinodul de la Niceea din 325 (Mazilu, 2001, p. 92). De cele mai multe ori însă constatăm o acumulare de forțe împotriva săvîrșirii răului. Monahul Ioil cumpără, la sfîrșitul secolului al XVII-lea–începutul celui de-al XVIII-lea o *Evanghelie* și o donează bisericii din Poiana Ronci „ce esti a hramului Sf(i)tiai Troiță", încărcînd-o cu un blestem împotriva celui care ar fura-o: „să fie blăstămat de Sf(î)nta Troiță și de Maica Precistă și de cei 12 Apostoli și de Sf(i)nți(i) Pro(o)roci și de Sf(i)nții Mucenici și de Prepodobnici și de Precuvioși și de toță sf(i)nți(i) și de cei 318 Oteță Sf(i)nți di Nichiia și de cei 70 de Apostoli și de toț(i) sf(i)nții" (I, 328).

Ca act justițiar, blestemul trebuie să pedepsească. Astfel, o parte însemnată a structurii sale o constituie sancțiunile, pedepsele prescrise la adresa celor vinovați (Radosav, 1997, p. 74). Violența lexicală conturează un imaginar al damnării. Finalitatea proiectată este moartea—fizică și spirituală, în lumea de aici și în lumea de dincolo. Notate pentru a provoca spaima virtualilor culpabili, pentru lumea de dincolo sînt trasate—expresiv—coordonate ale geografiei subpămîntene, locul chinurilor veșnice, iadul (firesc, punctul ultim al blestemului fiind pedeapsa). Urgia dumnezeiască este completată de proiecția diavolului în pedepse. După ce va fi „blestemat și nimicit" de Evangheliști, de cei 318 părinți niceeni și de cei 12 Apostoli, viitorul escatologic al celui care a luat cartea stă sub semnul traiului în comun cu „diavolii cei turbați" (I, 156). Ratarea finalității destinului creștin, anularea șansei îndumnezeirii, excomunicarea din comuniunea cu Dumnezeu corespunde, inevitabil, unei apropieri de lumea opusă. „Și cine a fura-o să fie al 70 de draci și să fii afurisit și să nu-i aibă Dumnezeu de știre și să fii în iad" (I, 337). Astfel, o imagine a iadului plină de foc, întuneric și scrîșnire a dinților—care și astăzi dăinuie la nivel popular—se desprinde din blestemul celui care ar lua *Octoihul* donat de popa Vasca bisericii din satul Rîbna Mare: după ce va avea ca pîrîș la Judecată pe „Arhistrategul Mihail" și va fi „blestemat, de trei ori blestemat" de părinții

de la Niceea, procesul va fi, clar, pierdut: „și casa lui să fie dată judecății Gomorei și sufletul lui iadului celui cumplit, să fie aruncat în focul cel veșnic, unde sînt viermii cei neadormiți și să scrîșnească dinții lui în întunerecul cel din afară" (I, 182). Un alt culpabil care „s-ar ispiti să o furi" este proiectat, aproape folcloric, „cu toț dieavolii împreună să ste la Iad și talpa Iadului să sprijinască în veci de veci", blestemul alunecînd spre sudalmă: „să fii afurisit în burduhul dracului, amin" (III, 17). Remarcăm în literatura aceasta a blestemelor concretețea imaginilor care descriu consecințele vizate, gradul de abstractizare fiind redus, în favoarea transparenței mesajului. Intrarea în rău se face la modul cel mai concret. „Și cine să va ispiti să o furi [...] să miargă în focul nestins și în Tartarul cel mai de desupt, și să lăcuiască în burdeiul Dracului" (IV, 552). Magia verbală glisează cu ușurință spre injurie (Mazilu, 2001, p. 249) ca supapă de defulare. O *Liturghie* conține o descărcare plină de violență, care, cel mai probabil, nu are a face cu furtul de carte. Însemnarea-ocară de la 1773 conturează o traiectorie de desacralizare a blestemului, ieșirea lui de sub egida religiosului și intrarea în sfera laicului trivial: „Pre Radul și cu argatul, să-i ia Dracul și să-i mînince cînii pre cî(m)pi și să fiea despărțiit de creștinii", încheind, simetric, cu „Mînca-l-ur cînii pre Randul (*sic*!)" (II, 213).

Pentru a exemplifica mînia lui Dumnezeu, sînt chemate figurile livrești detestabile din istoria creștinismului. Primul care beneficiază de un blestem oficial (cel al Sinodului de la Niceea) este ereticul Arie, o prezență insistentă a blestemelor din însemnări. De asemenea, apar în discursul imprecației figuri ale Vechiului Testament: Cain, primul fratricid, blestemat a fi nomad, veșnic zbuciumat (tradus prin „cutremurul lui Cain", un Parkinson chinuitor), Core, Datan și Aviron, pedepsiți exemplar deoarece s-au răzvrătit împotriva lui Moise, trădătorul lui Hristos, Iuda; mai este invocată lepra lui Ghezie (Mazilu, 2001, p. 372–375). O variantă complexă și dramatizată a blestemului o scrie monahul Misail pe *Psaltirea* cumpărată și donată mănăstirii Neamțului: „Iar după moartea mea, cine se va ispiti să îndrăznească să o ia de la această mănăstire sau s-o vîndă în altă parte sau s-o facă să fie a sa, acela să fie blestemat de 318 Părinți cei din Nicheia și să fie la un loc cu Iuda și cu iudeii care au strigat: ia-l, ia-l, răstignește-l, și sîngele lui asupra lor. Și să se afle la judecată cu cel de trei ori blestemat cu Arie și Evnomie și Dioscor și Sevir cel fără cap și să stea la cumplita judecată a lui Hristos de gît cu cei cărora le spune Domnul: plecați de la mine, blestemaților, în focul veșnic pregătit diavolului și îngerilor lui și să fie neiertat de noi, în veci, amin" (I, 91).

Începînd cu secolul al XVIII-lea, o altă maledicțiune este adresată celor care se fac vinovați: neputrezirea. Descompunerea cadavrului simbolizează, în viziunea creștină, reintegrarea în ordinea naturală, (re)întoarcerea la elementele constitutive ale lumii minerale. În unele blesteme accesul la putrefacție este interzis, trupul celui afurisit va rămîne netopit, nedezlegat, i se interzice trecerea, desprinderea de această lume (Țighiliu, 1997, p. 301). Formulele care condamnă la neputrezire urmează, în general, același tipar, cu variații minime: „[...] Lemnele și hierul și pietrele și tote cîte sînt, să putredzască, dar trupul unuia ca aceluia să nu mai putredzască în vecii veacului, și să aibă pîrîși la vreme giudețul pe Svetii Onofrei, a căruia este hramul aice, amin" (I, 412).

Blestemul din însemnările de pe cărțile și manuscrisele vechi este, totodată, *topos* și invenție. Unele anateme aruncate asupra hoților aproape că provoacă zîmbete prin ineditul și concretețea imaginilor conturate. Astfel, cine ar deposeda pe popa Aron de *Penticostarul* cumpărat cu propriii bani „să fie afurisit de 318 Sfinți cei din Nicheia și se intre dracul într-însu, să zbiere ca măgariu cînd îl mănîncă lupii" (I, 519). O altă variantă, dramatizată cu o tentă umoristică, o găsim într-o consemnare de la 1853: „Și cine o va fura, în iad va întra și de acolo va striga dracilor, va zici: lase-mă în paci, că ce-am făcut n-oi mai faci" (IV, 447). Hazul și rima reduc mult din gravitatea blestemului.

8. Concluzii

Cartea—tipărită sau manuscris—este, în perioada cercetată, un obiect cultural la care se raportează toate păturile sociale (știutori de carte sau nu), adunînd în jurul ei copiști, vînzători, cumpărători, donatori, cititiori etc., fiind un factor activ, permanent al progresului social. Este foarte prețuită în epoca cercetată,

pe de o parte, datorită conținutului biblic, sau a mediului mănăstiresc în care erau multiplicate tomurile, pe de altă parte datorită respectului deosebit pentru litera scrisă. Asimilate odoarelor bisericești, referirile la carte se fac aproape în exculsivitate cu epitetele „sfîntă și dumnezeiască". Motivul care îi îmbie pe „cei mici" să noteze fapte mari și mărunte pe carte este conștientizarea perenității acesteia: se scrie ca „să se știe", cartea fiind o punte între timpuri. Dacă la început cărțile sînt un apanaj al bisericii, adresîndu-se individului prin slujba religioasă, pe măsură ce înaintăm temporal spre (pre)modernitate, conținutul acestora se laicizează, cartea devenind o „zăbavă" individuală, demonstrînd o lărgire a preocupărilor culturale. Astfel, printre copiști, traducători, posesori întîlnim atît persoane din rîndurile vieții monahale (călugări, preoți, episcopi, mitropoliți), cît și mireni cu diferite ranguri și ocupații.

Tradiția cărții scrise de mînă nu a fost biruită cu ușurință de slova tiparului. Pe tot parcursul perioadei studiate se copie asiduu manuscrise, copiștii avînd un rol important în difuzarea cărții. Semnăturile scribilor sînt, în marea lor majoritate, însoțite de determinanți care arată din plin modestia și umilința lor. Sfidînd granițele spațiale și temporale, se creează un dialog complex între autorul de manuscris și cititor. Instanță foarte solicitată în însemnări, se conturează două tipuri de cititor—unul abstract, căruia i se adresează autorul umilit, cerînd iertare pentru greșeli, și cel biografic, concret, care își lasă semnătura pe carte. Acesta citește cărțile, le recitește, înțelege sau nu mesajul, compară diferite cărți, iartă pe copist, intră în dialog, la rîndu-i, cu viitori cititori, oferă sfaturi de lectură etc. Uneori se raportează critic la conținutul și forma cărții, critică pe autor / copist, cartea ajungînd, astfel, să conțină și critica sa.

Cartea are însă și caracter de marfă. Vînzarea–cumpărarea este cel mai întîlnit mijloc de distribuție sau circulație a cărții—se vinde la tipografie, la dughene, de către diferiți negustori, la biserici și mănăstiri, în comunitatea sătească și orășenească, oriunde. Însă, pe tot teritoriul românesc și chiar în afara lui, ea circulă și sub alte forme: din generație în generație ca moștenire sau ca zestre, cu titlu de împrumut, ca obiect de schimb, zălogită, furată și răscumpărată. Un fenomen care cunoaște o deosebită amploare în epoca cercetată este dania, donînd atît domni și înalte fețe bisericești, cît și clerici mai mici sau mireni de tot felul.

Un alt aspect care evidențiază valoarea cărții (și nu cea simbolică, de astă dată) este prețul ei. Scumpă, inaccesbilă pentru mulți, ea solicită un efort, deseori colectiv pentru a fi achiziționată.

În epoca cercetată, cartea era un obiect de preț; de aceea, ea va fi încărcată cu un blestem mai mult sau mai puțin înfricoșător, care să o protejeze prin puterea magică a cuvîntului de a mobiliza forțe cerești și diavolești împotriva celui care va călca interdicția înstrăinării.

Bibliografie

A. Izvoare

Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei, corpus editat de Ioan Caproșu și Elena Chiaburu, vol. I–IV, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008–2009.

B. Literatură de specialitate

Barbu, D. (1996). *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, Antet, București, p. 76–100.

Chiaburu, E. (2005). *Carte și tipar în Țara Moldovei pînă la 1829*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 96–163.

Chiperi, M. A. (1996). *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, Silex, Casă de Editură, Presă și Impresariat, București, p. 13.

Ciobanu, Șt. (1947). *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, p. 124.

Danielopolu, C. Papacostea & Demény, L. (1985). *Carte și tipar în societatea românească și sud-estul Europei (secolele XVII–XIX)*, Editura Eminescu, București, p. 121.

Mauss, M. (1993). *Eseu despre dar*, în românește de Silviu Lupescu, Institutul European, Iași, p. 114–159.

Mazilu, D. H. (2001). *O istorie a blestemului*, Polirom, p. 92–375.

Ofrim, Al. (2001). *Cheia și Psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Editura Paralela 45, p. 129–213.

Panaitescu, P. P. (1971). *Contribuții la istoria culturii românești*, Editura Minerva, București, p. 343.

Platon (2011). *Phaidros*, în românește de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, p. 126

Radosav, D. (1997). *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII–XX)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, p. 27–131.

Stancu, V.P. (2006). *Paratextul. Poetica discursului liminar în comunicarea artistică*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 85–131.
Stoicescu, N. (1983). *Unitatea românilor în Evul Mediu*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, p. 69.
Tomescu, M. (1968). *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, Editura Științifică, București, p. 27.
Troia, L. (2005). *Cartea veche între fascinație și cunoaștere*, Princeps Edit, Iași, p. 5.
Țighiliu, I. (1997). *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova, secolele XV–XVII*, Paideia, București, p. 300–301.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A25en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

The critical spirit of Alexandru I. Philippide: *Un specialist român la Lipsca*

Simona-Andreea Șova*

Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Article info

History:
Received January 22, 2015
Accepted March 1, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
Philippide
scientific polemic
diachrony
history of language

Abstract

Benefiting from the consequences of cultural and scientific development which kicked off in the 19th century, the Romanian space also felt the lags up till then. The development and organisation deficit of science and culture, the poor quality of their relationships with the social complex, were augmented frequently not necessarily by the poor quality of the Romanian scholars, but by a certain superficiality of theirs in the approach and presentation of the treated matters. Trying to confer reliability, accuracy and transparency to the scientific construction in which he took part, A. Philippide often felt in a negative manner some of the scientific behaviours and results presented by his generation colleagues. In this context, beyond the high quality of his results and his highly responsible attitude, the way in which the scholar from Iași tried to improve the process was the scientific polemic.

1. Preliminaries

The period between the 19th century and the first third of the 20th century represented, at European level, a period of great development, almost explosive at a scientific, mentality and cultural level. The discoveries in various domains of natural sciences, the occurrence of new scientific theories, of new research methods and, especially, the capacity of scholars to see the entire effort as collaborative and relatively unitary—fruitful by assuming the same guiding principles and by the common use of methods and instruments—brought important and radical changes in science as well as at the level of culture and mentality. The debates that took place exceeded the previous rhythm, natural sciences and the methods with which they operated, generating not steps, but leaps and, based on this, progress possibilities. The conditions of movement and fructification of ideas in the European space were precisely the particularities and atmosphere which people themselves created in various spiritual spaces of Europe. Although researchers and thinkers of value got involved in the cultural-scientific transformations within the Romanian space, different factors prevented the moment to be used for the creation of a solid framework, favourable to the thorough reception of ideas and, eventually, to serve as basis for development, including at the level of the mass mentality. Although there existed individuals of an overwhelming erudition and who had a high awareness of the mission of the man of science and culture (such as Bogdan Petriceicu Hasdeu, Titu Maiorescu, Sextil Pușcariu, A. Philippide), their huge effort was not necessarily coordinated or correlated, neither in the direction of actual research, nor in that of developing social conscience. Offering either the example of the stroke of genius, or of their own tenacious striving, or of a combination of these two, they strived to change inertial thinking, mentality patterns and perspectives of the human destiny as social being and of the society as a structural-functional ensemble. The period "astride two centuries", as Sextil Pușcariu sees it, was one of idea struggle, of inner social torment, of the need to make order in the existing social-cultural chaos and to give a new direction to culture, by its relation and connection to the great European movements of the spirit.

*Email address: *simona_sova@yahoo.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

2. The Scholar

Endowed with an exceptional analytical spirit, with a tireless thirst to get close to reality, in order to understand and present it, with a huge capacity to subject his own ideas and researches to all issues imposed by science, renouncing them, if they would turn out to be wrong—defining features of many hardworking geniuses, among which also Charles Darwin, whose *On the Origin of Species* appears in the year of A. Philippide's birth—, but also with an acuity of the critical spirit which almost always reached almost self-destructive intransigence, A. Philippide, the great representative, along Garabet Ibrăileanu, of the critical spirit in Iasi and the creator of the School of Linguistics in Iași, is the one who will shed light on the Romanian linguistics, opening the door for true neo-grammarian research, based on neo-positivist philosophy and the scientism spirit of that time. Volcanic and excessive temper, of an exceptional erudition, A. Philippide detested superficiality, empty oratory, form without substance, that is why he believed that the contemporary society was flawed, and the political class inefficient, incompetent and indolent. Structured on the basis of polemic dialogue, his scientific works prove an unusual freedom of expression in rescinding the others—but also to appreciate their contribution to the development of the Romanian culture—, the criticism of the scholar from Iasi being oriented mainly on the Romanian and foreign intellectual (Bogdan Petriceicu Hasdeu, Sextil Pușcariu, Ovid Densusianu, Lazăr Șăineanu, Heimann Hariton Tiktin, Gustav Weigand, etc.), revealing the "realist linguist and the man of exemplary firmness in his respect for the cultural deontology" (Pamfil, 2008, p. 90).

2.1. Preoccupation directions reflected in some of the writings

Dissatisfied by the scientific and cultural atmosphere of his time, when he was only 24, in 1883[1], A. Philippide decides to elaborate a study which reveals the young man eager to learn and affirm the truth, the lucid researcher, mature in supporting his arguments, the inflexible man on the way to truth, severe with himself and with his fellowmen, intransigent through the polemic of speech. Starting from the in-depth and critical study of the linguistic theories of Timotei Cipariu, B. P. Hasdeu and Alexandru Lambrior, he will elaborate the text *Știința noastră*, subtitled *Cum știm. Cum ar trebui să știm. Starea psicologică*. Ever since this first step, the Romanian scholar shows himself to be preoccupied by the method and by the instruments, by the extent in which these are integrated in a philosophy and guided by scientific principles: "I will try, hence, to fix the orders of truths, that a Romanian should look for when studying his mother tongue, and that are means with which he could achieve the aim of his scientific tendencies; I will decide compared to the ideal the real results of his struggles; and, at the end, I will establish the extent to which Romanian intelligence could come close to science" (Philippide, 2006)[2]. The focus of attention in this direction shows by itself the clear understanding of the manner in which an authentic and quality research should be carried out.

Closely following the path, A. Philippide understands that the discoveries of European scholars, although extremely valuable, are not sufficient to solve the problems of Romanian linguistics—whose solving was imperative—and that this process had to be produced by the effort of Romanian scholars. In this way, having not only linguistic knowledge and a philosophical perspective, but also a good command of the field and its needs, the great linguist understands the necessity to solve first certain actual problems which kept Romanian linguistics in suffering, laying, at the same, solid conceptual and principle foundations.

[1] Ivănescu (1984) specifies that A. Philippide's study was drafted in 1885 (p. XI), but Andriescu (1983) thinks that "there is quite reliable evidence that these pages were written between the years 1883–1884. The name of Lambrior, dead in 1883, is quoted every time without being accompanied by the word «mister», as is done with living authors, and the last bibliographic information is from (Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*). As A. Philippide was acquainted with all that was published, making the necessary specifications carefully, there is no doubt left that this study couldn't be written later than the mentioned year" (p. 7).

[2] The citation fully respects the author's text as it appears in the mentioned edition.

In 1897, *Gramatica elementară a limbii române* appears, published as a necessity, as the author confesses in the foreword, because the information comprised in the grammars of that time were not in the least satisfactory: "For the history of the Romanian language, which I set to publish... we needed a Romanian grammar, where one can find the forms of the common language catalogued, the meanings of these forms and numerous examples. But none of the previous grammars could do me any service, because, making abstraction of the fact that forms are found either falsely, or scarcely, or without a systemic enumeration, the examples are utterly insufficient: for the skeleton of a form three or four words are given as examples and then an etcetera, and for the meaning of the forms—in the study of which in fact our grammarians copied only the schematics of foreign rational grammars, French or German—they give, under the pretext of pedagogy, pieces of reading, from which, supposedly, the student should choose those necessary" (Iordan, 1978, p. 80). Without becoming a fundamental work of the Romanian grammar, A. Philippide's *Gramatica* remains a benchmark by its rich illustrative material for the morphological categories in our language, as well as by the clarity of the basic concept. The most important thing, however, refers to the basic purpose of this writing, clarifying the author on certain issues, being, namely, an instrument within a wider endeavour, indispensable to certain development stages of science.

The specialization in Germany (1888–1889) familiarizes A. Philippide with the thinking of the Neogrammarian School, dominated during that time by its very founders, through the outlooks of Hermann Osthoff and Karl Brugmann, laid out in the work *Morphologische Untersuchungen. I. Teil*, published in 1878, Germany, and considered the manifest of this school, as Ivănescu (1984) shows: "In 1894 no other current dominated the Romanic linguistics than the neo-grammarian one, which Philippide knew right from the source" (p. XV). Being in accordance, in a structural-organic manner, with the spirit of the neogrammarians, A. Philippide publishes in 1894 *Principii de istoria limbii*, adaptation with numerous personal contributions of Hermann Paul's book, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1882, named by Hermann Suchier the "Bible of the linguist". The work theorizes the causes and rules after which language changes, revealing in particular the influence of the psychological factor, and contributes to the reformation of the outlook about language, by the explanation and rich illustration of the causes the Romanian language changed throughout its existence[3]. Considering that language lives through the ones who speak it, fact which determines its evolution, A. Philippide follows the psychological factor of human language and explains the language changes through the need of the speakers to express themselves clearly and to understand one another. In this context, A. Philippide formulates three important principles of linguistic changes: convenience, clarification and regulation. Convenience presents developments such as sound sliding, analogy, contamination, immediate creation, isolation, mixture of speeches, rhythm etc. Through a psychological process which remains unknown to the interlocutor, to speaker strives to find the grammar forms and words most appropriate for what he wants to say. This fight produces effects on the language, by almost complete clarification of the relation between the idea content and its expression in actual words. Regulation represents the voluntary intervention of the individual in the language evolution and has two subdivisions, regulation in general and written language. It is noted that A. Philippide considered causes of the language ignored by H. Paul, such as rhythm, will, thought evolution and differentiation, encountered in Humboldt and Steinthal, views known indirectly, through G. von Gabelentz. Furthermore, the idea that phonetic changes have their causes in the change of conformation and the evolution of the articulatory organs is in accordance with certain opinions of the era, present in Nigra and Osthoff, Schleicher, Ascoli and Schuchardt. The phrase "articulatory organs", encountered in Nigra and Osthoff, becomes at A. Philippide "base of articulation".

The monumental work *Originea românilor*, fundamental for the Romanian and European linguistics (see Gafton, 2009), demonstrates the scientific work-power and the synthesis capacity of the linguist from Iasi, reason for which Iorgu Iordan considers it "a masterpiece of our philological literature (in the broadest

[3]The text appeared in Philippide (1894). The same editors (G. Ivănescu and Carmen-Gabriela Pamfil), accompanied by Luminița Botoșineanu, edit *Istoria limbii române*, appeared at Polirom Publishing House in 2011.

sense of the word)" (Iordan, 1969, p. 111). A. Philippide's attempt doesn't consist in establishing the relation of derived languages with a primitive language, but in demonstrating that "in the languages' way of being, the ethnic kinship of the nations who speak them is manifested" (Philippide, 1928, p. 340). The first volume, *Ce spun izvoarele istorice* (1925), follows the formation of the Romanian people from a triple point of view, of the place, time and of its manner of forming. The two ways to solve the formulated problem are the historical one, by exhaustive consultation of written sources, and the linguistic one, by the study of Romanian language itself. In the second volume, *Ce spun limbile română și albaneză* (1928), dominated by the linguistic perspective, A. Philippide is interested both in the spreading on site of the Romanian dialects, analysis realized by a comparative study, as well as in the geographical aspect of the origin of the Romanian people and, to a certain extent, in the ethnological aspect[4].

3. The polemic attitude

The effervescence and cultural-scientific openings of the period had brought to the surface various attitudes and tendencies by which the form was exaggerated intentionally, the substance being mimed, leaving the door opened to superficial behaviours. Given his thorough training of researcher, as well as the high consciousness of A. Philippide, he will develop a critical attitude towards some of the results of his contemporaries and their dissonant presentation. The situation was aggravated by two factors: a) that was a moment that needed all seriousness to pour the foundations of a new social, scientific and mentality construction; b) it was absolutely inacceptable that the temptation of success obtained in superficial manners conquered valuable scholars, whom A. Philippide respected, whose science he acknowledged, being models, whose self-exigency should have been much higher. Probably the stakes conjugated with circumstance generates the impetuous and merciless criticism of the scholar in Iasi.

3.1. Theoretical delimitations

The polemic, a particular form of conflict communication, indicates a verbal exchange, a group of at least two texts which are confronting and facing each other. Metaphorically, the polemic is a verbal war and the constitutive discourses are marked by liveliness, by an aggressive character which differentiates them from debate, but also from fight, which degenerates and leads to confrontation for the self, the contents being less important. In the case of scientific discourse, the polemic character is of a constitutive nature, considering that any new scientific theory can trigger a polemical debate in the intellectual area in which it occurred, that is why polemic can also be seen as a constitutive dimension of *logos*.

People of culture are involved in a *controversy* with a view to search for the truth, either with the purpose of bringing their contribution to the development of science, or to say the last word and obtain supremacy in a field of knowledge, polemic becoming "an exercise of the spirit through which a truth is discovered or stressed" (George, 1973, p. 61). Thus, in the case of a scientific polemic between two scholars, there shouldn't be a question of one loser and one winner, since their purpose is to disclose to the readers, either knowing or unknowing, the correctness and veracity of the debated information.

The polemic that confronts scientists may exceed the frontiers of the field where it was born and acquire a multidisciplinary character. It is a dialogued manifestation of the polemical phenomenon, based on dialogue and represents a type of conflict interaction in which two or more distinct speakers, whose discursive positions are opposed, face each other. Polemic exchange does not always occur face to face, being able to be conducted remotely, when an immediate verbal exchange can't take place. Thus, two discourses are confronted in polemic, of which one is the trigger, interpreted as aggressor and initiator of the polemic, and the other, reactive, mark of the actual debut of the polemic. Polemic is born at the level of reaction, when there is a dialogued crystallization of a conflict between two adverse positions, owed to a profound disagreement which puts its protagonists face to face. Since this is a real reaction,

[4] *Originea românilor* knew its first reprinting only today, made by Roxana Vieru, at the University of Iași Publishing House, with volume I appearing in 2014, and the second volume scheduled to appear this year.

dialogism is most often generated by an internal interaction with the interlocutor's discourse, case in which it presents itself in the form of "interlocutive dialogism" (Vlad, 2011, p. 201). In order to disqualify the new point of view, the speaker integrates it in his own discourse through the medium of a polemical resumption or anticipating a future intervention of his interlocutor, which he questions. This strategy is specific for "anticipatory interlocutive dialogism" (Vlad, 2011, p. 201), which allows us, equally, to anticipate a possible polemical reaction of the interlocutor, with the purpose of defusing it. Between the two polemicists there is an ethics of the intellectual endeavour, a style, some conduct rules which allow the development of a constructive polemic, beneficial for cultural progress: "As in any conversation, the interlocutors must speak the same language, at least for the main disputed elements. Adversaries who vociferate each in turn, and not in relation to the other, don't actually have a polemic" (George, 1973, p. 263). That is why a true polemic is the one that constitutes a reason for respect and closeness between the adversaries, related in terms of superior intellectuality.

3.2. Philippide's polemic

Clearly and early understanding that, not even for linguists, persuasive force does not result from beauty of the expression, but from the expressed scientific truth[5], A. Philippide conceives and conducts his activity from a rigorously scientific perspective, refusing to issue value judgments starting from suppositions or intuitions—unlike Hasdeu, for example—, and building his discourse based on a read and appropriated bibliography, considering that any affirmation must be supported by scientific evidence. Hence, his works are attempts to find and discover the truth, based on the consultation of a huge quantity of bibliographic sources, diverse to exhaustiveness, and those, verified. In this context, the scientific polemic in the writings of A. Philippide is incorporated in the scientific discourse, as a form of action targeting the observance of the scientific truth, of the ways of edification of the scientific discourse, towards countering false erudition—encountered in numerous contemporaries—, rejection of non-value reflected at the level of certain writings (but also at the language level, where the abuse of neologisms took place, abounding in various ways of expression).

The polemic in A. Philippide's texts, thus, has two important causes: a) the need to record the scientific truth, by countering with solid arguments the erroneous scientific opinions issued by the foreign and Romanian linguists (for example, the A. Philippide – Meyer-Lübke polemic in *Originea românilor*); b) personal dissatisfaction with the Romanian scientists, whose linguistic truths were the fruit of intuitions and suppositions, and by no means of thorough scientific research (for example, the A. Philippide – Hasdeu polemic)[6]. For A. Philippide, scientific polemic represents an internal dialogue, a "dialogued polyphony" (Vlad, 2011, p. 198), an interactional dimension, determining the co-presence of more voices in "conflict". His discourse falls within a relation to the other and functions as a hypothetical antagonist, hence the polemic element could be considered as a virtual priority.

Polemicist by temper, A. Philippide has developed his critical spirit over time and often even turned against his former collaborators, such as Titu Maiorescu and Ioan Bogdan, because of a eulogistic review of the work *Histoire de la langue roumaine*, by Ovid Densusianu. The intentional exaggeration of form and the deep changes in the country's public life determined the accentuation of the temperamental trait of excess for young A. Philippide, also obvious in some of his articles: *Idealuri*, *Specialistul român. Contribuție la istoriea culturii românești din secolul XIX*, *Pseudoștiință contemporană*, etc. In 1892, in the article *Idealuri*, A. Philippide polemizes with Constantin Dobrogeanu-Gherea, because the latter used to impose writers progressive social-political ideals, criticizing the Junimea cultural-literary society. A. Philippide defends the Junimea conception about art and highlights its merits for the development of Romanian

[5] "Persuasion is obtained by the clarification and distinction of ideas, not by adorning speech." (Wald, 1986, p. 64).

[6] The necessity of the critical spirit in linguistics is also supported, later, by the critic Dimitrie Macrea: "In an era in which, in the development of our language, numerous exaggerated tendencies were manifested: latinism, italianism, purism, infiltration of German and French words, drunkenness of words, Cațavencu style in oratory, the action of a lucid and merciless critical spirit and a scientific guidance against these manifestations was necessarily required." (Macrea, 1978, p. 414).

culture: "«Junimea», with the beginnings of literary activity emerging from its midst, was a modest and alluring light: too bad that on the path it decided, namely on the path of serious work, the younger rest of us couldn't all take the work forward. [...] This is why not enough light came out of the «Junimea» circle, so that it could blind a man like Mr Gherea. «Junimea» was so good that it did not inflate as the frog in the fable, it understood that in the circumstances we have been living since 1848 onwards, surrounded and overwhelmed by the products of the western intelligence, we can hope for a national literature, only when we firstly have given an account of the value of those products" (Philippide, 1892, p. 156–158). The article published by A. Philippide in "Convorbiri literare" continues with the description of the state of affairs of the 19th society and culture, defending the Junimea critical spirit: " We have no ideals because we dared to say the honest truth to people, we named the fool a fool, even if he was Romanian, and were the first to start breaking the mask of praises and pseudo-patriotic swells, all started from ideals under which the emptiness of the mind and the rottenness of the soul hide..." (Philippide, 1892, p. 155).

After a period of collaboration with "Convorbiri literare", A. Philippide found himself in Garabet Ibrăileanu's program at "Viața românească" and started to publish his polemic articles in the pages of this magazine. "Viața românească" did not follow a rigid populist program, and its merit consisted in the strife to promote a realistic literature, with a popular and national character, having in the middle the peasant and his fights for survival, without being the screen for any political ambitions. Therefore, A. Philippide will publish his articles *Cum se apără specialistul român*, *Dicționarul Academiei sau basmul cucoșului roș*, *Un specialist român la Lipsca*, *Coincidențe și Prejudiții*, all with reference either to the semi-culture of the people of his time, with whom he felt he had nothing in common, either to the defence of the national specificity. His double nature is also emphasized by Carmen-Gabriela Pamfil, in the biography dedicated to the linguist from Iasi: "Philippide evaluated the Romanian society... with the harshness and detachment of the misfit and, concurrently, with the commitment born of too much love of the native preoccupied by its destiny" (Pamfil, 2008, p. 22). Another common point of the two men of culture, A. Philippide and Ibrăileanu, was constituted by the rejection of cosmopolitism and Romanian servitude before all Western cultural models. Although the linguist from Iasi was trained in German schools, he chose to stay in Romania to change the path of Romanian culture and maintained a correspondence with his only foreign friend, Hermann Suchier. The linguist from Iasi, A. Philippide, adheres to both directions supported by Junimea and "Convorbiri literare", respectively, by "Viața românească", because, over time, he found himself in each of the two doctrines: at Junimea by his critical spirit, political conservatism, the theory of form without substance, practicing positivism[7], and in Ibrăileanu's magazine, by populism, the literary current around the magazine, which deplored the fate of the Romanian Peasant.

Linguistic theories formulated over time suffer modifications, on one hand due to the evolution of the language, on the other hand because of the ignorance of those who issued them. Indignant that they were contradicted, the latter resort to humiliating answers, insulting and offending, hiding the ignorance behind a false superiority or beyond a faulty language. for example, Gustav Weigand, on the cover of *Principii de istoria limbii* (1894), A. Philippide's work, writes assessments such as "stupidity", "ridiculous" or "fantastic", without offering any arguments to support his assessments, although the reviews of the great people of the era (W. Meyer-Lübke, Hermann Suchier etc.) are full of praise[8], while Bogdan Petriceicu Hasdeu composes an article entitled *Philippidiotisms*. In what regards the linguist from Iași, A. Philippide, he does not seek to prove that he is always right, but to find the scientific truth, therefore he makes every effort to research, in order to reflect and only then to express a fair judgment, since *veritas est in puteo*[9].

[7] A. Philippide appears to be an adept of philosophical positivism in his work *Principii de istoria limbii* (1894).

[8] W. Meyer-Lübke writes: "The work is an excellent introduction to the study of languages. [...] it required not only a replacement of the German examples with Romanian ones, but a complete skilfulness, processing and original transformation of the material offered by a predecessor. " And Hermann Suchier adds: "A primary merit of the book lies in the numerous examples, which give the author the opportunity to show the profound knowledge of the Romanian language he possesses, of its history, literature and dialects and to explain thus a lot of phenomena. " (apud Grammaticus, 1907, p. 368–369).

[9] "The truth is buried in the depths" (Democritus).

He relies on the accuracy of the power of judgment with which he formulated his hypotheses, taking into account that "instruction potentiates the innate powers of the mind" (Horace).

If for Titu Maiorescu, the mentor of Junimea, polemic represents and intellectual parade, erudition and sophisticated expression, at A. Philippide we notice the clumsiness of expression, and the texts abound in scientific information, becoming hard to go over and understand. For A. Philippide everything is veridical, thought, calculated, and without intuitions: "Clear mind, superior intelligence, researcher with a patience and a power to work that amazes, for him nothing seems hard or impossible, when it comes to unravelling a philological problem. [...] Few are those who embody with such zeal the love for scientific truth, and even fewer those who indisputably and axiomatically solve the hard problems in such a vast and, especially in our country, so little seriously exploited field, such as philology" (Dafin, 1927, p. 96). For that matter, A. Philippide himself confesses: "Outside truth there is no use. Hence [...] all your work, all your endeavours are thrown in the wind, as long as none, the taste to show yourself more than you really are, would cloud your mind with its mists. Humble yourself therefore, don't be a Pharisee, nor a liar, here is the target towards which you need to head before all" (Philippide, 1892, p. 153).

Regarding the actual argumentation, the *ad hominem* argument is a major issue in the relations between polemic and rhetoric. Its qualification depends, of course, on the adopted perspective. In a normative perspective, *ad hominem* is not clearly an argument, but the paradigm of fault in relation to a normal, ethical and logical practice of argumentation and controversy. It allows thus the going over the spectrum that extends from the rational replica of the object to the replica (be it an insult or injury) that targets the exclusion of the person. A. Philippide resorts to personal attack to justify information spread intentionally erroneous: "And then things are not so, but entirely different. Mr Puscariu is writing today the Academy's dictionary, because none other wished to write it, and that other is me" (Philippide, 1908, p. 21), in order to emphasize the disparity between essence and appearance identified in the texts of certain linguists: the mistakes in Tiktin's[10] dictionary are based on "the poverty of material, on the poverty of examples, available to the author and which he tries to hide under the appearance of a man, who doesn't even know what to do with the multitude of material available to him. [...] Meaning that Tiktin had no evidence, he took one of the two of Hasdeu, without quoting Hasdeu, passed it as his own, as if he would have found it in Dosoteiu's psalter, Academy edition, but he forgot that Hasdeu quotes the leafs, and he quotes the pages or the psalm no., and he was caught with the... steal, because this is called a steal, plagiarism." (Philippide, 1907, p. 48–50) and in order to point with the finger at the lie: "The reader will say that, if Mr Hasdeu reached page 119 with his reading, he must have read the 118 previous pages. Well, the reader is wrong. Mr Hasdeu didn't read Sievers, nor any of the authors recorded with care in the bibliographic note and quoted when here when there. Mr Hadeu knows nothing of the physiology of sounds" (Philippide, 1907, p. 74).

In his intention to shed light on the incorrectly issued linguistic theories, often an ingrate situation, the polemicist A. Philippide proves critical spirit, diachronic perspective and the desire to correct, characteristics captured by G. Calinescu, in a short dialogue: "– Are you going to tell the truth, to affirm what is good and what is bad?/ – Yes!/ – Then you are a lost man. [...] Because all those about which you tell an unfavourable truth shall say you «curse» them. [...] They will slander you that you attack out of personal enmities, will look to discredit you in the eyes of the public and will manage to create an unfavourable atmosphere for you./ – I am not afraid of insults, or of silence. Who stands beside the truth can't not win. For slowly, as new generations rise, false values disappear and you find yourself suddenly free of old enemies" (Călinescu, 1988, p. 99–101).

4. *Un specialist român la Lipsca*

The study *Un specialist român la Lipsca* presents a critical discourse which abounds in elements of expressivity, characteristic for the text originated in the moods of the speaking subject. The linguistic text

[10] He is referring to *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I. *A–C*, Bukarest, 1895.

reflects the reaction of the transmitter to the subject matter and his relation to the aesthetic dimension of language: A. Philippide is outraged by the linguistic aberrations set out by Gustav Weigand, professor at the University in Leipzig, and, at the same time, vexed by the strong support a foreign linguist, pseudo-specialist of Romanian language, has from the Romanian state, while the Romanian scientists are not encouraged (see Dumistrăcel, 2009, p. 27–42). Thus, one of the functions of the text is the expressive one, because it underlines the perspective of intellectual and affective individuality, but also of the transmitter's manifestation. Combination in the syntagmatic plan of the text, as an operation of written or verbal communication, also underlines the attitude of the transmitter, since, "who speaks communicates and communicates himself" (Tudor Vianu): categorical confutation, respectively, indignation – *Impossible!* (Philippide, 1909, p. 25), irony, by the use of the adjectival attribute found in inversion, *fine* – "Ce fine observații! «muldare» după «căldare»!" ("*What fine observations! «muldare» after «căldare»!*") (p. 10), surprise and contemptuous rejection of the sayings of Gustav Weigand – "God forbid!" (p. 38), despise – "A mockery and nothing else!" (p. 64), determination and rejection by the use of the negative adverb *no* in exclamatory form – *No!* (p. 35), or by anti-phrase – "Has a fine sense for languages Mr Weigand!" (p. 64), "Mr Weigand loves the Romanian people! Such happiness. [...] As if it were about Napoleon, the Emperor!" (p. 158).

Linguistic grievances also target Romanian scientists, such as Sextil Pușcariu, whom A. Philippide reproaches the lack of precision in formulating sentences that he adopts or the manner in which he understands to defend them, as well as the eventual contradictions between his various stand takings: "As Mr Pușcariu disposes arbitrarily in the field of popular Latin, so he invents all sorts of things he needs, words, suffixes, phonetisms, just as arbitrarily he proceeds on the field of Romanian. The change of *k*, *g*, *t*, *d*, followed by *ĭ* (consonant *i*) in *ts*, *tš*, *dz*, *dž* is an ante-Romanian change, it took place in popular Latin. In Romanian the sounds *k*, *g*, *t*, *d*, if they were ever found again in contact with a following *ĭ*, remained *k*, *g*, *t*, *d* and were no longer transformed in *ts*, *tš*, *dz*, *dž*. Mr Puscariu doesn't want to take account of this" (Philippide, 1909, p. 123).

A. Philippide, the scholar, impressed by the accuracy with which he captured the scientific truth and by the courage to tear apart the imposture and falsehood encountered in men of culture. The ethos elements of the adversaries, invoked in his argumentations, are not revealed to discredit Romanian or foreign linguists and to raise himself, but for the emphasis of a moral state, a lack of education, certain negative human traits, characteristic for the "specialists" of his time, for the denudation of the facts. The study *Un specialist român la Lipsca* comprises small portrait elements of the German linguist Gustav Weigand, realized by A. Philippide: "[...] the professor from civilized Leipzig wants to shackle the free thought of a man for personal revenge, and secretly, by letters and intrigues. No behaviour more beautiful. [...] But Mr Weigand swears at people and this made me extremely irritated. Harsh words as *shameless*, *stupid* flow from his mouth. [...] Mr Weigand should stay away, as of fire, of giving people epithets such as—I am ashamed that I have to mention them—*stupid*, or *shameless*, or *miserable*" (Philippide, 1909, p. 159–160). The places, temporality and ethos of the protagonists are not simple "circumstances", but are an integral part of the polemic strategies, whose objective is reducing the adversary to silence and ridiculing him at any cost. The dialogue established between linguists brings elements of irony, humour and satire from the linguist from Iași: "I would suggest in the honour of Mr Weigand, who amused us so far and will amuse us further, to introduce for this meaning the word «vaigîndesc» (Weigand's). This word has several advantages. Firstly, it will be put in the group of the word «gîndesc» (in Romanian «think»), so its conjugation presents no difficulty. Then, it reminds us of Mr Weigand. Finally, it also forms a pun, «vai, gîndeşte!» (in Romanian «oh my, think!»), which pun is very appropriate from all points of view" (Philippide, 1909, p. 50).

Therefore, A. Philippide enters into a confrontation with the "specialist" linguist in order to know the scientific truth and the ways of further clarification. Interpreted as a path to the truth, irony is one of A. Philippide's "weapons", and the speaker resorts to ironic remarks based on the text subjected to analysis or in the title chosen by him. For example, the polite pronoun *D-sale* (*Esquire*) captures the ironic attitude

of the transmitter, depreciative manifestation reinforced by the use of the pre-posed adjective "so-called" ("[Weigand] mangles our language in His Esquire's so-called Romanian grammar").

Expressivity is a manifestation of the affective, ironic component, determined by the superficiality of the "specialists" contemporary with A. Philippide. The maximum degree of expressivity of the message is reached by the use of the affective interjection *oh my!*: "Oh my, what a nuisance! To have a mind like children in primary classes in a discussion of grammatical analysis with a university professor from Leipzig!" (Philippide, 1909, p. 60). By the use of the volitional interjection *ia* (*let's*), A. Philippide urges to a certain attitude, of revealing the truth: "Then let's sit and talk for a little while" (p. 5). Assertive exclamatory statements are doubled by rhetorical interrogations, from the desire to impose the reader a certain point of view and to make him a partaker in a certain manner of considering the problem at hand. Dissatisfied with Weigand's linguistic discoveries in the Romanian language, A. Philippide rejects them with sarcasm or with amazement: "Who doesn't know that the final «m» has already fallen since popular Latin?" (p. 20), „Or where would Mr Weigand find «veaia» any longer?" (p. 25), "How could Mr Weigand think of such a thing?" (p. 32), "What does this jumble mean?" (p. 32), "Doesn't by any chance Mr Weigand invent the things he needs?" (p. 25), "What is this?" (p. 36), etc. In order to be more persuasive, the linguist from Iasi takes the reader as his witness, who becomes the subject of some interrogative sentences and whom Philippide addresses directly: "Do you reckon that anyone from the high circles will believe me?" (p. 141), "Do you know what Mr Weigand says?" (p. 5), "How do you think Mr Weigand understood it?" (p. 10).

5. Conclusions

Ultimately a scientist, the polemicist is interested in the rigor of his demonstration, in the balance of his judgment, in the spirit of justness and in revealing the truth, optimism captured in the wise words of the chronicler: "thought shall prevail!". Therefore, one can say that A. Philippide's polemic discourse is one of ideas, not of words. Revealing the truth and eliminating the deceitful, unjust ideas, determine a cultural evolution: "Easy or not, criticism was and will remain a necessary work in the public life of one nation. Understanding the wrong is a part of becoming right (Maiorescu, 1984, p. 105).

In a certain sense, A. Philippide was an idealist, and his idealism was severely challenged by the turmoil of the political life of his time. Between his opinion about the manner in which a society must function and the reality of the time he lived in was a great difference, the result being the contempt and the visible isolation from the world. Categorical evidence of his orientation towards a cultural life is shown by his non-involvement in militant politics, unlike Hasdeu, Titu Maiorescu, Sextil Puscariu or Ovid Densusianu, whose scientific activity was closely related to the issues of that time: "Alexandru Philippide had a reduced civic activity. He was the type of scholar absorbed by the research work, solitary and not very communicative. This situation is illustrated, among others, by the fact that since 1914 and until his death he never left Iași again. Since then he never took part in the Academy sessions, whose permanent member he was ever since 1900" (Macrea, 1978, p. 195). A. Philippide made up a life ideal for himself, for him "truth, justice, honour and other notions similar from an ethical point of view were a type of entities with real, sort of actual, existence, just as so many material, palpable notions, that can be noticed and known with all accuracy and precision, thanks to their materiality. [...] He himself wearied himself to conform, up to the last possible limits, to these elements which composed the real man and he was convinced that he does conform. At the same time, he also demanded from his fellowmen, considered either individuals, or in group, to do the same thing" (Iordan, 1969, p. 26).

Consequently, no matter whether we try to eliminate it, to hide behind a fictive obviousness, as if everything would work by itself, or, on the contrary, no matter whether we display it on stage ostentatiously with strategic purposes, polemic remains, at least in latent state, in the centre of any scientific endeavour. This is why to neglect its pertinence never has any other effect than to mask, even to reject the essential idea according to which at the foundation of any polemic discourse is a cause for winning, an adversary

who must be taken out of the game through arguments which must be contested and through an audience which needs to be convinced of the superiority of a vision of the world entered in a hierarchy of values and preferences.

Bibliography

Andriescu, Al. (1983). *Actualitatea lui Alexandru Philippide*, in *Alexandru Philippide: 50 de ani de la moarte*, Iaşi.

Călinescu, G. (1988). *Însemnări şi polemici*, Minerva Publishing House, Bucharest.

Dafin, I. (1927). *Figuri ieşene*, 2nd edition, Viața Românească Publishing House, Iași.

Dumistrăcel, S. (2009). *Alexandru Philippide – Gustav Weigand: ipostaze*, in "Philologica Jassyensia", year V, no 1 (9), p. 27–42.

Gafton, Al. (2007). *Polemica ştiinţifică la G. Ivănescu*, in "Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza», din Iaşi", seria III. Lingvistică, t. LIII, homage volume Vasile Arvinte, p. 475–483.

Gafton, Al. (2009). *«Originea romînilor» – piatră de temelie a Şcolii lingvistice de la Iaşi*, in "Philologica Jassyensia", year V, no 1 (9), p. 51–55.

George, Al. (1973). *La sfîrşitul lecturii*, vol. I–III, Cartea Românească Publishing House, Bucharest.

Grammaticus (1907). *„Adevărurile d-lui Puşcariu"*, in "Viața românească", no 2, year II, p. 368–372.

Iordan, I. (1969). *Alexandru I. Philippide*, Editura Ştiinţifică, Bucharest.

Iordan, I. (coord.) (1978). *Istoria lingvisticii româneşti*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucharest.

Irimia, D. (1999). *Introducere în stilistică*, Polirom Publishing House, Iaşi.

Ivănescu, Gh. (1984). *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, in the volume *Opere alese. Teoria limbii*, edition by G. Ivănescu and Carmen-Gabriela Pamfil, Editura Academiei Române, Bucharest.

Kerbrat-Orecchioni, C. (1980). *La polémique et ses définitions*, in *Le discours polémique*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon.

Lesovici, M.D. (1999). *Ironia. Ipostaze în poezia română contemporană*, preface by Liviu Leonte, Institutul European, Iaşi.

Macrea, D. (1978). *Contribuţii la istoria lingvisticii şi filologiei româneşti*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucharest.

Maiorescu, T. (1984). *Observări polemice* (1869), în *Critice*, volume I, Editura Minerva, Bucharest.

Pamfil, C.-G. (2008). *Alexandru Philippide*, Editura Litera Internaţional, Bucharest–Chişinău.

Philippide, Al. (1892). *Idealuri*, in "Convorbiri literare", XXV, no 11–12, p. 1015–1023; XXVII, no 4, p. 289–320.

Philippide, Al. (1894). *Istoria limbii române*, I. *Principii de istoria limbii*, Tipografia Naţională, Iaşi.

Philippide, Al. (1907). *Specialistul român. Contribuţie la istoriea culturii româneşti din secolul XIX*, Editura "Vieţii româneşti", Iaşi.

Philippide, Al. (1908). *Cum se apără specialistul român*, în "Viața românească", III, volume VIII, no 2, p. 16–28.

Philippide, Al. (1909). *Un specialist român la Lipsca*, Tipografia Dacia P.&D. Iliescu, Iaşi.

Philippide, Al. (1928). *Originea romînilor*, II. *Ce spun limbile romînă şi albaneză*, Tipografia "Viața românească" S.A., Iași.

Philippide, Al. (2006). *Ştiinţa noastră. Cum ştim. Cum ar trebui să ştim. Starea psicologică*. Manuscript found at the Library of the Iaşi bsidiary of the Romanian Academy, Alexandru I. Philippide fund. The document was edited by G. Ivănescu and Carmen-Gabriela Pamfil, with an afterword by Al. Andriescu, in "Analele Universităţii «Ştefan cel Mare» Suceava", Philology Series, A. Linguistics, XII, 2006, no 1.

Plantin, Chr. (2003). *Des polémistes aux polémiqueurs*, in *La parole polémique*, by Gilles Declerq, Michel Murat, Jacqueline Dangel, Honoré Champion, Paris.

Schopenhauer, A. (2012), *Arta de a avea întotdeauna dreptate sau Dialectica eristică*, established text, translation from German, foreword and notes by Gabriel H. Decuble, Editura Art, Bucharest.

Vlad, D. (2011). *La polémique entre scientifiques: une approche polyphonique*, in "Studii de lingvistică", no 1, p. 197–212.

Wald, H. (1986). *Expresivitatea ideilor*, Editura Cartea Românească.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A25ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Spiritul critic la Alexandru I. Philippide: *Un specialist român la Lipsca*

Simona-Andreea Șova*
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 22 ianuarie 2015
Acceptat 1 martie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
Philippide
polemică științifică
diacronie
istoria limbii

Rezumat

Beneficiind de consecințele dezvoltării culturale și științifice europene amorsate în secolul al XIX-lea, spațiul românesc a resimțit totodată rămînerile în urmă de pînă atunci. Deficitul de dezvoltare și organizare a științelor și culturii, calitatea slabă a relațiilor acestora cu complexul social, erau augmentate frecvent nu neapărat prin calitatea slabă a învățaților români, cît printr-o anumită superficialitate a acestora în a aborda și prezenta chestiunile tratate. Încercînd să confere temeinicie, acuratețe și transparență construcției științifice la care participa, A. Philippide a resimțit adesea în mod negativ unele dintre comportamentele și rezultatele științifice prezentate de colegii săi de generație. În acest context, dincolo de calitatea ridicată a rezultatelor sale și de atitudinea sa înalt responsabilă, calea prin care savantul ieșean a încercat ameliorarea procesului a fost cea a polemicii științifice.

1. Preliminarii

Perioada cuprinsă între secolul al XIX-lea și prima treime a secolului al XX-lea a reprezentat, la nivel european, o perioadă de mare dezvoltare, aproape explozivă la nivel științific, mentalitar și cultural. Descoperirile din diferitele domenii ale științelor naturale, apariția de noi teorii științifice, de noi metode de cercetare și, mai ales, capacitatea învățaților de a privi întregul travaliu ca fiind colaborativ și relativ unitar—rodnic prin asumarea acelorași principii călăuzitoare și prin utilizarea comună a metodelor și a instrumentelor—au adus schimbări importante și radicale în științe precum și la nivel cultural-mentalitar. Dezbaterile care au avut loc au depășit ritmul de pînă atunci, științele naturii și metodele cu care acestea operau generînd nu pași, ci salturi și, pe această bază, posibilități de progres. Condițiile de circulație și de fructificare a ideilor în spațiul european erau întocmai cu particularitățile și atmosfera pe care înșiși oamenii le-au creat în diferitele spații spirituale ale Europei. Deși cercetătorii și gînditorii de valoare s-au implicat în prefacerile cultural-științifice din spațiul românesc, diferiți factori au împiedicat folosirea momentului pentru crearea unui cadru solid și favorabil temeinicei receptări a ideilor și, eventual, care să servească drept bază de dezvoltare, inclusiv la nivelul mentalității maselor. Cu toate că existau oameni de o erudiție copleșitoare și avînd o înaltă conștiință a menirii în societate a omului de știință și de cultură (precum Bogdan Petriceicu Hasdeu, Titu Maiorescu, Sextil Pușcariu, A. Philippide), efortul uriaș al acestora nu era neapărat coordonat sau corelat, nici în direcția cercetării propriu-zise, nici în cea a dezvoltării conștiințelor din plan social. Oferind exemplul, fie al sclipirii de geniu, fie al propriei strădanii tenace, fie al combinației acestora, ei s-au străduit să schimbe modalitățile inerțiale de gîndire, tiparele mentalitare, perspectivele asupra destinului uman ca ființă socială și asupra societății ca ansamblu structural-funcțional. Perioada „călare pe două veacuri", cum o privește Sextil Pușcariu, a fost una a zbuciumului de idei, a chinului social interior, a nevoii de a pune ordine în haosul socio-cultural existent și de a da o nouă direcție culturii, prin raportarea și racordarea acesteia la marile mișcări europene ale spiritului.

*Adresă de corespondență: *simona_sova@yahoo.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

2. Savantul

Dotat cu un excepțional spirit analitic, cu o neostoită sete de a se apropia de realitate, spre a o înțelege și prezenta, cu o capacitate uriașă de a supune propriile idei și cercetări tuturor probelor impuse de știință, renunțînd la ele în cazul în care s-ar dovedi a fi greșite—trăsături definitorii ale multor genii harnice, printre care și Charles Darwin, a cărui *Origine a speciilor* apare în anul nașterii lui A. Philippide—, dar și cu o acuitate a spiritului critic care mai mereu ajungea la intransigența aproape autodistructivă, A. Philippide, marele reprezentant, alături de Garabet Ibrăileanu, al spiritului critic ieșean și creatorul Școlii lingvistice de la Iași, este cel care va face lumină în lingvistica românească, deschizînd calea adevăratei cercetări neogramatice, avînd la bază filozofia neopozitivistă și spiritul scientist al vremii. Temperament vulcanic și excesiv, de o excepțională erudiție, A. Philippide detesta superficialitatea, oratoria goală, forma fără fond, de aceea societatea contemporană lui i se părea tarată, iar clasa politică, ineficientă, incompetentă și indolentă. Structurate pe baza unui dialog polemic, lucrările sale științifice demonstrează o libertate de expresie neobișnuită în a-i desființa pe ceilalți—dar și de a le aprecia aportul adus în dezvoltarea culturii române—, critica savantului ieșean fiind orientată cu precădere asupra intelectualului român și străin (Bogdan Petriceicu Hasdeu, Sextil Pușcariu, Ovid Densusianu, Lazăr Șăineanu, Heimann Hariton Tiktin, Gustav Weigand etc.), revelînd „lingvistul realist și omul de o exemplară fermitate în respectul deontologiei culturii" (Pamfil, 2008, p. 90).

2.1. Direcții de preocupare reflectate în unele scrieri

Nemulțumit de atmosfera științifică și culturală a epocii sale, la doar 24 de ani, în 1883[1], A. Philippide decide să elaboreze un studiu ce îl dezvăluie pe tînărul dornic să afle și să afirme adevărul, pe cercetătorul lucid și matur în susținerea argumentelor, pe omul inflexibil pe calea adevărului, sever cu sine și cu semenii săi, intransigent prin polemica discursului. Plecînd de la studiul aprofundat și critic al teoriilor lingvistice ale lui Timotei Cipariu, B. P. Hasdeu și Alexandru Lambrior, el va elabora scrierea *Știința noastră*, subintitulată *Cum știm. Cum ar trebui să știm. Starea psicologică*. Încă de la acest prim pas, savantul român se arată a fi preocupat de metodă și de instrumente, de măsura în care sînt acestea integrate într-o filozofie și călăuzite de principii științifice: „Mă voi încerca, deci, să fixez ordinele de adevăruri, pe cari ar trebui să le caute un romîn în studierea limbei materne, și cari sînt mijloacele cu ajutorul cărora ar putea să ajungă la scopul tendințelor sale științifice; voi hotărî față cu idealul rezultatele reale ale sforțărilor sale; și, la urmă, voi stabili măsura în care s-a putut apropia de știință inteligența românească" (Philippide, 2006)[2]. Îndreptarea atenției în această direcție arată prin sine înțelegerea clară a modalității în care trebuie să se desfășoare o cercetare autentică și de calitate.

Urmînd cu atenție calea, A. Philippide înțelege că descoperirile învățaților europeni, deși deosebit de valoroase, nu sînt suficiente pentru a rezolva problemele lingvisticii românești—a căror soluționare era imperios necesară—și că acest proces trebuia să se producă prin efortul învățaților români. În felul acesta, avînd nu doar cunoștințe de lingvistică și o perspectivă filozofică, ci și o bună cunoaștere a domeniului și a nevoilor acestuia, marele lingvist înțelege necesitatea de a rezolva mai întîi unele probleme concrete care țineau lingvistica românească în suferință, punînd, totodată, solide baze conceptuale și de principiu.

În anul 1897 apare *Gramatica elementară a limbii române*, publicată ca o necesitate, după cum mărturisește autorul în prefață, deoarece informațiile cuprinse de gramaticile epocii nu erau nicicum mulțumitoare: „Pentru istoria limbii române, pe care mi-am propus s-o public... aveam trebuință de o gramatică românească, unde să se găsească catalogate formele limbii comune, înțelesurile acestor forme și numeroase

[1] Ivănescu (1984) precizează că studiul lui A. Philippide a fost redactat în 1885 (p. XI), însă Andriescu (1983) este de părere că „sînt probe destul de sigure că aceste pagini au fost scrise în anii 1883–1884. Numele lui Lambrior, mort în 1883, este citat de fiecare dată fără să fie însoțit de cuvîntul «domnul», cum se face cu autorii în viață, iar ultima informație bibliografică este din 1884 (Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*). Cum A. Philippide era la curent cu tot ceea ce se publica, făcînd cu grijă mențiunile de rigoare, nu rămîne nici o îndoială că studiul acesta nu putea fi scris mai tîrziu de anul menționat" (p. 7).

[2] Citarea respectă întocmai textul autorului, așa cum apare acesta în ediția citată.

exemple. Nici una dintre gramaticile de pînă acum nu-mi putea face însă vreun serviciu, căci, abstracție făcînd de aceea că formele se găsesc ori falș, ori în puțin număr, ori fără sistemă înșirate, exemplele sînt din cale afară de neîndestulătoare: pentru scheletul unei forme se dau trei patru cuvinte ca exemple și apoi un etcetera, iar pentru înțelesul formelor—în studiul căruia dealtfel gramaticii noștri au copiat numai schematismul gramaticilor raționale străine, ori franțuzești ori nemțești—se dau, supt pretext de pedagogie, bucăți de lectură, de unde să-și aleagă, chipurile, elevul cele de trebuință" (Iordan, 1978, p. 80). Fără a deveni o lucrare de căpătîi a gramaticii românești, *Gramatica* lui A. Philippide rămîne de referință prin bogatul material ilustrativ pentru categoriile morfologice ale limbii noastre, precum și prin limpezimea concepției de bază. Cel mai important lucru, însă, ține de rostul de bază al acestei scrieri, ea lămurindu-l pe autor asupra unor chestiuni, fiind, adică, un instrument din cadrul unui demers mai larg, indispensabil anumitor stadii de dezvoltate ale științelor.

Specializarea din Germania (1888–1889) îl familiarizează pe A. Philippide cu gîndirea Școlii neogramaticilor, dominată în acea epocă de chiar întemeietorii ei, prin concepțiile lui Hermann Osthoff și Karl Brugmann, expuse în lucrarea *Morphologische Untersuchungen. I. Teil*, publicată în 1878, Germania, și considerată manifestul acestei școli, după cum arată Ivănescu (1984): „În 1894 nu domina în lingvistica romanică alt curent decît cel neogramatic, pe care Philippide îl cunoscuse chiar la sursă" (p. XV). Aflat în mod structural-organic în acord cu spiritul neogramaticilor, A. Philippide publică în 1894 *Principii de istoria limbii*, prelucrare cu numeroase contribuții personale a cărții lui Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, din 1882, numită de Hermann Suchier „Biblia lingvistului". Lucrarea teoretizează cauzele și regulile după care se schimbă limba, relevînd îndeosebi influența factorului psihic, și contribuie la reformarea concepției despre limbaj, prin explicarea și ilustrarea bogată a cauzelor de schimbare a limbii române de-a lungul existenței sale[3]. Considerînd că limba trăiește prin cei ce o vorbesc, fapt ce-i determină evoluția, A. Philippide urmărește factorul psihic al limbajului uman și explică modificările limbii prin necesitatea vorbitorilor de a se exprima clar și de a se înțelege unii cu alții. În acest context, A. Philippide formulează trei principii importante ale schimbărilor lingvistice: comoditatea, clarificarea și legiuirea. Comoditatea prezintă dezvoltări precum alunecarea sunetului, analogia, contaminarea, crearea imediată, izolarea, amestecul vorbirilor, ritmul etc. Printr-un proces psihic rămas necunoscut interlocutorului, vorbitorul se străduie să-și găsească formele gramaticale și cuvintele cele mai potrivite pentru ceea ce vrea el să spună. Această luptă are efecte asupra limbii, prin clarificarea aproape completă a raportului dintre conținutul de idei și exprimarea lui prin cuvinte propriu-zise. Legiuirea reprezintă intervenția voluntară a individului în evoluția limbii și are două subdiviziuni, legiuirea în general și limba scrisă. Se observă că A. Philippide a luat în considerare cauze ale limbii ignorate de H. Paul, precum ritmul, voința, evoluția gîndirii și diferențierea, întîlnite la Humboldt și la Steinthal, concepții cunoscute indirect, prin G. von Gabelentz. De asemenea, ideea schimbărilor fonetice avîndu-și cauzele în schimbarea conformației și evoluția organelor articulatorii se află în concordanță cu unele opinii din epocă, prezente la Nigra și Osthoff, Schleicher, Ascoli și Schuchardt. Sintagma „organe articulatorii", întîlnită la Nigra și Osthoff, devine la A. Philippide, „bază de articulație".

Monumentala operă *Originea romînilor*, fundamentală pentru lingvistica românească și europeană (vezi Gafton, 2009), demonstrează puterea de muncă științifică și capacitatea de sinteză a lingvistului ieșean, motiv pentru care Iorgu Iordan o consideră „capodoperă a literaturii noastre filologice (în sensul larg al termenului)" (Iordan, 1969, p. 111). Încercarea lui A. Philippide nu constă în a stabili relația în care se află limbile derivate cu o limbă primitivă, ci în a demonstra că „în feliul de a fi al limbilor, se manifestează înrudirea etnică a neamurilor care le vorbesc" (Philippide, 1928, p. 340). Volumul I, *Ce spun izvoarele istorice* (1925), urmărește formarea poporului român dintr-un triplu punct de vedere, al locului, al epocii și al modului său de formare. Cele două căi de rezolvare a problemei formulate sînt cea istorică, prin consultarea exhaustivă a izvoarelor scrise, și cea lingvistică, prin studiul limbii române înseși. În volumul

[3] Textul a apărut în Philippide (1894). Aceeași editori (G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil), cărora li se alătură Luminița Botoșineanu, editează *Istoria limbii române*, apărută la Editura Polirom, în 2011.

al II-lea, *Ce spun limbile română și albaneză* (1928), dominat de perspectiva lingvistică, A. Philippide este interesat atît de răspîndirea pe teren a dialectelor românești, analiză realizată printr-un studiu comparativ, cît și de aspectul geografic al originii poporului român și, într-o măsură, de cel etnologic[4].

3. Atitudinea polemică

Efervescența și deschiderile cultural-științifice ale perioadei scoseseră la suprafață felurite atitudini și tendințe prin care se exagera cu intenție forma mimîndu-se fondul, lăsînd cale liberă comportamentelor de tip superficial. Dată fiind temeinica formație de cercetător precum și înalta conștiință a lui A. Philippide, acesta va dezvolta o atitudine critică față de unele dintre rezultatele contemporanilor săi și de prezentarea lor disonantă. Situația era agravată de doi factori: a) acela era un moment care avea nevoie de toată seriozitatea pentru a turna fundațiile unei noi construcții sociale, științifice, mentalitare; b) era absolut inacceptabil ca tentațiile succesului obținut pe căi superficiale să biruie învățați valoroși, pe care A. Philippide îi respecta, a căror știință o recunoștea, fiind modele a căror autoexigență trebuia să fie mult mai mare. Probabil că miza conjugată cu circumstanța generează atitudinea critică impetuoasă și necruțătoare a savantului ieșean.

3.1. Delimitări teoretice

Polemica, formă particulară de comunicare conflictuală, indică un schimb verbal, un grupaj de cel puțin două texte care se confruntă și se înfruntă. Metaforic, polemica este un război verbal și discursurile constitutive sînt marcate de o vioiciune, de un caracter agresiv care le diferențiază de dezbatere, dar și de ceartă, care degenerează și duce la înfruntarea pentru sine, conținutul fiind mai puțin important. În cazul discursului științific, polemicitatea este de natură constitutivă, avînd în vedere că orice teorie științifică nouă poate să declanșeze o dezbatere polemică în aria intelectuală în care a apărut, de aceea polemica poate fi văzută și ca o dimensiune constitutivă a *logosului*.

Oameni de cultură sînt antrenați într-o *ceartă* în vederea căutării adevărului, fie cu scopul de a-și aduce contribuția la dezvoltarea științei, fie pentru a rosti ultimul cuvînt și a obține supremația într-un domeniu de cunoaștere, polemica devenind „un exercițiu al spiritului prin care se descoperă sau se pune în valoare un adevăr" (George, 1973, p. 61). Astfel, în cazul unei polemici științifice dintre doi savanți nu ar trebui să se pună problema unui învins și a unui învingător, de vreme ce scopul lor este de a dezvălui cititorilor, fie ei avizați sau neavizați, justețea și veridicitatea informațiilor dezbătute.

Polemica ce pune față în față oameni de știință poate să treacă de frontierele domeniului în care a luat naștere și să dobîndească un caracter multidisciplinar. Ea este o manifestare dialogată a fenomenului polemic, bazată pe dialog și reprezintă un tip de interacțiune conflictuală în care se înfruntă doi sau mai mulți locutori distincți ale căror poziții discursive sînt opuse. Schimbul polemic nu se produce mereu față în față, putîndu-se desfășura la distanță, atunci cînd un schimb verbal imediat nu poate avea loc. În polemică se confruntă, așadar, două discursuri, dintre care unul este declanșator, interpretat drept agresor și inițiator al polemicii, iar celălalt, reactiv, marcă a debutului efectiv al polemicii. Polemica se naște la nivelul reacției, în momentul în care există o cristalizare dialogată a unui conflict între două poziționări adverse, datorat unui dezacord profund care îi pune față în față pe protagoniștii săi. Fiind vorba despre o reacție reală, dialogismul este cel mai des generat de o interacțiune internă cu discursul interlocutorului, caz în care el se prezintă sub forma de „dialogism interlocutiv" (Vlad, 2011, p. 201). Ca să descalifice punctul de vedere nou, locutorul îl integrează în propriul discurs prin intermediul unei reluări polemice sau anticipînd o viitoare intervenție a interlocutorului său, pe care o pune sub semnul îndoielii. Această strategie este specifică „dialogismului interlocutiv anticipativ" (Vlad, 2011, p. 201), ce permite, în egală măsură, să anticipăm o posibilă reacție polemică a interlocutorului, cu scopul de a o dezamorsa. Între cei doi polemiști există o etică a demersului intelectual, un stil, niște reguli de conduită care permit dezvoltarea

[4] *Originea romînilor* a cunoscut prima reeditare abia în zilele noastre, făcută de Roxana Vieru, la Editura Universității din Iași apărînd volumul I, în 2014, volumul al doilea urmînd să apară în acest an.

unei polemici constructive, benefice progresului cultural: „Ca în orice conversație, interlocutorii trebuie să vorbească aceeași limbă, măcar pentru elementele principale aflate în dispută. Adversari care vociferează fiecare în parte, nu în legătură cu celălalt, nu polemizează de fapt" (George, 1973, p. 263). De aceea o adevărată polemică este cea care constituie un motiv de respect și de apropiere între adversari, înrudiți pe planul superioarei intelectualități.

3.2. Polemica la Philippide

Înțelegînd limpede și devreme că nici măcar pentru lingviști forța persuasivă nu decurge din frumusețea expresiei, ci din adevărul științific exprimat[5], A. Philippide își concepe și își desfășoară activitatea dintr-o perspectivă riguros științifică, refuzînd emiterea de judecăți de valoare pornind de la presupuneri sau intuiții—spre deosebire de Hasdeu, de pildă—, și construindu-și discursul pe baza unei bibliografii parcurse și însușite, socotind că orice afirmație trebuie susținută cu probe științifice. De aceea, operele sale sînt încercări de aflare și descoperire a adevărului, bazate pe consultarea unei uriașe cantități de surse bibliografice, diverse pînă la exhaustivitate, și acelea verificate. În acest context, polemica științifică din scrierile lui A. Philippide este încorporată în discursul științific, ca formă de acțiune vizînd respectarea adevărului științific, a căilor de edificare a discursului științific, spre combaterea falsei erudiții—întîlnită la numeroși contemporani—, respingerea nonvalorii reflectate la nivelul unor scrieri (dar și al limbii, unde avea loc abuzul de neologisme, abundînd felurite modalități de exprimare).

Polemica din textele lui A. Philippide, așadar, are două cauze importante: a) nevoia consemnării adevărului științific, prin combaterea cu argumente solide a opiniilor științifice eronate emise de către lingviști străini și români (de exemplu, polemica A. Philippide – Meyer-Lübke din *Originea romînilor*); b) nemulțumirile personale față de oamenii de știință români, ale căror adevăruri lingvistice erau rodul intuițiilor și al supozițiilor, nicidecum al cercetării științifice minuțioase (de pildă, polemica A. Philippide – Hasdeu)[6]. La A. Philippide, polemica științifică reprezintă un dialog intern, o „polifonie dialogată" (Vlad, 2011, p. 198), o dimensiune interacțională, determinînd coprezența mai multor voci aflate în „conflict". Discursul său se înscrie într-un raport cu celălalt și funcționează ca un antagonist ipotetic, de aceea elementul polemic ar putea fi considerat drept o prioritate virtuală.

Polemist prin temperament, A. Philippide și-a dezvoltat spiritul critic cu trecerea timpului și s-a îndreptat adesea chiar împotriva foștilor săi colaboratori, cum ar fi Titu Maiorescu și Ioan Bogdan, din cauza unei recenzii elogioase asupra lucrării *Histoire de la langue roumaine*, de Ovid Densusianu. Exagerarea cu intenție a formei și adîncile schimbări în viața publică a țării au determinat accentuarea trăsăturii temperamentale a excesului la tînărul A. Philippide, evident și în cîteva dintre articolele sale: *Idealuri*, *Specialistul român. Contribuție la istoriea culturii românești din secolul XIX*, *Pseudoștiință contemporană* etc. În 1892, în articolul *Idealuri*, A. Philippide polemizează cu Constantin Dobrogeanu-Gherea, deoarece acesta din urmă le impunea scriitorilor idealuri social-politice progresiste, criticînd societatea cultural-literară Junimea. A. Philippide apără concepția despre artă a Junimii și evidențiază meritele acesteia pentru dezvoltarea culturii românești: „«Junimea», cu începuturile de activitate literară, ieșite din sînul ei, a fost o lumină modestă și ademenitoare: păcat că pe calea hotărîtă de dînsa, pe calea adecă a muncei serioase, n-am putut noi ceilalți mai tineri să ducem toți lucrul mai departe. [...] Iată cauza pentru care din cercul «Junimii» n-a ieșit încă atîta lumină cîtă să poată orbi pe un om ca D-l Gherea. «Junimea» a fost însă atît de cuminte că nu s-a umflat ca broasca din fabulă, ea a înțeles că în împrejurările în care trăim de la 1848 încoace, încunjurați și copleșiți de productele inteligenții apusului, nu putem nădăjdui la o literatură națională decît atunci cînd ne vom fi dat mai întîi socoteală de valoarea acelor producte" (Philippide, 1892, p. 156–158). Articolul publicat de A. Philippide în „Convorbiri literare" continuă prin descrierea stării de fapt

[5] „Persuasiunea se obține prin limpezirea și distingerea ideilor, nu prin împodobirea vorbirii." (Wald, 1986, p. 64).

[6] Necesitatea spiritului critic în lingvistică este sprijinită, mai tîrziu, și de criticul Dimitrie Macrea: „Într-o epocă în care, în dezvoltarea limbii noastre, s-au manifestat numeroase tendințe exagerate: latinism, italienism, purism, infiltrație de germanisme și de franțuzisme, beție de cuvinte, cațavencism în oratorie, se impunea cu necesitate acțiunea unui spirit critic lucid și necruțător și o îndrumare științifică împotriva acestor manifestări." (Macrea, 1978, p. 414).

a societății și a culturii secolului al XIX-lea, apărînd spiritul critic junimist: „N-avem idealuri pentru că am îndrăznit să spunem omului adevărul verde în față, am numit prostul un prost, chiar de ar fi fost el un român, și am început cei dintîi să rupem masca de laude și de umflături pseudopatriotice, toate pornite din idealuri sub care se ascunde goliciunea minții și putreziciunea sufletului...” (Philippide, 1892, p. 155).

După o perioadă de colaborare la „Convorbiri literare”, A. Philippide s-a regăsit în programul lui Garabet Ibrăileanu la „Viața românească” și a început să își publice articolele polemice în paginile acestei reviste. „Viața românească” nu a urmat un program poporanist rigid, iar meritul ei a constat în străduința de a promova o literatură realistă, cu un caracter popular și național, avînd în centru țăranul și luptele lui pentru supraviețuire, fără a fi paravanul vreunor ambiții politice. De aceea, A. Philippide își va publica articolele *Cum se apără specialistul român*, *Dicționarul Academiei sau basmul cucoșului roș*, *Un specialist român la Lipsca*, *Coincidențe și Prejudiții*, toate cu trimitere fie la semicultura oamenilor timpului său, cu care simțea că nu are nimic în comun, fie la apărarea specificului național. Dubla sa natură este evidențiată și de Carmen-Gabriela Pamfil, în biografia dedicată lingvistului ieșean: „Philippide a evaluat societatea românească... cu asprimea și detașarea neadaptatului și, totodată, cu angajamentul izvorît din preamultă iubire a autohtonului preocupat de destinul ei” (Pamfil, 2008, p. 22). Un alt punct comun al celor doi oameni de cultură, A. Philippide și Ibrăileanu, l-a constituit respingerea cosmopolitismului și aservirea românească în fața tuturor modelelor culturale occidentale. Deși lingvistul ieșean s-a format la școli germane, a ales să rămînă în țară pentru a schimba făgașul culturii românești și a păstrat legătura prin corespondență cu unicul său prieten străin, Hermann Suchier. Lingvistul ieșean A. Philippide aderă la ambele direcții susținute de Junimea și „Convorbiri literare”, respectiv, de „Viața românească”, deoarece, de-a lungul timpului, s-a regăsit în fiecare dintre cele două doctrine: la Junimea prin spiritul critic, conservatorismul politic, teoria formelor fără fond, practicarea pozitivismului[7], iar în revista lui Ibrăileanu, prin poporanism, curentul literar din jurul revistei, ce deplîngea soarta țăranului român.

Teoriile lingvistice formulate de-a lungul timpului suferă modificări, pe de o parte datorită evoluției limbii, pe de altă parte din cauza neștiinței celor care le-au emis. Indignați că au fost contrazișii, cei din urmă recurg la răspunsuri umilitoare, insultînd și jignind, ascunzînd neștiința în spatele unei false superiorități sau dincolo de un limbaj defectuos. De exemplu, Gustav Weigand, pe coperta *Principiilor de istoria limbii* (1894), lucrarea lui A. Philippide, notează aprecieri precum „prostie”, „ridicol” sau „fantastic”, fără a oferi vreun argument în susținerea aprecierilor sale, deși recenziile marilor oameni ai vremii (W. Meyer-Lübke, Hermann Suchier etc.) sînt pline de laude[8], în timp ce Bogdan Petriceicu Hasdeu alcătuiește articolul intitulat *Philippidiotisme*. În ceea ce îl privește pe lingvistul ieșean A. Philippide, el nu caută să demonstreze că are mereu dreptate, ci să afle adevărul științific, de aceea depune toate eforturile pentru a cerceta, pentru a reflecta și abia apoi pentru a exprima o judecată corectă, întrucît *veritas est in puteo*[9]. El se bazează pe corectitudinea puterii de judecată cu care și-a formulat ipotezele, luînd în considerare că „instrucția potențează puterile înnăscute ale minții” (Horațiu).

Dacă la Titu Maiorescu, mentorul Junimii, polemica reprezintă paradă intelectuală, erudiție și exprimare sofisticată, la A. Philippide se remarcă stîngăcia exprimării, iar textele abundă în informații științifice, devenind greu de parcurs și de înțeles. La A. Philippide totul este veridic, gîndit, calculat și fără intuiții: „Minte limpede, inteligență superioară, cercetător de o răbdare și de-o putere de muncă ce uimește, pentru el nimic nu pare greu sau cu neputință, cînd e vorba de dezlegarea vreunei probleme filologice. [...] Puțini de tot sînt aceia cari să întrupeze cu atîta rîvnă dragostea pentru adevărul științific, și mai puțin încă aceia cari să rezolve în chip indiscutabil și axiomatic grelele probleme dintr-un domeniu atît de vast și

[7] A. Philippide apare ca adept al pozitivismului filozofic în lucrarea *Principii de istoria limbii* (1894).

[8] W. Meyer-Lübke notează: „Lucrarea este o excelentă introducere în studiul limbilor. [...] a necesitat nu numai o înlocuire a exemplelor germane prin exemple românești, ci o completă pricepere, prelucrare și originală transformare a materialului oferit de un premergător”, iar Hermann Suchier adaugă: „Un merit principal al cărții stă în numeroasele exemple care dau o ocazie autorului să arate profunda cunoștință ce are de limba română, de istoria ei, de literatură și dialectele ei și să explice astfel o mulțime de fenomene.” (apud Grammaticus, 1907, p. 368–369).

[9] „Adevărul este îngropat în adîncuri” (Democrit).

atît de puțin exploatat serios, mai ales la noi în țară, ca cel al filologiei" (Dafin, 1927, p. 96). De altfel, A. Philippide însuși mărturisește: „În afară de adevăr nu există folos. Deci [...] toată munca ta, toată silința ta este în vînt zvîrlită, cîtă vreme minciuna, gustul de a te arăta mai mult decît ești într-adevăr, ți-ar întuneca mintea cu negurile sale. Umilește-te prin urmare, nu fi prefăcut, nici mincinos, iată ținta la care trebuie să te îndrepți mai înainte de toate" (Philippide, 1892, p. 153).

În privința argumentării propriu-zise, argumentul *ad hominem* este o problemă majoră în relațiile dintre polemică și retorică. Calificarea sa este, desigur, în funcție de perspectiva adoptată. Într-o perspectivă normativă, argumentul *ad hominem* nu este în mod clar un argument, ci paradigma vinii în raport cu o practică normată, etico-logică, a argumentării și a controversei. El permite astfel parcurgerea spectrului ce se întinde de la replica rațională asupra obiectului la replica (fie ea insultă sau injurie) ce vizează excluderea persoanei. A. Philippide recurge la atac personal pentru a justifica informații răspîndite intenționat eronat: „D-apoi lucrul nu stă așa, ci cu totul altfel. Dl. Pușcariu scrie azi dicționarul Academiei, pentru că n-a voit altul să-l scrie, și acel altul sînt eu" (Philippide, 1908, p. 21), pentru a evidenția neconcordanța dintre esență și aparență identificată în textele unor lingviști: greșelile din dicționarul lui Tiktin[10] se bazează „pe sărăciea de material, pe sărăciea de exemple, de care dispune autorul și pe care caută să o ascundă supt aparențele unui om, care nici nu mai știe ce să facă cu mulțimea materialului, de care dispune. [...] Adecă Tiktin n-avea nicio probă, a luat pe una din cele două ale lui Hasdeu fără să citeze pe Hasdeu, a dat-o drept a sa, cum ar fi găsit-o el în psaltirea lui Dosoteiu, ediția Academiei, a uitat însă că Hasdeu citează după file, iar el citează după pagini ori după numărul psalmului, și s-a prins cu... furătura, căci aceasta se chiamă furătură, plagiat." (Philippide, 1907, p. 48–50) și pentru a arăta cu degetul minciuna: „Lectorul va zice că, dacă a ajuns Dl. Hasdeu cu lectura la pag. 119, trebue să fi citit cele 118 pagini precedente. Ei bine, lectorul se înșeală. Dl. Hasdeu n-a citit nici pe Sievers, nici pe nime altul din autorii însemnați cu băgare de samă în notița bibliografică și citați cînd de ici cînd de dincolo. Dl. Hadeu nu știe din fisiologiea sunetelor nimic" (Philippide, 1907, p. 74).

În intenția sa de a face lumină printre teoriile lingvistice emise greșit, situație ingrată de multe ori, polemistul A. Philippide dă dovadă de spirit critic, perspectivă diacronică și de dorința de a corecta, caracteristici surprinse de G. Călinescu, într-un scurt dialog: „– Ai de gând să spui adevărul, să afirmi ce e bun și ce e rău?/ – Da!/ – Atunci ești un om pierdut. [...] Pentru că toți cei asupra cărora vei spune un adevăr defavorabil vor declara că-i «înjuri». [...] Ei te vor calomnia că ataci din dușmănii personale, vor căuta să te discrediteze în ochii publicului și vor izbuti să-ți facă o atmosferă defavorabilă./ – Nu mă sperii nici de injurii, nici de tăcere. Cine stă alături de adevăr nu poate să nu învingă. Căci încetul cu încetul, pe măsură ce se ridică noi generații, falsele valori dispar și tu te vei afla deodată scăpat de vechii dușmani" (Călinescu, 1988, p. 99–101).

4. *Un specialist român la Lipsca*

Studiul *Un specialist român la Lipsca* prezintă un discurs critic ce abundă în elemente de expresivitate, caracteristică a textului cu originea în stările sufletești ale subiectului vorbitor. Textul lingvistic reflectă reacția emițătorului față de subiectul în discuție și raportul în care se află cu dimensiunea estetică a limbii: A. Philippide este revoltat de aberațiile lingvistice expuse de Gustav Weigand, profesor la universitatea din Leipzig, și, totodată, contrariat de puternica susținere pe care un lingvist străin, pseudospecialist al limbii române, o are din partea statului român, în vreme ce oamenii de știință ai țării nu sînt încurajați (vezi Dumistrăcel, 2009, p. 27–42). Astfel, una dintre funcțiile textului este cea expresivă, deoarece reliefează perspectiva individualității intelectuale și afective, dar și a manifestării emițătorului. Combinarea în planul sintagmatic al textului, ca operație a comunicării scrise sau orale, reliefează și atitudinea emițătorului, întrucît, „cine vorbește comunică și se comunică" (Tudor Vianu): infirmare categorică, respectiv, indignare – *Imposibil!* (Philippide, 1909, p. 25), ironie, prin utilizarea atributului adjectival aflat în inversiune, *fine* – „Ce fine observații! «muldare» după «căldare»!" (p. 10), surprindere și respingere disprețuitoare

[10] Este vorba despre dicționarul *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I. *A–C*, Bukarest, 1895.

a spuselor lui Gustav Weigand – „Ferească Dumnezeu!" (p. 38), dispreț – „Bătaie de joc, nu altă ceva!" (p. 64), hotărîre și respingere prin întrebuințarea adverbului negativ *nu* în formă exclamativă – *Nu!* (p. 35) sau prin antifrază – „Are simț fin pentru limbi Dl. Weigand!" (p. 64), „Dl. Weigand iubește neamul românesc! Iaca o fericire. [...] Parcă ar fi vorba de împăratul Napoleon!" (p. 158).

Nemulțumirile lingvistice îi vizează și pe oamenii de știință români, cum ar fi Sextil Pușcariu, căruia A. Philippide îi reproșează lipsa de precizie în formularea pozițiilor pe care el le adoptă sau modul în care înțelege să le apere, precum și eventualele contradicții dintre diversele sale luări de poziție: „După cum dispune Dl. Pușcariu în mod arbitrar pe terenul limbii latine populare, așa că inventează tot feliul de lucruri de care are trebuință, cuvinte, sufixe, fonetizme, tot așa de arbitrar procedează D-sa și pe terenul propriu al limbii românești. Schimbarea lui *k*, *g*, *t*, *d*, urmate de *ĭ* (*i* consonant) în *ts*, *tš*, *dz*, *dž* este o schimbare *anteromânească*, ea a avut loc în limba latină populară. Pe terenul propriu al limbii române sunetele *k*, *g*, *t*, *d*, dacă s-au mai găsit vreodată în contact cu un *ĭ* următor, au rămas *k*, *g*, *t*, *d* și nu s-au mai prefăcut în *ts*, *tš*, *dz*, *dž*. Dl. Pușcariu nu vrea să țină socoteală de acest lucru" (Philippide, 1909, p. 123).

Savantul A. Philippide a impresionat prin corectitudinea surprinderii adevărului de natură științifică și prin curajul de a demonta impostura și falsitatea întîlnite la oamenii de cultură. Elementele de etos ale adversarilor, invocate în argumentările lui, nu sînt relevate pentru a discredita lingviști români sau străini și a se ridica pe sine, ci în vederea evidențierii unei stări morale, a inculturii, a unor trăsături umane negative, caracteristice „specialiștilor" vremurilor lui, spre denudarea stării de fapt. Studiul *Un specialist român la Lipsca* cuprinde mici elemente de portret ale lingvistului german Gustav Weigand, realizat de A. Philippide: „[...] profesorul de la civilizata Lipscă vrea să încătușeze gîndul liber al unui om din răzbunare personală, și pe ascuns, prin scrisorele și prin intrigi. Mai frumoasă purtare nici că se poate. [...] Dl. Weigand însă înjură oamenii și aceasta m-a făcut să-mi ies din sărite. Vorbe grele ca *neruşinat*, *stupid* îi curg din gură. [...] ar trebui Dl Weigand să se ferească ca de foc de a mai da oamenilor epitete ca—mi-i rușine că trebue să le pomenesc—*stupid*, ori *neruşinat*, ori *mizerabil*" (Philippide, 1909, p. 159–160). Locurile, temporalitatea și etosul protagoniștilor nu constituie simple „circumstanțe", ci fac parte integrantă din strategiile polemice, al căror obiectiv este reducerea la tăcere a adversarului și ridiculizarea acestuia cu orice preț. Dialogul stabilit între lingviști aduce elemente de ironie, de umor și de satiră din partea lingvistului ieșean: „Eu aș propune în onoarea D-lui Weigand, care ne-a amuzat pînă acum și încă are să ne amuzeze, să introducem pentru acest înțeles cuvîntul «vaigîndesc». Acest cuvînt are mai multe avantaje. Întîiu e vîrît în grupa cuvîntului «gîndesc», așa că conjugarea lui nu prezintă nici o dificultate. Apoi ne aduce aminte de Dl. Weigand. În sfîrșit formează și un calambur, «vai, gîndește!», care calambur e foarte potrivit din toate punctele de videre" (Philippide, 1909, p. 50).

De aceea A. Philippide intră într-o confruntare cu lingvistul „specialist" în vederea cunoașterii adevărului științific și a căilor de lămurire în continuare. Interpretată drept un drum spre adevăr, ironia este una dintre „armele" lui A. Philippide, iar locutorul recurge la remarci ironice pe baza textului supus analizei sau în titlul ales de el. De exemplu, pronumele de politețe *D-sale* surprinde atitudinea ironică a emițătorului, manifestare depreciativă întărită de folosirea adjectivului antepus „poreclita" („[Weigand] ne stîlcește limba în poreclita D-sale gramatică românească").

Expresivitatea este o manifestare a componentei afective, ironice, determinate de superficialitatea „specialiștilor" contemporani lui A. Philippide. Gradul maxim de expresivitate a mesajului este atins prin folosirea interjecției afective *vai!*: „Vai, ce năcaz! Să ajungem în doaga copiilor de clasele primare într-o discuție de analiză gramaticală cu un profesor universitar dela Lipsca!" (Philippide, 1909, p. 60). Prin utilizarea interjecției volitive *ia*, A. Philippide îndeamnă la o anumită atitudine, de revelare a adevărului: „Apoi ia să stăm puțintel de vorbă" (p. 5). Enunțurile asertive exclamative sînt dublate de interogațiile retorice, din dorința de a impune lectorului un anumit punct de vedere și pentru a-l face părtaș la un anumit mod de a considera problema în discuție. Nemulțumit de descoperirile lingvistice ale lui Weigand în limba română, A. Philippide le respinge cu sarcasm sau cu uimire: „Cine nu știe că «m» final a căzut deja din limba latină populară?" (p. 20), „Ori unde să-l mai fi găsit Dl. Weigand pe «veaia»?" (p. 25), „Cum i-a putut trece prin cap D-lui Weigand una ca aceasta?" (p. 32), „Ce înseamnă această harabaură?"

(p. 32), „Nu cumva inventează Dl. Weigand lucrurile de care are trebuință?" (p. 25), „Ce-i asta?" (p. 36) etc. Pentru a fi mai persuasiv, lingvistul ieșean și-l ia ca martor chiar pe lector, devenit subiect al unor propoziții interogative și căruia i se adresează direct: „Socoți că are să mă creadă cineva din cercurile cele înalte?" (p. 141), „Știți ce spune Dl. Weigand?" (p. 5), „Cum credeți că a înțeles Dl. Weigand?" (p. 10).

5. Concluzii

În cele din urmă, om de știință, polemistul este interesat de rigoarea demonstrației sale, de cumpănirea judecății, de spiritul de justețe și de relevarea adevărului, optimism suprins în vorbele înțelepte ale cronicarului: „birui-va gîndul!". De aceea, se poate spune că discursul polemic al lui A. Philippide este unul de idei, nu de cuvinte. Relevarea adevărului și înlăturarea ideilor mincinoase, lipsite de justețe, determină o evoluție culturală: „Ușoară sau nu, critica a fost și va rămîne o lucrare necesară în viața publică a unui popor. Înțelegerea răului este o parte a îndreptării" (Maiorescu, 1984, p. 105).

Într-un sens, A. Philippide era un idealist, iar idealismul său era pus la grea încercare de frămîntările vieții politice din vremea sa. Între opinia lui asupra modului în care trebuie să funcționeze o societate și realitatea timpului pe care îl trăia exista o mare diferență, urmarea fiind disprețul și vizibila izolare de lume. O probă categorică a orientării sale spre viața culturală o arată neimplicarea în politica militantă, spre deosebire de Hasdeu, Titu Maiorescu, Sextil Pușcariu sau Ovid Densusianu, a căror activitate științifică a fost strîns legată de problemele vremii: „Alexandru Philippide a avut o activitate obștească redusă. El a fost tipul savantului absorbit de munca de cercetare, retras și puțin comunicativ. Această situație este ilustrată, între altele, de faptul că din 1914 și pînă la moarte el n-a mai părăsit niciodată Iașiul. Nu a mai luat de atunci parte nici la ședințele Academiei, al cărui membru titular era încă din 1900" (Macrea, 1978, p. 195). A. Philippide își făcuse un ideal de viață, pentru el „adevărul, dreptatea, cinstea și alte noțiuni similare din punct de vedere etic erau un fel de entități cu existență reală, oarecum concretă, întocmai ca atîtea noțiuni materiale, palpabile, care pot fi sesizate și cunoscute cu toată exactitatea și precizia, grație materialității lor. [...] El însuși se ostenea să se conformeze, pînă la ultimele limite posibile, acestor elemente alcătuitoare ale omului adevărat și era convins că se conformează. Totodată, pretindea însă și semenilor săi, considerați fie ca indivizi, fie în grup, să facă același lucru" (Iordan, 1969, p. 26).

Prin urmare, fie că încercăm să o eliminăm, să o ascundem în spatele unei evidențe fictive, ca și cum totul ar merge de la sine, sau, dimpotrivă, fie că o afișăm pe scenă ostentativ în scopuri strategice, polemica rămîne, cel puțin în stare latentă, în centrul oricărui demers științific. Iată de ce a-i neglija pertinența nu are niciodată ca efect decît să mascheze, chiar să respingă ideea esențială potrivit căreia la baza oricărui discurs polemic se află o cauză de cîștigat, un adversar care trebuie scos din joc prin argumente care trebuie contestate și printr-un public care necesită a fi convins de superioritatea unei viziuni a lumii înscrise într-o ierarhie a valorilor și a preferințelor.

Bibliografie

Andriescu, Al. (1983). *Actualitatea lui Alexandru Philippide*, în *Alexandru Philippide: 50 de ani de la moarte*, Iaşi.

Călinescu, G. (1988). *Însemnări şi polemici*, Editura Minerva, Bucureşti.

Dafin, I. (1927). *Figuri ieşene*, ediția a II-a, Editura Viața Românească, Iași.

Dumistrăcel, S. (2009). *Alexandru Philippide – Gustav Weigand: ipostaze*, în „Philologica Jassyensia", anul V, nr. 1 (9), p. 27–42.

Gafton, Al. (2007). *Polemica științifică la G. Ivănescu*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza», din Iaşi", seria III. Lingvistică, t. LIII, volum omagial Vasile Arvinte, p. 475–483.

Gafton, Al. (2009). *«Originea romînilor» – piatră de temelie a Şcolii lingvistice de la Iaşi*, în „Philologica Jassyensia", anul V, nr. 1 (9), p. 51–55.

George, Al. (1973). *La sfîrşitul lecturii*, vol. I–III, Editura Cartea Românească, Bucureşti.

Grammaticus (1907). *„Adevărurile d-lui Puşcariu"*, în „Viața românească", nr. 2, anul II, p. 368–372.

Iordan, I. (1969). *Alexandru I. Philippide*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Iordan, I. (coord.) (1978). *Istoria lingvisticii româneşti*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Irimia, D. (1999). *Introducere în stilistică*, Editura Polirom, Iaşi.

Ivănescu, Gh. (1984). *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, în volumul *Opere alese. Teoria limbii*, ediție îngrijită de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, Editura Academiei Române, Bucureşti.
Kerbrat-Orecchioni, C. (1980). *La polémique et ses définitions*, în *Le discours polémique*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon.
Lesovici, M.D. (1999). *Ironia. Ipostaze în poezia română contemporană*, prefață de Liviu Leonte, Institutul European, Iaşi.
Macrea, D. (1978). *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
Maiorescu, T. (1984). *Observări polemice* (1869), în *Critice*, volumul I, Editura Minerva, Bucureşti.
Pamfil, C.-G. (2008). *Alexandru Philippide*, Editura Litera Internațional, Bucureşti–Chişinău.
Philippide, Al. (1892). *Idealuri*, în „Convorbiri literare", XXV, nr. 11–12, p. 1015–1023; XXVII, nr. 4, p. 289–320.
Philippide, Al. (1894). *Istoria limbii române*, I. *Principii de istoria limbii*, Tipografia Națională, Iaşi.
Philippide, Al. (1907). *Specialistul român. Contribuție la istoriea culturii românești din secolul XIX*, Editura „Vieții românești", Iași.
Philippide, Al. (1908). *Cum se apără specialistul român*, în „Viața românească", III, volumul VIII, nr. 2, p. 16–28.
Philippide, Al. (1909). *Un specialist român la Lipsca*, Tipografia Dacia P.&D. Iliescu, Iaşi.
Philippide, Al. (1928). *Originea romînilor*, II. *Ce spun limbile romînă și albaneză*, Tipografia „Viața românească" S.A., Iași.
Philippide, Al. (2006). *Știința noastră. Cum știm. Cum ar trebui să știm. Starea psicologică*. Manuscris aflat la Biblioteca Filialei Iaşi a Academiei Române, fondul Alexandru I. Philippide. Lucrarea a fost editată de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, cu o postfață de Al. Andriescu, în „Analele Universității «Ştefan cel Mare» Suceava", Seria Filologie, A. Lingvistică, XII, 2006, nr. 1.
Plantin, Chr. (2003). *Des polémistes aux polémiqueurs*, în *La parole polémique*, de Gilles Declerq, Michel Murat, Jacqueline Dangel, Honoré Champion, Paris.
Schopenhauer, A. (2012), *Arta de a avea întotdeauna dreptate sau Dialectica eristică*, text stabilit, traducere din limba germană, prefață şi note de Gabriel H. Decuble, Editura Art, Bucureşti.
Vlad, D. (2011). *La polémique entre scientifiques: une approche polyphonique*, în „Studii de lingvistică", nr. 1, p. 197–212.
Wald, H. (1986). *Expresivitatea ideilor*, Editura Cartea Românească.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICLE

doi:10.17684/i2A26en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Diachronic variation and the lexical field. Theoretical and practical implications

Dinu Moscal*

"A. Philippide" Institute of Romanian Philology, Str. T. Codrescu 2, 700481 Iași, Romania

Article info

History:
Received May 3, 2015
Accepted June 14, 2015
Published July 17, 2015

Key words:
diachrony
language evolution
dialectal differentiation
history of language
historical semantics

Abstract

This paper tackles the importance of diachronic variation within the framework of the research dedicated to the lexical field, as well as the implications at the level of practical applications. Two major research perspectives can be distinguished in the field, the traditional one, lacking the adequate technicalities for semantic research, and the modern one, benefiting from the contributions brought about by structural linguistics. The importance of diachronic variation is highlighted for each perspective, next to its impact at the practical level. If in the case of the former perspective the diachronic variation of an onomasiological field is a defining trait, the theoretical framework of the modern perspective excludes the inquiry into a variation of a field, diachronically as much as synchronically. In the final part of the article we focus on the importance of describing, from a modern perspective, a lexical field, at every level of its variation, be it synchronic or diachronic. This leads to a more exact identification of the significance of words belonging to a certain field, within the framework of each version of a historical language. The utility of these results is also exemplified against the background of lexicography.

1. General framework

The phrase "lexical field" is immediately associated with the idea of researching a certain group of words, which is essentially true, but this truth must not be mistaken for the purpose of lexical field analysis, which does not imply analysing the lexical field itself, but distinguishing an identity—as clear as possible—of the significant elements of language, the lexemes (or, using a wider definition, words), based on the relationships developed between them within certain paradigms, at a semantic level. In reality, the analysis of lexical fields (also called semantic fields) is nothing more than the continuation of Saussure's endeavour of providing consistency to the concept of "linguistic value", in view of the associative relationships based on the analogy of the signified (Saussure, 1922, p. 171).

Identifying through difference is in fact a primary act of perception in humans, correlated with the proximate genus, but not with the variables in constructing it. The first confrontation with variability in defining through proximate genus and specific difference is probably to be found in Diogenes Laertios's story with Plato being forced to reconsider the definition of "man" as a result of the artificial modification of a rooster by Diogenes the Cynical. Thus, the definition of man as being "two-legged and featherless", allegedly completed with "having broad nails" (Diogenes, 2001, p. 203). Diogenes' challenge, who brought a plucked rooster in front of Plato, is of course anecdotal, but Plato's reply is a simple an illustration as possible for the way in which one variable can influence the process of defining through proximate genus and specific difference.

The same process is pointed out by Saussure in the case of distinguishing linguistic units, focusing on the importance of the concept of "linguistic value": "En outre l'idée de valeur, ainsi déterminée, nous montre que c'est une grande illusion de considérer un terme simplement comme l'union d'un certain son

*Email address: *dinumoscal@yahoo.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

avec un certain concept. Le définir ainsi, ce serait l'isoler du système dont il fait partie; ce serait croire qu'on peut commencer par les termes et construire le système en en faisant la somme, alors qu'au contraire c'est du tout solidaire qu'il faut partir pour obtenir par analyse les éléments qu'il renferme" (Saussure, 1922, p. 157).

Identifying linguistic units through difference—or, using a term more widely used in linguistics, through opposition—implies another primary aspect, namely the fact that language is not a nomenclature. Saussure's statement involves the designative level, and cannot be negated, even if in some cases reference can be made to a nomenclature as well. But this aspect must be highlighted at the level of language significance, too. Similar to the absence of a biunique correspondence between the elements of a series of names and the elements of a series of things, there is no biunique correspondence between the elements of the series of the signifying and that of the signified. In other words, language possesses no trait typical to a nomenclature—neither at the level of representation, nor at the level of signification. Of course, no claim has been made about language not being a nomenclature at the level of signification, but this perspective on things is necessary in order to prove the "why" and "how" of it not being a nomenclature in our contextualization. The theoretical response is the one provided by Saussure in the quotation mentioned above, continued through the discussion about the associative relationships based on the analogy of the signified. This research direction, fundamental through its subject, was continued through the objective of discovering this relationships at the paradigmatic level of language, disclosing the existence of certain groups, called lexical fields or semantic fields, an objective particularly visible since the 1930's.

2. Research objective

The concept of "lexical field" is almost a century old, and the various theoretical approaches have focused on the linguistic distinctions of primary importance at the general level of language studies during this period. Some distinctions, such as language – thought or ἔργον – ἐνέργεια, were only taken into consideration at the beginning of the studies in the field (Trier, 1973a, p. 1–8), while in other cases the distinctions were approached differently, which led to various representations of the lexical field (Jolles, 1973; Porzig, 1973). The distinction synchrony – diachrony is essential throughout the entire array of research, methodologically as well as objectively, in other words, in delineating theoretically the subject of the study—the lexical field—as well as actually analysing it. The objective of the present paper is to assess the impact of the diachronic perspective across these two approaches and emphasizing the utility of such an analysis, particularly in using the data gathered in lexicographical papers.

3. The traditional perspective and the modern perspective

The history of research in this field indicates the existence of two major, distinctive stages, proven by their respective main objectives: a stage in which one brings forth arguments in favour of the existence of lexical fields, naturally implying efforts to delineate this research subject, and a second stage, based on describing the relationships between the elements forming a lexical field and distinguishing them from other types of relationships, corresponding to other categories of lexical paradigms. The first stage is represented by German lexicology between the 1930's and 1960's, first and foremost through the two great German lexicologists, Jost Trier and Leo Weisgerber. The second stage is represented by Eugenio Coseriu's studies, which re-analyse the entire problematics resorting to the tools of structural linguistics. Two approaches correspond to these two stages, approaches that are scientifically different and mostly determined by their main objective, as well as the stage of linguistics at that particular time. Thus, two different perspectives are to be acknowledged, names, as follows, "the traditional perspective" and "the modern perspective", respectively.

4. The traditional perspective and the diachronic variation

The studies from the first stage do not reveal a unitary vision on the concept of "lexical field", but the most coherent theory, and also the one that eventually achieved mainstream status, was Trier's, supported and continued by Weisberger, providing the first typology of lexical fields as well (Weisgerber, 1973).

In his endeavour to study German vocabulary up to the 13th century, in a search for a better grasp of the concept of "knowledge" ("Verstand" in Old German), Trier (1973a) tries to find a manner of presentation which would surpass the rather intuitive modality of simply stating the semantic content of words. In order to do this, Trier focuses on establishing a unified perspective and research method, allowing him to demonstrate the interdependence and the transfer of semantic content between the words forming a semantic paradigm based on relationships at the lexical level. Unlike the previous attempts in the field, Trier seeks to specify the level of the language at which a lexical field is created and the nature of the relationships forming between the words constructing it. The modality acknowledged as the most adequate for understanding language at the lexical level is to perceive it as a whole, within which conceptual units can occur, defined through their relationships to the lexical units that are the closest as regards their semantic content: "Sprachinhaltsforschung ist Gliederungsforschung [...]. Denn man kann wohl von einer Ganzheit und ihrer Gliederung zum einzelnen Element, dem Wort gelangen, aber es ist hoffnungslos, durch Reichung von Wortbedeutungen zum Ganzen des Wortschatzinhaltes vordringen zu wollen. Man gelangt durch Reihung und Zusammenzählung nie zum Ganzen" ["To study the content of language is to study its structure [...]. Because one can undoubtedly reach the part—in this case, the word—starting from the whole and its structure, but the intention of reaching the linguistic content of vocabulary as a whole through citing the significations of words is hopeless. Through citing and adding one can never grasp the whole"] (Trier, 1973b, p. 117). This perspective takes after Saussure's, who also analyses the concept of "value": "En outre l'idée de valeur, ainsi déterminée, nous montre que c'est une grande illusion de considérer un terme simplement comme l'union d'un certain son avec un certain concept. Le définir ainsi, ce serait l'isoler du système dont il fait partie; ce serait croire qu'on peut commencer par les termes et construire le système en en faisant la somme, alors qu'au contraire c'est du tout solidaire qu'il faut partir pour obtenir par analyse les éléments qu'il renferme" (Saussure, 1922, p. 157). To demonstrate the existence of lexical fields, but particularly for offering them an identity, Trier resorted to certain general linguistic distinctions, which we would later find in Coseriu (2001b) under the name "primary distinctions" ("distinctions préalables"). The distinctions considered by Trier are the following: language – thought (not named as such), langue – parole, ἔργον – ἐνέργεια, synchrony – diachrony, language – reality (Trier, 1973a, p. 1–26; cf. Moscal, 2013, p. 40–63).

The distinctions are being discussed with reference to language in general, but also with reference to the lexical level of language, where lexical fields should become noticeable, representing the linguistic structuring of the corresponding (albeit not ordered) conceptual complex (Trier, 1973a, p. 1). Except for the last dichotomy, language – reality, which is essentially a distinction between the linguistic and the extra-linguistic, in the case of the other dichotomies the lexical field is never clearly situated on one side or the other.

As regards synchrony and diachrony, clearly the relationships between the elements of a lexical field can only be properly identified within the realm of synchrony. The association with the static, and, respectively, the dynamic in language has been and still is a fact generally accepted in linguistic studies. The synchronic perspective is associated with the study of a certain "status" of language, while the diachronic one focuses on studying the evolution of a language unit. Taking into account the relatively modest dimensions of a lexical field, Trier considers that both perspectives can find a place in his research, in the sense that a diachronic analysis can be added to delineating the lexical field synchronically. Thus, if we resort to Saussure's terminology, the lexical field is simultaneously a synchronic and a diachronic reality. Otherwise, Trier refers to this separation between synchronic and diachronic realities (and identities), stating that the diachrony of a field represents a step forward from the direction established by Saussure in

this field: "Saussure hat den Schritt nicht getan, der hier versucht wird: von Querschnitt zu Querschnitt springend die Strukturgeschichte eines Feldes zu geben" ["Saussure did not take the step which we attempt to make here: highlighting the history of the field structure moving from section to section"] (Trier, 1973a, p. 13). Trier thinks that the relationships between the elements of language and its whole do not solely belong to synchronic linguistics, and that diachronic linguistics should not limit itself to analysing isolated lines, as in the history of a certain linguistic fact in various synchronic stages, following Saussure's view. Moreover, he believes that separating synchronic linguistics from diachronic linguistics is a scientific monstrosity (Trier, 1973b, p. 118–119). Trier does not accept the association between synchronic and static, due to the historicity of language: "Es ist kein Einwand gegen Saussure, wenn man behauptet, die Sprache als ein historisch Gewordenes unewig sich Wandelndes spotte der Einordnung in die Fächer und Schublade nirgend welcher statischer Ordnungen" ["It is not criticism pointed to Saussure to claim that language, marked by history and permanent transformation mocks the over-orderly distribution in shelves and drawers of a static disposition"] (Trier, 1973a, p. 11–12).

Trier analyses the lexical field of the German "Verstand" (knowledge), highlighting the evolution of its transformation from the initial state, represented through three terms: *wîsheit*, *kunst*, and *list*. Initially, *wîsheit* (*wisdom*, with the meaning of "spiritual knowledge/ cognition, linked to divinity and morality"), had a scientific character superordinate to the ones represented by *kunst* (*art*, with the meaning of "theoretic knowledge, reserved to the Court", which comprised, in a non-differentiated manner, what the German language of today signifies through *Wissenschaft* 'science', *Gelehrsamkeit* 'erudition/scholarship', *Kunst* 'art', *Bildung* 'culture', to which one added the art of behaviour according to the etiquette of the Court) and *list* (*craft*, with the meaning of "technical ability"). Towards the end of the 13th century, *wîsheit* loses its general meaning and starts to resonate with the other two terms. The entire system of the field "Verstand" (knowledge) is restructured: *kunst* designates the superior realm of cognition, *wizzen* denotes knowledge in general and what was expressed by *list* (technical ability), while *wîsheit* expresses religious knowledge (including the sense of mystical understanding). This is the manner in which Trier understands the diachrony of a field and it becomes the very purpose of his research, that is establishing the signification of each and every word through delineating it within a field and following the modification of relationships based on every variation of any term from within the respective field: "Diese ist unser Ziel. Feldgliederungswandel wird uns hier beschäftigen" ["This is our purpose. Our preoccupation is represented by the modification of relationships within the field"] (Trier, 1973a, p. 18). Analysing these transformations within a certain field diachronically means, for Trier, the optimum way of analysing historically the glossary of a language: "Zur Sprachgeschichte gehört eine Geschischte der Feldaufteilungen, oder vom Worte hergesehen eine Geschichte des Wortschatzes nach Feldern" ["A history of the elements of the field, or, starting from the perspective of the word, a history of a glossary belongs to the history of language"] (Trier, 1973a, p. 20–21).

In his later studies dedicated to the problematics of the lexical field, Trier—partially influenced by certain studies which had appeared in the meantime—reinterpreted the methodological dichotomy synchrony – diachrony, stating that Saussure's affirmation about the impossibility of combining the two perspectives, synchronic and diachronic ("L'opposition entre les deux points de vue—synchronique et diachronique—est absolue et ne souffre pas de compromis", Saussure, 1922, p. 119) is not adequate for the study of language, and, on the contrary, it proves to be necessary: "Saussures Cours de linguistique générale wurde mir früh bekannt und wichtig. Für die Klärung des Gedankens von der Interdependenz der Elemente verdanke ich dem Buche viel. Aber seinem Verbot, synchronische und diachronische Sprachbetrachtung zu verbinden, konnte ich mich nicht unterwerfen" ["I had knowledge of Saussure's course in general linguistics and it was important for me right from the beginning. I owe a lot to this book, as far as clarifying thought through the interdependence between elements is concerned. But his interdiction regarding the combination between the synchronic perspective and the diachronic perspective is not something I can conform to"] (Trier, 1973c, p. 459). The arguments in favour of his stepping away from Saussure's principle follow a series of observations made by Walther von Wartburg, concerning the need

for diachronic research in view of establishing the signification of a word, because in some situations the synchronic perspective is insufficient and could lead to false descriptions of a linguistic reality (Wartburg, 1931; 1972; 1946, p. 123–177).

Wartburg's demonstration is particularly known for highlighting the evolution in the Gascon dialect of the Latin *gallus* in relationship with *cattus*. Having become homonyms at a certain point, the homonymic term in the Gascon dialect for Lat. *gallus*, **gat*, is replaced by a synonym existing at that moment in the language, *bigey* (< Lat. *vicarius*), a fact that could only be apprehended by combining the synchronic and diachronic perspectives: "Darin liegt der innere kausale Zusammenhang zwischen der Diachronie A–B, die das Wort *bigey* als pittoreskes Synonymon neben *gallus* «Hahn» stellt, und der Synchronie B, deren Spannung *bigey* an die Stelle von *gallus* treten lässt. Nur durch eine Verbindung der beiden Betrachtungsweisen ist es in jener Abhandlung möglich geworden, Gilliérons Beispiele zu interpretieren, als er selbst es getan hat, und ihnen einen neuen Sinn zu geben" ["Behind this phenomenon lies a causal, internal interdependence between the diachrony A–B, which places the word *bigey* as a picturesque synonym next to *gallus*, and synchrony B, whose tension makes *bigey* replace *gallus*. Only through a correlation of the two perspectives could one interpret in that study Gilliéron's examples differently compared to the manner in which he interpreted them himself, and consequently one could attach new meanings"] (Wartburg, 1972, p. 6). However, just as Trier himself notices, Wartburg's entire demonstration is also based on the one designed by Saussure (Trier, 1973b, p. 123).

Trier's conclusion is that there is a certain interdependence between synchronic linguistics and diachronic linguistics within the study of lexical fields, but this fact does not modify substantially the Saussurian dichotomy, but merely acts as its further development. Essentially, it is all about the understanding of the evolution of language through resorting to the corresponding timely perspective, as no word is equal to itself in different stages of the language throughout history. That is precisely the object of study chosen by Trier, but to these inequalities one has also added the element of reconstructing the balance around that particular word, namely the analysis of the lexical field.

Trier equates the signification of the lexical field with the history of an onomasiological field, because, for him, describing a lexical field involves delineating an onomasiological field and the signification of each word through its relationships to the other words in the same field, then following this complete structure of the field throughout a certain period of time, observing the shifts which appear in the signification of words within the field as a whole: "Die Feldbetrachtung ist ein praktisches Hilfsmittel, und sie ist ein solches aus einer Notlage der praktischen Wortforschung entstanden, nämlich aus einer Notlage der diachronisch arbeitenden Bezeichnungslehre, der historischen Onomasiologie" ["The perspective of a field is a practical auxiliary tool, which has appeared as such due to a necessity linked to the practical study of the word, namely out of a need for a theory of signification analysed diachronically, of a historical onomasiology"] (Trier, 1973b, p. 456).

So, diachrony represents one of the essential traits of the lexical field, for Trier. Delineating the lexical field is done through synchrony, but the reliance of establishing signification on reciprocal relationships is demonstrated in diachrony, where any modification at the level of one element is reflected upon the system of the respective field. His conclusion is that there is an interdependence between the synchronic and diachronic perspective: "Unter dem Leitstern des Gedankens der Umgliederung ist das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft nun auch da hergestellt, wo es sich um Sprachinhalte und ihre Änderungen handelt" ["So, even in the case of a linguistic content and the transformations to which it is subjected, one can prove that the leading principle of the concept of re-organization is the interdependence between descriptive linguistics and historical linguistics"] (Trier, 1973c, p. 128).

The study of the lexical field having both perspectives as starting points, as well as focusing on the diachronic perspective, is to be perceived within the adequate scientific context of the moment. Saussure had imposed the synchronic linguistic realities, but they were situated at the abstract level of language. For the research of practical realities there were no linguistic tools available for pointing out the differences in semantic content among words forming a lexical field. The only possibility to demonstrate the

interdependence between the elements of a field was its diachronic description, this description displaying transfers of content from one term to another, and a restructuring of a field through new additions. Thus, one can say that diachrony was not a mere valid option in this case, but also the only methodological possibility provided by linguistics at that moment. We can say that Trier and Wartburg were constrained by limits of the linguistics of that time to demonstrate the interdependence and the transfer of signification within a lexical field through a diachronic approach. Other linguists who tackled the issue of lexical fields failed to take into consideration explicitly the relationship between synchrony and diachrony.

5. The modern perspective and diachronic variation

The complex issue of lexical fields was to be overtaken later by Eugenio Coseriu. His contributions represent the second major stage of the history of research in this area, a stage different from the first one not through selecting a historical period per se, but through an analysis of the same reality from a different perspective. His first article in which he tackles the problematics of lexical fields (Coseriu, 2001a) is focused on the possibility of describing the relationships between the signified by resorting to the tools provided by structural linguistics. The diachronic structural semantics suggested by Coseriu does not have in view, however, the diachrony of a language, but the passing of structures from one language into another, namely from Latin to Romanic languages. In this context, one has to mention the fact that structural semantics does not represent, for Coseriu, a "structuring" of lexical units in a language (exactly what the first theorists of the lexical field had expected to find), but only an identification of the structural areas of vocabulary (Coseriu, 2001a, p. 274–275).

As far as the variability of language is concerned, Coseriu always situated himself at the level of "functional" language, defined as following: "the object that Ferdinand de Saussure had in mind and dreamed of is this functional language, the unitary linguistic system which is not only synchronic, but also syntopic, single-layered, monophasic, without difference—neither upwards and downwards, nor to the right and to the left" (Coseriu, 1994, p. 60). Thus, the problem of diachronic variation is not included in Coseriu's actual discussions, his preoccupation being the one of finding a language which does not even contain synchronic variations. This fact must not be interpreted as moving away from variation in the study of language, but as an understanding that every "functional" variation, that is, a variation which implies other oppositions, belongs to a different functional language, like a dialect or a jargon.

For that matter, Coseriu states this clearly: "Cela ne signifie pas non plus qu'on devrait ignorer la variété de la langue («description structurale» ne signifie aucunement «réduction» de la langue historique à un seul système). Cela signifie uniquement que tout opposition doit être établie et décrite dans la langue fonctionnelle à laquelle elle appartient et que, pour chaque point d'un domaine quelqonque de la langue, la description doit être faite autant de fois qu'il y a des structures différentes, devant une «langue» à décrire, on décidera, en chaque cas, si sa différenciation interne est telle qu'elle exige qu'on la decrive comme une «collection» de langues différentes ou s'il y a lieu d'en choisir une langue fonctionnelle de base et d'opter pour une description «à étages» de tous les points de sa structure pour lesquelles des différences diatopiques, diastratiques ou diaphasiques se présentent, par rapport à la langue fonctionnelle choisie" (Coseriu, 2001b, p. 243–244).

Such a description "on levels" would suit the lexical fields of a language, description which could also include diachronic, next to diatopic, double-layered and biphasic differences, the diachronic ones being nothing else but former diatopic, double-layered or biphasic differences (cf. Wartburg, 1946, p. 123–177). But this description "on levels" remained a mere theoretical presentation, without examples. Coseriu's works focused on the synchronic description of lexical fields. Structural semantics provides the possibility of describing the content of a word through a sum of significant semantic units. In this manner, the differences of content can be quantified, which gives rise to the possibility of a straightforward analysis of the elements of a field from a synchronic perspective, that of identifying the signification content which distinguishes each element, comprising one or more semantic features. The structure of a lexical

field can also be established through synchrony. A diachronic perspective would imply the analysis of changes which appear at the level of relationships within a field, together with modifying one or more terms. For example, a word such as the Romanian *mîndru* belongs to three different areas of Romanian vocabulary. With the first meaning, the etymologic one ("wise, intelligent") it establishes a relationship with terms from the old Romanian language, whose significations refer to intellectual capacity. With the first derivative meaning, "beautiful", it echoes in the terms of the same old language, but with reference to beauty, and with the same meaning it also enters the context of "folk"/"traditional". The third meaning, that of "vain"(excessively proud), already mentioned by the end of the 13th century, it resonates with terms describing an individual's attitude towards himself/ herself and others.

6. Practical implications of diachronic variation within the framework of the two perspectives

The traditional perspective, assimilated by the history of an onomasiological field, had two major reflections on the practical level of linguistic research. The first one, immediate and closely following theory, is the work of Hallig & Wartburg (1963), where we find the suggestion of a new lexicography through assimilating the contributions brought about by the research dedicated to lexical fields. The purpose of the paper is to propose a new way of organizing a dictionary, by exemplifying a section in the vocabulary in which the order of words is affected by the semantic area to which they belong, not by the alphabet. This initiative can only be usable for a relatively small section of the vocabulary, a manner in which it has already been used, but together with the addition from the diachronic perspective, which represents the second effect of the traditional theory at the practical level. What was, for Trier, an instrument to demonstrate the existence of relationships within a semantic field, later became an objective in lexicology papers dealing with onomasiological fields, even though the concept of "lexical field" appears in the title. Moreover, these papers ignore the novel direction suggested by Coseriu's works, even though this is mentioned in the introductory, theoretical part. Many of these are valuable papers, but they bear no connection whatsoever with the theory of lexical fields. Such a paper, of high academic value, is the one belonging to Escobedo Rodríguez (2001). Papers like the one mentioned above do not continue the line of thought generated by the traditional perspective, but they do not follow the modern perspective either, the latter being marked by synchrony, focusing on highlighting the types of relationships in a lexical field.

The modern perspective does not focus on diachrony, but suggests a syncronic type of research, which does not mean that the diachronic variation is ignored—similarly, the synchronic variation is also included in the scope of the study. The element imposed by the modern perspective is the method, namely delineating the content of a word at the level of language where it functions with a certain signification. For example, a word such as shovel develops an equipollent opposition, in some areas in Bukovina, with the word *șufle* (< Germ. *Schaufel* 'shovel'): *lopată* /with rounded edge/ : *șufle* /with rectangular edge/. The terms in equipollent opposition have a common nucleus and a distinctive trait equal (as far as its value is concerned) to the terms in the respective field. Coseriu's persistence in identifying the significations and oppositions within a functional language simply means resorting to the type of research which is adequate to the reality in view. *Lopată* with the semantic trait /with rounded edge/ and the relationship with *șufle* can only be valid at a regional level, in the area mentioned. Otherwise, *lopată* contains neither the semantic trait /with rounded edge/, nor the semantic trait /with rectangular edge/. A similar kind of variation, though on a diachronic level, can be identified for the Romanian terms *vechi* and *bătrîn*. From the synonymy relationship valid in the old Romanian language one can reach to the equipollent opposition between the terms *vechi* (for inanimate entities) and *bătrîn* (for living entities)[1] These two terms are

[1]Using the seme /animate/ (for living entities) instead of /being/ (for beings) (cf. Coseriu, 2001a, p. 307) requires argumentation. For example, the skin, which is not a 'being', gets old, is "alive". In the case of an elderly person, one says that the skin is îmbătrînită, not "învechită". However, when discussing about the animal skin—"not alive"—used in the leather industry, one uses the term "învechită". Not the same thing happens in Italian, where we have *vecchio* for objects, plants and

today in synonymic opposition, meaning that they are parasynonyms, but in the old Romanian language they were synonymous, since both of them were used for inanimate entities *and* animate entities[2]. The knowledge of the oppositions at the semantic/lexical level, based on which one assess the existence of a lexical field, should be reflected in the lexicographic study of the respective terms. DA presents the adjective *bătrîn* as follows: "1. (About people) Very elderly (as opposed to t î n ă r, j u n e) [...]. 2. P. e x t. From long ago, from the old times". A definition based on the results of the specific analysis of lexical fields should bring forward the common characteristic /long period of time/ for both terms, mentioning that *vechi* is associated with /inanimate/ objects and *bătrîn* with /animate entities/. Changing the relationship between the two terms at the diachronic level could be specified as "(vechi) Vechi" with the article for the adjective *bătrîn* and as a restriction with the article for the adjective *vechi* in the old Romanian language, not as an extension of the present signification, as it is mentioned in DA, a fact that does not correspond to the historic reality of Romanian.

So, even if what the modern perspective suggests is to clearly identify the semantic variation in lexemes and to study them as such at the level of language at which they function, this does not mean reducing semantic variants to one, that of literary norm. The exemplifications in Coseriu's studies should not lead to this idea, because they are merely illustrative, not prohibitive. The objectives of the studies corresponding to the modern perspective were essentially theoretical. The actual application of the theory should become the focus of lexicographers, but, unlike the attempts to apply in lexicography the results provided by the field analysis in the traditional perspective, the modern perspective could not gather such accomplishments. According to the subject of study identified, namely the vocabulary areas forming lexical fields, the possibilities of contributing to lexicography are reduced to the study of words belonging to a lexical field. The lack of a diachronic perspective (as a history of a language, not as the passing from one language to another) from the theoretical foundations of the modern perspective does not eliminate diachronic research in the case of organized areas (implying semantic interconnectedness) of the vocabulary of a language, just like it does not eliminate its synchronic variation. In fact, at the level of language, there is no difference between synchronic variation and diachronic variation, because the diachronic variation is nothing else than a result of synchronic variation, or, more accurately, a conservation of a synchronic variation. The examples mentioned above prove that the tools and results of the approach corresponding to the second stage of lexical fields can bring forth an important contribution to lexicography, at the synchronic as well as at the diachronic level.

7. Conclusions

The diachronic perspective played a crucial part in the theoretical endeavour which led to identifying lexical fields. The history of the lexical fields' theory shows that there are two distinct time frames, different as far as their methods and objectives are concerned. In the period between the 1930's and the beginning of the 1960's, when the objective was to demonstrate the existence of lexical fields, studying the history of an onomasiological field imposed itself as the primary methodological approach. This was, the transfers of semantic content from one term to another—within the same onomasiological field—could be identified, and, implicitly, the relationships between the elements of that particular field could

animals, but also for people (pejoratively or colloquially: *Questo vestito ti invecchia*) and *anziano* only for people, though the skin is "i n v e c c h i a t a" (cf. Iliescu, 2008).

[2]To illustrate this fact, we provide a few examples from Ghibănescu (1906–1915), mentioning the volume and the page as source, with the year specified between parentheses: "seamnele ceale bătrăne" I_2, 234 (a. 1632), "hotarăle ceale bătrăne" II_1, 164 (a. 1638), "casăle ceale bătrăne" II_2, 44 (a. 1643), "vad de moară bătrân" II_2, 47 (a. 1644), "care sat este mai bătrân" III_1, 48 (cca 1647), "siliștea cea bătrână" II_2, 156 (cca 1648), "zapis bătrân" II_2, 187 (a. 1649), "obcina cea bătrână" III_1, 86 (a. 1657), "moșie bătrână" IV_1, 86 (a. 1686), "zapisăle cele bătrâne" IV_1, 204 (a. 1692), "uricele lui cele bătrâne" IV_2, 39 (a. 1702), "den zile bătrâne" IV_2, 76 (a. 1753, rezumat). The phrase "țuică bătrînă" is a reminiscence from that period, just like the toponyms *Măgura Bătrînă* (East of Cîmpulung Moldovenesc, Suceava county), *Plaiul Bătrîn* (West of Boboiești, Neamț county), *Jijia Bătrînă* (ancient riverbed of the Jijia river), or *Jiul Bătrîn* (pond in Dolj county).

be defined. What had been at first a tool for research, the diachronic perspective later became a practical objective for theorists, but with certain alterations, as follows: presenting the detailed history of each term belonging to a particular onomasiological field, without any interest for the relationships between the terms. Such works are nothing more than detailed dictionaries of the history of terms belonging to an onomasiological field, even though they contain the phrase "lexical field" in the title.

For the theorists of this early phase, the diachronic approach imposed itself as a methodological necessity, not as a result of a decision in its favour, but as the only modality of demonstrating the interconnectedness between the elements of a lexical field. Designing the tools for a semantic analysis within the framework of structural linguistics allowed for setting a different objective: to identify the types of relationships between the terms of a field through identifying the particular semes. The defining trait of this second stage is the analysis of a field within the framework of a functional language, that is, within a synchronic or diachronic version of a historical language. Identifying the signification of a word at the level of the functional language to which it belongs must not be mistaken for narrowing down the study of a word to a single functional language. The research can and must take into consideration the semantic variation of the terms constructing the lexical field in both dimensions, synchronic and diachronic. The results of this type of study are useful in lexicography, the definitions and structures of articles becoming clearer and closer to the reality of the language.

Bibliography

Coseriu, E. (1994). *Prelegeri şi conferinţe* (supliment al „Anuarului de lingvistică şi istorie literară", XXXIII, 1992–1993, Seria A – Lingvistică), Iaşi.

Coseriu, E. (2001a). *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „L'Homme et son langage", Éditions Peeters, Louvain – Paris – Sterling, Virginia, p. 253–313, ed. I: 1964.

Coseriu, E. (2001b). *Vers l'étude des structures lexicales*, in „L'Homme et son langage", Éditions Peeters, Louvain – Paris – Sterling, Virginia, p. 215–252, ed. I: 1966.

DA = *Dicţionarul limbii române*, Bucureşti, 1913–1949.

Diogenes Laertios (2001). *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de A.M. Frenkian, Polirom, Iași.

Escobedo Rodríguez, A. (1992). *El campo léxico 'hablar' en español*, Servicio de Publicationes de la Universidad de Granada, Granada.

Ghibănescu, Gh. (1906–1915). *Ispisoace și zapise (Documente slavo-române)*, I–IV, Tipografia „Dacia", Iași.

Hallig, R. & Wartburg, W. v. (1963). *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie (Versuch eines Ordnungsschemas)*, 2. neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Akademie Verlag, Berlin, ed. I: 1952.

Iliescu, M. (2008). *Semantica descendenților romanici ai lat. vetulus*, in *Miscelanea Romanica (1956–2007)*, Clusium & Scriptor, Cluj-Napoca, p. 221–228.

Jolles, A. (1973). *Antike Bedeutungsfelder*, in „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 104–115, ed. I: 1934, CrossRef.

Moscal, D. (2013). *Teoria câmpurilor lexicale. Cu aplicație la terminologia populară a formelor de relief pozitiv*, Editura Universității „Alexandu Ioan Cuza", Iași.

Porzig, W. (1973). *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*, in „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 78–103, ed. I: 1934, CrossRef.

Saussure, F. de (1922). *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally et Al. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger, Payot & Cie, Paris.

Trier, J. (1973a). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, Zweite Auflage, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, ed. I: 1931.

Trier, J. (1973b). *Deutsche Bedeutungsforschung*, in „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 116–128, ed. I: 1934.

Trier, J. (1973c), *Altes und Neues vom sprachlichen Feld*, in „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 453–464, ed. I: 1968.

Wartburg, W. v. (1931). *Das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft*, in „Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse", 83/1, p. 1–23.

Wartburg, W. v. (1946). *Problèmes et méthodes de la linguistique*, PUF, Paris.

Wartburg, W. v. (1972). *Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft*, in „Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally", Slatkine Reprints, Genève, p. 3–18, ed. I: 1939.

Weisgerber, L. (1973), *Vom inhaltlichen Aufbau des deutschen Wortschatzes*, in „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 193–225, ed. I: 1939.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i2A26ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Variația diacronică și cîmpul lexical. Implicații teoretice și practice

Dinu Moscal*

Institutul de Filologie Română „A. Philippide", Str. T. Codrescu 2, 700481 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 3 mai 2015
Acceptat 14 iunie 2015
Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:
diacronie
evoluția limbilor
diferențiere dialectală
istoria limbii
semantică istorică

Rezumat

Articolul de față are în vedere importanța variației diacronice în cadrul cercetărilor dedicate cîmpului lexical, precum și implicațiile la nivelul aplicațiilor practice. Se disting două perspective de cercetare majore în domeniu, cea tradițională, lipsită de un instrumentar propriu-zis pentru o cercetare semantică, și cea modernă, care beneficiază de contribuțiile aduse de lingvistica structurală. Este pusă în evidență importanța pe care o are variația diacronică pentru fiecare dintre aceste două perspective, precum și impactul la nivel practic. Dacă în cazul primei perspective, analiza dicronică a unui cîmp onomasiologic este o trăsătură definitorie, cadrul teoretic al perspectivei moderne exclude cercetarea variației unui cîmp, atît în plan diacronic, cît și în plan sincronic. În partea finală a articolului este arătată importanța descrierii din perspectiva modernă a unui cîmp lexical la fiecare nivel al variației sale, sincronice sau diacronice. Acest fapt conduce la o identificare mai exactă a semnificației cuvintelor ce fac parte dintr-un cîmp în cadrul fiecărei variante a unei limbi istorice. De asemenea, este exemplificată utilitatea acestor rezultate în cadrul lexicografiei.

1. Cadrul general

Sintagma „cîmp lexical" este asociată imediat cu ideea cercetării unui grup de cuvinte, ceea ce este adevărat, însă acest adevăr nu trebuie să se confunde cu scopul cercetării cîmpurilor lexicale, care nu este o analiză pentru ele însele, ci pentru decelarea unei identități cît mai clare a elementelor semnificativ-designative ale limbii, adică lexemele (sau, într-o accepție mai largă, cuvintele), pe baza raporturilor pe care acestea le dezvoltă în cadrul anumitor paradigme la nivel semantic. În realitate, analiza cîmpurilor lexicale (numite și cîmpuri semantice) nu este altceva decît continuarea demersului lui Saussure de a da consistență conceptului de 'valoare lingvistică', atunci cînd vorbește despre raporturile asociative bazate pe analogia semnificaților (Saussure, 1922, p. 171).

Identificarea prin diferențiere este în fapt un proces de cunoaștere uman primar, corelat cu genul proxim, însă nu și cu variabilitatea unităților ce formează genul proxim. Prima confruntare cu variabilitatea în cadrul definirii prin gen proxim și diferență specifică este probabil întîmplarea relatată de Diogenes Laertios, cînd Platon este nevoit să reconsidere definiția pentru 'om', în urma modificării artficiale a unui cocoș de către Diogene Cinicul. Astfel, definiția omului ca „animal biped și fără pene" ar fi fost completată cu specificarea „care are unghii late" (Diogenes, 2001, p. 203). Provocarea lui Diogene, prin aducerea în fața lui Platon a unui cocoș jumulit, este, desigur, și un fapt anecdotic, însă răspunsul lui Platon este o ilustrare cît se poate de simplă a modului în care o variabilă poate influența definirea prin genul proxim și diferență specifică.

Același proces este indicat de Saussure în cazul cunoașterii unităților lingvistice, atunci cînd accentuează importanța conceptului de 'valoare lingvistică': „En outre l'idée de valeur, ainsi déterminée, nous montre que c'est une grande illusion de considérer un terme simplement comme l'union d'un certain son

*Adresă de corespondență: *dinumoscal@yahoo.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

avec un certain concept. Le définir ainsi, ce serait l'isoler du système dont il fait partie; ce serait croire qu'on peut commencer par les termes et construire le système en en faisant la somme, alors qu'au contraire c'est du tout solidaire qu'il faut partir pour obtenir par analyse les éléments qu'il renferme" (Saussure, 1922, p. 157).

Identificarea unităților lingvistice prin diferențiere—sau, utilizînd un termen consacrat în lingvistică, prin opoziție—implică și un alt aspect primar, și anume faptul că limba nu este o nomenclatură. Afirmația făcută de Saussure vizează planul designativ, și nu poate fi negată, chiar dacă în unele cazuri vorbim și despre existența unor nomenclaturi. Însă acest aspect trebuie pus în evidență și la nivelul semnificativ al limbii. Așa cum nu există o corespondență biunivocă între unitățile unei serii a numelor și unitățile unei serii a lucrurilor, în același fel nu există o corespondență biunivocă între unitățile seriei semnificanților și unitățile seriei semnificaților. Altfel spus, limba nu are caracter de nomenclatură nici la nivel designativ, nici la nivel semnificativ. Desigur, nu s-a făcut afirmația că limba ar fi o nomenclatură la nivel semnificativ, însă această problematizare este necesară pentru a arăta de ce sau cum nu este aici o nomenclatură. Răspunsul teoretic este cel dat de Saussure în citatul de mai sus, continuat prin discutarea raporturilor asociative bazate pe analogia semnificatului. Această direcție de cercetare, fundamentală prin obiectul de studiu, a fost continuată prin obiectivul descoperirii acestor raporturi la nivelul paradigmatic al limbii, care relevă existența unor grupuri, numite cîmpuri lexicale sau cîmpuri semantice, obiectiv avut în vedere începînd îndeosebi cu anii '30 ai secolului trecut.

2. Obiectul cercetării

Conceptul de 'cîmp lexical' are un istoric de aproape un secol, iar diferitele abordări teoretice au adus în prim planul cercetărilor distincțiile lingvistice de primă importanță de la nivelul general al limbii avute în vedere în această perioadă. Unele distincții, precum limbă – gîndire sau ἔργον – ἐνέργεια, sînt discutate doar în cercetările de început în domeniu (Trier, 1973a, p. 1–8), iar în alte cazuri distincțiile au fost apropriate diferit, ceea ce a condus la imagini diferite ale cîmpului lexical (Jolles, 1973; Porzig, 1973). Distincția sincronie – diacronie este una esențială pe tot parcursul cercetărilor dedicate cîmpului lexical, atît în planul metodei, cît și în planul obiectului, adică atît în delimitarea teoretică a obiectului de studiu „cîmp lexical", cît și în analiza propriu-zisă a unui cîmp lexical. Obiectivul prezentei cercetări este urmărirea impactului perspectivei diacronice în aceste două planuri și relevarea utilității acestui tip de analiză, în special în preluarea rezultatelor practice în lucrările lexicografice.

3. Perspectiva tradițională și perspectiva modernă

Istoricul cercetărilor dedicate cîmpului lexical indică existența a două etape majore distincte, fapt probat prin obiectivele principale ale acestora: o primă etapă în care se aduc argumente pentru a susține existența cîmpurilor lexicale, ceea ce implică în mod natural și demersuri de delimitare a acestui obiect de cercetare, și o a doua etapă, axată pe descrierea raporturilor dintre elementele ce formează un cîmp lexical și distincția față de alte tipuri de raporturi, acestea din urmă corespunzînd altor tipuri de paradigme lexicale. Prima etapă este reprezentată de lexicologia germană dintre anii '30 și '60, în primul rînd prin cei doi mari lexicologi germani, Jost Trier și Leo Weisgerber. A doua etapă este reprezentată de studiile lui Eugenio Coseriu, care reanalizează întreaga problematică utilizînd instrumentarul oferit de lingvistica structurală. Acestor două etape le corespund două abordări științifice diferite ale cîmpului lexical, determinate în mare parte și de obiectivul principal al fiecăreia, dar și de stadiul lingvisticii în perioada respectivă. Se disting astfel două perspective diferite, numite în continuare „perspectiva tradițională" și „perspectiva modernă".

4. Perspectiva tradițională și variația diacronică

Studiile din prima perioadă nu relevă o viziune unitară asupra conceptului de 'cîmp lexical', însă teoria cea mai bine conturată și care s-a impus a fost aceea a lui Trier, susținută și continuată de Weisgerber, care oferă și o primă tipologie a cîmpurilor lexicale (Weisgerber, 1973).

În demersul său de a studia vocabularul german de pînă în secolul al XIII-lea pentru conceptul de 'cunoaștere' (v. germ. „Verstand"), Trier (1973a) caută să găsească o modalitate de prezentare care să depășească modaliatea oarecum intuitivă de a prezenta conținutul semantic al cuvintelor. În acest scop, Trier are în vedere stabilirea unei perspective unitare și a unei metode de cercetare, prin care să se demonstreze interdependența și transferul de conținut semantic între cuvintele ce formează o paradigmă semantică bazată pe raporturi la nivelul conținutului lexical. Spre deosebire de încercările anterioare din domeniu, Trier caută să precizeze nivelul de limbă la care se constituie un cîmp lexical și natura raporturilor ce se stabilesc între cuvintele ce-l compun. Modalitatea considerată drept cea mai adecvată pentru înțelegerea limbii la nivelul lexicului este ca acesta să fie perceput ca un întreg în interiorul căruia se pot contura unități conceptuale, care se definesc prin dependență de unitățile lexicale cele mai apropiate prin conținutul semantic: „Sprachinhaltsforschung ist Gliederungsforschung [...]. Denn man kann wohl von einer Ganzheit und ihrer Gliederung zum einzelnen Element, dem Wort gelangen, aber es ist hoffnungslos, durch Reichung von Wortbedeutungen zum Ganzen des Wortschatzinhaltes vordringen zu wollen. Man gelangt durch Reihung und Zusammenzählung nie zum Ganzen" [„A cerceta conținutul limbii înseamnă a cerceta structura sa [...]. Pentru că, fără îndoială, de la un întreg și de la structura sa se poate ajunge la unitatea componentă, la cuvînt, însă intenția de a ajunge la conținutul lingvistic al vocabularului ca întreg prin înșiruirea semnificațiilor cuvintelor este lipsită de șanse. Prin înșiruire și adiționare nu se ajunge niciodată la întreg"] (Trier, 1973b, p. 117). Această percepție o urmează pe aceea a lui Saussure, cînd acesta vorbește despre conceptul de 'valoare': „En outre l'idée de valeur, ainsi déterminée, nous montre que c'est une grande illusion de considérer un terme simplement comme l'union d'un certain son avec un certain concept. Le définir ainsi, ce serait l'isoler du système dont il fait partie; ce serait croire qu'on peut commencer par les termes et construire le système en en faisant la somme, alors qu'au contraire c'est du tout solidaire qu'il faut partir pour obtenir par analyse les éléments qu'il renferme" (Saussure, 1922, p. 157). Pentru a demonstra existența cîmpurilor lexicale, dar mai ales pentru a le da o identitate, Trier a utilizat anumite distincții lingvistice generale, dintre care cîteva se vor regăsi mai tîrziu la Coseriu (2001b) sub numele de „distincții primare" („distinctions préalables"). Distincțiile avute în vedere de Trier sînt: limbă – gîndire (nenumită ca atare), langue – parole, ἔργον – ἐνέργεια, sincronie – diacronie, limbă – realitate (Trier, 1973a, p. 1–26; cf. Moscal, 2013, p. 40–63).

Distincțiile sînt discutate atît referitor la limbă în general, cît și privitor la nivelul lexical al limbii, unde ar trebui să se distingă cîmpurile lexicale, care reprezintă structurarea lingvistică a complexului conceptual (neorganizat) corespondent (Trier, 1973a, p. 1). Cu excepția ultimei dihotomii, limbă – realitate, care este o distincție între lingvistic și extralingvistic, în cazul celorlalte dihotomii cîmpul lexical nu este situat niciodată în mod tranșant de o anumită parte a acestora.

În ceea ce privește sincronia și diacronia, în mod clar raporturile dintre elementele unui cîmp lexical nu pot fi identificate decît în plan sincronic. Asocierea cu staticul și, respectiv, cu dinamicul în limbă era și continuă încă să fie un fapt în general acceptat în studiile de lingvistică. Perspectiva sincronică este asociată studiului unei „stări" de limbă, în timp ce perspectiva diacronică este asociată studiului evoluției unei unități a limbii. Avîndu-se în vedere dimensiunile relativ reduse ale unui cîmp lexical, Trier consideră că în cercetarea sa pot fi combinate ambele perspective, în sensul că delimitării în sincronie a cîmpului lexical i se poate adăuga analiza în diacronie. Astfel, cîmpul lexical este în terminologia saussureană, atît o realitate sincronică, cît și o realitate diacronică. De altfel, Trier se raportează la această separare între realități (și identități) sincronice și diacronice și afirmă că diacronia unui cîmp reprezintă un pas înainte față de direcția stabilită de Saussure în acest domeniu: „Saussure hat den Schritt nicht getan, der hier versucht wird: von Querschnitt zu Querschnitt springend die Strukturgeschichte eines Feldes zu geben" [„Saussure nu a făcut pasul care va fi încercat aici: redarea istoriei structurii unui cîmp trecînd de la secțiune la secțiune"] (Trier, 1973a, p. 13). Trier consideră că raporturile dintre elementele limbii și întregul ei nu aparțin numai lingvisticii sincronice și că lingvistica diacronică trebuie să urmărească nu doar linii izolate, adică istoria unui anumit fapt de limbă în diferite stadii sincronice, așa cum consideră Saussure. De asemenea, el consideră că separarea lingvisticii sincronice de cea diacronică este o monstruozitate științifică

(Trier, 1973b, p. 118–119). Mai mult, asocierea dintre sincronic și static nu este acceptată de Trier, în virtutea istoricității limbii: „Es ist kein Einwand gegen Saussure, wenn man behauptet, die Sprache als ein historisch Gewordenes unewig sich Wandelndes spotte der Einordnung in die Fächer und Schublade nirgend welcher statischer Ordnungen" [„Nu este un reproș la adresa lui Saussure să afirmi că limba ca devenire istorică și permanentă transformare își rîde de repartizarea în rafturi și sertare a unei dispoziții statice"] (Trier, 1973a, p. 11–12).

Trier face o analiză a cîmpului lexical al domeniului reprezentat prin germ. „Verstand" (cunoaștere), arătînd transformarea sa de la starea inițială, reprezentată prin trei termeni: *wîsheit*, *kunst* și *list*. Inițial, *wîsheit* (*înțelepciune*, cu sensul de „cunoaștere spirituală, cu raportare la divinitate și moralitate"), avea un caracter de știință supraordonată celor reprezentate prin *kunst* (*artă*, cu sensul de „cunoaștere teoretică, rezervată curții" care cuprindea nediferențiat ceea ce astăzi este desemnat în limba germană prin *Wissenschaft* 'știință', *Gelehrsamkeit* 'erudiție', *Kunst* 'artă', *Bildung* 'cultură', la care se adăuga arta comportamentului în tot ceea ce înseamnă viața curții, eticheta) și *list* (*meșteșug*, cu sensul de „abilitate tehnică"). Spre sfîrșitul secolului al XIII-lea *wîsheit* își pierde caracterul general și intră în serie cu ceilalți doi termeni. Întregul sistem al domeniului „Verstand" (cunoaștere) se restructurează: *kunst* desemnează sferele superioare ale cunoașterii, *wizzen* desemnează cunoașterea în general și ceea ce a fost desemnat prin *list* (abilitatea tehnică), iar *wîsheit* desemnează cunoașterea religioasă (chiar cu tentă mistică).

În acest fel înțelege Trier diacronia unui cîmp și acesta devine însuși scopul cercetării sale, adică stabilirea semnificației fiecărui cuvînt prin delimitarea sa în interiorul unui cîmp și urmărirea modificării raporturilor în funcție de orice variație a semnificației vreunui termen din interiorul cîmpului din care face parte acesta: „Diese ist unser Ziel. Feldgliederungswandel wird uns hier beschäftigen" [„Acesta este scopul nostru. Preocuparea noastră o constituie modificarea raporturilor din interiorul cîmpului"] (Trier, 1973a, p. 18). Urmărirea în plan diacronic a modificărilor din interiorul unui cîmp reprezintă pentru Trier modul optim de a analiza istoric vocabularul unei limbi: „Zur Sprachgeschichte gehört eine Geschischte der Feldaufteilungen, oder vom Worte hergesehen eine Geschichte des Wortschatzes nach Feldern" [„O istorie a structurii cîmpului sau, privind dinspre cuvînt, o istorie a vocabularului pornind de la cîmpuri face parte din istoria limbii"] (Trier, 1973a, p. 20–21).

În studiile ulterioare dedicate problematicii cîmpului lexical, Trier—influențat și de unele studii apărute între timp—reinterpretează dihotomia metodologică sincronie–diacronie și consideră că afirmația lui Saussure despre imposibilitatea îmbinării perspectivei sincronice cu cea diacronică („L'opposition entre les deux points de vue—synchronique et diachronique—est absolue et ne souffre pas de compromis", Saussure, 1922, p. 119) nu este adecvată cercetării limbii și că, dimpotrivă, se dovedește a fi necesară: „Saussures Cours de linguistique générale wurde mir früh bekannt und wichtig. Für die Klärung des Gedankens von der Interdependenz der Elemente verdanke ich dem Buche viel. Aber seinem Verbot, synchronische und diachronische Sprachbetrachtung zu verbinden, konnte ich mich nicht unterwerfen" [„Cursul de lingvistică generală al lui Saussure mi-a fost cunoscut și a fost important [pentru mine] încă de timpuriu. Datorez mult acestei cărți în ceea ce privește clarificarea gîndirii prin interdependența dintre elemente. Însă interdicției sale de a combina perspectiva sincronică a limbii cu cea diacronică nu mă pot conforma"] (Trier, 1973c, p. 459). Argumentele pentru această abatere de la principiul lui Saussure urmează niște observații făcute de Walther von Wartburg cu privire la necesitatea cercetării diacronice în vederea stabilirii semnificației unui cuvînt, deoarece în unele situații perspectiva sincronică este insuficientă și poate conduce la descrieri false ale unei realități lingvistice (Wartburg, 1931; 1972; 1946, p. 123–177).

Demonstrația lui Wartburg este cunoscută în special prin problematica evoluției în dialectul gascon a lat. *gallus* în raport cu evoluția lat. *cattus*. Devenind omonime la un moment dat, se ajunge la înlocuirea termenului omonim pentru lat. *gallus* în gasconă **gat* printr-un sinonim existent în acel moment în limbă, *bigey* (< lat. *vicarius*), fapt care nu ar putea fi înțeles fără combinarea perspectivei sincronice cu cea diacronică: „Darin liegt der innere kausale Zusammenhang zwischen der Diachronie A–B, die das Wort *bigey* als pittoreskes Synonymon neben *gallus* «Hahn» stellt, und der Synchronie B, deren Spannung *bigey* an die Stelle von *gallus* treten lässt. Nur durch eine Verbindung der beiden Betrachtungsweisen ist es in

jener Abhandlung möglich geworden, Gilliérons Beispiele zu interpretieren, als er selbst es getan hat, und ihnen einen neuen Sinn zu geben" [„În spatele acestui fenomen stă interdependența cauzală internă dintre diacronia A–B, care pune cuvîntul *bigey* ca sinonim pitoresc lîngă *gallus*, și sincronia B, a cărei tensiune face ca *bigey* să ia locul lui *gallus*. Numai printr-o corelare a celor două perspective s-au putut interpreta în acea lucrare exemplele lui Gilliéron altfel decît a făcut el însuși și li s-a putut da un nou înțeles"] (Wartburg, 1972, p. 6). Însă, așa cum a observat însuși Trier, întreaga demonstrație a lui Wartburg se sprijină tot pe teoria elaborată de Saussure (Trier, 1973b, p. 123).

Concluzia lui Trier este că există o interdependență între lingvistica sincronică și cea diacronică și în cadrul cercetării cîmpurilor lexicale, însă acest lucru nu modifică esențial dihotomia saussuriană, ci este doar o dezvoltare a ei. În definitiv, este vorba despre înțelegerea unei evoluții în limbă prin adoptarea perspectivei din momentul respectiv, un cuvînt nefiind egal cu sine însuși în diferitele stări de limbă în decursul istoriei. Acesta este și obiectul de studiu al lui Trier, numai că la aceste inegalități se adaugă și reconstituirea echilibrului din jurul său, adică analiza cîmpului lexical.

Trier echivalează semnificația sintagmei cîmp lexical cu istoria unui cîmp onomasiologic, deoarece, pentru el, descrierea unui cîmp lexical presupune delimitarea unui cîmp onomasiologic și a semnificației fiecărui cuvînt prin raportare la celelalte cuvinte din acest cîmp, apoi urmărirea în timp a acestei structuri complete a cîmpului cu observarea deplasării semnificației cuvintelor în întregul cîmpului: „Die Feldbetrachtung ist ein praktisches Hilfsmittel, und sie ist ein solches aus einer Notlage der praktischen Wortforschung entstanden, nämlich aus einer Notlage der diachronisch arbeitenden Bezeichnungslehre, der historischen Onomasiologie" [„Perspectiva cîmpului este un instrument auxiliar practic și a apărut ca atare dintr-o necesitate de cercetare practică a cuvîntului, și anume dintr-o necesitate a unei teorii a semnificației analizate diacronic, a unei onomasiologii istorice"] (Trier, 1973b, p. 456).

Așadar, diacronismul reprezintă una dintre trăsăturile esențiale ale cîmpului lexical la Trier. Delimitarea cîmpului lexical se face în sincronie, însă dependența conturării semnificației elementelor componente de raportarea reciprocă se demonstrează în diacronie, unde orice modificare la nivelul unui element se reflectă în sistemul cîmpului respectiv. Concluzia sa este că există o interdependență între perspectiva sincronică și cea diacronică: „Unter dem Leitstern des Gedankens der Umgliederung ist das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft nun auch da hergestellt, wo es sich um Sprachinhalte und ihre Änderungen handelt" [„Astfel, și în cazul în care este vorba despre conținutul lingvistic și transformările la care este supus, se dovedește că principiul conducător al ideii de reorganizare este interdependența dintre lingvistica descriptivă și cea istorică"] (Trier, 1973c, p. 128).

Studiul cîmpului lexical din ambele perspective, precum și accentuarea perspectivei diacronice trebuie să fie percepute în contextul științific al momentului respectiv. Saussure impusese realitățile lingvistice sincronice, însă acestea erau situate la nivelul abstract al limbii. Pentru cercetarea unei realități concrete nu existau încă mijloacele lingvistice necesare cu ajutorul cărora să se demonstreze diferențele de conținut semantic dintre cuvintele ce formează un cîmp lexical. Singura posibilitate de a demonstra interdependența dintre elementele unui cîmp era descrierea sa diacronică, această descriere arătînd transferuri de conținut de la un termen la altul și reașezarea structurii unui cîmp în raporturi noi. Așadar, se poate spune că diacronismul nu era o opțiune în acest caz, ci singura posibilitate metodologică pe care o oferea lingvistica din acel moment. Se poate afirma că Trier și von Wartburg au fost constrînși de limitele lingvisticii de atunci să demonstreze interdependența și transferul de semnificație într-un cîmp lexical prin abordarea sa diacronică. Alți lingviști care au abordat problema cîmpurilor lexicale nu au avut în vedere într-un mod explicit raportul dintre sincronie și diacronie.

5. Perspectiva modernă și variația diacronică

Întreaga problematică a cîmpurilor lexicale va fi preluată mai tîrziu de Eugenio Coseriu. Contribuțiile sale reprezintă a doua etapă majoră a istoricului cercetărilor în domeniu, etapă distinctă de prima nu prin alegerea unei perioade istorice propriu-zise, ci printr-o analiză dintr-o nouă perspectivă a aceleiași reali-

tăți. Primul său articol în care este tratată problematica cîmpurilor lexicale (Coseriu, 2001a) se axează pe posibilitatea descrierii raporturilor dintre semnificați prin utilizarea instrumentarului oferit de lingvistica structurală. Semantica diacronică structurală propusă nu are însă în vedere diacronia unei limbi, ci trecerea unor structuri dintr-o limbă în alta, adică din latină în limbile romanice. În acest context, trebuie menționat că semantica structurală nu este pentru Coseriu o „structuralizare" a lexicului unei limbi, adică ceea ce se așteptau să găsească primii teoreticieni ai cîmpului lexical, ci doar identificarea zonelor structurate ale lexicului (Coseriu, 2001a, p. 274–275).

În ceea ce privește variabilitatea limbii, Coseriu s-a situat mereu la nivelul limbii „funcționale", definită astfel: „obiectul la care se gîndea Ferdinand de Saussure și pe care îl visa este această limbă funcțională, sistemul lingvistic unitar nu numai sincronic, ci sintopic, sinstratic și sinfazic, fără diferențe nici în sus și în jos, nici la dreapta și la stînga" (Coseriu, 1994, p. 60). Așadar, problema variației diacronice nici nu apare discutată propriu-zis de Coseriu, lucrul de care se preocupă fiind găsirea unei limbi care să nu conțină nici variațiile sincronice. Acest lucru nu trebuie interpretat ca o îndepărtare a variației din studiul unei limbi, ci doar că fiecare variație „funcțională", adică o variație care implică alte opoziții, aparține unei alte limbi funcționale, cum ar fi un dialect sau grai sau un jargon.

De altfel, Coseriu afirmă în mod clar acest lucru: „Cela ne signifie pas non plus qu'on devrait ignorer la variété de la langue («description structurale» ne signifie aucunement «réduction» de la langue historique à un seul système). Cela signifie uniquement que tout opposition doit être établie et décrite dans la langue fonctionnelle à laquelle elle appartient et que, pour chaque point d'un domaine quelqonque de la langue, la description doit être faite autant de fois qu'il y a des structures différentes, devant une «langue» à décrire, on décidera, en chaque cas, si sa différenciation interne est telle qu'elle exige qu'on la decrive comme une «collection» de langues différentes ou s'il y a lieu d'en choisir une langue fonctionnelle de base et d'opter pour une description «à étages» de tous les points de sa structure pour lesquelles des différences diatopiques, diastratiques ou diaphasiques se présentent, par rapport à la langue fonctionnelle choisie" (Coseriu, 2001b, p. 243–244).

O astfel de descriere „pe etaje" ar avea și cîmpurile lexicale ale unei limbi, descriere care ar putea include, pe lîngă diferențele diatopice, diastratice sau diafazice, și diferențele diacronice, acestea din urmă nefiind altceva decît foste diferențe diatopice, diastratice, sau diafazice (cf. Wartburg, 1946, p. 123–177). Însă descrierea „pe etaje" a rămas doar o prezentare teoretică, neexemplificată. Lucrările lui Coseriu au în vedere doar descrierea sincronică a cîmpurilor lexicale. Semantica structurală oferă posibilitatea descrierii conținutului unui cuvînt printr-o sumă de unități semantice semnificative. În acest fel, diferențele de conținut pot fi cuantificate, ceea ce dă posibilitatea unei analize clare a elementelor unui cîmp lexical în plan sincronic, și anume a identificării conținutului semnificativ distinctiv, acesta fiind constituit din una sau mai multe trăsături semantice. De altfel, structura unui cîmp lexical poate fi stabilită numai în sincronie. O perspectivă diacronică ar presupune urmărirea modificărilor ce apar la nivelul raporturilor din cadrul unui cîmp, o dată cu modificarea unuia sau mai mulți termeni din interiorul acestuia. De exemplu, un cuvînt precum rom. *mîndru* se află în trei zone diferite ale lexicului limbii române. Cu primul sens, cel etimologic ('înțelept, inteligent'), el intră în raport cu termenii din limba română veche a căror semnificație acoperă domeniul capacității intelectuale. Cu primul sens derivat, 'frumos', el intră în raport cu termenii din limba română veche a căror semnificație acoperă domeniul frumuseții, dar cu același sens intră și la nivelul popular. Ce cel de-al treilea sens, 'orgolios', atestat deja la finalul sec. XVII, el intră în raport cu termenii a căror semnificație acoperă domeniul atitudinii omului față de sine și semenii săi.

6. Implicațiile practice ale variației diacronice în cadrul celor două perspective

Perspectiva tradițională, asimilată istoriei unui cîmp onomasiologic a avut două reflexe la nivelul practic al cercetării lingvistice. Un prim efect, imediat și în concordanță cu teoria, este lucrarea lui Hallig & Wartburg (1963), unde se propune de fapt o nouă lexicografie prin asimilarea contribuțiilor aduse de cercetările dedicate cîmpurilor lexicale. Scopul lucrării este de a propune un nou mod de organizare a

unui dicționar printr-o exemplificare a unei secțiuni din vocabular, în care ordinea cuvintelor să fie cea conform ariei semantice din care fac parte, și nu cea alfabetică. Această inițiativă nu poate fi urmată decît pentru mici secțiuni din lexic, ceea ce s-a și întîmplat, de altfel, însă cu o adăugare a perspectivei diacronice, care se constituie ca un al doilea efect la nivel practic al teoriei tradiționale. Ceea ce pentru Trier a fost un instrument pentru a demonstra existența raporturilor din interiorul unui cîmp semantic, a devenit mai tîrziu un obiectiv în lucrări de lexicologie dedicate unor cîmpuri onomasiologice, deși în titlu apare sintagma „cîmp lexical". În plus, acestea ignoră noua direcție dată prin lucrările lui Coseriu, chiar dacă acestea din urmă sînt menționoanate cel puțin în introducerea teoretică. Multe dintre acestea sînt lucrări valoroase, dar nu urmează în nici un fel teoria cîmpurilor lexicale. O lucrare de acest tip de un înalt nivel științific este cea a lui Escobedo Rodríguez (2001). Astfel de lucrări nu continuă nici perspectiva tradițională, dar nici perspectiva modernă, care este una sincronică, centrată pe relevarea tipurilor de raporturi dintr-un cîmp lexical.

Perspectiva modernă nu are în vedere diacronia, ci propune o cercetare de tip sincronic, ceea ce nu înseamnă că ignoră variația diacronică, așa cum, de fapt, nu o ignoră nici pe cea sincronică. Ceea ce impune perspectiva modernă este metoda, adică delimitarea conținutului unui cuvînt la nivelul de limbă în care funcționează cu o anumită semnificație. De exemplu, un cuvînt precum lopată dezvoltă o opoziție echipolentă în unele zone din Bucovina cu cuvîntul *șufle* (< germ. *Schaufel* 'lopată'): *lopată* /cu vîrf rotund/ : *șufle* /cu vîrf rectangular/. Termenii în opoziție echipolentă au un nucleu comun și o trăsătură distinctivă egală valoric cu cele ale termenilor din cîmpul respectiv. Insistența lui Coseriu pentru identificarea semnificației și a opozițiilor în cadrul unei limbi funcționale nu înseamnă altceva decît adecvarea cercetării la realitatea avută în vedere. *Lopată* cu trăsătura semică /cu vîrf rotund/ și raportul cu *șufle* nu poate fi valabil decît la nivel regional în zona menționată. Altfel, *lopată* nu comportă nici trăsătura semantică /cu vîrf rotund/, nici trăsătura semantică /cu vîrf rectangular/. O variație de același tip, însă în plan diacronic, se constată în cazul termenilor *vechi* și *bătrîn*. De la raportul de sinonimie valabil în limba română veche se ajunge la opoziția echipolentă între termenii *vechi* (pentru entități non-vii) și *bătrîn* (pentru entități vii)[1]. Acești doi termeni se află astăzi într-o opoziție sinonimică, adică sînt parasinonimi, însă în limba română veche ei sînt sinonimi, deoarece *bătrîn*, ca și *vechi*, era folosit atît pentru entități vii, cît și pentru entități non-vii[2]. Cunoașterea opozițiilor de la nivelul semantic lexical, pe baza cărora se constată existența unui cîmp lexical, ar trebui să se reflecte și în tratamentul lexicografic al termenilor respectivi. DA prezintă adjectivul *bătrîn* astfel: „1. (Despre oameni) Foarte înaintat în vîrstă (în opoziție cu t î n ă r, j u n e) [...]. 2. P. e x t. De demult, din vremuri vechi". O definiție bazată pe rezultatele analizei specifice a cîmpurilor lexicale ar trebui să dea caracteristica comună /perioadă lungă de timp/ pentru ambii termeni, cu specificarea /pentru entități non-vii/ la *vechi* și /pentru entități vii/ la *bătrîn*. Schimbarea raportului dintre termeni în plan diacronic ar putea fi specificat ca „(vechi) Vechi" în cadrul articolului pentru adjectivul *bătrîn* și ca restricție în cadrul aticolului pentru adjectivul *vechi* din limba română veche, nu ca o extensie a semnificației actuale, cum apare în DA, ceea ce nu corespunde realității istorice a limbii române.

[1] Utilizarea semului /viu/ (pentru entități vii), în locul celui de /ființă/ (pentru ființe) (cf. Coseriu, 2001a, p. 307), necesită o argumentare. De exemplu, pielea, care nu este ființă, îmbătrînește, dacă este „vie". Despre pielea unei persoane în vîrstă se spune că e î m b ă t r î n i t ă, și nu „învechită". În schimb, despre pielea „ne-vie", cea care se folosește în industria pielăriei, se spune că e î n v e c h i t ă. Nu la fel se întîmplă și în cazul limbii italiene, de exemplu, unde avem *vecchio* pentru obiecte, plante și animale, dar și pentru persoane (în mod peiorativ sau la nivelul colocvial: *Questo vestito ti invecchia*) și *anziano* numai pentru persoane, însă pielea este „i n v e c c h i a t a" (cf. Iliescu, 2008).

[2] Pentru a ilustra acest fapt, redăm cîteva exemple din Ghibănescu (1906–1915), cu indicarea volumului și paginii pentru sursă și a anului între paranteze: „seamnele ceale bătrăne" I_2, 234 (a. 1632), „hotarăle ceale bătrăne" II_1, 164 (a. 1638), „casăle ceale bătrăne" II_2, 44 (a. 1643), „vad de moară bătrân" II_2, 47 (a. 1644), „care sat este mai bătrân" III_1, 48 (cca 1647), „siliștea cea bătrână" II_2, 156 (cca 1648), „zapis bătrân" II_2, 187 (a. 1649), „obcina cea bătrână" III_1, 86 (a. 1657), „moșie bătrână" IV_1, 86 (a. 1686), „zapisăle cele bătrâne" IV_1, 204 (a. 1692), „uricele lui cele bătrâne" IV_2, 39 (a. 1702), „den zile bătrâne" IV_2, 76 (a. 1753, rezumat). Sintagma „țuică bătrînă" este o reminiscență din această perioadă, așa cum sînt și toponimele *Măgura Bătrînă* (la est de Cîmpulung Moldovenesc, județul Suceava), *Plaiul Bătrîn* (la vest de Boboiești, județul Neamț), *Jijia Bătrînă* (vechea albie a rîului Jijia) sau *Jiul Bătrîn* (baltă în județul Dolj).

Aşadar, chiar dacă ceea ce propune perspectiva modernă este o identificare clară a variaţiei semantice ale lexemelor şi tratarea lor ca atare la nivelul de limbă în care funcţionează, acest lucru nu înseamnă nicidecum reducerea variantelor semantice la una singură, a normei literare. Exemplificările din studiile coseriene nu trebuie să inducă această idee, deoarece ele sînt doar ilustrative, nicidecum prohibitive. Obiectivele studiilor corespunzătoare perspectivei moderne au fost eminamente teoretice. Aplicaţia propriu-zisă a teoriei ar trebui să fie vizată în primul rînd de către lexicografi, însă, spre deosebire de încercările de aplicare în lexicografie a rezultatelor la care s-a ajuns prin analiza cîmpurilor din perspectiva tradiţională, perspectiva modernă nu s-a bucurat de asemenea realizări. Potrivit obiectului de cercetare identificat, adică numai zone ale vocabularului care se constituie în cîmpuri lexicale, posibilităţile contribuţiilor în lexicografie se reduc la tratarea cuvintelor care fac parte dintr-un cîmp lexical. Lipsa componentei diacronice (ca istorie a unei limbi, nu ca trecere de la o limbă la alta) din eşafodajul teoretic al perspectivei moderne, nu elimină cercetarea de tip diacronic a zonelor organizate (care implică interdependenţe semantice) ale lexicului unei limbi, tot aşa cum nu elimină nici variaţia sa sincronică. De fapt, în planul limbii, nu există vreo diferenţă între variaţia sincronică şi cea diaconică, pentru că variaţia dicronică nu este decît un rezultat al variaţiei sincronice sau, mai corect spus, o conservare a unei variaţii sincronice. Exemplele de mai sus arată că instrumentrarul şi rezultatele abordării din a doua etapă a cîmpurilor lexicale pot aduce o importantă contribuţie în lexicografie, urmărind variaţia semantică atît în plan sincronic, cît şi în plan diacronic.

7. Concluzii

Perspectiva diacronică a avut un rol determinant în demersul teoretic care a condus la identificarea cîmpurilor lexicale. Istoricul teoriei cîmpurilor lexicale arată că există două perioade care se disting prin metodă şi obiective. În perioada dintre anii ’30 şi începutul anilor ’60, cînd obiectivul a fost demonstrarea existenţei cîmpurilor lexicale, în planul metodei s-a impus cercetarea istoriei unui cîmp onomasiologic. În acest fel s-au putut identifica deplasările de conţinut semantic de la un termen la altul în interiorul aceluiaşi cîmp onomasiologic şi, implicit, a raporturilor între termenii respectivului cîmp. Ceea ce a constituit un instrument de cercetare, perspectiva diacronică, a devenit pentru cercetătorii de mai tîrziu un obiectiv practic, însă cu unele modificări, adică: prezentarea istoricului detaliat al fiecărui termen în parte a unui cîmp onomasiologic, fără nici un interes asupra raporturilor dintre termeni. Astfel de lucrări nu sînt decît nişte dicţionare detaliate ale istoricului termenilor unui cîmp onomasiologic, chiar dacă conţin în titlu sintagma „cîmp lexical”.

Pentru teoreticienii din această primă perioadă, abordarea diacronică s-a impus ca o necesitate metodologică, nu în urma unei decizii în defavoarea unor alte metode, ci ca singura modalitate prin care se putea demonstra propriu-zis dependenţa între termenii ce formează un cîmp lexical. Constituirea instrumentarului pentru o analiză semantică în cadrul lingvisticii structurale a permis fixarea unui alt obiectiv: identificarea tipurilor de raporturi dintre termenii unui cîmp prin identificarea semelor specifice. Caracteristica definitorie a acestei de-a doua perioade este analiza unui cîmp în cadrul unei limbi funcţionale, adică în cadrul unei variante sincronice sau diacronice a unei limbi istorice. Identificarea semnificaţiei unui cuvînt la nivelul limbii funcţionale în care se găseşte nu trebuie confundată cu limitarea cercetării unui cuvînt în cadrul unei singure limbi funcţionale. Cercetarea poate şi chiar trebuie să aibă în vedere variaţia semantică a termenilor care intră în componenţa cîmpurilor lexicale atît în plan sincronic, cît şi în plan diacronic. Rezultatele acestui tip de cercetare sînt utile în lexicografie, definiţiile şi structuarea articolelor devenind mai clare şi mai apropiate de realitatea limbii.

Bibliografie

Coseriu, E. (1994). *Prelegeri şi conferinţe* (supliment al „Anuarului de lingvistică şi istorie literară”, XXXIII, 1992–1993, Seria A – Lingvistică), Iaşi.

Coseriu, E. (2001a). *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „L’Homme et son langage”, Éditions Peeters, Louvain – Paris – Sterling, Virginia, p. 253–313, ed. I: 1964.

Coseriu, E. (2001b). *Vers l'étude des structures lexicales*, în „L'Homme et son langage", Éditions Peeters, Louvain – Paris – Sterling, Virginia, p. 215–252, ed. I: 1966.

DA = *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1949.

Diogenes Laertios (2001). *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de C. I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de A. M. Frenkian, Polirom, Iași.

Escobedo Rodríguez, A. (1992). *El campo léxico 'hablar' en español*, Servicio de Publicationes de la Universidad de Granada, Granada.

Ghibănescu, Gh. (1906–1915). *Ispisoace și zapise (Documente slavo-române)*, I–IV, Tipografia „Dacia", Iași.

Hallig, R. & Wartburg, W. v. (1963). *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie (Versuch eines Ordnungsschemas)*, 2. neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Akademie Verlag, Berlin, ed. I: 1952.

Iliescu, M. (2008). *Semantica descendenților romanici ai lat. vetulus*, în *Miscelanea Romanica (1956–2007)*, Clusium & Scriptor, Cluj-Napoca, p. 221–228.

Jolles, A. (1973). *Antike Bedeutungsfelder*, în „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 104–115, ed. I: 1934, CrossRef.

Moscal, D. (2013). *Teoria cîmpurilor lexicale. Cu aplicație la terminologia populară a formelor de relief pozitiv*, Editura Universității „Alexandu Ioan Cuza", Iași.

Porzig, W. (1973). *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*, în „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 78–103, ed. I: 1934, CrossRef.

Saussure, F. de (1922). *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally et Al. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger, Payot & Cie, Paris.

Trier, J. (1973a). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, Zweite Auflage, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, ed. I: 1931.

Trier, J. (1973b). *Deutsche Bedeutungsforschung*, în „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 116–128, ed. I: 1934.

Trier, J. (1973c), *Altes und Neues vom sprachlichen Feld*, în „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 453–464, ed. I: 1968.

Wartburg, W. v. (1931). *Das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft*, în „Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse", 83/1, p. 1–23.

Wartburg, W. v. (1946). *Problèmes et méthodes de la linguistique*, PUF, Paris.

Wartburg, W. v. (1972). *Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft*, în „Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally", Slatkine Reprints, Genève, p. 3–18, ed. I: 1939.

Weisgerber, L. (1973), *Vom inhaltlichen Aufbau des deutschen Wortschatzes*, în „Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes", Hrsg. von Lothar Schmidt, Wissenschaftiche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 193–225, ed. I: 1939.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RECENZIE

doi:10.17684/i2A27ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Ioan Milică, *Lumi discursive. Studii de lingvistică aplicată*, Editura Junimea, Iași, 2013, 294 p.

Enikő Pál*

Facultatea de Științe Economice și Umaniste, Universitatea Sapientia, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, România

În epoca noastră, în care științele limbajului cunosc o extraordinară diversificare a preocupărilor științifice, în rîndul cărora cercetările de lingvistică aplicată ocupă un loc privilegiat, o carte care vorbește despre ipostazele comunicării verbale își găsește o rațiune bine justificată, printre altele, prin actualitatea ei. Ne referim la volumul de studii reunite sub titlul, extrem de frapant și de expresiv, *Lumi discursive...*, semnat de Ioan Milică și apărut la Editura Junimea din Iași în 2013. De altminteri, titlul are menirea de „a atrage atenția asupra faptului că firele de legătură a studiilor cuprinse în volum se reunesc în interpretarea actului lingvistic drept o lume dinamică, adaptativă", așa cum mărturisește autorul (p. 13). În esență, volumul reflectă interese de cercetare de durată, unele dintre problemele discutate constituind preocupări constante ale autorului. Astfel, revizuind și îmbogățind cercetarea, cartea de față întrunește rezultatele obținute anterior de către autor, dar care se găseau diseminate în diverse publicații și volume științifice.

Problematica fundamentală care este tratată de-a lungul a aproape trei sute de pagini nu este cu totul inedită. Prin extindere, volumul se alătură lucrărilor de specialitate care vizează analiza textului și a discursului, tematică care a trezit, de mai multă vreme, interesul specialiștilor, ea fiind revendicată de mai multe științe ale limbajului. În plan mai restrîns, volumul se încadrează în seria lucrărilor de lingvistică aplicată în care se valorifică latura semiotică a concretului comunicării verbale. Se remarcă însă noutatea notabilă pe care volumul de față o aduce în aceste domenii de cercetare. Astfel, cu diverse ocazii, autorul pune într-o lumină nouă vechile abordări și/sau propune el însuși abordări noi și, în același timp, oferă un material lingvistic nou. Recunoscînd faptul că orice teorie lingvistică trebuie sprijinită de evidențe din realitatea vorbirii, la fel cum orice cercetare aplicată trebuie bazată pe un suport teoretic solid, autorul găsește acea cale de mijloc care împacă și pe una și pe cealaltă. În acest fel, asistăm la o reconfigurare originală a felului cum se pot interpreta unele acte de vorbire din spațiul public și/sau din cel privat.

Dezbaterea propriu-zisă a „lumilor discursive" propuse spre analiză în această carte este precedată de o *Introducere* în care autorul face unele considerații cu privire la fundamentul teoretic al studiilor incluse în volum, trecîndu-se în revistă și principalele coordonate ale lingvisticii aplicate căreia îi este rezervat rolul de a cuprinde eterogenitatea faptelor de comunicare verbală. Dincolo de delimitarea ei teoretică față de alte preocupări ale științei limbii[1], autorul arată și unele consecințe benefice pe care lingvistica aplicată le-a avut pentru cercetările lingvistice.

După această parte introductivă, autorul ne călăuzește prin trei „lumi discursive": lumea discursului public, universul proverbelor și sferele terminologiilor populare și culte întrebuințate pentru a exprima cunoștințe, noțiuni și idei, acestea constituind și secțiunile volumului. Expunerea este concepută sub forma unor studii de caz (în fiecare secțiune, cîte trei) dezvoltate în jurul unor realități comunicative extrem de complexe. Studiile de caz cuprinse în volum se caracterizează printr-o unitate de viziune, fenomenele lingvistice fiind analizate prin raportare la articularea lor semiotică. În același timp, autorul studiază fiecare fenomen analizat în acord cu natura sa, reușind să reliefeze aspectele sale distinctive.

Prima secțiune, *Discursul public*, reunește studii de caz care pun în evidență fenomene prezente în comunicarea politică și mediatică. În primul studiu, *Ideologie și limbaj*, autorul configurează discursul totalitar prin raportare la texte publicistice și juridice

*Adresă de corespondență: *enikopaldr@gmail.com*.

[1]De altminteri, autorul arată, în mod just, relativitatea distincției saussuriene. Astfel, potrivit autorului, în realitatea cercetării, nu există o „lingvistică a limbii" (lingvistică teoretică), ci teorii lingvistice concurente, după cum nu există o „lingvistică a vorbirii" (lingvistică aplicată), ci practici de analiză și descriere lingvistică (p. 8).

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

și la realități lingvistice precum onomastica și toponimia urbană cu motivare ideologică. Acesta este urmat de studiul *Cuvintele discordiei*, în care autorul stabilește, pe drept, violența de limbaj ca prezență în discursul politic românesc actual. Aici se valorifică aspecte precum prezența argoului în declarațiile politice ale parlamentarilor români, inventariind și alte „anomalii" sau fenomene lingvistice incompatibile cu specificul structural și funcțional al discursului politic. Exemplele oferite de autor în acest sens sînt extrem de instructive. Ultimul studiu din această sferă de interes, *Embleme onomastice*, se remarcă prin observațiile pertinente ale autorului în legătură cu agresarea numelor de persoană în sfera publică.

În cea de-a doua secțiune, *Universul proverbelor*, sînt discutate cîteva fenomene discursive fundamentale pentru interpretarea adecvată a folosirii proverbelor în comunicarea verbală. Astfel, în primul studiu, *Gramaticalizare și stilizare paremiologică*, se prezintă unele tipare structurale și ornamentale ale paremiilor, țelul autorului fiind acela de a propune o tipologie a actualizărilor contextuale ale formulelor paremiologice. Următorul studiu, *„Vorba ceea"*, exploatează unele modalități de ancorare a acestor enunțuri sapiențiale în discurs. Extrem de interesant ni se pare ultimul studiu al acestei secțiuni, *Stigmate proverbiale*, în care proverbele sînt prezentate în calitatea lor de embleme imagologice, autorul propunînd discutarea problemei stereotipurilor reflectate în aceste vorbe de înțelepciune. Considerăm că universul parimiilor, extrem de fascinant și în sine, devine și mai interesant atunci cînd aceste cugetări populare dobîndesc calitatea de elemente ale unui „discurs repetat"[2]. În acest sens, studiile acestei secțiuni arată cu desăvîrșire vitalitatea extraordinară a proverbelor și calitatea lor de izvor neîncetat de inspirație, inclusiv pentru actele lingvistice cotidiene.

Ultima secțiune, *Modele naive, modele savante*, include studii în care se valorifică materialul oferit de terminologia populară și științifică. Deși aparent plasat în afara „lumilor discursive" discutate anterior, cuprinderea în volum a acestei arii de cercetare este motivată prin faptul că terminologiile, la rîndul lor, reflectă viziuni asupra lumii. Pe de altă parte, studiul terminologiilor este util în a arăta că unele din lumile discursive au caracter, prin excelență, metaforic. Astfel, în primul studiu, *Modele cognitive și oglindiri figurative*, autorul trece în revistă terminologia botanică, insistînd asupra proprietăților modelului popular și savant de numire a plantelor și asupra domeniilor onomasiologice reflectate în planul semantic al denumirilor etnobotanice și științifice. Un alt studiu, *Imaginarul animalier în presa sportivă contemporană*, îi este dedicat poreclelor și supranumelor de sorginte animalieră care sînt de uz curent în presa sportivă românească și internațională. Seria studiilor de lingvistică aplicată se încheie cu unele considerații asupra trăsăturilor și funcțiilor metaforei în discursul științific care constituie obiectul studiului de caz intitulat *Metafora științifică*.

Unul dintre punctele forte ale prezentului volum îl constituie caracterul interdisciplinar al analizelor operate de autor. Astfel, faptele de limbă nu sînt studiate unilateral, adică exclusiv din unghiul unui singur suport metodologic, ci ele sînt privite prin prisma a diverse aspecte, autorul recurgînd la o suită de metode și instrumente de analiză aparținînd mai multor domenii științifice, lucru, de altfel, cerut și de natura și complexitatea materialului lingvistic interpretat. În acest fel, autorul reușește să pună în evidență solidaritatea dintre faptele de limbă și situațiile de comunicare în care acestea sînt întrebuințate.

Rezultatele cercetărilor întreprinse de autor sînt raportate cu deosebită competență la cercetările anterioare de lingvistică teoretică și aplicată. Mai mult decît atît, cartea invită și cititorul la reflecție, pe măsură ce analiza interoghează ipoteze și oferă explicații formulate de alți specialiști sau de însuși autorul lucrării de față. În acest sens, trebuie remarcată și atenția cu care autorul își sprijină afirmațiile și modul corect, științific în care prezintă și explică faptele de limbă extrase. Perspectiva funcțională, centrală în investigația întreprinsă de autor antrenează în mod firesc evaluări și reevaluări ale faptelor de limbă discutate. Chiar și cînd vine vorba despre unele aspecte mai delicate, cum este discursul politic totalitar sau actual, autorul

[2] Avem în vedere aici accepția pe care o dă E. Coșeriu acestui concept: „tot ceea ce în vorbirea unei comunități se repetă într-o formă mai mult sau mai puțin identică sub formă de discurs deja făcut sau combinare mai mult sau mai puțin fixă, ca fragment lung sau scurt, a «ceea ce s-a spus deja»" (în *Lecții de lingvistică generală*, Chișinău, Editura Arc, p. 258) și, pe urmele acestuia, Stelian Dumistrăcel: „«prefabricate de vorbire» cum sunt proverbele, locuțiunile fixe expresive, formulele de comparație, citatele de autor etc., inserate, prin «colaj», în enunțul ce constituie produsul «tehnicii libere a vorbirii»" (în *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comuniunii fatice prin mass-media*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2006, p. 7).

păstrează tonalitatea neutră, dînd dovadă și de discernămîntul cu care se îmbină prudența și curajul în dezvoltarea demersului său interpretativ.

Selecția problemelor aprofundate în acest volum a necesitat parcurgerea unei vaste bibliografii pe care autorul a valorificat-o critic, reușind să articuleze o viziune coerentă asupra lumilor discursive a spațiului public, a universului proverbelor și a sferei terminologiilor. Cercetarea întreprinsă în volumul de față este una destul de amplă, bine organizată, avînd o structură echilibrată, și extrem de eficientă. Autorul dă dovadă nu numai de spirit științific, ci și de o creativitate și originalitate. Demonstrațiile sînt expuse urmînd o logică desăvîrșită, iar stilul autorului se caracterizează prin claritate, precizie și, lucru remarcabil, printr-o vitalitate care, de altminteri, este caracteristică și celorlalte scrieri ale sale. În acest sens, trebuie să evidențiem faptul că exemplele excerptate de autor din diverse texte politice, juridice etc. sînt nu numai pertinente și foarte instructive, ele prezentînd numeroase oportunități pentru cercetări ulterioare, ci, în același timp, oferă și o adevărată plăcere a lecturii.

În ansamblu, studiile de lingvistică aplicată cuprinse în acest volum prospectează teritorii de limbaj mai puțin valorificate, iar, prin punerea în practică a unor metode adecvate de lucru, ele permit unele generalizări care contribuie la completarea modelelor și abstractizărilor teoretice curente. Neepuizînd toate valențele și bogăția de aspecte cuprinse în secțiunile lucrării *Lumi discursive...*, recomandăm cartea semnată de Ioan Milică drept o contribuție valoroasă la cercetările de lingvistică aplicată care merită atenția nu numai a unui cerc mai restrîns de specialiști în domeniu, ci și cea a unui public mai larg.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

BOOK REVIEW

doi:10.17684/i2A28en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Magda Jeanrenaud, *La Traduction, là où tout est pareil et rien n'est semblable*, Préface de Claude Hagège, Bucarest, EST-Samuel Tastet Editeur, 2012, 346 p.

Ana-Maria Minuț*

Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

Engaged in demonstrating an evaluation and critique of translation, Magda Jeanrenaud's erudition allows the corroboration of different elements from several theories of translation (the functional type, represented by Hans Vermeer and Katharina Reiss, the linguistic type, having Roman Jakobson, J.P. Vinay, J. Darbelnet, Georges Mounin, J.C. Catford, Bertrand Richet as representatives, the interpretative type, illustrated by Marianne Lederer and Danica Seleskovitch, the philosophical type, practised by Antoine Berman, Paul Ricoeur or Jacques Derrida, and the sociolinguistic type of Maurice Pergnier) inspiringly applied to several case studies. There are, in fact, not one but several demonstrations, as the author considers five cases of translation or self-translation (Vasile Alecsandri, I.L. Caragiale, Panait Istrati, Mihail Sebastian and Emil Cioran). In addition to these five foreground assessments, there are numerous other collateral assessments—starting already in the *Avant-propos* section, located after the prestigious foreword by Claude Hagège—brought about, amongst other things, by the inevitable references to the principle of faithfulness in translation, to the "threat" of the untranslatable, or to intertextual references; they relate to various specific cases, represented either by the translative solutions proposed in the Romanian versions for some titles, phrases, and words from the works of Tzvetan Todorov or Amélie Nothomb, or by the issues raised by the translation from French into German (or Romanian) of a sports caricature whose original version relies heavily on the polysemy of *but*.

The chapter *Traducteur – auteur: une relation décalée* starts from the consequences of denying or minimizing—in the structuralist studies of the literary theory from the 70s of the last century—the authorial intent and supremacy. If the reader is given the freedom to interpret the text irrespective of the author's intention, it is obvious that the translator ("le Lecteur par excellence"), free from the canon of unqualified submission to the writer's intention, also enjoys this freedom.

Even though, as important studies of literary theory have demonstrated, intentionality proved impossible to expel, for the *consistency criterion*—essential for the adequacy and value of an interpretation—cannot be conceived without recourse to the premise or the likelihood of an intention (p. 35), many theoretical and practical benefits of approaches focussed on the empowerment of the act of translation are brought forward. On the theoretical side, the author mentions the diversification of perspectives on translation, with examples such as interpretative or communicational perspectives. Among the theories that have relativized the role of the author's intention in the act of translation, a special attention is paid, on the one hand, to Gideon Toury's so-called *polysystem theory* (instrumental in the work's thrift, as it anticipates some issues addressed in the following chapters), who grants the same status to both translation and the original work; on the other hand, the theory developed by H.J. Vermeer and Katharina Reiss (the so-called *Skopostheorie*) shifts the emphasis on the text status, which becomes critical in the choice of the method and strategy of translation. As for the practical advantages, the author highlights those of exceeding sterile outputs of contrastive type, obstinately preoccupied by identifying the deviations and differences (often of "expressivity") between the target-text and the source-text.

As knowledge of the cultural varieties underlying the text is paramount to the translation act, which cannot ignore the sociocultural context and the relationship between a culture and its language, the book holds a consistent section, called *Francophonie,*

*Email address: *a_minut@hotmail.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

bilinguisme et traduction, that deals with the French influences exerted (at first indirectly, through Greek and Russian influences, then directly) within the Romanian cultural environment and their ways of manifestation. Given that French is rightly granted the most important role in modernizing the culture and Romanian language, the author provides, predominantly relying on the well-known work of Pompiliu Eliade (released in a time when French influence was in full swing)—*De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Étude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Ernest Leroux, Libraire-Éditeur, Paris, 1898—a description of the most important moments in the history of French–Romanian relations, which led to a decisive shift of *Weltanschauung* and, in linguistic terms, to a massive and extremely beneficial modernization of the Romanian lexis.

If—to quote Paul Zarifopol's phrase—the "derudeness movement" started with France (*Pentru arta literară*, II, edited by Al. Săndulescu, Editura Minerva, București, 1971), Alecsandri's character Chiriță certainly illustrates the first step of this process. Her ridiculous idiolect is analysed from the perspective of the "technical" procedures of translation described by Vinay and Darbelnet, of the three types of translation identified by J.-C. Catford, and by using the concept of *transcoding* as Maurice Pergnier defined it (in regard to the transposition of idioms). According to Werner Koller (*Einführung in die Ubersetzungswissenschaft*, UTB, Stuttgart, 2011), emancipation is a form of cultural criticism with a linguistic dimension, and the imitative and translative frenzy is the contribution to "emancipation" brought by the type of smatterer mocked by Alecsandri.

Concerning the transposition of Caragiale's works into French, after addressing several important issues of the evaluation of translation (the translators' profile—Eugène Ionesco and Monica Lovinescu, the limits between the translation and adaptation of a dramatic text, the status of the Romanian language in the first half of the nineteenth century), the focus turns to some particular issues related to the translation of Didascalia, of repetitions and clichés, of cultural references, of proper names (including nicknames) and affectionate forms of address, of interjections and punctuation. The main problems are identified, on the one hand, in the way of playing with the French words of the original text, and on the other hand, in the normalization, organization, and rationalization of what—in the speech of Caragiale's characters—betrays, on the contrary, confusion, clutter, drift, derision, or expansiveness.

In the case of Panait Istrati's texts, the translative practices recalled are those whose frequency offers them the status of hints for the intention of self-translation from French to Romanian; such procedures fall mainly into the "oblique" category in Vinay and Dabelnet's terminology, with the effect of deeply reshaping the meaning of the source-text. Examples drawn from the Romanian versions of such works as *Oncle Anghel*, *La Maison Thüringer*, and *Tsatsa Minnka* prove an explicitness and an obvious nuancing of the descriptions, a change of narratological perspective (the narrator's voice becomes more powerful), a reorganization of the original text—including a redistribution of paragraphs—, as well as a transformation of the original standard and neutral register into the oral, familiar, dialectal or emotional register.

Alain Paruit's French version of Mihail Sebastian's novel *The Accident* is the subject of a careful evaluation in terms of "universals" (standardization, homogenization, rationalization, clarification, explanation, "elevation") that manifest themselves in the act of translation. The effects consist in the considerable restructuring of some paragraphs, the change in the usage of quotation marks (most commonly by removing them, when they mark the intervention of a secondary discourse within the primary discourse), the removal of some "unnecessary" details, the "stylization" of some passages, the avoidance of repetitions (even when they are symbolic, as in the case of the recurrence of the word *fog*, which in French became either *brume* or *brouillard*), the disambiguation of what is deliberately vague, etc. The progressive and deliberate turn of the translator to the realistic pattern is explained, according to the author, by the desire (especially on the publishers' part) to avoid the reception of *The Accident* in Proustian key by a French public overwhelmed by Marcel Proust's epigones.

Regarding the French version of Cioran's Romanian works, the major changes (consisting especially of omissions) to the source-text are considered the result of certain ideological and æsthetic reluctances (of the author himself, the translator, or the editor). Thanks to these suppresions, Cioran's estab-

lished image is being protected from the youth's ideological drifts or stylistic deviations.

Many of the theoretical explanations disseminated throughout the chapters justify the inspired choice of the subtitle *là où tout est pareil et rien n'est semblable*, borrowed from one of the works of the philosopher and essayist André Glucksmann (*Le Bien et le Mal. Lettres immorales d'Allemagne et de France*, Hachette, Paris, 1997), circumscribed to an entirely different field. Several factors are included in the interplay between *tout est pareil* and *rien n'est semblable*: discrepancies (of internalizing the author's intent, of expectations, etc.) existing in the author – translator relationship, the interpreter's courage to resort—when the mere transposition from one language to another no longer seems sufficient—to "a third language of translation" (able to recover the losses and transmit the alterity to the foreign text), or the dosage of the so-called "universals" of translation.

Erudite and subtle, based on a rich experience as a translator, Magda Jeanrenaud's book is an entirely convincing plea for the need for translation to reflect on itself.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RECENZIE

doi:10.17684/i2A28ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Magda Jeanrenaud, *La Traduction, là où tout est pareil et rien n'est semblable*, Préface de Claude Hagège, Bucarest, EST-Samuel Tastet Editeur, 2012, 346 p.

Ana-Maria Minuț*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Pusă în slujba unei demonstrații de evaluare și critică a traducerii, erudiția Magdei Jeanrenaud face posibilă coroborarea unor elemente diferite, provenind din mai multe tipuri de teorii ale traducerii (tipul funcțional, reprezentat de Hans Vermeer și Katharina Reiss, cel lingvistic, avîndu-i ca exponenți pe Roman Jakobson, J.P. Vinay, J. Darbelnet, Georges Mounin, J.C. Catford, Bertrand Richet, tipul interpretativ, ilustrat de Marianne Lederer și Danica Seleskovitch, tipul filosofic, practicat de Antoine Berman, Paul Ricoeur sau Jacques Derrida, tipul sociolingvistic, prin Maurice Pergnier), aplicate inspirat la mai multe studii de caz. Rezultă, în fapt, nu una, ci mai multe demonstrații, căci autoarea are în vedere cinci cazuri de traducere sau de autotraducere (Vasile Alecsandri, I.L. Caragiale, Panait Istrati, Mihail Sebastian și Emil Cioran). În afara acestor cinci evaluări de prim plan, există, încă din secțiunea *Avant-propos*, situată după prestigioasa prefață a lui Claude Hagège, și numeroase alte evaluări colaterale, prilejuite, printre altele, de referirile inevitabile la principiul fidelității în traducere, la „amenințarea" intraductibilității sau la trimiterile intertextuale; acestea vizează diverse cazuri punctuale, reprezentate fie de soluțiile traductive propuse, în versiunile românești, pentru anumite titluri, sintagme, cuvinte din lucrările lui Tzvetan Todorov sau Amélie Nothomb, fie de problemele pe care le ridică traducerea, din franceză în germană (sau în română), a unei caricaturi din domeniul sportiv în care în original se mizează pe polisemia lui *but*.

Capitolul intitulat *Traducteur – auteur: une relation décalée* pleacă de la consecințele antrenate de negarea sau minimalizarea, în studiile de teorie literară de sorginte structuralistă, din anii 70 ai secolului trecut, a intenționalității autorului și a supremației instanței auctoriale. Dacă cititorului i se acordă libertatea de a interpreta textul în mod independent de intențiile autorului, de această libertate beneficiază, în mod evident, și traducătorul („le Lecteur par excellence"), eliberat de canonul supunerii fără rezerve în fața intențiilor scriitorului.

Chiar dacă, așa cum au demonstrat importante studii de teorie literară, intenționalitatea s-a dovedit imposibil de expulzat, căci însuși *criteriul coerenței*, esențial pentru adecvarea și valoarea unei interpretări, nu poate fi conceput fără recursul la premisa sau probabilitatea unei intenții (p. 35), sînt evidențiate mai multe beneficii, teoretice și practice, ale abordărilor care au vizat autonomizarea actului traducerii. În plan teoretic, autoarea menționează diversificarea perspectivelor referitoare la traducere, precum cele de tip interpretativ sau comunicațional. Dintre teoriile care au relativizat rolul pe care-l ocupă intenționalitatea autorului în actul de traducere, o atenție aparte este acordată, pe de o parte, așa-numitei *teorii a polisistemului* (extrem de utilă în economia lucrării, anticipînd unele aspecte tratate în capitolele următoare), a lui Gideon Toury, care acordă traducerii același statut precum operei originale; pe de altă parte, teoria elaborată de H.J. Vermeer și Katharina Reiss (așa-numita *Skopostheorie*) deplasează accentul asupra statutului textului, determinant în alegerea metodei și a strategiei de traducere. Cît despre avantajele de ordin practic, sînt evidențiate cele constînd în depășirea unor analize sterile, de tip contrastiv, preocupate cu obstinație de identificarea devierilor și a diferențelor (adesea, de „expresivitate") dintre textul-țintă și textul-sursă.

Cum cunoașterea varietăților culturale care stau la baza unui text contează extrem de mult în procesul traducerii, care nu poate face abstracție de contexul socio-cultural și de relația unei culturi cu limba sa maternă, cartea conține o secțiune consistentă, intitulată *Francophonie, bilinguisme et traduction*, care tratează profilul influențelor franceze exercitate (mai întîi, prin intermediar grecesc și rusesc și apoi în

* Adresă de corespondență: *a_minut@hotmail.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

mod direct) în spațiul cultural românesc și căile lor de manifestare. În condițiile în care francezei i se acordă, pe drept cuvînt, rolul cel mai important în modernizarea culturii și a limbii române, autoarea oferă, sprijinindu-se predominant pe bine-cunoscuta lucrare a lui Pompiliu Eliade (apărută într-o vreme în care influența franceză era în plină desfășurare)—*De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Étude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Ernest Leroux, Libraire-Éditeur, Paris, 1898—o descriere a celor mai importante momente din istoria relațiilor româno-franceze, care au determinat o schimbare decisivă de *Weltanschauung* și, în plan lingvistic, o modernizare masivă și extrem de benefică a lexicului românesc.

Dacă, după formula lui Paul Zarifopol, cu Franța a început „mișcarea de dezmojicire" (*Pentru arta literară*, II, ediție îngrijită de Al. Săndulescu, Editura Minerva, București, 1971), de bună seamă că personajul Chirița al lui Alecsandri ilustrează prima fază a procesului. Idiolectul ei ridicol este analizat prin prisma procedeelor „tehnice" ale traducerii, descrise de Vinay și Darbelnet, a celor trei tipuri de traducere identificate de J.-C. Catford și cu ajutorul conceptului de *transcodaj*, așa cum l-a definit Maurice Pergnier (cu privire la modalitatea de transpunere a idiotismelor). Emanciparea, după Werner Koller (*Einführung in die Ubersetzungswissenschaft*, UTB, Stuttgart, 2011), este o formă de critică culturală, care are și o dimensiune lingvistică, iar frenezia imitativă și traductivă reprezintă contribuția adusă „emancipării" de tipul de personaj semidoct ironizat de Alecsandri.

În ceea ce privește transpunerea lui Caragiale în franceză, după abordarea mai multor aspecte importante în procesul evaluării traducerii (profilul traducătorilor—Eugène Ionesco și Monica Lovinescu, limitele dintre traducerea și adaptarea unui text dramatic, starea limbii române în prima jumătate a secolului al XIX-lea), atenția se îndreaptă asupra unor aspecte punctuale, referitoare la traducerea didascaliilor, a repetițiilor și a clișeelor, a referințelor culturale, a numelor proprii (inclusiv a poreclelor) și a formulelor afective de adresare, a interjecțiilor și a punctuației. Principalele probleme sînt identificate, pe de o parte, în modalitatea de redare a franțuzismelor din textul original și, pe de altă parte, în normalizarea, ordonarea, raționalizarea a ceea ce în vorbirea personajelor lui Caragiale trădează, dimpotrivă, confuzie, dezordine, derivă, deriziune sau expansivitate.

În cazul textelor lui Panait Istrati, au fost reținute practicile traductive a căror frecvență le conferă statutul de indici de intenționalitate a autotraducerii din franceză în română; procedeele utilizate se încadrează preponderent în categoria celor „oblice" în terminologia lui Vinay și Dabelnet, cu efect de restructurare în profunzime a semnificației textului-sursă. Exemplele extrase din versiunile românești ale operelor *Oncle Anghel*, *La Maison Thüringer* și *Tsatsa Minnka* dovedesc o explicitare și o nuanțare evidentă a descrierilor, o schimbare a perspectivei naratologice (vocea naratorului devenind mult mai puternică), o reorganizare a textului original inclusiv prin redistribuirea paragrafelor, ca și o prefacere a registrului standard și neutru din original în registru oral, familiar, dialectal sau afectiv.

Versiunea în limba franceză a romanului *Accidentul* al lui Mihail Sebastian, datorată lui Alain Paruit, face obiectul unei atente evaluri din perspectiva „universaliilor" (uniformizare, omogenizare, raționalizare, clarificare, explicitare, „înnobilare") care se manifestă în actul propriu-zis al traducerii. Efectele constau în restructurarea considerabilă a unor paragrafe, modificarea întrebuințării ghilimelelor (cel mai frecvent, prin suprimarea lor, atunci cînd acestea marchează intervenția, în discursul primar, a unui discurs secundar), eliminarea unor detalii „inutile", „stilizarea" unor pasaje, evitarea repetițiilor (chiar și atunci cînd acestea au încărcătură simbolică, așa cum e cazul repetării cuvîntului *ceață*, devenit, în franceză, cînd *brume*, cînd *brouillard*), dezambiguizarea a ceea ce voit imprecis etc. Virajul progresiv și deliberat al traducătorului spre tiparul realist își găsește explicația, conform autoarei, în dorința (mai cu seamă a editorilor) de a evita receptarea *Accidentului*, de către un public francez excedat de epigonii lui Marcel Proust, în cheie proustiană.

În ceea ce privește versiunea în franceză a operelor românești ale lui Cioran, modificările importante (constînd în special în omisiuni) față de textul-sursă sînt considerate rezultatul unor reticențe ideologice și estetice (ale autorului însuși, traducătorului, editorului). Grație acestor treceri sub tăcere, imaginea consacrată a lui Cioran este pusă la adăpost de derapajele ideologice sau imperfecțiunile stilistice ale tinereții.

Multe din precizările teoretice diseminate pe par-

cursul capitolelor justifică inspirata algere a subtitlului *là où tout est pareil et rien n'est semblable*, împrumutat dintr-una din lucrările filosofului și eseistului André Glucksmann (*Le Bien et le Mal. Lettres immorales d'Allemagne et de France*, Hachette, Paris, 1997), circumscrisă unui cu totul alt domeniu. În jocul dintre *tout est pareil* și *rien n'est semblable* intră mai mulți factori: decalajele (de interiorizare a intenției autorului, de orizont de așteptare etc.) existente în relația autor – traducător, curajul traducătorului de a apela, atunci cînd simpla transpunere dintr-o limbă în alta nu pare suficientă, la o „a treia limbă a traducerii" (capabilă să recupereze pierderile și să transmită alteritatea textului străin) sau dozajul așanumitelor „universalii" ale traducerii.

Erudită și subtilă, bazată pe o bogată experiență de traducător, cartea Magdei Jeanrenaud este o pledoarie pe deplin convingătoare a necesității traducerii de a reflecta asupra ei înseși.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

BOOK REVIEW

doi:10.17684/i2A29en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Colette Moore, *Quoting Speech in Early English*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 232 p.

Adina Chirilă*
Faculty of Letters, History and Theology, West University, Bd. Vasile Pârvan 4, 300223 Timișoara, Romania

The book is an extensive, linguistic and literary/stylistic study on the methods of marking off reported speech in literature during the pre-modern period of English (1350–1600), on the basis of several different categories of manuscripts and printed texts now included in *Corpus of Middle English Prose and Verse* (CMEPV). The issue should be addressed by the diachronic research of a language, since the soundness of a medieval text's modern edition, the hermeneutics of the text and the conclusions regarding the aspects that a language might have had in the past lean upon a correct separation of the discourses and of the "voices" that create them. In this respect, for example, Suzanne Romaine believes that understanding the fact that "the norms for reporting speech in discourse or verse may have been different then [i.e. 1530–1550, *Middle Scots*] or could have varied according to genre" (Romaine, 1982, p. 125) is crucial in order to maintain a pertinent hypothesis about the aspect of a colloquial variant of an old language, for "[e]ven if we examine quoted or indirect speech in prose or verse texts [...], which may be assumed to approximate speech to some extent, this is not speech" (*ibidem*).

Colette Moore seizes the speculation of the British scholar, whom she evokes in *Introduction: editing reported speech* (p. 1), further trying, first, to identify and highlight the different methods of quoting employed by the writers and scribes in early English; second, to outline the stylistic relevance of the obvious inconsistency in using the markers of reported speech, and that of the indefinite character as to the mode of discourse present at one point: actual narrative, direct speech or discourse (*oratio recta*), and indirect speech or discourse (*oratio obliqua*).

In detail, the work raises a series of important questions: how should one understand the opinion that the manuscripts have less-determined ways of indicating reported speech?; what were the assumptions of the pre-modern English speakers and writers about the direct and indirect speech?; to what extent did they differ from those of the nowadays writers?; how does the application of the early methods for reporting speech affect the understanding of a late medieval text in the modern era?; how did the medieval authors work with this fluid system of marking?; what are the consequences of the modern editorial practice's intrusion in the text, regarding the accuracy with which a text is transmitted and displayed for further investigations? (p. 2). Seeking for answers, Colette Moore embraces and develops a work method that combines linguistic, historical pragmatic and hermeneutic perspectives, all possible in the process of text analysis.

The substance of the book is comprised in three chapters that deal with three fundamental aspects of quoting in pre-modern writing, each of them a source for various and meaningful ideas and observations: ways of marking reported discourse, especially in manuscripts (Chapter I, *Methods of marking speech*, p. 18–79); functions of quoting and of quotation in various communication situations (Chapter II, *Interpreting reported speech: defamation depositions, sermons, chronicles*, p. 80–127); stylistic values of direct and indirect speech in a medieval text (Chapter III, *Reported speech in literary texts: stylistic implications*, p. 128–181).

The conclusions of the first chapter are built mostly upon the examination of sixteen manuscripts of the work *The Vision of Pierce the Plowman*, attributed by internal evidences to William Langland (c. 1330–c. 1400), which have survived through more than fifty copies, in at least three variants; upon the investigation of twenty three manuscripts of the work of Nicholas Love (?–c. 1424) *The Mirror of the Blessed Life of Jesus Christ*, of the sixty two that

*Email address: *chiriladina@yahoo.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

we have today; and upon the analysis of an editorial series concerning a small section of *Merchant's Tale* (Geoffrey Chaucer, 1342–1400, *Canterbury Tales*), verses 1263–1267, from the first printed version, c. 1483, by William Caxton, to the modern edition of 1903 [1898], by Alfred W. Pollard. The selection made by Colette Moore is considered representative for working out an image of the techniques of marking reported discourse used by the pre-modern writers and scribes, and by the early editors. They appear to be divided into scribal methods, of *mise-en-page*, and linguistic methods.

Among the first means employed in the attempt to organize graphically a page with more than one voice operating in the construction of the discourse are: the paragraph mark (¶); the line spacing; punctuation marks: *punctus* (·), *punctus elevatus* (⁖)—these being used as midline caesura dots, to draw attention to the linguistic mark (*inquit*) of a quotation; the rubrication of letters (e.g.: the abbreviated form of the verb *quod*, the initials of lines when they coincide with someone's discourse, the initials of proper and common names when they designate persons whose words are quoted), and of the scriptural quotations; underlining; composing marginal *notæ* that call the reader's attention to the quotation's source and, implicitly, to its presence in the text, but also speak about the citation's degree of accuracy towards the archetype: quotation abbreviated by the compiler or the scribe, paraphrase, deviation, augmentation.

Colette More holds that, in general, methods like these are not used systematically. Although some manuscripts show a higher level of organization of different marking methods, most of them lack clarity and constancy in this respect, with frequent alternations of the markers. From one scribe to another, a certain type of marker may be replaced by a different one, according to the preferences or habitudes of the scribe. It also happens that the existence of a marker is completely overlooked when, while copying a text, the scribe applies a new understanding to its content, and feels free "to emendate" the work he labors upon, since the medieval practice of transcribing allows the intervention of the mere scribe as an interpreter of the text.

Linguistic methods of indicating the perspectives' alternation include discourse elements like interjections, vocatives, pronominal, spatial and temporal deictic markers, other pragmatic markers, etc., and also meta-discourses and incident structures—most of them of the *verba dicendi* type. About the latter, noticing their repetitive character and the tendency to operate in coordinated pairs (e.g.: "Rolland **ansuerd** and **sayd**: syr guy of Bourgoyne, come ye..."—*Charles the Grete*, CMEPV, p. 58; "Charlemagne **speke** thus, he **sayd** to hym / I wyll that ye knowe | now that I..."—*Four Sons of Aymon*, Caxton, CMEPV, p. 59), Colette Moore maintains that we witness a process of pragmaticalization/grammaticalization—at least in some cases, e.g.: *seien* 'to say', when the verb does not describe the event of speaking, but carries a textual function—that of indicating the shift to the direct speech (although, in the beginning of the discussion, the author mentions the stylistic value of the doubling of verbs, so frequent in many pre-modern languages and in the Bible, as an example of the rhetoric figure *copia*).

The idea of the grammaticalization of the *inquit* is further proved by analysis of the functions that *videlicet* 'namely, clearly' (< lat. *videre licet*) has in legal context, upon a corpus of one hundred and twenty depositions in slander cases recorded between 1245 and 1645 in courts from England and Scotland. Colette Moore draws the conclusion that, throughout centuries, with more and more occurrences of the same sort, *videlicet* (also *v.*, *vi.* or *viz.*) develops two textual functions: as a marker in code-switching (when the juridical text is written in Latin and English, the latter being the language known and used by the witnesses in their depositions), and a conventional marker of the reported discourse, either direct or indirect speech, as in (23)/p. 64: "*Durham Diocesan Records 1570.* Elizabeth Robson con*tra* Isabell ~~agnet~~ knops in *causa* diffama*cionis* vi*delicet* that she is a hoore & a harlott/".

Thus, the *inquit* constructions in pre-modern texts (a few *verba dicendi* and, in certain contexts, *videlicet*) have mainly an organizing role, usually in the absence of other means invested with this purpose. The deterrent factors, those that have weakened this pragmatic function and stopped the grammaticalization process of the lexical elements under observation are, in Colette Moore's opinion, the emergence and generalization (alongside the multiplication of the books by print) of other editorial conventions: the use of italic letters, of *parentheses*

(or, after Erasmus, *lunulæ*—used for three centuries for setting of quotative phrases), and commas (*diple*, *inverted comma*), later.

The practice of isolating the *inquit* related to the reported speech may be another proof in favor of the idea that phrases like *he said* or *quod she* are significantly grammaticalized, their semantic content is minimal and indicated as such in the economy of discourse. The main theoretical argument for Colette Moore's opinion lies in several fragments from a few 16th grammarians' works, of George Puttenham, *Arte of English Poesie*, 1589, Richard Mulcaster, *Elementarie*, 1582, and John Hart, *An Orthographie*, 1569 (who, for example, characterizes the fragment between parentheses as removable: "As the *Parentheseos*, which Gréeke word signifieth interposition: and we may understand to be a putting in, or an addition of some other matter by the way: which being left out yet the sentence remayneth good.", p. 74).

As for the diple and inverted commas, Colette Moore emphasizes the role that they have in late medieval texts (till the end of the 17th century), namely to indicate gnomic utterances, *sententiæ*, whose absolute truth is known or ought to be known and accepted by readers. Only secondary do these signs draw attention to the presence of *a certain* voice that has a certain contribution to the construction of the text; their primary function is to invoke an authority (*auctoritas*) on the basis not of intellectual property, but of truth.

The second Chapter focuses on three literary genres (defamation depositions, sermons and historical chronicles), in order to identify and describe the authors' and scribes' conceptions about the act of quoting, the way in which they operate in texts depending on genre, and the role of the reported discourse in constructing the text as a whole. In judicial cases, the problem concerns the faithfulness in quotation that is expected in the process of recording the depositions. Colette Moore notices that medieval customs allow not only the *ad hoc* transformation of the direct speech of the witnesses into indirect speech, a practice that does not affect the *de dicto* image of the discourse, but also a *de re* registering, when the witnesses' depositions are written down according to the clerk's judgment and evaluation. The convention gives priority to the loyalty to a legal standard of defamation, against the exact reporting (*verbatim*) of the deposition.

The analysis continues with the sermons, for the crucial importance that the quotation from biblical sources and patristic texts has in illustrating the legitimacy of the preacher's message. Believing that the use of probating quotations is a defining feature of the scholastic sermon—a genre of the pulpit oratory that emerged in Western Europe at the end of the 12th century—, Colette Moore examines a corpus of more than a hundred and fifty such discourses. As a rule, she finds an ambiguous relation between the preacher and the quotation. Crediting someone with an utterance often lacks precision, which may be a sign for the pragmatic value of the very *act* of pointing to an authoritative voice, when the preacher cannot or, for various reasons, doesn't want to clearly identify that voice. The fragments employed as quotations appear to be more or less untrue to the archetype, for the deviations take the form of tacit combination of two or more sources (Colette Moore offers the example of the second sermon from British Library MS Royal 18 B. xxiii, which opens with several biblical fragments—*Jn*, 6, 57, *Mt*, 12, 44, *Lk*, 11, 24—talked about as a unitary fragment), summary, free and unmarked inserting of the preacher's personal comments in the citation, extrapolation, abrupt transition from Latin to English and from direct to indirect discourse, bilingual and redundant use of a biblical or patristic text, etc. Some situations render evident another problem specific to the pre-modern period in the history of a vernacular language: the relation between the source-text written in a sacred language (i.e. Latin) and the translation made in the vernacular language (i.e. English); in this respect, Moore maintains that "[s]ince most of the quotations are from Latin source material, investigating the conception of faithfulness in quotation entails investigating the conception of faithfulness in translation" (p. 106). Correlating the linguistic findings with the specific historical events, she then concludes that, in a period of censorship and severe repression of vernacular renderings of Scripture in any form—*libri, libelli, aut tractatus* (according to Article 7 of Bishop Arundel's Constitutions of 1407-1409), the preachers were forced either to preserve the Latin aspect of the pericopae used in their sermons, or to create either extremely slavish translations into English, or loose paraphrases so that the censors might not notice the presence of a quotation in discourse,

but that of a mere comment.

Broaching historical chronicles from 1350–1500 (*Brut – The Chronicles of England*, *Polychronicon* – translated and annotated by John Trevisa, *The Chronicle of Popes and Emperors*, *Lollard Chronicle*, etc.), a genre that is partially grounded on speech reporting, the linguist points out the conventional and rhetoric character of reporting direct speech: the act of "quoting" a historical figure's speech ought to be interpreted as an act of approximation, the act of creating a plausible discourse by the chroniclar himself, a discourse that is meaningful to the actual political or dramatic context. "The motive is rhetorical and driven by the narrative rather than by the impulse to mark accuracy" (p. 117). Another observation concerns the fluidity that characterizes the employment of narrative, the metadiscourse about the direct speech and the direct speech itself in chronicles, with unmarked or ambiguous transitions among them.

The third Chapter is a survey of the work of three canonical English writers from the 16th century: the anonymous and presumably only author of the poems *Pearl*, *Cleanness*, *Patience*, and *Sir Gawain and the Green Knight* (British Library, Ms Cotton Nero A.x), William Langland (*The Vision of Piers the Plowman*), and Geoffrey Chaucer (*Canterbury Tales*). Colette Moore argues here that some authors of the late Middle Ages use the system of speech marking in a manner that creates ambiguity and, consequently, the possibility of a multiple reading, "intrinsic to the literary project" (p. 132). If so, the option of the modern editor who indicates without doubt the "clarified" margins of the reported speech sequences in the old literary text would reflect an *interpretative decision* that simplifies and disadvantages the text. An action as such would be even superfluous in a case like the one known as "the Marriage Encomium" (Chaucer, *The Merchant's Tale*, verses 1267–1392): Colette Moore believes that the lack of clarity with regard to the identity of the voices that compose the text is in fact the key to the right and full interpretation of the encomium as a succession of general truths about marriage—*sententiæ* whose gnomic content belongs to the entire humanity (p. 176–177). In a different circumstance—*The Vision of Piers the Plowman*—, the obscurity would be no less than essential in the process of recreating, in the reader's mind, the dream-like experiences described in the poem, and of achieving the didactic purposes of the text: "[a]s constructed by indeterminacies in voices and speakers, Will's journey is partly a journey of perspective, as seemingly external concepts and ideas are internalized and become part of his own thinking. As readers, we undergo this journey with him." (p. 162).

The observations on numerous literary fragments cited in the last two Chapters lead to the strong conclusion that, in order to endow the nowadays reader with the possibility to grasp the subtle ways in which the pre-modern writers used systems of marking off reported discourse, and with the chance to reach a deeper understanding of the medieval literary art, prudent and rigorous judgment are required in the applying of modern editorial norms when it comes to the issue of quoting.

*

Evaluation. The book has been well received by the international academic community, and received favorable reviews right after its first publication, in 2011. Petré (2012) considered it to be well written, accessible to a wider public, an important contribution to the field of English philology and of medieval literary studies.

Specialist or not, the reader discovers a solid work, whose argumentation stands both on theoretical grounds, when the author thoroughly discusses concepts suggested by fundamental, now classic studies (however, one might upbraid her for not referring to a more recent bibliography, see Petré, 2012, p. 304), as well as on empirical research, most of it original. On the latter score, Colette Moore is on her own in the first chapter when, following the examination of the texts, she brings about original synoptic tables concerning the markers of the reported discourse, in *Troilus and Criseyde* (Geoffrey Chaucer) and *The Regiment of Princes* (Thomas Hoccleve), as well as the pragmatic functions of the verbs of speaking and of *videlicet*, in pre-modern literature. Her point of view on the (pre)grammaticalization of the quotative verb *seien* is, undoubtedly, interesting and highly appealing, but the arguments in its favor are not entirely convincing at this point. It's unclear why the author does not correlate the presumed process of grammaticalization of the verb *seien* as a marker of reported speech in English with the process of grammaticalization of the same quoting verb as a complementizer—a phenomenon that was described by Deutcher (2000), to which

Hopper & Closs Traugott (2003) refer after having said, about the English language, that "[it] is often thought that a special subset of complementation structures, quotatives in which someone else's speech is reported, arose out of simple juxtaposition of 'X say/said' followed by the quotation [...], but there has been little direct historical evidence for such development" (p. 194; *seqq.*). Further on, regardless of the presumptive result of the *seien*'s grammaticalization (accepting that there are different results indeed: marker or connector), the reader would be interested in a hypothesis about the stage in grammaticalization reached by the verb; Colette Moore speaks about a moment when the intricate process ceases, but the existence of a movement towards the functional pole of a lexical-functional continuum (Haspelmath, 1999, p. 1044) seems to be founded only on (cf. the six criteria of grammaticalization, Lehmann, 2002, p. 108–159) what appears as a semantic bleaching—an observation that would correspond to a decreasing in the (semantic) integrity parameter from Lehmann's theory (2002, p. 114)—, lacking the other necessary problematizations.

In Chapter two, the author frequently refers to various editorial decisions, observations and ideas of the philologists who have published scientific editions of pre-modern English literature; this gives this section the aspect of a synthesis, very welcome and useful, nevertheless, to the goals mentioned at the beginning.

Displaying Colette Moore's shrewdness and critical spirit towards prior opinions, the analysis carried on in the third Chapter is convincing when it suggests new readings and understandings of the scrutinized passages, and is successful in highlighting the stylistic implications of ambiguity in speech reporting in late medieval texts. It is not clearly settled though the problem of what would be the primary cause of this ambiguity: *the authors' deliberate choice of certain stylistic techniques of interpenetration and superposition of direct and indirect speech* (cf. Petré, 2012, p. 305), or, in general, *the early stage in the elaboration of quoting rules*. Colette Moore suggests both: "most writers of the late medieval period use the systems of speech marking only to set off the represented discourse in their texts as clearly as they deemed necessary, and not with an eye to any particular effect. Nevertheless, [...] indeterminacy as to the speaker or to the boundaries of the speech creates a significant double reading. [...] this double reading, if not demonstrably intentional, is nonetheless intrinsic to the literary project" (p. 132); but also: "[t]his voice shifting is a stylistic technique that the poet employs to emphasize semantic shifts and it is made possible by the less-determined system of speech marking" (p. 144).

Useful in the structure of the book are an *appendix* containing reproductions of two fragments from the manuscripts of *The Vision of Piers the Plowman*, as well as an *appendix* with sigla for cited manuscripts, and an index of names and subjects.

Beyond the reviewer's interest, the novelty of ideas and the quality of their theoretical and empirical argumentation carried on by Colette Moore recommend this book as a bibliographical source that must not be omitted by future studies of historical linguistics and stylistics, in and outside the Anglo-Saxon area.

Bibliography

Deutcher, G. (2000). *Syntactic Change in Akkadian: the Evolution of Sentential Complementation*, New York: Oxford University Press.

Haspelmath, M. (1999). *Why is grammaticalization irreversible*, in "Linguistics", 37 (6), p. 1043–1068, CrossRef.

Hopper, P.J. & Closs Traugott, E. (2003). *Grammaticalization*, Cambridge University Press, CrossRef.

Lehmann, Chr. (2002). *Thoughts on grammaticalization*. Second, revised edition, in "Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt", Nr. 9, July.

Petré, P. (2012). Book review: *Colette Moore,* ***Quoting Speech in Early English****. 2011. Cambridge: Cambridge University Press*, in "English Text Construction" 5 (2), p. 300–306, CrossRef.

Romaine, S. (1982). *Socio-Historical Linguistics. Its Status and Methodology*, Cambridge: Cambridge University Press, CrossRef.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RECENZIE

doi:10.17684/i2A29ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Colette Moore, *Quoting Speech in Early English*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 232 p.

Adina Chirilă*

Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan 4, 300223 Timișoara, România

Cartea reprezintă un studiu amplu, din perspectivă lingvistică și literară/stilistică, asupra metodelor de marcare a discursului raportat în literatura din perioada premodernă a limbii engleze (1350–1600), avînd ca suport mai multe categorii de manuscrise și texte cuprinse în *Corpus of Middle English Prose and Verse* (CMEPV). Problema nu trebuie ignorată de către cercetarea diacronică a unei limbii întrucît de clarificarea planurilor discursului și a identității „vocilor" care le creează depind, în general, editarea modernă corectă a unui text vechi, hermeneutica aplicată textului respectiv și concluziile privind aspectul limbii în epoci trecute, cu variațiile ei. Bunăoară, în opinia cercetătoarei Suzanne Romaine, profesor de limba engleză la Merton College, Oxford, înțelegerea faptului că "the norms for reporting speech in discourse or verse may have been different then [este avut în vedere în mod particular intervalul 1530–1550 din istoria limbii scoțiene—engl. *Middle Scots*, n.n.] or could have varied according to genre" (Romaine, 1982, p. 125) este fundamentală pentru emiterea unor ipoteze pertinente privind forma unei variante colocviale a limbii vechi, deoarece—precizează anterior autoarea—"[e]ven if we examine quoted or indirect speech in prose or verse texts [...], which may be assumed to approximate speech to some extent, this is not speech" (*ibidem*).

Colette Moore preia speculația cercetătoarei britanice, pe care o evocă în capitolul *Introduction: editing reported speech* (p. 1), propunîndu-și, mai întîi, să identifice și să evidențieze practicile citării în Evul Mediu și, în al doilea rînd, să contureze relevanța stilistică a văditei inconsecvențe în utilizarea mărcilor discursului raportat și, de aici, a relativei neclarități în privința modului de expunere implicat la un moment dat: narațiune propriu-zisă, discurs direct (*oratio recta*) ori discurs indirect (*oratio obliqua*).

În amănunt, cercetarea pornește de la cîteva întrebări: în ce fel poate fi înțeleasă părerea că manuscrisele evidențiază modalități mai puțin clare și fixe de indicare a discursului raportat?; care erau concepțiile vorbitorilor și scriitorilor de limbă engleză din perioada premodernă despre discursul direct și indirect?; dacă și cum difereau acestea de ale vorbitorilor și scriitorilor actuali?; ce urmări are aplicarea metodelor timpurii de marcare a discursului raportat asupra modului în care un cititor modern înțelege un text din Evul Mediu?; cum operau autorii medievali cu acest sistem fluid de marcare?; care sînt, în final, consecințele intruziunii practicii moderne de editare în privința acurateței cu care se transmite un text și este pus la dispoziție spre cercetare ulterioară? (p. 2). Căutîndu-le răspuns, Colette Moore își dezvoltă o metodă de lucru ce presupune îmbinarea perspectivelor lingvistică, pragmatică istorică și hermeneutică, posibile în scrutarea unui text.

Substanța cărții este cuprinsă în trei capitole ce surprind trei aspecte fundamentale ale citării în scrisul medieval, cu dezvoltările ideatice care se impun: modul de marcare a prezenței unui discurs raportat în text, cu precădere în manuscris (capitolul I, *Methods of marking speech*, p. 18–79); funcțiile citării și ale citatului în situații de comunicare diverse (capitolul II, *Interpreting reported speech: defamation depositions, sermons, chronicles*, p. 80–127); valorile stilistice ale vorbirii directe și indirecte într-un text medieval (capitolul III, *Reported speech in literary texts: stylistic implications*, p. 128–181).

Concluziile primului capitol se bazează, în principal, pe examinarea a șaisprezece manuscrise ale lucrării *The Vision of Pierce the Plowman*, atribuită prin dovezi interne lui William Langland (c. 1330–c. 1400) și care a supraviețuit prin mai mult de cincizeci de copii, în cel puțin trei variante; pe investigarea a douăzeci și trei de manuscrise ale operei lui Nicholas Love (?–c. 1424), *The Mirror of the*

*Adresă de corespondență: *chiriladina@yahoo.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

Blessed Life of Jesus Christ, din cele șaizeci și patru transmise pînă azi; și pe analiza unei serii editoriale privind un pasaj din *Merchant's Tale* (Geoffrey Chaucer, 1342–1400, *Canterbury Tales*), grupul de versuri 1263–1267, de la prima versiune tipărită, c. 1483, de către William Caxton, pînă la ediția modernă din 1903 [1898], realizată de Alfred W. Pollard. Selecția operată de autoare este considerată reprezentativă pentru realizarea unui tablou al tehnicilor de marcare a discursului raportat utilizate de scribii epocii și, după introducerea tiparului, de editorii timpurii. Astfel, acestea apar diferențiate în două categorii: mijloace grafice, de *mise-en-page*, și mijloace lingvistice.

Primele manifestări de organizare grafică a paginii cu un conținut divers în ceea ce privește vocile implicate în construirea discursului includ: marca paragrafului (¶); spațiul liber între rînduri; semne de punctuație: *punctus* (·), *punctus elevatus* (؛)—acestea fiind întrebuințate în interiorul rîndului pentru a atrage atenția asupra mărcii verbale (*inquit*) a citatului; rubricarea literelor (este cazul formei abreviate a verbului *quod*, de exemplu, sau al grafemelor inițiale ale rîndurilor cînd acestea coincid cu replicile cuiva și al inițialelor numelor proprii sau comune ce desemnează persoanele ale căror cuvinte sînt redate) ori a citatelor scripturale; sublinierea; *notæ* marginale, care atrag atenția nu doar asupra sursei citatului și, implicit, asupra prezenței lui în text, ci, uneori, și asupra gradului de acurateție față de arhetip: citat abreviat de către compilator sau copist, parafrazare, deviere, augmentare.

Colette More precizează că, în general, asemenea metode nu sînt utilizate sistematic. Deși unele texte vădesc un grad mai mare de organizare a diferitelor mijloace de marcare a discursului raportat, cele mai multe dintre manuscrise sînt caracterizate, în această privință, de lipsă de claritate și constanță, cu frecvente alternări ale marcatorilor. De la un copist la altul, un anumit tip de marcă poate fi înlocuit cu altul, după obișnuințele și preferințele scribului. În alte situații, prezența unei mărci este complet ignorată atunci cînd, transcriind un text, copistul aplică o altă înțelegere conținutului acestuia, nesfiindu-se să „îmbunătățească" scriitura asupra căreia lucrează, din moment ce practica medievală a copierii permitea intervenția copistului ca interpret al textului.

Mijloacele lingvistice de indicare a alternării perspectivelor includ componente ale discursului, precum interjecții, vocative, deictice pronominale și spațio-temporale, alți marcatori pragmatici etc., și meta-discursuri ori structuri incidente simple—cele mai frecvente fiind din categoria *verba dicendi*. În privința acestora, observîndu-le caracterul repetitiv și tendința de operare în perechi coordonate (d.e.: "Rolland **ansuerd** and **sayd**: syr guy of Bourgoyne, come ye..."—*Charles the Grete, CMEPV*, s.a., C.M., p. 58; "Charlemagne **speke** thus, he **sayd** to hym / I wyll that ye knowe | now that I..."—*Four Sons of Aymon*, Caxton, *CMEPV*, s.a., C.M., p. 59), Colette Moore susține că ne aflăm mai degrabă în fața unui proces de pragmaticalizare/gramaticalizare, cel puțin în cazul unora dintre ele (i.e. engl. *seien* 'a spune'), în care verbul nu mai descrie evenimentul de a vorbi, ci îndeplinește o funcție textuală—aceea de a indica trecerea la vorbirea directă (deși, în deschiderea problemei, dublarea este recunoscută, în general, ca strategie stilistică frecventă în multe limbi pre-moderne și în textul biblic, exemplificînd figura retorică *copia*).

Ideea gramaticalizării secvenței *inquit* este probată și de analiza funcțiilor formei adverbiale *videlicet* 'namely, clearly' (< lat. *videre licet*) în context juridic, corpusul examinat fiind alcătuit din o sută douăzeci de depoziții în cazuri de calomnie, înregistrate în perioada 1245–1645 în Anglia și Scoția. Colette Moore constată că, în decursul secolelor, cunoscînd din ce în ce mai multe ocurențe de același tip, *videlicet* (și *v.*, *vi.* sau *viz.*) își dezvoltă două funcții textuale: aceea de marcator al schimbării codului lingvistic (cînd textul juridic este redactat în latină și engleză, aceasta din urmă reprezentînd limba pe care o cunosc și o folosesc martorii în declarațiile lor) și aceea de marcator convențional al discursului raportat, fie vorbire directă, fie vorbire indirectă, ca în exemplul (23)/p. 64: "*Durham Diocesan Records 1570.* Elizabeth Robson con*tra* Isabell ~~agnet~~ knops in *causa* diffama*cionis* vi*delicet* that she is a hoore & a harlott/".

În textele Evului Mediu așadar, secvențele *inquit* (cîteva *verba dicendi* și, într-un anumit tip de context, *videlicet*) îndeplinesc mai cu seamă un rol organizatoric în discurs, de obicei în lipsa altor mijloace învestite cu această funcție. Factorul care determină, la un moment dat, slăbirea acestei funcții pragmatice și oprește gramaticalizarea totală a elementelor lexicale în chestiune, după Colette Moore, este apariția și, cu timpul (după răspîndirea practicii multiplicării cărților prin tipărire), generalizarea altor convenții de

editare: utilizarea caracterelor italice, a parantezelor (i.e. *parentheses* sau, după Erasmus, *lunulæ*, utilizate timp de trei secole pentru încadrarea secvenței *inquit*) și, mai apoi, a semnelor citării (i.e. *diple*, *inverted comma*).

Practica izolării secvenței *inquit* prin paranteze în preajma discursului raportat constituie pentru cercetătoare încă o dovadă în favoarea ideii că structuri precum *he said* ori *quod she* sînt semnificativ gramaticalizate, conținutul lor ideatic fiind minimal și indicat ca atare în economia discursului. Principalul argument teoretic în sprijinul acestei opinii este extras din cîteva manuale de întrebuințare a limbii engleze în scris, din secolul al XVI-lea, ale lui George Puttenham, *Arte of English Poesie*, 1589, Richard Mulcaster, *Elementarie*, 1582, și John Hart, *An Orthographie*, 1569 (care, de exemplu, caracterizează segmentul din paranteze ca dispensabil: "As the *Parentheseos*, which Gréeke word signifieth interposition: and we may understand to be a putting in, or an addition of some other matter by the way: which being left out yet the sentence remayneth good.", p. 74).

În privința semnelor citării, Colette Moore scoate în evidență rolul pe care acestea l-au avut inițial (păstrat, de altfel, pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea), anume de a indica fragmente gnomice, *sententiæ*, al căror adevăr absolut este cunoscut ori, în opinia scribului sau a tipografului, trebuie să fie cunoscut și acceptat de către cititori. Numai în mod secundar aceste semne (plasate, de regulă, la începutul pasajului gnomic ori pe marginea paginii, în dreptul fiecărui rînd cu un asemenea conținut) atrag atenția asupra prezenței unei *anumite* voci cu un aport oarecare la edificiul textului; funcția primară a lor este cea de invocare a unei autorități (*auctoritas*) bazate nu pe ideea de proprietate intelectuală, ci pe cea de adevăr al celor spuse.

Capitolul al doilea analizează trei genuri de texte (depoziții, predici și cronici istorice), pentru a identifica și descrie concepțiile autorilor și scribilor cu privire la actul citării, modul în care acestea operează în texte, în funcție de gen, și rolul discursului raportat în construirea întregului. În cadrul consemnării scrise a desfășurării proceselor de calomnie, problema privește acuratețea redării depozițiilor. Colette Moore constată că uzanțele epocii permit nu numai transformarea *ad hoc* a vorbirii directe a martorilor în vorbire indirectă, păstrîndu-se totuși imaginea *de dicto* a discursului, acceptîndu-se de la sine ideea că, în proces, cuvintele au fost reproduse așa cum au fost rostite, ci și consemnări *de re*, în care afirmațiile sînt reproduse în conformitate cu judecata aplicată de către grefier. Convenția dă prioritate loialității față de standardele legale (în privința limbajului), în defavoarea consemnării exacte (*verbatim*) a mărturiilor.

Investigația se oprește apoi asupra predicilor din pricina importanței cruciale pe care o exercită citarea surselor biblice și patristice în demonstrarea legitimității unei afirmații a oratorului religios. Considerînd că citarea cu finalitate probatorie este, prin excelență, o particularitate a predicii scolastice—specie a retoricii de amvon dezvoltată în Europa occidentală începînd cu ultimele decenii ale secolului al XII-lea—, Colette Moore examinează un corpus de peste o sută cincizeci de predici de acest tip. În general, se constată o relație ambiguă între predicator și citarea surselor. Atribuirea unui fragment se face adeseori imprecis, fapt ce poate fi un indiciu al valorii pragmatice a *actului* indicării unei voci autoritare, cînd nu se manifestă putința de a identifica indubitabil acea voce ori în absența dorinței de a o identifica, atunci cînd oratorul pune pe seama altcuiva propriile comentarii. Fragmentele desemnate ca citate apar mai mult sau mai puțin neloiale față de arhetip, devierile concretizîndu-se în combinarea tacită a mai multor surse (Moore oferă exemplul predicii a doua din colecția British Library MS Royal 18 B. xxiii, care începe cu mai multe fragmente biblice—*In*, 6, 57, *Mt*, 12, 44, *Lc*, 11, 24—tratate ca pasaj unitar), rezumarea, inserarea liberă și nemarcată a comentariilor oratorului în cuprinsul segmentului citat, extrapolarea, tranziția abruptă de la latină la engleză și de la vorbire directă la vorbire indirectă, redarea bilingvă, redundantă a pasajului vizat etc. Cîteva situații pun în evidență și o altă problemă specifică perioadei premoderne a unei limbi vernaculare, în circumstanțe istorice și culturale specifice: relația dintre textul-sursă redactat într-o limbă sacră (i.e. latina) și traducerea efectuată în limba vernaculară (i.e. engleza), cercetătoarea opinînd că "[s]ince most of the quotations are from Latin source material, investigating the conception of faithfulness in quotation entails investigating the conception of faithfulness in translation" (p. 106). Privind textele din această perspectivă, Colette Moore constată că, în condițiile unei perioade de cenzură și de represiune a redărilor vernaculare ale Scripturii în cuprinsul ori-

căror forme literare—*libri, libelli, aut tractatus* (fapt stipulat prin Articolul 7 din Constituția Episcopului Arundel, din 1407–1409), oratorii au fost nevoiți fie să păstreze în limba latină pericopele utilizate în predicile lor, fie să realizeze ei înșiși traduceri foarte servile, care urmăreau litera originalului și ignorau resursele limbii engleze de a reda spiritul acestuia (demonstrate deja prin *Biblia* lui John Wycliffe), fie să creeze parafraze, astfel încît cenzorii să nu mai perceapă în lucrarea suspectă prezența unui citat, ci a unei interpretări.

Abordînd cronici istorice din perioada 1350–1500 (*Brut – The Chronicles of England*, *Polychronicon* – traducerea cu adnotările lui John Trevisa, *The Chronicle of Popes and Emperors*, *Lollard Chronicle* etc.), gen care se întemeiază, parțial, prin raportare de discurs, cercetătoarea atrage atenția în mod special asupra caracterului convențional-retoric al raportării discursului direct: actul „citării" vorbirii directe a unei figuri istorice trebuie interpretat ca actul unei aproximări, al creării de către cronicar a unui discurs plauzibil și semnificativ în contextul politic ori dramatic în care acționează personajele. Motivul apariției acestui tip de raportare discursivă este unul retoric, stimulat de firul narativ și mai puțin de impulsul de a întări ideea de acuratețe (p. 117). O altă observație se referă la modul fluid în care narațiunea, metacomentariul asupra discursului direct și vorbirea apar în alcătuirea cronicii, cu treceri nemarcate ori nesigure, din punctul de vedere al editorului modern, de la un mod de expunere la altul.

În capitolul al treilea, Colette Moore analizează operele a trei scriitori canonici din secolul al XIV-lea: anonimul și prezumtivul unic creator al poemelor *Pearl*, *Cleanness*, *Patience* și *Sir Gawain and the Green Knight* (British Library, Ms Cotton Nero A.x), William Langland (*The Vision of Piers the Plowman*) și Geoffrey Chaucer (*Canterbury Tales*), argumentînd că unii dintre autorii Evului Mediu tîrziu utilizează sistemul de marcare a discursului raportat într-un mod care creează ambiguitate, deci posibilitatea unei lecturi multiple a textului, intrinsecă proiectului literar (p. 132). Așa stînd lucrurile, urmează că opțiunea editorului modern în privința configurației aparatului suplimentar ce ar indica fără echivoc secvențele discursului raportat din textul literar vechi reflectă o *decizie interpretativă* singularizatoare, care dezavantajează textul. Un asemenea demers anacronic ar fi inutil într-un caz ca cel al pasajului cunoscut drept „elogiul căsătoriei" ("the Marriage Encomium"), din textul *The Merchant's Tale* al lui Chaucer, desfășurat între versurile 1267 și 1392: autoarea este de părere că lipsa de claritate în privința identității vocilor care îl compun este cheia interpretării juste a elogiului ca o succesiune de adevăruri generale pe tema căsătoriei—de *sententiæ* al căror conținut aparține întregii umanități—, în acord cu maniera și rostul introducerii citatelor sapiențiale în predici (p. 176–177). În altă parte—*The Vision of Piers the Plowman*—, afirmă Colette Moore, obscuritatea este esențială în recrearea pentru cititor a experienței onirice descrise în poem și în împlinirea scopurilor didactice ale acestuia: "[a]s constructed by indeterminacies in voices and speakers, Will's journey is partly a journey of perspective, as seemingly external concepts and ideas are internalized and become part of his own thinking. As readers, we undergo this journey with him." (p. 162).

Numeroasele fragmente aduse în discuție în capitolele al doilea și al treilea ale cărții și perspectivele din care sînt comentate conduc spre concluzia că, pentru a i se acorda cititorului de azi posibilitatea de a vedea modalitățile subtile în care scriitorii vechi utilizau sisteme de marcare a discursului raportat și, prin urmare, șansa de a ajunge la o înțelegere mai adîncă a artei literare medievale, este esențială aplicarea prudentă și cu discernămînt, în asemenea texte, a normelor editoriale moderne în privința citării.

*

Evaluare. Cartea a fost bine primită de comunitatea academică internațională, fiind recenzată favorabil la puțină vreme după apariția primei ediții. Petré (2012) aprecia de la bun început că este, în general, bine scrisă și accesibilă unui public larg, o însemnată contribuție în domeniul filologiei engleze și al studiilor literare medievale.

Specialist ori nu, cititorul descoperă o lucrare bine închegată, în care argumentarea se sprijină atît pe dezvoltări teoretice ale unor concepte, reprezentate de studii fundamentale devenite clasice (i se poate reproșa însă rămînerea la acestea, v. Petré, 2012, p. 304), cît și pe cercetări empirice, în mare parte personale. În privința studiului aplicat, Colette Moore este pe cont propriu în primul capitol, cînd, în urma examinării textelor, realizează tabele sinoptice originale privind mărcile discursului raportat, în *Troilus and Criseyde* (Geoffrey Chaucer) și *The Regiment of Princes* (Thomas Hoccleve), și funcțiile

pragmatice ale verbelor *dicendi* și ale lui *videlicet*, în literatura perioadei. Punctul de vedere susținut aici în legătură cu (pre)gramaticalizarea verbului citațional *seien* este, cu siguranță, interesant, dar argumentele nu sînt pe de-a-ntregul convingătoare. Surprinde, în primul rînd, necorelarea presupusului proces de gramaticalizare a lui *seien* ca marcă a citării, în limba engleză, cu procesul de gramaticalizare a aceluiași verb citațional ca element complementarizator, fenomen descris de Deutcher (2000), la care Hopper & Closs Traugott (2003) fac referire după ce apreciază, în legătură cu limba engleză, că "[it] is often thought that a special subset of complementation structures, quotatives in which someone else's speech is reported, arose out of simple juxtaposition of 'X say/said' followed by the quotation [...], but there has been little direct historical evidence for such development" (p. 194; v. și urm.). În al doilea rînd, indiferent de rezultatul prezumtiv al gramaticalizării lui seien (presupunînd că se poate vorbi de rezultate diferite aici: indice al citării sau conector), nu se emite o ipoteză asupra stadiului de gramaticalizare atins; autoarea vorbește despre un moment în care complexul proces este oprit, însă demonstrația existenței unui parcurs înspre polul funcțional al unui continuum lexical-funcțional (Haspelmath, 1999, p. 1044) se întemeiază (cf. cele șase criterii ale gramaticalizării, Lehmann, 2002, p. 108–159) numai pe ceea ce apare ca estompare a sensului—observație ce ar corespunde unei diminuări a parametrului integrității (semantice), din teoria lui Lehmann, 2002, p. 114)—, fără problematizările ulterioare necesare.

În cuprinsul capitolului al doilea sînt implicate frecvent deciziile editoriale și observațiile filologilor care s-au ocupat de editarea științifică a textelor medievale engleze, fapt ce dă acestei părți a cărții o notă de sinteză bibliografică, firească și utilă, de altfel, în urmărirea obiectivelor menționate la începutul capitolului.

Etalînd subtilitatea și spiritul critic al cercetătoarei față de interpretări literare anterioare, analiza din capitolul al treilea este convingătoare cînd propune lecturi și înțelegeri noi ale pasajelor excerptate și reușește să scoată în evidență implicațiile stilistice ale ambiguității în modul în care discursul raportat apare în construirea textelor. Nu este tranșant rezolvată însă problema cauzei primare a acestei neclarități: *alegerea deliberată a autorilor în privința unor tehnici stilistice* de alternare, întrepătrundere și suprapunere a vorbirii directe și indirecte (cf. Petré, 2012, p. 305) sau *stadiul incipient de elaborare a normelor citării*, în epocă. Autoarea sugerează ambele posibilități: "most writers of the late medieval period use the systems of speech marking only to set off the represented discourse in their texts as clearly as they deemed necessary, and not with an eye to any particular effect. Nevertheless, [...] indeterminacy as to the speaker or to the boundaries of the speech creates a significant double reading. [...] this double reading, if not demonstrably intentional, is nonetheless intrinsic to the literary project" (p. 132); dar și: "[t]his voice shifting is a stylistic technique that the poet employs to emphasize semantic shifts and it is made possible by the less-determined system of speech marking" (p. 144).

Se dovedesc utile în structura cărții un *apendix* ce conține fotocopii a două fragmente din manuscrisele lucrării *The Vision of Piers the Plowman*, pentru familiarizarea cititorului cu maniera medievală de folosire a semnelor grafice în raportarea discursului, un *apendix* cu siglele manuscriselor analizate și un indice tematic și de nume.

Noutatea ideilor prezentate și calitatea argumentației teoretice și empirice desfășurate de Colette Moore impun cartea ca sursă bibliografică de neignorat pentru viitoare studii de lingvistică diacronică și stilistică, nu numai în spațiul anglosaxon.

Bibliografie

Deutcher, G. (2000). *Syntactic Change in Akkadian: the Evolution of Sentential Complementation*, New York: Oxford University Press.

Haspelmath, M. (1999). *Why is grammaticalization irreversible*, în "Linguistics", 37 (6), p. 1043–1068, CrossRef.

Hopper, P.J. & Closs Traugott, E. (2003). *Grammaticalization*, Cambridge University Press, CrossRef.

Lehmann, Chr. (2002). *Thoughts on grammaticalization*. Second, revised edition, în "Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt", nr. 9, iulie.

Petré, P. (2012). Recenzie la *Colette Moore,* ***Quoting Speech in Early English****. 2011. Cambridge: Cambridge University Press*, în "English Text Construction" 5 (2), p. 300–306, CrossRef.

Romaine, S. (1982). *Socio-Historical Linguistics. Its Status and Methodology*, Cambridge: Cambridge University Press, CrossRef.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

BOOK REVIEW

doi:10.17684/i2A30en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Camelia Stan, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*, Editura Universității din București, București, 2013, 371 p.

Mihaela Gheorghe*

Faculty of Letters, "Transilvania" University of Brașov, Bd. Eroilor 29, 500036 Brașov, Romania
"Iorgu Iordan – Al. Rosetti" Institute of Linguistics, Calea 13 Septembrie 13, 050711 Bucharest, Romania

Lately, in the context of Romanian linguistics, one may notice a turn of perspective, shaped as a switch of interest from synchronic to diachronic investigation of language. The concern for diachronic studies, for decades accounted as a constant preoccupation by a (increasingly) reduced number of researchers, appears to exhibit a new spirit today. More and more researchers who used to be committed to synchronous studies or young doctoral students re-evaluate through their work a language material until recently ignored or engage in collective projects of diachronic investigation, contributing to a revival of the linguistic research by confronting the old Romanian linguistic data to a new theoretical apparatus.

In this context, the recent book of Camelia Stan, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi* [*A diachronic syntax of Old Romanian*], is a double scientific event: it is an interesting work, providing extensive coverage to a gap in the literature, and it is a comprehensive and detailed description of the syntactic structures of old Romanian (16th–18th centuries); the constant connection of the old data to the current state of language makes this book necessary for both Romanian and foreign linguistics.

The description of the most representative forms and structures of old Romanian, together with their grammaticalization processes are valuable sources of information for researchers of both Romanian and foreign syntax, regardless the theoretical framework they are committed to. The typological perspective adopted here, which parallels the diachronic one contribute to revealing the most important features of Romanian in both Romance and Balkan context.

Innovation and originality of the work lies not only in the description and the interpretation of data (based on a rich corpus, investigated with high accuracy), but also in the author's power to sum up (despite the qualification of superficiality that the author modestly attributed to it in the introduction) the linguistic features of an extensive period of time in the history of Romanian. Redeeming a rich and comprehensive bibliography, which includes virtually all the Romanian references relevant to the theme, and also a great number of titles from both classic and modern international bibliography, Camelia Stan formulates profound and original considerations based on her direct investigation of the language structures, and face them with views that were previously expressed by other researchers or by herself.

The complex architecture of the volume allows reading according to different proficiency levels. The reader exclusively interested in a certain issue of syntax can search for the paragraphs dedicated to that issue and find numerous examples that illustrate it; the introductory level reader or the initiated one will find here information of impeccable scientific accuracy, regarding the most difficult problems of Romanian syntax, which are addressed through a language material belonging to old Romanian. Linguists, or readers who are authorized to access all the reading levels are offered excellent theoretical synthesis and interpretative solutions rigorously substantiated (basically, every claim and every demonstration is supported by ample reference to previous research).

The first chapter has a synthetic character and handles the interference of foreign syntactic patterns (Slavonic and scholar Latin, especially) with the syntactic patterns of spoken Romanian. The author will return throughout the paper on the features sketchily inventoried here, indicating, whenever necessary, the parentage of a certain phenomenon or the interference that can be inferred from the interpretation of the data provided by the corpus (the examples are always discussed in terms of the foreign model, if

*Email address: *m.gheorghe@unitbv.ro*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

they belong to a translated work, or in terms of the geographic placement, if the source is an original text).

The second chapter is dedicated to the nominal phrase and, besides a detailed description of its maximal projection and of its constituent inventory, it discusses themes that are crucial for the understanding of the syntax of Romanian in the context of Romance: determiners, quantifiers and case marking, which are topics that the author has previously reflected upon and about which has published numerous studies in the late years. The evolution of the forms and of the determiner patterns is illustrated in detail, showing how their functions have changed since the old stage of Romanian, what were the reasons that led to the elimination of certain positions, and what determined the settlement of the contemporary patterns.

The third and largest chapter deals with sentence structure in old Romanian. As the author shows in the preliminary section, although the constituents are designated in traditional terms, by their syntactic functions, the description is organized in a modern framework. The chapter discusses the predicative syntactic positions (subjective predicative complement, objective predicative complement, small clauses), argumental positions (subject, direct object, secondary object, indirect and prepositional object), followed by adjuncts (situative adjuncts, modals, instrumental, associative, etc.). Special sections of the chapter are dedicated to passive constructions and to the quantifiers of the verb. The description of each syntactic position is considered in terms of its governors and of the inventory of realizations (including clausal), richly illustrated with chronologically-organized sequences of corpus. The paragraphs of conclusions that close each syntactic description provide excellent summaries on their defining characteristics and also information on the origin, the evolution and the frequency of specific patterns.

The fourth chapter deals with non-finite verb forms, discussing their special syntax, especially the subject matter, but also taking into account some other features of the VP with non-finite head.

The following chapters focus on the internal structure of the adjectival and adverbial phrase, on their complements; correlations with other chapters that included the adjective and the adverb in the description are made.

Chapters 7–12 cover a range of special syntax issues: relative and interrogative sentences, coordination, negation, comparison, apposition and syntactic ambiguities, anacoluthon, sequence of tenses. Punctuation (another topic in which the author is a highly authoritative voice) is addressed in a separate chapter in which it is shown that few modern punctuation elements are found in old age.

Without resuming the conclusions at the end of each section or chapter, and through an effort of synthesis for which only a fine expert in syntax, doubled by a passionate researcher of the ancient texts can be fit to accomplish, Camelia Stan manages to make in the chapter of final conclusions an overall characterization old Roman syntax from the perspective of (i) the historical and the cultural context in which the texts are issued; (ii) the parametric features attested as early as the 16th century; (iii) the most representative stages for the shaping of the typological features of Romanian. Thus, after being convincingly illustrated in the thirteen chapters of the book, the ideas in this section seem to fall off naturally, but they are the result of the passionate labour of one of the most important and rigorous linguist, a model of erudition, insight and modesty.

Camelia Stan's book is a reference work, on one hand the result of a huge effort to elaborate a modern single authored syntax of an extended period of time, without the benefit of comprehensive bibliographic support, and on the other hand the result of an effort to collect an effective linguistic material, which is both impressive in size and highly relevant for illustrating the theoretical topics under investigation.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RECENZIE

doi:10.17684/i2A30ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Camelia Stan, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*, Editura Universității din București, București, 2013, 371 p.

Mihaela Gheorghe*

Facultatea de Litere, Universitatea „Transilvania" din Brașov, Bd. Eroilor 29, 500036 Brașov, România
Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", Calea 13 Septembrie 13, 050711 București, România

În spațiul lingvisticii autohtone din ultimii ani se poate observa o schimbare de perspectivă, manifestată prin abandonarea interesului acordat exclusiv fenomenelor limbii actuale și deplasarea către dinamica mai extinsă a respectivelor fapte de limbă. Preocuparea pentru studiile diacronice, care a reprezentat, pentru multe decenii, o constantă numai pentru un număr (din ce în ce mai) redus de cercetători, pare să cunoască astăzi un suflu nou. Cercetători dedicați mai ales descrierii sincronice sau tineri doctoranzi valorifică în lucrări elaborate în ultimii ani un material de limbă pînă de curînd ignorat sau se implică în proiecte colective care au drept obiect investigația de tip diacronic, contribuind la o reînsuflețire a cercetărilor prin confruntarea cu un aparat teoretic neexersat în studiile românești de istorie a limbii.

În acest context, cea mai recentă carte a Cameliei Stan, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*, este un dublu eveniment științific: este o lucrare de interes și de actualitate ce asigură acoperirea unei lacune în bibliografia de specialitate și este o descriere cuprinzătoare, deopotrivă de ansamblu și de detaliu a structurilor sintactice ale românei vechi (din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), este o lucrare extrem de necesară în bibliografia românească și străină, cu atît mai mult cu cît descrierea faptelor de limbă se raportează constant la stadiul actual al limbii.

Prezentarea istoriei unor forme și structuri vechi și prezentarea proceselor de gramaticalizare pe care le-au suferit unele dintre acestea sînt valoroase surse de informare pentru cercetătorii sintaxei românești și străine, indiferent de cadrul teoretic în care lucrează, iar perspectiva tipologică adoptată în paralel cu cea diacronică contribuie la relevarea particularităților românei în context romanic și balcanic.

Noutatea și originalitatea lucrării rezidă nu numai în descrierea și interpretarea (pe baza unui bogat corpus cercetat cu acribie) unor fapte de limbă mai puțin cunoscute, ci mai ales în forța autoarei de a realiza o sinteză deloc superficială (în ciuda calificativului pe care i-l atribuie, cu modestie, în introducere) a unei cuprinzătoare epoci din istoria românei. Valorificînd o bibliografie bogată și cuprinzătoare, care include practic toate titlurile românești de referință pentru tema cercetată și numeroase titluri clasice sau moderne din bibliografia internațională, Camelia Stan aduce în fața cititorului propriile observații de profunzime pe marginea faptelor de limbă cercetate în mod direct, pe care le confruntă, cu maximă rigoare, cu puncte de vedere exprimate anterior de alți cercetători sau de ea însăși.

Arhitectura complexă a lucrării permite o lectură pe niveluri de competență. Cititorul interesat exclusiv de o anumită problemă de sintaxă va putea căuta paragrafele dedicate respectivei probleme și va găsi numeroase exemple care o ilustrează, cititorul în curs de inițiere sau cel inițiat va găsi aici informație autorizată, de impecabilă acuratețe științifică în legătură cu cele mai dificile probleme de sintaxă a limbii române, abordate prin intermediul unui material de limbă veche. Lingvistului sau celor autorizați să acceseze toate nivelurile de lectură li se oferă excelente sinteze teoretice și soluții interpretative riguros argumentate (practic nicio afirmație nu rămîne nesusținută prin demonstrații sau prin ample trimiteri la studii și cercetări anterioare).

Primul capitol al volumului are un caracter sintetic și se ocupă de interferența modelelor sintactice străine (slavon și latin savant, mai ales) cu tiparul sintactic al românei vorbite. Asupra trăsăturilor inventariate sumar aici, autoarea va reveni și pe parcursul lucrării, indicînd, de cîte ori este necesar, filiația unui fenomen sau interferențele ce se pot deduce din interpretarea datelor furnizate de corpus (exemplele

*Adresă de corespondență: *m.gheorghe@unitbv.ro*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

sînt discutate întotdeauna și din perspectiva modelului străin, în cazul traducerilor sau din perspectiva plasării geografice, în cazul textelor originale).

Capitolul al doilea, dedicat grupului nominal, aduce în discuție, pe lîngă descrierea detaliată a organizării și a constituenților grupului, teme de importanță crucială pentru înțelegerea sintaxei românei în context romanic: determinanții, cuantificatorii și marcarea cazului, teme asupra cărora autoarea s-a aplecat cu atenție, a reflectat și despre care a publicat numeroase studii în ultimii ani. Evoluția formelor și a tiparelor de determinanți este nuanțat ilustrată, arătîndu-se cum s-a modificat ponderea funcțiilor lor pe parcursul epocii vechi, care au fost cauzele care au condus la eliminarea unor funcții și ce a determinat fixarea tiparelor din limba contemporană. Descrierea cuantificatorilor, a modificatorilor restrictivi și non-restrictivi întregește tabloul extensiei grupului nominal și conține de asemenea informații de finețe referitoare la fixarea sau la dispariția unor tipare sau informații cu privire la ordinea lineară în interiorul grupului.

Cel mai amplu capitol este cel consacrat structurii interne a propoziției / frazei. Așa cum arată autoarea în secțiunea preliminară, deși constituenții sînt indicați în termeni tradiționali, prin funcțiile sintactice, descrierea este organizată în termeni moderni. Capitolul discută pozițiile sintactice predicative (predicat, nume predicativ, complement predicativ al obiectului și predicativ suplimentar), pozițiile actanțiale (subiect, complement direct, secundar, indirect, prepozițional), urmate de adjuncți (circumstanțiale situative și circumstanțiale de mod, instrumental, sociativ etc.). Secțiuni speciale sînt dedicate structurilor pasive și cuantificatorilor verbului. Descrierea fiecărei poziții sintactice are în vedere termenii regenți și inventarul de realizări (inclusiv propoziționale), bogat ilustrate cu secvențe din corpus, organizate cronologic. Paragrafele de concluzii care încheie fiecare dintre descrierile acestor poziții sintactice reprezintă excelente sinteze cu privire la trăsăturile lor definitorii, fiind astfel punctate observațiile despre originea, evoluția și frecvența tiparelor specifice.

Capitolul al patrulea se ocupă de formele verbale non-finite, luînd în discuție sintaxa acestor construcții, mai ales chestiunea subiectului, dar se au în vedere și alte particularități ale organizării grupului verbal cu centru non-finit.

Următoarele capitole tratează structura internă a grupului adjectival și a grupului adverbial, insistîndu-se asupra complinirilor centrelor adjectival, respectiv adverbial și făcîndu-se corelații cu celelalte capitole în care adjectivul și adverbul au fost incluse în descriere în calitate de constituenți ai altor grupuri.

Capitolele 7–12 au drept obiect o serie de probleme speciale de sintaxă: propozițiile relative și interogative, coordonarea, negația, comparația și apoziția, precum și ambiguități sintactice, anacoluturi, concordanța temporală. Problemelor de puctuație (un alt capitol în care autoarea este o voce de înaltă autoritate) le este rezervat un capitol distinct, în care se arată că puține dintre elementele punctuației moderne se regăsesc în epoca veche.

Fără a relua concluziile formulate la finalul fiecărei secțiuni sau capitol, printr-un efort de sinteză de care poate fi apt doar un fin teoretician al sintaxei, dublat de un pasionat cercetător al textelor vechi, Camelia Stan reușește să facă în capitolul de considerații finale o caracterizare de ansamblu a sintaxei românei vechi din perspectiva (i) contextului istoric și cultural în care se plasează textele avute în vedere, (ii) a trăsăturilor parametrice atestate începînd cu secolul al XVI-lea, (iii) a etapelor celor mai reprezentative pentru conturarea trăsăturilor tipologice ale românei. Astfel, după ce au fost ilustrate convingător în cele treisprezece capitole ale cărții, ideile din această secțiune par a se desprinde firesc, însă ele sînt rezultat al trudei pasionate a unuia dintre cei mai serioși și riguroși lingviști de astăzi, un model de erudiție, profunzime și modestie.

În concluzie, cartea Cameliei Stan este o lucrare de referință, rod al unui efort imens, pe de o parte, de a scrie o sintaxă modernă de autor, dedicată unei extinse perioade a limbii, fără a beneficia decît de sprijinul bibliografic al unor studii care acoperă parțial problematica tratată aici, pe de altă parte, de a colecta un material faptic copleșitor prin dimensiuni și extrem de pertinent pentru ilustrarea problemelor teoretice tratate.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

BOOK REVIEW

doi:10.17684/i2A31en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gh. Chivu și Eugen Pavel, studiu introductiv de E. Simion, Academia Română, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2011, 1354 p.

Maricica Munteanu*
Faculty of Letters, "Alexandru Ioan Cuza" University, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, Romania

The issue of Budai-Deleanu's *Opere*, edited by Gh. Chivu and Eugen Pavel, sets out the attempt to familiarize the public with an author that has been forgotten and filed away for the reason of being vetust (and hence removed from the handbooks), an author that suscitates the interest of a few specialists only, preoccupied with old literature.

The present edition is composed of four parts, complying with the chronological principle: *Scrieri beletristice* [*Fictional Writings*], *Scrieri lingvistice* [*Linguistic Writings*], *Scrieri istorice* [*Historical Writings*] and *Traduceri* [*Translations*]. It also includes an introduction written by Eugen Simion, chronology and critical apparatus selected by Eugen Pavel, a glossary, notes and textual commentaries by Gh. Chivu (for the linguistic and historical writings, and the translations) and Eugen Pavel (for the fictional writings and the translation from Metastasio). The notes and textual commentaries are attached at the end of the volume, and not included in the text, to avoid the overcrowding with information and to make the text accessible to the common reader, "a person of culture in the general sense of the word", as the editors postulate in *Notă asupra ediției* [*Note on the Edition*]. For the same reasons a selection has been conducted regarding the writings of a wider expanse, aiming to satisfy the potential interest of the reader, on the one hand, and, on the other hand, to avoid the redundancy by omitting some ideas and arguments that would not have brought more information to the reader. A selection was also carried out with regard to the translations, the editors seeking to transcribe the relevant passages for configuring the mentality specific to that era and to encapsulate the author's "cultural attitude" towards the introduction of neologisms in the Romanian scientific and legal domains. Therefore, the volume presents itself as an attempt to embody a certain period, with its mental reflexes and socio-political frames.

For realizing this critical edition, the authors have used, on the one hand, the previous critical editions, and, on the other hand, the original manuscripts, which can be found mostly at the Romanian Academy Library from Bucharest, and also at the Central University Library of Cluj-Napoca. A brief editing history of Ion Budai-Deleanu's work, after 1869, when Gh. Asachi hands them in to the Central Library of Bucharest (transferred to the Romanian Academy Library in 1903), is included in the chronology realized by Eugen Pavel. *Țiganiada*'s first version was published in 1875–1877 by Teodor Codrescu, in the revue "Buciumul Românesc" from Iași, and only in 1925 the edition attended by Gh. Cardaș issued the definitive version from 1800–1812. Along with the late reception, Budai-Deleanu's work has been deformed by a series of non-critical editions that brutally modified the text by eliding entire passages or changing some words (for example, the editions attended by Virgil Onițiu, Mihail I. Pricopie, G. Adamescu or Ion Pillat). The editions considered to be "truly scientific" and analyzed at large in *Notă asupra ediției* are realized by Jacques Byck and Florea Fugariu. The linguistic and historical writings appeared much later than the fictional ones. The editors mention the volumes *Scrieri lingvistice* [*Linguistic Writings*], edited by Mirela Teodorescu and Ion Gheție, *Scrieri inedite* [*Unpublished Writings*] issued by Iosif Pervain, and a critical edition of the study named *De originibus populorum Transylvaniæ*, published by Ladislau Gyémánt. Furthermore, amendments and corrections are made to the previous editions both in *Notă asupra ediției*, as well in the notes

*Email address: *mari.munteanu@ymail.com*.

© 2015 The Authors. Publishing rights belong to the Journal.

at the end of the volume. For example, in the case of *Țiganiada*, there are compared, in *Note și comentarii* [*Notes and Comments*], the editions of Gh. Cardaș, J. Byck and Florea Fugariu, registering and correcting the wrong lections by consulting the poem's two versions from the original manuscripts. The analysis of this editing history highlights the faulty reception of Budai-Deleanu's work. While the poems *Țiganiada* and *Trei viteji* have aroused the interest of some editors (although the first critical editions of the two poems, those of J. Byck, appear only in 1953 and 1956, respectively), the linguistic and historical writings, as well as the translations, have been left in the shadows (Mirela Teodorescu and Ion Gheție edition is published in 1970, L. Gyémánt edition, in 1991, and some fragments from the translated texts, in 1983). However, none of the quoted editions gathers texts from the various areas in which Budai-Deleanu activated. The present edition has the advantage to present not only the work of an author, but also his personality, a man of culture's profile: an erudite illuminist nature, writer, theologian, jurist, linguist, counselor at the Lvov Court of Appeal, initiator in linguistic and literary areas by introducing neologisms in Romanian language with the help of translations, and by connecting the European values to the national realities, advocate of the democratization and popularization of culture in a humanist way, for the elevation of the masses.

Another issue that challenged the editors was to establish the optimal version, the period, the authorship and the autonomy of the texts. Controversial was the option regarding *Țiganiada*, as the poem has been transmitted in two autograph manuscripts: the version A, kept in ms. rom. 2634 BAR, and the version B, kept in ms. rom. 2429 BAR. It has been considered, sometimes, throughout the process of editing, that the version B precedes the version A that was seen as the final one, reshaped and improved (in Aron Densusianu's opinion) or that the Becicherec episode, reproduced in the poem *Trei viteji* and absent from the version B, is not an autonomous text, but a late insertion in a definitive version, namely the version A (Perpessicius' interpretation). The current edition reproduces the version B as the final one that follows the version A. There are also three broadsheets among the translations (*Rînduială pentru vînătoare*, *Așezămînt pentru țăranii din Bucovina* și *Instrucții pentru pașapoarte și emigrația din Bucovina*), that are the result of Budai-Deleanu's activity as the counselor of Lvov Court of Appeal with the purpose to introduce Austrian legislation in the territory of Bucovina. These translations do not belong with certainty to the author. The argument of the authorship has been demonstrated by Lucia Protopopescu, and detailed later by N.A. Ursu, both of the researchers consulting the Viennese archives, and relating some linguistic and style features to the author's geographic area and to his particular style from other autograph texts. For every text of the four parts of the volume the editors have attempted to reconstruct, in addition to the technical data of the editing process, the approximate year of the writings and a minimal context (especially for the historical and translated texts) in order to reflect some cultural and mentality aspects of the transitory period between the 18th and 19th centuries. One of the difficulties in the editing process of Budai-Deleanu's work was to transliterate the texts written with Cyrillic letters and the fragments based on etymological spelling. To resolve the impasse, the editors have applied the principle of interpretative transliteration, respecting the literary norms of the period, the geographic area embodied by the text, and the particular style of the author ("his image regarding the elevate aspect of our literary language"). Therefore, without brutally interfering in the text, the editors try to preserve the language of the respective times, managing to create a connective and dynamic relation between the linguistic structures and the historical, cultural and mental frames of a certain period. For a better understanding of the text, a glossary containing approximately 1500 words has been attached, which resonates with the editors' intension of making the volume accessible to the common reader, who is "more interested in the content and less so in the form".

The edition contains a critical apparatus that wraps the different angles of Budai-Deleanu's reception. The most of these critical opinions approach the fictional writings, particularly *Țiganiada*, the interest for the rest of the writings being quite limited. In the case of *Țiganiada*, the literary critique is especially concerned to track down the cultural and literary resources of the poem; sometimes it is outlined Budai-Deleanu's innovative sense of the language (for example, Ovid Densusianu); some other critics such as Nicolae Balotă or Eugen Negrici concentrates on the baroque features, while Mircea

Anghelescu and Dumitru Popovici state out the fact that the author of *Țiganiada* is a romantic *avant la lettre*, and Nicolae Manolescu interprets the poem using the postmodernist techniques (irony, pastiche, plagiary, etc.). Of course, some of the interpretations tend to exaggerate, probably because of the several cultural complexes the Romanian writers seek to diminish by creating precedence (like the interpretation of *Țiganiada* from a postmodernist point of view). The introductive study written by Eugen Simion has the merit to correlate the author with his period. The critic also enumerates the literary sources of the poem (from Homer and Virgil to Dante and Milton); he accepts the existence of some "romantic" elements, but explains them through the influence of medieval literature and folklore (two areas treasured by the romantic thinking as well), and even comments on the so-called "metaliterature", but relates it to a didactic process. Eugen Simion describes Budai-Deleanu as an illuminist personality, with Occidental views, with interest in classic and modern literature, and in the national culture as well, a person with preoccupations for different domains from linguistics and literature to history and what is named today the psychology of nations (as Eugen Simion properly states out by giving the example of the study about Bucovina). Eugen Simion's introduction is convergent with the editors' purpose to capture the image of the author, and, at the same time, to embody a certain period of time with its historical, mental and socio-political conditions. Ion Budai-Deleanu's attempt of making a literary tradition by assimilating some Occidental cultural models, of innovating the Romanian language through the import of neologisms, his iterative affirmation of the Latin origin and territorial continuity of the Romanian nation, the insistence upon the necessity of a Romanian–German dictionary and his activity as lexicographer can be taken as several references for the study of history of literature, the history of mentalities or the intellectual history.

Ion Budai-Deleanu critical edition issued by Gh. Chivu and Eugen Pavel has the merit to bring together a diversity of the author's work, and correlating it to the expectations of a common reader, interested in the general image of the writer. Unfortunately, the extremely reduced printing number and the poor circulation of the edition (and this is the fate of all the books in the "Opere fundamentale" collection) come in contradiction with the editors' purpose.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RECENZIE

doi:10.17684/i2A31ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gh. Chivu și Eugen Pavel, studiu introductiv de E. Simion, Academia Română, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2011, 1354 p.

Maricica Munteanu*
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Apariția volumului *Opere* de Ion Budai-Deleanu, ediție îngrijită de Gh. Chivu și Eugen Pavel, marchează încercarea de a recupera și a repune în circulație un autor arhivat și clasat, din considerente că ar fi vetust (și de aceea scos din manualele școlare), rămas doar obiectul de studiu al unor specialiști pasionați de literatura veche.

Ediția este alcătuită din patru părți, respectînd principiul cronologic: *Scrieri beletristice*, *Scrieri lingvistice*, *Scrieri istorice* și *Traduceri*, este însoțită de un studiu introductiv semnat de Eugen Simion, un tabel cronologic și o selecție de repere critice organizate de Eugen Pavel, un glosar de termeni, note și comentarii de Gh. Chivu (pentru scrierile lingvistice, istorice și traduceri) și Eugen Pavel (pentru scrierile beletristice și traducerea din Metastasio). Notele și comentariile sînt atașate în finalul volumului, iar nu încadrate în corpusul textelor, din dorința de a nu supraîncărca cu informații paginile cărții și a îngreuna, în consecință, lectura, deoarece volumul este conceput, așa cum se atrage atenția în *Notă asupra ediției*, în conformitate cu orizontul de așteptare al unui receptor obișnuit, „om de cultură în sensul larg al cuvîntului". Din aceleași rațiuni, în ceea ce privește scrierile de o întindere mai amplă, s-a efectuat un proces de selecție, urmărindu-se, pe de o parte, interesul potențial pe care l-ar putea avea un cititor actual pentru opera lui Budai-Deleanu, și, pe de altă parte, evitarea redundanței prin omiterea ideilor și argumentelor ce nu ar fi adus un plus de informație cititorului. O selecție a fost înfăptuită și în privința traducerilor, editorii căutînd să transcrie pasajele relevante pentru configurarea unei anumite mentalități a epocii respective și a unei „atitudini culturale" a autorului de a introduce în limba română neologisme și termeni pînă atunci inexistenți în domeniul științific și cel juridic. Astfel, volumul de *Opere* se constituie și ca încercare de cristalizare a unei epoci, cu reflexele ei mentalitare și ramele ei politice și societale.

În vederea realizării acestei ediții Budai-Deleanu, au fost consultate, pe de o parte, edițiile critice anterioare, iar, pe de altă parte, manuscrisele în original, aflate în mare parte la Biblioteca Academiei Române din București, dar și la Biblioteca Central Universitară din Cluj-Napoca. Un scurt istoric al editării operei lui Budai-Deleanu, după 1869, cînd Gh. Asachi depune manuscrisele autorului la Biblioteca Centrală din București (preluate apoi, în 1903, de Biblioteca Academiei Române), este inclus în tabelul cronologic realizat de Eugen Pavel. Prima variantă a *Țiganiadei* este publicată în 1875–1877, în „Buciumul român" din Iași, de către Teodor Codrescu, pentru ca abia în 1925 să se publice varianta definitivă de la 1800–1812, într-o ediție îngrijită de Gh. Cardaș. Pe lîngă întîrziata receptare, opera lui Budai-Deleanu a fost vitregită și de o serie de ediții deformatoare, care au intervenit în chip brutal în textul original, elidînd pasaje întregi sau operînd modificări de cuvinte (de exemplu, edițiile îngrijite de Virgil Onițiu, Mihail I. Pricopie, G. Adamescu sau Ion Pillat). Edițiile considerate „cu adevărat științifice" și analizate mai pe larg în *Notă asupra ediției* sînt cele realizate de Jacques Byck și Florea Fugariu. Scrierile lingvistice și cele cu caracter istoric au fost editate mult mai tîrziu decît scrierile beletristice. Sînt menționate volumele *Scrieri lingvistice*, editat de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, *Scrieri inedite*, organizat de Iosif Pervain, și o ediție critică a lucrării *De originibus populorum Transylvaniæ*, îngrijită de Ladislau Gyémánt. De asemenea, se aduc amendamente și corecturi edițiilor anterioare atît în *Notă asupra ediției*, cît și în notele explicative de la finalul volumului. Spre exemplu, în

*Adresă de corespondență: *mari.munteanu@ymail.com*.

© 2015 Autorii. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

cazul *Țiganiadei*, sînt comparate, în *Note și comentarii*, edițiile Gh. Cardaș, J. Byck și Florea Fugariu, consemnîndu-se și corectîndu-se lecțiunile greșite, prin consultarea celor două variante ale poemului din manuscrisele originale. Analiza acestui istoric al editării operei lui Budai-Deleanu pune în lumină receptarea deficitară a acestui reprezentant de seamă al Școlii Ardelene. Dacă *Țiganiada* și *Trei viteji* au trezit totuși interesul editorilor (deși primele ediții ale celor două poeme, realizate cu rigoare științifică, cele ale lui J. Byck, apar în 1953, respectiv 1956), scrierile lingvistice și istorice, și mai ales, traducerile, au fost lăsate în umbră (ediția Mirela Teodorescu și Ion Gheție apare în 1970, ediția L. Gyémánt, în 1991, cîteva traduceri fragmentare, în 1983). Nici o ediție nu adună, în schimb, scrieri din diverse domenii în care a activat Budai-Deleanu. Ediția de față are avantajul de a surprinde, prin diversitatea scrierilor și acuratețea editării, nu doar opera unui autor, ci și personalitatea, profilul omului de cultură care a fost Budai-Deleanu: spirit vast, iluminist, scriitor, teolog, jurist, lingvist, consilier la Curtea de Apel din Liov, inovator în limbă și literatură, prin introducerea de neologisme cu ajutorul traducerilor și prin racordarea valorilor occidentale la realitățile românești, adept al democratizării și popularizării culturii, în spirit umanist, pentru ridicarea maselor.

O altă problemă care s-a impus atenției editorilor ține de stabilirea textului optim, periodizarea, autonomizarea și stabilirea paternității unor texte. Controversată a fost opțiunea în privința *Țiganiadei*, poem ce s-a transmis în două variante manuscrise autografe: varianta A, păstrată în ms. rom. 2634 BAR și varianta B, conservată în ms. rom. 2429 BAR. S-a considerat, uneori, de-a lungul editării, că versiunea B ar deține întîietate temporală, iar versiunea A ar constitui varianta finală, „peptenată" și prelucrată (opinia aparține lui Aron Densușianu) sau că episodul Becicherec care este reluat în poemul *Trei viteji* și care nu mai apare în varianta B, nu ar fi o autonomizare, ci o intercalare ulterioară într-o versiune definitivată, adică versiunea A (interpretarea lui Perpessicius). Ediția de față reproduce versiunea B, admițînd că este definitivă și ulterioară versiunii A. Printre traduceri, se numără trei foi volante (*Rînduială pentru vînătoare*, *Așezămînt pentru țăranii din Bucovina* și *Instrucții pentru pașapoarte și emigrația din Bucovina*), traduse de Budai-Deleanu în calitatea sa de consilier și care urmăresc introducerea legislației austriece în Bucovina. Sînt traduceri despre care nu se poate afirma cu siguranță că aparțin autorului. Dovada paternității a fost adusă de Lucia Protopopescu, și argumentată ulterior de N. A. Ursu, prin apelul la arhivele vieneze, dar și prin existența în texte a unor particularități lingvistice și de stil, caracteristice zonei geografice a autorului și truvabile în alte scrieri autografe. Pentru fiecare text în parte, din cele patru secțiuni ale volumului, editorii au încercat să reconstituie, pe lîngă datele tehnice ale editării, anul (uneori aproximativ) al scrierii și un minim context (mai ales pentru scrierile cu caracter istoric și traduceri) care să reflecte realitatea culturală și mentalitară de la confluența secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. O dificultate în editarea operei lui Budai-Deleanu constă în transcrierea textelor cu litere chirilice sau a fragmentelor scrise cu alfabet etimologizant. Pentru aceasta, editorii s-au folosit de principiul interpretativ, ținînd cont de norma literară a epocii respective, de zona geografică ilustrată de un anumit text, precum și de norma subiectivă a autorului („concepția sa privind forma elevată a scrisului nostru literar"). Așadar, fără a se interveni în mod brutal pe text și a se opera modificări nepermise, se încearcă o conservare a limbajului vremii, stabilindu-se tacit o dinamică și o relație conectivă între structurile lingvistice, scrierea, ortografia și cadrul istoric, cultural și mentalitar ale unei anumite epoci. Pentru o mai bună înțelegere a textelor, este atașat, spre finalul volumului, un glosar de termeni, realizat de Gh. Chivu, și care se întinde pe 27 de pagini, avînd aproximativ 1500 de termeni, cu intenția de a face volumul accesibil unui cititor obișnuit, interesat mai curînd de conținut decît de formă.

Pentru cristalizarea imaginii lui Ion Budai-Deleanu, a fost atașată, în ediția de față, o secțiune de *Repere critice*, care se înfățișează drept un scurt istoric al receptării operei sale. Cele mai multe păreri critice, după cum se observă de aici, au fost enunțate cu privire la opera beletristică, cu predilecție *Țiganiada*, interesul pentru celelalte scrieri fiind destul de sumar. Critica literară caută, cu deosebire, în legătură cu *Țiganiada*, resursele culturale și modelele livrești; se accentuează simțul inovator al limbii (de exemplu, Ovid Densusianu); elementele barocului suscită interesul unei serii de critici, cum ar fi Nicolae Balotă sau Eugen Negrici, în timp ce Mircea Anghelescu și Dumitru Popovici îl consideră pe Budai-Deleanu un romantic *avant la lettre*,

iar Nicolae Manolescu interpretează „jucăreaua" autorului prin prisma procedeelor postmoderniste (șarjă, pastișă, plagiat etc.) Unele interpretări sînt deformatoare, punînd în lumină, probabil, și adîncirea unor complexe de inferioritate, resimțite de cultura română în raport cu cea occidentală, încercînd să stabilească niște întîietăți (cum ar fi considerarea lui Budai-Deleanu din perspectiva postmodernismului). Studiul introductiv, semnat de Eugen Simion încearcă un soi de „reparație" în receptarea lui Budai-Deleanu, restituind autorul epocii căreia îi aparține. Recurgînd, la rîndul său, la stabilirea izvoarelor livrești ale autorului (de la Homer și Virgiliu pînă la Milton și Dante), acceptînd existența unor semne „romantice", dar pe care le pune pe seama influenței literaturii evului mediu și a literaturii populare (două arii pe care, de altfel, le-a cultivat și romantismul), nuanțînd chiar pe marginea așa-zisei „metaliteraturi", pe care o alătură, însă, unui demers pedagogic, Eugen Simion surprinde, în figura lui Budai-Deleanu, o personalitate iluministă, un spirit occidental, interesat de literatura clasică, de literaturile moderne (mai ales de cea italiană), dar și de realitățile românești, un mare erudit, cu preocupări diverse, de la literatură, lingvistică, pînă la istorie și la ceea ce se numește astăzi psihologia popoarelor, cum arată, pe bună dreptate, criticul, dînd drept exemplu studiul asupra Bucovinei. Studiul realizat de Eugen Simion vine în întîmpinarea demersului pe care îl întreprind editorii, și anume cel de a face posibilă configurarea unei imagini a autorului, vitregit prin nepublicarea sa timp de mai bine de un secol, și de a radiografia o anumită perioadă istorică, cu mentalitățile, condițiile politice și sociale aferente. Încercarea lui Ion Budai-Deleanu de a pune bazele unei literaturi prin asimilarea unor modele străine, de constituire a unei limbi literare prin introducerea de neologisme, susținerea în repetate rînduri a latinității și continuității poporului român, demersul de popularizare a culturii în vederea iluminării maselor, insistența de a organiza un dicționar german–român și activitatea sa de lexicograf pot constitui tot atîtea repere pentru realizarea unei fresci de epocă, pentru istoria mentalităților sau pentru istoria intelectualilor.

Întrunind texte din diverse domenii în care a activat Ion Budai-Deleanu, ediția realizată de Gh. Chivu și E. Pavel are avantajul de a prezenta opera unui autor și de a o face accesibilă unui cititor interesat, în plan larg cultural, de imaginea de ansamblu a scriitorului. Din nefericire, tirajul extrem de redus al cărții și deficitara distribuire în librării (de altfel, aceasta este soarta tuturor volumelor din colecția „Opere fundamentale") face ca acest demers să rămînă la jumătatea drumului.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

LOST & FOUND

doi:10.17684/i2A32en
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Neo-Lamarckism and Neo-Darwinism[†]

L. H. Bailey

It is difficult to accept the hypothesis of organic evolution in the abstract. In the first place, there must be some reason for the operation of a law of transformation or development; and this is found in the ever-changing physical or external conditions of existence, which are more or less opposed to established organisms. And it may also be said that the very fact of the increase of organisms through multiplication must impose new conditions of competition upon every succeeding generation. Again, it is necessary to conceive of some means or machinery by which the process of evolution is carried forward. It was long known that all species vary, that is, that no two individuals in nature are exactly alike; yet there was lacking any hypothesis to show either why these varieties appear or how it is that some become permanent and some do not. The first scientific explanation of the process of evolution was that made in 1809 by the now famous Lamarck. He saw two factors which, he thought, were concerned in the transformation of species—the habitat and the habit. The habitat is the condition in which the organism lives, the environment. This environment, subject to change with every new individual, calls for new habits to adapt the organism to the new needs—inducing greater exercise of some powers or organs and less exercise of others. This greater or less use gradually strengthens or enfeebles the organ concerned, and the modifications thus acquired are preserved "through heredity to the new individuals that are produced by them, provided the changes are common to the two sexes, or to those that have produced these new individuals." There are three things to be considered in this hypothesis: **1.** Changes in environment or the conditions of life react upon organisms in the direction of their needs or functions. **2.** Organs or powers thus affected are modified to satisfy the new demands. **3.** The modifications acquired by the individual are hereditary. This, then, is Lamarckism—that the controlling factor or process in evolution is functional, and that acquired characters are readily transmissible. It is important that I still repeat Lamarck's belief in the transmission of a character obtained by any individual during its own lifetime, for this is the starting point of the definition of an "acquired character" concerning the hereditability of which the scientific world is now rent. "All that nature has caused individuals to acquire or lose through the influence of the circumstances to which their race has been for a long time exposed," says Lamarck, "it preserves," etc. And again, "Every change acquired in an organ by a habitual exercise sufficient to have brought it about, is preserved thereafter through heredity," etc. We shall presently observe how far this definition of an acquired character has been maintained by recent philosophers.

Just fifty years after the publication of Lamarck's theory, Darwin proposed a hypothesis which has had a greater influence upon the habit of scientific thought than any enunciation since the promulgation of inductive philosophy. Darwin, like Lamarck, saw that all forms of life vary; and like him, too, he perceived that there must be a fierce struggle for place or existence amongst the individuals of the rapidly succeeding generations. This variation and struggle are particularly apparent in cultivated plants; and Darwin saw that the gardener selects the best, and thereby "improves" the breed. "Can it, then, be thought improbable," says Darwin, "seeing that variations useful to man have undoubtedly occurred, that other variations useful in some way to each being in the great and complex battle of life, should occur in the course of many successive generations? If such do occur, can we doubt (remembering that many more individuals are born than can possibly survive) that individuals having any advantage, however slight, over others, would have the best chance of surviving and of procreating their kind? This preservation of favorable individual differences and variations, and the destruction of those which are injurious, I have called Natural Selection, or the Survival of the Fittest." This, then, is Darwinism—that the controlling

[†]Published in "The American Naturalist", vol. 28, 1894, p. 661–678.

© 2015. Publishing rights belong to the Journal.

factor or process in evolution is selective: the survival, in the struggle for existence, of those individuals which are best fitted to survive. But while this is the naked core of Darwinism, there are various correlative or incidental hypotheses attached to it. Darwin, for instance, accepted in some degree the views of Lamarck as to the importance of functional characters; he considered that sexual selection, or the choice exercised in securing mates, is often an important factor in modifying species; he thought that variation is induced by the modifications of environment, or the "changed conditions of life;" and he was a firm believer in the hereditability of acquired characters. It is around these two great hypotheses—the functional or Lamarckian on the one hand, and the selective or Darwinian upon the other—in various forms and modifications, that the discussions of the philosophy of organic nature are at present revolving.

Before leaving the subject of Darwinism, I wish to touch upon Darwin's view of the cause of variation and his belief in the transmission of acquired characters. We shall presently see that the rehabilitation of the theories of Lamarck, under the name of Neo-Lamarckism, is undertaken, very largely, for the purpose of assigning the origin of variations to external causes, or to the environment, in opposition to those who consider the source of variation to be essentially innate or at least internal. But Darwin also believed that variation is induced by the environment, and the chief factor in this environment, so far as its reaction upon the organism is concerned, is probably excess of food supply, although climate, and other impinging circumstances, are potent causes of modification. He marshalled arguments to support "the view that variations of all kinds and degrees are directly or indirectly caused by the conditions of life to which each being, and more especially its ancestors, have been exposed," and that "each separate variation has its own proper exciting cause." I do not understand how it has come about that various writers declare that Darwin did not believe explicitly in the external cause of variation, and that they feel obliged to go back to Lamarck in order to find a hypothesis for the occasion. It is true that Darwin believed that the nature or direction or particular kind of variation in a given case, is determined very largely by the constitution of the organism, but variation itself, that is, variability, proceeds largely from external causes; and the characters arising in the lifetime of an individual may become hereditary. I must hasten to explain, however, that Darwin clearly recognized the importance of the union of sexes, or crossing, as a cause of variation.

While Darwin believed that the effects of variability arise "generally from changed conditions acting during successive generations," he nevertheless believed that the first increment of change—that arising in the first individual of a given series—might be directly carried over to the first offspring. That is, he believed in the hereditability of acquired or new external characters, a fact which is emphasized by his conviction that certain mutilations, and even the effects of use and disuse, may be transmitted. Yet, whilst Darwin accepted the doctrine, he believed it much less thoroughly than Lamarck did, and it is but an incidental part of his philosophy, while it is an essential tenet of Lamarckism.

Thus far, the heriditability of all important characters had not been disputed. In other words, heredity as a general law or force in the organic world, had been assumed. But with the refinement of the discussions it became necessary to conceive of some definite means through which the transmission of particular characters or features should operate; and it was soon found, also, that no philosophy of evolution can expect to explain the phenomena of organic life unless it is connected and co-ordinated with some hypothesis of the method of heredity. While, therefore, a hypothesis of heredity need not necessarily be associated with the abstract theory of evolution, all such hypotheses which are now before the scientific world have for their particular object the explanation of the assumed progressive tendency of the forms of life.

It is incomprehensible that the minute fertilized ovum or ovule should reconstruct the essential characters of the two individuals from which it proceeds, unless it has in some way derived distinct impressions from every part and organ of the parental bodies which it reproduces. It would seem as if it must of itself be an epitome or condensation of its parents, with the power of unfolding its impressions or attributes during the whole life course of the organism to which it gives rise. Several hypotheses have been announced to account for the phenomena of heredity, of which, one of the most important is still Darwin's theory of pangenesis. Darwin supposed, provisionally, that besides the ordinary multiplication of the

cell, each cell may "throw off minute granules which are dispersed throughout the whole system; that these, when supplied with proper nutriment, multiply by self-division, and are ultimately developed into units like those from which they were originally derived." These granules, or gemmules, have a natural affinity for each other, and they collect themselves "from all parts of the system" to form the sexual materials or elements. These sexual elements, therefore, which unite to form the new individual, are an epitomized compound of the parents. The value of this hypothesis, it seems to me, lies not so much in the particular constitution and behavior of these gemmules, as in the fact that it attempts to account for the known phenomena of life by supposing each corporeal element to be represented in the sexual elements. The hypothesis has never gained wide support, because of the supposed physical improbability of the gemmules and of their concentration in sexual system; yet it should be said that a simpler one, which can account for the facts, has not yet been advanced, unless it be the bathmic hypothesis of Cope, which supposes that each body-cell transmits "a mode of motion" to the germ-cell.

For the present purpose, we need consider but one other hypothesis of heredity—that advanced in 1883 by Weismann, which has given rise to the philosophy now called Neo-Darwinism. Weismann's point of view is interesting and unique. He places himself at the threshold of organic life and contemplates what takes place in the reproduction of one-celled organisms. These organisms multiply largely by simple division, or fission. When the organism reaches a certain size, it becomes constricted near its middle, and finally parts into two cells or organisms. It is evident that one organism is twin of the other, neither is older, neither is parent, but each has partaken of the common stock of protoplasm. The protoplasm again multiplies itself in the two organisms, and at length it is again divided; and so, to the end of time, the remotest individual of the series may be said to contain a portion of the original protoplasm; in other words, the protoplasm is continuous. And inasmuch as protoplasm is the seat or physical basis of life, it may be said that the one-celled organism is immortal, or is not confronted by natural death.

In time, however, there came a division of labor—cells living together in colonies, and certain cells performing one function and certain other cells other functions. This was, perhaps, the beginning of the many-celled organism, in which certain cells developed the specific function of reproduction, or eventually became elements of sex. As organisms became more complex in their structure, there came to be great differences between this reproductive or germ portion and the surrounding or body portion; and Weismann assumes that these two elements are different and distinct from each other in kind, and that inasmuch as the one-celled organisms propagated their exact kind by simple division, that therefore the reproductive elements of the many-celled or complex body must continue to perpetuate their kind or enjoy immortality, while all the surrounding or body cells die and are reproduced only through the reconstructive power of the sexual elements. There are, then, according to this hypothesis, two elements or plasms in every organized being, the germ-plasm and the soma-plasm or body-plasm; and every organism which procreates thereby preserves its germ-plasm to future generations, while death destroys the remainder. A vital point in this hypothesis is the method by which the soma-plasm, or the organs and body of the organism, can be so impressed upon the germ that they shall become hereditary. At first it would seem as if some assumption like that of Darwin's might be useful here—that this germ-plasm is impressed by particles thrown off from all the surrounding or soma-cells; but this Weismann considers to be too unwieldy, and he ascribes the transfer of these characters through the medium of the germplasm to "variations in its molecular constitution." In other words, there can be no heredity of a character which originates at the periphery of the individual, because there is no means of transferring its likeness to the germ. All modification of the offspring is predetermined in the germ-plasm; and if the new organism becomes modified through contact with external agencies, such modification is lost with the death of the individual. "Characters only acquired by the operation of external circumstances acting during the life of the individual, cannot be transmitted." "All the characters exhibited by the offspring are due to primary changes in the germ." It is admitted that the continued effect of impinging environment may, now and then, finally reach the germ-plasm, but not in the first generation in which such extraneous influence may be exercised. In other words, acquired characters cannot be hereditary.

It would seem as if this hypothesis precluded the possibility of evolution or the continued modification of species, inasmuch as it does not accept the modifications arising directly from external sources. But Weismann supposes that variation originates—or at least all variation which is of permanent use to the species—from a union of the sexes, inasmuch as the unlike germ-plasms of two individuals unite ; and from the variations thus induced are derived the materials upon which natural selection works in the struggle for existence. "I am entirely convinced," Weismann writes, "that the higher development of the organic world was only rendered possible by the introduction of sexual reproduction." "Sexual reproduction has arisen by and for natural selection, as the only means by which the individual variations can be united and combined in every possible proportion."

It will be seen that Weismann is a Darwinian—a believer in natural selection as the one controlling process of evolution; but, unlike Darwin, he refers variation to sex and declares that any new or acquired character originating in the body of the organism cannot be transmitted. The exact means or machinery through which he supposes heredity to act, is rather more an embryological matter than a philosophical one. We are particularly concerned in its results, which are the distinguishing marks of Neo-Darwinism—that variation is of sexual or internal origin, and that acquired characters are not hereditary.

In opposition to this body of belief, which has been upheld, particularly in England, with much aggressiveness, is Neo-Lamarckism, which is a compound of both Lamarckism and Darwinism, and which has an especially strong following in North America. The particular canons' of this philosophy are the belief that external causes, or the environment, are directly responsible for much variation and that acquired characters are often hereditary. Other features of it, held in varying degrees by different persons, are the belief in the transforming effects of use and disuse, and in natural selection.

The one great schism between the Neo-Darwinians and the Neo-Lamarckians is the controversy over the hereditability of acquired characters, and just at present this question has come so strongly to the fore that other differences in the two hypotheses have been obscured. It is worthy of remark that Darwinism or Neo-Lamarckism sees first the facts or phenomena and then tries to explain them ; while Neo-Darwinism or Weismannism assumes first a hypothesis and then tries to prove it. I think that any one will be struck with this difference of attitude, if he read Darwin's chapter upon pangenesis, and then read Weismann's essay upon heredity. The Neo-Darwinians are loud in demand of facts or proof that acquired characters are hereditary, and they attempt to throw the burden of proof upon their opponents; while, at the same time, they give no proofs of their own position, and confound their adversaries with verbal subtleties. The burden of proof, however, lies clearly upon the Neo-Darwinians, inasmuch as they have assumed to deny phenomena which were theretofore considered to be established.

A voluminous issue of polemics has occurred during the last five or six years between the Neo-Darwinians and the Neo-Lamarckians; but whatever may have been its effects upon the older philosophy, it is clear, to my mind, that some of the attacks upon Neo-Darwinism are unanswerable in any rational manner, and it is certain that they have forced Weismann into a change of position with reference to some of his definitions. Certain phases of this discussion appeal with particular force, of course, to some minds, while they exert little influence upon others. My own objections to Neo-Darwinism—and I admit that my bias is strong against it—seem to be somewhat different from those most commonly urged in opposition to it ; and the three which chiefly influence me I shall present very briefly.

1. I cannot see that the non-transmissibility of acquired characters is a necessary assumption to Weismann's fundamental arguments. I have already explained his reasoning from the reproduction of the one-celled organism. I cannot attempt any opinion of the probable facts upon which the hypothesis is founded. It may be said, in passing, that one of the prominent objections to the fundamental basis of the theory is the difficulty of deriving the mortal soma-plasm from the immortal germ-plasm, a question to which, however, Weismann has made a somewhat full reply.

When organisms became complex, it was necessary to assume either that the soma-plasm does or does not directly influence the germ-plasm. Weismann discarded the various hypotheses which suppose that there is a vital and necessary connection

between the body units and reproductive units, and then to avoid the difficulties which the hereditability of acquired characters would entail, he supposed that such characters are not hereditary. His subsequent labors have been largely employed in trying to show that they are not. This supposition was made for the purpose of simplifying the hypothesis by removing the cumbrous gemmules of Darwin and the similar bodies or movements of other philosophers, and therefore by localizing the seat of the germ-plasm. But he immediately encounters difficulties quite as great as those which he avoids. In cases where there are alternate generations of asexual and sexual organisms, he must suppose that the germ-plasm is united with the soma-plasm, and is probably, therefore, distributed throughout the body. "There maybe in fact cases," Weismann writes, "in which such separation [of the germ-plasm from the somaplasm] does not take place until after the animal is completely formed, and others, as I believe that I have shown, in which it first arises one or two generations later, viz., in the buds produced by the parent." And he has been compelled to admit that in the case of begonias, which are propagated by leaves, the germ-plasm is probably distributed throughout the foliage ; and he must make a similar admission for all plants, for they can all be propagated and modified through asexual parts. This is admitting, then, that there is no localized germplasm in the vegetable kingdom and in some instances in the animal kingdom; and if the germ-plasm is distributed to the very periphery of the organism, why may it not be directly affected by environment, the same as the soma-plasm is? Or why is the hypothesis any the less objectionable than Darwin's pangenesis, which supposes that every organic unit can communicate with the germ?

Weismann also supposes, as I have said, that the means by which the germ-plasm is able to reconstruct the soma-plasm in the offspring, is through some modification in its "molecular constitution," an assumption which was by no means novel when Weismann announced it. "The exact manner in which we imagine the subsequent differentiation of the colony to be potentially present in the reproductive cell," he writes, "becomes a matter of comparatively small importance. It may consist in a different molecular arrangement, or in some change of chemical constitution, or it maybe due to both these causes combined." In whatever manner the germ-plasm receives its somatic, influences, there must be a direct connection between the two, and it is quite as easy to assume the existence of gemmules as any less tangible influence. I am not arguing in favor of pangenesis, but only stating what seems to me to be a valid objection to the fundamental constitution of the Weismannian hypothesis—that it is quite as easy to assume, from the argument, one interpretation of the process or means of heredity as another. And if there is any vital connection whatever between the soma-plasm and the germ-plasm—as the hypothesis itself must admit—then why cannot the soma-plasm directly influence the germ-plasm?

Again, I wish to point out that modification and evolution of vegetable species may and does proceed wholly without the interposition of sex—that is, by propagations through cuttings or layers of various parts. This proves either one of two things—that the germ-plasm is not necessary to the species, or else that it is not localized but distributed throughout the entire body of the individual, as I have shown above; and either horn of this dilemma is fatal, it seems to me, to Weismannism. If the germ-plasm is not necessary to this reproduction, then we must discard the hypothesis of the continuity of the germ-plasm; if the germ-plasm is distributed throughout the plant, then we are obliged to admit that it is not localized in germ-cells beyond the reach of direct external influences.

This sexual propagation of plants has been brought to Weismann's attention by Strasburger, who cited the instance of the leaf-propagation of begonia, and said that plants thus asexually multiplied afterwards produce flowers and seeds, or develop germ-plasm. Weismann meets the objection by supposing that it is pqssible for "all somatic nuclei to contain a minute fraction of unchanged germ-plasm," but he considers the begonia, apparently, to be an exception to most other plants, inasmuch as he declares that "no one has ever grown a tree from the leaf of the lime or oak, or a flowering plant from the leaf of the tulip or convolvulus." Henslow meets this latter statement by saying that this has not been accomplished simply because "it has never been worth while to do it. If, however, a premium were offered for tulips or oak-trees raised from leaf-cuttings, plenty would soon be forthcoming." What Weismann wishes to show is that the begonia is an exception to other plants in allowing of propagation

from leaf-cuttings, although he should have known that hundreds of plants can be multiplied in this way, and that—what amounts to the same thing—all plants can be propagated by asexual parts, as stems or roots.

But there is another aspect to this asexual multiplication of plants which I do not remember to have seen stated in this connection. It has been said that the asexually multiplied plants may afterwards produce flowers and resume the normal method of reproduction and variation. I now wish to add what I have already said, that plants may be continuously multiplied asexually and yet the offspring may vary, and the variations may be transmitted from generation to generation, quite as perfectly as if seed production intervened. This has been true with certain plants through a long period of time, as the banana, and every intelligent gardener knows that plants propagated by cuttings often "sport" or vary. Here are cases, then, in which variation does not originate from sex, unless Weismann is willing to concede that the result of previous sexual union has remained latent through any number of generations and has been carried to all parts of the plant by a generally diffused germ-plasm; and if this is admitted, then I must again insist that this germ-plasm must be just as amenable to external influences as the soma-plasm with which it is indissolubly associated. I have repeated this argument in order to introduce the subject of "bud variations," or those "sports" which now and then appear upon certain limbs or parts of plants and which are nearly always readily propagated by cuttings. These variations cannot be attributed to sex, in the ordinary and legitimate application of the Weismann ian hypothesis. Whilst these "sports" are well known to horticulturists, they are generally considered to be rare, but nothing can be farther from the truth. As a matter of fact, every branch of a tree is different from every other branch, and when the difference is sufficient to attract attention, or to have commercial value, it is propagated and called a "sport." This leads me to recall the old discussion of the phytomer, or the hypothesis that every node and internode of a tree—and we might add the roots—is in reality a distinct individual, inasmuch as it possesses the power of leading an independent existence when severed from the plant, and of reproducing its kind. However this may be as a matter of of speculation, it is certainly true as regards the phenomenon, and shows conclusively that if the germ-plasm exists at all, it exists throughout the entire structure of the plant. This conclusion is also unavoidable from another consideration—the fact that plants are asexual organisms at all times previous to flowering, and the germ-plasm must be preserved, in the meantime, along with the soma-plasm. But this conclusion is inconsistent with Weismannism as taught at present, and this alone would lead me to discard the hypothesis for plants, however well it may apply to the animal kingdom.

Henslow has made a different argument to show that the germ-plasm of plants may be directly exposed to external influence (Origin of Floral Structures). The germ-plasm is assumably located in the flower, and the egg-cell of the embryo-sac and the sperm-cell of the pollen grain are close to the surface, and are directly impressed by the interference of bees and other external stimuli. Henslow endeavors to show "that the infinite variety of adaptations to insects discoverable in flowers may have resulted through the direct action of the insects themselves, coupled with the responsive power of protoplasm." And these characters must be in part acquired during the lifetime of a given individual.

2. It seems to me, also, that the presumption, upon general philosophical grounds, is against the doctrine that immediate external influences are without permanent effect. If we admit—as all philosophers now do—that species are mutable, and that the forms of life have been shaped with reference to their adaptations to environment, then we are justified in assuming that every change in that environment must awaken some vital response in the species. If this response does not follow, then environment is without influence upon the organism; or if it follows and is then not transmitted, it is lost just the same, and environment is impotent. And it does not matter if we assume, with the Neo-Darwinians, that this effect does not become hereditary until the germ is affected—that is, until two or more generations have lived under the impinging environment—it must nevertheless follow that the change must have had a definite beginning in the lifetime of an individual; for it is impossible to conceive that a change has its origin in two generations. In other words, the beginning is singular; two generations is plural. And whether the modification is directly visible in the body of the organism or is an intangible force

impressed upon the germ, it is nevertheless an environmental character, and was at first acquired. If this is not true—that the changed conditions of life exert a direct effect upon the phylogeny of the species—then no variation is possible save that which comes from the recompounding of the original or ancestral sex-elements; and it would still be a question how these sex-elements acquired their initial divergence.

The Neo-Darwinians would undoubtedly meet this argument by saying that their hypothesis fully admits the importance of these external influences, the only reservation being that they shall have affected the germ. It is true that this is a common means of escape; but it cannot be gainsaid that the denial of the influence of the external or environmental forces is really the fundamental difference between them and the Darwinians or Neo-Lamarckians, as the following quotation from Weismann will show: "Our object is to decide whether changes in the soma (the body, as opposed to the germ-cells) which have been produced by the direct action of external influences, including use and disuse, can be transmitted; whether they can influence the germ-cells in such a manner that the latter will cause the spontaneous appearance of corresponding changes in the next generation. This is the question which demands an answer; and, as has been shown above, such an answer would decide whether the Lamarckian principles of transformation must be retained or abandoned."

If, then, to repeat, organisms are adapted to their environment, it must be equally true that this environment directly affects its inhabitants ; and considering the intense struggle for existence under which all organisms live, it is highly probable that any advantageous variation can be seized upon at once. I cannot conceive that nature allows herself to lose the result of any effort.

3. My third conviction against Neo-Darwinism arises from the fact that its advocates are constantly explaining away the arguments of their opponents by verbal mystifications and ingenious definitions. This charge is so frequently made, and the fact is so well known, that it seems almost useless to refer to it here ; and yet there are some phases of it upon which I cannot forbear to touch.

Weismann declares that he uses the term "acquired character" in its original sense. This term, or at least the idea, was first employed, as we have seen, by Lamarck, who used it or an equivalent phrase to designate "every change acquired in an organ by a habitual exercise sufficient to have brought it about." In fact, the basis of Lamarck's philosophy is the assumption of the hereditability of characters arising directly from use or disuse; and his idea of an acquired character is, therefore, one which appears in the lifetime of the individual from some externally inciting cause. Darwin's notion, while less clearly defined, was essentially the same, and he collected a mass of evidence to show that such characters are transmissible; and he even went farther than Lamarck, and attempted to show that mutilations may be hereditary. Weismann's early definition of acquired characters is plain enough. Such characters, that is, the somatogenic, "not only include the effects of mutilation, but the changes which follow from increased or diminished performance of function, and those which are directly due to nutrition and any of the other external influences which act upon the body." Standing fairly and squarely upon this definition, it is easy enough to disprove it—that is, to show that some characters thus acquired are hereditary. But the moment proofs are advanced, the definition is contracted, and the Neo-Darwinians declare that the given character was potentially present in the germ and was not primarily superinduced by the external conditions—a position which, while it allows of no proof, can neither be overthrown. A cow lost her left horn by suppuration, and two of her calves had rudimentary left horns ; but Weismann immediately says, "The loss of a cow's horn may have arisen from a congenital malformation." Certainly! and it may not; and the presumption is that it did not. A soldier loses his left eye by inflammation, and two of his sons have defective left eyes. Now, "the soldier," says Weismann, "did not lose his left eye because it was injured, but because it was predisposed to become diseased from the beginning, and readily became inflamed after a slight injury"! This gratuitous manner of explaining away the recorded instances of the supposed transmission of mutilations and the like, is common with the Neo-Darwinians, but it must always create the impression, it seems to me, of being labored and far-fetched; and inasmuch as it is incapable of proof, and is of no occasion beyond the mere point of upholding an assumed hypothesis, it is scarcely worthy serious attention. It would be far better for the Neo-Darwinians if they would flatly refuse to accept the statements concerning the transmission of mutilations, rather than to

attempt any mere captious explanation of them; for it is yet very doubtful if the recorded instances of such transmissions will stand careful investigation.

But perhaps the most remarkable example of this species of Neo-Darwinian logic is produced by Weismann when he is hard pressed by Hoffmann, who supposed that he had proved the hereditability of certain acquired characters in poppies. Weismann says: "Since the characters of which Hoffmann speaks are hereditary, the term cannot be rightly applied to them;" thus showing that his fundamental conception of an acquired character is one which cannot be transmitted! He then proceeds to elaborate this definition as follows: "I have never doubted about the transmission of changes which depend upon an alteration in the germ-plasm of the reproductive cells, for I have always asserted that these changes, and these alone, must be transmitted." Then he proceeds to say that it is necessary to have "two terms which distinguish sharply between the two chief groups of characters—the primary characters which first appear in the body itself, and the secondary ones which owe their appearance to variations in the germ, however such variations may have arisen." We have hitherto been accustomed to call the former 'acquired characters,' but we might also call them 'somatogenic,' because they follow from the reaction of the soma under external influences; while all other characters might be contrasted as 'blastogenic,' because they include all those characters in the body which have arisen from changes in the germ. * * * We maintain that the 'somatogenic' characters cannot be transmitted, or rather, that those who assert that they can be transmitted, must furnish the requisite proofs. "That is: changes in the soma-plasm are not transmitted; acquired characters are changes in the soma-plasm; therefore, acquired characters cannot be transmitted! Or, to use Weismann's shorter phrase, "Since the characters * * * are hereditary, the term ['acquired'] cannot be rightly applied to them!" Surely, Neo-Darwinism is impregnable!

Weismannism has unquestionably done much to elucidate some of the most intricate questions of biology, and it has weeded the old hypotheses of much that was ill-considered and false. It has challenged beliefs which have been too easily accepted. Its value to the science of heredity upon its biological side is admitted, and its explanation of the meaning of sex is one of the best of all contributions to the philosophy of organic nature. It has suffered, perhaps, from too ardent champions, and its great weakness lies in its stubborn refusal to accept an important class of phenomena associated with acquired characters, a sufficient explanation of which, it seems to me, could be assumed without great violence to the hypothesis.

Most Neo-Lamarckians accept much of Weismann's teachings. But, while there are comparatively few who believe that mutilations are directly transmissible, there is a general and strong conviction that many truly acquired characters are hereditary, and there seems to be demonstrable evidence of it; and while sex variation is fully accepted, it logically follows, if acquired characters are hereditary, that much variation is due directly to external causes. Perhaps the habit of thought of most Darwinians and Neo-Lamarckians is something as follows:

All forms of life are mutable. Variation affords the material from which progress is derived. Variation is due to sexual union, changed conditions of life, panmixia or the cessation of natural selection, and probably somewhat to direct use and disuse. There is an intense struggle for existence. All forms or variations useful to the species tend to live, and the harmful ones tend to be destroyed through the operation of the simple agent of natural selection. These newly appearing forms tend to become permanent, sometimes immediately; but the longer the transforming environments are present, the greater is the probability, on the whole, that the resulting modifications will persist.

DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

RESTITUIRI

doi:10.17684/i2A32ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Neo-lamarckism și neo-darwinism[†]

L. H. Bailey

Ipoteza evoluției organice este dificil de acceptat în abstract. În primul rînd, trebuie să existe un motiv ca o lege a transformării sau a evoluției să funcționeze, iar acesta se află în continua schimbare a condițiilor existenței fizice sau externe, ceea ce este mai mult sau mai puțin contrar organismelor stabilizate. De asemenea, se poate spune că tocmai sporirea organismelor pe calea înmulțirii impune noi condiții concurențiale fiecărei generații care se succede. Încă o dată, este necesar să se conceapă niște mijloace sau structuri prin care procesul evoluției să fie dus mai departe. Era de mult timp cunoscut că fiecare specie variază, că, adică, în natură nu există doi indivizi identici; cu toate acestea, lipsea o ipoteză care să arate de ce apar aceste variații, sau cum se întîmplă ca unele dintre acestea să devină permanente, iar altele nu. Prima explicație științifică a procesului evoluției a fost concepută în 1809 de către de acum faimosul Lamarck. Acesta a observat doi factori care, considera el, erau implicați în transformarea speciilor—habitatul și habitudinea. Mediul, subiect al schimbării pe calea oricărui nou individ, solicită noi deprinderi pentru a adapta organismul noilor nevoi—inducînd un exercițiu sporit al anumitor capacități sau organe și un exercițiu redus al altora. Acest uz, mai intens sau mai scăzut, întărește sau slăbește treptat organul respectiv, iar modificările astfel dobîndite sînt păstrate „pe calea eredității la noii indivizi, ei fiind produsul acestora—înțelegîndu-se că schimbările sînt comune celor două sexe—sau la cei care au produs acești noi indivizi". Sînt trei lucruri ce trebuie luate în seamă la această ipoteză: **1.** Schimbările din mediu sau de la nivelul condițiilor de viață acționează asupra organismelor în direcția nevoilor acestora sau a funcțiunilor. **2.** Organele sau capacitățile astfel influențate se modifică spre a satisface noile solicitări. **3.** Modificările dobîndite de către indivizi sînt ereditare. Acesta este, așadar, lamarckismul: factorul de control sau procesul în evoluție este funcțional, trăsăturile dobîndite fiind lesne transmisibile. Este important să tot repet credința lui Lamarck în transmiterea unei trăsături dobîndite de către orice individ de-a lungul vieții sale, acesta fiind punctul de plecare al definiției unei „trăsături dobîndite" privind ereditatea, care divizează lumea științifică actuală. „Toate cele provocate indivizilor de către natură, pentru a dobîndi sau a pierde pe calea influenței circumstanțelor la care rasa lor a fost mult timp expusă", spune Lamarck, „se păstrează" etc. Și iarăși: „Fiecare schimbare dobîndită la nivelul unui organ printr-un exercițiu obișnuit, petrecut îndeajuns încît să provoace acea schimbare la nivelul acelui organ, se păstrează ulterior pe calea eredității" etc. Trebuie să observăm în ce măsură au păstrat filozofii din vremea noastră această definiție a unei trăsături dobîndite.

La doar cincizeci de ani de la publicarea teoriei lui Lamarck, Darwin a propus o ipoteză care a avut o mai mare influență asupra deprinderilor gîndirii științifice decît orice afirmație făcută de la apariția filozofiei inductive. Precum Lamarck, Darwin a observat că toate formele de viață variază și, precum Lamarck, și-a dat seama că în rîndul indivizilor din generațiile care se succed cu rapiditate, trebuie să fie o luptă crîncenă pentru poziție sau existență. Variația și lupta sînt vizibile, cu deosebire, la plantele cultivate, iar Darwin a observat că grădinarul selectează ce este mai bun, prin aceasta „ameliorînd" rasa. „Văzînd că variațiile utile omului au apărut negreșit, se poate, așadar, concepe ca fiind improbabil", spune Darwin, „ca alte variații utile cumva fiecărei ființe, în marea și complexa luptă pentru viață, să fi apărut în cursul mai multor generații succesive? Dacă lucrurile se petrec astfel, ne putem îndoi (amintindu-ne că se nasc mai mulți indivizi decît este posibil să supraviețuiască) că indivizii avînd asupra altora un avantaj, oricît de mic, ar avea cea mai bună șansă de a supraviețui și de a-și perpetua neamul? Această păstrare a diferențelor și a variațiilor individuale favorabile și distrugere a celor dăunătoare am numit-o Selecție Naturală sau Supraviețuirea Celui mai Adaptat". Acesta este, așadar, darwinismul—factorul de control sau procesul în evoluție este selectiv: supraviețuirea, în cadrul

[†] Publicat în „The American Naturalist", vol. 28, 1894, p. 661–678. Traducere de Francisc Gafton și Adina Chirilă.

© 2015. Drepturile de publicare aparțin Revistei.

luptei pentru existență, a acelor indivizi care sînt cei mai potriviți pentru a supraviețui.

În vreme ce, însă, acesta este miezul curat al darwinismului, există variate ipoteze corelate sau incidentale care se leagă de el. De exemplu, Darwin a acceptat în oarecare măsură opiniile lui Lamarck în ceea ce privește importanța trăsăturilor funcționale; el a considerat că selecția sexuală, sau alegerea exercitată în cadrul asigurării împerecherii, este adesea un factor important în modificarea speciilor; el s-a gîndit că variația este indusă de modificările mediului, sau de „schimbarea condițiilor de viață"; el a crezut cu tărie în capacitatea de transmitere a trăsăturilor dobîndite. În jurul acestor două mari ipoteze—funcțională sau lamarckism, pe de o parte, și selectivă sau darwinism, de cealaltă—se învîrt în prezent, sub variate forme și modificări, discuțiile filozofice asupra naturii organice.

Înainte de a părăsi subiectul darwinismului, aș vrea să mă refer la opinia lui Darwin asupra cauzei variațiilor și la credința sa în transmiterea trăsăturilor dobîndite. Trebuie să observăm că reabilitarea teoriilor lui Lamarck, sub numele de neo-lamarckism, are loc pe scară largă, cu scopul de a lega originea variațiilor de cauze externe sau de mediu, în opoziție cu cei care consideră sursa variației ca fiind esențialmente înnăscută sau cel puțin internă. Darwin însuși a crezut că variația este indusă de mediu, iar factorul principal în acest mediu, cel puțin în ceea ce privește reacția sa asupra organismului, este probabil excesul de hrană, deși climatul și alte circumstanțe potrivnice sînt cauze puternice ale modificării. El a înșirat argumente pentru a sprijini „opinia că variațiile de orice fel și în orice grad sînt provocate în mod direct sau indirect de către condițiile de viață la care a fost expusă fiecare ființă și, în special, strămoșii ei" și că „fiecare variație în parte își are propria cauză determinantă". Nu înțeleg cum s-a ajuns ca diferiți autori să declare că Darwin nu a crezut în mod explicit în cauzele externe ale variației, și se simt obligați să meargă înapoi la Lamarck spre a găsi o ipoteză care să susțină acest punct de vedere. Este adevărat că Darwin a crezut că natura sau direcția sau un anumit tip de variație dintr-o situație dată este determinată în mare măsură de constituția organismului, dar variația în sine, adică variabilitatea, decurge în mare măsură din cauze externe, iar trăsăturile care se dezvoltă în timpul vieții unui individ pot deveni ereditare. Cu toate acestea, trebuie să spun că Darwin a recunoscut limpede importanța uniunii sexelor sau încrucișarea, ca pe o cauză a variației.

Crezînd Darwin că efectele variabilității decurg „în general, din schimbarea condițiilor care acționează de-a lungul generațiilor succesive", el a crezut totodată că primul moment al schimbării—care apare la primul individ al unei serii date—poate fi transferat direct primului urmaș. El credea, adică, în transmiterea trăsăturilor dobîndite sau a noilor trăsături externe, fapt subliniat de convingerea sa că se pot transmite anumite mutilări și chiar efecte ale utilizării și neutilizării. Cu toate acestea, deși Darwin a acceptat doctrina, el a socotit-o mult mai puțin completă decît a crezut-o Lamarck, ea fiind doar o parte incidentală a filozofiei sale, în vreme ce pentru lamarckism constituie un principiu esențial.

Pînă acum nu a fost pus în discuție caracterul ereditar al tuturor trăsăturilor importante. Cu alte cuvinte, ereditatea a fost acceptată ca lege generală sau ca forță a lumii organice. O dată cu rafinarea discuțiilor, însă, a devenit necesar să se conceapă unele mijloace precise prin care ar trebui să acționeze transmiterea trăsăturilor sau a însușirilor. De asemenea, s-a descoperit destul de repede că nici o filozofie a evoluției nu poate să se aștepte să explice fenomenele vieții organice dacă nu este conectată și coordonată cu o ipoteză a metodei eredității. Prin urmare, în vreme ce ipoteza eredității nu are nevoie în mod necesar să fie asociată cu teoria abstractă a evoluției, toate aceste ipoteze care stau astăzi în fața lumii științifice au ca obiect particular explicarea tendinței progresive asumate de către formele de viață.

Este de neînțeles ca acel minuscul ou sau ovul fertilizat să trebuiască a reconstrui trăsăturile esențiale ale celor doi indivizi din care decurge, dacă nu cumva, în vreun fel, nu a derivat trăsături distincte din fiecare parte și organ al corpurilor părintești pe care le reproduce. Pare ca și cum ar fi de la sine o epitomă sau o condensare a strămoșilor săi, avînd puterea de a-și desfășura trăsăturile sau atributele pe parcursul întregii vieți a organismului căruia îi dă naștere. Au fost emise mai multe ipoteze care țin seamă de fenomenul eredității, printre care, una dintre cele mai importante, este tot teoria pangenezei lui Darwin. În mod provizoriu, Darwin a presupus că pe lîngă înmulțirea obișnuită a celulei, fiecare celulă poate „expulza granule minuscule care sînt dispersate prin întregul sistem; că acestea, atunci cînd li se furnizează nutriente corespunzătoare, se înmulțesc prin

diviziune și în cele din urmă se dezvoltă în unități precum cele din care se trag". Aceste granule sau gemule au o afinitate naturală unele pentru altele și se adună laolaltă „din toate părțile sistemului" pentru a forma materialul sexual sau elementele sexuale. Prin urmare, aceste elemente sexuale care se unesc pentru a forma noul individ sînt un amestec rezumat al părinților. Mi se pare că valoarea acestei ipoteze stă nu atît în constituția și în comportamentul particular al acestor gemule, cît în faptul că încearcă să țină seamă de fenomenele cunoscute ale vieții presupunînd fiecare element corporat ca fiind reprezentat în elementele sexuale. Ipoteza nu a cîștigat niciodată sprijinul deplin, datorită presupusei improbabilități de existență fizică a gemulelor și a concentrării lor în sistemul sexual. Cu toate acestea, trebuie spus că o ipoteză mai simplă, care poate ține seama de fapte, încă nu a fost avansată, cu excepția cazului ipotezei ortogenetice a lui Cope, care presupune că fiecare celulă a corpului transmite germocelulelor „o modalitate de mișcare".

Pentru scopul de față, însă, este nevoie să avem în vedere o altă ipoteză a eredității—avansată de către Weismann în 1883, care a dat naștere filozofiei numite acum neo-darwinism. Punctul de vedere al lui Weismann este interesant și unic. El se așează în pragul vieții organice și contemplă ce se petrece în cadrul reproducerii organismelor unicelulare. Aceste organisme se înmulțesc cel mai adesea prin diviziune simplă sau fisiune. Atunci cînd organismul atinge o anumită mărime, se contractă la mijloc și în cele din urmă se separă în două celule sau organisme. Este evident că un organism este geamănul celuilalt, nici unul nu este mai în vîrstă, nici unul nu este părinte, fiecare fiind părtaș la un stoc comun de protoplasmă. Protoplasma se divide iarăși în două organisme, care apoi se divid iarăși, și tot așa la infinit, putîndu-se spune că cel mai îndepărtat individ al seriei conține o parte din protoplasma originală; cu alte cuvinte, protoplasma este continuă. În măsura în care protoplasma este sediul sau baza fizică a vieții, se poate spune că organismul unicelular este nemuritor sau că nu cunoaște moartea naturală.

Totuși, în timp intervine diviziunea muncii—celule locuind împreună în colonii, anumite celule îndeplinind o funcție, iar alte celule alte funcții. Probabil că acesta a fost începutul organismelor pluricelulare, în care anumite celule au dezvoltat funcția specifică de reproducere sau în cele din urmă au devenit elemente ale sexului. Pe măsură ce structura organismelor a devenit mai complexă, diferențele dintre porțiunea reproductivă sau gamet și partea învecinată sau porțiunea corpului au devenit tot mai mari. Weismann afirmă că aceste două elemente sînt diferite și distincte unul de altul în natura lor și că, în măsura în care organismele unicelulare își generează urmașii lor identici prin diviziune simplă, elementele reproductive ale corpului complex sau pluricelular trebuie să continue a-și perpetua neamul sau să se bucure de nemurire, în vreme ce toate celulele înconjurătoare ale corpului mor și se reproduc doar prin intermediul puterii reconstructive a celulelor sexuale. Conform acestei ipoteze, așadar, există două elemente sau plasme în fiecare ființă organizată, germoplasma și soma-plasma sau plasma corpului, fiecare organism care procreează păstrîndu-și astfel germoplasma pentru generațiile viitoare, în vreme ce moartea distruge restul. Un punct vital al acestei ipoteze este metoda prin care soma-plasma sau organele și corpul organismului pot fi într-atît de influențate de gameți încît pot deveni ereditare. La început se pare că o afirmație ca aceea a lui Darwin ar putea fi utilă aici—că germo-plasma este pătrunsă de particule aruncate din toate părțile sau de celule somatice. Weismann, însă, consideră că aceasta ar fi prea greoaie și atribuie transferul acestor trăsături prin mediul germo-plasmei unor „variații ale constituției sale moleculare". Cu alte cuvinte, nu poate fi vorba despre moștenirea unei trăsături care și-ar avea originea la periferia individului, deoarece nu există mijloace de a-și transfera gameților felul de a fi. Orice modificare a urmașilor este predeterminată în germo-plasmă, iar dacă un organism nou se modifică prin contactul cu agenții externi, o atare modificare se pierde o dată cu moartea individului. „Trăsăturile dobîndite doar prin acțiunea circumstanțelor externe manifestate în timpul vieții individului nu se pot transmite". „Toate trăsăturile manifestate de către urmași se datorează schimbărilor primare din gameți". Se admite că efectul continuu al mediului, care acționează din cînd în cînd, afectează în cele din urmă germo-plasma, însă nu în prima generație în care astfel de influențe străine pot fi exercitate. Cu alte cuvinte, trăsăturile dobîndite nu pot fi ereditare.

S-ar părea că, dacă această ipoteză exclude posibilitatea evoluției sau a modificărilor continui ale speciei, tot astfel ea nu acceptă modificările decurgînd direct din surse externe. Weismann, însă, pre-

supune că variația—sau cel puțin orice variație care se află în uzul permanent al speciilor—se trage din unirea sexelor, în măsura în care, spre deosebire de germo-plasmă, doi indivizi se unesc și, din variațiile astfel induse, derivă materialul cu care orice selecție naturală lucrează în cadrul luptei pentru existență. „Sînt pe deplin convins", scrie Weismann, „că creșterea nivelului de dezvoltare a lumii organice a devenit posibilă doar prin introducerea reproducerii sexuate". „Reproducerea sexuată a apărut prin și pentru selecția naturală, ca singurul mijloc prin care variațiile individuale pot fi unite și combinate în orice proporție posibilă".

Se va vedea că Weismann este un darwinist—unul care crede în selecția naturală ca în singurul proces care controlează evoluția, dar spre deosebire de Darwin el se referă la variația de sex și declară că nici o trăsătură nouă sau dobîndită, care își are originea în corpul organismului, nu se poate transmite. Mijlocul sau mașinăria întocmai, prin care presupune el că acționează ereditatea, este mai degrabă o chestiune embriologică decît una filozofică. Pe noi ne interesează cu deosebire acele rezultate ale sale—care sînt mărci distinctive ale neo-darwinismului—care susțin că variația este de origine sexuală sau internă și că trăsăturile dobîndite nu sînt ereditare.

În opoziție cu acest corp de credințe care, în special în Anglia, a fost susținut cu multă agresivitate, se află neo-lamarckismul, care se compune din lamarckism și darwinism, și care are adepți deosebit de puternici în America de Nord. Principiile proprii acestei filozofii sînt credința că mediul sau cauzele externe sînt direct responsabile pentru multe dintre variații și că, adesea, trăsăturile dobîndite sînt ereditare. Alte aspecte ale acesteia, prezente în grade diferite la persoane diferite, sînt credința în efectele transformatoare ale uzului și ale lipsei de uz și în selecția naturală.

Marele dezacord dintre neo-darwiniști și neo-lamarckiști stă în controversa privitoare la transmisibilitatea trăsăturilor dobîndite, iar în prezent chestiunea aceasta a ajuns cu atîta vigoare în prim plan, încît s-au estompat alte diferențe dintre cele două ipoteze. Este demn de observat că darwinismul și neo-lamarckismul mai întîi observă faptele sau fenomenele și apoi încearcă să le explice, în vreme ce neo-darwinismul sau weismannismul mai întîi adoptă ipoteza și abia apoi încearcă să o demonstreze. Cred că oricine va fi izbit de această diferență de atitudine dacă citește capitolul lui Darwin asupra pangenezei și apoi citește capitolul lui Weismann asupra eredității. Neo-darwiniștii solicită zgomotos fapte sau probe cum că trăsăturile dobîndite sînt ereditare și încearcă să arunce povara probelor pe oponenții lor, în timp ce ei nu oferă probe pentru propria poziție și își încurcă adversarii cu subtilități verbale. Oricum, răspunderea probelor este, în mod evident, a neo-darwiniștilor, de vreme ce și-au asumat negarea fenomenelor care, pînă în acel moment, se considera a fi fost lămurite.

De-a lungul ultimilor cinci sau șase ani, între neo-darwiniști și neo-lamarckiști a apărut un număr mare de discuții polemice, dar oricare ar putea fi efectele acestora asupra vechii filozofii, pentru mine este limpede că la unele dintre atacurile asupra neo-darwinismului nu se poate replica în nici o modalitate rațională și este sigur că acestea l-au obligat pe Weismann să-și schimbe poziția cu referire la unele dintre definițiile sale. Desigur, anumite etape ale acestei dezbateri ispitesc cu o forță aparte unele minți, în vreme ce asupra altora exercită o slabă influență. Obiecțiile mele față de neo-darwinism—și admit că înclinațiile mele sînt puternic îndreptate împotriva sa—îmi par a fi oarecum diferite de cele care i se aduc cel mai ades, și voi prezenta foarte pe scurt pe primele trei care mă influențează cel mai mult.

1. Nu pot vedea în non-transmisibilitatea trăsăturilor dobîndite o asumpție necesară pentru argumentele fundamentale ale lui Weismann. Deja am explicat raționamentul său din cazul reproducerii organismului unicelular. Nu pot verifica toate concluziile faptelor probabile pe care se întemeiază ipoteza sa. În treacăt trebuie spus că una dintre obiecțiile majore privind temeiul fundamental al teoriei este dificultatea de a deriva soma-plasma muritoare din germo-plasma nemuritoare, chestiune la care, totuși, Weismann a dat un răspuns oarecum complet.

Atunci cînd organismele devin complexe, este necesar să se presupună că soma-plasma fie are, fie nu are o influență directă asupra germo-plasmei. Weismann a eliminat mai multe ipoteze care presupun că există o conexiune vitală și necesară între unitățile corpului și unitățile reproductive, iar apoi, pentru a evita dificultățile pe care le-ar implica ereditatea trăsăturilor dobîndite, a presupus că astfel de trăsături nu sînt ereditare. Strădaniile sale ulterioare au fost folosite în mare parte pentru a arăta acest lucru. Această supoziție a fost făcută cu scopul de

a simplifica ipoteza îndepărtînd greoaiele gemule ale lui Darwin și corpurile sau mișcările similare ale altor filozofi, prin urmare localizînd sediul germo-plasmei. Imediat, însă, el întîlnește dificultăți la fel de mari precum cele pe care le evită. În situațiile în care generațiile de organisme asexuate alternează cu cele sexuate, el trebuie să presupună că germo-plasma este unită cu soma-plasma și este probabil, așadar, să se distribuie în întreg organismul. „De fapt, pot fi situații în care" scrie Weismann, „o astfel de separație [a germo-plasmei de soma-plasmă] nu se petrece înainte ca animalul să fie pe deplin format, și altele, așa cum cred că am arătat, în care această separație apare la prima sau la a doua generație care urmează, adică în mugurii produși de către părinte". El este forțat să admită că, în cazul begoniilor, care se înmulțesc prin frunze, germo-plasma este distribuită, probabil, prin frunziș. Același lucru trebuie recunoscut pentru toate plantele, deoarece toate se pot înmulți și modifica prin părți asexuate. Trebuie admis, apoi, că nu există germo-plasmă localizată în regnul vegetal și în unele cazuri nici în cel animal; dacă germo-plasma este distribuită pînă la periferia organismului, de ce nu poate fi ea afectată în mod direct de către mediu, precum soma-plasma? Sau de ce ipoteza este mai puțin criticabilă decît pangeneza lui Darwin, care presupune că fiecare unitate organică poate comunica cu germo-plasma?

După cum am spus, Weismann mai presupune că mijlocul prin care germo-plasma este capabilă să reconstruiască soma-plasma în urmași stă, printr-o modificare oarecare, în „constituția sa moleculară", o presupunere care nu era nicicum nouă atunci cînd Weismann a proclamat-o. „Modalitatea exactă în care ne imaginăm diferențierea ulterioară a coloniei ca potențial prezentă în celula reproductivă", scrie el, „devine o chestiune de importanță relativ mică. Ea poate consta într-un aranjament molecular diferit sau într-o schimbare oarecare a constituției chimice, sau se poate datora ambelor cauze, combinate". Oricum și-ar dobîndi germo-plasma influențele sale somatice, trebuie să existe o conexiune directă între cele două, și este destul de ușor să se prezume existența gemulelor ca și a oricărei influențe mai puțin perceptibile. Nu argumentez în favoarea pangenezei, doar enunț ceea ce mi se pare a fi o obiecție valabilă cu privire la construcția de bază a ipotezei lui Weismann, din teză fiind destul de lesne de presupus o interpretare sau alta, a procesului sau a mijloacelor eredității. Dacă există vreo conexiune vitală, de orice fel, între soma-plasmă și germo-plasmă—după cum ipoteza în sine trebuie să admită—atunci de ce nu poate soma-plasma să influențeze germo-plasma în mod direct?

Încă o dată, aș vrea să subliniez faptul că modificarea și evoluția speciilor vegetale poate avea loc pe deplin fără interpunerea sexului, adică prin propagare prin butași sau răsaduri ale diferitelor părți. Lucrul acesta dovedește una din două: că germo-plasma nu este necesară speciilor sau că aceasta nu este localizată, ci distribuită în întreg corpul individului, după cum am arătat mai sus; mi se pare că fiecare latură a acestei dileme îi este fatală lui Weismann. Dacă germo-plasma nu este necesară pentru reproducere, atunci trebuie eliminată ipoteza continuității germo-plasmei; dacă germo-plasma este distribuită în întreaga plantă, atunci sîntem obligați să admitem că ea nu este localizată în gameți, dincolo de raza de acțiune a influențelor externe directe.

Înmulțirea sexuată a plantelor a fost adusă în atenția lui Weismann de către Strasburger, care a citat cazul înmulțirii prin frunze a begoniilor și a spus că plantele înmulțite asexuat produc ulterior flori și semințe sau dezvoltă germo-plasmă. Weismann înfruntă obiecția presupunînd că este posibil pentru „toate nucleele somatice să conțină o fracțiune minusculă de germo-plasmă neschimbată", dar se pare că el consideră begonia a fi o excepție față de cele mai multe plante, întrucît declară că „nimeni nu a crescut vreodată un copac dintr-o frunză de tei sau de stejar, sau o plantă cu flori dintr-o frunză de lalea sau de rochița-rîndunicii". Henslow satisface această ultimă declarație spunînd că acest lucru nu a fost realizat pur și simplu deoarece „niciodată nu a meritat să se facă așa ceva. Totuși, dacă s-ar oferi un premiu pentru lalele sau stejari crescuți din frunze tăiate, în curînd ar apărea o mulțime". Ceea ce dorește Weismann să arate este că begonia este o excepție față de alte plante, prin aceea că permite înmulțirea prin frunze tăiate, deși ar putea să știe că sute de plante pot fi înmulțite în acest fel, și că—ceea ce duce către același lucru—toate plantele se pot înmulți prin părți asexuate, precum tulpini sau rădăcini.

Aici, însă, există un alt aspect al acestei înmulțiri asexuate a plantelor, pe care nu-mi amintesc să îl fi văzut menționat în acest sens. S-a spus că plantele apărute în urma înmulțirii asexuate pot produce flori ulterior, și pot relua metoda normală de reproducere și variație. Aș dori să adaug ceea ce am spus deja, că

plantele se pot înmulți asexuat încontinuu și cu toate acestea urmașii pot varia, iar variațiile se pot transmite de la o generație la alta, la fel ca în cazul în care ar fi intervenit producția de semințe. Lucrul acesta s-a adeverit în cazul anumitor plante de-a lungul unei perioade lungi de timp, precum în cazul bananei—și orice grădinar informat știe că plantele înmulțite prin tăiere repetată „se distrag" sau variază. Așadar, există situații în care variația nu își are originea în sex, dacă nu cumva Weismann este dispus să accepte că rezultatul uniunii sexuale precedente a rămas latent de-a lungul unui anumit număr de generații și a fost purtat în toate părțile plantei de o germo-plasmă difuzată peste tot; dacă admite acest lucru, atunci va trebui să insist din nou că această germo-plasmă trebuie să fie la fel de maleabilă la influențele externe precum soma-plasma cu care este indisolubil legată. Am repetat acest argument pentru a introduce tema „mugurelui de variații" sau acele „distracții" care din cînd în cînd apar pe anumite membre sau părți de plante și care aproape întotdeauna sînt lesne de propagat prin tăiere. În cadrul aplicării normale și legitime a ipotezei weismanniene, aceste variații nu pot fi atribuite sexului. Deși aceste „distracții" sînt bine cunoscute horticultorilor, în general ele sînt socotite a fi rare, însă nimic nu este mai departe de adevăr. De fapt, fiecare ramură a copacului este diferită de fiecare altă ramură, iar cînd diferența este suficientă pentru a atrage atenția sau pentru a avea o valoare comercială, ea este propagată și numită „distracție". Lucrul acesta mă face să îmi reamintesc vechea discuție despre fitomer sau ipoteza că fiecare nod sau internod al unui copac—putem adăuga și rădăcinile—este, în realitate, un individ distinct în măsura în care deține capacitatea de a duce o existență independentă atunci cînd este separat de plantă, și de a-și reproduce propria natură. Oricît ar putea fi acesta un subiect de speculații, este cu siguranță adevărat în ceea ce privește fenomenul și arată în mod concludent că dacă germo-plasma există, ea există prin întreaga structură a plantei. Această concluzie este inevitabilă și din alt considerent: în orice moment dinainte de înflorire, plantele sînt organisme asexuate, totodată, germo-plasma trebuind păstrată împreună cu soma-plasma. Această concluzie, însă, nu se potrivește cu weismannismul așa cum este el propovăduit în prezent, și numai acest lucru are trebui să mă facă să elimin ipoteza pentru plante, oricît de bine s-ar aplica ea la regnul animal.

Henslow a adus un argument diferit pentru a arăta că germo-plasma plantelor poate fi expusă în mod direct la influența externă (*Origin of Floral Structures*). Se presupune că germo-plasma ar fi situată în floare, iar celula-ou din embrio-sac și celula-sămînță din grăuntele de polen sînt aproape de suprafață, fiind în mod direct afectate de interferența cu albinele și cu alți stimuli externi. Henslow se străduiește să arate „că infinita varietate a adaptărilor la insectele care pot fi descoperite în flori poate rezulta din acțiunea directă a insectelor înseși, conjugată cu excitabilitatea protoplasmei". Aceste trăsături trebuie să fie parțial dobîndite de-a lungul vieții unui individ dat.

2. De asemenea, mi se pare că prezumția, pe baze filozofice generale, este împotriva doctrinei că influențele externe imediate sînt lipsite de efect permanent. Dacă admitem—așa cum fac toți filozofii—că speciile sînt variabile și că formele de viață s-au modelat în relație cu adaptările lor la mediu, atunci sîntem îndreptățiți să presunem că fiecare schimbare din mediu trebuie să trezească un răspuns vital în specii. Dacă nu urmează acest răspuns, atunci mediul este lipsit de influență asupra organismului; sau dacă el urmează dar nu este transmis, el este de asemenea pierdut, iar mediul este neputincios. Nu are importanță dacă, împreună cu neo-darwiniștii, presupunem că acest efect nu devine ereditar pînă cînd gametul nu este afectat—adică pînă cînd două sau mai multe generații au trăit sub presiunea mediului—, totuși trebuie să rezulte că schimbarea trebuie să fi avut un început definit în timpul vieții individului, deoarece este imposibil să se conceapă că schimbarea își are originea în două generații. Cu alte cuvinte, începutul este singular, două generații înseamnă plural. Fie că modificarea este vizibilă în mod direct în corpul organismului, fie că o forță intangibilă influențează gametul, aceasta este nu mai puțin o trăsătură de mediu, și, inițial, fost dobîndită. Dacă acest lucru nu este adevărat—că condițiile de viață schimbate exercită un efect direct asupra filogeniei speciilor—atunci nici o variație nu poate fi păstrată, ceea ce vine din recombinarea elementelor sexuale originale sau ancestrale, iar problema felului în care aceste elemente sexuale și-au dobîndit diferența inițială tot ar rămîne nerezolvată.

Neîndoios că neo-darwiniștii ar înlătura acest argument spunînd că ipoteza lor admite pe deplin importanța acestor influențe externe, singura rezervă

fiind că acestea trebuie să afecteze gametul. Este drept că aceasta este o cale de scăpare comună, dar nu poate fi negat faptul că tăgăduirea influenței forțelor externe sau de mediu este cu adevărat diferența fundamentală dintre aceștia și darwiniști sau neo-lamarckiști, precum o va arăta următoarea notă din Weismann: „Obiectivul nostru este de a decide dacă schimbările din soma (corp, opus gameților) care s-au produs prin acțiunea directă a influențelor externe, inclusiv uzul și lipsa lui, pot fi transmise; dacă acestea pot influența gameții în așa fel încît mai tîrziu vor provoca apariția spontană a unor schimbări corespunzătoare la nivelul generației viitoare. Aceasta este chestiunea care impune un răspuns și, așa cum s-a arătat mai sus, un astfel de răspuns ar hotărî dacă principiile lamarckiene de transformare trebuie reținute sau abandonate".

Dacă, așadar, pentru a repeta, organismele sînt adaptate la mediile lor, trebuie să fie deopotrivă valabil faptul că acest mediu își afectează direct locuitorii. Avînd în vedere intensa luptă pentru existență, căreia toate organismele i se supun, este foarte probabil ca orice variație avantajoasă să poată fi păstrată la un moment dat. Nu pot concepe ca natura să-și permită să piardă rezultatul vreunui efort.

3. A treia mea convingere împotriva neo-darwinismului vine din faptul că avocații săi înlătură în mod constant argumentele oponenților lor prin mistificări verbale și definiții ingenioase. Această cale este atît de frecvent urmată, iar faptul este atît de bine cunoscut, încît pare aproape inutil să mă refer la ea aici; și totuși, există unele aspecte pe care nu mă pot opri de la a le menționa.

Weismann declară că folosește sintagma *trăsătură dobîndită* în sensul ei original. După cum am văzut, această sintagmă, sau cel puțin ideea, a fost folosită mai întîi de către Lamarck, care a folosit-o întocmai sau un echivalent pentru a desemna 'orice schimbare dobîndită de către un organ în urma unui exercițiu uzual, suficient încît să provoace acea schimbare'. În fapt, baza filozofiei lui Lamarck este presupunerea caracterului ereditar al trăsăturilor care decurg în mod direct din uz sau din lipsa acestuia, această idee a sa cu privire la o trăsătură dobîndită fiind, așadar, una care apare în timpul vieții unui individ, datorită vreunei cauze determinante externe. La Darwin, chiar dacă mai puțin limpede definită, noțiunea era esențialmente aceeași, iar acesta a adunat o masă de dovezi pentru a arăta că astfel de trăsături sînt transmisibile, el chiar mergînd mai departe decît Lamarck, prin încercarea de a arăta că mutilările pot fi ereditare. Definiția timpurie a lui Weismann pentru trăsăturile dobîndite este destul de limpede. Astfel de trăsături, adică somatogenice, „nu doar includ efectele mutilărilor, dar și schimbările ce decurg din performanțe crescute sau diminuate ale funcției, și cele care se datorează în mod direct nutriției și oricăror altor influențe externe care acționează asupra corpului". Raportîndu-ne corect și cinstit la această definiție este destul de ușor să o respingem, adică să arătăm că unele trăsături astfel dobîndite sînt ereditare. Dovezile momentului, însă, sînt avansate, definiția este sumară, iar neo-darwiniștii declară că o trăsătură dată a fost potențial prezentă în gameți și nu a fost supraindusă în prealabil de condițiile externe—o poziție care, atît timp cît se permite nedemonstrarea, nu poate fi nici respinsă. O vacă își pierde cornul stîng ca urmare a supurației, iar doi dintre viteii ei au coarne rudimentare, dar Weismann spune imediat: „Pierderea unui corn al vacii poate veni dintr-o malformație congenitală". Cu siguranță! și poate să nu vină de acolo; presupunerea fiind că nu. Un soldat își pierde ochiul stîng ca urmare a unei inflamații, iar doi dintre fiii săi au ochiul stîng imperfect. „Soldatul", spune Weismann, „nu și-a pierdut ochiul stîng deoarece a fost rănit, ci întrucît a fost predispus de la început să se îmbolnăvească, și lesne s-a inflamat după o leziune ușoară"! Această manieră gratuită de a respinge cazurile înregistrate de presupuse transmiteri de mutilări și a altora de acest gen este comună la neo-darwiniști, însă o socot a fi greoaie și forțată. În măsura în care este incapabilă de a proba—și nimic nu trece dincolo de simpla enunțare a ipotezei asumate—, cu greu ar putea fi luată în seamă. Ar fi cu mult mai bine pentru neo-darwiniști dacă ar refuza în mod deschis declarațiile privitoare la transmiterea mutilărilor, decît să încerce explicarea insidioasă a acestora, deoarece încă este foarte îndoielnic că situațiile care au fost înregistrate, ale unor asemenea transmiteri, vor rezista la investigarea atentă.

Poate că, totuși, cel mai remarcabil exemplu din această specie de logică neo-darwinistă este dat de Weismann atunci cînd este cu putere presat de către Hoffmann, care presupune că a dovedit ereditatea anumitor trăsături dobîndite la câței. Weismann spune: „De vreme ce trăsăturile despre care vorbește Hoffmann sînt ereditare, termenul nu li se poate aplica corect"; în felul acesta arată că concepția sa fun-

damentală asupra trăsăturii dobîndite este că ea nu poate fi transmisă! Apoi trece la elaborarea următoarei definiții: „Nu m-am îndoit niciodată de transmiterea schimbărilor care depind de o alterare în germoplasmă a celulelor reproductive, totdeauna susținînd că aceste schimbări, și numai acestea, trebuie să se transmită". Apoi continuă spunînd că este necesar să existe „doi termeni care disting cu precizie între cele două grupe de trăsături—trăsăturile primare, care apar mai întîi în corp, și unele secundare, care își datorează apariția variațiilor din gameți, oricum ar fi apărut acestea. Ne-am obișnuit pînă acum să le numim pe primele *trăsături dobîndite*, dar le putem numi deopotrivă *somatogenice*, deoarece decurg din reacția somei la factorii externi, în vreme ce toate celelalte trăsături le pot fi opuse sub denumirea *blastogenice*, deoarece ele includ toate acele trăsături ale corpului care au apărut din schimbări petrecute în gameți. (...) Susținem că trăsăturile *somatogenice* nu pot fi transmise sau, mai curînd, că aceia care susțin că acestea pot fi transmise trebuie să furnizeze dovezile necesare". Adică: schimbările din soma-plasmă nu se transmit; trăsăturile dobîndite sînt schimbări în soma-plasmă, prin urmare caracterele dobîndite nu pot fi transmise! Or, pentru a folosi fraza scurtă a lui Weismann, „De vreme ce trăsăturile (...) sînt ereditare, termenul [*dobîndit*] nu poate corect fi aplicat acestora!" Cu siguranță că neo-darwinismul este inexpugnabil!

În mod incontestabil, weismannismul a făcut multe pentru a lămuri unele dintre cele mai încîlcite probleme ale biologiei, și a curățat vechile ipoteze de multe dintre cele socotite bolnave sau false. El a pus la încercare credințe care fuseseră prea lesne acceptate. Importanța sa pentru știința eredității în zona ei biologică este acceptată, iar explicația sa în ceea ce privește rolul sexului este una dintre cele mai bune contribuții la filozofia naturii organice. Poate că a suferit de pe urma unor adepți prea înflăcărați, iar marea sa slăbiciune stă în refuzul încăpățînat de a accepta o clasă importantă de fenomene asociate cu trăsăturile dobîndite, o explicație suficientă care, cred eu, poate fi însușită fără violență față de ipoteză.

Cei mai mulți neo-lamarckiști acceptă multe dintre învățăturile lui Weismann. În vreme ce, însă, prin comparație, sînt puțini cei ce acceptă că mutilările sînt direct transmisibile, convingerea generală și puternică este că multe dintre trăsăturile cu adevărat dobîndite sînt ereditare, și se pare că există dovezi care demonstrează acest lucru. De asemenea, în vreme ce variația sexuală este pe deplin acceptată, în mod logic decurge că trăsăturile dobîndite sînt ereditare, că o cantitate mare a variațiilor se datorează în mod direct cauzelor externe. Poate că deprinderea de a gîndi a celor mai mulți darwiniști și neo-lamarckiști este ceva precum:

Toate formele de viață sînt variabile. Variația procură materialul din care decurge orice progres. Variația se datorează uniunii sexuale, schimbării condițiilor de viață, panmixiei sau încetării selecției naturale și, probabil, întrucîtva uzului direct și lipsei de uz. Există o luptă intensă pentru existență. Toate formele sau variațiile folositoare speciilor tind să trăiască, iar cele mai dăunătoare tind să fie distruse pe calea acțiunii agentului simplu care este selecția naturală. Aceste forme nou apărute tind să devină permanente, uneori imediat, dar cu cît mediile de transformare sînt mai prezente, cu atît mai mare este, în ansamblu, probabilitatea ca modificările rezultate să persiste.